

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIAI SOROZAT

SZERKESZTŐ:
ORTUTAY GYULA

I. KÖTET 1. SZÁM

RÉGÉSZET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1951

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIA SOROZAT
I. KÖTET I. SZÁM

RÉGÉSZET

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., GÉZA-U. 2.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei három egymástól független sorozatban jelennek meg:

1. Általános társadalomtudományi sorozat,
2. Történettudományi sorozat,
3. Muzeológiai sorozat.

Az általános társadalomtudományi sorozat magyar nyelven közöl nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket a társadalmi tudományok köréből (a történeti, valamint a nyelv- és irodalomtudományok kivételével).

A sorozat változó terjedelmű füzetekben jelenik meg. Évenként általában egy kötet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei.
Muzeológiai sorozat.
Budapest, V., Géza-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi és kiadóhivatali levelezés.

Minden szerzőt 100 különlenyomat vagy nyomtatott ívenként 480 forint tiszteletdíj illet meg megjelent munkájáért. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért, vagy továbbításáért nem vállal.

A közlemények előfizetési ára belföldi címre 20 forint, külföldi címre 30 forint. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, VI., Sztálin-út 31. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 936.550), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Kereskedelmi Vállalat (Budapest, VIII., Rákóczi-út 5. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 929.040) útján eszközölhetők.

A FÜZET TARTALMA:

<i>Fülep Ferenc</i> : A magyar régészet öt éves terve	3—10
<i>Vértes László</i> : Újabb ásások az istállóskői barlangban	11—40
<i>Korek J., Nemeskéri J., Bökönyi S., Meznerics I., Szepesi K.</i> : A badeni kultúra temetője Alsónémedin	41—104
<i>László Gyula</i> : A hun aranyij jelentősége	105—122
<i>Harmatta János</i> : A hun aranyij	123—188
Táblák	I—XXIV

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIAI SOROZAT

SZERKESZTŐ:
ORTUTAY GYULA

I. KÖTET 1. SZÁM

RÉGÉSZET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1951

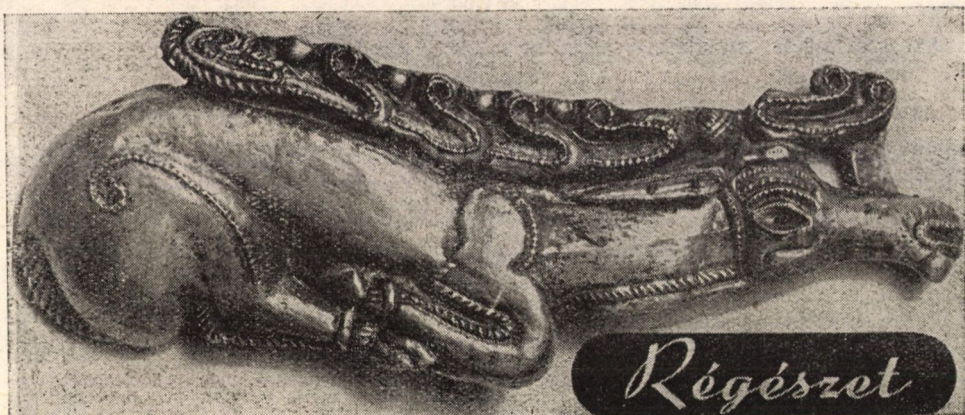
MAGYAR
EUNOMÁYOS AKADÉMIA
II. FÜZET
KÖZLEMÉNYEI

REGISZTR

Akadémiai Kiadó (Budapest, VI., Sztálin-út 31.) Felelős: Mestyán János

Budapest nyomda, V., Gerlőczy-u. 2 — 9762/51 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

A MAGYAR RÉGÉSZET ÖTÉVES TERVE¹

Írta: FÜLEP FERENC

Népgazdaságunk öt éves tervével párhuzamosan a magyar tudomány történetében először került sor tudományos tervkészítésre. A megújódott Magyar Tudományos Akadémia elkészítette a magyar régészet öt éves tervét is az 1950—54. évre. Ennek a tervkészítésnek nagy jelentőségét akkor tudjuk igazán értékelni, ha röviden áttekintjük az archaeológiai kutatások és az ezzel összefüggő kiállítások, sőt egész múzeumpolitikánk elmúlt viszonyait.

Mint általában minden tudományban, úgy az archaeológiában is az elmúlt rendszer alatt anarchikus állapotok uralkodtak. Szakembereink teljesen tervszerűtlenül, egymástól függetlenül végezték kutató munkájukat, szakmai féltékenység uralkodott közöttük, így jóformán semmit sem tudtak egymás munkájáról. Ez volt az oka annak, hogy egy-egy problémára szinte fölös számban neveltek specialistákat, más témaköröket pedig teljesen elhanyagoltak. Az utánpótlás nevelése terén is hasonló volt a helyzet. Sőt a régi szakemberek nevelése egyetemeinken — egész a felszabadulás utáni egyetemi reformig — a tanárképzés mellett mellékesen történt; nem igyekeztek hivatásszerűen, önállóan nevelni muzeológus-utánpótlást.

Szakembereink tudományukat teljesen pozitivista szellemben művelték, és a kutatások öncélúvá váltak. Az ásatások anyagából csak a legritkább esetben próbáltak következtetni az elmúlt korok gazdasági és társadalmi viszonyaira, az ember életére. Megelégedtek az anyag tipológiai, legjobb esetben összehasonlító értelmezésével. Az ilyen természetű kutatások után született ásatási feljegyzések semmitmondóak, a meglévő anyag egyáltalán nem alkalmas pl. arra, hogy belőle ma korszerű, a kor emberének életét megelevenítő kiállításokat rendezzünk. Múzeumaink tehát a mult kutatási rendszer hibái folytán holt anyaggal vannak tele.

¹ Javaslat a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1949. évi budapesti vándorgyűlésén elmondott referátum alapján.

Megmutatkozott ez a tervszerűtlenség egyes szakterületek elhanyagolásában is. Így jóformán alig foglalkozott valaki a honfoglalást megelőzően hazánk területén élt szláv lakosság emlékanyagának kutatásával és — szinte érthetetlen módon — a hivatalos magyar kutatás eddig még soha nem tekintette feladatának a középkorban elpusztult magyar falvak feltárását és a középkori magyar nép anyagi kultúrájával való foglalkozást.²

A szovjet régészeti kutatások eredményeitől elzárva nagyon keveset tudtunk a népvándorlaskor népeinek történetéről, mert ennek kulcsa természet-szerűleg a Szovjetunió területén van. Elsősorban áll ez a magyar őstörténet kérdéseire.³

A felszabadulás után a szovjet régészeti kutatások eredményeinek megismerése rávilágított arra, hogy a magyar kutatás zsákutcába került. Szakembereink egyoldalú, csak a nyugati irodalomra beállított tájékozottsága mellett a problémák olyan tömege merült fel, amelyet csak a nyugati irodalom ismerete alapján kielégítően megoldani nem lehetett. S ez a válság ma is tart, mivel szakembereink még nem tudták olyan mértékben az orosz nyelvet elsajátítani, hogy a szovjet eredmények tudatosulhatnának. Ez olyan hiba, amelyen a legsürgősebben segítenünk kell.

Mindenesetre a szovjet régészeti publikációkból le kellett vonnunk azt az első és legnagyobb tanulságot, hogy az ásatási anyagot úgy kell tekintenünk, mint az ember anyagi kultúrájának emlékeit, amelyekből gazdasági és társadalmi viszonyai kiértékelhetők, nem pedig öncélúan a »tipológia« vagy az u.n. »kultúra« szempontjából, függetlenül a létrehozó embertől és társadalomtól.

Döntő változást hozott a magyar kutatások egész további sorsában a szovjet régészeti ötéves terv megismerése.⁴ Ez a hatalmas, a régészet minden ágát felölelő, a Szovjetunió egész területére kiterjedő terv meggyőző bizonyítékot szolgáltatott arra — amit polgári iskolázottságú tudósaink csak nehezen tudtak megérteni — hogy még egy ilyen »elvont«-nak feltüntetett tudomány területén is ki lehet tűzni terveket a kutatás szabadságának megsértése nélkül, sőt a legújabb szovjet régészeti irodalom adatai alapján ennek a tervnek már megvalósítását is figyelemmel tudjuk kísérni.

A kutatások központi irányítása nálunk már 1949-ben kezdetét vette. A Magyar Tudományos Tanács központi tervet készítettett az 1949. évi kutatások elvégzésére. Ennek eredményei szakembereink számára kézzelfogható bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy a tervszerű kutatások a tudomány szabadságát nem sértik, sőt a szakemberek kollektív együttműködése minőségileg sokkal magasabbrendű eredményeket szül.

² Mint kivételt említhetjük meg Szabó Kálmán kutatásait; Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibl. Hum. Hist. III. Budapest 1938.

³ Kivéve Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az árpádkorig. Budapest, 1949. című iránymutató munkáját.

⁴ Megjelent V. D. I. 1946. 2. sz. 194—203.; magyarul Antiquitas Hungarica II. 1949. 1—2. sz.

Ilyen körülmények között tűzte ki a Magyar Tudományos Akadémia az Archaeológiai Bizottság részére azt a feladatot, hogy dolgozza ki a régészet öt éves tervét. Ennek a tervnek, amellet, hogy az egyetemes magyar tudomány érdekeit szolgálja és a magyar régészet soha sem látott fellendülését segíti elő, volt még egy konkrét haszna: a magyar szakemberek kollektív munkájával készült el és az együttes munka olyan szellemet alakított ki, amely elősegítette a kutatók eddig soha nem tapasztalt építő együttműködését, egymás támogatását; erre szép példát nyújtottak már az 1949. évi ásatási munkaközösségek és a múzeumrendező brigádok is.

Amint már említettük, a terv elkészítéséhez a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának régészeti öt éves terve szolgáltatta a kiindulási alapot, de tervünk teljes mértékben tekintetbe vette hazánk speciális viszonyait, az egyes kutatási területek elhanyagoltságát, a vidéki múzeumok anyagban való szegénységét és a rendelkezésre álló szakembereket is, beleszámítva természetesen az öt éves terv folyamán felnövő új generációt is.

A terv súlypontul a paleolitikum, neolitikum, népvándorláskor és a magyar középkor kutatását jelöli meg. A terv végrehajtását az Archaeológiai Bizottság nem intézményekre, hanem munkaközösségekre építette fel, hogy így is előmozdítsa szakembereink között a kollektív szellem kialakulását.

A Magyar Tudományos Akadémia Archaeológiai Bizottsága az 1950—54. évekre a következő kutatásokat tervezi.⁵

I.

Paleolitikum

A paleolitikum emlékanyagának kutatását a mult rendszerben meglehetősen elhanyagolta a magyar kutatás. Egy-két szerencsés kivételtől eltekintve a geológiai és paleontológiai kutatásokat nem kapcsolták össze a régészeti ásatásokkal. Ezen az állapoton sürgősen változtatni kell és a kutatásokat össze kell hangolni.

A paleolitikum problémái közül az öt éves terv folyamán az alábbiak kerülnek megoldásra:

A magyarországi középhegységek barlangjainak átkutatása; az ember legrégebbi nyomainak felkutatása, illetve az eddigi megfigyelések stratigráfiai hitelesítése és ennek kapcsán a felső paleolitikum kronológiájának tisztázása.

Ennek érdekében kidolgozásra kerülnek az alábbi témakörök:

1. A Bükk-hegység barlangjainak kutatása kapcsán a magyarországi Aurignacien problémájának teljes megoldása. Ideje az 1950—52. év.

2. A Solutréen magyarországi, vagy nem magyarországi eredetének eldöntése bükki kutatásokkal. 1952—54.

⁵ Összeállítva az Archaeológiai Bizottság jelentéseiből.

3. A Bakony-hegység barlangjainak átkutatása település szempontjából. Ez a terület ugyanis teljesen ismeretlen még a magyar kutatók előtt. 1952—54.

Valamennyi kutatást geológus és paleontológus bevonásával munkaközöségek végzik.

II.

Neolithikum

A neolithikum kutatásában a magyar régészet számos részletproblémát már megoldott. De teljesen bizonytalan még a neolithikus kultúrák eredetének és a neolithikum népei ethnogenezisének kérdése. A részletmunkákban megvilágított gazdasági és társadalmi viszonyokon túlmenően az ötéves terv végén szeretnénk összefoglaló képet nyerni a neolithikum emberének életéről.

Ezeknek a kérdéseknek a megoldására a következő témák kerülnek kidolgozásra:

1. A nyugatmagyarországi tőzegtelepek kutatása (települési viszonyok, anthropológiai és anyagvizsgálatok, különös tekintettel a paleolithikus kultúrák továbbélésére, ill. a neolithikus kultúrák ethnogenezisére). 1950—52.

2. Kelet-Magyarország mezolithikuma. (Települési viszonyok, anthropológia és anyagvizsgálatok, különös tekintettel a paleolithikus kultúrák továbbélésére, ill. a neolithikus kultúrák ethnogenezisére). 1952-54.

3. A magyarországi neolithikus kultúrák keleti kapcsolatainak kutatása a Körös-, Bánáti- és Tiszai kultúrában (Tiszántúli ásatásokkal összekötve). 1950—54.

4. A Borsodi neolithikus telep feltárása és feldolgozása. 1952—54.

III.

Rézkor és bronzkor

A kutatás feladata a neolithikumból a bronzkorba való átmenet kronológiájának tisztázása az ország nyugati és keleti részén. A legújabb kutatás megállapította, hogy a bronzkor kezdete a Tiszántúlon sokkal későbbre tehető, mint az ország nyugati részén, ezzel szemben a keleti részen ugyanebből az időből tömegesen kerülnek elő rézeszközök.

Tisztázni kell a bronzkorból a vaskorba való átmenet kérdését is.

Ezeknek a problémáknak a megoldására a következő témákat kell kidolgozni:

1. A Lengyeli-kultúra egy telepének és egy alföldi aeneolith telepnek teljes feltárása és feldolgozása. 1950—52.

2. A réz- és korai-bronzkor települési viszonyainak tisztázása a Felső-Tisza vidékén. 1950—51.

3. A Debrecen-környéki okker-sírok problémájának vizsgálata. Kezdeté 1952-ben, átmege a következő ötéves tervbe.

4. A későbronzkor és a vaskorba való átmenet kérdése Magyarországon. A békés-városerdői későbronzkori és koravaskori telep feltárása (a stratigráfiai viszonyok tisztázásával) és feldolgozása. 1950—51.

5. A bronzkori és vaskori bányászat és fémművesség kérdésének tanulmányozása. 1950—54.

IV.

Vaskor

A vaskorban hazánk területére kelet és nyugat felől egymásután érkező hullámokban számos, a barbárság felső fokán élő nép vándorolt be. Az egyes hullámok bevándorlásának kronológiája, útvonala, gazdasági és társadalmi be rendezkedése hazánk területén számos problémát vet fel.

a) Korai vaskor

1. A kimmer-kérdés vizsgálata egy telephely és temető feltárása alapján a Tiszántúlon, ahol a szőrványos leletek a kimmerek jelenlétét megmutatják. 1950—54.

2. A koravaskori anyag corpusának elkészítése, az értékeléséhez szükséges hitelesítő ásatásokkal együtt. 1951—53.

3. A szkithák bevándorlásának kérdése (a kronológia tisztázása). Ezzel kapcsolatban Tápiószele feldolgozása. 1950—53.

Az Archaeológiai Bizottság feltétlenül szükségesnek tartja legalább két, vaskorral foglalkozó szakember kinevelését, mivel ezen a téren súlyos szakemberhiány mutatkozik.

b) Késői vaskor

1. Budapest környéke a késővaskorban és a kora-római korban. (Gellért-hegy, Albertfalva). 1950—52.

2. A Kaposvölgyében, mint régészetiileg egyik legelhanyagoltabb területen, a késővaskori őslakosság továbbélésének problémája, kapcsolatban a római terjeszkedéssel (illyr kérdés). 1950—52.

3. A Tiszántúl és a Duna-Tisza köze szarmatákat megelőző lakosságának (szkitha, dák, kelta) problémája az irott források és a leletanyag alapján. 1952—54.

V.

Classica archaeológia

A magyarországi nem provinciális antik emlékek feldolgozása, különös tekintettel a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályának anyagára. 1950—54.

VI.

Római kor

Egyáltalán nem ismerjük a római kor belsőpannóniai lakosságának gazdasági és társadalmi viszonyait, a birodalmi közigazgatás helyi szerveit és a római kor lezáródását Pannóniában. Ezzel kapcsolatban meg kell kezdeni Pannónia ethnikumának vizsgálatát is.

Ebben a témakörben a következő kérdések kerülnek feldolgozásra :

1. Az őslakosság továbbélése a császárkorban. 1950—54.
2. Fokozottabb gondot kell fordítanunk a magyar városok kifejlődésének vizsgálatára. Az Archaeológiai Bizottság mindenekelőtt Budapest történetének teljes tisztázását tartja legsürgősebb feladatának. (Ezt a célt szolgálja a »Késői vaskor« 1. pontja alatt szereplő téma kidolgozása is). Különleges gondot kell azonban fordítani az ókori Aquincum feltárására, mert ez egyik legjelentősebb láncszeme fővárosunk fejlődésének, de pl. római legiótáborának pontos fekvését máig sem ismerjük.⁶ Folytatnunk kell tehát Aquincumnak, mint a római Pannónia Inferior tartomány fővárosának rendszeres feltárását és történeti tanulmányozását. 1950—54. Átmegy a következő ötéves tervbe.
3. A római limes kutatásának folytatása és kiterjesztése a mögöttes területekre. Ez a kutatás szorosan kapcsolódik az 1949. évben megkezdett dunamenti (Nagytétény, Adony, Dunapentele) kutatásokhoz. 1950—54.
4. A nyugat és délnyugatmagyarországi civitasok problémái ; a későrómai erődök, illetve erődített városok keletkezése és továbbélése. 1953—54.
5. Topográfiai kutatások Pannónia belsejében. 1951—53.

VII.

Népvándorláskor

A népvándorláskor kutatása hazánkban a mult rendszer alatt meglehetősen elhanyagolt terület volt. Ez a kor számos és döntő problémát vet fel. Ilyenek : a római birodalom megdöntése, a népvándorláskor lovasnomád népeinek berendezkedése hazánk területén ; a magyarság által itt talált szláv lakosság életének vizsgálata az irott források és a tárgyi emléktárhely tükrében.

Ezeknek a problémáknak a megoldására a következő témakörök kerülnek kidolgozásra:

1. A szirmai telep és temető feltárása. Az i. u. III.—IV. századi telepről olyan anyag került elő, amelynek népi hovatartozását jelenleg eldönteni nem tudjuk. 1951—53.
2. A népvándorláskor kezdete és a hun bevándorlás kérdése. Az irott források és leletek figyelembevételével ezt a problémát csak a szovjet kutatások irodalmának áttanulmányozása után lehet megoldani. (Magyar őstörténetészek bevonásával) 1950—54.

⁶ Ezt 1950 nyarán — e cikk lezárása után — sikerült megtalálni.

3. Az eddig kiásott avar leletanyag corpora és az írott emlékanyag kiadása. (További ásatásokat egyelőre nem lehet folytatni, mivel óriási mennyiségű feldolgozatlan leletanyag hever múzeumainkban. Ásatás csak közvetlenül veszélyeztetett területeken történhetik és hitelesítő ásatások az anyag rendszerezéséhez.) 1950—54. Átmege a következő öt éves tervbe.

4. Az avar-szláv-magyar érintkezés problémája, írott források és ásatások alapján és ezen belül a pannoniái szlávok anyagi kultúrája. Privina településeinek helytörténeti és régészeti vizsgálata. Kutatható Zalavárott, nyelvészek és történészek bevonásával. 1950—54.

5. A pannóniai későrómai építmények fennmaradása és a szláv lakosság betelepülésének kérdése. A kutatások végzendők Fenékpusztán, Szekszárdon és Pécsen. 1951—54.

VIII.

Honfoglalás kora és korai középkor

Tisztázni kell a honfoglaló magyarság településének kérdését, a középkori elpusztult magyar falvak települési, gazdasági és társadalmi viszonyait. Komoly vizsgálat tárgyává kell tennünk a honfoglaló és koraközépkori magyarság művészetének eredetét és keleti kapcsolatait.

Ezeknek a kérdéseknek megoldása céljából az alábbi témák kidolgozása szükséges :

1. A magyarság magával hozott művészeti kultúrájának kapcsolata a korabeli külföldi, elsősorban keleti emlékanyaggal és ezek továbbélése a XI.sz.-ban. (Művészettörténeti értékelés) 1950—54.

2. A bizánci kérdés kutatása. Elsőrendű feladat az importált iparművészeti tárgyak mellett a képzőművészet bizánci kapcsolatainak megvilágítása a közvetítő területek pontos kiderítésével. A bizánci kultúra hatása átnyúlik a következő századokra is. A már ismert anyag összegyűjtésén és feldolgozásán kívül újabb ásatásokkal is meg kellene kísérelnünk a probléma tisztázását. A javaslatba hozható ásatások : Dunapentele, Apostag, Veszprém, Veszprémvölgy, Pásztó. 1950—54.

3. A pécsi kőfaragó műhely és a korabeli magyar emlékanyag viszonyának tisztázása ; ez egyrészt gyűjtő és feldolgozó munka, másrészt azonban ásatási feladat is. Megoldását a dömösi és somogyvári ásatások biztosítják. 1952—54.

4. Árpád-kori elpusztult magyar falvak felkutatása és rendszeres feltárása. A magyarság gazdasági, társadalmi és településrendjének tisztázása. 1950—54.

5. A középkor további folyamán elpusztult magyar falvak kutatása a fenti szempontok figyelembevételével, összehangolva a középkori várásatásokkal (a várak a települések gócpontjai voltak), a korabeli élet anyagi kultúrájának, társadalmi viszonyainak és a várak melletti települések fejlődésének megismerése céljából. 1950—54. Átmege a következő öt éves tervbe.

A fenti témaköröket az ország összes szakemberei, történészek és néprajzosok bevonásával munkaközösségben dolgozzák ki.

Az ötéves terv folyamán elkészült munkák közül a kisebb és nagyobb cikkeket, tanulmányokat a Magyar Tudományos Akadémia »*Acta Archaeologica*« és a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának »*Osztályközlemények*« c. kiadványaiban, valamint az *Archaeológiai Értesítő*ben, az önálló monográfiákat két monográfia sorozatban fogjuk közölni.

ÚJABB ÁSATÁSOK AZ ISTÁLLÓSKŐI BARLANGBAN

Írta: VÉRTES LÁSZLÓ

Az Istállóskői barlang a Bükk hegységben, Szilvásvárad község határában, az Istállóskő délnyugati oldalán nyílik. Szája is DNy-ra néz.

Először Hillebrand Jenő kutatott benne 1912-ben.¹ Az eredményes próbaásatást további ásatások követték az 1913.², 1914.³, 1916.⁴ és 1917.⁵ évben, majd 1925-ben⁶. 1927-ben⁷ Saád Andor, 1928-ban⁸ Mottl Mária dolgozott benne, majd 1938-ban⁹ újból Mottl Mária végzett ásatásokat a Földtani Intézet megbízásából. A barlang kutatásának és az addig elért eredményeknek összegezését Mottl dolgozatában találjuk meg.

Az Istállóskői barlang leletei egy alsó aurignacien (közelebbről: késői javaaurignacien) és egy felső magdalenien I. szintre különülnek. Ez utóbbit inkább faunisztikai alapon lehetett meghatározni, míg az előbbit jellegzetes, pattintott kőből és csontból készült eszközök képviselik.¹⁰

A felszabadulás után, amikor módom nyílt arra, hogy a Bükk barlangjaiban ásatásokat végezzek, legelőször is az Istállóskői barlangot választottam. 1947 júliusában barlangkutató expedíciót szerveztem a Természetbarát Turista Egyesület tagjainak bevonásával, akikkel már évek óta dolgozom együtt. A több mint 20 főből álló kutatócsoport egy részével ásatást kezdtem a bejáratról 20 méterre, a barlang északnyugati falánál, majd később a barlang leghátulsó pontján. Ezen az ásatáson találtuk meg a tűzhelyet és az eltemetett barlangimedve koponyákat. A munkát október közepéig folytattam kis megszakításokkal, a Természettudományi Múzeum költségén. Az eredmények arra készítettek, hogy a következő esztendőben az INQUA segítségével rétegtisztázó ásatást végezzek. Ezt a munkát 1948 szeptember végétől október közepéig végeztem (I. t. I.), s csupán arra szorítkoztam, hogy a bejárat előtti

¹ Hillebrand J.: A pleistocén ősember újabb nyomai hazánkban. Barlangkutatás. I. köt. 1. füz. (1913) 21.

² U. a.: Az 1913. évi barlangkutatásaim eredményei. Bkut. II. köt. 3. füz. (1914) 118.

³ U. a.: Jelentés a barlangkutató szakosztály 1914. évi működéséről. Bkut. III. köt. (1915) 17.

⁴ U. a.: Az 1916. évi barlangkutatásaim eredményeiről. Bkut. V. köt. 2. füz. (1917) 107.

⁵ U. a.: Az 1917. évben végzett ásatásaim eredményei. Bkut. VII. köt. 1—4. füz. (1919) 10.

⁶ U. a.: Über neue Funde aus dem ungarländischen Paläolithikum. Die Eiszeit, III. (1926) 3.

⁷ Saád A.: Die Ergebnisse der Ausgrabungen in der Istállóskőer Höhle im Jahre 1927. Die Eiszeit, IV. (1927) 97.

⁸ Kadič O.: A magyar barlangkutatás állása az 1929. évben. Barlangvilág, 3—4. (1933) 17.

⁹ Kadič O.—Mottl M.: Az északnyugati Bükk barlangjai. Bkut. XVII. (1944) 33.

¹⁰ A leletek kiértékelését lásd még: Hillebrand J.: Die ältere Steinzeit Ungarns. (Arch. Hung. 1935) és Kadič O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. (A Földt. Int. Évk. XXX. köt. 1. füz. 1934.) c. összefoglaló dolgozataiban.

lejtőről vízszintes irányban kiindulva, széles, világos árkot húzzak, az összes rétegeket harántolva.

Az alábbiakban a két ásatás eredményeit összevonva fogom közölni.

Sztratigráfiai eredmények

A kitöltés rétegtani megoszlásáról Saád¹¹ adta a legpontosabb képet. Szerinte a rétegsor a következőképpen alakul felülről lefelé:

1. 0,30 m barna humusz,
2. 0,50 m szürke humusz,
3. 0,80 m sárga agyag,
4. 0,40 m szürkéssárga agyag,
5. ? aurignacien tűzhely,
6. 0,20 m vöröses-sárga steril agyag,
7. ? aurignacien tűzhely,
8. ? sárga köves anyag, kultúra nélkül.

Mottl¹² a barlang elülső szakaszában

- 0,20 m humuszt,
- 0,50 m sárga, mészkőtörmelékes agyagot,
- 0,80 m világosbarna mészkőtörmelékes agyagot,

1,50 m sötétbarna mészkőtörmelékes agyagot talált, tehát összesen 3,00 m mélységig hatolt és elérte a barlang fenekét, míg a hátsó szakaszban két tűzhelyréteget érintett, és 3,10 m mélységig ásott le anélkül, hogy a barlang sziklafenekét elérte volna.

Az 1947-es ásatáson 3 m-re hatoltam le anélkül, hogy elértem volna a sziklafeneket, de ezt a mélységet a barlang akkori szintjéről mértem, amelyről a felső humuszt és a sárga magdalenien agyagot már eltávolították. Ebben a mélységben új, mikrofaunás réteget harántoltam. Éppen ezért láttam szükségesnek hogy a rétegek helyzetét egy következő ásatáson tisztázzam. 1948-ban tehát a bejárat előtti hányón kezdtem el az ásatást, a 0 ponttól 9 m-re. (V. t. 1.). A felül 4 m, alul 2 m széles és legmélyebb pontján 4,5 m mély árkot 12 m hosszúságban a barlang középtengelyének irányában húztattam.

A régebbi ásatások hányóján, túlhaladva, harántoltam: az

- a) humusztaréteget (0,30 m),
- b) sárga, szemcsés, magdalenien agyagot (0,30 m. Felső mikrofaunás réteg),
- c) sárga, köves magdalenien agyagot (0,50 m),
- d) szürkéssárga meddő agyagot (0,05—0,10 m),
- e) összecementezett sárgás agyagot (max. 0,05 m),
- f) melegbarna, köves aurignacien agyagot (max. 1 m),
- g) sötétbarna, alsó mikrofaunás réteget (0,10 m),
- h) világosbarna meddő agyagot (1 m), és

¹¹ Saád A.: i. m. 97.

¹² Kadić O.—Mottl M.: i. m. 40.

i) sötét, szürkéslila agyagot (?), összesen 4,5 m mélységben anélkül, hogy a sziklafeneket elértem volna. Munkaközben eltávolítottam egy hasadozott kőzetből való sziklaküszöböt, amely 2-től V-ig ért és legnagyobb magasságát — a felszíntől 1,5 m-t — a I. pontnál érte el. Az a) és b) réteg kiékelődött felfelé, az I. és I. pont között. A g), h) és i) rétegek csak a sziklaküszöbtől befelé jelentek meg, míg az e) réteg a küszöb legmagasabb pontjánál eltűnt.

A mikrofaunás g) réteget a barlang belsőbb részein az alsó aurignacien-tűzhely alatti réteg fenekén találtam meg, tehát Mottlnál a »sötétbarna agyag«, Saádnál a »sárga, köves agyag« alatt. Valószínű, hogy árkomban az f) réteg az, amelyik a barlang belsejében az aurignacien réteggel komplexumot adja. Teljesen új a g) réteg, amelyről egy szerző sem tett említést eddig és az alatta fekvő meddő h) és i) rétegek.

A gödör szemközti, északkeleti oldalfalán a rétegek meredeken dőlnek ÉNy felé. Itt a g) réteg kb. az árok közepe táján el is fogy.

Öslénytani eredmények

A Mottl-féle faunalistán nem szerepelhettek még a g) réteg faunaelemei, amelyeket most Éhik Gyula dolgozott fel. Az ő tollából közlöm az alábbiakat ennek a rétegnek állatvilágáról:

»Az Istállós-kői barlangban Vértés László 1948-ban két mikrofaunás réteget talált: egy alsó sötétbarnás színűt és egy felső világossárga színűt. Új a sötétbarna színű, alsó mikrofaunás réteg a barlangból. Kár, hogy ebből az új rétegből nagyon kevés került elő, az egészet mindössze egy *ínagyságú sötétbarna lencse* képviselte. Ebben a következő állatmaradványokat találtuk:

1. *Talpa europaea* L. A vakondokat ebben a rétegben egy fogatlan jobb-oldali állkapocs, egy felkarcsont, két síngesont, egy orsócsont és egy combcsont képviseli.

2. *Crocidura* sp.? Mindössze egy alsó jobboldali állkapocsot az M²-vel találtam az anyagban, s így a fajra jellemző bélyegek nem észlelhetők. Az állkapocs nagysága nagyjában egyező a *Cr. leucodonéval*, de szabása masszívabb a hazai recens fajok állkapcsánál.

3. *Carnivora* sp.? Egy Arctoidea tejfoga. Összehasonlító anyag hiányában egyelőre nem foglalkozhattam vele behatóbban.

4. *Eutamias glareolus* Schreb. Mindössze csak egy baloldali állkapocs került elő az anyagból, de ez is elegendő az erdő jelenlétének megállapításához.

5. *Microtus arvalis* Pall. Majdnem mindegyik jellemző alak megtalálható a 20 darabból álló és erősen variáló anyagban.

6. *Microtus neolithicus* Mand. Külön sorolom fel az arvalis csoportnak ezt a feltűnő alakját, amely 14 darabbal, tehát aránylag igen szép számmal szerepel az anyagban.

7. *Microtus maskii* Woldř. Alapjában véve ez is az arvalis csoport ősi típusú tagja. Az istállós-kői példány a Mandach-féle II. sor. 2. alakjához áll

legközelebb.¹³ A sorozat tagjaira jellemző az is, hogy a zápfogak háromszögei többé-kevésbé egybefolyók, mert a hasábok belső dentinállományát a külső fogzománc nem zárja körül teljesen.

8. *Microtus agrestoides* Hinton. Egy baloldali alsó állkapocs tartozik ehhez a fajhoz.

9. *Microtus gregalis* Pall. Öt mandibula képviseli az anyagban. Az állatok semmiben sem különböznek a Hinton-féle *M. anglicustól*.

10. *Microtus ratticeps* Keys. et Blas.. Öt alsó állkapocs tartozik ehhez a fajhoz, mind tipikusan fejlett példány.

11. *Arvicola terrestris* L. A nagypocok maradványai a többi pocokéhoz képest elég ritkák. Egy mandibula sin., 1 M¹, 1 M³ és két darab I. van belőle. A megnevezett maradványok egy állattól származók is lehetnek.

12. *Microtus* sp.? 26 darab fognélküli mandibula.

13. *Ochotona pusillus* Pall. A fütttyentőnyúlak mindössze csak egy alsó állkapcsa került elő.

14. *Lepus* sp. Egy darab metatarsus.

15. *Lagopus albus* Keys. et Blas. A sarki hófajdot egy csücsont töredéke képviseli.

16. *Lagopus mutus* Mont. A sarki hófajdból 2 csücsont töredék került elő.

17. Békacsontok: egy femur, egy scapula.

18. Halak: 2 db csigolya.

A világossárga, felső mikrofaunás rétegben talált állatmaradványok a következők:

1. *Talpa europaea* L. 2 db orsócsont, egy db singcsont és 1 db combcsont képviseli a vakondokat.

2. *Mustela nivalis* L. 1 jobboldali felső szemfog került elő.

3. *Microtus arvalis* Pall. 3 baloldali alsó állkapocs van belőle.

4. *Microtus ratticepoides* Hinton. Egy baloldali alsó állkapocsot soroltam ehhez a fajhoz.

5. *Microtus ratticeps* Keys-et Blas. Egy jobboldali alsó állkapocs tartozik a fajhoz.

6. *Microtus gregalis* Pall. Öt baloldali és egy jobboldali alsó állkapocs van belőle. Az anyag fele tipikus, a másik fele atipikus gregalis, melyek egy variációs sor tagjai. A sor a *M. anglicus* Hinton-tól semmiben sem különböző tipikus gregalisokkal kezdődik; az elülső sisakalakú hűrok külső (buccalis) oldalának alsó felén fokozatosan erősödő beöblösödés, s ez alatt egy új él alakul ki. Az így kialakult új gregalis variáció majdnem egyezik a recens *Microtus angustus* Tjos. nevű fajjal.¹⁴

7. *Ochotona pusillus* Pall. Két baloldali alsó állkapocs.

¹³ Mandach: Die kleineren Wirbeltiere d. praehist. Station bei Thayngen (Kanton Schaffhausen) Schweiz — Ber. Nat.forsch. Ges. Freiburg. 27. (1927) 118. fig. 12.

¹⁴ Hinton: Monograph of the voles and lemmings. I. London. 1926. 134. fig. 27.

8. *Lepus* sp.? Két metatarsus, egy astragalus.

9. *Lagopus albus* Keys. et Blas. Hét csücsont és öt szárnyközépcsont van belőle.

10. *Lagopus mutus* Mont. A havasi hófajdot 23 csüd és 30 szárnyközép képviseli. Az egyedszám feltűnően nagy.

11. *Tetrao tetrix* L. A nyírfajd is elég szépen képviselt az anyagban. Négy csüd és egy metacarpus van belőle.

12. *Tetrao urogallus* L. A siketfajdból egy csücsont került a felszínre.

13. Békacsontok: 2 femur, 1 scapula, 1 urostyl és 1 csigolya.

Ha a két réteg faunáját összehasonlítjuk, rögtön szembetűnik két alapvető különbség, nevezetesen az alsó réteg *Microtus arvalisai* erőteljesen variálnak, a felsőé nem. Az alsó réteg *M. gregalisai* állandó formák, a felső réteg *gregalisai* variálnak. Az alsó réteg *arvalisai* között sok a Mandach nyomán *neoliticusnak* nevezhető forma. A felső réteg *gregalisai* között még egyenlő arányban ott találjuk a régibb típusú *Microtus anglicus* Hinton forma mellett a recens *M. angustus* Thom.-al hajszála egyező példányokat is. Érdekes, hogy alsó rétegben mily feltűnően kevés a fajok faj és egyedszáma, ezzel szemben a felső rétegben mind a négyféle fajd (sarki-, és alpesi-hófajd, nyírfajd, siketfajd) megtalálható, sőt a megvizsgált anyagban a fajdcsonatok mennyisége domináló.

Ami a rétegek korát illeti, a kettő közül az alsó sötétbarna réteg állatvilága jóval régibb a világossárga felső réteg faunájánál. Érdekes, hogy az *arvalis-agrestis* csoport variációját már Mottl észlelte a Subalyuk mousterien-kori, helyesebben ennek második feléből származó réteg anyagában. A subalyuki kései mousterienre vonatkozólag Mottl a következőket mondja: »A késő mousterienben az éghajlat hidegebbé, szárazabbá válhatott, de mivel sem a lemmingek, a hófajok és a rozsomák, sem a mosusz-ökör és a sarki-róka, sőt még a marmota és a havasipocok jelenléte nem volt kimutatható, az európai ú. n. »Kaltmousterien« (Würm-jégkorszak eleje) lemminges lelőhelyeivel össze nem egyeztethető.«

Mindaz, amit Mottl mond, egyezik az istállóközi alsó mikrofaunás rétegben észleltekkal, azzal a különbséggel, hogy itt már a hófajd is megjelent.

Mandach az *arvalis* csoport variációját a korai neolitikum kizárólagos jellegzetességének gondolja. Mind a subalyuki, mind az istállóközi vizsgálatok azonban azt bizonyítják, hogy az *arvalisok* variációja sokkal régibb eredetű. Az Istállóközi barlang fiatalabbkorú üledékében az *arvalis* sokkal kevésbé variál, mint a régiben. A dolgok teljes tisztázására érdemes volna a hazai fosszilis *arvalisainkat* revízió alá venni.¹⁵

A b) és c) magdalenien rétegek, valamint az f) aurignacien réteg többi csontmaradványait az alábbiakban tárgyalom:¹⁵

¹⁵ A maradványok színük alapján is könnyen elválaszthatók egymástól: a magdalenien-rétegekben talált csontok világossárgák, az alsóbb rétegekben találtak barnák, barnás-szürkék, helyenként egészen sötétszürkék.

Az aurignacien rétegekben talált állatmaradványok :

1. *Ursus spelaeus* Rosenm. Az aurignacien rétegekben túlnyomórészt a barlangi-medve csontjai találhatók. Nagyrészüket az ősember feltörte vagy megpörkölte. Akadnak azonban a tűzhelyrétegek alatti és feletti agyagban teljesen ép csontok, sőt in situ csontvázrészecskék is. Így sikerült egy teljes baloldali elülső mancsot kiemelni, amelynek érdekessége, hogy néhány csontján betegség okozta torzulást láthatunk. A barlangi medve csontokon különben is gyakoriak a beteges elváltozások. Megemlítek közülük néhány erősen torzult állkapcsot, csigolyát, egy sérült és meggyógyult os priapi töredéket, valamint egy jobboldali radius töredékét, amelynek distalis végét valamilyen állat teljesen keresztülharapta, de begyógyult.

A barlangi medvék egyénszámának megállapítása végett összegyűjtöttem mindkét ásatás folyamán a fogakat. 560 darab különálló fog a következőképpen oszlik meg :

I 1—2	126 db			egyénszámra átszámítva : 16 egyén
I ³ jobb és bal	52 db	«	«	26 «
I ₃ « « «	21 «	«	«	11 «
C	138 «	«	«	35 «
P ₄ 14 db dext., 4 db sin.		«	«	14 «
M ₁ 30 « « 23 « «		«	«	30 «
M ₂ 19 « « 26 « «		«	«	26 «
M ₃ 16 « « 8 « «		«	«	16 «
P ⁴ 7 « « 5 « «		«	«	7 «
M ¹ 18 « « 23 « «		«	«	23 «
M ² 16 « « 15 « «		«	«	16 «

Mivel begyűjtöttem ezenkívül 7 darab bal- és 4 darab jobboldali állkapcsot, amit hozzászámíthatunk a caninusokból adódó legmagasabb egyénszámhoz: a 35-höz, elmondhatjuk, hogy az ásatások alatt legkevesebb 42 darab barlangi medve csontjai kerültek elő. Közülük igen sok a bocs. Az összegyűjtött, felnőtt állattól származó penis csontok száma : 11, ami nagyjából megfelelhet a fenti adatoknak.

Szükségesnek láttam itt közölni ezt a néhány statisztikai adatot a barlangi medvék egyénszámáról, mivel az Istállóskői barlang egyike a leggazdagabb barlangi medve lelőhelyeinknek és az ásatás alatt csontjai olyan nagymennyiségben kerültek elő, hogy tüzetesebb utánaszámolás nélkül hajlandók lehetnének az egyénszámot sokszorosan túlbecsülni. Általában az ilyen lelőhelyeken a barlangi medvét a fauna több mint 90%-ának szokás becsülni. Ha azonban mi a kísérőfauna fajait csak minimális számmal is vesszük, kiderül, hogy a barlangi medve max. 60%-át képviseli az állatvilágnak az aurignacien rétegben. Vegyük

még hozzá, hogy milyen jelentős mennyiségű kitöltésből gyűjtöttük a 42 medve csontjait, s akkor kitűnik, hogy a barlangi medvék időbeli megoszlása szerint sem tételezhetünk fel az aurignacien emberről túlzásba vitt hústáplálkozást. Pedig a csontok javarészt nem is az ősember ételhulladékai. A barlangi medve a barlangban főként akkor élt, amikor az ősember nem zaklatta, amit bizonyítanak az in situ vázrészecskék és az ú. n. *medvetűkőr*: a barlangi medvék bundájától fényesre csiszolt sziklarészecskék, amelyeneket mi is nagy mennyiségben találtunk az ásatás alatt, az agyagrétegben.

2. *Vulpes vulpes crucigera* Bechst. 2 mandib. sin., 1 mandib. dext., alsó C. sin., humerus sin., humerus dext. dist. tör., ulna dext., tibia sin. prox. tör., tibia dext. dist. tör., mandib. sin. tör., 4 darab metacarp., calcaneus tör. A tépőfogak (M_1) hossza 15,7 mm, a M_2 hossza 7,3 és 7,6 mm. Az Ölyveskői rókalyuk¹⁶ *crucigerájánál* ez a méret 7,2. Az M_1 hosszúsága a Mottl által megadott *crucigera* alfaj méreteivel megegyezik (13,4—16 mm).

3. *Canis lupus* L. Caninus inf. sin., caninus sup. dext. tör., caninus sup. sin. tör., P^3 , P_3 , radius dext., Mc. II., dext., Mt. II. dext., Mt. IV. sin., 4 darab metapodium dist. tör., 3 darab phalanx I., scapula dext. tör.

4. *Martes martes* L. A nyusztot 2 darab mandib sin., 1 darab femur dext. és 1 darab tibia dext. képviseli.

5. *Felis spelaea* a Goldf. 1 darab caninus sup. dext. letört koronája, Mt. sin. IV., calcaneus sin.

6. *Felis silvestris* L. Mt. III. dext.

7. *Lynx lynx* L. Juvenilis koponyatöredék, radius sin. tör., 2 darab phalanx I. Érdekes a koponyatöredék a baloldali felső állkapocs kihullott tejfogaival és a még ki nem nőtt állandó fogazattal.

8. *Cricetus cricetus* L. A hörcsögöt 1 mandibula, 2 humerus, 2 pelvis töredék és 1 ulna képviseli.

9. *Lepus sp.*? Mindössze egy tibia sin. dist. töredéke és 3 darab metapodium jelzi a nyulat.

10. *Alces alces* L. Mandib. sin. töredék a P_4 — M_1 -el.

11. *Cervus elaphus* L. A mi erdei szarvasunk méreteivel megegyezik az itt talált phalanx I. töredék.

12. *Rangifer tarandus* L. Az aurignacien rétegben a tarándot csak egy P^2 dext. képviseli, amely azonban jellegzetes színe alapján is feltétlen ebbe a rétegbe sorolandó.

13. *Rupicapra rupicapra* L. M_2 sin., tibia sin. dist. tör. és egy baloldali astragalus a zergétől származik.

14. *Capra (Aegoceras) cenomanus* Forsyth Major — *carpathorum* Koch (*Ibex priscus* Woldf.) alakkör. Koponyatöredék szarvcsapokkal és egy M^3 dext. Ide kellett sorolnunk a kőszáli kecskének koponyamaradványát, mely ma a legteljesebb jégkori kőszálikecske koponya hazánkban. (I. t. 2—3.)

¹⁶ Kadič O.—Mottl M.: i. m. 64.

A Kárpátmedence kőszálikecske leleteit először Kormos¹⁷ sorolja fel, megemlítve a Szeleta, Pilisszántói kőfülke, Igric barlang, Szegyestyeli barlang, Hidegszamosi csontbarlang, Zoltán barlang és Bohuj barlang leleteit. Mottl Mária 1938-ban foglalkozik behatóbban a kőszáli kecskéekkel¹⁸ a subalyuki lelettel kapcsolatban, majd Kretzói Miklós érinti a kérdést¹⁹ egy pleisztocén *Capra* lelet kapcsán.

A legalaposabban Mottl dolgozta fel nálunk a kérdést a subalyuki kecskével kapcsolatban; ezt sikerült néki a *Capra (Aegoceras) severtzowi-ibex* formakörbe elhelyezni, főként a szarvcsapok keresztmetszete alapján. Mottlnak a meghatározásnál a koponyából csak egy szarvcsap, néhány fog és az alsó állkapocs állott rendelkezésére. Az Istállóskői barlang kőszáli kecskéjének szarvcsap-keresztmetszete már az első pillanatban is sokban különbözött a subalyukiétól, ezért megkíséreltem a rendelkezésemre álló koponyaadatakat más alakokkal összehasonlítani. Így mindenekelőtt a Koch által leírt Hidegszamosi barlangi kőszáli kecskével²⁰ és a vele megegyező Forsyth Major-féle *Capra cenomanusszal*. Felhasználtam még a Woldrich²¹ által az alsóausztriai leletekre megadott méreteket is. Ezek a következő eredményre vezettek:

	Koch-féle		Ceno-	Gudenus	Willen-	Vypustek	Istállós-
	I.	II.	manus	bg.	dorf		kő
1. Homlokszélesség a szarvak alatti ideggödrök között	8	8·5	8	7·3	8	7·5	8·3 cm
2. A szarvcsapok tövének külső széle a homlokcsonton át mérve	17	18	18	14·3	15·3	16·5	17·2 cm
3. A csapok tövének kerülete	24·25	25·25	25	23·4	24	25·2	25·2 cm
4. A csapok lapultságának aránya a tőben	1 : 1·15	1 : 1·12	1 : 1·3	1 : 1·24	1 : 1·17	1 : 1·21	1 : 1·26
5. A szarvcsapok divergenciája fokokban ²²	27° (54°)	33° (66°)	?	65°	64°	62°	52°

¹⁷ Kormos T.: A kőszáli kecske és zerge a magyar pleisztocénban. Földtani Közlöny, XLV. (1915) 267.

¹⁸ Mottl M.: Die fauna der Subalyuk. Geologica Hung. 14. (1939).

¹⁹ Kretzói M.: Kecskék a magyar diluviumban. Földt. Közl. LXXII. (1942) 259.

²⁰ Koch A.: A Hidegszamosi csontbarlang ismertetése. Orvos-term. Tud. Értesítő. XIII. Kolozsvár 1891, 1—12.

²¹ Woldrich: Reste Diluvialer Faunen u. Menschen aus dem Waldviertel Niederösterreichs. Denkschr. d. Kais. Akad. d. Wiss. Bd. 60. Wien 1893, 565.

²² A divergenciával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a Koch által közölt méretekre a megadott fokszám kétszeresét kell vennünk, ezt igazolja a Koch dolgozatában közölt képeknek a vizsgálata is. A divergenciaszöget megmértem különböző recens fajoknál is, pl. a *Capra sibirica almásyi* Lor. koponyáin. Az eredmény 22° 30' és 49° között ingadozik. Ugyanígy más fajnál is. Ennek alapján meg lehet állapítani, hogy sem a divergencia szöge, sem a szarvcsapok szélesség-vastagság aránya nem alkalmas az összehasonlításra.

Az adatok alapján az Istállóskői barlang kőszáli kecskéjét a Koch és Woldřich által ismertetett formakörbe lehetne helyezni.

Woldřich munkájában egyesíti az *Ibex cebennarum*-*Capra cenomanus*-*Ibex carpathorum* formakört *Ibex priscus* néven.

Jellemzőnek mondja az *Ibex priscus*-ra a lapos, meredek homlokot, a ferde occipitalis tájékot és a nagy divergencia szögű szarvcsapokat. A szarvcsapok előlről nézve laposak, hátrafelé szögletesek. Az *Ibex priscus*-hoz közelebb áll a *Capra sibirica*, mint az alpesi kőszáli kecske. Az általa ismertetett leletek kivétel nélkül a Würm glaciálisból valók.

Mottl a Subalyuk monográfiában a szarvcsapok bázismetszetét közli, mert ezek alkalmasnak látszanak a fajok különválasztására. Az Istállóskői barlang kőszáli kecskéjének szarvcsapja a Vypustek barlang *Ibex priscus*-ával és a *Capra sibirica* almáyi Lor. szarvcsapjával egyezik meg, míg a subalyuki a *C. severtzowi* Menzb. és az alpesi kőszáli kecske szarvcsapjával mutat feltűnő hasonlóságot (V. t. 2a—b).

Az eddigiek alapján tehát az Istállóskői barlangban talált kőszáli kecske nem a *severtzowi-ibex*, hanem a *Capra (Aegoceras) cenomanus* Fortsyth Major-*carpathorum* Koch (= *Ibex priscus* Woldř) alakkörbe sorolható.

15. *Equus* sp.? Phalanx III. Mc. csökevény, talus, Mt. dist. tör.

16. *Bos*, seu *Bison*. Phalanx II.

17. *Tetrao tetrix* L. 1 csüd, 1 phalanx.

18. *Lagopus albus* Keys. et Blas. 1 darab csüd.

19. *Lagopus mutus* Mont. Mc. sin., csüd., amelyből látszik, hogy a fajok, ha csökkent egyedszámmal is, de az egész interstadiális folyamán éltek a mi vidékünkön.

20. *Madarak*. Megtaláltuk még néhány kisebb madár meghatározhatatlan csontját.

A magdalenien rétegek faunájához a már Éhik által ismertetett anyagon kívül a következők sorolandók :

Ursus spelaeus Rosenm. Mc. V. sin., humerus dext. prox. tör., hamatum-naviculare.

Canis lupus L. Patella.

Felis spelaea Goldf. Phalanx II.

Rupicapra rupicapra L. Phalanx I. (sip)

Rangifer tarandus L. 4 darab phalanx tör., 1 caput femoris.

Capra, seu *Ovis* ulna. és végül

Cochlodina laminata Mont. (Det : *Rotarides*.)

Összesítve a három rétegcsoporthat faunáját, a következő táblázatot kapjuk :

Az Istállóskői barlang ősgérinces faunája a Mottl által közölt adatokkal együtt	Alsó mikro-faunás réteg g.	Aurign. rétegek (d. e.) f.	Magdale-nien rétegek b. c.
1. <i>Talpa europaea</i> L.	X		X
2. <i>Crocidura</i> sp.	X		
3. <i>Ursus spelaeus</i> Rosenm.		X	X
4. <i>Ursus arctos</i> L.		X	
5. <i>Vulpes vulpes crucigera</i> Bechst.		X	
6. <i>Vulpes vulpes</i> L.		X	X
7. <i>Canis lupus</i> L.		X	X
8. <i>Martes martes</i> L.		X	
9. <i>Mustela erminea</i> L.			X
10. <i>Mustela nivalis</i> L.			X
11. <i>Felis spelaea</i> Goldf.		X	X
12. <i>Felis silvestris</i> L.		X	
13. <i>Lynx lynx</i> L.		X	
14. <i>Hyaena spelaea</i> Goldf.		X?	
15. <i>Putorius putorius</i> L.			X
16. <i>Microtus arvalis</i> Pall.	X		X
17. <i>Eutamias glareolus</i> Schreb.	X		
18. <i>Microtus neolithicus</i> Mand.	X		
19. <i>Microtus mähkii</i> Woldr.	X		
20. <i>Microtus agrestoides</i> Hinton	X		
21. <i>Microtus gregalis</i> Pall.	X		X
22. <i>Microtus ratticeps</i> Keys.-Blas.	X		X
23. <i>Microtus ratticepoides</i> Hinton			X
24. <i>Arvicola terrestris</i> L.	X	X	X
25. <i>Cricetus cricetus</i> L.		X	X
26. <i>Ochotona pusillus</i> Pall.	X		X
27. <i>Lepus</i> sp.	X	X	X
28. <i>Alces alces</i> L.		X	
29. <i>Cervus elaphus</i> L. forma major		X	X
30. <i>Cervus elaphus</i> L.		X	
31. <i>Rangifer tarandus</i> L.		X	X
32. <i>Rupicapra rupicapra</i> L.		X	X
33. <i>Capra</i> (Ae.) <i>cenomanus</i> Forsyth Major stb.		X	
34. <i>Ovis</i> , seu <i>Capra</i> sp.			X
35. <i>Equus</i> sp.		X	
36. <i>Bison priscus</i> Boj.		X	
37. <i>Elephas primigenius</i> Blmb.		X	
38. <i>Sus scrofa</i> L.		X	
39. <i>Lagopus albus</i> Keys.-Blas.	X	X	X
40. <i>Lagopus mutus</i> Mont.	X	X	X
41. <i>Tetrao tetrix</i> L.		X	X
42. <i>Tetrao urogallus</i> L.		X	X
43. <i>Cherchneis tinnunculus</i> L.		X	X
44. <i>Madarak</i>	X	X	
45. <i>Halak</i>	X	X	
46. <i>Békák</i>		X	
47. <i>Cochlodina laminata</i> Mont.		X	

A faunaegyüttes kibővülése rétegenként a következőket eredményezi :

A világossárga rétegnél : a tarándszarvas és a *Microtus ratticepoides* megjelenése tovább erősíti a réteg szteppeji jellegét.

Az aurignaci rétegekben újak az *Alces*, a *Cervus elaphus* rendes méretű alakjának csontjai, a kőszáli kecske és a hal. Az előbbieket beleillenek

az eddigi mérsékelt kontinentális faunába, a hal viszont inkább csak régészeti jelentőségű.

Az alsó mikrofaunás rétegben a *Microtus gregalis*-ok, a hófajd elég gyakori jelenléte és általában a szeppejellegű rágcsló társaság akkor is kormeghatározó értékű, ha nincs benne lemming. Ez az eddig feltárt réteg csekély kiterjedésének eredménye is lehet. A subalyuki késő mousterien rétegsorral azonos jelleget mutat. Kétségtelenül nem azonos a külföldi »alsó mikrofaunás« rétegekkel, mint pl. a klasszikus sirgensteinivel²³, amint erre már Mottl is rámutatott. Valószínű azonban, hogy, amint külföldön az alsó mikrofaunás rétegek alatt mousterien ipart találunk (Sirgensteinben La Quina ipart), fölötte pedig erdőszeppe jelleg felé tolódó aurignacien szinteket, úgy nálunk is ezt az alsó mikrofaunás réteget hideg mousteriennek, tehát W.I-nek kell venni. Eszerint a rátelepült aurignacient W. I.—II. interstadiálisnak, és a világossárga magdalénient W. III.-nak vehetjük. Kimarad itt is, épp úgy, mint az ország összes többi lelőhelyein, a W. II.—III. interstadiálisnak faunisztikai alapon leszögezhető jelenléte.

Aurignacien rétegeink állatvilágát nem lehet elválasztani sem a protosolutrééntől, sem a javasolutrééntől. A szeppe- és tundraelemek, mint a *Mustela nivalis*, *Microtus nivalis* és *gregalis*, csak a késő solutréenben (Herman-fülke) jelennek meg újból.²⁴ A faunisztikai adatok értelmében tehát a protosolutréen és az aurignacien, a javasolutréennel együtt a W. I.—II. interstadiálisba esnek, amire vonatkozólag irodalmi adatokat találunk Hillebrandnál²⁵ és Peyronynál²⁶. A faunisztikai adatokat alátámasztják a régészetiek is, különösen a morva aurignacien lelőhelyek esetében, mint Předměstí²⁷, vagy Ondratitznál²⁸, továbbá az igen keveredett Pruth és Dnyeszter melletti lelőhelyeken.^{29, 30}

²³ Schmidt R. R.: Der Sirgenstein u. die Diluv. Kulturstätten Württenbergs. Stuttgart, 1910.

²⁴ Mottl M.: Az interglaciálisok és interstadiálisok a magyarországi emlősfaluna tükrében. Földt. Int. Évkönyve. XXXV. köt. 3. füz. 1941.

²⁵ Hillebrand J.: A hazai őskőkori kutatások fontosabb eredményei. Term. tud. Közl. LXVIII. köt. Pótfüz. (1936) jan. 9.

²⁶ Peyrony: Éléments de Préhistoire. 1948 Páris, 85.

²⁷ Obermaier H.: Die ältere Steinzeit Böhmens u. Mährens. Grundr. d. slavischen Phil. u. Kulturgesch. IV. Bd. 1928. 10.

²⁸ Maška K.—Obermaier H.: La station Solutréenne de Ondratitz. L'Anthr. XXII. (1911) 403.

²⁹ Moroşan: Le Pleistocène et le Paléolithique de la Roumaine du Nord-Est. (U.R.S.S.) Anuarul Inst. Geol. al Romaniei. XIX. (1938) 3.

³⁰ Meg kell azonban említenünk egy jelenséget: a hiéna hiányát barlangunkban. Mottl ugyan felveszi faunalistájába, de csak egy fogpenge alapján, amit sem a faunisztikai, sem a régészeti anyagban nem sikerült megtalálnom, és különben sem eléggé meggyőző bizonyíték a hiéna jelenlétére, különösen akkor, ha a nagymennyiségben összegyűlt ősmaradványok között egyébként nem szerepel. A hiéna különben elég gyakori lelőhelyeinken. Már a moustérienben elterjedt (Subalyuk, alsó, felső, Kecskégalya, Igric). Az aurignacienben Istállós-kő kivételével mindenütt megvan (Herman-barlang, Peskő, Tapolcai barlang, Pálffy-hg [?]) a protosolutréenben pedig a legtöbb helyen dominál. A hiénának százalékos különbsége az aurignacien és protosolutréen között kétségtelenül a két kultúra egyidejűsége ellen szól.

Anthrakotomiai megfigyelések

A barlang régebbi ásatásaiból Hollendonner Ferenc határozott meg faszeneket. Szóbeli eredményeiről Hillebrandnál találunk adatokat.³¹ Hollendonner a faszeneket *Pinus silvestris*-nek határozta meg.

1939-ben Sárkány Sándor³² ad ki jelentést a barlangban gyűjtött szenekről, és a meghatározott fajokat a következőkben sorolja fel:

<i>Pinus silvestris</i>	erdei fenyő
<i>Picea sp.</i>	luc
<i>Larix sp.</i>	vörösfenyő
<i>Acer pseudo-platanus</i>	hegyi juhar
<i>Quercus sp.</i>	tölgy
<i>Sorbus sp.</i>	berkenye

Az ő véleménye szerint ebben a korban a Bükkhegységet vegyes erdők borították. Alkotóelemeik — a már nem őshonos fenyők kivételével — ma is megtalálhatók. A növényzet alapján hűvösebb mérsékelt éghajlatra kell következtetnünk, kontinentális jelleggel.

Az 1947-es ásatás alkalmával közvetlenül a tűzhelyből gyűjtöttem faszenet, már a múzeumban, preparálás közben. Az anyagot Stieber József dolgozta fel, és vizsgálatáról a következőket írta:

»A faszenet Vértés Lászlótól kaptam 1948 októberében, a felirat szerint a »tűzhely«-ből. (Istállóskői hg., Bükk hg., Szilvásvár ad közs.) A kapott anyag 20—30 darab borsó nagyságú széandarabból állt. Ebből 14-et ágyaztam be »Kollolith« és parafin 1:1 arányú keverékébe és 10 darabot metszettem.

A vizsgált darabok anatómiailag nem mutattak eltérést. Jelölésük: Is. Metszetükön jól kivehető széles évgyűrűk találhatók tavaszi és őszi pásztával. A fatestet csak tracheidák alkotják, melyek elég tág üregűek. Köztük széles, kerek gyantajaratok és 6—8, vagy több sejtmagasságú bélsugarak vannak. A tracheidák radiális falában széles, egyes sorban és elég sűrűn álló udvaros gödörkéek láthatók. A bélsugársejtek radiális falán a tracheidákkal való kereszteződés helyén nagy, kerek perforációkat találtam. E bélyegekből megállapíthattam, hogy az összes általam vizsgált faszéandarabok a *Pinus* genusba tartoznak. Nehezebb már eldönteni, hogy melyik *Pinus*-fajba? A metszeteken a haránt-tracheidákat nem lehetett megfigyelni, csak az egy »Is. 1. rad. 2.« jelűn, ahol bizonytalanul láthatók csapos megvastagodású haránttracheidák. Ha ez tényleg így van, akkor ez a fadarab a *P. silvestris* csoportba tartozik és nem a *P. cembra*-hoz.

A meghatározott 10 darab alapján is elmondhatjuk, hogy az istállóskői tűzhely olyan időből származik, amikor a Bükk hegységben hideg, meglehetősen kontinentális időjárás uralkodott, s e helyen úgyszólván kizárólag fenyők éltek.

³¹ Hillebrand: Der Stand der Erforschung der älteren Steinzeit in Ungarn. 24/25. Ber. d. Röm. Germ. Komm. (1934/35) 16—26.

³² Sárkány S.: Az Istállóskői barlang faszénmaradványainak anthrakotomiai vizsgálata. Botanikai Közl. XXXVI. 5—6. (1939).

Ennek igazolására szándékomban áll megvizsgálni még a többi istállóskői faszenet is.

Az aurignacien kor nagyjából megegyezik a W. I.—II. interstadiálissal. A nagyon változatos Würm eljegesedésnek ebben a szakaszában a fenyőknek két uralomrajutása között lombos fák léptek előtérbe. A mi tűzhelyünk flórája nem egyezik meg a Mottl Mária ásatásából származó és Sárkány S. által vizsgált faszenek fajaival. Ezek között volt három lombos faj is, tehát melegebb éghajlathól kellett származnia, mint a mi anyagunknak. Ennélfogva a tűzhely kora sem egyezik a Mottl-féle faszenek korával, hanem valamelyik fenyőelőretörésbe kell helyeznünk. (Ezt még a következő vizsgálataim fogják végleg eldönteni.)«

Véleményem szerint a Stieber-féle vizsgálatok nem változtatnak az Istállóskői barlang aurignacien leleteinek eddigi beosztásán. A lelőhely t. sz. f. magassága. 35 m, tehát bele kellett, hogy essék abba az övbe, ahol a túlevelűek az egész Würm lefolyása alatt jól érezhették magukat. Ez vonatkozik az interstadiális kevésbé hideg, de hűvös és meglehetősen kontinentális klímájára is. Másrészt pedig nem tartom túlságos merészségnek azt az elképzelést, hogy az aurignaci ember már megválogatta tűzifáját és a jól égő fenyőt előnyben részesítette.

Összegezve az eddigieket: Bár nem szabad mereven visszautasítanunk Stieber véleményét, hogy t. i. a tűzhely keletkezésének kora valamelyik fenyőelőretörésre, tehát az interstadiális elejére, vagy végére esik, mégis a fenti megfontolások alapján helyesebbnek látom, ha nem választjuk el a mostani — kizárólag erdei fenyőt eredményező — vizsgálatok végeredményét a megelőzőekétől.

Régészeti eredmények

A) Eszközök³³

1/47. Középnagyságú kaparópenge. 40,5 × (átlagban) 20,5 mm. Jobboldalán kérges, baloldala retusozott, hegyét durván kerekre formálták. Anyaga piszkosfehér kalcedon (VII. t. B 9).

2/47. Kis, vaskos penge. 22,5 × 14,6 mm. Vastag alapú szilánk, szélein használati retussal. Vil. barna szarukő (VII. t. B 10).

3/47. Széles, nyeles (hornyolt) pengehegy. Kissé íves, levélalakú penge, jobboldalán a közepétől lefelé hornyolás, mely nyelet képez az eszköz bulbusos részéből. Szélein használati csorbák, íves hegyét vakarószerűen dolgozták ki. Anyaga: szürke szarukő, sötétebb foltokkal (.VII. t. A 1.).

³³ Megoszlásuk: 1—4. a tűzhely mellől, 1947 júliusban,
5—8. és 25. a hátsó gödörből, u. akkor,
9—16. a tűzhely kitisztított részéből, u. akkor,
17—21. és 27—31. a tűzhely környékéről, 1947 szept.—okt.-ben,
22—24. közvetlen a tűzhelyen preparálás közben,
26. vétel,
32—33. bejáratí gödörből (magdalenien) az 1948-as ásatáson és
34. a bejáratí gödörből (aurignacien) az 1948-as ásatáson került elő.

4/47. *Kis, vaskos pengehegy.* 28,5 mm hosszú, háromélű pengetőredék, jobb éle egyenes, a bal íves lefutású, miáltal tömpe hegye enyhén csőrös. Élein nem túl intenzív, lapos retus, nagyobb csorbákkal, csúcsa vakarószerűen kidolgozott. Fekete szarukő (VII. t. A 8.).

5/47 *Kis, tompított hátú penge.* 40,5 mm hosszú, karcsú penge. Jobb élet intenzív, merőleges tompítótetussal látták el, bal éle ép. Hegye letörött. Megközelíti a »gravette-hegyet«. Anyaga: kékesszürke tűzkő, erős, fehérfoltos patinával (VII. t. A 4.).

6/47. *Durva, íves kaparó.* 64×46 mm. Nagyjából trapéz alakú eszköz, melynek csúcsából háromszög alakú rész kitörött. Köröskörül egyenetlenül szilánkolt, bal alsó élén mindkét oldaláról. Jobb felső (törött) élén a szilánkolás meredek, erőteljes. Jobb oldalszögén vakaró retus. Piszkosfehér kalcedon, sárgás patinával (VII. t. B 12.).

7/47. *Apró, karcsú penge.* (Lame à dos rabattu) 26,3 mm-es nagyon szép eszköz. Jobb élet erős kényelmi retussal látták el, bal éle finoman, egyenletesen retusozott. Nagyjából háromszög keresztmetszetű. Világos barna, áttetsző karneol (VII. t. A 5.).

8/47. *Vakaró töredék.* Kis, háromszögalakú töredék, melynek alapját egyenletes, 45° szögben álló vakaróéllé alakították. Alsó és felső lapja planparallel. Anyaga piszkosfehér (pörkölt) kalcedon (VII. t. B 8.).

9/47. *Kisebb pengetőredék.* Erősen megégett, jobboldalán lapos retussal ellátott töredék. Középnagyságú penge lehetett. (Számnélküli egy egészen apró töredék, amely valószínűleg hozzátartozott.) Anyaguk: fehéres szürke, égett tűzkő.

10/47. *Nagy, íves penge töredéke.* 50,7 mm hosszú, háromélű penge. Jobb éle ép, balon felületes retus, alja felé hornyolás, amelyről nem biztos, hogy szándékolt. Az eszköz erősen megégett és törött. Lehetséges, hogy az előzővel egy darabot alkotott. Szürkére égett fehér patinájú tűzkő.

11/47. *Rövid, széles pengetőredék.* 25,5 mm hosszú. Jobb felén meghagyták a kérget. Alsó-felső lapja közel párhuzamos, bal szélét egy egész hosszában végigfutó szilánk lehasításával tették élessé. Pörkölt, összerepedezett, sötét-szürke tűzkő, helyenkint fehér patinával (VII. t. B 6.).

12/47 *Hornyolt hegy.* (Fűrő?) 58×(legnagyobb szélesség) 22,7 mm. Vastagsága mindössze 3 mm. Bal élén kényelmi retus (V. t. 3. »a«), a »b« élén használati csorbák, »c« hornyolt él, a felé retusálva. Az a fűrővák kiképzett csúcs, β szintén kidolgozott hegy. Tekintettel arra, hogy a bulbos β-nál van, az eszközt fordítva tartva fűrőnek is tekinthetjük. Az eszköz anyaga finom, vékony, áttetsző, sötétbarna tűzkő, helyenkint fehér patina-foltokkal (V. t. 3.).

13/47. *Kis penge töredék.* 25 mm háromélű penge. Mindkét szélén erős, aurignacien retus. Anyaga: fehér patinájú tűzkő (VII. t. B 7.).

14/47. *Mikroburin.* 19,3 mm lapos, élesszerű töredék, oldalsó burin éllel. Sötétszürke, fehérfoltos tűzkő (VII. t. B 5.).

15/47. *Közepes pengehegy.* 48,7 mm hajlott pengehegy. Egész felületét nagy, kagylós pattintásokkal dolgozták ki. Jobb éle kissé konkáv; intenzív, de nem meredek retussal látták el. Bal éle hajlott, felületesen retusozott. A kéreg helyenkint rajta maradt. Sötétbarna, kékes és fehéres foltokkal tarkított kalcedon.

16/47. *Kicsi penge.* (Lame à dos rabattu.) 30 mm hosszú, letört hegyű eszköz. Jobb élének egyrésze erősen, merőlegesen retusozva tompított, bal éle ép. Alja kerek. Fehér patinájú tűzkő (VII. t. A 6.).

17/47. *D alakú vakaró.* $37,6 \times 19,4 \times 8$ mm. Elnyúlt D alakú eszköz, köröskörül erős használati szilánkolással. Felső oldala polyedrikus pengeszerűen kezelt. Anyaga szarukő, amit teljesen bevon a kékes, éleken fehér patina. Törési helyeken ez az anyag májvörös (VII. t. A 2.).

18/47. *Nagy pengehegy.* (Gravette-típus.) 45 mm hosszú, háromszögkeresztmetszetű töredék. Bal éle intenzíven retusált, jobb élén csak könnyed, finom retus. Jól kiképzett, lamellás szilánkolású hegye van. Sárgásfehér, barnafoltos szarukő (VII. t. B 11.).

19/47. *Középnagy nyeles pengehegy.* Chatelperron típusának mondhatnánk, ha az élkiképzésében szándékoltságot tennénk fel,³⁴ ami azonban bizonytalan. 47,8 mm hosszú, karcsú, hajlott eszköz. Felső lapján jórészt megmaradt a megmunkálatlan kéreg. Jobb élén finom, lapos retus fűt végig, bal éle ép. Bal alsó végén meredek szilánkolással nyélszerű vakaróhegyet képeztek ki. Anyaga: fehér patinájú szarukő (VII. t. A 3.).

20/47. *Nagy, hajlott penge.* 72 mm hosszú, háromszög keresztmetszetű penge, jobb élén erőteljes, egyenetlen retus, kis bevölgylésekkel. Ez az éle enyhén S alakú lefutású. Bal élén még erőteljesebb retus van, szintén bevölgylésekkel. A bázist meredek vakaróvá alakították, hegye letörött. Az eszköz tompa fűzfalevél alakú, jellegzetes javaaurignacien darab. Teljes egészében elborítja a fehér patina. Tűzkő (VII. t. B 13.).

21/47. *Atipikus nyeles (?) penge.* 36,2 mm. Hajlott, háromszög keresztmetszetű, mindkét élén használati retus. Bal élén nagy, erőteljes, de nem feltétlen bizonyossággal szándékoltságot hordozó alakított nyelet, az eszköznek több, mint fele hosszában. Anyaga: vörhenyesbarna közönséges- (fél-) opál. (VII. t. B 3.).

22/47. *Mikrolit penge.* (Lame à dos rabattu.) 23,7 mm hosszú, karcsú penge, mindkét oldalán meredek kényelmi retus, amely a bázistól az eszköz csúcsa felé egyre inkább kivékonyodik. Anyaga: fehér patinájú tűzkő.

A tompított hátú pengékkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a »tompítás« és különösen a »kényelmi retus« kifejezéseket csak a megszokott terminológia használata miatt from le. Meggyőződésem, hogy a merőleges retus használatának egyáltalán nem a tompítás volt a célja vagy az, hogy ne vágja meg az eszköz a vele dolgozó kezét. Nemcsak azért, mert ennyi felesleges munkát nehezen képzelhetnénk el az egyre racionálisabb, termelékenyebb szerszámokat előállító ősemberről, hanem a következők miatt is: Megvizsgáltam primitív törzsek néhány fából készült fétis-szobrát. A szobrok bebizonyíthatólag abban az időben készültek, amikor az illető

³⁴ Hasonlókat közül Breuil H.: Études de morph. Paléol. II. Chatelperron c. cikkében, a Rev. Anthr. 1911-es évf. 33. oldalán, a 4. ábrán.

törzsek még nem ismerték a fémeket, hanem minden szerszámukat kőből és kagylólépből állították elő.³⁵ Ezek a szobrokon olyan finom és mély bevágások voltak, teljesen simára kidolgozva, (pl. az ujjak közei, a kar és a törzs közötti részek), hogy okvetlen felmerült a kérdés: milyen eszközt használt készítőjük? Ugyanez a kérdés merül fel akkor, ha a java aurignacien hasított alapú csont lándzsahegyeit (à base fendue) nézzük. Mivel készítették a finom hasítékot? Az aurignacien eszközinventárban csak egyetlen eszközt találtam, amely ennek a munkának elvégzésére alkalmas, de arról kísérletileg is meggyőződtem, hogy kiválóan alkalmas: à dos rabattu pengéket. Ezeknek nem az élet, hanem a »tompított« hátát kell használni reszelő módjára. Véleményemmel különben nem állok egyedül, mert hasonló a következtetésre jutott Fraunholz a kastlhäangi eszközök vizsgálatánál is³⁶ többek között. Helyesebb lenne ezeket a kis eszközöket a jövőben kis reszelőknek nevezni. Különösen feltűnő a keskeny hasíték kireszelésére való rátermettségük az itt leírt eszköz esetében, amikor mindkét oldal »tompított« (VII. t. A 7.).

23/47. *Közepes pengetőredék.* 23 × 12 mm, lapos, trapéz keresztmetszetű. Éllei épek, csak használati csorbák vannak rajta. Fehér, patinás tűzkő (VII. t. B 2.).

24/47. *Vakaró penge.* 44,4 mm hegybefutó, hajlott penge. Vaskos háromszög keresztmetszetű, ahol a jobboldali befogón meghagyták a kérget. A rövidebb baloldali befogó élén intenzív aurignacien retus van. Bázisát vakaróvá képezték ki. Hegyét gondosan kidolgozták. Anyaga: a sárgás, durva kéreg alatt sötétszürke, fehérpatinájú szarukő.

25/47. *Síp.* Tarándszarvas phalanx II. sin.-éből készült. A prox. epifízis közelében a csont laterális oldalán 4,5 mm átmérőjű kerek lyukat fúrtak. A dist. epifízis letört, s a síp ma csak az ott támadt lyuk befogásával szólaltatható meg. Az egész csontfelület koptatott, a lyuk fala patinás. Az eszköz a hátsó gödör biztosan aurignacien korú rétegéből került elő, színe is azonos a többi fosszilis csontokéval (VII. t. A 11.).

27/47. *Gyengén csiszolt fejtőkés.* Egyik végén tompa, másik végén lekerekített. Hossza 62 mm, szélessége átlagban 15 mm. Bár mindenütt látható rajta a használati fény, mégsem merem bizonyosra venni, hogy céltudatosan készített eszközzel állunk szemben. Az eddigi leletek között több hasonló jellegű darab van, amelyet ásatóik eszköznek neveztek, egyszerűen azon az alapon, hogy koptatottak és helyenként fényesek. Azonban tapasztalatom szerint minden barlangban, azokban, ahol ember nem is tanyázott, találhatunk ilyen koptatott csontokat. Ezeket talán a barlang mennyezetéről lecsepegő víz oldotta, koptatta ilyen alakúra, ha már nem is számolhatunk egy esetleges barlangi forrással. Ugyanez áll a

28/47-es számú *durva csonthegyre*, itt szintén csak az említett nyomok alapján gyaníthatjuk, hogy legalább is alkalomszerűen eszköznek használták, mert különben formája megfelel akármelyik véletlen szilánknak.³⁷

³⁵ Ebből a szempontból megvizsgáltam egy Fennichel gyűjtésű újguineai (Astrolabe Bay) szobrot és két, feltűnően kemény fából készült, finom kidolgozású hűsvétszigeti ősszobrocskát. Mindhármát kőszerszámokkal készítették.

³⁶ Fraunholz J.—Obermaier H.: Die Kastlhäng-Höhle. Beitr. zur Anthr. u. Urgesch. Bayerns. XVIII. (1911) 142.

³⁷ Ugyanez a véleménye Hillebrandnak a Szeleta állítólagos eszközeiről is. (Hillebrand: Jelentés a Szeleta-barlangban 1909. év nyarán végzett ásatásokról. Földt. Közl. XL. köt. 652.)

29/47. Feltűnően fényes csontdarab, szélein használati nyomokkal. Alakja semmit sem árul el rendeltetéséről. Feltűnő rajta egy kis kerek lyuk, melynek egyik fele letört egy darab csonttal együtt.

30/47. szám alatt több »kiskevélyi pengét« vettem fel. Nem szándékom most felújítani a vitát efölött az eszköztípus fölött, csak azt állapítom meg, hogy az ilyen néven felvett darabok közül alig egy-kettő akad, amelyen a használat nyomait biztosan fel lehet ismerni.

31/47. *Csiszolt csontpálca*. 54 mm hosszú, 6 mm vastag, enyhén hajlott, ovális keresztmetszetű. Igen fényes és egyenletes csiszolású. Felületén látszanak az előmunkálás hosszanti barázdái. Mindkét vége letörött, ár, vagy tú lehetett. Pontos lelőhelye nincs, mert a tűzhely környékéről kiásott — egész tömegében aurignacien korú — földtömegben találtam. Feketére pörkölődött (VII. t. B 1.).

34/48. *Csonthegy*. 51,8 mm hosszú, tövénél 10 mm széles, szépen csiszolt hegy, amely az alsó végén letört, felső vége sérült. A kemény csontkéregből készült eszközön jól megfigyelhetők az előmunkálás hosszanti rovátkái. Keresztmetszete ovális (VII. t. A 9.).

Magdalenien eszközök

32/48. *Közepes pengetőredék* a (magdalenien) C. rétegből. $22,4 \times 12,8$ mm. Lapos, trapézkeresztmetszetű eszköz, bal éle egyenes lefutású, jobb éle konkáv, mindkettőn egészen könnyű, finom retus. A vége eltört, de a törési felületet is enyhén szilánkolták és mikroszkópos vizsgálata használati fényt is mutat.

33/48. *Vaskos, középnagy hegy*, vagy fűrő. Hátoldala sima, elsőoldala domború, felületi megmunkálása durva. Jól kiképzett csúcsa van. A csücsztől lefutó baloldali élét szórványosan retusálták. Alapja lekerekített. Ez a forma a magdalenienben elég szokatlan, inkább mousterienre vallana, azonban ugyanennek a típusnak előfordulását megtalálhatjuk pl. a hohlensteini magdalenienben is.³⁸

26/47. *Síp*. A zerge jobboldali phalanx I.-éből készült. Nem én magam ástam, hanem egy egri tanulótól (aki éppen a községben dolgozott azon a nyáron és ottlétem előtt a barlangban turkált) megvásároltam. Így persze a pontos kormeghatározás is lehetetlen. Szerencse azonban, hogy — amint már említettem — a magdalenien rétegben kövült csontok világossárga színe élénken elüt a sötét aurignacien csontokétól. Ennek a sípnak színe világossárga, tehát ezen az alapon magdaleniennek vehető. A megfúvó lyuk itt a csont dorzális felén van, közvetlen a prox. epifízis alatt. Alakja kissé ovális: $5,5 \times 3,4$ mm-es, patinája azonos színű a csontfelszín többi részével. A megfúvó nyíláson kívül az ujjperc dist. végén, az ízületi felszínt összeroncsolva egy második lyukat fúrtak, hogy a sípot felfüggeszthessék. Ez a lyuk az egyik oldalon 4 mm, a mási-

³⁸ Birkner: Eiszeitmensch in Bayern. Beiträgen zur Anthr. u. Urgesch. Bayern. XIX. (1914) XXIII. tábla, 14. ábra.

kon 6 mm átmérőjű. A sípot csak ennek a lyuknak befogásával lehet megszólaltatni, ezért bizonyos, hogy zsinórra fűzve használták, s a zsinór a lyukat mintegy eltömte. Ilyen típusú sípnek mását az irodalomban eddig csak a Pálffy-barlang leletei között találtam. A csontfelszín koptatott, helyenként sebzett (rágás?). A síp megfúváskor az előbb ismertetett sípnál mélyebb és gyöngébb hangot ad.

Általában meg kell jegyeznem, hogy egészen valószínűtlen lenne elképzelni, hogy ilyen sípoknak az ősember gyakorlati hasznát vehette volna. Jeladáshoz gyenge a hangja: az egyszerű füttyüléssel sem veheti fel a versenyt, nem is szólva a két ujjal való erőshangú sípolásról, amit az ősember — a természeti népekhez hasonlóan — nyilván jól ismert. Csali-síp sem lehetett, ugyancsak gyenge és bizonytalan hangja miatt. Egyet tudok csak elképzelni: az ősember ezeket a sípokot totemisztikus szertartásainál használta, és pusztán ceremoniális jelentőségük volt (VII. t. A 10.).

Az utolsó eszközhöz tehát vétel útján jutottam, az előző három pedig az 1948-as ásatásból való. Most még felsorolom a *tűzhelyben levő*, leltári szám nélküli eszközöket:

Mikrolit penge (à dos rabattu). Jobboldali éle szilánkolatlan. Anyaga: fehér, patinás szarukő.

Épszélű penge. $60,7 \times 13$ mm, rossz kidolgozása. Fehér, patinás szarukő.

Mikroburin. $25,3 \times 6,9$ mm. Baloldali élén finom retus, jobboldali éle ép. Terminális burin-éle szép coup de burinnal kiképezve.

Tompított hátú penge. $19,8 \times$ kb. 5 mm. Jobb élén tompító retus. Anyaga: világosszürke szarukő.

Lapos pengeszilánk. Kb. 26×15 mm. Épszélű, valószínűleg gyártási hulladék. Fehér, patinás szarukő.

Megmunkálatlan patinték. Kb. 20 mm, fehér patinás szarukő.

Lapos pengetöredék. $24,5 \times$ kb. 15 mm. Mindkét szélén retusált. Anyaga: fehér, patinás szarukő.

Fúró. $42 \times 22,3$ mm. Igen szép kidolgozása baloldali fúró. Hegye mellett a bal élen lapos, lépcsős retus. A hegyet gondosan dolgozták ki. Jobb éle bizonytalan lefutása, ép. Világosszürke durva kalcedon (VII. t. B 14.).

Kettős vakarópenge. $70,8 \times 18,6$ mm. Mindkét végén lekerekített, köröskörül intenzív aurignacien szilánkolással ellátott eszköz. A lekerekített végeket alakították vakaróvá.

Teljesebb képet akartam kapni az Istállóskői barlang iparáról, ezért megvizsgáltam a Nemzeti Múzeum Régészeti Tárában és a Miskolci Múzeumban levő, hozzáférhető leleteket is.

A Régészeti Tárban van 24 darab,

a Miskolci Múzeumban 50 darab,

a Földtani Intézet anyagában 135 darab és

a saját gyűjtésemben 39 darab kő- és csonteszköz, összesen tehát 248 darab szerszám került elő 1912-től 1948-ig a barlang ásatásaiból.

Az eszközök közül feltűnnek olyanok, amelyek akár a Subalyuk alsó rétegeiből is előkerülhettek volna. Ezek közül néhányat a VI. táblán mutatok be, összehasonlítva őket a subalyuki javamousterien megfelelő kőeszközeivel.

Különösen Miskolcon és a volt Földtani intézeti anyagban vannak erősen mousterien jellegű darabok.

Megkísértem a 248 darab eszközt típusok szerint különválasztani és az egyes típusok százalékarányát kiszámítottam a teljes leletgyűjtéshez képest. Bizonyos, hogy ez a tipizálás eléggé durva, de megfelel arra a célra, amire fel akarom használni. Különben is hangsúlyozni szeretném, hogy a végletekig menő tipologizálás a paleolitikumban nem mindig hasznos.

Az eszköztípusok százalékos megoszlása a következő:

Vegyes pengék	48·3%
Chatelperron pengék	1·5%
Atip. és moust. jellegű hegyek	4·3%
Völgyelt (hornyolt) penge	3·2%
Különféle kaparók	2·2%
Masszív vakarók	1·5%
Vakarópengék	5·4%
Pengehegyek	22·3%
Gravette-pengék	0·8%
Tompított hátú penge	2·7%
Atip. hornyolt hegy	1·1%
Árvésó	3·0%
Fűrő	1·1%
Magkő	2·2%
Csonteszközök (Nem tipikus alakok, a kiskevélyi fogpengekkel együtt.)	32 db
Szilánk	41 db

(A két utolsó számot nem számítottam a százalékolts eszközök közé.)

Az Istállóskői barlang eszközei a legnagyobb rokonságot a mousterien iparral mutatják. Ezzel máris elérkeztünk az aurignaciennel kapcsolatos problémák egyik legnehezebbikéhez: hogyan vette át az állítólag Afrikából jött aurignaci ember a mousterien eszközöket a tőle teljesen idegen és különböző neandervölgyi embertől? A két kultúra hordozói között nagyobb és feltűnőbb típuskülönbség állott fenn, mint egy mai európai és egy ausztrálnéger között. Majdnem ugyanennyire különböztek termelési viszonyaik is, hiszen a neandervölgyiek a vadság alsófokán állottak, a magasabb termelékenységgű csiszolt csonteszközökkel rendelkező aurignaci ember pedig már elérte a vadság középső fokát.³⁹ A neandervölgyi ember még alig tudta gondolatait folyó beszéddel kifejezni, míg — az ő fejlődési fokát a kedvezőbb (afrikai?) körülmények között már túlhaladott — aurignaci ember fejlett beszédképességgel rendelkezett.

Ha fenntartanánk, hogy az aurignaci ember Afrikából jött Európába, akkor a két kultúra eszközeinek tipológiai hasonlatosságát csak úgy képzelhetnénk el, hogy a jövevény aurignaciak mellett, hogy a neandervölgyieket maguk előtt kergették délnyugatról kelet felé, keveredtek is velük, és közvetlen érintkezéssel vagy együttéléssel vették át termelőeszközeik közül a vaskosabb, mousterien alakokat. Éppen ilyen joggal várhatnók el a gyarmatosító imperialista

³⁹ Толстов, С. П.: К вопросу о периодизации истории первобытного общества, советская этнография (1946) 25.

hatalmaktól, hogy fegyvertárukba átvegyék a busmannok nyilait, vagy az ausztrálnégerek hajítófáit.

Lényegesen kevesebb ellentmondásba ütközünk, mint ez a valószínűtlen feltevés, ha meghallgatjuk a szovjet antropológusok, különösen Djebec véleményét, amely szerint az aurignaci kultúra helyben képződött a mousterienből, tehát a cromagnoni ember is egy felsőbb fejlődési állomása a neandervölgyinek. »A tesik-tasi lelet világraszóló tudományos jelentősége abban foglalható össze — írja Djebec —⁴⁰, hogy véglegesen megerősíti azt a feltevést, mely szerint a neanderthali típus az ember fejlődésének egy stádiumát képviseli és nem az evolúciós oldalágát«. A továbbiakban kitér a *Homo sapiens* kialakulásának helyére: »A *Homo sapiens* kialakulásának lokális elmélete... érveit nem szabad teljesen meggyőzőnek tekinteni... a panoikumenikus elmélet híveinek súlyosabb az érvelése...« továbbá: »A panoikumenikus elméletből kiindulva, el kell ismerni, hogy ezen nem (a *Homo sapiens*) kialakulásának időszakával egybe esik fő rasszainak kialakulási időszaka.«⁴¹

Az a körülmény, hogy a mai típusú ember rasszainak kialakulása már a felső paleolitikum kezdetére tehető, sokat megmagyaráz az alább tárgyalandó problémákból.

Kétségtelen, hogy volt Afrikából való beözönlés, de ez leginkább csak a Földközi tenger partjaira szorítkozott. Hordozója, a grimaldi ember, a Gibraltáron és Szicilián át jutott Európába, s harmadik útvonala talán Kis-Ázsián keresztül vezetett a Fekete-tenger északi partvidékére, jövel későbbben.

Összeállítottam egy térképet,⁴² amelybe belerajoltam néhány jelentősebb európai aurignacien lelőhelyet. Mellettük feltüntettem a capsien és grimaldien lelőhelyeket is. A lelőhelyek mellett megjelöltem az illető iparnak más paleolit kultúrákkal való rokonságát is. (IV. t.)

A spanyol tengerpart mellett megtaláljuk az aurignacienhez morfológiailag, tehát nyilván a termelés módja szempontjából is hasonló capsient; Sziciliában, Olaszországban egész Monacoig pedig az ugyancsak rokon grimaldient.⁴³ Emellett a két »tisza« kultúra mellett azonban Közép-Európától a Kaukázusig az aurignacien az egész paleolitikum leghonyolultabb emeletét alkotja. Még világos a helyzet Franciaországban, ahol kifejlődött a klasszikus javaaurignacien, virágzó csontiparral, de minél keletebbre megyünk, annál bizonytalanabb a tipológia, annál több az aurignacien mellett kimutatható idegen hatás.

⁴⁰ Дебеч: Палеоантропология СССР Москва (1948) 38.

⁴¹ Дебеч i. m. 327.

⁴² Az alább idézett műveken kívül a térkép lelőhelyeinek összeállításánál a következő munkákat használtam: Obermaier H.: Fossil man in Spain. London 1925. — Obermaier H.: Die am Wagramdurchbruch des Kampff gelegenen... Jahrb. F. Altertumskunde II. Bd. 1908. — Absolon K.: Die Paleolitische Erforschung der Pekarna-Höhle in Mähren. Acta Mus. Moraviensis XXIV. (1926) 1. — Teutsch Gy.: A magyarbodzai aurignacien. Barl. Kut. II. köt. 2. füz. (1914) 51. — Roska M.: Az ősrégészet kézikönyve. I. Kolozsvár 1926.

⁴³ Obermaier H.: Ec hombre fósil. Madrid 1916. 205, 279, 247.

A keveredés nélküli — mondhatnánk : csak klasszikus mousterien hagyományokkal rendelkező — aurignacien legkeletibb előfordulása talán Krems. Ettől északkeletre, a morva lelőhelyeken már intenzív solutréen hatást mutathatunk ki. Aligha kétséges, hogy ebben az esetben tényleges keveredéssel állunk szemben. A csontiparos (valószínűleg már íjas) aurignaciak szembentalálták magukat a keletről áramló solutréen emberekkel ; ők a csontot még alig használták, de fejlett kőlandzsákat készítettek.

Könnyen elképzelhető, hogy a termelésnek e két különböző fokán álló típus megélt egymás mellett ugyanabban az időben, erősebben kimutatható keveredés nélkül is, mint pl. az Istállóskői barlangban.⁴⁴ Azonban termelési viszonyaik már nem különböztek annyira, hogy egyes helyeken ne keveredhettek volna, mint pl. Ondratitzban⁴⁵, vagy Předmostnál⁴⁶, vagy akár — később Mezinben.^{47 48} A keveredés nyilván a fejlődést szolgálta, a termelés viszonyainak tökéletesedését, erre elég jó példa a predmosti 1000 mammuttetem.⁴⁹

Európa keleti részén a keveredés az egész felsőpaleolitikum ideje alatt, tehát a W. I.—II. interstadiálistól a posztglaciális időszakig tartott. Így jöttek létre Lengyelországban⁵⁰, a Szovjetunió déli részén és főként Ukrajnában az olyan kevert kultúrájú telepek, mint a már említett Mezin, Honci⁵¹, vagy a Pruth mentén Stánca Ripiceni⁵², egészen a Donig : Borsevo I.-ig⁵³ és Kosztyenki II.-ig.^{54 55}

Bizonytalanok a térképen a bolgár lelőhelyek^{56 57} és Csoklovina⁵⁸. Váratlanul hat a krimi Szjurenj I.⁵⁹, amely Jefimenko szerint korai aurignacien és ugyanilyen meglepőek a kaukázusi lelőhelyek : a mousterien hagyományokat

⁴⁴ Ugyanakkor a Szeleta eszközeinek vizsgálatánál feltűnik, hogy közöttük elég szép számmal akadnak jellegzetesen aurignacien-formák, sőt még a legjellemzőbb «point à base fendue» is, (Hillebrand : Über eine Aurignacien-Lanzenspitze »à base fendue« aus dem ungarländischen Paläolithikum. Eiszeit u. Urgesch. Bd. V. (1928) 99—103.), csakhogy itt — a minden más pleisztocén kultúrájánál jellegzetesebb solutréen mellett — háttérbe szorulnak és nem tűnnek fel.

⁴⁵ Maška—Obermaier : i. m. 404.

⁴⁶ Lásd a 27. jegyzetet.

⁴⁷ Ефименко и Береговая : Палеолитические местонахождения СССР. Материалы и исследования по археологии СССР. №, 2, 271.

⁴⁸ Menghin O. : Weltgeschichte der Steinzeit. Wien 1931 208 (Taf. XXIII.) és 209.

⁴⁹ A keveredés tényére és a komponensekre világosan utal Hillebrand : Die Wanderungsrichtung der Aurignacien-kultur in Europa (Mannus Bd. 26. heft 3/4. 1934.) c. cikkében.

⁵⁰ Kozłowsky : Sztarsza epoka kamienna w Polsce. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. I. Tom. (1922) 5—51.

⁵¹ Scerbakivskij : Eine palaeolithische Station in Honci (Ukraina). Die Eiszeit. III. Bd. 2. Heft. (1926) 106—116.

⁵² Lásd a 29. jegyzetet.

⁵³ Ефименко и Береговая : i. m. 261.

⁵⁴ Ефименко и Береговая : i. m. 261.

⁵⁵ Menghin : i. m. 173.

⁵⁶ Попов Р : Пещерата Миризлипка. Издания на Народния Археологически Музеи №. 26. София 1933.

⁵⁷ Попов Р : Пещерата Темната Дупка. Издания на Народния Археологически Музеи №. 24. София 1931.

⁵⁸ Breuil H. : Paléolithique en Transylvanie. Bul. Soc. de Ştiinţe din Cluj. T. 2. 1923.

⁵⁹ Ефименко и Береговая i. m. 277.

őrző Taro klde és Hergulisz klde⁶⁰. Nehezen adhatna ezekre a lelőhelyekre a capsien keleti beáramlása magyarázatot, mivel az jóval későbbi és legfeljebb csak a tardenoisient befolyásolhatta.

Hogyan illeszkednek az Istállóskői barlang leletei ebbe a képbe? Faunája és sztratigráfiai helyzete biztosítja aurignacien korát, de az eszközök tipológias vizsgálata csak nagyon hiányosan támasztja ezt alá, és úgyszólván alig alkalmas az al-emelet meghatározására. Az árvésők kis száma, a viszonylag bőséges mikrolitika és főként a masszív vakaróknak szinte teljes hiánya tűnik fel. A paleolit-leleteknél azonban nem szabad túlságosan belemerülni a morfológia útvesztőjébe. Az egységes leletanyag típusát kell vizsgálni, még hozzá az egyes eszközfajták szerepe szerint. Meg kell keresnünk azokat az eszközöket (bőrfeldolgozó, csontmegmunkáló, véső), amelyek az illető kultúra termelési szintjének nagy általánosságban megfelelnek.

A legrégebbi aurignacienre jellemző a chatelperron hegy, a mousterien alakok túlélése, a pengevakaró, kevés árvéső, az általában könnyebb retusú, vékonyabb pengeanyag és a viszonylag szegényes csontipar.⁶¹ Peyrony⁶² joggal fogja össze perigordien néven a késői aurignacien gravette-hegyes emelettel, mivel a gravette közvetlen származéka a chatelperron hegynak és fejlődése továbbkísérhető egészen a késői magdalenienbe nyúló tompítottthátú kis pengékig.

A középső aurignacien viszont lényegesen vaskosabb anyagú kőipar jellemzi. A továbbélő mousterien formák mellett itt a masszív vakarók (hajógerincalakú-, magas-, nukleusz- stb.-vakarók), az árvésővakaró kombinációk és a könnyed chatelperron-gravette alakok helyett az erőteljesebb pengehegyek lépnek fel.⁶³ A gazdag csontiparral függnek össze a hornyolt, illetve vajt, öblözött pengék.

Ha megkísérljük a tipológiai különbségeket kiértékelni, észre kell vennünk, hogy Peyrony azokat az aurignaciakat sorolja a perigordien ipar készítőihez, akik nem maradtak meg egy helyen, mint a klasszikus francia aurignacien alkotói, hanem vándoroltak, vándorlás közben javították szerszámkészítő módszereiket, és keveredtek más jégkori törzsekkel. A javaaurignacien ipar helyben fejlődött ki művészi alkotásokban gazdag, csontlándzsás vadász-kultúrává. A csonteszközök elkészítéséhez használták a vakarók egyrészét, az öblözött pengéket és à dos rabattu pengéket; a gazdag ékszeriparhoz, a szikla és csontkarcolatokhoz a burineket. Az íj — ha egyáltalán szerepelt már itt — alárendeltebb jelentőségű lehetett, sziklakarcaikon és festményeiken nem is ábrázolják. Ennek magyarázata talán az, hogy az erdőben gazdag nyugat- és

⁶⁰ Ефименко и Береговая i. m. 279—280.

⁶¹ Bouyssonie : Un gisement Aurignacien et Perigordien les Vachons (Charente). L'Anthropologie, tome 52. No. 1—2. 1948, 1—42. fig. 7—10, 12—15.

⁶² Peyrony : i. m. 58.

⁶³ Bouyssonie : i. m. fig. 2—6., valamint Didon L. : L'Abri Blanchard. Bull. Soc. Hist. et Arch. du Perigord. 1911. összes ábrái.

középeurópai vidékeken a nagy vadakat veremmel vagy szakadékokba tere-léssel vadászhatták, s emellett eléggé termelékeny lehetett a hajítólándzsával (point à base fendue) való vadászat is.

A chatelperron-gravette kultúra feltehetőleg ismerte az íjat. Maga a két névadó eszköztípus, s hozzá harmadiknak a Font-Robert hegy nyilván nyíl-hegyként szolgálhatott. Menghin⁶⁴ ugyan kétségbevonja az aurignacien íjra vonatkozó bizonyítékokat, de az ellenérvekkel nagyrészt adós marad, és pusztán arra szorítkozik, hogy a lausseli domborműnél a nyílazás helyett a lándzsavetést bizonyítsa és a spanyol barlangok (Alpera) nyílábrázolásainál a helytelenül megállapított kort helyesbítse. Az eszköztípusokon való vita itt sem vezet konkrét eredményekre. Ismét el kell tekintenünk a túlaprólékos tipologizálástól és részletezéstől: az aurignacien kultúra a maga teljességében, fejlett csontiparával, művészetével, gazdag kőeszköz-inventárjával kétségtelenné teszi azt, hogy hordozói az íjas vadászgazdálkodásnak legalább is kezdeti fokán állottak.⁶⁵

A mozgékony, vándorlásra hajlamos perigordien embernek szüksége volt a nyílra, de nem tudott kitermelni magának egy típusokban állandóbb, művészi megnyilvánulásokban gazdagabb kultúrát. Ezért nem kell csodálkoznunk a Kremstől Taro kldeig és Kosztyenkiig terjedő terület típus-bizonytalanságain.

Ebben a keretben az Istállóskői barlang leletei ellentmondásaik mellett is bizonyos egységes képet adnak. Az öblözött, hornyolt pengéknek viszonylag nagy száma (3,2%) arányban áll a csonteszközökkel (12,5%)⁶⁶. Gyakoriak a masszív, erőteljes aurignacien retussal ellátott pengék és a régies, mousterien-szabású eszközök. Ezek a jellegzetességek kétségtelenül a javaaurignacienbe utalják Istállóskőt akkor is, ha a bőrfeldolgozó vakarók hiányoznak, ill. szegényesek, s ha akadnak kisebb mennyiségben — mint minden más javaaurignacien iparban is — dos rabattu pengék és gravette-re emlékeztető alakok. A díszített eszközök, ékszerek és művészeti alkotások hiánya viszont elárulja, hogy lelőhelyünk a kultúrának nem klasszikus megjelenési helye. Nagyjából vág ez a meghatározás az eddigi: Hillebrand, Obermaier, Breuil, Saád féle megállapítással, csupán egy lényeges eltérő különbséggel, hogy t. i. ez a kultúra nem a középaurignacien al-emeletnek a felsőbe való átmeneti szakasza, hanem egy önálló kultúrának — a Peyrony által helyesen különválasztott aurignaciennek — hanyatló korszaka.

Ilymódon lelőhelyünk közelebbi rokonságba kerülne Krems-el,⁶⁷ mint Willendorffal,⁶⁸ illetőleg a Krems által képviselt kultúrkörnek egy még keletibb előfordulása lenne.

⁶⁴ Menghin: i. m. 144.

⁶⁵ Ez a megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy az íjhasználat már ekkor olyan mértékű volt, hogy kihatott a termelés általános képére, csupán azt, hogy a perigordien-ember a nyilat felfedezte, de még nem lépte át a vadság középfokát.

⁶⁶ Lásd fentebb az eszköztípusok korrelációját.

⁶⁷ Ströbl—Obermaier: Die Aurign.-station von Krems. (N. Ö.) Jahrb. f. Altertumskunde III. Bd. 1909.

⁶⁸ Pittioni R.: Funde aus Willendorf. Mitteil. d. Anthr. Ges. Wien. LXI. (1932) 349—360.

B) A tűzhely.

Az irodalomban többhelyen megemlítették, hogy a paleolit-lelőhelyeken, különösen az aurignacien-korban találhatók kővel kirakott tűzhelyek. Ilyen — bár más korból való — pl. a híres ilyszkájai lelőhely köralakú, kővekkel körülrakott tűzhelye⁶⁹, vagy a Sirgenstein barlangban talált tűzhely⁷⁰. De ismerünk közelebből is kővel kirakott tűzhelyeket: az óruzsini »Nagy barlangbók«⁷¹, sőt magából az Istállóskői barlangból is tesz ilyenről említést Hillebrand⁷². Menghin⁷³ általánosságban említi, hogy az aurignacienben gyakoriak a kővel kirakott tűzhelyek.

1947 július 29-én 8 tagú túristacsoportommal kezdtük az ásatást a barlangban, a bejáratától 20 méterre.⁷⁴ Próbaárkunkat merőlegesen húztuk az ÉNy-i falra, mert ezen a részen betemetett oldaltermet sejtettünk. Hamarosan kiderült, hogy a vélt oldalterem nem más, mint egy hajdani kürtő, mely beomlott és az állandóan szóródó törmelék miatt ebben az irányban nem is lehetett a munkát folytatni. Az árokban a felszín alatt 0,6 méterre tűzhelyréteget találtam. Feltűnt, hogy a szénnyomok nagy kőveknél végződnek, s a kővek nagyjából félköralakban helyezkednek el. Egy ÉK-i irányban, a feltételezett tűzhely közepe felé hajtott próbaárok meggyőzött arról, hogy valóban kővekkel körülrakott tűzhelyre akadtam. A munkát abbahagytam, az elmozdított kőveket visszatettem helyükre és lefödtem agyaggal.

Röviddel azután, hogy a leletet a *Természettudományi Múzeumban* jelentettem, engedélyt és anyagi lehetőségeket kaptam arra, hogy a tűzhelyet teljes egészében a Múzeumba szállítsam. Külön köszönetet kell mondanom az *Állam-erdésznek* azért a felbecsülhetetlen anyagi és erkölcsi támogatásért, amely nélkül vállalkozásunk nem sikerülhetett volna. Köszönetet mondok az *Országos Történeti Múzeum Régészeti Osztályának*, mert kiváló szakemberét, Baki Győző festőművész-restaurátort Intézetünk rendelkezésére bocsátotta a munka tartamára. Baki kartárs, külföldön szerzett tapasztalatai segítségével, kítűnően oldotta meg a kiemelés, csomagolás és szállítás nem mindennapi feladatát.

A kiemelési és szállítási munkálatokat helyesnek látom módszertani szempontból ismertetni:

Óvatosan körülhatároltuk a tűzhely területét. A fekete koromréteget körös-körül kővek szegélyezték, de a fekete réteg ott is kikelődött az ovális terület szélénél, ahol nem voltak kővek. Ily módon határoltuk körül a tűzhely 4 méter hosszú, közepén 3 méter széles területét. Ugyanilyen óvatossággal, helyenként apró kutatólyukakat fúrva, megközelítettük felülről lefelé a

⁶⁹ Городцов, В. А.: Результаты исследования ильской палеолитической стоянки. Материалы... №. 2. 23. és 10. ábra.

⁷⁰ Schmidt R. R.: i. m. 17.

⁷¹ Kormos T.: Róth Samu és az óruzsini »Nagy barlang«. Természettudományi. Közlemény CXXXIX—CXXX. pótfüz. 1918, 43.

⁷² Hillebrand: Az 1917. évben végzett barlangkutatásaim eredményei. Bkut. VII. köt. 1—4. füz. 1919. 11.

⁷³ Menghin: i. m. 142.

⁷⁴ Az eddigi ásatások pontos térképét nem tudom közölni, mert azok meglehetősen módszertelenül folytak. Csupán Saád közölt 1927-ben egy kielégítő térképet az addigi munkák javáról, idézett cikkének elején.

tűzhelyréteget és egy mintegy 10—15 cm-es agyagréteg kivételével letakarítottuk róla a barlangi kitöltést. 1 méter széles és 1,5 méter mély árkot húztunk köröskörül, amelynek közepén hatalmas asztalként állt a tűzhely (II. t. 1.).

1,5 coll vastagságú gőzölt bükkfa-deszkákból oldalkeretet készítettünk, beleépítve az 5×5 collos gerendákból készült lábakat is. A kerettel megfelelő magasságban körülvevők a tűzhely oldalait, erősen rácsavaroztuk, hogy lábai az árok fenekére helyezett lapos köveken álljanak.

A legnehezebb munka ezután kezdődött. Rövidnyelű csákányokkal távolítottuk el az agyagot a tűzhely mindkét végén, a keret alsó széle vonalában. Ahogy az agyagot kicsákányoztuk, úgy csavaroztuk egymás mellé — mint egy hatalmas láda fenekét — az előre kiszabott 8 cm széles és ugyancsak 1,5 coll vastag bükkfadeszkákat. A munka haladtával egyre újabb és újabb gerenda-lábakat ékelünk a tűzhely alá, és ezek között bujkálva, hasonfekve csákányoztuk két oldalról, egyre közelebb jutva az ovális kistengelyének vonalához. Végül az egész tűzhely számos gerendalábon állt, köröskörül és az alján deszkába burkolva, anélkül, hogy eredeti helyzete megváltozott volna (II. t. 2.).

Csomagolópapírral takartuk le a tűzhely felszínét és fűrészporos gipszsel kitöltöttük a deszkakeret szélének magasságáig, jól belepréselve a keret és a tűzhely oldala közt levő résekbe is. Végül is fedődeszkákat csavaroztunk tetetjére. A hatalmas alkotmányt külön megerősítettük az oldalán, körbefutó gerendákkal, 3—3 nyersen ácsolt bükkfagerendát tettünk hosszában az aljára és tetejére, s ezeket erős csavarokkal, keresztgerendákkal fogtuk össze.

Ezután kezdődött a szállítás.

Bükkfatörzsekből készült csörliót építettünk a barlang előterébe. Forgatókarja 5 méter hosszú volt. Dobjára tekert acélkötéllel húztuk ki lépésről-lépésre a hatalmas ládát, melynek súlya 80 q volt. (II. t. 3.).⁷⁵

Az előtérben még külön szántalpakat szereltünk a láda alá és az acélkötéllel leeresztettük a 70 m hosszú, 42°-os lejtőn. A völgyben bükkfából készült sínen toltuk kéziemelőkkel, majd traktorral vontattuk a Szalajka-forrásig, innen a kisvasút vágányáig, ahol átemeltük egy kisvasúti kocsira (II. t. 4.).

Ezután már könnyen ment a szállítás a falu fűrésztelepéig, onnan pedig teherautón a Nemzeti Múzeumig. A Nemzeti Múzeumban újabb hetekig tartott, míg a ládát élére állítva, támasztó-állványokkal ellátva, csigasorokkal felvontattuk II. emeleti végleges helyére.

A preparálás közben a tűzhely agyagából számos csontszilánkot gyűjtöttünk. A csontszilánkok 77%-a barlangi medve, tehát több, mint a barlangi átlag. Külön kiemelendő, hogy a barlangi medve maradványai közül is 80% fiatal állat csontja. Az aurignaci ember szívesebben vadászta a tapasztalatlan és gyenge bocsokat, mint a veszélyes, öreg állatokat.

A preparálás után alkoholban oldott gyantával rögzítettük az agyagot, majd hátteret építettünk mögé papírmaséból, a barlangban készült fényképek nyomán, végül ovális alakját a barlangból hozott agyaggal négyzetogletesre formáltuk úgy, hogy az eredeti in situ részt világosan meg lehessen különböztetni a kiegészítéstől. Kettősfalú, üvegablakos, pormentes szekrényt építettünk köré és világítással láttuk el.⁷⁶

Még az ásatás alatt eltávolítottam a tűzhely bejárat felőli részéről a korom és szénréteget (V. t. 4.). Ezen a részen látni lehet a lapos, nagy köveket, amelyekkel az alapot kirakták. A tűzhelynek ezt a felét sűrűn körülrakták kővel. A barlang belseje felé eső hosszanti oldalon is elég jól kiadják a nagy kövek a tűzhely körvonalát. A barlang hátsó része felé eső rész elkeskenyedik. Itt a tüzelőteret két összeégett kődarab zárja le. A barlang fala felé eső hosszanti részen főként a szén- és hamuréteg jelzi a határt. Csak egy kis kő és egy nagy lapos szikla fekszik a koromréteg határán, a tűzhely közepe táján. A lapos szikla felett nyílik a barlang eltömődött kürtője, amelyen át a tűzhely füstje

⁷⁵ 3,3 m³, 2,4—2,5 átlagos fajsúllyal számolva.

⁷⁶ Ma a tűzhely az Országos Természettudományi Múzeum »Fejlődéstörténeti Kiállításának« egyik legfőbb látványossága.

távozott. A szénréteg helyenként 4—5 cm vastag, másutt teljesen hiányzik, helyette szürke hamu borítja az agyagot. Az egész területen elszórva találjuk a csontszilánkokat és eszközöket.

Azáltal, hogy a tűzhelyet így állítottuk ki, tehát együtt hagytuk a faunisztikai, anthrakotómiai leleteket a régészeti tárgyakkal, sokkal didaktikusabb és látványosabb objektumot nyertünk, mint bármilyen más módon. A látogató közönség megismeri és megjegyzi az ősember életkörülményeit. Minden könyvből való olvasásnál vagy előadásnál könnyebben kap képet az ősember társadalmi viszonyairól, hiszen maga előtt látja a hatalmas méretű tűzhelyet és megérti, hogy amellet nem egy ember vagy egy kis család ült és melegedett, hanem az egész barlangi őskommunista közösség.

C) *A barlangi medvekoponyatemetés*

A barlangi medve valószínűleg sok ősemberi törzs totem-állata volt. Ilyen jelenségekre hívja fel a figyelmet Tasnádi Kubacska,⁷⁷ amikor bemutatja a Trois-Frères barlang ismert sziklakarcát.⁷⁸ Ezen az ősember úgy rajzolta a medvét, amint éppen összeroskad a számos kődobás és nyíllövés alatt, s orrán-száján dől a vér. Ezeknek a totemisztikus ceremóniáknak vannak még ma is élő analógiái, alább még szó lesz róluk.⁷⁹ A ceremóniális megkövezés ábrázolásán kívül vannak azonban még a barlangi medve-totem kultusznak más jelenségei is: az eltemetett koponyák és hosszú csontok. Egyes helyeken, mint pl. a svájci Drachenloch-ban,⁸⁰ vagy a Petershöhle-ben⁸¹ kőlapokból építettek a koponyák számára védett sírt. A mixniti Drachenhöhle-ben egy félreeső oldaljáratban zsúfolták össze a koponyákat és csontokat.⁸² Erdélyben, a Lucsia barlangban a fal repedéseibe és kisebb fülkébe dugta be az ősember a koponyákat.⁸³

Az Istállóskői barlang egy DNY—ÉK-i irányú lithoklázis mentén képződött. Leghátul a barlang alig 0,5 m széles repedésben végződik. Az 1947-es ásatáson munkatársaim mindenáron a barlang folytatását, vagy mellékjáratát szeretnék volna megtalálni, ezért bontani kezdték a repedésbe települt kitöltést. A felszín alatt mintegy 0,5 m-re nagy csontokba ütköztek. Óvatos munkájuk eredményeképpen sikerült letisztítanom a törmeléket az ép medvekoponyáról és a mellé helyezett felkarcsontról anélkül, hogy megsérült volna. (III. t. 1.) Míg a környező agyagban csupa apróratört csontot találtunk, addig itt egy teljesen ép koponya feküdt, állkapcsokkal és az atlással együtt, sőt mellette még egy felkarcsont is, hozzá mindez egy olyan szűk repedésben,

⁷⁷ Tasnádi Kubacska A.: A mondák állatvilága. Budapest 1939. 101.

⁷⁸ Begouen—Breuil : Les ours déguisés de la caverne des Trois Frères (Ariege). Festschrift für P. W. Schmidt. 1928. 777.

⁷⁹ Nyikolszkij V. K.: A vallás keletkezése. Szikra 1950.

⁸⁰ Ebert Reallex. XI. Bd.: Drachenloch (Schweiz). 385.

⁸¹ Hörmann : Die Petershöhle. Abh. der Naturhist. Ges. zu Nürnberg. Bd. XXIV. 2. Heft.

⁸² Abel—Kyrle : Die Drachenhöhle bei Mixnitz. Wien 1931. 297—298. Taf. XLVI. fig. 1.

⁸³ A barlangról Sziládi Zoltán közöl rövid ismertetést »Die Lucsia-Höhle bei Szohodok« címen a Földr. Köz. XXXIII. köt. 3. füzetében (1905). E cikkben nincsen szó a barlangi medve lelőköörülményeiről, azonban Tasnádi Kubacskanak feljegyzéseket adott át Sziládi a koponyatemetésről, így ezek, valamint az ő szóbeli felvilágosításai alapján vettem itt fel a Lucsia-barlang leletét.

amelybe a lehúsolatlan medvefej éppen csak beleférhetett. Mindezek koponya-temetkezésre mutattak, és további figyelmes munkát követeltek.

Megállapíthattam, hogy a koponyát orrával előre, vízszintes helyzetben tették a repedésbe. Ebből a helyzetéből csak alig mozdult ki a rétegnyomás következtében. (III. t. 2.)

A fényképezés és óvatos kiemelés után fokozott figyelemmel ástunk tovább ugyanazon a helyen. Néhány centiméterrel mélyebben második, alatta pedig egy harmadik koponyát találtunk. Ez utóbbiak már kevésbé szabályosan feküdtek, és nem is voltak annyira jó megtartásúak, mint az első, de így is sikerült őket legalább részben összeállítani. Mindkettő orrával befelé feküdt, de a rétegmozgás és nyomás elmozdította, összeroppantotta őket. A közvetlen környéken találtunk ugyan állkapocstörödékeket és más csontdarabokat is, de ezekről nem lehetett megállapítani, hogy biztosan a koponyához tartoztak-e. Mindhárom koponya öreg és valószínűleg hím állaté lehetett.

Tudomásom szerint a Bükk hegységben ezek az egyedüli épen maradt medvekoponyák, s egész Magyarországon ezek az egyedüli példái a koponya-temetkezésnek.⁸⁴

Bizonyos ellentmondás látszik a barlangi medve valószínűleg totemisztikus szertartások között eltemetett koponyája és a tűzhelyen talált, táplálékkul szolgáló, pörkölt medvecsontok között. Ugyanis a tűzhelyen bőven van feltört barlangi medve és bocs-csont, és akad koponya- és állkapocstörödékek is közöttük. Ez azt mutatja, hogy az elérhető (főként fiatal) állatokat minden vallási megfontolás nélkül vadászták és megették anélkül, hogy akár csak koponyájukat is eltemették volna.

A ma élő kezdetleges népek legtöbbjénél a totemállatot tilos megenni, kivéve az olyan közösségi totemlakomákat, amelyeneket csak ritkán — legfeljebb évenként — ülnek egyes törzsek. Ilyenkor ünnepélyes ceremóniák között kollektíven fogyasztják el a totemállat húsát, s vele — hitük szerint — erejét, bátorságát, kitartását stb. is. Egyébként a totemállat sérthetetlen.⁸⁵

Magyarázatot keresve az ellentmondásra, kísérvük figyelemmel azoknak a törzseknek szokásait, amelyeknek totemállata ma is a medve vagy legalább is kimutathatólag az volt a multban. Azt látjuk, hogy a legtöbb törzs vadássza a medvét és meg is eszi, legfeljebb speciális szertartások között öli meg, vagy a csak már megölt állat egyes csontjait, koponyáját kezeli áldozati tárgyként, a totemnek kijáró különleges módon. Meg kell azonban mondanunk, hogy e törzseknél az őseredeti totemkultusz már torzult, számos változáson ment át.

Gahs felsorolja számos északi törzsnek a medvékkel kapcsolatos vallási jellegű szokásait.⁸⁶ Ő ezeket két mereven különválasztott csoportra osztja:

⁸⁴ Szándékunkban áll az összeállított koponyákat beleépíteni a repedés pontosan rekonstruált modelljébe, és így kiállítani, mint az ősemlék totemisztikus szertartásainak bizonyítékát.

⁸⁵ Nyikolszkij: i. m. 89.

⁸⁶ Gahs A.: Kopf-, Schädel- und Langenknochenopfer bei Rentiervölkern. P. W. Schmidt Festschr. 1928, 231.

1. a koponya és hosszúcsontok eltemetésére, ill. tiszteletben tartására, szent helyekre való kiakasztására és 2. a medve-ceremóniákra, ezen a medve kollektív megkövezését vagy megfojtását és az ezzel kapcsolatos kultikus tevékenységet érti.

Gahs a »bécsi iskola« híve, tehát a »tiszta« tudományt műveli, tehát mondanivalóját és a jelenségeket úgy igyekszik csoportosítani — gazdasági körülményeik közül és a termelési rendszerből kiragadva — hogy az »őskultúra« emberének monothéisztikus szemléletet tulajdoníthasson. Ezért a ceremóniáktól különválasztja a koponyatemetkezéseket, más eredetet tulajdonít nekik, és fiatalabb jelenséggként tekinti őket. Pedig nyilvánvaló, hogy a két szokásnak közös a gyökere s a koponyatemetés legfeljebb a megszabott ceremóniák között megölt totem-ős maradványainak tiszteletben tartása. Bizonyos, hogy ott, ahol ma csak csontáldozatokat, vagy egyszerű vadászszertartásokat találunk (melyeknek kapcsán a koponyát valamely megkülönböztetett helyre teszik) ott ősi, totemisztikus jellegüket nagyrészt elveszített, torzult szertartások maradványaival állunk szemben.

Áttekintve É és ÉK Ázsia, valamint É-Amerika medveszertartásait, látjuk, hogy míg a szamojédek már csak oszlopra, vagy fára akasztják a medvekoponyát (hitük szerint, ha ezt elmulasztanák, nem lenne többé vadászszerencsájük), addig a tunguzok és jakutok »nagyatyácskának« nevezik a medvét és megölése után hangosan sajnálják, vigasztalják, és a véres tettet más törzsek rovására írják.

A totemisztikus medvekultusz legeredetibb állapotában az ázsiai ainuknál, korjácoknál és giljácoknál, Amerikában pedig az algonkinoknál maradt fenn.

Az ainuk és giljácok a medve bőrét a bennhagyott koponyával együtt különféle ceremóniákra használják fel, mielőtt a koponyát a »szent« helyre állítanák. A korjácok fa medvefigurára huzzák a bőrt, s ugyancsak a giljácoknál találunk olyan jelenségeket, amelyek az őseredeti totemkultuszra utalnak. Így pl. ismerünk félig ember-, félig medvealakú idoloikat, s szokásokat, melyeknek alapján ember medvebőrbe öltözik, vagy a medvére giljác-ruhát húznak.

Ezeknek a — ma már többé-kevésbé torzult — szokásoknak alapjait kell a paleolitikus barlangi medve szertartásokban keresni.

A már említett koponya temetési leleteken kívül elsősorban a Montespan barlang agyagból készült fejnélküli medveszobrát kell megemlítenünk; ennek Begouen szerint⁸⁷ eredeti fej volt a nyakára illesztve, mert megtalálták a nyakon a koponyatartó fadarab üregét, az elülső lábak között pedig egy bocskoponyája feküdt. A szobor struktúrája elárulja, hogy bőrt húztak rá, éppúgy, mint ahogyan a korjácok ma is fa medveszoborra húzzák az elejtett medvebőrét.

A giljácok félig ember, félig medve idoljainak és a medvebőrbe bújt ember vagy ember-ruhába öltöztetett medve szokásainak megfelelője a Mas

⁸⁷ Begouen—Casteret : La caverne de Montespan. Rev. anthr. XXIII. 11—12. füz. 1923.

d'Azil medvefejű táncosa⁸⁸ (rénszarvastotem viszonylatban a Trois-Frères rénszarvasfejű táncosa⁸⁹ és a ságvári lösztelep lecsonkolt rénszarvas-agancsai⁹⁰), vagy az abri Mège kommandópálcájának zergefejű emberalakjai⁹¹ stb.

A felsorolt ábrázolások szoros összefüggésben állanak a koponya- és csont temetésekkel, bár Gahs szerint csak áldozati jellegűek és semmi közük a totemizmusához. Szerinte a »mágia« csak a magdalenienben jelenik meg⁹², s e megállapítást éppen a felsorolt állatfejű emberalakok megjelenésének időpontja alapján mondja ki. Tény, hogy ezek kivétel nélkül az újpaleolitikum emberének alkotásai, ez azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a totemizmus is egyidős velük. A hibaforrás a »bécsi iskola« dialektikátlan szemléletében rejlik ez esetben, amely a jelenségeket minden kapcsolatuktól és egymáshoz való vonatkozásuktól megfosztva, légüres térben szemléli és nem a fejlődés, az egymásrahatás egységében.

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy a barlangi medvével kapcsolatos totemisztikus szertartások nyomait, ú. m. az állat megkövezését, az állatmaszkos táncosokat, az eredeti állatbőrrel és koponyával ellátott fej nélküli szobrokat, valamint a koponyaáldozatokat⁹³ már a felsőpaleolitikumban megtaláljuk, sőt az utóbbiakat már a középső paleolitikumban is, mint például a már említett Petershöhlet. Ezt Menghin⁹⁴ premousteriennek tartja s »Veldener kultur« néven fogja össze éppen az említett többi nyugati koponyatemetéses lelőhellyel.

Más jelleggel, de ugyancsak a középső paleolitikum végén, tehát még a vadság alsó fokán élő ősember totemisztikus szertartásait jelzi a híres tesik-tasi lelet — itt a csontváz körül tíz, párosával földbeszúrt, kecskeszarvat találtak⁹⁵ — vagy a Mugharet es Skhul vadkanállkapcsos sírja.⁹⁶

Kiegészítésre szorul a koponyatemetések és a totemkultuszra utaló többi leletek időbeli koordinálása; ez remélhetőleg sikerülni fog az újabb, még gondosabb ásatások kapcsán. Ugyancsak megnyugtatóbb megoldásra vár az a kérdés, hogy milyen alapon használták fel a medvét, mint totemállatot étkezési célokra? Nem lehetséges-e, hogy a barlang különböző időkben, különböző törzsek-

⁸⁸ Piette : Gravure du Mas d'Azil... Bull. Soc. d'Anthr. 1902. fig. 1.

⁸⁹ Begouen : La technique des gravures parietales des quelques grottes pyrénéennes. XV. Congr. Int. d'Anthr. 1930. fig. 8.

⁹⁰ Hillebrand : Die ältere Steinzeit Ungarns. Arch. Hung. XVII. 1935, S. 23. fig. 12.

⁹¹ Capitan, H., Breuil, P., Bourrinet, D. Peyrony : Observations sur un baton de commandement... Rev. de l'Éc. d'Anthr. Tome XIX. 1909, fig. 11.

⁹² Gahs : I. m. 267. o.

⁹³ Nem hiszem, hogy az Istállóskői barlang ősembere ezeket a koponyákat valóban el is temette; valószínűbbnek tartom, hogy csak kitette egy »szent«-nek tartott helyre (mint az ainuk »inao«-ja). A koponyákat az idők folyamán csak lassan temette be a barlang természetes feltöltődése. Ezt az elképzelést igazolják a lelőköörülmények: a koponyák nem a szokott barlangi agyagban feküdtek, hanem apró kőtörmelékben, ami a közvetlen körülöttük és felettük levő málló barlangfalról hullt rájuk.

⁹⁴ Menghin : i. m. 121—124.

⁹⁵ Nyikolszkij : i. m. 20.

⁹⁶ Clark G. : A vadembertől a civilizációig. Szikra 1949. 56.

nek volt a lakhelye, s ezek közül a »barlangi medve törzs« emléke a koponyatemetkezés, más totemet tisztelő törzs emléke pedig a tűzhely? Ennek a kérdésnek tisztázása részben a további ásatásoktól várható, részint a néprajz szakembereivel való szorosabb együttműködéstől.

Befejezésül még annyit, hogy hála *kormányzatunknak és Tudományos Akadémiánk* ötéves tervének, a közeljövőben újból módom nyílik rendszeres és nagyszabású ásatást végezni az Istállóskői barlangban. Ettől az ásatástól remélem az esetleges mousterien rétegek feltárását és a magyarországi aurignacien kérdésnek további kibontakozását.

A BADENI-KULTÚRA TEMETŐJE ALSÓNÉMEDIN

1. Régészeti feldolgozás

Írta: KOREK JÓZSEF

A magyar régészeti irodalomból 1866 óta ismerjük a biharmegyei Szent-andráson talált tál töredékét¹ anélkül, hogy kor szerint be tudták volna osztani. J. Bayer² az ossarni telep anyagának ismertetésével határolta körül a kultúrát. Munkájában analógiaként a magyarországi emlékekkel is foglalkozva, a kultúrát nálunk is ő ismerte fel először. Ma már tudjuk, hogy a kultúra elterjedése Közép-Európa egyrésszére szorítkozik; megtaláljuk: Ausztriában, Cseh- és Morvaországban, Dél-Lengyelországban, Magyarországon, Jugoszlávia északi területén, Románia nyugati részén. Az egyes szakemberek különböző néven jelölik: ossarni-kultúra, árkoltdíszű kerámia (kannelierte Keramik), szalagfűlű kerámia (Bandhenkel), badeni-kultúra, péceli-kultúra³. Valamennyi elnevezés, ha nem is azonos, de kétségtelenül rokon kultúrát jelent.

A kultúrában kétféle temetkezési szokás fordul elő: az égetés urnatemetkezéssel és a korhasztás zsugorított temetkezéssel. Dolgozatomban a csontvázaz temetkezéssel kívánok foglalkozni.

Az eddig előkerült, badeni-kultúrába tartozó csontvázaz sírok.

I. Magyarország.

*Petőháza*⁴ (Sopron megye). Lelőhelye a petőházi cukorgyár területe. Bella szerint a gyár és az Ikva patak közti területen tűzpadokra és temetőre bukkantak. Az egyik csontváz fejénél kétfűlű, hengeresnyakú poharat találtak. A másik edény füles korsó, húzásos és pontozott bordákkal van díszítve.

A petőházi sír volt az első e kultúrába tartozó Magyarországon. A közlésből nem tűnik ki világosan, hogy a telep és temető milyen kapcsolatban álltak egymással; más lelőhelyek megfigyelései alapján valószínű, hogy a sír telepbe volt beágyazva.

*Békásmegyer.*⁵ G. Müller 2 zsugorított és 1 hamvasztásos sírt talált 1931-ben.

¹ Rómer F.: Műrégészeti kalauz. 18. — Banner J.: Őskori élet Békés megyében. Gyulai Dolgozatok. 4. 63.

² Bayer J.: Die Ossarni Kultur eine äneolitische Mischkultur im östlichen Mitteleuropa. Eiszeit V. 1928. 60—91.

³ Banner J.: Adatok a kőosztású badeni tálak elterjedéséhez. Arch. Ért. 1942. 37.

⁴ Bella L.: Petőházi leletekről. Arch. Ért. 1892. 346. 447. 5., 6. á. — Jelentés a Sopron-megyei Régészeti Társulat 1892. évi működéséről. 17. l.

⁵ Tompa F.: Dunántúl őstörténelme. Pannonia könyvtár 15. III. t. 2. 3. — Tompa: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. Bericht R. G. K. 1934—35. 48—50. Taf. 17. 3., 4. — Tompa: Budapest őskora. Tanulmányok Budapest múltjából IV. 8—9. — Tompa: Budapest története I. 1943. 30—31. IV. tábla. — Lothar F. Lotz: Neue steinzeitliche Kulturbeziehungen in Mittelschlesien. Altschlesien VI. 1936. 54., Abb. 11. S. 55. — Gogo Müller Kualess: Bestattungen der Badener-Kultur auf älteren Siedlungsstrümmern in Békásmegyer (Krottendorf) bei Budapest. M. A. G. Wien LXIX. 1936. 166—173.

1. *sír.* Az 1. gödörben levő tűzhely közelében volt. A 12—13 éves leány csontváza a baloldalán feküdt, zsugorított helyzetben. Jobb kezében kovaszilánkot tartott. Irányítása DK-ÉNy. Lábainál egy fületlen fazék, egy füles edény és egy magasfülű edényke feküdt.

2. *sír.* Néhány cm-re feküdt az első sírtól egy 6—7 éves gyermek csontváza, DNy-Ék irányításban. Baloldalán feküdt erősen zsugorított helyzetben. Feje mellett jobbra magasfülű edény, balra talpas pohár, lábainál jellegzetes füles tál volt.

*Budapest-Lágymányos, Andor-utca*⁶. Hét zsugorított helyzetű csontvázas sírt találtak a Budafoki-út és az Andor-utca sarkán a Tress-vegyészeti gyár területén. Az anyag nincs sírok szerint külön tartva, a sírokról semmi feljegyzés nincs. A leleteket a Székesfővárosi Múzeum őrzi.

Hódmezővásárhely-Bodzáspart.⁷ Banner János három sírt tárt fel 1937-ben.

1. *sír.* A csontváz erősen zsugorított helyzetben 50 cm mélyen volt. Jobboldalán feküdt, irányítása K-Ny. Karjai fel voltak húzva. Teljes hossza 112, zsugorítva 76 cm. A fej mögött 10 edény volt a sírba téve.

2. *sír.* 110 cm mélyen, jobboldalán fekvő gyermekcsontváz, erősen zsugorított helyzetben, felhúzott karokkal. Teljes hossza 132, zsugorítva 90 cm. Háta mögött négy kancsó, hasa és melle előtt egy-egy tál. Valamennyi fenékkal lefelé. Irányítása É-D.

3. *sír.* 190 cm mélységű, szabálytalan alakú, ellipszis formájú gödör fenekén volt. Teljes hossza 100, zsugorítva 32 cm. Irányítása DNy-ÉK.

A bodzásparti sírok a badeni-telepbe voltak temetve. A leleteket a hódmezővásárhelyi múzeum őrzi.

Szakály.⁸ (Tolna vm.). Szakályon két lelőhelyet említ Banner; az egyik az Öreghegy, a másik a Sportpálya. Mindkét helyen egy-egy zsugorított sír került elő. A lelet publikálatlan, közelebbit nem tudunk róla. A leleteket a szekszárdi múzeum őrzi.

Palotabozsók. (Baranya m.). Török Gyula szíves közlése nyomán jutott tudomásomra, hogy itt 1949-ben egy öt csontvázat tartalmazó tömegsírt bontottak fel; kétosztású tál, halbárka-alakú edény volt a melléklet. A sír valószínűleg nagyobb temetőhöz tartozik. Az anyag a pécsi múzeumban van.

A Magyarországon eddig előkerült csontvázas sírok száma 16. Ezek közül kilencről semmi közelebbi adatunk nincs.

⁶ *Tompa*: Budapest őskora. Tanulmányok Budapest multjából. IV. 9. l. — *Tompa F.*: Budapest az ókorban. Budapest története. I. 1943. 31. — *Tompa*: Adatok Budapest őskorához. Budapest Régiségei. XIII. 1943. 14—17.

⁷ *Banner J.*: A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1937-ben. Dolgozatok 1938. 196. — *Banner*: Das Tisza—Maros—Körös Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit. 1942. 159—160. — *Banner*: Badeni sírok Hódmezővásárhelyen a Bodzásparton. Fol. Arch. I—II. 14—15.

⁸ *Patay P.*: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. No. 13. 15. — *Banner*: Das Tisza—Maros—Körös Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit. 59.

II. Ausztria.

Leobersdorf.⁹

1. sír. 40 cm mélyen, baloldalán fekvő, zsugorított csontváz. Irányítása Ny-K., a fej Ny-on. Lábainál öt gyermekkoponya feküdt. Melléklete : magasfülű edény, négy edény töredékei, nyílhegy szaruból, 20 állatfogból álló nyakék, egy réz nyakperec és annak töredéke.

2. sír. 60 cm mélyen, K-Ny irányítású csontváz, mellette egy égetett felnőtt csontváz maradványa. Melléklete : lapos szerpentinbalt, két különböző nagyságú magasfülű edény és egy széles edényfűl töredéke. A sírt 1876-ban tárták fel.

Lichtenwörth.¹⁰

1. sír. A tömegsírt 225×165 cm területen ovális alakban, fejnagyságú kövek vették körül. A sírban hat csontváz volt. Melléklete : öt szarukő nyílhegy, két nyéllyukas balt, a nyak közelében egy-egy bronz nyakperec és edény töredékei kerültek elő. A sírt 1933-ban tárták fel.

Föllik bei Grosshöflein.¹¹

1. sír. Zsugorított csontváz. Válla mellett kisméretű edény állott, egy dörzsölőkö közelében. A csontvázat kőrakás vette körül, erről azt állapítja meg Willvonseder, hogy a sírt elhagyott házba temették.

III. Jugoszlávia.

Bogojeva¹² (Vojvodina).

1. sír. Zsugorított csontváz. Irányítása É-D. Baloldalán feküdt, feje délen volt. Mellékletet nem említ a közlemény.

2. sír. Az elsőtől két m távolságban feküdt. »A sírban egy emberi és egy állatcsontvázat találtunk. Az ember koponyájának és mellkasának, különösen gerincének fekvéséből ítélve, oldalt feküdt, nyugotnak nézett. A csípőcsontok azt látszottak mutatni, mintha a hullát arccal felfelé helyezték volna a földbe, de a föld súlya késztette más helyzetbe. Feje északnak, lábai délnek állottak, tehát megfordítva, mint az első sírnál. Lábszárcsontjaiból csak egy-egy darab volt meg, (a többi levágták a munkások), ezek zsugorított fekvésre engednek következtetni. Az állat az ember háta mögött feküdt, fejével szinte nyugotnak nézett. Feje az ember fejéhez közel volt, s 160—170 mm hosszúvégű, kevés hajlással görbülő két szarva közül már csak az egyik volt rajta. Csontvázának a nagysága a marháéval egyezett meg. Nevezetes, hogy a sír feneke egymás

⁹ Willvonseder K.: Zwei Grabfunde der Badener Kultur mit Metallbeigaben aus Niederösterreich. W. P. Z. 1937. 15—28.

¹⁰ Willvonseder i. m. 18.

¹¹ Tömördy F.: Der Föllik bei Grosshöflein. Ein neuer ur- und frühgeschichtlicher Fundplatz im Burgenland. — Willvonseder K.: Die wissenschaftliche Bedeutung der urgeschichtlichen Funde vom Föllik bei Grosshöflein im Burgenlande. Burgenländische Heimatblätter 5. Jahrgang 1936. 75—78.

¹² Cziráky Gy.: A bogojevai őstelepről. Arch. Ért. 1898. 256—57.

mellé fektetett, díszetlen és díszes cserépdarabokkal volt kirakva. Néha két darab is hevert egymás tetején. Azonkívül úgy az ember, mint az állat hulláját is azokkal takarták be.¹³

3. *sír.* Két csontváz volt benne. Mélysége 120 cm. Az egyik csontváz baloldalára zsugorítva feküdt É-D-i irányításban, fejfelé délnek. A másik csontváz ennek háta mögött feküdt, ellentétes irányításban, fejfelé É-nak. Melléklete: a jobb kezében 11,5 cm vékony bordacsont, megmunkálás nélkül. Mindkét csontváz felnőtt csontváza volt.¹⁴

4. *sír.* Zsugorított, hátán fekvő csontváz, az előbbi sírok irányításával megegyező tájolással. Díszítetlen cserepeken és égett földdarabokon kívül mellékletet nem találtak.¹⁵

Cziráky említi, hogy a fent leírt négy síron kívül már az 1894. évben is találtak egy sírt.¹⁶ A temető, mint a leírásból kitűnik, badeni-telepben volt.

*Vučedol.*¹⁷

Kettős sír. A. Baloldalán fekszik, mérsékelten zsugorított, a kezek előre nyujtva. B. Baloldalán fekszik, erősen zsugorított, a kezek vállhoz felhúzva. A csontvázak lábbal össze vannak temetve s vagy egyidőben, vagy közel egyidőben temették el őket.

*Zemun Semlin.*¹⁸ A lösz profilban szabadon fekvő sírban a badeni-kultúra csontvázának koponyáját találta meg R. R. Schmidt. A temetkezés a telepen történt.

Sarvaš. R. R. Schmidt idézett könyvében a 159. lapon egy táblázaton közli a jugoszláviai lelőhelyeket, ebben szerepel egy badeni sír Sarvašról. Közlelőbbi adatokat nem ismerünk.

A rendelkezésre álló irodalom szerint — mint láttuk — Magyarországon 16, Ausztriában 4, Jugoszláviában 8 sír, összesen 28 sír e kultúrába tartozó csontvázas temetkezés fordult elő. Hogy ez mennyire kevés, azt legjobban mutatja a teleplelőhelyek nagy sokasága. Banner János foglalkozva a badeni-kultúrának egész hagyatékával, Magyarországon több mint 275 lelőhelyet talált. Nagyon kevés a sír az ausztriai és jugoszláv területekről is, Csehszlovákia területén pedig eddig egy sírről sincs tudomásunk, noha csupán Szlovákiából több, mint 100 lelőhelyről ismerjük a kultúra emlékeit.¹⁹

Éppen ezért nagyjelentőségű az Országos Történeti Múzeum Régészeti Osztályának Alsónémedin végzett ásatása, mert itt először sikerült egy teljes temetőt feltárni 40 sírral (VIII. t.). A temető értékét növeli, hogy végre embertani anyag birtokába is jutottunk.

¹³ Cziráky Gy.: A bogojevai (Bács m.) őstelepről. Arch. Ért. 1899. 62—64.

¹⁴ Cziráky Gy.: Bogojeva régi emlékeiről. Arch. Ért. 1900. 258.

¹⁵ Cziráky Gy.: i. m. 258.

¹⁶ Cziráky Gy.: A bogojevai őstelepről. Arch. Ért. 1898. 257.

¹⁷ Schmidt R. R.: Die Burg Vučedol. Zagreb. 1945. 41. Abb. 10. Taf. 2.

¹⁸ Schmidt R. R. i. m. S. 141.

¹⁹ Slovenské Dejiny I. Bratislava 1947. 61.

1949 április elején Szántó György vadőr néhány szarmata gyöngyöt mutatott be a múzeumnak azzal, hogy ezt egy homokbuckán találta. A lelőhely Alsónémedi (Pest m.) községtől ÉNy-ra fekszik egy km távolságban. A falu északi részétől É-D-i irányú homokdűne húzódik; ennek utolsó buckáján van a lelőhely. Az 50×25 m nagyságú lapos halom a déli oldal felől alacsonyabban folytatódik a dűnében. A három másik oldala lankásan lejt, s lenyúlik a mélyfekvésű síkba.

Az 1949 április 22. és május 6. közötti ásatás során 63 sírt tártunk fel. Ebből az 1, 2, 6—8, 10, 12, 13, 16, 17, 21, 27, 31, 37, 49—51, 54, 59. sírok (összesen 19) szarmatakoriak; a 60—63. sírok korabronzkori urnás temetkezések. A többi kultúránkba tartozik. E sírok leírását az alábbiakban adom.²⁰

3. sír. Kettős sír, kettős állattemetkezéssel (IX. t. 1.). A sír mélysége nem állapítható meg, mert a halomnak éppen erről a részéről hordtak le kb. 40 cm-t. A sír a lehordott felszín alatt 10 cm-re feküdt.

A) csontváz. Nő. Jobboldalán fekvő, erősen zsugorított csontváz (72 cm) az állhoz felhúzott kezekkel. Irányítása: DDNy-ÉÉK, a fej DDNy-nak. Mellékletek: 1. A hátgerinc közepén kívül magasfülű edény (IX. t. 3.). Nyaka hengeres; a szájperem felfelé enyhén ível. Alsórésze gömbölyű, lapított fenékkal. A nyakhajlástól a fenékig függőleges árkolással díszítve. Szalagfüle a perem fölé emelkedik. Szürkésfekete színű, jó kidolgozású agyag. 2. A medencecsontok külső részén szájával lefelé fordított, az előzővel megegyező típusú, magasfülű edény (IX. t. 5.)

B) csontváz. Férfi. Baloldalán fekvő, erősen zsugorított csontváz (80 cm), az állhoz felhúzott kezekkel. Irányítása: NyDNy-KÉK, fejfel NyDNy-nak. Mellékletek: 1. A hátgerinc közepén kívül nem eredeti helyen levő hengeres rézcsövecske (IX. t. 2.). A gyöngynek használt rézcsövecske valószínűleg a nyakból csúszhatott le. 2. A felhúzott lábszár alatt, illetőleg a lábcsonatok alatt kétosztású tál feküdt (IX. t. 4.). Az A) és B) csontváz arccal egymásnak néz és szorosan egymás mellé van temetve.

A csontváztól délre fejfel összefordítva eltemetett két szarvasmarha csontváza feküdt (IX. t. 1.).

A sírt kiemelve, az Országos Történeti Múzeum Régészeti Osztályába szállítottuk. A sír nagysága 2×3 m.

4. sír. Gyermek. Zsugorított, jobboldalán fekszik. Irányítása: É-D, fejfel D-nek. Sírmélység: 90 cm. Mellékletei: 1. Halbárka formájú edény, szájjal lefelé fordítva (X. t. 6.). Nyaka ívelten hengeres, a vállon két szalagfül van, alja lapított, ovális. Az edény enyhén ívelő testét sűrűn egymás mellé húzott függőleges, alig észrevehető bekarcolás díszíti. Szürkésfekete, jó kidolgozású agyag. Hossza: 30, M: 18,8, Szá: 9,4, Fá: 10,6. 2. Csipkézett peremű edény (X. t. 7.). Enyhe hasasodása az edény középvonalaiba esik. Pereme alig kihajló,

²⁰ Használt rövidítések: Szá = Szájátmérő, Fá = fenékátmérő, M = magasság; a csontváz zsugorított hosszát a zárójelbe tett szám jelzi.

lapos, a kivastagodó peremoldalon a csipkőzés iránya ferde s úgy hat, mintha csavart lenne. Feneke enyhén profilált. Szürke színű, szemcsés, durva kidolgozású agyag. M : 3,5 ; Szá : 12,5; Fá: 7,3 cm. 3. Hengeres nyakú, a perem fölé emelkedő, szalagfűlű edény (X. t. 8.). A domború kihasasodáson, az edény felső részén hat szimmetrikusan elhelyezett, függőlegesen álló, alig kiemelkedő bordadísz van, amelyet és a köztük levő sávot függőleges, sűrűn egymás mellé húzott vonalkázással árkolásszerűen díszítették. Szürkésfekete, jó kidolgozású agyag. M : 10, Szá : 8,8, Fá : 5 cm. 4. Ugyanaz a forma, mint a 2. számú edény (X. t. 9.). Kissé kihajló, megvastagodó peremét ujjbennyomással készített csipkőzés övezi. A kihasasodás és a csipkőzés középvonalában bekarcolt, zeg-zug vonaldíszítés megy körbe. Szürkésfekete színű, szemcsés, durva kidolgozású. M : 11, Szá : 10, Fá : 6. 5. Magasfűlű edény, hosszú nyakkal, gömbölyű lapos alsórésszel. M : 5 cm, sötétszürke, finom kidolgozású. Az 1—4. sz. edények a fej előtt és mögött egy sorban, az 5. számú edény a medencével egyvonalban 60 cm-re magában volt elhelyezve. 6. A bordák között sorban két teljes (X. t. 1—2.), egy fél (X. t. 3.) és egy gyöngyszemnek elvágott dentalium (X. t. 4.) feküdt. 7. Köztük egy vékony, hengeres rézgyöngy (X. t. 5.). A nyaknál a felhúzott kézben kis félopál penge szilánk.

5. *sír. Férfi?* Baloldalán fekvő zsugorított (90 cm) csontváz, az állhoz felhúzott kezekkel. Irányítása K felé 10° eltéréssel É-D; a fej É-on. Sírmélység 75 cm. Mellékletek: 1. A nyak, a balkéz és a jobb alkar alatt sorban dentalium gyöngyök (IX. t. 6.). A dentaliumok közül 2 ép, 24 pedig gyöngyszemnek elvágva. 2. A jobbkez alatt cardium kagyló (IX. t. 7.). 3. A bal kéznél munkálatlan félopál penge (IX. t. 8.).

9. *sír. Kettős sír. Gyermek.* A sírt a 10. számú szarmata sír ásásakor feldúlták. Az idősebb gyermek csontjaiból csak a fej és a mellkas felső része maradt meg eredeti helyén, a többi csontok hiányoztak. A fiatalabb gyermekcsontok nagyon hiányosak, szétszórva feküdtek. Irányítása: ÉK-DNy; fejjel Ék-nek. Sírmélység: 50 cm. Melléklete nem volt.

11. *Sír. Férfi.* Jobboldalán fekvő zsugorított csontváz (80 cm). A kezek a mell előtt. Irányítása: ÉK-DNy, a fej ÉK-en. Sírmélység 50 cm. Melléklete nem volt.

14. *sír. Gyermek.* Baloldalán fekvő, arccal nyugatnak néző, zsugorított (60 cm) csontváz. A fejet a felszíni fekvés miatt elszántották. Irányítása kelet felé 10° eltéréssel É-D; fejjel délnek. Sírmélység: 16 cm. Melléklet: 1. A nyakon három kisméretű dentalium (X. t. 10—12.).

15. *sír. Férfi.* Jobboldalán fekvő, erősen zsugorított (80 cm) csontváz, az állhoz felhúzott kezekkel. Irányítása: É-D; a fej északon. Sírmélység: 10 cm. Melléklete nem volt.

18. *sír. Gyermek.* Baloldalán fekvő, bolygatott, zsugorított csontváz. A fej és a mell felső része hiányzik. A 17. szarmata sír ásásakor tették tönkre. Irányítása: DNy-ÉK; a fej DNy-on. Sírmélység: 40 cm.

19. *sír. Férfi.* Baloldalán fekvő, erősen zsugorított (90 cm), arccal délnek néző csontváz, az állhoz felhúzott kezekkel. Irányítása: DNy-ÉK; a fej DNy-on. Sírmélység: 110 cm. Mellékletek: 1. A jobb bokacsontnál négy nyílhegy (X. t. 14-17.) Kettő közülük (14, 15.) félopál, háromszögalakra kiképzett, mindhárom szélén apró szilánkolással s felületi retussal megmunkálva. A másik kettő szilánk, az egyik fehér calcedon, (X. t. 17.), a másik félopál (X. t. 16.). 2. A jobb alkarnál és a jobb és bal fül helyén, a nyakon, a gerinc alatt szétszórtan dentaliumgyöngyök (X. t. 13.), amelyekből kettő ép, 17 db gyöngynek elvágva. Az állon és az ujjpereceken erős, zöld patina mutatkozott, de a fémből semmit sem leltünk meg.

20. *sír. Gyermeke.* Baloldalán fekvő, zsugorított (30 cm) csontváz. Irányítása DK-ÉNy, a fej DK-en. Sírmélység: 135 cm. Melléklet: 1. A nyakon két szem dentalium gyöngy (X. t. 20., 21.) és két szem erősen oxidált rézgyöngy (X. t. 18., 19.)

22. *sír. Férfi.* Baloldalán fekvő, erősen zsugorított (90 cm) csontváz, az állhoz felhúzott kezekkel. Irányítása: K felé 5° eltéréssel ÉNy-DK, a fej ÉNy-on. Sírmélység: 113 cm. Melléklet: A lapockán kívül két egymásba tett tál. 1. (X. t. 22.). Kihajló peremét sűrű bemélyedések tagolják, a hasasodáson lapos fül van, amelyen az alsó és felső csatlakozásának vonalában egy-egy bemélyített, ovális benyomásokból álló pontsor fut körbe. Színe szürkésbarna, közepes kidolgozású agyag. M: 9,5, Szá: 17, Fá: 7 cm. 2. (X. t. 23.). Félgömbalakú forma, gömbölyű fenékkal. A legnagyobb kiöblösödésen lapos fül van. A perem sűrű benyomással tagolt, és a fül vonalában négy kivágott háromszögalakú csücsök emelkedik ki a peremből. Szürkés barna színű, durva kidolgozású szemes agyag, gyenge égetéssel. M: 7,5, Szá: 14,5 cm.

23. *sír. Gyermeke.* Baloldalán fekvő, zsugorított csontváz (60 cm), felhúzott kezekkel. Irányítása: É. felé 4°-kal eltér K-Ny-tól; a fej keleten. Sírmélység: 60 cm. Melléklet: 1. A felhúzott térd és kar között, az állnál edény. Gömbölyű-aljú csésze forma (X. t. 24.), enyhén ívelő, kihajló peremmel. A szalagfül a peremből indul ki, s majdnem az aljnál csatlakozik az edény falához. Színe szürkésbarna, közepes kidolgozású agyag. M: 5,2, Szá: 9,8 cm.

24. *sír. Férfi.* Jobboldalán fekvő, zsugorított (100 cm) csontváz, felhúzott kezekkel. Irányítása: DNy-ÉK; a fej DNy-on. Sírmélysége: 76 cm. Melléklete nem volt.

25. *sír. Nő.* Jobboldalán fekvő, mérsékelten zsugorított (95 cm) csontváz. A kezek előrenyujtva, egymásra rakva. Irányítása: ÉNy-DK; a fej ÉNy-on. Sírmélység: 107 cm. Mellékletek: 1. A jobb csuklón belül négyzetes metszetű rézár (X. t. 25.); az ár hegye ép, a másik vége törött. 2. A nyakon négy dentalium gyöngy (X. t. 26—29.).

26. *sír. Gyermeke.* Jobboldalán fekvő, zsugorított (30 cm) csontváz. Irányítása: K-Ny. A fej keleten. Sírmélység: 52 cm. Melléklete nem volt.

28. *sír. Férfi.* Kettős állattemetkezéses sír (XI. t. 1., 2.). Baloldalán fekvő, zsugorított (93 cm) csontváz. Irányítása : D-É-től K felé eltér 4°-kal. Sírmélysége : 150 cm. A sír nagysága 240 × 280 cm. Mellékletek : 1. Kétosztású tál (XI. t. 8.). Osztása a tál egyharmadára esik két rácsos, vonaldíszes gombbal. A tál oldalán 8 függőleges vonalból álló, bemélyített díszítés váltakozik síma részekkel úgy, hogy a bemélyített vonalak csupán a tál legnagyobb kihasasodásáig futnak le. Az osztott rész közepén a perem két csücsökben felemelkedik, s az oldalán homorú lapos fül van. Szürkés fekete, fénylő felületű. M : 14, Szá : 29, Fá : 9 cm. 2. Magasfülű edény, a perem fölé emelkedő, széles szalagfülű (XI. t. 5.). A hengeres nyakat körülfutó vonaldísz fedi. Az edény hasát díszített, függőleges bordák közt függőlegesen álló árkolások díszítik. Fekete színű, jó kidolgozású agyag. M : 15, Szá : 9,5, Fá : 9 cm. 3. Magasfülű, fordított csonkakúpos pohár, lapos aljjal (XI. t. 6.). Feketés szürke. M : 8,3, Szá : 6, Fá : 1,6 cm. 4. Fogantyús, festett edény (XI. t. 7.). Gömbölyű aljú, a peremből ferdén kinyúló fogantyú 5,5 cm széles, 6,7 cm hosszú. A fogantyú 5 háromszögalakú, 1,9 cm hosszú, kimetszett fogban végződik, amelyből egy letört. A fogantyú belső oldalát három sorban elhelyezett, zeg-zug vonal díszíti. Az első és második díszítés közt, egymás mellett két lyuk van. Az edény külső pereme alatt a fogantyúig terjedő részen, bekarcolt, zeg-zug vonaldíszítés fut körbe. Az edény kívül-belül, a fogantyúval együtt vörös okkerrel van festve, s a zeg-zug vonalakban vastagabban meglevő festék úgy hat, mintha ezeket vörössel inkrusztálták volna. Jó kidolgozású agyag. M : 4, Szá : 12 cm. Az edényeket a fej mögött, félig az állat lábaira téve úgy helyezték a sírba, hogy a kétosztású tálba tették bele a magasfülű bögrét, ebbe a kúpos edényt és a festett edényt (XI. t. 2.). 5. A bal könyöknél szaruköből lepattintott penge. (XI. t. 4.). 6. A fej baloldalán retusált félopál penge (XI. t. 3.).

A csontváztól K-re két, fejfelé összeérő szarvasmarha volt eltemetve úgy, hogy a kisebbik állat a jobb, a kifejlett marha a baloldalán feküdt, egymásfelé nyújtott végtagokkal. Irányításuk : DNy-ÉK. A nagyobbik állat gerincének közepén, a külső oldalon fél örlőkő feküdt, átm. : 10 cm.

29. *sír. Férfi.* (XII. t. 1.). Hátán fekvő zsugorított csontváz (80 cm), a lábak a hasra zsugorítva, a kezek az ölben egymásra téve. Irányítása K-re 2°-kal tér el az É-D-től ; a fej északon feküdt. Sírmélység : 104 cm. Melléklete nem volt.

30. *sír.* A felszíni fekvés miatt bolygatott, csak a zsugorított lábak voltak eredeti helyen. Irányítása : K felé 4°-kal eltér az É-D-től. Sírmélység : 5 cm. Melléklete : 1. A térdek közt hengeresnyakú, gömbölyű fenekű edény fülcsonkkal (X. t. 31.). Fénylő felületű, szürkés fekete, jó kidolgozású agyag. 2. Mellette félopálból készített háromszögalakú nyilcsúcs, jele finoman retusált (X. t. 30.).

32. *sír. Gyermeke.* (XII. t. 2.). Baloldalán fekvő, zsugorított (63 cm) csontváz. A balkéz nyújtott, a jobb behajlított. Irányítása : Ny-K. A fej keleten. Sírmélység : 80 cm. Mellékletek : 1. A nyakon hét dentalium gyöngy (XII. t. 3.), a mellen

egycsomóban három nagy dentalium, és két kisebb gyöngy (XII. t. 3.). Valószínű, hogy a mellen levő gyöngyök is a nyakék lecsúszott tartozékai.

33. *sír. Gyermek.* Baloldalán fekvő, zsugorított csontváz. Bolygatott. A fej és a lábak még az eredeti helyén voltak. Irányítása : ÉNy-DK. A fej ÉNy-on. Sírmélység : 40 cm. Melléklete nem volt.

34. *sír. Csecsemő.* Csontjaiból csak a fogak és néhány apró csont maradt meg és így tájolása nem állapítható meg. Sírmélység : 50 cm. Melléklete : 1. A fej körül vékonyabb és vastagabb réz csőgyöngy (XIII. t. 1., 2.).

35. *sír. Gyermek.* Baloldalán fekvő, arccal D-nek néző zsugorított csontváz (62 cm). Irányítása D-felé 2°-kal eltér a K-Ny-tól ; fej K-en. Melléklete nem volt.

36. *sír. Férfi.* Jobboldalán fekvő, bolygatott csontváz. A zsugorított lábak, a vállhoz felhúzott kezek és a koponya volt az eredeti helyén. Irányítása : ÉNy-DK. A fej DNy-on. Sírmélység : 36 cm. Melléklet : 1. A balkéz mellett, a has tájékán 11 db rézgyöngy (XII. t. 4.).

38. *sír. Férfi.* Baloldalán fekvő, erősen zsugorított (82 cm) csontváz. A medence az erős zsugorítástól kifordulva. Irányítása : ÉNy-DK. A fej ÉNy-on. Sírmélység : 50 cm. Melléklete nem volt.

39. *sír. Nő.* Jobboldalán fekvő, zsugorított (90 cm) csontváz. Irányítása : DDK-ÉÉNy ; fejjel DDK-nek. Melléklete : 1. A bal lapockánál festett edény (XII. t. 5.). Ugyanaz a fogantyús kanálforma, mint a 28. sír edénye. A fogantyú végződése bevágással záródik. A belső felületén hosszanti bemélyített vonaldísz, a szélein keskeny, vízszintes vonalakkból képzett széldíszítmény. Az alsó részén kétsoros zeg-zug vonaldísz húzódik. A nyél közepén lyuk van. A kanál külső szélét a fogantyúig ismét kétsoros, elnagyolt zeg-zug vonal díszíti. Kívül-belül vörös okkerrel festett. A fogantyú hossza : 5,8. Szélessége : 3,6, M.: 3,5, Szá : 8,5 cm.

40. *sír. Gyermek.* Feldúlt, csak a fej maradt meg belőle. A bolygatás újkori, mert mázas cseréptöredékek voltak körülötte. Sírmélység : 32 cm. Mellékletek : 1. A fej mellett átfúrt szarvasfog (XIII. t. 3.) és egy másik fog fél töredéke. 2. Okker-szemcsés, megkövesedett homokgolyó.

41. *sír. Nő.* Baloldalán fekvő, mérsékelten zsugorított (94 cm) csontváz, ölbe helyezett kezekkel. Irányítása : ÉNy-DK. Fejjel ÉNy-nak. Melléklete nem volt.

42. *sír. Férfi.* Jobboldalán fekvő, zsugorított (100 cm) csontváz. A mell-részt bolygatás érte. Irányítása : az É-D-től Ny felé 5°-kal eltér, a fej D-en feködt. Melléklete : 1. A fej mellett munkálatlan félopál penge (XIII. t. 4.).

43. *sír. Gyermek.* Baloldalán feködt, zsugorított helyzetben Irányítása : ÉNy-DK, a fej ÉNy-on. Sírmélysége : 40 cm. Melléklete : A nyakon két dentalium gyöngy (XIII. t. 5., 6.).

44. *sír. Férfi.* Baloldalán fekvő, zsugorított (100 cm) csontváz, a kezek előre nyújtva. A szűkreszabott sírgödör miatt a lábujjak visszahajoltak. Irányítása : K-Ny. A fej K-en. Sírmélység : 60 cm. Melléklete nem volt.

45. *sír. Gyermekek.* Baloldalán feküdt, enyhén zsugorítva. Irányítása : D-É, a fej D-en. Sírmélység : 60 cm. Melléklete nem volt.

46. *sír. Férfi.* Baloldalán fekvő, zsugorított (80 cm) csontváz. Irányítása : ÉNy-DK, a fej ÉNy-on. Sírmélység : 80 cm. Melléklete : 1. A farkcsigolyánál retusált szélű, félopál nyilcsúcs (XIII. t. 7.).

47. *sír. Csecsemő.* Lába zsugorított. Irányítása : K-Ny, a fej K-en. Sírmélysége : 36 cm. Melléklete nem volt.

48. *sír. Felnőtt egyén* teljesen feldúlt csontváza. Valószínű iránya : ÉNy-DK. Sírmélység : 30 cm. Melléklete nem volt.

52. *sír. Felnőtt egyén* teljesen feldúlt csontváza. Sírmélység : 85 cm.

53. *sír. Férfi.* Baloldalán fekvő, zsugorított (85 cm) csontváz. Irányítása : DNy-ÉK, a fej DNy-on. Sírmélysége : 115 cm. Melléklete : 1. A nyakon öt dentálium gyöngy (XIII. t. 8.).

54. *sír. Bolygatott.* Baloldalán fekszik, zsugorított lábai magasabban feküdtek keresztbe rakva. A sír feldúlása a 63. sír ásásakor történt, amely a törzs egy részét a fejjel együtt elvágta. Irányítása : DNy-ÉK ; a fej DNy-on. Sírmélysége : 50 cm. Melléklete nem volt.

55. *sír. Bolygatott,* baloldalán fekszik. A feldúlás a fejet és a gerinc egy részét érte. A zsugorított lábak kissé magasabban fekszenek a mellrésznél. Melléklete nem volt.

56. *sír. Nő?* Bolygatott. A csontváz a hátán fekszik. A medencétől kezdve hiányoztak a csontok. Irányítása : É-D, fejjel É-nak. Sírmélysége : 56 cm. Melléklete nem volt.

57. *sír. Kettős sír. Férfi és nő?* A) Jobboldalán fekvő, zsugorított (90 cm) csontváz. Irányítása : ÉK-DNy, a fej ÉK-en. Sírmélység : 85 cm. B) Azonos mélységben és irányítással szorosan mellé temetve úgy, hogy az A) térdei a B) medencéjéhez értek. Ez a csontváz is a jobboldalára volt fektetve, zsugorítva (93 cm). Melléklete egyik csontváznak sem volt.

58. *sír. Nő.* Jobboldalán fekvő, zsugorított (97 cm) csontváz. A fej hátra volt esve, arccal lefelé nézett. Az egyik keze az állig felhúzva, a másik a mellre téve. Irányítása : DNy-ÉK, a fej DNy-on. Sírmélység : 56 cm, melléklete : 1. A jobb könyöknél mindkét végén hegyesre csiszolt csontár (XIII. t. 9.).

Szórványos leletek. A temető területéről egy kétosztású tál pontokkal díszített osztógombja, két szél és felületi retussal megmunkált calcedon nyílhegy (XIII. t. 11., 12.), egy retusált calcedon vakaró (XIII. t. 10.), egy retusált félopál nyílhegy (XIII. t. 14.) és két munkálatlan félopál penge (XIII. t. 13., 15.) került elő. A szórványos leletek megbolygatott sírokból származhatnak.

A 40 síros alsónémedi temető kimerítettnek mondható. A 40 sír nem jelenti az eltemetettek teljes számát. Megállapíthattuk, hogy a homok elhordásakor a 3. sír környékén néhány sírt szétdúltak, megsemmisítettek. Ezeknek a száma azonban néhány sírnál nem lehetett több. A feltárt sírok jelentős részét a szarmata temetkezések tönkretették. Mindegyik sírnak meg lehetett állapítani

a korát; még azokét is, amelyeknek melléklete nem volt, vagy amelyeknek a temetkezésmódját a feldúlás miatt nem lehetett meghatározni. A talaj mai rétegződése adott ehhez megbízható támpontot. A rétegződés a következő: 0—30 cm-ig művelés alatt álló *szürke homok*, 30—130 cm-ig *fehér homok*, 130-tól fehér homok sok *fövennyel*. A badeni-kultúra valamennyi sírja a fehér homokrétegben enyhén *vöröses árnyalatú* elszíneződéssel jelentkezett.

Az enyhe árnyalatú elszíneződésből nem minden esetben lehetett megállapítani a sírgödör nagyságát és formáját. Ahol biztosan rajzolódott ki a sír körvonala, ott minden esetben ovális alakot mutatott. Nagysága egészen a zsugorítás méretét követte. Ezt igazolja a 44. sír, ahol a szűkre szabott sírgödör miatt a lábujjak visszahajlottak. A sírgödrök teknőalakúak voltak, enyhén homorú fenékkal, ami azt mutatja, hogy a sírt nem ásták, hanem kikaparták. Hogy ezt pusztá kézzel—a puha talaj miatt lehetséges volt—vagy valamilyen kapaszerű eszközzel végezték-e, nem lehetett eldönteni. A temető sírjainak mélységi adataiból következtetéseket levonni nem lehet. A 28. sírtól a domb K-Ny irányban lejtett és ez visszatükröződik a sírok mélységi adataiban is. A sírmélységek 5—150 cm között ingadoztak. A 28. sír környéke azonos lehetett az akkori felszínnel, míg a domb többi részét lefújta a szél, lekoptatta az eke. E feltevést igazolni látszik az is, hogy a 28. sír környékét (Krizsa János földje) soha nem szántották.

A temetkezési mód a zsugorítás. Vagy a jobb- vagy a baloldalára fektették a halottat, erősen zsugorított lábakkal; a kezeket az állhoz felhúzták. A zsugorítás a legtöbb esetben erős mértékű volt. A 38. sírnál az erős zsugorítás következtében a medence kifordult az eredeti helyzetéből.

A temető nemek szerinti megoszlása a következő: *férfi*, 3, 5? 11, 15, 19, 22, 24, 28, 29, 36, 38, 42, 44, 46, 53, 57. sír, összesen 16.

Nő 3, 25, 39, 41, 56?, 57? 58. sír, összesen 7.

Gyermek 4, 9, 14, 18, 20, 23, 26, 32, 33, 34, 35, 40, 43, 45, 47. sír, összesen 15.

A többi meghatározhatatlan.

Jobboldalára zsugorított: 3, 4, 11, 15, 24, 25, 26, 36, 39, 42, 57, 58. sír.

Baloldalára zsugorított: 3, 5, 14, 18, 19, 20, 22, 23, 28, 32, 33, 35, 38, 41, 43, 44, 45, 46, 53, 55. sír.

Nemek szerinti megkülönböztető temetkezési ritus nem mutatkozik, mert mind a férfi, mind a női síroknál előfordult a jobb-, ill. a baloldali fektetés.

A csontvázak irányítása a következő:

DDNy-ÉÉK: 3. sír.

D-É: 4, 14, 28, 45, összesen 4 sír.

É-D: 5, 15, 29, 30, 56, összesen 5 sír.

K-Ny: 23, 26, 32, 35, 44, 47, összesen 6 sír.

ÉNy-DK: 22, 25, 38, 41, 43, 46, 48, összesen 7 sír.

ÉK-DNy: 9, 11, 57, összesen 3 sír.

DNy-ÉK : 18, 19, 24, 36, 53, 55, 58, összesen 7 sír.

ÉÉNy-DDK : 39, összesen 1 sír,

DK-ÉNy : 20, összesen 1 sír.

ÉÉNy-DDK : 9, összesen 1 sír.

Az irányítás szempontjából megfigyelhető 36 sír azt bizonyítja, hogy benne semmiféle rendszert nem lehetett találni. Ezt megerősíti a hazai, már korábban feltárt és a külföldi e korba tartozó sírok irányítása is.

Kettős temetkezés a 3, 9, 57. sírokban fordult elő. A 3. sírban férfi és nő, a 9. sírban két gyermek, az 57. sírban férfi és talán női csontváz feküdt.

A temetőben a legszokatlanabb és a legfeltűnőbb az állattal együtt elföldelt temetkezés. A 3. sírban (IX. t. l.) a két szembe fordított csontváztól délre feküdt két fejfelé összefordított szarvasmarha. A 28. sírban (XI. t. l.) az egyedül eltemetett csontváztól D-re, ugyancsak fejfelé összefordított szarvasmarhapár feküdt. Ahhoz kétség nem fér, hogy az állatokat az emberrel egyszerre temették el. Bizonyítja ezt a háborítatlan fekvés, az azonos szint, a csontvázakhoz való közel fekvése és az állatok szabályos temetése.

A badeni-kultúrában az eddigi ásatások eredményeként kétféle állattemetkezést találunk. Az egyik az itt közölt állattemetkezési rítus, ahol az emberi csontvazzal közös sírba tették az állatokat. Ez a temetkezési mód egy állattal a már idézett bogojevai sírban fordult elő.²¹

Az emberrel közös sírba tett állati temetkezési szokás magyarázatára számos elmélet van. Az idevágó elméletek között szerepel az, hogy az állat életében örömet okozott neki, s mint kedves tárgy kísérője lett a túlvilági életben (kutya). Ismeretes, hogy azok az állatok, amellyekkel életében foglalkozott, (vadászat alkalmával segítőtárs, szállítási eszköz, lovaglásnál használt tárgy) gyakran kerültek a sírba, mert a túlvilági élet hite miatt ezekre szükség volt, hogy élete ne szakadjon meg.²²

Az alsónémedi állattemetkezések magyarázatát nagy valószínűséggel meg tudjuk adni. Az a tény, hogy a 28. sír kettős állattemetkezésénél a nagyobbik szarvasmarha mellett fél örlőkő mellékletet találtunk, arra enged következtetni, hogy ebben az esetben a háziállat eltemetéséről van szó. Hogy a badeni-kultúrában dívó szarvasmarhatemetkezésben a szarvasmarha az igen jól hasznosítható háziállatnál többet jelentett-e, mondjuk áldozati állat volt-e, annak eldöntése is nagy valószínűséggel megoldható.

Hogy a badeni-kultúrában a szarvasmarha áldozati állat volt-e, ennek a kérdésnek a megoldásához közelebb visz bennünket a kultúrában jelentkező önálló állattemetkezés. Banner a hódmezővásárhelyi bodzásparti badeni-telep ásatásánál öt teljes marhacsontvázat talált zsugorított helyzetben

²¹ Cziráky Gy. : i. m. Arch. Ért. 1899. 62—64.

²² Ebert : Reallexikon. Tierbestattung XIII. 300—305.

eltemetve.²³ Az egyes szarvasmarháknak teljes csontváza megvolt, s lábai zsugorítva voltak. Hasonló önálló temetkezést ismerünk Üllőről.²⁴

A zsugorított lábakkal eltemetett szarvasmarha Üllön is, mint Bodzásparton hulladékgödörben feküdt.

Az a tény, hogy nagyobb, bárcsak részben feltárt badeni-telepen megtalálható az önálló rítusos szarvasmarhatemetkezés, valószínűvé teszi, hogy a szarvasmarhának az egyszerű háziállaton felül áldozati jellege is lehetett. Olyan áldozati állat lehetett, amelynek valószínűleg a vérért áldozták fel. Ezt a feltevést támogatja az a körülmény, hogy az eltemetett szarvasmarháknak minden csontja megvan.

A magyar földön más őskori kultúrában olyan kialakult szokást, mint a badeni-kultúra szarvasmarhatemetése, nem találunk. A Kőrös-kultúrából ismerünk egy eltemetett őzet,²⁵ temetése még a vadászélettel függ össze. A hódmezővásárhelyi Diószegi-tanyán aeneolitikus sírban²⁶ kutyacsontváz feküdt. Zsugorított lábakkal eltemetett kutyacsontvázak a bronzkor második periódusába tartozó Budapest-Lenke-úti telepen is előfordultak.²⁷ Itt a tűzhelyek alatt 3—4 kutyacsontváz feküdt. A keltakorból ismerjük a bécsidombi sírt,²⁸ ahol szabályos sírba vadkant temettek el emberi holttest nélkül.

Lengyelországban gyakori az állattemetkezés. Leggyakoribb Zlotán,²⁹ ahol az állatokat emberi csontvázal közös sírban és a csontvázak közelében találták. Találtak marha, kutya, ló, bárány csontvázakat.

Mellékletek.

Kerámia. A badeni-kultúra hagyatékában a kerámia van túlsúlyban. A hitelesen feltárt sírokból származó kerámia — a sírok csekély száma miatt is — formakészlete szegénynek mondható, a telepanyag kerámiájához viszonyítva. Az edénymellékletadás általános a kultúrában, sok esetben igen gazdag mellékletadással. Petőházán 3, Bodzásparton az 1. sírban 10, a 2. sírban 6, Békásmegyeren 3—3, Leobersdorfbán 5, ill. 2, Lichtenwörthben megállapíthatatlanul sok, Bogojeván 4 sír közül kettőben volt edénymelléklet.

Az alsónémedi temető az első nagysírszámú temető. A temetkezés nem a telepbe beágyazva történt, mint pl. Petőházán, Békásmegyeren, Bodzásparton, Bogojeván, Vučedolon. Külön temető volt, mint amilyen lehetett a lágymányosi. Alsónémediben a mellékletadás szokása nem mondható általánosnak. A 40 sír közül csupán hétben volt edénymelléklet. A hét sírből mind-

²³ Banner : Hódmezővásárhely története. CXVI. t. 2. — Banner : Badeni sírok Hódmezővásárhelyen a Bodzásparton. Fol. Arch. I—II. II. t. 4.

²⁴ Arch. Ért. 1940. 140.

²⁵ Banner : Das Tisza—Maros—Körös Gebiet. 57.

²⁶ Banner : A hódmezővásárhelyi múzeum ásatai 1935-ben. Dolg. 1937. 53.

²⁷ Tompa F. : Budapest őskora 13.

²⁸ Dolg. 1933. 119.

²⁹ Zurowski J. : Neue Ergebnisse der neolitischen Forschung im Südwestpolischen Lössgebiet. Prähistorische Zeitschrift. 1930. 15. Abb. 12—13.

össze 17 edény került elő. A szarvasmarhákkal eltemetett 3. sírban három edény, a 28. állattemetkezési sírban négy edény, a 4. gyermeksírból öt edény, a 22-ben két edény, a 23., 30., 39. sírokból mindössze egy-egy edény volt. Nemek szerinti megkülönböztetés nincs a mellékletadásban.

Leggyakoribb a sírokból, de a telepnyagból is a kancsóalakú magasfülű edény³⁰ árkolt díszítéssel: 3. sír két edénye (IX. t. 3., 5.), a 4. sír (X. t. 8.), 28. sír egy-egy edénye (XI. t. 5.).

A másik típus a kúposformájú edény, magas füllel: 28. sír (XI. t. 6.). Ismerjük sírból; gyakori telepen.³¹ Mindkét formát a kutatók valamennyien, mint vezetőtípust tartják számon; elterjedt a badeni-kultúra egész területén, és még a Cseh-Morvaország területén kialakult korai formának tekintik.

A 3. típus a kétosztású tál: 3. (IX. t. 4.) és 28. sír (XI. t. 8.). Ezek az első, sírokból származó hiteles kétosztású tálak. Banner 42 lelőhelyen találta meg.³² Igen valószínű, hogy az ép példányok közül a lágymányosin kívül a péceli, szigetujfalui, pusztastvánházi, szombathelyi, szerbkeresztúri példányok is sírból kerültek elő, de töredékeit telepről is ismerjük. Mindkét tál a kissé behúzott-peremű, kerek osztógombokkal, harmadában osztott tálak típusához tartozik. Díszítése az általánosan használt pont- és vonaldísz. A 28. sír tálja (XI. t. 8.) annyiban tér el a szokott peremképzéstől, amely vagy síma (Lágymányos), vagy bordákkal tagolt (Uny), hogy a peremen, a homorú rész között két kis kiemelkedés van, átmenetet alkotva a síma és a tagolt peremképzés között. Az edény kultikus rendeltetése valószínű; áldozati tál lehetett. Ezt támogatja az is, hogy az állatáldozás szokása megvolt a badeni műveltség népénél. Ez a két tál még nem elégséges annak megállapítására, hogy a kétosztású tálat csak férfisírokba tették, bár az alsónémedi temetőben csak férfisírokban találtuk. Talán az sem véletlen, hogy csupán a két állattemetkezési sírban volt meg.

A negyedik típus a halbárkaalakú edény, a vállán elhelyezett két szalagfüllel és hengeres nyakkal: 4. sír (X. t. 6.). Ez a forma is először ebben a temetőben került elő sírból, bár telepről néhány ép, de főképpen töredékes darabokból ismerjük a formát.³³ A forma Magyarországon és Jugoszláviában került elő. Bayer megállapítása a kétosztású edények keletkezési helyéről,³⁴ amelyet Banner vizsgálatai is megerősítettek³⁵ t. i., hogy a forma a magyar Alföldön keletkezett, érvényes a halbárkaalakú edényekre is. A forma bőredényre vezethető

³⁰ Lágymányos. Budapest Régiségei XIII. 15. l. 2. — Hódmezővásárhely, Bodzáspart. Fol. Arch. I—II. 16. I. t. 11. — Békásmegyer. Altschlesien VI. 55. Abb. 11. — W. P. Z. Leobersdorf 1937. 19. Abb. 1.

³¹ Tompa F.: Budapest Régiségei. XIII. 15. l. kép. 5.

³² Banner J.: Adatok a kétosztású badeni tálak elterjedéséhez. Arch. Ért. 1942. 73—87.

³³ Hódmezővásárhely, Bodzáspart: Banner J.: Hódmezővásárhely története CIII. t. 17, CXII. t. — Felgyő: Dolg. 1935. XXII. t. 19. — Ószentiván: Dolg. 1928. 300. l. — Deszk. Publikálatlan. Országos Történeti Múzeum lelt. sz. 6/1941. — Bölcse, Orsz. Történeti Múzeum lelt. sz. 4/1892. — Vučedol, Schmidt R. R.: 64 Taf 25. Abb. 4.

³⁴ Bayer: Die Ossarner Kultur. Eiszeit. V. 1928. 78.

³⁵ Arch. Ért. 1942. 83.

vissza : a tömlőnek agyagba való formálása. Rendeltetését is ez határozza meg: folyadéktartó; erős fülei segítségével felerősítve hordták. Ez összefügg életmódjukkal is.

Tálak. Három tál került csupán elő. A 22. sír egyik tálja (X. t. 22.) temetőből, telepről jól ismert gyakori forma, lapos füllel és kétsoros pontdísszel.³⁶ A másik tál (X. t. 23.) a hárombütykös fülképzésével a Viss-i csoporthoz kapcsolható³⁷ s csupán fenékképzésben van eltérés. A 23. sír gömbölyű aljú füles-tálja (X. t. 24.) merítőedény forma.

Külön figyelmet érdemel a 28. sír (XI. t. 7.) és a 39. sír (XII. t. 5.) fogantyús merítőedénye. Ilyen formában eddig nem ismeretesek. A fogantyús típusú tálat Bayer Ossarner Teller-típusnak nevezi³⁸ és az előtte is ismeretlen típus eredetét a Mischelsbergi kerámia merítőedényeiben látja. Az alsónémedi példányok formájuknál fogva merítőedények, kanalak. A merítőedényformát más változatban a badeni-kultúrában Tiszakeszről és Arad megyéből ismerjük.³⁹ Mindkét edényre a csúcsbamenő ovális szájképzés jellemző. A forma kialakulására attól függetlenül, hogy lehet sajátja a badeni-műveltség népének, erős befolyással volt a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra, amellyel az Alföldön területileg is érintkezett. A badeni-kultúrába tartozó merítőedények kialakulásának gyökerét a tiszapolgár-kotacparti műveltségben keressük. Forma szempontjából előzménye a hódmezővásárhely-kotacparti csonkakúp formájú merítőedény.⁴⁰ A típus a tiszapolgári gyökerekből kinőtt bodrogkeresztúri kultúrában tovább folytatódik.⁴¹ Mivel a badeni-kultúra területünkön a bodrogkeresztúri kultúrával időben is érintkezett, tőle több ösztönzést kaphatott. Gondolok elsősorban a badeni-kultúrában előforduló gömbölyű fenekű tálakra. Ezt a megállapítást támogatja a Kiskőrösön feltárt⁴² sírból előkerült edény, amelyet Csalog rézkorinak tart. Tény az, hogy a temető többi sírjai a bodrogkeresztúri kultúrába tartoznak, de a 8—9. kettős sír nem minden kétséget kizáróan tartozik a bodrogkeresztúri kultúrába. Banner egy, eddig csak kéziratban levő dolgozatában revízió alá vette e sírt és éppen az alsónémedi tálak alapján a badeni-kultúrába tartozónak véli, s ezt támogatja az a körülmény, hogy Kiskőrösön Csalog ugyanazon a helyen a badeni-kultúra telephelyét is feltárta. A kiskőrösi tálnál három lényeges elem kapcsolódik az alsónémedi kanalakhoz. Az egyik a fogantyú, a másik a faforma előzmény, a harmadik a festés. A kiskőrösi edénynél a peremből két ferdén álló, lapos fogantyú indul ki; végződése bordákkal tagolt, amely éppen úgy díszítőelem, mint a 28. sír (XI. t. 2.)

³⁶ Bodzáspart. Fol. Arch. I—II. I. t. 18.

³⁷ Banner J.: Badeni-leletek a Szabolcsmegyei Visrről. Fol. Arch. III—IV. 29. 12 a, b.

³⁸ Bayer: i. m. XXI. t. 6—7, 82.

³⁹ Holste.: Zu Formenschatz und Datierung der ostlichen »Badener Kultur«. Germania. 1939. 224. Abb. 1, 2.

⁴⁰ Hódmezővásárhely története CIV. t. 1/a, 1/b.

⁴¹ Dolg. 1933—34. XVIII. t. 1.

⁴² Csalogovits: Die neu aufgedeckte neolitische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. Prähistorische Zeitschrift. 1931. 110. Abb. 8.

edényének fogantyúvégződése. A merítőedények formái faelözményre mennek vissza. A kiskőrösi edény is faforma utánzata, mint ezt már Csalog is megállapította. A fogantyúk végződése az alsónémedi kanalaknál fafaragásra vezethetők vissza, éppen úgy, mint e kultúrába tartozó vissi csoport edényeinek bütykös fülképzése.⁴³ A tálak pereme alatt és a fogantyún levő zeg-zug minták — amely elég gyakori díszítőelem a badeni-kultúra táljain⁴⁴ — szintén a faelözményt mutatják.

A harmadik lényeges sajátága az alsónémedi merítő edényeknek az egyszerű vörös földfestés, amely az egész felületet borítja. A festés eddig ismeretlen a badeni-kultúra eddig előkerült kerámiájában. A festés eredetére semmi biztos előzményünk nincsen, mégis feltételezhetjük, hogy hazai talajon vették át az aeneolitikumból.

Ismert forma a 4. sír (X. t. 7., 9.) két edénye. Gyakori a telepanyagban⁴⁵; peremképzésén lévő csavart plasztikus díszítés általánosan elterjedt a kultúrában.

Fegyverek. Eszközök. A badeni-kultúra eszközkészlete mind az eddig feltárt telepek, mind a sírok anyagából szegénynek mondható. A temetőből előkerült eszközök és fegyverek közül leggyakoribb a nyilcsúcs és a kovaszilánk, amely temetőnkben hét sírban fordult elő.

A kőeszközök vagy megmunkáltak vagy szilánkok. A megmunkált darabokra az Északi-kultúra igen gondos szél- és felületi retusálása a jellemző. Leggyakoribb a háromszögalakú nyilcsúcs: 19. sír (X. t. 14., 15.), 30. sír (X. t. 30.). Elterjedt a kultúra egész területén. Előfordul telepen, sírban egyaránt.⁴⁶ Megmunkált penge a 28. (XI. t. 3.) és a 46. sírből (XIII. t. 7.) került elő. A 4., 5., 19. sír két darabja és a 28. sír egyik darabja, a 42. sír melléklete megmunkálást nem mutat, formája atipikus és csupán félterméknek, illetve szilánknak minősíthető. A szórványként előkerült darabok közül a vakarók jelentenek új formát (XIII. t. 10—12). Hangsúlyozni kívánom, hogy az alsónémedi temető még nem elégséges a nagyobb általánosságok és szabályok levonására, de a kőeszközök csak férfi- és gyermeksírokban fordultak elő.

Erdélyi János (Országos Természettudományi Múzeum) vizsgálata alapján a leggyakoribb anyag a jasopál vagy félopál. Más anyagok: *fehér calcedon* 19. sír (X. t. 17.); *szarukő*: 28. sír (XI. t. 4.); *szürke calcedon* (XIII. t. 10—12.). Sajnos az ásványok eredőhelyét közelebbről megállapítani nem lehetett, mert nagy területen fordulnak elő s köztük egy sincs olyan, amelynek olyan jellegzetessége volna, hogy egy meghatározott lelőhelyhez lehetne kötni. Így azt a kérdést, hogy területünkön a lakosság honnan kapta eszközanyagát, ebből az anyagból eldönteni nem lehetett.

⁴³ Fol. Arch. III—IV. 29. I. t. 2/a, 2/b, 12/a, 12/b.

⁴⁴ Fol. Arch. I—II. 16. I. t. 10.

⁴⁵ Hódmezővásárhely története CX. t. 41. CXI. t. 5, 14. CXXII. t. 13. 18.

⁴⁶ Willvonseder K.: i. m. 17. Abb. 12; 19. Abb. 4—8.—Csalogovits J.: i. m. 114. Abb. 10.

A szerszámok közül különösen figyelmet érdemel a 25. sír rézárja (X. t. 25.), mely hazánk területén a badeni-kultúrában az első olyan rézszerszám, amely sírból került elő. Mindkét végén hegyes, kalapált darab.

Ékszerek. A temetőből előkerült ékszerek csigából, kagylóból és fémből készültek. Valamennyi nyakék. Legáltalánosabb a dentalium. Nyolc sírban fordult elő: 4. sír (X. t. 1—4.), 14. sír (X. t. 10—12.) 20. sír (X. t. 20., 21.), 19. sír (X. t. 13.), 25. sír (X. t. 26—29.), 32. sír (XII. t. 3.), 43. sír (XIII. t. 5., 6.), 53. sír (XIII. t. 8.). Csupán a 4. és 19. sír dentaliumai között találunk majdnem ép példányokat, a többieknek kisebb-nagyobb darabokra szétvágott darabok voltak. Meznerics Ilona meghatározása szerint (L. 103. l.: Az alsónémedi dentaliumok vizsgálata) a dentaliumok a *Dentalium badense* és a *Dentalium bouei* fajokhoz tartoznak.

A dentaliumok alakjuknál (XII. t. 6.) fogva a legalkalmasabbak voltak észerhasználatra, mivel mindkét végük lyukas, felfűzhető, éppen ezért már a felső palaeolitikumban használták. Meznerics egyik dolgozatában⁴⁷ megemlíti, hogy a dentaliumot már az ókor természettudósai ismerték és »tubuli marini« vagy »denticuli elephantis« néven emlékeznek meg róla. Babonás tudatlanságukban a holdról leesett tárgynak tartották és mágikus gyógyítóerőt tulajdonítottak neki. Természeti népeknél gyakori ékszer.

Meznerics dentaliumvizsgálata az alsónémedi dentaliumokat fosszilis maradványoknak határozta meg. Nem kell minden esetben kereskedelmi érintkezést keresni azokkal a területekkel, ahol a faj recens formája még ma, vagy a temetkezés korában megtalálható volt. Így a badeni-kultúra népei is hozzájuthattak mindazon a területen, ahol a dentalium harmadkori rétegeiből könnyen hozzáférhettek. Sajnos, mint ahogy Meznerics dolgozatából kiderült, mind külföldi, mind hazai területen nagyon sok lelőhelyen feltalálható a *dentalium badense* és az alsónémedi példányok nem jellegzetesek egy olyan lelőhelyre, hogy onnan való származásukat kétségen kívül el lehetne dönteni.

Az ékszerek másik csoportját, a fémgöngyök alkotják. Előfordul a 3. (IX. t. 2.), 4. (X. t. 5.), 20. (X. t. 18., 19.), 34. (XIII. t. 1., 2.), 36. sírokban (XII. t. 4.). Alakjuk hengeres. Lapos lemezből kalapálták csőalakúra. Nyakékként használták felfűzve, legtöbbször dentaliummal együtt. A göngyök formája a dentaliumok formájára vezethető vissza, sőt, ahogy a dentaliumot kisebb-nagyobb darabra vagy gyöngyszemmé vágták, úgy darabolták szét a fémcsővet is.

Az alsónémedi göngyögeknek és az árnak kémiai vizsgálata (L. 104. l. Szepesi Károly: Az alsónémedi temetőből származó leletek kémiai vizsgálata) a fém réznek határozta meg. Szepesi vizsgálatában fontos az a körülmény, hogy a spektográfiai vizsgálat csupán a réz vonalait mutatta. Ez csak abban az esetben lehetséges, ha a rézet termésrézből és nem rézércből nyerték. Természetet is kétféle módon nyerhettek: vagy közvetlen módon, mint szabadföldön található termésrezt, vagy közvetett módon: mosás útján. Hogy a rézfeldol-

⁴⁷ *Meznerics I.*: Agyarcsigák. Földt. Ért. 1944. 1—2, 21.

gozásnak melyik módján nyerték a rézet, az nem dönthető el véglegesen, de nagyobb valószínűsége van annak, hogy mosás útján nyerték, mert erre következtethetünk abból, hogy a réz minden más anyag jelenléte nélkül jelentkezik.

A réznek feltűnése a badeni-kultúrában nem meglepő, mert a leobersdorfi és lichtenwörthi⁴⁸ sírokból nyakperec formájában már előfordult. Mindkét lelőhely nyakpereceinek kémiai vizsgálata⁴⁹ kimutatta, hogy benne legtöbb a réz, de mellette más elemek: ezüst, ólom, nikkel is kimutathatók, ez azt mutatja hogy a rézet rézércből nyerték.

Telepanyagból is ismert a réz, ill. a fém a badeni-kultúrában. Előfordult a hódmezővásárhelyi bodzásparti telepen⁵⁰ rézrög és kisméretű karperec formájában. A karperecet a fémanalízis bronznak határozta meg. Banner nem tartja a telep anyagával egyidősnek. Előfordult Bogojeván⁵¹ is a réz, ahol 120 cm mélységben egy gödör alján találták a 62 mm hosszú, 3 mm széles és vastag, négyélűre kalapált vörösréz vésőt. Négyzetes metszetű kalapált rézvésőt ismerünk Ózd-Kőalja-telepről. A vučedoli badeni-telepen⁵² ár és karperec formájában került elő. A karperec erősen ötvözött: Cu 68%, Pb 0,9, Sn 0,72, Cn 27,96%. A bronznak ilyen arányú ötvözet kizárja, hogy a lelet a teleppel egyidős. Előfordult az ossarni telepen is rézhuzal formájában.⁵³ Az eddig előkerült kevés fémanyagból a bodzásparti és a vučedoli karperecek már bronzok. Nem lehet elzárkózni az elől, hogy a bronz a badeni-kultúrában már felléphet, mert a badeni-kultúra módosított kronológiai helyzetében a korszak végén már felléphet a bronz. A badeni-kultúra kronológiai helyzete mind külföldön, mind a hazai szakirodalomban hosszú ideig bizonytalan volt és tág időhatárok között mozgott az újabb kőkor és a rézkor között. Childe⁵⁴ a kultúrát a tiszapolgári kultúra idejére teszi és rézkorinak tartja. Neess Mechtildis⁵⁵ a kissarói anyag kapcsán késő-neolitikusnak tartja. Herbert Mitscha-Märheim⁵⁶ a glockenbecher és az aunjetitzi kultúra elé helyezi. Tompa későbbi munkájában⁵⁷, ahol az első összefoglalást adta a badeni-kultúráról, késő neolitikusnak, aeneolitikusnak tartja és mint később megállapította,⁵⁸ hogy sok helyen a bodrogkeresztúri-kultúrával érintkezik. Holste⁵⁹ a kultúrát rézkorinak tartja és feltételezi, hogy legalább bizonyos ideig a bodrogkeresztúri kultúrával él együtt.

⁴⁸ Willvonseder K.: i. m. 17, Abb. 3., 2, 3, S. 19, Abb. 4. 9—14.

⁴⁹ Pesta Hans: Spektralanalytische Untersuchung der Metallfunde von Leobersdorf, Lichtenwörth und Zwerndorf. W. P. Z. 1937, 80—81.

⁵⁰ Hódmezővásárhely története. 60—61.

⁵¹ Arch. Ért. 1898. 24.

⁵² Schmidt R. R.: i. m. 71. Taf. 28, Abb. 6., Taf. 28., Abb. 7.

⁵³ Bayer: i. m. 34.

⁵⁴ Childe V. G.: The Danube in prehistory. Oxford. 1929. 81.

⁵⁵ Neess Mechtildis: Spuren Osserner Kultur bei Kissaró an der Gran. Sudeta 1930. 157-159.

⁵⁶ Mitscha Herbert: Ein spätneolithisches Hängefass aus Gösing am Wagram. W. P. Z. 1931. 24.

⁵⁷ Tompa: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, Bericht R. G. 34—35.58.

⁵⁸ Tompa: Kulturbeziehungen zwischen Schlesien und Ungarn während der jüngeren Steinzeit. Altschlesien 1934. 34.

⁵⁹ Holste: i. m. Germania 1939. 222.

A kultúra egyik stratigráfiai sarkpontja Kiskőrös.⁶⁰ Kiskőrösön a badeni-telep fölött bodrogkeresztúri sírok feküdtek. Hódmezővásárhely-Bodzáspart a másik lelőhely, ahol stratigráfiát lehetett megállapítani a badeni-kultúra és az aeneolitikum között⁶¹: Bodzásparton az aeneolitikum idősebb, mint a badeni-kultúra. Hasonló a két kultúra egymáshoz való időrendi viszonya Ószentivánon.⁶² A stratigráfiai adatokból megállapíthatjuk, hogy a badeni-kultúra az Alföldön a tiszapolgári kultúrát követi. Ez a datálás azonban csak a kultúra kezdetére vonatkozik. Az alsónémedi anyag megerősíti azoknak a fel-fogását, akik a kultúrát rézkorinak tartják. A réznek ékszer és szerszám formában való megjelenése az egész műveltséget már a rézkorba utalja. Kérdés csupán az, hogy időben hol van a badeni-kultúra alsó határa. Azoknak a kutatóknak a megállapítását, akik a badeni-kultúrának a bodrogkeresztúri műveltség egy-idejű, egymás mellett élésére rámutattak, az alsónémedi temető még jobban megerősíti. Az egyidejű egymásmelletti séget a már említett kiskőrösi tálon, a kerekaljú badeni tálformákon, azokon a hatásokon kívül, amelyeket már Patay is kimutatott,⁶³ igazolja a Fényeslitkén (Szabolcs megye) 1949-ben feltárt, bodrogkeresztúri-kultúrába tartozó szórthamvas temető ötödik sírjában talált obszidián nyílhegy is, mely kidolgozás és forma szempontjából tökéletesen egyezik a badeni-kultúrát jellemző nyílcsúcsokkal. Patay szerint a badeni-kultúra lenyúlik a bronzkor legkorábbi szakaszáig. Dunántúlon a kisapostagi-kultúra kezdetéig élt. Ezt megerősíti az, hogy Mezőkomáromban badeni-telepen kisapostagi áru került elő.⁶⁴

A badeni-műveltség után élő kisapostagi-kultúra jelenlétét is megállapítottuk az alsónémedi temetőben. A temetőben négy feldúlt kisapostagi típusú urnasírt találtunk (60—63. sír). A 60—61. sír teljesen feldúlt. Néhány cserépdarab maradt csupán a kemény agyagos földben. A 62. sír is feldúlt, de meg lehetett állapítani, hogy oválisalakú, 60 cm mély, 90×90 cm átmérőjű gödör; felhordott iszapos, fekete Duna-agyag volt a sír helye. Benne nagy, rátett díszű urna és egy nagyobb edény töredékei feküdtek. Az urna alján három ép edényt (XIII. t. 16., 18., 19.) és egy törött nyelű kanalat (XIII. t. 17.) találtunk. A sír alján örlőkő fél töredéke feküdt, ezen állott az urna. A gödörben kalcinált csontok maradványait észleltük.

63. sír. Feldúlt. 80×80 cm. ovális gödör, szürkés fekete Duna-agyaggal töltve. Mélysége : 80 cm. Az összetört cserepek közül egy kétfülű edényt sikerült összeállítani (XIII. t. 20.).

A sírok közül kettő a halom tetején feküdt, utólag lett beleásva a badeni temetőbe; kettő a halom lejtőjén. A csak szórványos temetkezésből megállapítható, hogy a badeni-kultúra népe a temetőt már nem használta, amikor a kis-

⁶⁰ Csalogovits : i. m. W. P. Z. 1931. 117.

⁶¹ Banner J. : Hódmezővásárhely története. 47. 50.

⁶² Dolg. 1942. 144.

⁶³ Patay P. : Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss. Pan. II. Ser. No. 13, 17—18.

⁶⁴ Mozsolics A. : Zur Frage der Schnurkeramik in Ungarn. W. P. Z. XXIX. 1942. 35.

apostagi csoporthoz tartozó emberek odatemetették halottaikat. A temető alsó határának megállapításában fontos az a körülmény, hogy a temetőben jelentkező dentaliumok és rézgyöngyök ugyanolyan formában a korai bronzkorban megtalálhatók. A fentiek alapján az alsónémedi temető alsó határát a korai bronzkort közvetlen megelőző időre tesszük.

Összefoglalás.

Az alsónémedi temető az első olyan nagysírszámú temető a badeni-kultúrából, ahol a temetkezés nem a telepbe beleásva, hanem külön temetőben történt. Bár a temető teljesen kimerített, de a szarmata rátemetkezés több sírt megbolygatott, s e síroknak meghatározhatatlan adatai, valamint az akkor esetleg teljesen megbolygatott sírok száma, korlátokat szabnak a temető teljes kiértékelésében.

A temető sírmellékletei és a más magyarföldi, e korba tartozó telepek leletanyaga alapján a badeni-kultúra népe már rézkori műveltségben élt. A rezet már nemcsak ékszeranyagnak használták fel, hanem szerszámnak is. Minőségi változást a termelésben nem váltott ki a rézszerszám (itt még csak vésők, árák); használata nem vált általánossá. A tehetősebbeknek, akik cserekereskedelem révén hozzájutottak a fejlettebb termelőeszközhöz, hatalmas előnyt jelentett a kő- és csontvésőkkel szemben.

A badeni-kultúra népét s a kultúra jellegét Tompa nomádnak mondja, anélkül, hogy bizonyítékát adná megállapításának. Megállapítását település-földrajzi jelenségekre és főképpen arra alapíthatta, hogy nagyobb telep formájában, amely állandóbb letelepülésre mutatna, nem fordult elő munkája megjelenéséig. Bár azóta több nagyobb telep került napvilágra (Kiskőrös, Bodzás-part, Ózd-Kőaljatető) elég számos települési megfigyelésével, mégsem mondhatjuk el, hogy egyetlen telepet is teljesen feltártunk volna, s ezzel egy telep élete, települési, társadalmi viszonyai kiértékelhetők lennének. Azok a szegényes települési megfigyelések, a házalapformákról és tűzhelyekről, amelyek magyarföldön rendelkezésünkre állanak, korántsem elegendők az életforma biztos megállapításához. A sok szabadon álló tűz- és tűzelőhely, a nem állandó megtelepülésre mutató tűzhely nélküli házalapok, az a nagyon sűrű települési nyom, ahol e kultúra emlékei előfordulnak, az állandó mozgásra vallanak. Nem képzelhető el, hogy azon a 250-nél több lelőhelyen, amelyet a kutatás mai állása mellett ismerünk, s amely az egész országra kiterjedő terepbejárással legalább kétszeresére emelkednék — állandó telepe lett volna e műveltség népének. A sok lelőhely azzal magyarázható, hogy vándorló életmódot folytattak, és a kisebb lelőhelyek csupán átmeneti szállások.

Az alsónémedi szarvasmarhákkal eltemetett temetkezések azt mutatják, hogy ez a vándorló életmód pásztorkodó életmód volt, a gyűjtögető gazdálkodás mellett. A kultúrában jelentkező szarvasmarha temetkezési rítus csak a szarvas-

marha domesztikációjával magyarázható. Az állatvizsgálat eredményei kétségtelenné teszik, hogy a sírokban eltemetett szarvasmarhák domesztikáltak, elsősorban tejelő típusúak, s nem igavonók. A bogojevai szarvasmarhával eltemetett sír, az Üllön és Bodzásparton talált, rítusosan temetett szarvasmarhák mind azt erősítik meg, hogy a szarvasmarha tartása általános volt a kultúra népénél.

A régészeti anyagból még kevés azoknak a lelettípusoknak a száma, amelyek a pásztorkodó életformával kapcsolatba hozhatók. Erre mutatnak a kultikus rendeltetésű kétosztású tálak, a halbárkaalakú tömlőedények, merítőedények.

Az alsónémedi temető nemzetségi temető. Az itt eltemetettek közül a 3. és 28. temetkezésben kétségtelenül a társadalmi rendszerük csúcán álló személyeket helyeztek a sírba. A megkülönböztető temetkezési szokás a szarvasmarha-párral és a mellékletek gazdagsága azt mutatja, hogy a két személy egyazon funkciót töltött be: nemzetségfő volt. Fel lehetne vetni azt a kérdést, hogy a két állattemetkezési sír valóban nemzetségfőnek a sírja-e, vagy a rítusos állattemetkezés miatt kultikus személyekkel hozható kapcsolatba. Ez döntően nem befolyásolja a kérdést, mert a társadalmi fejlődés e szakaszában a két funkció még szorosan egymásba kapcsolódó volt.

A régészeti leletek összefüggésének vizsgálataiból azt a kérdést nem lehet eldönteni, hogy melyik nemzetségfőt temették el korábban. A leletanyag egyöntetűsége arra enged következtetni, hogy a nemzetségi temetőbe rövid ideig, 50—60 évig temetkeztek, s a két nemzetségfő egymást váltotta a nemzetségfői tisztségben.

A két nemzetségfő sírhelyzetét vizsgálva, a temetőben eltemetett többi sírhoz viszonyítva azt találjuk, hogy mindkét sírt a halom központján, centrális helyzetben temették el. Ez a központi temetkezés összefügg azzal a társadalmi különbséggel, amely köztük és a temető többi eltemetettje között fennállt.

A két nemzetségfői síron kívül a halom magaslati részén minden rendszer nélkül fekszenek az eltemetettek — férfi, nő, gyermek — zömében a gazdagabb mellékletű sírok és néhány melléklet nélküli sír. Általában a mellékletekben gazdagabbak kerültek a halomnak erre a részére. A halom közepén elég nagy távolságra temetkeztek egymástól, s átlag 25 m² területre esik egy sír. A temető szélein, a lejtés előtti részekben négy sűrűbben eltemetett csoport mutatkozik. Erre a jelenségre nem elegendő magyarázat az, hogy a jobb temetkezési helyek beteltele a széleken szükségszerűen tömörülésnek kellett bekövetkeznie. E jelenség valószínű megoldása az, hogy a nemzetségi temetőben a családoknak megvolt a temetkezési helyük, ahová a legközelebbi családtagokat eltemették.

Az antropológiai vizsgálat eredményei is négy biológiai közösséget tudnak kimutatni, s ezek összeesnek az említett négy sűrűbben temetett csoporttal. Ezek a csoportok a következők:

I. Idetartozó sírok: 5, 20, 22, 25, 32, 53. sz. A sírok elhatároltsága, valamint a nemek megoszlása és a gyermekek jelenléte teszi lehetővé ennek az egységnek a különválasztását. Ebben a csoportban az embertani jellegek alapján a mediterrán-jelleg dominál, kevés dinári-jelleggel. Egy egyén matur-sen korcsoportba tartozik, és minden valószínűség szerint — patológikus jegyek alapján — beteg volt. Két felnőtt férfi és egy nő tartozik még ebbe a csoportba, valamint két gyermek. (Inf. I., II.).

II. Ebbe a csoportba a következő sírok tartoznak: 9, 48, 55, 56, 57/1, 57/2, 58. sz. sírok. Erre a csoportra mindenekelőtt is általánosan jellemző a embertani jellegek tekintetében való nagyfokú azonosság, illetve hasonlóság. A mediterrán változat és »negroid« vonások jelenléte szinte családi vonásnak tekinthető. Ebben a csoportba tartozik három nő, két férfi, továbbá két olyan egyén, akiknek nemét és korát meghatározni nem lehetett.

III. Ebbe a csoportba tartoznak a következő sírok: 14, 15, 33, 34, 35, 36. sz. sírok. Ez a csoport mindenekelőtt kitűnik azzal, hogy öt gyermek van közöttük és egy felnőtt férfi.

IV. A legnépesebb csoport, mert az idetartozó egyének száma nyolc. A következő sírok tartoznak ide: 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46. sz. Embertani szempontból a legkevésbé és a legdiszharmonikusabb egység. Protoeurópai mediterrán és protoalpi típusok egyaránt előfordulnak a csoportban. A felnőttek száma öt, ebből négy férfi és egy nő, a gyermekek száma három.

Mindez természetesen előzetesnek mondható kísérlet, amelyet a jövőben végzendő ásatások anyagának feldolgozása igazolhat.

Figyelembevétel a embertani adatokat és a régészeti mellékleteket, megállapítható, hogy Alsónémediben hozzávetőlegesen a temető élettartama 50 év lehetett. Demográfiai adatok alapján ezt a megállapítást a következőkkel lehet alátámasztani: Az alsónémedi temetőben eltemetett egyének száma 40. Ebből a sírok alapján, a kormeghatározást figyelembevétel, a maturus és senilis korcsoportba tartozik hét egyén. Mármint egy temetőben minél kevesebb az öregek száma, annál bizonyosabb a temetkezések rövid időhatára. Egy generáción belül a sírok alacsony számát tekintve 3—4 mat-sen korcsoportba tartozó egyén halhat meg. E módszer matematikai kidolgozása még a jövő feladata.

Az alsónémedi temető leletanyagának elemzése lehetőséget nyújt, hogy a nemzetségfőkön kívül kísérletet tegyünk a temető társadalmi rétegződésének további körvonalazására. A vizsgálatot általánosságban nem terjeszthetjük ki a többi badeni-kultúrába tartozó sírra, mert azok nagyrészt csak magános sírok, a temető sehol sincs kimerítve.

A férfisírok leletanyagának vizsgálatában arra az eredményre jutunk, hogy a társadalomban a vezetőszerepet a férfiak vitték. Régészetiileg erre a férfisírok sírmellékleteinek viszonylagos gazdagságából lehet következtetni. E sírok leletanyagában legfeltűnőbb az ékszer, szemben a női sírokkal, mert itt az ékszer mellékletadás csak szórványos.

Az alsónémedi temetőben a két nemzetségfői síron kívül a 14 férfisírból nyolcban volt melléklet, többségében ékszer (dentalium és rézgyöngy) és munkaeszköz. A nem általánosságban használt, még drága rézgyöngyöket csak a férfiak viselték a nyakban. Női sírban nem fordult elő. A leobersdorfi és lichtenwörtni sírok réznyakpereceit is férfi viselte. A munkaeszközök közül a kovanyilcsúcsok, pengék, kőbalták csak férfi- és gyermeksírokban kerültek elő. A férfi tekintélyének és hatalmának növekedésére utal a leobersdorfi férficsontváz mellett eltemetett öt gyermekkoponya, s talán ezzel függenek össze a lichtenwörtni és palotabozsói tömegsírok is.

Valószínűnek látszik, hogy a férfisírok második csoportjába, ahol a halottak ékszerekkel, fegyverekkel és munkaeszközökkel vannak eltemetve, a nemzetségnek azok a tagjai tartoznak, akik vadászattal, az állatállomány megvédésével és a házkörüli férfimunkával foglalkoztak.

A harmadik csoport a melléklet nélküli temetkezések csoportja. A kezdődő patriarchális nemzetségben ezek is lehettek teljes jogú tagjai a nemzetségnek, csak a munkájuk olyan természetű lehetett, amelynek külső megnyilvánulása nem maradt meg. Talán az állatállomány őrzői lehetnek ezekben a sírokban eltemetve.

A női sírok leletanyagából kevés következtetést lehet levonni, részben a meghatározható női sírok kevés száma, részben a nagyfokú mellékletszegénység miatt. A szegényes mellékletadásból az látszik, hogy a nők alárendeltebb szerepet játszottak. A munkaeszközök közül csak azok kerültek a sírba, amelyek kimondottan női foglalkozással kapcsolatosak (ár, tű).

A gyermeksírokban eltemetetteknel ugyanaz a hármass rétegződés jelentkezik, mint a férfitemetkezésekben. A 4. sírban eltemetett gyermek gazdagsága (öt edény, ékszer, munkaeszköz) arra enged következtetni, hogy az eltemetett a nemzetségfők rétegéhez tartozik. A sír helyzete a temetőben szintén központi, mint a két nemzetségfői sír. A melléklettel ellátott és melléklet nélküli sírok arányszáma (7—7) megfelel a férfisírok arányszámának.

A fentiek alapján tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az alsónémedi temetőben eltemetettek főképpen szarvasmarhát tartó néphez tartoztak, s valószínűleg már patriarchális nemzetségi rendben éltek. A temetőbe, közvetlen a korai bronzkort hozó kisapostagi csoport megjelenése előtt, két generáción keresztül temetkeztek.

2. Alsónémediben

feltárt csontvázleletek (bádeni csoport) embertani vizsgálata

Írta: NEMESKÉRI JÁNOS

Az elmúlt esztendőben Alsónémediben (Pest m.) folytatott régészeti ásatás nagyjelentőségű paleoantropológiai leletekkel gyarapította az Országos Természettudományi Múzeum Embertani Tárának gyűjteményét. A feltárt bádeni csoporthoz tartozó temető 43 sírjának koponya és csontváz leletanyaga

nemcsak az akkor élt ethnikum fontosabb embertani jellegeinek és jellegegyütteseinek megállapítására nyújt módot, hanem arra is, hogy az anyag vizsgálata alapján bizonyos vonatkozásban ethnogenetikai problémákat is felvessünk. Figyelembevée az eddigi kisebbszámú neolitikus leleteket (Bicske-Galagonyás, Büdöspeszt, Gyula, Kecskemét, Kökénydomb, Lengyel, Megyaszó, Nagytétény, Szükerék, Tiszaug), a kő-réz-kori (Debrecen-Nyulas, Tiszapolgár, Zengővárkony, Pécsvárad-Aranyhegy), valamint a nagyszámú rézkori leleteket (Bodrogkeresztúr, Gödöllő-Állami telepek, Hajdúszoboszló, Kiskörös, Kúnszentmárton-Pusztastvánháza, Lebő, Zenta), mód adódik arra, hogy a feltárt és eddigi legnagyobb számú bádeni leletet szélesebbkörű összehasonlításban vizsgáljuk, és ennek eredményeként megvilágíthatunk oly ethnikai folyamatokat, amelyek abban az időben a Duna völgyének ezen a területén folytak le, illetve mentek végbe. Régészeti megfontolások alapján Tompa¹ is utal az i. e. III. évezred utolsó századaiban bekövetkezett ethnikai folyamatokra. Régészeti gyökereit tekintve, a walternienburg-bernburgi csoporttal hozható leginkább kapcsolatba a bádeni csoport. Eredetét illetőleg a bizonytalanság nem utolsó sorban onnan származik, hogy antropológiai anyag híján csak geográfiai lokalizáció alapján követték és ethnikai alapon kevésbé. Tanulmányom éppen e szempontok figyelembevételével elsősorban is ethnogenetikai szempontból igyekszik az anyag vizsgálatán alapuló eredményeket bemutatni.

Megjegyezzük, hogy az antropológiai kutatás az adódó problémáknak csupán egyik oldalát képes megvilágítani, azaz az ethnikum fizikai összetételét és bizonyos mértékig eredetét.² A régészeti kutatás az antropológiai kutatással együtt nyújt lehetőséget arra, hogy az ethnogenetikai problémák több más kérdésére is adjon feleletet, és végezetül a közösség életére vonatkozó adatokkal is szolgáljon.

Mielőtt a leletek rendszeres ismertetésére térnék át, megemlítem, hogy a méretek felvételekor és a jelzők számításánál Martin³ előírásaihoz alkalmazkodtam. A morfológiai jellegek fokozatainak megállapításában Broca, Hrdlička, Oppenheim, Sergi ismert sémáit vettem figyelembe.⁴ A variációs statisztikai feldolgozást mellőztem, tekintve az aránylag alacsony esetszámot. A fontosabb koponyaméretek és a testmagasság szélső ($V_{min.}$, $V_{max.}$) és középértékeit határoztam csupán meg, és azokat a kiértékelő részben táblázatosan közlöm. Túlságosan messze vezetne, ha következetesen keresztül akarnók vinni az alsónémedi anyagnak variációs értékek szerinti összehasonlítását külföldi, hasonló régészeti korból származó leletekkel, ezért inkább a kellő helyeken az utalásokra szorítkozom. Morfológiai jegyek tekintetében az összehasonlítást már sokkal szélesebb körben lehet alkalmazni, és így a változatok egybevetése is határozottabb e téren.

¹ Tompa F., Alföldi A., Nagy L.: Budapest az ókorban. Budapest története. I. rész. Budapest, 1942. 27—36.

² Tokarjev Sz. A.: Az ethnogenezis problémája. Szov. Ethn. 3. (1949.) 12—36.

³ Martin R.: Lehrbuch der Anthropologie. Jena 1926.

⁴ U. o.

A vizsgálat során 43 sír embertani leletei állottak rendelkezésemre, ezek számszerint a következők: 3. sz. (kettős), 4. sz. (nem leltározott), 5. sz. (4993)⁵, 9. sz., 11. sz. (4995), 14. sz., 15. sz., 18. sz. (nem leltározott leletek), 19. sz. (4997), 20. sz. (nem leltározott), 22. sz. (4998), 23. sz. (4999), 24. sz. (5000), 25. sz. (5002), 26. sz. (nem leltározott), 28. sz. (5004), 29. sz. (5005), 30. sz. (nem leltározott), 32. sz. (5006), 33. sz. (5007), 34. sz. (nem leltározott), 35. sz. (5008), 36. sz. (5009), 37. sz. (5010), 38. sz. (5011), 39. sz. (5012), 40. sz. (nem leltározott), 41. sz. (5014), 42. sz. (5015), 43. sz. (nem leltározott), 44. sz. (5016), 45. sz. (nem leltározott), 46. sz. (5018), 47. sz. (nem leltározott), 48. sz. (nem leltározott), 52. sz. (nem leltározott), 53. sz. (5020), 55. sz. (nem leltározott), 56. sz. (5022), 57. sz. (kettős sír) (5023—5024), 58. sz. (5025). A feltárt és vizsgált sírok csontvázainak száma: 43.

Tekintettel arra, hogy Alsónémediben teljes feltárást végeztek és így a sírok száma, valamint a későbbi számítások végett az eltemetett egyének nem és életkorcsoportok szerinti megoszlása igen fontos, az alábbiakban táblázatosan közlöm az idevonatkozó adatokat.

A feltárt sírok csontvázainak nem szerinti megoszlása következő:

1. Férfi	16	37,20 %
2. Nő	8	18,60 %
3. Gyermekek (Inf. I. + II.)	14	32,55 %
4. Bizonytalan nem meghatározás ..	5	11,62 %
Összesen	43	99,97 %

A feltárt csontvázak életkorcsoportok szerinti megoszlása következő:

1. Infans I.	13	30,23 %
2. Infans II.	1	2,32 %
3. Juvenilis	2	4,65 %
4. Adultus	16	37,20 %
5. Maturus	5	11,65 %
6. Senilis	1	2,32 %
7. Pontos kormeghatározás nem volt lehetséges	5	11,65 %
Összesen	43	100,02 %

A továbbiakban síronkint ismertetem, embertani feldolgozásban a koponyák fontosabb metrikus és morfológiai vizsgálatának eredményeit.

⁵ A zárjelben megadott számok az Országos Természettudományi Múzeum Embertani gyűjteményleltárának számai.

II.

A feltárt leletek embertani leírása

3. sz. sír. (*Kettős sír*). Az Országos Magyar Történeti Múzeum régészeti kiállításán in situ. I. férfi. Teljes váz. Adult-mat. 35—40 éves. Megtartási állapota közepes, a koponya igen töredékes, ragasztott. II. nő. Adult. 30—35 éves. Teljes váz. Megtartási állapota igen rossz.

I. A koponya brachycran — 83,52, metriometop — 67,11. Az arckoponya középszéles, mesen — 52,20 hypsikonch — 85,75, leptorrhin — 42,86. Morfológiai jellegek. *Norma verticalisban* a koponya alakja ellipsoid. A homlokdudor elmosódott, a falcsoni dudor fejlettsége közepes; a varratok nyitottak, fogazottság közepes (ált. Opph. I. 4—5.). Orthozyg. *Norma occipitalisban* a koponya alakja kerekded. A prot. occ. ex. fejlettsége közepes (Broca 3.). A csacsnyulvány hegyes, közepes nagyságú; az öreglyuk kerek, nem nagy. A szájjad széles, rövid, sekély. A fogsorív paraboloid, a fogak nagysága közepes, a rágófelület gyengén koptatott. *Norma temporalisban* a med. sag. körvonal gyengén ívelt félköríves, a homlok magas domború, a fejtető laposan ívelt; a nyakszirt mérsékelten domború — curvoccipital. A tarhely gyengén fejlett (Broca II.). Az orrgyök alacsony, az orrhát rövid és egyenes, az arc síkjából mérsékelten emelkedik ki. Az arcprofil egyenes — orthognath. *Norma frontalisban* az arc középszéles, alakja négyzetes. A szemüreg kerek, magas; éles margo infra-orbitaleval és supra-orbitaleval határolt. Incisura supraorbitale. Az orrüreg az arckoponya általános vonásaitól eltérőleg keskeny és finom alkotású. A járomcsont mérsékelten hajlik és gyengén frontális helyzetű. Fossa canina erősen bemélyedő, különösen baloldalt. Az állkapocs közép magas, az állcsúcs fejlett, az állkapocság alacsony, széles, az állkapocsszöglet határozott és kissé kihajló.

A vázcsontokból számított testmagasság 163,8 cm. — Közepes. A vázcsontok erőteljesek, az izomtapadási felszínnek élesek, a végtagfüggesztő övhöz tartozó vázcsontok szélesek, vaskosak, amiből következik, hogy az egyén köpös, alacsony, erőteljes volt. Testalkata: atletopiknikus. Típus: mediterrán + alpi.

II. Az in situ fekvő második csontvázról metrikus adatokat rossz megtartási állapota miatt felvenni nem lehetett. A morfológiai leírást is csak főbb vonásokban adhatjuk meg. Az agykoponya meso-dolichocrania határán. Alakja ovoid, a homlok és falcsoni dudorok erőteljesen fejlettek. A nyakszirti dudor vaskos, alacsony. Az arckoponya keskeny — leptoprosop — morfológiai megítélés alapján. Az orrüreg keskeny, alacsony, finom. A szemüreg nagy, szögletes, magas. Az állkapocs alacsony, keskeny; az állcsúcs mérsékelt fejlettségű. A vázcsontokból számított testmagasság 149,0 cm. — Alacsony. A végtagcsontok gracilisek, az izomtapadási vonalak egészen elmosódottak. Testalkat: leptosom. Típus mediterrán + ?

4. sz. sír (nem leltározott). Inf. I. gyermek. A fogak kibuvási sorrendje alapján életkora 7—8 hónapra tehető. A váz rossz megtartása következtében a lelet rendszeres vizsgálatra nem alkalmas.

5. sz. sír (Ltsz.: 4993). Férfi? Életkora 30—35 év — adult. Koponya állkapoccsal (cranium) és vázcsontok. A megtartási állapot igen rossz, töredékes, ragasztott. A leletről a hiányok miatt metrikus adatot csak keveset vehettünk fel. Morfológiai jellemzés. *Norma verticalis*ban a koponya dolichoid jellegű — alakra ellipsoid. Valószínűleg vetemedés folytán vált asszimetrikussá — plagiokephal. A homlok és falcsoni dudorok teljesen elmosódtak. A varratok nyitottak, erősen fogazottak. (Opph. III. 7—8.). Phaenozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya közép magas és alakra kerekded. A prot. occ. ex. kevésbé fejlett (Broca 1—2.). A csecsnyulvány közepes nagyságú, hegyes. Fossa retromastoidea. *Norma basilaris*ban csupán a szájpad rész vizsgálható, miután a nyakszirt és öreglyuk tájéka összetöredezett. A szájpad széles, rövid, mély. A fogsorív »U«-alakú, a fogak nagysága közepes, rágófelületük ép. *Norma temporalis*ban a koponya közép magas; a homlok közép magas hátrahajló, a fejtető laposan ívelt, a nyakszirt erősen ívelt — curvoccipital. Az arcprofil egyenes, az alveolaris prognathia mérsékelt. *Norma frontalis*ban az arckoponya keskeny, ovoid, melyet különösképpen a temporálisjellegű járomcsont hangsúlyoz. A szemüreg nagy, szögletes, magas. Az orrgyök széles, az orrüreg keskeny, a fossa praenasalis igen határozott. Az állkapocs közép magas, az állcsúcs mérsékelt, az állkapocság alacsony, a szöglet tompa.

A vázcsontokból számított testmagasság 160,5 cm — alacsony. A vázcsontok közepesen vaskosak, a váll- és medencecsontok szélesek. Alkat: atletikus. Típus északi + mediterrán.

9. sz. sír (nem leltározott). A 10. sír ásatásakor feldúlták. A koponya és a mellkas csontjai voltak csupán eredeti helyen. Kettős sír lehetett, mert a koponya mellett egy kisebb csontváz koponyája volt, más vázcsontokkal együtt. Ennek életkorát 8—10 évre tehetjük — inf. II. A felnőtt egyén nemét és életkorát pontosan meghatározni nem lehet. A megtartási állapot oly rossz, hogy morfológiai megfigyelést és metrikus adatokat felvenni nem lehetett.

11. sz. sír (Ltsz.: 4995.). Koponya állkapoccsal (cranium) és teljes váz. A megtartási állapot rossz. Az életkor 25—26 évre tehető — Juv.-Ad. Nő. A koponya mesocran — 78,36; hypsicran — 75,44; metriocran — 96,27; metriometop — 65,67; mesen — 51,69; mesokonch — 80,00; leptorrhin — 44,44; dolichouran — 107,69. Morfológiai jellegei. *Norma verticalis*ban alakja pentagonoid; a homlokív középszéles, a falcsoni ív megnyult, a nyakszirti ív elkeskenyedő. A homlokcsonti dudor közepes, a falcsoni dudor erőteljes. A varratok nyitottak, erősen fogazottak (sut. cor. I. 2—4., sut. sag. II. 3—4., sut. lamb. II. 5.). Phaenozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya széles, gyengén pentagonoid. A planum occipitale és a planum nuchale ívelten hajlanak egymásba át. A csecsnyulvány alacsony, kicsi, hegyes. *Norma basilaris*ban az

egyreszletek longiform jellegűek. A synchondrosis sphaenooccipitalis nyitott. A szájpád keskeny, hosszú, sekély. A fogsorív elliptikus, a fogak aprók, rágófelület ép. *Norma temporalis*ban a koponya körvonala egyenletesen ívelt. A homlok alacsony domború; a fejtető magasan ívelt; a nyakszirt domború — *curvoccipital*. Az orrgyök magas, az orrhát gyengén hajlott, az orr az arc síkjából közepesen kiemelkedő. Az arcprofil mesognath. *Norma frontalis*ban az arc ovális, keskeny. A szemüreg nagy, kerek, igen finom margo supra- és infra-orbitaleval határolt. Az orrgyök keskeny, az orrüreg keskeny, finoman ívelt, kártyaszív alakú, az orrüreg alsó széle anthropin jellegű. A járomcsont temporalis helyzetű. Az áll igen alacsony, az állcsúcs mérsékelt, az állkapocság alacsony, az alsó fogsorív széttartó.

A végtagsontokból számított testmagasság 157,5 cm — közepes. A végtagsontok finomak, gracilisek, alkat: leptopiknikus. Típus észak + mediterrán. (XIV. t. 1—3.)

14. sz. sír (*Nem leltározott*). Gyermekek. — Inf. I. Bolygatott. A koponya és vázcsontok megtartási állapota igen rossz. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

15. sz. sír (*Nem leltározott*). Férfi. Elhalálozási életkorát 55—60 évre tehetjük — mat-sen. Igen töredékes koponya és vázcsontok. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

18. sz. sír (*Nem leltározott*). Gyermekek. — Inf. I. 4 éves. A koponya és a mellkas csontjai hiányoznak. A megmentett vázcsontok csak töredékek, amelyek rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmasak.

19. sz. sír (*Ltsz.: 4997*). Férfi. Életkora 35—40 év. — Adult-mat. Koponya állkapocccsal (cranium) és teljes csontváz. A megtartási állapota közepes. A lelet ragasztás után is csak részben alkalmas embertani vizsgálatra. A koponya mesocran — 79,21; stenometop — 65,96; lepten — 56,20; chamaekonch — 73,17; chamaerrhin — 52,17; dolichouran — 96,49.

*Norma verticalis*ban a horizontalis körvonal ovoid. A homlokcsonti dudor közepes, a falcsoni dudor erőteljes. A varratok nyitottak és erősen fogazottak (sut. cor. I. 5—7., sut. sag. III. 6—7., sut. lamb. III. 5—7.). Phaenozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya alacsony, széles és kerekded. Planum occipitale a planum nuchale-ba szögletben hajlik át, a linea nuchae superior hangsúlyozott. A csecsnylvány hegyes, közepesen fejlett. A koponya bázisa a nagyfokú hiányosságok miatt csak részben jellemezhető. A szájpád keskeny, hosszú és igen mély. A fogsorív »V« alakú, a fogak közepes nagyságúak. Jobboldalt van M_3 , baloldalt hiányzik. *Norma temporalis*. A med. sag. körvonal középmagas; a fejtető hátrafelé emelkedő, a nyakszirt erősen domború — *curvoccipital*. Os epiptericum mindkét oldalt. Az orrgyök magas, az orrhát homorú és kevésbé kiálló az arc síkjából. Profilban igen erőteljes az alveolaris prognathia. *Norma frontalis*ban ovális forma, keskeny méretekben. A szemüreg kicsiny, szögletes. Az orrgyök igen keskeny; az orrüreg lefelé keskenyedő. A járomcsont teljesen

temporalis helyzetű. Fossa canina bemélyedő. Az állkapocs magas, erőteljes, az állkapocság közepes, a fogsorív »U« alakú. A vázcsontokból számított testmagasság: 162,4 cm — kisközepes. A vázcsontok finomak, gracilisek, testalkat leptosomra emlékeztet.

Típus mediterrán + »negroid«. (XIV. t. 1/a—3/a).

20. sz. sír (Nem leltározott). Gyermekek — Inf. I. 2—3 éves. Koponya állkapocccsal (cranium) és néhány vázcsont igen rossz megtartási állapotban. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra alkalmatlan.

22. sz. sír (Ltsz.: 4998). Férfi. 55—56 éves. — Mat-sen. Koponya állkapocccsal (cranium) és vázcsontok. A koponya erősen vetemedett és így a metrikus adatok korlátozott értékűek. A koponya legnagyobb hossza 220 mm, a legnagyobb szélessége 132 mm. A számított jelző alapján a koponya *ultra-hyperdolichocran*. A haránthomlok falcsonti jelző 71,21 — eurymetop.

*Norma verticalis*ban a koponya hosszú, ellipszoid forma, mely egészen a csónakfejűségre, — scaphocephaliára emlékeztet. A homlok és falcsonti dudorok elmosódottak. A varratok elcsontosodása előrehaladott állapotban (sut. cor I. fázis, sut. sag. II. fázis, sut. lamb. III. fázis). Sutura metopica. *Norma occipitalis*ban a koponya magas, keskeny ellipszoid. A prot. occ. ex. igen erőteljesen fejlett (Broca 4.). A linea nuchae superior határozott magasan ívelt. A csecsnyulvány vaskos, erőteljes magas. *Norma basilaris*ban leírás nem adható, mert e nézetben a koponya igen erősen hiányos. A maxilla töredékből megállapítható, hogy a fogak kihullottak és a fogmedrek teljesen felszívódtak. *Norma temporalis*ban a koponya középmagas. A med. sag. körvonal igen magasan ívelt. A homlok középmagas, hátrafutó; a fejtető félköríves; a nyakszirt domború — curvoccipital. Az orrgyök magas és az orrhát valószínű kiemelkedése közepes. Az orrtájék többi része hiányos. Az arcprofil egyenes — orthognath. *Norma frontalis*ban az arckoponya ovális; a szemüreg nagy, magas, szögletes. Az orrgyök keskeny, az orrüreg nagyon széles, durva vonású. A járomtáj teljesen temporalis jellegű. A fossa canina kitöltött lapos. Az állkapocs alacsony, az állcsúcs erőteljes, az állkapocság magas, keskeny. A fogsorív parabolid széttartó. A koponya minden vonásában rendkívül durva, patológikus jellegű. Testmagasság 168,5 cm — nagyközepes. Típust meghatározni a patológikus jelek miatt nem lehetett.

23. sz. sír (Ltsz.: 4999). Gyermekek. 14—15 éves. — Inf. II. Koponya állkapocccsal (cranium) és néhány váztöredék. A koponya bázisán, a bal temporalis regio igen erősen sérült és hiányos. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

24. sz. sír (Ltsz.: 5000.). Férfi. 30—35 éves — adult. Koponya állkapocccsal (cranium) és vázcsontok. Az agykoponyán a halánték és falcsonti tájék baloldalt töredékes és hiányos, valamint a bázison. Az arckoponyán az orrüreg és felső állcsonti tájék töredékes. A koponya vetemedett és így a metrikus adatok korlátozott értékűek. Erősen petrifikált a koponya. Hyperdolichocran — 69,84 :

eurymetop — 71,97. Az arckoponyán a számított jelzők közül csupán a szemüreg jelző adható meg — mesokonch — 84,44.

A fontosabb morfológiai jegyek a következők: a horizontális körvonal a *norma verticalis*ban ellipszoid. Plagiokephal. A homlokcsonti dudor közepes, a falsonti dudor elmosódott. Varratok nyitottak és igen erőteljesen fogazottak általában Opph. III. 6—7. *Norma occipitalis*ban a koponya széles, kerekded. A protuberantia occ. ex. kevésbé fejlett (Broca 1—2.). A csecsnyúlvány alacsony. *Norma temporalis*ban a koponya közép magas. A med. sag. körvonal tagolt. A homlok alacsony, domború; a fejtető igen hosszú lapos, a nyakszirt domború — curvoccipital. Az orrgyök magas. Az arckoponya, amennyire a töredékekből megítélni lehet, keskeny. A szemüreg kerek; az orrgyök keskeny; a járomcsont temporalis helyzetű. Az állkapocs alacsony, keskeny; az állcsúcs mérsékelten fejlett, egyenes; az állkapocság közép magas, széles. A fogsorív széttartó. A vázcsontokból számított testmagasság 151,0 cm — igen alacsony. Típus: mediterrán.

25. sz. sír (Ltsz.: 5002.). Nő. 40—45 éves. — Mat. Koponya állkapoccsal (cranium). Megtartási állapot igen rossz. A metrikus adatok alapján a koponya dolichocran — 70,17; chamaecran — 58,56; tapeinocran — 83,46; eurymetop — 72,44; mesen — 53,45; mesokonch 78,38; mesorrhin — 30,00; dolichouran — 105,36.

*Norma verticalis*ban a koponya ovoid. A homlokcsonti dudor elmosódott, a falsonti dudor közepes. A varratok elcsontosodása megindult; a nyílvarrat mentén II. fázisban van már, a koszorú és lambdavarrat még erőteljesen fogazottak III. 6—7. Phaenozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya alakja bomba. Prot. occ. ex. kevésbé fejlett (Broca 1—2.). Linea nuchae superior magasan ívelt, erőteljes. *Norma basilaris*ban a szájpád hosszú, sekély, keskeny. A fogak nagysága közepes, koptatottak. *Norma temporalis*ban a med. sag. körvonal közép magasán ívelt és átmenetes. A homlok alacsony, domború; a fejtető félkörívesen ívelt; a nyakszirt domború — curvoccipital. Az orrgyök közép magas; az orrhát hajlott, az orrhát közepesen kiemelkedő, az orrtövis határozott (Hrd. 3.). Igen erőteljes az alveolaris prognathia. *Norma frontalis*ban az arckoponya középszéles, ovalis. A szemüreg szögletes, közép magas. Az orrgyök széles; orrüreg alsó széle infantilis forma, a járomcsont frontalis helyzetű. A fossa canina kitöltött. Az állkapocs alacsony, keskeny; az állcsúcs mérsékelten fejlett, az állkapocság alacsony, keskeny, az állkapocsszöglet lekerekített. A fogsorív paraboloid.

Típus: mediterrán + (mesocran vonások). (XV. t. 1—3.).

26. sz. sír (Nem leltározott). Gyermek. Néhány hetes. — Infans I. Koponya és váztöredékek. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

28. sz. sír (Ltsz.: 5004.). Koponya állkapoccsal (cranium) és teljes váz. Férfi. 40 év körül — matur. A koponya bázisa, valamint mindkét oldalt a halán-

téktájék sérült, hiányos. Arckoponyán az orrüreg töredékes. Mesocran — 79,47; stenometop — 59,60; mesen — 51,07; hypsiconch — 97,14; leptorrhin — 43,40; mesuran — 114,85.

*Norma verticalis*ban a koponya alakja sphenoid. A homlok keskeny, a falcsonti tájék viszonylag erősen kiszélesedő, a nyakszirttel együtt. Plagiokephal jobboldalra. A homlokcsonti dudor fejlettsége közepes, a falcsonti dudor erőteljes. A varratok elcsontosodása előrehaladott stádiumban; a nyílvarrat teljesen, a koszorúvarrat közepesen, a lambdavarrat részben. Orthozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya asszimetrikus és kerekded. A prot. occ. ex. teljesen lapos (Broca O.). Planum occipitale a planum nuchaleba élesen hajlik át. *Norma basilaris*ban magasan ívelt. A homlok alacsony, erősen hátrahajló; a fejtető magasan ívelt, különösen annak hátsó harmadában; a nyakszirt gyengén domború — curvoccipital. Az orrgyök alacsony, az orrhát erősen hajlott, az orr magasan kiálló, az orrtővis közepes (Hrd. 3.). Az arcprofil egyenes — orthognath. *Norma frontalis*ban az arckoponya széles, vonásaiban durva, szegletes. A szemüreg nagy, kerek. Az orrgyök keskeny és mély, az orrüreg alsó széle infantil jellegű. A járomcsont inkább frontális helyzetű. A fossa canina kitöltött. Az állkapocs magas, az állcsúcs erőteljes; az állkapocság magas, széles; az állkapocsszöglet kihajló. A vázcsontokból számított testmagasság 162,4 cm — kisközepes. A vázcsontok izomtapadási reliefjei erőteljesek — atletikus alkat. Típus: mediterrán + dinári.

29. sz. sír (Ltsz.: 5005.). Férfi. 55—60 éves — senil. Koponya állkapocccsal (cranium) és vázcsontok. A koponya mesocran — 77,17; hypsicran — 75,54; metriocran — 97,89; stenometop — 64,79; euryen — 48,48; chamaekonch — 74,36; leptorrhin — 46,15. *Norma verticalis*ban a horizontális körvonal sphaenoid. A homlok keskeny, a falcsonti tájék középszéles, nyakszirti ív igen széles. A homlok és falcsonti dudorok elmosódtak. A varratok elcsontosodása előrehaladott stádiumban (általában II. fázisban). Phaenozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya széles, kerekded. Prot. occ. ex. igen gyengén fejlett (Broca I.). A csecsnyúlvány erőteljes, vaskos. Processus retromastoideus. *Norma basilaris*ban a jellegek mesomorph jellegűek. Az öreglyuk kerek. A szápad sekély, hosszú, széles. A fogsorív elliptikus (?) A felső fogsorból a fogak mind kihullottak és a fogmedrek teljesen felszívódtak. *Norma temporalis*ban a med. sag. körvonal igen magasan ívelt; a homlok magas, meredek; a fejtető magas, félkörívben ívelt; a nyakszirt domború — curvoccipital. Os epiptericum jobboldalt. Az orrgyök közepes; az orrhát hajlott, az orrhát az arc síkjából magasan kiálló; az orrtővis nagy (Hrd. 4—5.). Az arcprofil egyenes — orthognath. *Norma frontalis*ban az arckoponya széles, szegletes. A szemüreg kicsi, alacsony, négyszögletes. Az orrgyök keskeny és benyomott. Az orrüreg alsó széle anthropin jellegű. A járomcsont részben frontális helyzetű. A középarc széles. Fossa canina igen erősen bemélyedő. Az állkapocs alacsony, széles. A fogak M_3 kivételével mind kihullottak és az alveolusok mind felszívódtak. A vázcsontok-

ból számított testmagasság: 151,1 cm — igen alacsony. A csontok gracilisek — testalkat leptosom. Típus mediterrán + dinári. (XV. t. 1/a—3/a.).

30. sz. sír (*Nem leltározott*). A felszíni fekvés miatt bolygatott, csak a lábcsontok töredékei voltak feltárhatók. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

32. sz. sír (*Ltsz. : 5006.*). Gyermekek. 1½ éves — inf. I. Koponya állkapocccsal (cranium) és néhány vázcsonttöredék. Megtartási állapota igen rossz. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

33. sz. sír (*Ltsz. : 5007.*). Néhány hónapos gyermek — inf. I. Koponyatető töredék (calva) és néhány vázcsont. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

34. sz. sír (*Nem leltározott*). Néhány hetes csecsemő csontváza teljesen elmállott állapotban — inf. I. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

35. sz. sír (*Ltsz. : 5008.*). Gyermekek. 2—3 éves — inf. I. Koponya állkapocccsal (cranium) és néhány vázcsonttöredék. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

36. sz. sír (*Ltsz. : 5009.*). Férfi. 40—45 éves. — Matur. Koponya állkapocccsal (cranium) és néhány vázcsont. A koponya mesocran — 77,17; eurymetop — 73,24; *Norma verticalis*ban a horizontális körvonal sphaenoid. A homlok széles, a falcsonti ív mérsékelten keskeny. A homlok és falcsonti dudorok elmosódtak. A varratok elcsontosodása igen előrehaladott állapotban (Opph. sut. cor. I., sut. sag. II—III., sut. lamb. I.). *Norma occipitalis*ban a koponya széles, a linea nuchae superior vastos, magasan ívelt. A csecsnýúlvány erőteljes. *Norma basilaris*ban a széles jellegek uralkodók. A szájpad széles, sekély, hosszú. A fogsorív paraboloid, a fogak nagysága közepes, a rágófelületük igen erősen koptatott. *Norma temporalis*ban a med. sag. körvonal közép magas és tagolt. A homlok alacsony, domború, a tarhely gyengén fejlett (Broca II.). A fejtető közepesen ívelt, a nyakszirt erősen domború — curvoccipital. *Norma frontalis*ban az arckoponya széles, lapos, szegletes. A szemüreg nagy, kerek. Az orrüreg középszéles; az orrgyök benyomott, széles, az orrüreg alsó széle infantil jellegű. A járomcsont temporalis helyzetű. A fossa canina kevésbé bemélyedő. Az állkapocs magas, az állkapocság keskeny, magas, a fogsorív széttartó.

Típus: dinári + ?

37. sz. sír (*Ltsz. : 5010.*). Fiatal egyén. Juv. Koponya állkapocccsal (cranium) és vázcsonttöredék. Megtartási állapot igen rossz. Vetemedett. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

38. sz. sír (*Ltsz. : 5011.*). Férfi. Életkora 35 év körül — adult. Koponya állkapocccsal (cranium) és vázcsontok. Megtartási állapot igen rossz. Járomtájék és orrüreg minden részletében töredékes. A koponya brachycran — 81,50; hypsicran — 79,77; metriocran — 97,87; stenometop — 65,25; mesen —

(50,78); chamaekonch — 75,61; mesorrhin — 47,06. A *norma verticalis*ban a koponya alakja romboid. A homlok és falsonti dudorok elmosódottak. A varratok finoman fogazottak. Sutura sagittalis mentén a pars obelion felett a nyílvarrat elcsontosodása megindult. Phaenozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya pentagonoid. A pl. occipitale igen magas, meredek. Prot. occ. ex. gyengén fejlett (Broca I.). Linea nuchae superior erősen fejlett. Csacsnyúlvány erőteljes. Fossa retromastoidea. *Norma basilaris*ban az öreglyuk hosszúkás ovális. A szájpád közepesen hosszú, széles, mély. A fogak közepesek, felületük kopottsága igen erős. *Norma temporalis*ban a med. sag. körvonal magasan és egyenletesen ívelt. A homlok magas, lecsapott — planoccipital. Az orrgyök magas, az orrhát egyenes, az orr az arc síkjából magasan kiemelkedő; az orrtővis erőteljes (Hrd : 4—5.). Az arcprofil egyenes — orthognath. *Norma frontalis*ban az arckoponya középszéles, kerekded. A szemüreg nagy, négyszögletes. Az orrgyök keskeny, hasonlatosan az orrüreg is. Gyenge fossa praenasalis. A járomcsont temporalis jellegű. Fossa canina erősen bemélyedő. Az áll magas, az állcsúcs erőteljes, az állkapocság magas, széles. Az állkapocsszöglet széle erősen kihajló. A fogsorív paraboloid. A vázcsontokból számított testmagasság 167,7 cm — nagyközepes. Típus : dinári + protoeuropai (mediterrán).

39. sz. sír (Ltsz. : 5012.). Nő. Életkora 30—35 év körül — adult. Koponya állkapoccsal (cranium) és rossz megtartású vázcsontok. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra csak részben alkalmas, mert vetemedett és erősen kövesedett.

Metrikus adatok híján csak részleges morfológiai jellemzését adhatjuk. *Norma verticalis*ban a koponya dolichocran jellegű, ellipszoid. *Norma basilaris*ban az öreglyuk kicsiny, kerek. A szájpád középszéles, hosszú, sekély. A fogsorív »U« alakú. A fogak nagysága közepes és felszínük erősen kopott. A kihullott fogak fogmedre felszívódott. *Norma temporalis*ban még kevésbé jellemezhető a koponya. A homlok középmagas, domború. A tarhely (glabella) gyengén fejlett (Broca II.). Az orrgyök középmagas, az orrhát egyenes, az orr az arc síkjából kevésbé kiemelkedő. Az arckoponya jellemzése a *norma frontalis*ban a következő : az arckoponya keskeny, ovális. A szemüreg középmagas. Az orrgyök és az orrüreg feltűnően keskeny. Az orrüreg alsó széles — anthropin jellegű. A járomcsont teljesen temporalis helyzetű. Fossa canina erősen bemélyedő. Az áll középmagas; az állcsúcs erőteljes, az állkapocság közepesen magas, széle kihajló.

Típus : (protoeuropai + mediterrán?).

40. sz. sír (Nem leltározott). Gyermek. 1½—2 éves — inf. I. Bolygatott sír. Néhány vázcsonttöredék. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

41. sz. sír (Ltsz. : 5014.). Nő. Életkora 45—50 évre tehető — matur. Koponya állkapoccsal (cranium) és csontváz. A koponya megtartási állapota közepes. A koponya mesocran — 79,13; chamaecran — 69,49; tapeinocran — 89,21; metriometop — 64,29; lepten — 56,64; mesokonch — 83,78; cha

maerrhin — 51,22 ; brachyuran — 115,00. A fontosabb morfológiai jellegeket az alábbiakban foglalhatjuk össze : a koponya alakja a *norma verticalis*ban trapezoid. A homlok és falcsonti dudorok a közepes és erőteljes fejlettségi fognak felelnek meg. A varratok elcsontosodása nagyrészt előrehaladott állapotban (sut. cor. : teljesen, sut. sag. II., sut. lamb. $\frac{3}{4}$ részben). Kriptozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya középszéles, kerekded. Linea superior és linea suprema erőteljesek. Csecsnyúlvány alacsony, hegyes. *Norma basilaris*ban a brachyform jellegek érvényesülnek. Az öreglyuk kerek, kicsiny. A szájpád közepesen széles és rövid, sekély. A fogsorív paraboloid ; a fogak aprók. A fogak felszíne erőteljesen koptatott, a kihullott fogak alveolusai felszívódtak. *Norma temporalis*ban a koponya alacsony. A med. sag. körvonal alacsonyan ívelt, tagolt. A homlok alacsony, domború, meredek ; a fejtető laposan ívelt ; a nyakszirt domború — curvoccipital. Az orrgyök közepes ; az orrhát gyengén hajlott — domború ; az orr az arckoponya síkjából alacsonyan emelkedik ki. A spina nasalis anterior erőteljes (Hrd. 4—5.). Orthognath. *Norma frontalis*ban az arckoponya keskeny, ovális és a norma frontalisban levő jellegekre általában a keskeny formák jellemzők. A szemüreg kerek. Az orrgyök és az orrüreg keskeny ; az orrüreg alsó széle infanti jellegű. A járomtáj temporalis jellegű. A középarc keskeny. A fossa canina kitöltött. Az állkapocs alacsony, széles. Az állcsúcs egyenes ; az állkapocság alacsony, keskeny. A fogsorív paraboloid, a molarisok helyén az alveolusok felszívódtak. A hosszúcsontokból számított testmagasság 147,7 cm — alacsony. Típus : mediterrán + x.

42. sz. sír (Ltsz. : 5015.). Férfi. Életkora 35 évre tehető — adult. Koponya állkapoccsal (cranium) és vázcsontok. A koponya jobb halántéki és falcsonti tájéka, a basissal együtt teljesen hiányzik. A megtartási állapota igen rossz. A leletről csak morfológiai jellemzés adható. A felvett metrikus adatok nem elegendők részletesebb összehasonlításra. *Norma verticalis*ban a koponya spheonoid, mesocran jellegű. *Norma occipitalis*ban középmagas és kerekded. *Norma temporalis*ban középmagas. A tarhely (glabella) igen erőteljes (Broca III.—IV.). A med. sag. körvonal magasan ívelt, félköríves. A homlok magas, kissé hátrahajló ; a fejtető magasan ívelt ; a nyakszirt magas, lapos — planoccipital. Az orrgyök magas ; az orrhát egyenes, közepesen kiemelkedő ; az orrtövis (spina nasalis anterior) igen erőteljes (Hrd. 4—5.). Morfológiailag legjobban jellemezhető a koponya a *norma frontalis*ban. Az arckoponya széles — euryprosop jellegű. A szemüreg nagy, szögletes. Az orrgyök keskeny ; az orrüreg széles. A járomcsont temporalis jellegű. Fossa canina kitöltött. Az állkapocs közép-magas, az állcsúcs erőteljes ; az állkapocság alacsony széles ; az állkapocsszöglet derékszögű. A fogsorív paraboloid. A hosszúcsontokból számított testmagasság 162,4 cm — alacsony. Típus : mediterrán + (alpi) + dinári.

43. sz. sír (Nem leltározott). Gyermek — infáns I. Néhány hónapos. Megtartási állapota igen rossz. Rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

44. sz. sír (Ltsz. : 5016.). 40 év körüli — matur. Koponya állkapoccsal (cranium) és vázcsontok. Megtartási állapota közepes, az orr- és szemtájék sérültek és hiányosak. A koponya mesocran — 79,89; hypsicran — 81,61; acrocran — 102,16; metriometop; mesen — 51,22; mesokonch — 77,50; leptorrhin — 43,75. Morfológiai jellegei a következők: *Norma verticalis*ban a koponya sphenoid. A varratok fogazottsága gyenge (sut. cor. Opph. I. 2—3.; sut. sag. Opph. II. 3—5.; sut. lamb. Opph. III. 5—7.). Kriptozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya alakja négyszögletes. Pr. mastoideus alacsony, erőteljes. Pr. retromastoideus. *Norma basilaris*ban a koponyát brachymorph jellegek uralják. Az öreglyuk ovális. A szájpád széles, rövid, sekély. A fogsorív parabolid. A fogak nagysága közepes, felszínük gyengén koptatott. *Norma temporalis*ban a med. sag. körvonal egyenletesen ívelt; a homlok magas, erősen hátrahajló; a fejtető magasanívelt; a nyakszirt meredek, lapos — planoccipital. Az orrgyök alacsony; az orrhát hajlott, magasan kiemelkedő, a spina nasalis anterior magasan kiemelkedő (Hrd. 4—5.). Az arcprofil egyenes — orthognath, *Norma frontalis*ban a széles jellegek dominálnak. Az arckoponya középszéles. kissé négyzetes, mérsékelt lapos. A szemüreg közép magas, négyszögletes. Az orrgyök igen keskeny, hasonlóan az orrüreg is. A járomcsont részben frontalis helyzetű. Fossa canina kitöltött. Az állkapocs alacsony és széles. Az állcsúc erőteljes, határozott. A fogsorív »V« alakú. A vázcsontokból számított testmagasság 166,6 cm — közepes. Típus dinári + mediterrán.

45. sz. sír (Nem leltározott). Gyermekek. 20—24 hónapos — inf. I. Koponya és váztöredék. A csontok megtartási állapota igen rossz. A lelet rendszeres vizsgálatra nem alkalmas.

46. sz. sír (Ltsz. : 5018.). Férfi, 30—35 év körüli — adult. Koponya állkapoccsal (cranium) és vázcsontok. A koponya és a váz megtartási állapota közepes. Az arckoponya töredékes és hiányos, hasonlóan az agykoponya mindkétoldalt a fal- és halántéksonti tájék sérült és hiányos. A koponya mesocran — 75,41; orthocran — 74,86; acrocran — 99,28; metriometop — 67,39; mesoconch — 76,92.

A koponya fontosabb morfológiai jellegei: *norma verticalis*ban a koponya ovoid, a koponya homlokcsonti része középszéles, míg a nyakszirti ívrészlet elkeskenyedő. A homlokcsonti dudor fejlettségi foka közepes, a falcsonti dudor elmosódott. A varratok fogazottsága közepes (sut. cor. Opp. I. 2—3.; sut. sag. Opp. II. 6—7.; sut. lamb. Opp. III. 7—8.). *Norma occipitalis*ban a koponya keskeny és alakja kerekded. Rendkívül erőteljes, a prot. occ. ex. (Broca 5.). Linea nuchae superior ugyancsak rendkívül erőteljes. *Norma basilaris*ban az erőteljes és longiform jellegek uralkodók. Az öreglyuk nagy és kerek. A szájpád széles, hosszú és mély. Éles és széles alapú a torus palatinus sagittalis. A fogsorív »U« alakú, a fogsorban levő fogak nagyok és felszínük alig koptatott. A med. sag. körvonal *norma temporalis*ban egyenletes, ívelt. A homlok magas, meredek, kissé hátrahajló; a fejtető magasan ívelt; a nyakszirt domború —

curvoccipital. A tarhely (glabella) rendkívül vaskos, erőteljes (Broca V.). Az orrgyök közepes magasságú. Az arcprofil egyenes — orthognath. *Norma frontalis*ban a keskeny, ovális forma dominál. Az arckoponya keskeny, ovális. A szemüreg közép magas, négyszögletes, az orrüreg közepesen széles. Fossa praeasalis határozott. A járomcsont frontalis helyzetű mérsékelt. Fossa canina kitöltött, az állkapocs alacsony, az állcsúcs mérsékelt fejlett, az állkapocság rendkívül magas és széles. A hosszúcsonthoz számított testmagasság 163,4 cm. Típus : mediterrán + északi.

47. sz. sír (*Nem leltározott*). Gyermek. Néhány hónapos csecsemő — Inf. I. A megmentett lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

48. sz. sír (*Nem leltározott*). Felnőtt egyén. — Adult. Közelebbi életkora pontosan nem határozható meg. A megmentett embertani leletanyag bordákból és állkapocsból áll. A lelet rendszeres embertani vizsgálatra nem alkalmas.

52. sz. sír (*Nem leltározott*). Felnőtt egyén. Életkora minden valószínűség szerint az adult csoportba tartozik. A leletről rendszeres embertani adatközlés nem adható.

53. sz. sír (*Ltsz. : 5020.*). Férfi. 30 év körüli egyén — adult. Koponya állkapoccsal (cranium) és néhány vázcsont. A koponya megtartási állapota igen rossz. A koponya erősen kövesedett és vetemedett, minek következtében a leletről összehasonlításra szolgáló méreteket felvenni nem lehetett. A koponya morfológiai vonásait az alábbiakban foglaljuk össze. *Norma verticalis*ban, amennyire a vetemedettség megengedi, rövidfejűnek (brachycran) mondható a koponya, alakja sphenoid. A varratok nyitottak és közepesen fogazottak (általában Opph. I. 4—6.). *Norma occipitalis*ban a koponya közép magas, széles és félellipszoid alakú. Pl. occipitale magas és domború és ívelten hajlik át a planum nuchaleba. *Norma basilaris*ban csak a szájpád és a fogsorív jellemezhető, a többi rész erősen hiányos. A szájpád közepesen széles, hosszú és igen mély. A fogak nagysága közepes, a fogsor teljes és felszínük teljesen ép. A fogsorív alakja paraboloid. *Norma temporalis*ban a med. sag. körvonal alacsonyan ívelt és tagolt, a homlok alacsony, hátrahajló, a fejtető laposan ívelt, a nyakszirt domború — curvoccipital. Az orrgyök alacsony, az orr többi részletéről jellemzés nem adható. Az alveolaris prognathia határozott. Az arckoponya keskeny — leptoprosop. A szemüreg nagy, kerek. Az orrgyök keskeny, az orrüreg — amennyire azt a töredékből megítélni lehet — keskeny — leptorrhin. Gyenge fossa praeasalis. A járomcsont teljesen temporalis jellegű. A középarc szélessége mérsékelt, fossa canina kevésbé bemélyedő. Az állkapocs magas, az állcsúcs mérsékelt fejlett, az állkapocság magas, keskeny. A fogsorív széttartó. Típus mediterrán + (dinári?).

55. sz. sír (*Nem leltározott*). Nő. A sír bolygatott. A koponya és vázcsontok nagyrésze a bolygatás következtében nem volt meg. Ebből következőleg rendszeres adatközléssel nem szolgálhatunk.

56. sz. sír (Ltsz. : 5022.). Nő? Életkora 40—45 évre tehető — matur. Koponya állkapoccsal (cranium). A koponya brachycran — 80,92; hypsicran — 8,50; acrocran — 100,71; stenometop — 62,86; lepten — 57,36; mesoconch — 83,33; leptorrhin — 46,15; brachyuran — 115,52. *Norma verticalis*ban a koponya alakja sphenoid. A homlokcsonti dudor elmosódott, ugyanakkor a falsonti dudor igen erőteljes. A varratok elcsontosodása megindult és a nyitva levő varratok fogazottsága erőteljes (sut. cor. Opp. I. 3—4., sut. sag. Opp. II. 5—7.; sut. lamb. III. 6—8.). Orthozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya rendkívül széles, quadratikus. A prot. occ. ex. kevésbé fejlett (Broca 1—2.). Határozott a linea nuchae superior, valamint a crista occipitalis ex. Processus retromastoideus. *Norma basilaris*ban a koponya erősen asszimetrikus. Az öreglyuk kicsiny, kerek. A szájpád széles, hosszú, mély, a fogsorív paraboloid. A felső fogsorban baloldalt az M₂ carieses. A fogak nagysága közepes és koptatottságuk előrehaladott. *Norma temporalis*ban a med. sag. körvonal magas, félköríves, egyenletes. A homlok magas, erősen hátrahajló, a fejtető ívelt, a nyakszirt lapos — planoccipital. Az orrgyök magas; az orrhát kissé domború; az arc síkjából mérsékelten emelkedik ki, a spina nasalis anterior fejlettségi foka közepes. Az arckoponya egyenes, az alveolaris prognathia megállapítható. *Norma frontalis*ban az arckoponya keskeny, lefelé hegyesedő formában. A szemüreg kicsiny, szögletes. Az orrgyök keskeny, az orrüreg körtealakú, határozott fossa praenasalis. A járomcsont temporalis helyzetű. Fossa canina kitöltött. Az állkapocs magas, az állcsúcs egyenes, az állkapocság magas, keskeny. Típus : mediterrán + dinári. (XVI. t. 1—3.).

57/1. sz. sír (Ltsz. : 5023.). Férfi. Életkora 40—45 év — matur. Koponyatető (calva) töredékes állapotban. A kevés metrikus adat miatt a leletről csak morfológiai jellemzés adható. *Norma verticalis*ban a koponya hosszú (dolichocran) és alakja ellipszoid. A varratok nyitottak, csupán a nyílvarrat mentén indult meg az elcsontosodás. A varratok fűrészeltsége igen erőteljes (általában Opp. II. 6—7.—III. 6—8.). Phaenogyg. *Norma occipitalis*ban a koponya középmagas és alakja gyengén pentagonoid. *Norma basilaris*ban a szájpád hosszú, keskeny és mély. A fogak nagysága közepes és koptatottságuk igen előrehaladott; a fogsorív »U« alakú. A koponyatető körvonala a *norma temporalis*ban magas. A homlok magas, erősen hátrahajló, a fejtető félkörívesen ívelt, a nyakszirt domború — curvoccipital. Az áll magas, az állcsúcs igen erőteljes, az állkapocság erőteljes, magas és igen keskeny. A fogsorív széttartó. Típus : (protoeuropai)?

57/2. sz. sír (Ltsz. : 5024.). (Férfi)? Életkora 35 év — adult. Koponya állkapoccsal (cranium) kissé töredékes állapotban. A koponya mesocran — 76,06; mesen — 51,47; chamaekonch — 71,29; chamaerrhin — 54,00. *Norma verticalis*ban a koponya alakja ovoid. A varratok fűrészeltsége gyenge (általában Opp. I. 2—3.—II. 4—5.). *Norma occipitalis*ban a koponya alakja pentagonoid. A planum occipitale a planum nuchaleba teljesen símán hajlik át és a tarkóvonalak is egészen elmosódottak. Os incae. *Norma basilaris*ban a mesoform

ellegek még határozottabbak. Az öreglyuk nagy kerek, a szájpád széles, hosszú, mély. A fogsorív paraboloid, a fogak igen nagyok és felszínük erősen koptatott. *Norma temporalis*ban a med. sag. ív egész terjedelmében nem jellemezhető a hiányok miatt, de így is megállapítható, hogy a koponya általában közép magas. A homlok közép magas, domború, a tarhely mérsékelten erőteljes (Broca III—IV.). Os epiptericum mindkét oldalt. Az orrgyök magas, az orrhát hajlott, az arcsíkjából magasan kiálló. Az alveolaris prognathia igen erőteljes. *Norma temporalis*ban az arckoponya középszéles, négyszögletes és lapos. A szemüreg kicsiny, alacsony, kerek. Az orrgyök széles és benyomott; az orrüreg igen alacsony, széles, kerekded. Fossa prae nasalis. A járomcsont frontalis helyzetű. Az állkapocsszöglet derékszög, az állkapocság magas, széles. Típus: mediterrán + bizonyos »negroid« vonások. (XVI. t. 1/a—3/a.).

58. sz. sír (Ltsz.: 5025.). Nő. Életkora 24 év — juvenilis. Koponya állkapoccsal (cranium) és néhány vázesont. A lelet megtartási állapota jó, kisebb sérüléssel az arckoponyán. A koponya mesocran — 75,71; orthocran — 74,01; metriocran — 95,62; metriometop — 65,69; mesen — 53,42; hypsikonch — 88,89; leptorrhin — 46,94; dolichouran — 103,51. Morfológiai jellegeket tekintve a koponyának több oly vonása van, mely eltér az eddigiekben ismertettektől. *Norma verticalis*ban a koponya alakja ellipszoid. A homlok és falcsonti dudorok közepes fejlettségűek, a varratok nyitottak és fogazottságuk mérsékelt (általában Opp. I. 2—3.—III. 4—5.). Orthozyg. *Norma occipitalis*ban a koponya pentagonoid. A két nyakszirtpikkelyi felszín ívelten hajlanak egymásba. *Norma basilaris*ban az öreglyuk alakja ovális. A synchondrosis sphenoccipitalis nem csontosodott még el. A szájpád hosszú, keskeny, sekély. A fogsorív ellipszoid; a fogak nagysága közepes, a rágófelszínük ép. *Norma temporalis*ban a med. sag. körvonal alacsony és gyengén hátrahajló. A fejtető lapos, a nyakszirt domború — curvoccipital. Az orrgyök magas, az orrhát egyenes, az arc síkjából kevésbé kiemelkedő. Alveolaris prognathia. *Norma frontalis*ban az arckoponya kerek, középszéles, finom vonású. A szemüreg alacsony, négyszögletes, az orrüreg igen alacsony, fossa prae nasalis. A járomcsont temporalis helyzetű. Az állkapocs alacsony, keskeny, az állcsúcs hátrafutó; az állkapocság alacsony, keskeny. Típus: mediterrán + (bizonyos »negroid« vonások).

III.

Méretek, jelzők összefoglaló értékelése

Az embertani vizsgálatra megmentett 43 sír koponya- és csontvázleteinek rendszeres ismertetése után az ethnogenetikai feldolgozás szempontjából legfontosabb méretek, jelzők és jellegek vizsgálatára térünk át. A könnyebb áttekintés céljából táblázatban közlöm a 3., 5. (4993.) 11. (4995.), 19. (4997.), 22. (4998.), 24. (5000.), 25. (5002.), 28. (5004.), 29. (5005.), 36. (5009.), 38. (5011.), 41. (5014.), 42. (5015.), 44. (5016.), 46. (5018.), 56. (5022.), 57. 2. (5024.), 58.

(5025.), számú sírok koponyáinak fontosabb méreteit, jelzőit, a testmagasság számított értékeit (összesen 18 sír csontváza és koponyája) (II. táblázat); valamint a méretek és jelzők szélső értékeit (V_{min} , V_{max}), középértékeit (I. táblázat). Az utóbbi táblázatban a leletek alacsony esetszámra való tekintettel a nemek szétválasztásától eltekintettem, kivétel a testmagasság.

I. táblázat

Alsónémédiben feltárt, badeni csoporthoz tartozó csontvázleletek fontosabb méreteinek és jelzőinek értékei

No.	Az agy- és arckoponya méretei, jelzői	Eset	Min.	Max.	Aritm. középérték
1.	Agykoponya legnagyobb hossza (g-op) ...	17	173	192	181,80
2.	Agykoponya legnagyobb szél. (eu-eu)	17	127	152	139,60
9.	Legkisebb homlokszél. (ft-ft)	18	88	104	93,90
10.	Legnagyobb homlokszélesség (co-co)	15	93	119	113,00
11.	Biauricularis szélesség (au-au)	13	98	132	116,85
13.	Mastoidalis szélesség (ms-ms)	12	91	118	102,83
17.	Basion—Bregma magasság (ba-b)	9	116	142	133,49
20.	Koponyafül-magasság (po-b)	17	95	137	111,14
22/a	Kalott-magasság	12	103	127	115,16
	Hosszúság-szélességi jelző	16	69,84	83,15	77,38
	Hosszúság-magassági jelző	9	58,56	81,61	74,83
	Szélesség-magassági jelző	8	83,46	102,16	96,00
	Haránt-homlok falcsoni jelző	16	59,60	73,24	66,98
44.	Biorbitális szélesség (ek-ek)	15	87	102	94,83
45.	Járomív-szélesség (zy-zy)	12	113	139	126,09
46.	Középarc-szélesség (zm-zm)	15	85	102	91,90
47.	Arckoponya-magasság (n-gn)	14	100	122	112,00
48.	Felsőarckoponya-magasság (n-pr)	15	61	76	67,50
51.	Szemüregszélesség (mf-ek)	16	35	45	40,00
52.	Szemüregmagasság	16	28	39	32,44
54.	Orrüregszélesség	14	20	27	23,79
55.	Orrüreg-magasság (n-ns)	14	44	56	49,71
60.	Maxillo-alveoláris hosszúság	11	50	61	56,23
61.	Maxillo-alveoláris szélesség	14	55	67	61,29
65.	Állkapocsbütyök-szélesség (kdl-kdl)	10	100	122	109,30
69.	Állmagasság (id-gn)	17	20	39	30,21
	Morfológiai arc. kop. jelző	12	75,76	97,52	88,67
	Felsőarckoponya jelző	12	48,48	57,36	53,17
	Szemüregjelző	16	71,29	97,14	81,64
	Orrüregjelző	12	42,86	54,00	47,75
	Maxillo-alveoláris jelző	10	96,49	115,52	108,00
	Testmagasság (♂)	10	151	168	162,40
	Testmagasság (♀)	2	148	157	152,50

1. Agykoponya legnagyobb hossza

A megvizsgált koponyák legnagyobb hosszának középértéke 181,80 mm ez a »középhosszú« csoportnak felel meg. A következőkben táblázatosan közlöm az egyes csoportoknak megfelelő gyakoriságát; ebből az tűnik ki, hogy az Alsónémédi késő-neolitikus lakosságban 76,46% a középhosszú és viszonylag

rövid agykoponyahossz csoportba tartozik, és a megvizsgáltaknak mindössze 23,52 %-je tartozik a hosszú és igenhosszú csoportba.

170—179 mm	7	41,17 %
180—184 mm	6	35,29 %
185—189 mm	2	11,76 %
190—x mm	2	11,76 %
	<u>17</u>	<u>99,98 %</u>

2. Agykoponya legnagyobb szélessége.

139,60 mm az arithmetikai középérték. A számított középérték a »közép-széles« csoporton belül foglal helyet, és csoportgyakoriság tekintetében a »széles« csoporton belül figyelhető meg (45,17%) a legnagyobb egység. A legnagyobb hosszúsággal szemben ki kell emelnünk viszont azt, hogy a hosszú és középszéles csoportok gyakorisága meglehetősen nagy (47,05%). A legnagyobb hosszúságnál és a legnagyobb szélesség esetében vizsgált jelenségek még szembetűnőbben mutathatók ki a hosszúság-szélességi jelző (cephal-index) csoport gyakoriságánál.

125—134 mm	5	29,41 %
135—139 mm	3	17,64 %
140—144 mm	7	41,17 %
145—149 mm	2	11,76 %
	<u>17</u>	<u>99,98 %</u>

3. Basion-bregma magasság.

A koponyák töredékes volta következtében mindössze kilenc esetben volt lehetséges a basion-bregma méret felvétele. A számított középérték 133,49 mm. Az »alacsony« csoporton belül fordul elő az esetek 44,44 %-a. Az eddig kiértékelt 3 fontos alapmérethől is kitűnik, hogy a középhosszú, a széles és alacsony csoportok kombinációi a leghatározottabbak.

125—134 mm	4	44,44 %
135—139 mm	3	33,33 %
140—x	2	22,22 %
	<u>9</u>	<u>99,99 %</u>

4. Hosszúság-szélességi jelző (cephal-index).

Tekintettel arra, hogy ennek a jelzőnek a későbbi értékelésben nagyobb jelentősége van, azért az egyes jelzőértékek előfordulását nemek szerint is közlöm.

II. táblázat.

Alsónémediben feltárt badeni temető csontvázleteinek fontosabb méretei, jelzői

Méret, jelzők	3. sz. sír	5. sz. sír 4993	11. sz. sír 4995	19. sz. sír 4997	22. sz. sír 4998	24. sz. sír 5000	25. sz. sír 5002	28. sz. sír 5004	29. sz. sír 5005	36. sz. sír 5009	38. sz. sír 5011	41. sz. sír 5014	42. sz. sír 5015	44. sz. sír 5016	46. sz. sír 5018	56. sz. sír 5022	57. sz. sír 5024	58. sz. sír 5025
I. Agykoponya méretei :																		
1. Agykoponya legnagyobb hossza (g-op)	184	(208)	171	178	(220)	189	181	190	184	184	173	177	180	174	183	173	188	177
2. Glabella—Inion-hosszúság (g-i)	177	—	169	170	(220)	183	172	175	177	172	168	171	177	170	174	170	178	170
3. Glabella—Lambda-hosszúság (g-l)	—	(203)	167	173	(200)	182	171	—	176	180	172	170	172	174	178	169	186	173
5. Koponyaalap hossza (n-ba)	97	—	97	—	—	—	—	—	102	—	101	97	—	102	—	108	—	96
7. Öreglyuk hossza (ba-o)	—	—	36	—	—	—	—	—	34	—	38	34	—	37	33	34	—	38
8. Agykoponya legn. szélessége (eu-eu)	152	—	134	141	132	(132)	(127)	151	142	142	141	140	—	139	138	140	143	137
9. Legkisebb homlokszélesség (ft-ft)	102	93	118	93	94	95	92	90	92	104	92	90	96	92	93	88	96	90
10. Legnagyobb homlokszélesség (co-co)	—	98	106	117	113	—	100	118	115	117	110	114	—	116	(111)	114	119	112
11. Biauricularis szélesség (au-au)	132	—	111	116	—	—	(98)	131	121	—	121	108	—	115	115	117	121	114
12. Nyakszirtpikkelyszélesség (ast-ast)	—	—	—	107	—	109	(95)	—	108	118	113	101	—	104	101	102	(116)	113
13. Mastoidalis szélesség (ms-ms)	—	—	92	101	—	104	—	—	97	—	100	93	—	97	—	98	100	91
17. Basion-bregma magasság (ba-b)	—	—	129	—	—	—	106	—	139	—	138	123	—	142	137	141	—	131
20. Koponya-fülmagasság (po-b)	95	—	105	102	99	137	106	120	108	(105)	119	104	113	117	118	117	118	114
22/a Kalottmagasság	112	—	108	112	(78)	—	106	127	—	117	116	103	—	116	—	108	116	107
23. Horizontális kerület	—	—	485	506	575	—	498	537	515	528	500	502	—	494	—	496	525	495
24. Tranzverzális kerület (po-po)	—	—	290	292	—	(315)	(300)	314	302	—	300	292	—	302	—	308	310	289
25. Sagittális kerület (n-o)	—	—	345	368	373	365	(365)	—	368	—	355	358	—	360	—	355	390	350
32/1 Homlokhajlásszög (n-b)	—	—	—	—	—	—	—	—	1522	—	1436	1300	—	1432	1425	1423	—	1304
38. Koponyakapacitás (ccm-ben)	—	—	1248	—	—	—	1091	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II. Arckoponya méretei :																		
40. Arckoponya-hosszúság (ba-pr)	81	—	92	—	—	—	—	—	98	—	96	93	—	94	102	106	—	96
42. Alsó arckoponya-hosszúság (ba-gn)	92	—	95	—	—	—	—	—	(112)	—	103	98	—	106	112	110	—	98
43. Felsőarc-szélesség (fmt-fmt)	(104)	—	99	105	—	(88)	98	100	103	107	105	94	—	99	103	101	105	95
44. Biorbitalis szélesség (ek-ek)	96	—	93	96	—	(91)	93	91	95	102	98	88	—	95	98	94	98	87
45. Járomív-szélesség (zy-zy)	136	—	(118)	121	—	(116)	139	132	—	(128)	113	—	123	—	129	136	136	116
46. Középarc-szélesség (zm-zm)	89	87	85	85	—	(91)	93	(93)	94	95	88	89	—	91	—	101	102	87
47. Arckoponya-magasság (n-gn)	122	(121)	104	118	—	—	107	121	(100)	(118)	108	108	—	105	—	122	120	104
48. Felsőarckoponya-magasság (n-pr)	71	(76)	61	68	—	—	62	71	(64)	(64)	65	64	70	63	—	74	70	62
51. Szemüreg-szélesség (mf-ek)	42	44	40	41	—	45	37	35	39	—	41	37	41	40	39	36	39	36
52. Szemüreg-magasság	36	39	32	30	—	38	29	34	29	—	31	31	31	31	30	30	28	32
54. Orrüreg-szélesség	24	23	20	24	—	—	22	23	24	—	24	21	—	21	—	24	27	23
55. Orrüreg-magasság (n-ns)	56	45	45	46	—	—	44	53	52	(49)	51	45	48	48	—	52	50	49
60. Maxilloalveolaris hosszúság	61	—	52	57	—	—	56	54	—	—	—	50	—	54	59	58	55	57
61. Maxilloalveolaris szélesség	64	63	56	55	—	—	59	62	—	—	58	55	64	61	62	67	66	59
62. Szájpad-hosszúság (ol-st)	48	—	39	49	—	—	38	39	—	—	—	—	—	40	44	45	45	45
63. Szájpad-szélesség	—	—	35	33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
65. Állkapocsbütyök-szélesség (kdl-kdl)	—	—	(108)	—	—	—	105	(100)	122	—	(112)	107	—	115	—	113	—	109
66. Állkapocsszeglet-szélesség (go-go)	100	92	88	82	89	94	90	89	99	99	97	79	—	88	—	87	92	80
69. Állmagasság (id-gn)	35	(34)	27	39	—	26	27	32	(20)	28	30	26	28	27	—	36	37	31
70. Állkapocság-magasság	65	62	50	—	72	56	51	61	66	63	54	41	58	58	64	60	57	46
71. Állkapocság-szélesség	38	30	30	34	31	33	31	30	32	30	30	25	34	33	36	36	34	32
72. Arcprofilszög (n-pr)	—	—	86°	74°	—	—	81°	84°	78°	—	—	—	—	88°	—	81°	84°	—
III. Jelzők :																		
1. Hosszúság-szélességi jelző	83,52	—	78,36	79,21	(60,00)	69,84	70,17	79,47	77,17	77,17	81,50	79,10	—	79,89	75,41	80,92	76,06	75,71
2. Hosszúság-magassági jelző	—	—	75,44	—	—	—	58,56	—	75,54	—	79,77	69,49	—	81,61	74,86	81,50	—	74,01
3. Szélesség-magassági jelző	—	—	96,27	—	—	—	83,46	—	97,89	—	97,87	89,21	—	102,16	99,28	100,71	—	95,62
4. Haránthomlok-falcsoni jelző	67,11	—	65,67	65,96	71,21	71,97	72,44	59,60	64,79	73,24	65,25	64,28	—	66,19	67,39	62,16	67,13	65,69
5. Morfológiai arcjelző	89,71	—	88,14	97,52	—	—	92,24	87,05	75,76	—	(84,38)	95,58	—	85,37	—	94,57	88,24	89,66
6. Felsőarckoponya-jelző	52,20	—	51,69	56,20	—	—	53,45	51,07	48,48	—	(50,78)	56,64	—	51,22	—	57,36	51,47	53,42
7. Szemüreg-jelző	85,75	88,64	80,00	73,17	—	84,44	78,38	97,14	74,36	—	75,61	83,78	75,61	77,50	76,92	83,33	71,29	88,89
8. Orrüreg-jelző	42,86	—	44,44	52,17	—	—	50,00	43,40	46,15	—	47,06	51,22	—	43,75	—	46,15	54,00	46,94
9. Maxilloalveolaris jelző	104,91	—	107,69	96,49	—	—	105,36	114,85	—	—	—	110,00	—	112,96	105,08	115,52	—	103,51
IV. Hosszúcsontok méretei :																		
1. Humerus. Legnagyobb hosszúság	—	—	—	297	327	—	—	314	290	—	328	280	—	314	319	—	—	—
2. Radius. Hosszúság	—	222	226	—	260	204	—	246	—	—	—	210	—	248	—	—	—	—
3. Ulna. Legnagyobb hosszúság	—	245	245	—	—	—	—	—	—	—	—	230	—	272	—	—	—	—
4. Femur. « «	—	418	—	428	—	377	—	434	404	—	471	387	—	440	442	—	—	—
5. Tibia. « «	—	342	344	362	—	318	—	362	341	—	—	—	355	385	358	—	—	—
6. Fibula « «	—	—	—	—	—	—	—	345	326	—	—	—	—	370	—	—	—	—
V. Testmagasság (cm-ben)																		
	—	160,5	157,5	162,4	(168,5)	151,0	—	162,4	155,1	—	167,7	147,7	162,4	166,6	163,4	—	—	—

69	1	—	77	2	—
70	1	1	78	—	1
71	—	—	79	2	1
72	—	—	80	1	—
73	—	—	81	2	—
74	—	—	82	—	—
75	1	—	83	1	—
76	1	1	84	—	—

A középérték 77,38 — mesocran. Dolichocrania csoportjába tartozik 2 férfi 1 nő; mesocrania csoportjába tartozik 6 férfi 3 nő és a brachyocrania csoportján belül foglal helyet 4 férfi. Egy esetet mind a csoport gyakoriságnál, mind a középérték számításánál teljesen külön vettem (60,00), mert a koponyaalak patológikus és erősen emlékeztet a csónakfejűségre (scaphocephaliára). Emellett ez a koponya erősen kövesedett és nem alkalmas rendszeres vizsgálatra.

5. Hosszúság-magasságjelző.

74,83 a középérték. Az esetek variációs szóródása 23 egység. Ez a szám viszonylag magasnak tekinthető, és utal arra, hogy e jelleg tekintetében erős inhomogenitással állunk szemben. A három gyakorisági csoport közül a hypsicrania csoporton belül találjuk a legnagyobb gyakoriságot — 5 egyén — 55,55%. A hosszúság-szélességi jelzővel kombinatív vizsgálva a hypsicrania többnyire a mesocraniával kapcsolatos és részben a brachyocrania-val.

Chamaecran	x—69,9	2.....	22,22%
Orthocran	70,0—74,9.....	2.....	22,22%
Hypsicran.....	75,0—x	5.....	55,55%
		9	99,99%

6. Szélesség-magassági jelző.

96,00 a középérték. Metriocrania csoporton belül foglal helyet a középérték. Az acrocrania csoportjának gyakorisága annyi, mint a tapeino- és metriocranianak együttesen. A variációs szélesség 19 egység.

Tapeinocran	x—91,9	2.....	25,00%
Metriocran	92,0—97,9.....	2.....	25,00%
Acrocran	98,0—x	4.....	50,00%
		8	100,00%

7. Általános koponyaalak.

A metrikus- és jelzőértékek mellett a koponya alakját is figyelembe kell vennünk a végső kiértékelés során. Csoportgyakoriságot tekintve az ellipszoid és sphaenoid koponyaalakok érik el a legnagyobb gyakoriságot 7—7 esettel

(31,81%). A két koponyaalak közül az ellipszoid koponyalak túlnyomórészt a mesocraniával kapcsolódik, míg a sphaenoid koponyaalak az a meso-brachy-craniával és hypsicranival kapcsolatos.

Ovoid	5.....	22,72 %
Ellipszoid	7.....	31,81 %
Pentagonoid	1.....	4,57 %
Romboid	2.....	9,09 %
Sphenoid	7.....	31,81 %
	22.....	100,00 %

8. Haránthomlok-falcsoni jelző (*transversalis-frontoparietalis jelző*)

Középérték 66,98; ennek alapján az általános homlokalkat középszéles. A homlokalkat általános jellegét igazolja az a tény is, hogy a csoportgyakoriságot is ebben a csoportban találjuk legnagyobb esetszámmal. Feltűnő, az hogy a keskenyhomlokúság is jelentősebb csoportot képvisel a széleshomlokúsággal szemben. A keskenyhomlokúság kapcsolódik, mint látni fogjuk később, a meso-dolichocraniával, bár ebben a jellegben határozott kapcsolódást nem állapíthatunk meg. A variációs ingadozás 14 egység — a többi jelleghez viszonyítva alacsony.

Stenometop	x—65,9.....	5.....	31,25 %
Metriometop	66,0—68,9.....	7.....	43,75 %
Eurymetop	69,0—x	4.....	25,00 %
		16	100,00 %

9. Teljes profilszög.

A vizsgált leletanyagunkban feltűnően nagy a mesognathia gyakorisága, ez igen erőteljes alveoralis prognathiával kapcsolódik. Ennek a jellegnek határozott volta a dolicho-mesocran koponyaalkattal és leptoprosop-lepten arc-koponya alkattal igen fontos határozó bélyeg a későbbi típus meghatározásban.

Prognath	x—79°	2.....	22,22 %
Mesognath	80—84°.....	6.....	66,66 %
Orthognath	85—92°.....	1.....	11,11 %
Hyperorthognath ...	93—x	—.....	—
		9	99,99 %

10. Morfológiai arcjelző.

A középérték 88,67 — mesoprosopia, azaz »középszéles« arcúságú csoportját jelenti. A csoportgyakoriságok a koponyaalkaktól eltérőleg itt már a longi-form jellegek irányában való eltolódást mutatnak. A keskenyarcúság (lepto-

prosopia) közel az esetek 50 %-ban képviselt (49,99) és egyedül annyit képvisel, mint az euryprosopia és mesoprosopia együttesen. Az agykoponya alkatával szemben itt e jellegnek nagyobb homogenitása és ebből következőleg nagyobb típusmeghatározó értéke van. A variációs ingadozás 22 egység. A leptoprosopia — azaz keskenyarcúság a nők között gyakoribb, mint a férfiaknál.

Hypereuryprosop	. x—79,9.....	1.....	8,33 %
Euryprosop 80,0—84,9.....	1.....	8,31 %
Mesoprosop 85,0—89,9.....	4.....	33,33 %
Leptoprosop 90,0—94,9.....	4.....	33,33 %
Hyperleptoprosop	. 95,0—x 2.....	16,66 %
		12	99,98 %

11. Morfológiai felsőarcjelző

A középérték 53,17. A csoportgyakoriság és a középérték egyaránt a középszéles felsőarc csoportjában fordul elő. A morfológiai arcjelzővel szemben ez a jelző középszéles felsőarc nagyobb gyakoriságát példázza. Ebből következik az a tény, hogy az alsó arckoponya viszonylag igen keskeny, ezt az arcalakok vizsgálata is morfológiailag igazolja. A lefelé keskenyedő arcalak nagyobb gyakoriságban fordul elő, hasonlóképpen az ovális arcalak. A morfológiai felső arcjelző itt talált értékei igazolják a járomtájéknak több esetben kimutatható frontális helyzetét.

Euryen 45,0—49,9.....	1.....	8,33 %
Mesen 50,0—54,9.....	8.....	66,66 %
Lepten 55,0—59,9.....	3.....	25,00 %
		12	99,99 %

12. Szemüreg jelző.

81,64 a középérték. A szemüreg alkatának nincs olyan típushatározó jellege, mint az előbbi méretnek, illetve jelzőknek, de éppen a csoportgyakoriság és annak más jellegekkel való kapcsolódása igen jó támpontot nyújt arra, hogy bizonyos változatokat egymástól elhatárolhassunk. Legnagyobb csoportgyakoriság értékét a mesoconchia csoporton belül találjuk — 8 eset — 50,00 %. Ezután következik a hypsiconchia — 5 esettel — 31,25 %-ban. Morfológiai csoportok szerint a mesoconchia a kerek szemüregalakokkal kapcsolatos, míg a hypsiconchia élesebb margókkal határolt négyszögletes szemüregalkattal.

Chamaeconch x—75,9.....	3.....	18,75 %
Mesoconch 76,0—84,9.....	8.....	50,00 %
Hypsiconch 85,0—x 5.....	31,25 %
		16	100,00 %

13. *Orrüreg jelző.*

A középérték 47,75 ; a csoportgyakoriságban viszont a leptorrhinia áll első helyen. Ez a körülmény szorosan kapcsolódik ahhoz a már előbbieken ismertetett jellegekhez, hogy t. i. a meso-dolichocrania csoportján belül magas fokban érvényesül a leptoprosopia, és így ehhez kapcsolódik a leptorrhinia is.

Leptorrhin	x—46,9.....	6.....	50,00 %
Mesorrhin	47,0—50,9.....	3.....	25,00 %
Chamaerrhin	51,0—x	3.....	25,00 %
		12	100,00 %

14. *Maxilloalveolaris jelző.*

A maxilloalveolaris jelző középértéke 107,80 ; ugyanebben a csoportban találjuk a legnagyobb csoportgyakoriságot is — dolichourania.

Dolichouran	x—109,9.....	6.....	60,00 %
Mesuran	110,0—114,9.....	3.....	30,00 %
Brachyuran	115,0—x	1.....	10,00 %
		10	100,00 %

15. *Testmagasság.*

A rendelkezésünkre álló vázcsontok nem voltak alkalmasak minden esetben arra, hogy a testmagasságot pontosan meghatározzuk. 10 férfi és két nő esetében volt lehetséges a hosszúcsontok méreteiből Welcker és Manouvrier táblázataik alapján a testmagasságot meghatározni. A 10 férfi testmagasságának középértéke 162,40 cm ; a két nő testmagasságából vett középérték 152,50 cm. Meg kell itt említenem azt, hogy e csekély esetszám igen korlátolt értékűvé teszi a számított testmagasság középértékét, különösképpen a nők esetében.

A táblázatban is összefoglalt koponyák jelzőértékeit diagrammban is összefoglaltam, mégpedig olyformán, hogy a hat sugár tengelyen a fontosabb agykoponya és arckoponya jelzőértékeket felvive, azokat egyes koponyák esetében különböző összekötési vonalakkal érzékeltettem. Ebből a diagrammból a variációs ingadozást igyekeztem grafikusán bemutatni, tehát minden esetre kitűnik az, hogy melyek azok a koponyák, amelyet a hat fontos jelzőt figyelembevéve egymáshoz közelállanak, és melyek azok, amelyek egymástól eltérnek. Az eltérést érzékelteti még az a körülmény is, hogy a diagrammból közvetlenül leolvasható, hogy melyik az a jelleg, illetve az azt kifejező jelző, amelyben az eltérés mutatkozik. A 10 koponya esete közül kilenc koponya hosszúság-szélességi jelző értéke nyolc egységesen belül oszlik meg, és csak egy esik ezekről hat egységnyi távolságra. A legnagyobb szóródás a hosszúság-magassági jelző esetében mutatkozik, itt az összes ábrázolt koponyák közül csupán két esetben

van egyezés, a többi esetben igen széles sávban oszlanak meg az esetek. A szélesség-magassági jelző esetében az előbb említett ingadozás ugyanilyen nagyfokú, és négy esetben kettő-kettő egyezésben találni fedést. A morfológiai arcjelzőnél már határozott csoportosulás figyelhető meg a diagrammban. A 75—85-ös értékek között találni két esetet, a 85—90-es értékek között ismét két esetet, majd a harmadik csoportban a 90—97-es értékek között négy eset fordul elő egymáshoz igen közel eső metszőpontokon. A szemüregjelző diagrammrészletében ugyancsak nagy ingadozás figyelhető meg a jelleg eloszlásában. Az orrüregjelző esetében a diagrammrészlet két éles csoportosulást tüntet fel, 50—55-ös értékek közt három eset, 43—47-es jelzőértékek között hét eset. Az egyes értékeknek a diagrammrészletek különböző pontjain való metszés egyben jelzi azt is, hogy tipológiailag mennyire átszövődnek az egyes jellegek. Ha egy bizonyos határozott formát fejeznének ki a jelzőértékeket összekötő határvonalak és azoknak az egyes koponyák esetében mindig azonos volna a formájuk, akkor határozott homogenitásról beszélhetnénk. A heterogenitás a jellegek diszperziójában is pontosan azonnal követhető. (XVII. t.).

IV. ÖSSZEFOGLALÁS.

Az Alsónémediben talált, badeni-csoporthoz tartozó ethnikum koponyáinak analitikus vizsgálata után foglalkoznunk kell azzal a problémával, hogy milyen elemekből áll a populáció, azok az elemek egymással milyen arányban állanak, és végül tárgyaljuk az egyes elemeknek eredetproblémáját. A morfológiai jellegeket és a metrikus jelzőadatokat figyelembevéve, az alsónémedi-badeni-csoport-hoz tartozó ethnikumban két határozottan elkülöníthető változatot és egy kevésbé elhatárolható változatot különböztethetünk meg.

I. típus (változat). Meso-hypsicran csoport.

A meso-hypsicran csoportnak fontosabb meghatározó jellegei a következők: meso-brachycrania, hypsicrania, metrio-acrocrania, metrio-stenometopia, leptomesoprosopia, meso-hypsiconchia, leptomessorhinia. Morfológiai jellegeiben e típust a következőkben foglalhatjuk össze. A koponya horizontális körvonala ellipszoid-sphaenoid. A mediansagittalis görbe magasan ívelt, egyenletes, a homlok magas, hátrafutó, a fejtető félköríves, a nyakszirt erősen domború, curvoccipital. A tarhely közepes fejlettségű (Broca I—II.). Az arckoponya alakja ovális, esetenként lefelé erőteljesen keskenyedő. A felsőarc esetenként széles-középszéles. A szemüreg alakja változik a kerektől a négyszögletesig, ugyanezt tapasztaljuk méretbeli viszonyaiban is. A járomtáj temporalis jellegű és csak ritkán érvényesül a kissé frontális helyzet. Criptozyg. Az orrüreg keskeny, alacsony, körte és fordított szívalakú. Az orrcsontok egymáshoz hegyesszögben hajlanak, az orrgyök keskeny, az orrhát esetenként gyenge convexitású. A fossa canina mélyített. Fossa praeanasalis igen éles, egyes esetekben. Az arcprofil

mesognath; alveolaris prognathia határozott. »Negriform« jellegek mutathatók ki. Az áll alacsony, keskeny, állcsúcs egyenes. A termet alacsony-kisközepes. Ebbe a csoportba a következő sírok csontvázletelei tartoznak: 11., 19., 28., 29., 44., 53., 57/2., 58. Összesen: 8. Az első típus variánsainak tekinthető bizonyos eltérésben a 36-os és 42-es sírok csontvázletelei.

II. típus (változat). Meso-dolichocran-hypsicran csoport.

A változatot meghatározó jellegegyüttesek a következők: meso-dolichocrania, ortho-chamaecrania, metrio-tapeinocrania (acrocrania), steno-metrio-metopia, leptoprosopia, meso-chamaeconchia, leptorrhina. Morfológiai meghatározói a következők: a horizontális körvonal ovoid-ellipszoid, a median-sagittalis körvonal laposabban ívelt és részben tagolt. A homlok közép magas a fejtető hosszant lapos, a nyakszirt domború — curvoccipital. Az arckoponya ovális-négyzetes (keskeny), a szemüreg alacsony, négyzetes, az orrüreg magas, keskeny, az orrsontok magasan kiemelkedők, orrhát egyenes, Az apertura piriformis alsó széle élesen határolt. Az arckoponya profilja egyenes — orthognath. Gyenge alveoláris prognathia. Az áll közép magas, keskeny, az állcsúcs határozott. Testmagasság: közepes-kisközepes-nagyközepes. Ebbe a csoportba tartoznak a következő sírok csontvázletelei: 5., 22., 24., 25., 41., 46., 57/1. Összesen 7.

III. típus (változat). Brachy-hypsicran csoport.

A fontosabb meghatározó jellegegyüttesek a következők: brachycrania- (mesocrania határán), hypsicrania, tapeinocrania, meso-eurymetopia, meso-leptoprosopia, lepto-mesorrhina. Morfológiai jellegei a következők: a horizontális körvonal sphaeno-pentagonoid, a mediansagittalis körvonal félköríves, magas. A homlok magas, meredek, a fejtető magasan ívelt, a nyakszirt meredek — planoccipital. Az arckoponya alakja kerek-négyzetes, mérsékelten széles és kissé lapos. A járomtáj frontális helyzetű, a középarc széles. A szemüreg magas (e méret erősen ingadozó). Az orrüreg körtealakú, az orr az arc síkjából közép-magasan kiemelkedő, egyenes, rövid. Az áll magas, széles, állcsúcs egyenes, az arcprofil egyenes. Testmagasság: közepes (nagyközepes). Ebbe a csoportba tartoznak a következő sírok csontvázletelei: 3., 38., 56. Összesen: 3.

Végezetül ethnogenetikai értékelés szempontjából két feladat áll előttünk: meghatározni, hogy a vizsgálat során megállapított csoportok milyen antropológiai változatokkal azonosíthatók (1), továbbá, hogy a megállapított antropológiai változatok milyen más neolitikus, késő-neolitikus és rézkori leletekkel állanak vonatkozásban (2). Ez utóbbi feladat megoldása célozza leginkább azt, hogy regionalisan megvilágítsuk a magyarországi badeni ethnikum ethnikai vonatkozásait, azaz az ethnogenetikai kérdést.

Az I. csoport mediterrán és kisebb részben brachycran változatokkal hozható (alpi, dinári) kapcsolatba. A termet, a koponyaalkat és különösképpen az arckoponya vonásai tanuskodnak erről (a jellegek kettőssége). E csoportra

jellemzők mindezenfelül a határozott »negroid« vonások. Mesognathia, alveolaris prognathia, fossa praeasalis, esetenként alacsony-középszáj orrüreg.

A II. csoport azonossága a mediterrán-protoeurópai változatokkal állapítható meg. Közepes termet, dolichocrania, amely esetenként mesocrania-ba nyúlik át, határozott leptoprosopia és végül leptorrhina a legfontosabb meghatározó bélyegek. A brachy-hypsicran-csoport (III.) nagyságra nézve a legkisebb egység, viszont anyagunk vizsgálata szempontjából a jelentősége a legnagyobb. A III. csoport protoalpi és dinári változatokkal kapcsolatos. A termet nagyközepes-közepes, a koponyaalkat brachycran, hypsicran. Arckoponya meso-leptoprosopia csoportjában foglal helyet. Az orrüreg magas, az orrhát rövid. A környező és távolabbi területek, korábbi és későbbi leleteivel történő összehasonlítás, adja végül magyarázatát a megállapított változatok hazai badeni-ethnikumban való megjelenésének.

A változatok ismeretében megkísérlem az ethnogenetikai kérdésre vonatkozó tényeket is felsorakoztatni, s amennyire lehetséges megoldást keresni. A magyarországi badeni csoporthoz tartozó leleteket e célból összehasonlítottam Reche által feldolgozott (Marschwitz, Lbositz, Sulowitz, Bilin, Gross-Tschernosek, Jordansmühl, Deutsch-Horsowitz) leletekkel, valamint Lebzelter (Kleinhadersdorf), Schliz (Heilbronn, Friedberg), Schmidt (Vučedol), Mühlmann (Altenburg), Schenk (Chamlandes), Schlaginhaufen (svájci neolitikus koponyák), Schwerz (Schaffhausen), Mehlis (Grotta della Arene, Issel), Giuffrida-Ruggeri (Vitigliano), Schliz (Remedello) által publikált leletekkel. A hosszúság-szélességi jelző értékeinek alapján tett összehasonlításból azonnal kitűnik, hogy a magyarországi leletekhez legközelebb állanak a Vučedol-ban feltárt leletek, amennyiben a mi anyagunkon talált középérték legjobban azt közelíti meg (76.79). Mindjárt ezt követi sorrendben a svájci neolitikus leletek hosszúság-szélességi jelzőinek középértéke (75.94). Az aeneolitikus és rézkori leletekkel történő egybevetés azért tanulságos, mert az ott mutatkozó mesocrania és bizonyos értelemben vett abszolút hosszúfejűségnek jelentkezését találhatjuk a magyarországi badeni csoportba tartozó ethnikumban. A méretekből, jelzőkből nyert tanulságokat fordítsuk át embertani terminológiára, és ekkor az előbb ismertetett számértékek a következő ethnogenetikai folyamatnak feltételezését valószínűsítik. A magyarországi neolitikumnak a végén bekövetkező ethnikai folyamatok két irányból kapnak intenzív utánpótlást. Északnyugat felől történik a protoeurópai változatnak további beszivárgása (ezt a típust, ill. változatot némi eltéréssel jelöli Reche »homo sudeticus«-nak). Jelentősége azonban a korábbi neolitikus kultúrákban vitt szerepéhez viszonyítva alárendeltebb. Délkelet és dél felől igen jelentős, sőt ethnikai szempontból abszolút jelentőségű a proto-mediterrán (negroid vonásokkal) változatoknak a megjelenése, amelyek a későbbiek során egészen a Bodrogkeresztúri-kultúra végéig a legelső ethnogenetikai elemet képviselik. Erre utalnak a táblázatban közölt olaszországi és vučedoli leletek is. Az előbbieket viszont a morvaországi és ausztriai leletekkel hozhatók

III. táblázat.

Neolitikus és aeneolitikus leletek hosszúság-szélességi (cephal-index) jelző középértékeinek összehasonlító táblázata

No.	Lelőhely	Régészeti kultúra	N	Közép- érték	Szerző
1.	Marschwitz	zsinórdíszes k.			
	Lobositz	«			
	Sulowitz	«			
	Bilin	«			
	Gross-Tschernosek	«	47	71,72	Reche O. ⁶
2.	Jordansmühl	szalagdíszes k.			
	Deutsch-Horsowitz	«	15	74,34	Reche O. ⁷
3.	Kleinhadersdorf	«	7	72,37	Lebzelter V. ⁸
4.	Heilbronn	«	1	68,75	Schliz A. ⁹
5.	Friedberg	«	1	70,86	Schliz A. ¹⁰
6.	Vučedol	badeni k.	1	76,79	Schmidt R. R. ¹¹
7.	Vučedol	aeneolith	4	73,45	Schmidt R. R. ¹¹
8.	Altenburg (Baden)	badeni k.	8	71,60	Mühlmann ¹²
9.	Chamblandes	késő neolith	21	74,94	Schenk ¹³
10.	Svájci neolithikus más leletek	késő neolith	26	75,94	Schlaginhaufen O. ¹⁴
11.	Schaffhausen	badeni k.	8	73,61	Schwerz ¹⁵
12.	Grotta della Arena	késő neolith.	6	72,10	Mehlis ¹⁶
13.	Issel	«	4	74,70	Mehlis ¹⁷
14.	Vitigliano...	«	—	84,10	Giuffrida Ruggeri ¹⁸
15.	Svájci »Pfahlbau-..... funde«	Pfahlbautenzeit cölöpkor	51	76,80	Schlaginhaufen O. ¹⁹
16.	Középeurópai lelete	aeneolith	—	74,00	Schliz A. ²⁰
17.	Magyarországi neolithikus koponyák	neolith	—	72,08	Bartucz L. ²¹
18.	Lengyel (Tolna m.)	késő-neolith	4	67,50	Virchow R. ²²
19.	Magyarországi rézkori koponyák	rézkor	—	71,34	Malán M. ²³ Bartucz L. ²⁴

⁶ Reche O.: Zur Anthropologie der jüngeren Steinzeit in Schlesien und Böhmen. Arch. Anthr. N. F. Bd. 7. 1908. p. 211.⁷ Reche O.: Zur Anthropologie der jüngeren Steinzeit in Schlesien und Böhmen. Arch. Anthr. N. F. Bd. 7. 1908. p. 211.⁸ Lebzelter V.: Neolithische Gräber aus Klein-Hadersdorf bei Poysdorf in Niederösterreich. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. 66., I—II. Heft, Pp. 1—16.⁹ Schliz: Die vorgeschichtlichen Schädeltypen der deutschen Länder in ihrer Beziehung zu den einzelnen Kulturkreisen der Urgeschichte. Arch. f. Anthropol. N. F. Bd. 7. 1908. p.: 253—254.¹⁰ Schliz: Die vorgeschichtlichen Schädeltypen der deutschen Länder in ihrer Beziehung zu den einzelnen Kulturkreisen der Urgeschichte. Arch. f. Anthropol. N. F. Bd. 7. 1908. p.: 253—254.¹¹ Schmidt R. R.: Die Burg Vučedol, Zagreb, 1945.

Die Rassengehörigkeit der Badener und Vučedoler Siedler.

¹² Mühlmann L.: Die Schädel aus einer neolithischen Siedlung bei Altenburg in Baden. Ztschr. f. Morf. und Anthr. Bd. 28. Hf. 3. 1929. p. 244.¹³ Schenk A.: Description des restes humains de sépultures néolithiques des environs de Lausanne. Bull. d. 1. Soc. vol. 34.¹⁴ Schlaginhaufen O.: Die anthropol. Funde aus den Pfahlbauten der Schweiz. Mitteil. der Antiquar. Gesellschaft in Zürich. Bd. 29. H. 4. 1929.¹⁵ Schwerz F.: Die neolithische Bevölkerung der Schweiz. Arch. f. Rass. u. Ges. Biol. Jg. 11.¹⁶ Mehliis C.: Die Ligurefrage. Arch. f. Anthropologie. Bd. 26. 1900. p. 35—87.¹⁷ Archivio per l'Anthr. 1914. p. 48.¹⁸ Archivio per l'Anthropologia e la ethnologia. Bd. 45. 1915. p. 48.¹⁹ Schlaginhaufen O.: Die anthropologischen Funde aus den Pfahlbauten der Schweiz. Mitteil. der Antiquar. Gesellschaft in Zürich. Bd. 29. H. 4. 1929.²⁰ Schliz: Die vorgeschichtlichen Schädeltypen der deutschen Länder in ihrer Beziehung zu den einzelnen Kulturkreisen der Urgeschichte. Arch. f. Anthropol. N. F. Bd. 7. 1908. p. 253—254.²¹ Bartucz L.: Ungarische Jahrbücher. Bd. XIX. 1939. Heft 2—3. Die Geschichte der Rassen in Ungarn und das Werden des heutigen ungarischen Volkskörpers.²² Virchow R.: Excursion nach Lengyel. Ztschr. f. Ethn. Bd. 22. 1890. Verhandlungen., p. 97.²³ Malán M.: Adatok a lengyeli őstelep neolith-kori lakóinak anthropológiájához. Budapest, 1929.²⁴ Bartucz L.: Ungarische Jahrbücher. Bd. XIX. 1939. Heft 2—3. Die Geschichte der Rassen in Ungarn und das Werden des heutigen ungarischen Volkskörpers; p. 281—320.

vonatkozásba. Végezetül, amint az az alsónémedi anyagunkból is kitűnt, vannak oly változatok (protoalpi, dinári (?), amelyek bizonyos vonatkozásban keleti és nyugati vonatkozásokra utalnak. A keleti vonatkozásokra azért is kívánok rámutatni, mert több oly koponya van vizsgálati anyagunkban, amelyben, a koponya általános alakja, továbbá az arckoponya lapossága, az orrgyök megjelenési formája és az orrhát rövideége mind kapcsolódnak az europid és mongolid fajtakörök határán kialakult változatokhoz. Erre a tényre inkább csak rámutatni kívánok, de bizonyítása majd a későbbi kutatások feladata, amikor már több lelet fog a kutatók rendelkezésére állni. Schlaginhaufen által a svájci neolitikumban kimutatott Baumes-Chaudes-Cro-Magnon-i típus, Pfahlbautípus (Type de Grimaldi) és a Grenelle-típus megismétlődését, jobban mondva jelenlétét állapíthatjuk meg a badeni csoporthoz tartozó alsónémedi csontvázanyagban is, azzal az eltéréssel, hogy a sorrendiség más, és főleg a gyakoriság eltér az ott talált eredményektől.

Vizsgálatunk végköveztetését az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. Az Alsónémediben feltárt badeni csoporthoz tartozó temető ethnikumában három csoport határolható el: I. Meso-hypsicran csoport. II. Meso-dolichocran csoport. III. Brachy-hypsicran csoport.

2. A megállapított embertani csoportok a következő változatokkal hozhatók vonatkozásba: I. csoport: mediterrán + alpi (Grenelle típus) + dinári változatok. II. csoport: mediterrán + protoeurópai (Cro-Magnon típus). III. csoport: Alpi + dinári változatok (Pfahlbautípus bizonyos jellegekben).

3. Az ethnogenetikai problémák felvetésénél az I. csoportot képviselő változatok délnyugatra utalnak; a II. csoportba tartozó változatok északnyugatra (a zsinórdíszes kultúra és szalagdíszes kultúra ethnikuma felé) vezetnek elsősorban, de emellett a déli irányból jött ethnikai elemek is jelentősek. A III. csoportba tartozó ethnikai elemek keleti és részben nyugati ethnikai hatásokra utalnak.

3. Az alsónémedi ásatások háziállat-anyagának vizsgálata

Írta: BÖKÖNYI SÁNDOR

28. sz. sír. Két fejjel összetemetett szarvasmarha. Az idősebb (a) baloldali, a fiatalabb (b) jobboldali fekszik.

a) csontváz. A csontlelet a következő csontokból áll: egy mandibula, melynek baloldali ágáról hiányzik a processus coronoideus, két maxilla processus alveolarisa, teljes zápfogsorokkal, jobboldali os incisivum teste, két lapocka angulus articularisa és a spina scapulae részlete, két humerus, melyek proximalis epiphysise hiányzik, két radius, részlet a két olecranonból, két metacarpus, medencecsont-részletek, két femur, melyek közül a baloldaliról hiányzanak a trochanterek, két tibia, két astragalus, két calcaneus, két metatarsus, négy os phalangis primae, három os phalangis secundae, két os phalangis tertiae (mindkettő jobboldali), két hátcsigolya, processus transversus és spinalis nélkül,

egy ágyékcsigolya, processus transversus nélkül, az os sacrum a partes laterales nélkül, két farokcsigolya, carpus és tarsus-csontok és sok bordarészlet.

Körülbelül 6 éves tehén csontváza. Nemét bizonyítja az állkapocs keskenyebb, finomabb volta, a csontok aránylag kisebb harántméretei, az izmok tapadására szolgáló csontlécek és felszínek gyengébb fejlettsége, az os sacrum erősen ívelt volta. Marmagassága körülbelül 128—132 cm. A mandibula hosszú, finom. A zápfogak enyhén kopottak. Valamennyi metszőfoga váltódott. Az ágyék hosszú és keskeny (valószínűleg kistömégű izmok tapadtak az ágyékcsigolyákon). A lábak rövidek, vékonyak.

b) csontváz. A lelet a következő csontokból áll: egy mandibula, három praemolaris és molaris foggal, a baloldali ramus mandibulae nélkül, mindkét maxilla processus alveolarisa, három praemolaris és két molaris foggal, a baloldali os incisivum teste, az os occipitale két condylusa, csaknem teljesen körülfogva a foramen magnumot, az os occipitale jobboldali processus jugularisa, az os zygomaticum processus frontalis, részletek az os temporalisból és az os sphenoidesből, epistropheus, processus spinalis nélkül, öt nyakcsigolya, 13 hátcsigolya (közülük egy ép, a többin különböző hiányok vannak), öt ágyékcsigolya, egy farokcsigolya, egy lapocka angulus articularisa, a spina scapulae egy részével, két humerus, proximalis epiphysis nélkül, két radius diaphysis, két olecranon-részlet, két metacarpus, distalis epiphysis nélkül, medence-csont-részletek, két femur, epiphysisek nélkül. Egy ép tibia (jobboldali), egy tibia diaphysis, két metatarsus, distalis epiphysis nélkül, két astragalus, két calcaneus, 18 ujjcsont, carpus- és tarsus-csontok és bordarészletek.

Körülbelül 10-12 hónapos borjú csontváza. Korát bizonyítja, hogy a második moláris foga még nem hasadt ki teljesen, csontjainak pedig szinte valamennyi epiphysise levált a diaphysisről, jelezvén, hogy a csontosodás még kevésbé előrehaladott, általában pedig csontjai a csontszövet hiányos tömörülése miatt kevésbé ellenállóak és lyukacsosak. Marmagassága körülbelül 85—95 cm. A mandibula rövid és aránylag széles. A törzs a végtagokhoz képest rövid, keskeny, a lábak nyurgák és vékonyak.

3. sz. *sír*. Két szarvasmarha-csontváz, melyek egymás mellett fekszenek, úgy, hogy fejük összeér, törzsük pedig V alakban válik szét. Az idősebb (a) jobboldalán, a fiatalabb (b) baloldalán fekszik, gerincüket és végtagjaikat behajlítják. A nagyobb szarvasmarha hossza (a *sírban* mérve) 165 cm, a kisebbé 152 cm.

a) csontváz. Valószínűleg teljes szarvasmarha csontváz. Sajnos valamennyi részletére vonatkozóan nem tudok kimerítő leírást nyújtani, mivel a csontváz (miként e *sír* másik csontváza is) eredeti helyzetben van kiállítva a Nemzeti Múzeum régészeti kiállításán.

A koponya rossz megtartási állapotban van, egész apró darabokra van törve. A szarvak hiányoznak, de létezésüket bizonyítja, hogy a szarvesapok erősen fejlettek. A törzs többi csontjainak megtartási állapota közepes, az egész csontváz színe szürkés-fehér.

Körülbelül 8 éves tehén csontváza. Korát igazolja, hogy minden metszőfoga kiváltódott és a nyelvi felszínen erősen lekopott. A zápfogak szintén erősen kopottak. Marmagassága körülbelül 130—133 cm. Nemét bizonyítja a fej szélességi méreteinek kisebb volta, tehát a fej finomsága, a hosszúcsontok vékonyabb, finomabb volta, valamint az, hogy a medence csontjai vékonyabbak, kidudorodásai, éleik simábbak, enyhébbek, ürege pedig tágabb.

A koponya részletes leírása :

A nyakszirt széles, aránylag alacsony, kevésbé kidomborodó. A nyakszirt-csont nem terjed túl a fejélen, de eléri azt. A fejél széles és egyenes. A homlok széles, lapos. A homlok a szarvasapoktól a szemboltok apicalis részét összekötő egyenesig téglalapot alkot, melynek hosszabb oldalai kétoldalt vannak. A szemüreg nagy és mély. Az orbita szélei kiemelkednek a homlok síkjából, sőt oldalra is oly erősen kitolódnak, hogy a szentengelyek inkább előre irányulnak. A pofák kevésbé fejlettek, alig domborodnak, ennek következtében a tuber malare kiemelkedése kifejezettebb. A halántékarok mély, de viszonylag keskeny. Az orrcsontok keskenyek, az os incisivumok processus nasalis-a nemcsak a maxillával találkozik, hanem eléri az orrcsontot. Alapi nézetben a koponya kissé megnyúlt, finom. Az állkapocs hosszú és keskeny. Ágai magasak, a rágóizmok tapadására szolgáló felületek és csontlécek kevésbé fejlettek. Valamennyi metszőfoga kiváltódott.

A test leírása :

A nyak hosszú, az izmok tapadására szolgáló felületek kevésbé fejlettek. A mar kevésbé emelkedik ki, szinte teljesen egybefolyik a háttal. A hát és ágyék hosszú és keskeny. A medence öblös, csontjai finomak. A far és a farok csontjai nem láthatók az őket belepő homoktól, így ezek a részek nem bírálhatók el. A mellkas hosszú és mély, a bordák keskenyek. A lábak vékonyak, aránylag rövidek.

b) csontváz. Valószínűleg teljes szarvasmarha csontváz (részletes leírása az előzőével azonos ok miatt nem közölhető). A koponya igen rossz, a csontváz többi része pedig jó megtartási állapotban van, csupán a csöves csontok epiphyseinek egy része vált el a diaphysistól az állat fiatal kora miatt, de ezek a csontrészek sem hiányoznak. A csontváz színe szürkés-fehér.

A csontváz leírása :

Körülbelül 1 és 1/4—1 és 1/2 éves borjú csontváza. Korát bizonyítja, hogy valamennyi tej-metszőfoga kihasadt, de még egy sem váltódott ki, a fogak nyelvi felszínén pedig a zománc teljesen lekopott. Valamennyi zápfog kihasadt, de alig kopott. Nemének megállapítása sajnos nem sikerült, mert fiatal korban a nemek részint közelebb állnak egymáshoz, részint pedig a fiatal állatok testalkatukban a gyorsfejlődő típust képviselik, ez viszont jobban megfelel a bika testalkatának, mint a tehénének. Marmagassága körülbelül 120 cm.

A koponya egészében rövid és viszonylag széles. A nyakszirt széles, lapos, a homloktájra nem hág fel. A fejél széles, egyenes. A homlok széles, rajta kiemelkedések, vagy bemélyedések nincsenek. A szemüreg széles és mély, szélei oldalt

kitolódnak, úgy, hogy a szemtengelyek előre irányulnak. Az orrcsontok keskenyek, az os incisivumok processus nasalis az orrcsontokkal találkozik. A halántékárok keskeny. Szarvai hiányoznak, de jelenlétükre következtetni lehet, a szarvcsapok fejlettsége miatt. Az állkapocs rövid, viszonylag széles. A törzs aránylag rövid, keskeny. A lábak jól fejlettek, az előző állathoz viszonyítva vastagok. Tehát a csontváz lényegében hasonlít az ugyane sírban talált idősebb állat csontvázához. A különbségek csupán a két állat különböző kora miatt adódnak.

A csontvázak típusa :

Mind a négy csontváz között erős hasonlóság állapítható meg. Sajnos az első két csontváz legfontosabb részéből, a fejből mindössze a mandibulák és más kisebb töredékek maradtak meg, így ezeknél éppen a legfontosabb típuselkülönítő jellemvonásokra nem hivatkozhatunk. Mindenesetre azonban a két csontváz többi mérési adatait összehasonlítva a másik kettőével, a hasonlóság jól előtűnik.

Mind a négy szarvasmarha, a fej alakja, méretei, illetve a többi testméretek alapján *Bos primigenius* Bojanus-tól származó szarvasmarhák csoportjába sorozható. E tulokfajta a mai szarvasmarháink őse. A diluviumban egész Európában, Kelet- és Közép-Ázsiában, valamint Észak-Afrikában rendkívül el volt terjedve. Mivel húsa jó táplálékot nyújtott, erősen vadászták, úgyhogy számuk egyre csökkent. Legtovább az orosz pusztákon és Lengyelországban élt. Az utolsó ilyen tehenet egy lengyelországi erdőben pusztították el 1628-ban. A *Bos primigenius* Bojanus hatalmasan fejlett állat volt, 160—190 cm magassággal, volt azonban törpe változata is, mely valószínűleg a gyengébb táplálkozási viszonyok hatására alakult ki. Az itt leírt állatok minden valószínűség szerint éppen ebből a változathoz származnak. Fej- és testalkatuk általában a magyaralföldi marhára emlékeztet. Legnagyobb részük hatalmas szarvakat viselt, de akadtak rövidszarvú, sőt szarvatlan vérvonalak is, ezek valószínűleg mutáció hatására alakultak ki. Ebből az őstulok-fajtából származtatható a mai *primigenus*, illetve egyik alfajtájából a mai *frontosus*-csoport. (Ez utóbbi azonban már igen sok vonásban lényegesen eltér az eredeti *Bos primigenius* Bojanustól). Az eredeti *primigenius* marhacsoportba sorolhatók Magyarország (magyaralföldi), Dél-Oroszország, Románia (moldvai), a Balkán-félsziget (iskar) és Olaszország (romagnoli) parlagi marhái, másrészt pedig a nyugateurópai lapály-marhák (friz jeverlandi, holsteini stb.). Azonban, míg az első csoport tagjai tiszta *Bos primigenius* Bojanus-utódok, s így a parlagi marhák prototípusai, addig a lapály-marhák *Bos primigenius*-varietas Hahn és *Bos europeus brachyceros* Adametz-vért is tartalmazznak, ennél fogva szervezetük finomabb.

Az itt ismertetett négy szarvasmarha már nem tekinthető megszelídített vadtuloknak. Szervezetük, csontozatuk finomabb volta bizonyítja azt, hogy őseik már több nemzedéken keresztül házasítottak voltak, s a domesticatio, a jobb felnevelési, tartási körülmények alakították szervezetüket finomabbá,

mint vadon élő közvetlen rokonaikét. Sőt ezen túlmenőleg azt láthatjuk, hogy testük felépítése bizonyos tekintetben tovább haladt a parlagi marhákénál, inkább a tejtermelő-típus felé mutat átmenetet. Ez viszont azt bizonyítja, hogy e marhák nemcsak egy-két ősre visszamenően, hanem jóval továbbra is domestikált ősökre vezethetők vissza. Másik fontos következtetés, melyet a testalkat finomságából, a tejtermelő típus felé való eltolódásából levonhatunk, hogy e műveltség embere már komoly állattenyésztési ismeretekkel rendelkezett. Ugyanis egy többféle termelési irányzatú állatfajta magától nem alakul át bizonyos termelési irányba; egy egyetlen termelési irányt képviselő fajta kialakításához tenyésztési szakértelem szükséges. A műveltség embere valószínűleg szigorú szelekcióval (tenyész kiválasztással) kiválogatta állományából a kiváló tejtermelő egyedeket, ezen túlmenőleg vérvonalakat, s e vérvonalak tagjaival beltenyésztést gyakorolt, esetleg keresztezte is állatait jól tejelő fajtákkal, hogy tejtermelőképességüket növelje.

A másik feltevés viszont az állatok finom szervezetének okát illetőleg az, hogy mivel ezek minden valószínűség szerint főrangú emberek áldozati állatai voltak, a nekik, illetve felmenő ágon családjuknak nyújtott jobb táplálás, nagyobb gondozottság stb. okozta azt, hogy szervezetük így elfinomodott.

Mivel ezek az állatok a mai magyaralföldi marha néven ismert, a podoliai szarvasmarhacsoportba tartozó szarvasmarhák ősei közt szerepeltek, érdekes lesz e négy állatot a mai magyaralföldi marhákkal összehasonlítani, vagyis megnézni, hogy mit változtak ezek a marhák 3.500—4.000 év alatt. A magyaralföldi marha ehhez viszonyítva inkább erőtermelő típus. Fejalkata teljesen hasonló a négy állat fejéhez, mindössze kissé durvább. Hatalmas szarvakat visel; ez feltehető a négy állatnál is a koponya alkata és a szarv-csapok komoly fejlettsége alapján, de sajnos a szarvak itt hiányoznak. A nyak hosszú, gyengén izmolt, akárcsak a négy állatnál. A mar a magyaralföldieknél hosszú és magas, az itt feltárt négy szarvasmarhánál pedig alig emelkedik ki a hát vonalából. Itt már látható az eltérés, amely az erőtermelő és a tej típus között fennáll, mert igavonó marhánál csak a hosszú és magas mar, s ebből következőleg a hosszú és dőlt lapocka bizonyítja a kiadós és rugalmas lépést. A hát és ágyék hosszú és keskeny, akárcsak e négy állatnál, de ezekénél azért kissé szélesebb s így izmosabb is. A magyaralföldi szarvasmarha fara hosszabb, szélesebb is ezekénél, — ez szintén az erőtermelő típus jele, — de sokszor csapott. Végtagcsontjai hosszabbak, de zömökebbek is.

Felmerül még a kérdés, hogy miért temették el ezeket a szarvasmarhákat gazdáikkal együtt. Erre vonatkozólag két feltevés jöhet szóba. Temethették azért, hogy a halottnak legyen mivel megkezdeni túlvilági gazdálkodását. Azonban ez esetben inkább egy tehenet és egy bikát, nem pedig egy tehenet és egy borjút temettek volna egymás mellé, márcsak azért is, hogy a túlvilágon mindjárt szaporíthassa őket. A másik feltevés az, hogy áldozati célból temették a halott mellé a két állatot. Ez a valószínűbb, mert a feltárt 44 sírból csak e kettőben

feküdtek a halott mellett állatok, e halottak pedig — ékszereikből és használati tárgyaikból ítélve — gazdag emberek voltak, s így inkább lehetett módjuk rá, hogy anyagilag értékesebb áldozatot hozzanak.

Az alábbiakban ismertetem a négy állat méreteit és jelzőit, összehasonlítva azokat egy mai magyaralföldi szarvasmarha méreteivel. Egyszerűség kedvéért a 28. sz. sírban lévő idősebb állatot I-gyel, a fiatalabbat II-vel, a 3. sz. sírban lévő idősebb állatot III-mal, a fiatalabbat IV-gyel, az összehasonlításul szolgáló mai magyaralföldi szarvasmarhát V-tel jelölöm.

TESTMÉRETEK

KOPONYA	I.	II.	III.	IV.	V.
Profilhosszúság	—	—	488	356	499
Kis-koponyahosszúság	—	—	284	242	295
Öreglyuk-arcléc-méret	—	—	287	238	270
Agykoponya hossza	—	—	240	221	233
Orbita előtti hosszúság	—	—	351	312	382
Archossz	—	—	270	250	274
Dorsalis agykoponyahosszúság.....	—	—	205	—	208
Fogsor-hosszúság.....	—	—	220	—	250
Zápfogsor hossza	137	115	128	135	128
Foramen magnum-hosszméret	—	37	—	—	44
P ₁ —P ₃ -hosszúság	71	59	52	58	51
Orrcsont legnagyobb szélesség	—	—	29	—	31
Arcszélesség	—	—	147	—	156
A foramen magnum szélessége	—	33	—	—	39
A legnagyobb mélységi méret	—	—	243	—	249
MANDIBULA					
I. mandibula-hosszúság	368	—	378	360	380
II. mandibula-hosszúság	384	—	395	344	403
I. ramus mandibulae-magasság	149	102	148	128	153
II. ramus mandibulae-magasság.....	—	144	—	—	205
Állkapocsmagasság a P ₁ -nél	39	28	41	34	41
Állkapocsmagasság az M ₁ -nél	52	45	51	48	52
P ₁ —P ₃ -hosszúság	51	62	59	51	53
A zápfogsor hossza	143	114	148	122	131
A foghíjjas szél hossza	89	—	92	—	101
Az állkapocs-test szél. a P ₃ -nál	18	22	18	24	25
Az állkapocs-test vast. a P ₃ -nál	48	37	54	—	48
Az állkapocs-test legkisebb szélessége .	—	12	13	—	17

ATLAS	I.	II.	III.	IV.	V.
A test hossza	—	—	45	—	45
A szárny hossza	—	—	96	—	98
Az ív hossza	—	—	50	—	52
A cran. iz. felület szélessége	—	—	104	—	112
A caud. iz. felület szélessége	—	—	97	—	96
A legnagyobb szárny szélesség	—	—	190	—	188
EPISTROPHEUS					
A test hossza	—	72	80	75	83
Az ív hossza	—	39	42	40	41
A fog hossza	—	28	30	—	31
A cran. iz. felület szélessége	—	70	—	—	81
A fog szélessége	—	36	—	—	40
A for. vert. cran. szélessége	—	28	—	—	31
A for. vert. caud. szélessége	—	25	—	—	29
A csigolya legkisebb szélessége	—	42	44	—	44
A fossa. caud. szélessége	—	58	—	—	77
A caput craniale magassága	—	41	—	—	49
A fossa. caud. magassága	—	24	—	—	34
A for. vert. cran. magassága	—	22	—	—	26
A for. vert. caud. magassága	—	24	—	—	35
TÖBBI NYAKCSIGOLYA					
A test hossza	—	49	58	53	55
Az ív hossza	—	25	32	30	31
Egy processus transv. hossza	—	50	—	—	52
A caput cran. szélessége	—	29	—	—	31
A csigolya legkisebb szélessége	—	36	—	—	39
A csigolya legnagyobb magassága	—	—	100	97	98
A caput cran. magassága	—	26	29	—	30
A for. vert. cran. magassága	—	23	—	—	25
A for. vert. caud. magassága	—	18	—	—	21
A caput cran. hossza	—	13	—	—	13
A fossa caud. szélessége	—	32	—	—	34
A fossa caud. magassága	—	30	—	—	32
HÁTCSIGOLYÁK					
A test hossza	—	34	36	34	35
Az ív hossza	—	27	27	26	27
A caput cran. hossza	—	8	9	9	9
A fov. cost. cran. hossza	—	11	—	—	14

HÁTCSIGOLYÁK	I.	II.	III.	IV.	V.
A fov. cost. caud. hossza	—	10	—	—	14
A processus spin. szélessége	—	12	13	13	14
A for. vert. cran. szélessége	—	23	—	—	25
A for. vert. caud. szélessége	—	22	—	—	25
A csigolya legkisebb szélessége	—	28	29	28	30
A proc. spin. szélessége (hegyén)	—	20	21	20	22
A proc. transv. szélessége	—	60	62	61	65
A csigolya legnagyobb magassága	—	148	150	146	159
A caput cran. magassága	—	25	26	25	26
A for. vert. cran. magassága	—	16	—	—	17
A for. vert. caud. magassága	—	15	—	—	17
A caput craniale szélessége	—	28	—	—	30
A proc. spin. magassága	—	118	119	118	124
A fossa caud. szélessége	—	28	—	—	30
A fossa caud. magassága	—	29	30	30	30
ÁGYÉKCSIGOLYÁK					
A test hossza	58	41	57	50	56
A for. vert. hossza	35	25	—	—	35
Az ív hossza	76	54	78	66	75
A caput cran. hossza	6	7	6	6	6
A proc. transv. hossza	—	18	—	19	30
Proc. spin. hossza	43	—	44	42	47
A caput cran. szélessége	42	31	—	—	43
A for. vert. cran. szélessége	28	25	—	—	27
A for. vert. caud. szélessége	27	23	—	—	26
Az ív szélessége	40	32	—	—	42
A fossa. caud. szélessége	42	35	—	—	43
A csigolya legnagyobb magassága	115	—	—	—	118
A caput cran. magassága	34	25	33	28	37
A fossa caud. magassága	34	24	33	30	36
ELSŐ KERESZTCSIGOLYA					
A csigolya hossza	52	—	—	—	54
A caput cran. hossza	4	—	—	—	5
A csigolya legnagyobb szélessége	174	—	—	—	183
A caput cran. szélessége	62	—	—	—	71
A csigolya legnagyobb magassága	127	—	—	—	138
A caput. cran. magassága	33	—	—	—	34
FAROKCSIGOLYÁK					
A test hossza	52	—	—	—	53
Az ív hossza	36	—	—	—	38
A csigolya szélessége cranialisan	36	—	—	—	37
A csigolyatest magassága	24	—	—	—	24

SCAPULA	I.	II.	III.	IV.	V.
Hossza	—	—	293	—	297
A spina scap. hossza	—	—	243	239	240
A legnagyobb szélesség	—	—	150	—	157
A f. supra sp. szélessége	—	—	40	—	52
A fossa infra sp. szélessége	—	—	109	—	104
A nyak szélessége	55	—	44	55	59
A cap. scap. szélessége	69	—	70	70	72
A fac. art. szélessége	46	—	43	—	48
A fac. art. mélysége	53	—	56	—	52
HUMERUS					
Hossza	—	—	263	255	295
A diaph. legkisebb szélessége	37	24	—	—	44
A dist. ep. szélessége	86	63	—	—	91
A trochlea szélessége	74	57	—	—	78
A fossa olecr. szélessége	23	23	—	—	30
A prox. ep. mélysége	42	—	—	—	46
A diaph. legkisebb mélysége	—	27	39	42	43
A diaph. legkisebb körmérete	140	89	133	138	146
RADIUS					
Hossza	284	—	286	244	297
A prox. ep. szélessége	85	—	—	—	90
A prox. iz. felület szélessége	79	—	—	—	83
A diaph. legkisebb szélessége	41	28	—	—	43
A dist. ep. szélessége	79	—	—	—	83
A dist. iz. fel. szélessége	64	—	—	—	69
A capit. rad. mélysége	39	—	—	—	44
A prox. iz. fel. mélysége	34	—	—	—	39
A diaph. legkisebb mélysége	24	16	28	20	31
A dist. ep. mélysége	44	—	45	38	49
A dist. iz. fel. mélysége	38	—	38	35	44
A radius és ulna együttes hossza	—	—	374	320	393
METACARPUS					
Legnagyobb hossza	186	—	191	188	191
Medialis hossza	178	—	—	—	182
Lateralis hossza	180	—	—	—	184
A diaphysis hossza	142	124	141	142	145

METACARPUS	I.	II.	III.	IV.	V.
A dist. ep. hossza	30	—	30	30	31
Az interstitium hossza	20	—	20	20	21
A prox. ep. szélessége	—	50	55	55	68
A prox. iz. felület szélessége	59	46	54	54	67
A diaph. legkisebb szélessége	33	23	33	34	36
A dist. ep. szélessége	60	—	—	60	63
A dist. izületi felület szélessége	57	—	—	58	60
A dist. iz. fel. med. részének szélessége ..	27	—	—	—	28
A dist. iz. fel. lat. részének szélessége ...	26	—	—	—	27
A prox. epiph. mélysége	36	29	—	36	38
A prox. iz. felület mélysége	31	25	—	—	32
A diaph. legkisebb mélysége	24	17	—	—	26
A dist. epiph. mélysége	31	—	—	—	32
A diaphysis legkisebb körmérete	117	91	—	—	121
FEMUR					
Physiologiás hossz	331	—	—	320	343
Hossz. a trochanter maj.-tól	364	—	—	350	378
Hossz. a caputtól	340	—	—	338	343
A troch. maj. hossza	24	—	—	22	25
A diaphysis hossza	263	151	—	253	267
A collum fem. átmérője	58	23	—	55	60
A caput. vert. átmérője	42	—	—	—	45
A condylus hossza	46	—	—	—	48
A proximalis epiphysis szélessége	114	—	—	106	121
A diaph. legnagyobb prox. szélessége	39	32	—	36	41
A diaph. legkisebb szélessége	34	22	—	33	36
A diaph. legnagyobb dist. szélessége .	43	30	—	—	46
A dist. ep. szélessége	92	—	—	—	101
A caput mélysége	44	—	—	—	45
A prox. ep. mélysége	67	—	—	—	71
A diaph. legkisebb mélysége	34	26	—	31	36
A dist. ep. mélysége	117	—	—	—	122
A caput körmérete	151	—	—	—	158
A diaph. legkisebb körmérete	124	86	—	108	132
TIBIA					
Hossza	349	246	—	—	365
A prox. ep. szélessége	97	72	—	—	103

TIBIA	I.	II.	III.	IV.	V.
A prox. iz. fel. szélessége	90	68	—	—	94
A diaph. legkisebb szélessége	35	27	—	—	39
A dist. ep. szélessége	—	52	—	—	84
A prox. ep. mélysége	90	51	—	—	94
A diaph. legkisebb mélysége	25	19	—	—	29
A dist. epiph. mélysége	36	38	—	—	40
A diaph. legkisebb körmérete	108	83	—	—	116
TALUS					
Külső hossza	63	61	—	—	65
Belső hossza	57	58	—	—	59
A trochlea hossza	48	41	—	—	49
Legnagyobb szélesség	43	42	—	—	45
Legnagyobb mélység	33	32	—	—	35
CALCANEUS					
Legnagyobb hosszmérete	134	94	—	—	141
Physiologiás hossza	122	80	—	—	127
A test hossza	98	62	—	—	102
A corp. szélessége a tuberen	29	20	—	—	31
Legnagyobb szélességi méret	36	32	—	—	36
Legkisebb szélességi méret	16	13	—	—	17
A corp. mélysége a tuberen	35	32	—	—	38
Legnagyobb mélységi méret	58	44	—	—	60
METATARSUS					
Legnagyobb hossza	217	—	—	221	224
A diaphysis hossza	174	144	—	174	178
A dist. ep. hossza	29	—	—	30	30
Az interstitium hossza	19	—	—	20	20
A prox. ep. szélessége	48	45	—	48	61
A prox. iz. felület szélessége	45	43	—	45	59
A diaph. legkisebb szélessége	24	20	—	26	28
A dist. ep. szélessége	56	—	—	57	60
A dist. iz. felület szélessége	51	—	—	53	57
A prox. ep. mélysége	43	40	—	42	43
A prox. iz. felület mélysége	39	36	—	—	40
A diaph. legkisebb mélysége	25	19	—	—	27
A dist. ep. mélysége	31	—	—	—	32
A diaph. legkisebb körmérete	108	85	—	—	112

PHALANX I.	I.	II.	III.	IV.	V.
Sagittalis hossza	56	39	—	—	59
A prox. ep. szélessége	32	23	—	—	34
A diaph. legkisebb szélessége	25	20	—	—	26
A dist. ep. szélessége	27	22	—	—	28
A prox. ep. mélysége	34	25	—	—	35
A diaph. legkisebb mélysége	19	17	—	—	19
PHALANX II.					
Sagittalis hossza	37	35	—	—	54
A prox. ep. szélessége	29	23	—	—	30
A diaph. legkisebb szélessége	22	18	—	—	22
A dist. ep. szélessége	23	20	—	—	23
A prox. ep. mélysége	31	23	—	—	31
A diaph. legkisebb mélysége	21	18	—	—	22
PHALANX III.					
Legnagyobb hossz méret	73	51	—	—	76
Dorsalis hosszúság	54	41	—	—	56
A proc. ext. távolsága a proc. vol.-tól	48	28	—	—	49
Legnagyobb szélesség	32	22	—	—	35
Legnagyobb mélységi méret	29	29	—	—	32

JELZŐK

KOPONYA					
Praemoláris jelző	—	—	40,63	42,96	39,84
A for. magn.-jelző	—	94,28	—	—	86,36
Or. állk. magasság-jelző	142,80	—	141,70	134,90	144,20
ATLAS					
Hosszúság-szélesség-jelző	—	—	23,64	—	23,92
Iz. szélesség-jelző	—	—	54,80	—	58,50
EPISTROPHEUS					
Hosszúság-szélesség-jelző	—	58,40	55,00	—	53,02
Cran. iz. szélesség-jelző	—	58,58	—	—	60,47
Caud. iz. szélesség-jelző	—	41,39	—	—	44,17
Lumen-jelző	—	127,11	—	—	119,12

TÖBBI NYAKCSIGOLYA	I.	II.	III.	IV.	V.
Szélesség-jelző	—	124,05	—	—	125,83
Cap. cran.-jelző	—	50,00	—	—	43,33
HÁTCSIGOLYÁK					
Szélesség-jelző	—	100,00	—	—	100,00
Cap. cran.-jelző	—	5,41	6,00	6,17	5,66
ÁGYÉKCSIGOLYÁK					
Cap. cran.-jelző	—	17,65	28,00	18,18	16,22
LAPOCKA					
Scapulajelző	—	—	195,40	—	189,18
For. supra. sp.-jelző	—	—	13,67	—	17,53
For. infra sp.-jelző	—	—	37,13	—	35,02
For. supra sp.-for. infra sp.-jelző	—	—	36,64	—	49,98
HUMERUS					
Erősségi jelző	—	—	199,78	184,90	202,00
Trochlea-epicond.-jelző	86,01	90,49	—	—	116,66
RADIUS					
Hosszúság-szélesség-jelző	14,45	—	—	—	14,49
Keresztmetszet-jelző	58,51	—	—	—	72,12
Capit. rad.-jelző	45,86	—	—	—	48,90
FEMUR					
Hossz.-körm.-jelzők a)	37,48	—	—	33,79	38,48
b)	47,21	57,00	—	42,69	49,49
Karcsúság-jelzők a)	10,28	—	—	10,31	10,50
b)	10,28	—	—	9,69	10,50
Index pilastricus	100,00	—	—	93,92	100,00
Cap. szélesség-hosszúság-jelző	26,29	—	—	—	27,40
Condylus-jelző	58,98	—	—	—	58,54
TALUS					
Hosszúság-szélesség-jelző	195,50	175,00	—	—	176,20
Trochlea-hosszúság-jelző	84,33	70,71	—	—	83,08

CALCANEUS	I.	II.	III.	IV.	V.
Hosszúság-szélesség-jelző	26,87	34,14	—	—	25,53
Test-hosszúság-jelző	73,13	65,95	—	—	72,34
Tuber-jelzők a)	29,59	32,29	—	—	29,41
b)	35,72	51,61	—	—	37,28
METACARPUS					
Hosszúság-szélesség-jelző	17,74	—	17,27	18,09	18,86
Dist. iz. fel. szélesség-jelző	30,70	—	—	30,90	31,41
Mélyégi jelző	71,58	—	—	—	74,33
METATARSUS					
Szélesség-jelző	48,50	—	—	—	45,77
Hosszúság-szélesség-jelző	115,60	—	—	—	120,50
Dist. iz. fel. szélesség-jelző	23,51	—	—	—	25,47
Átmérő-jelző	67,59	—	—	—	72,00
PHALANX I.					
Hosszúság-szélesség-jelző	44,67	51,38	—	—	44,09
PHALANX II.					
Hosszúság-szélesség-jelző	56,41	52,97	—	—	53,68
PHALANX III.					
Hosszúság-jelző	73,95	80,47	—	—	73,74
Mélyégi jelző	39,73	56,90	—	—	42,11

4. Az alsónémedi dentaliumok vizsgálata

Irta: MEZNERICS ILONA

A *Dentaliumok* vagy agyarcsigák a puhatestű állattörzsbe (*Mollusca*) tartoznak. Külső alakjuk csigákra emlékeztet, belső szerveik alapján azonban közelebb állanak a kagylókhoz. Ezért különálló csoportot, a *Scaphopodák* (ásólábúak) osztályát alkotják. Az állat parányi elefántagarra emlékeztető héjban él, vastag húsos lábával beássa magát az iszapba. Életmódja elég rejtélyes; csak apály alkalmával nyílik gyűjtésükre alkalom. A *Dentaliumok* már az élet történetének kezdetén megjelentek. A földtörténeti ókor devon időszakában már biztos jelenlétükről tudunk. Úgyszólván minden változás nélkül átérték a földtörténeti középkort, s fejlődésük tetőfokát a földtörténeti újkor harmadkorában (mintegy 12 millió évvel ezelőtt) érték el. Innét kezdve fejlődésükben hanyatlás következett be, úgy, hogy a 170-180 kihalt fajjal szemben ma csak 130—140 fajuk él.

A régészeti kutatókat már régóta foglalkoztatja a kérdés, hogyan jutott a palaeolit vagy neolit kor embere a *Dentaliumokhoz*. Minthogy a *Dentaliumok*

kizárólag tengeri szervezetek, a ma élő (recens) *Dentalium*oknak messzi földről jöve, hosszú utat kellett megtenniök, hogy például a Közép-Európa területén élő őskori ember birtokába jussanak. Az őslénytani irodalomban már ismert tény, hogy megvolt a lehetősége az őskori embernek arra, hogy a kihalt fajok megkövesedett (fossilis) maradványaihoz hozzájusson. Hiszen az őstengerek maradványaiként sokhelyütt találhatók olyan rétegek, melyekben a *Dentalium*ok tökéletes megtartású példányai ma is megtalálhatók.

Az alsónémedi sírletek *Dentalium* maradványai is amellet szólnak, hogy ezek nem messzi tengerekből származó agyarsiga maradványok, hanem megkövesült állapotban voltak már akkor is, amikor az őskori ember összegyűjtötte őket. A sírletek töredékes, illetve legnagyobbrészt mesterségesen felszabdalt agyarsigáinak nagyobb része a *Dentalium badense* Partsch, kisebb része pedig a *Dentalium bouei* Deshayes fajjal azonosítható, annak ellenére, hogy a példányok erősen kopottak, korrodáltak, sok közülök alumíniumhidroxid-gel nyomait mutatja a sírban lejátszódó vegyi folyamatok következményeként. A héj díszítése és egész megjelenése alapján biztosan megállapítható, hogy a sírletek *Dentalium*ai a fenti két faj maradványai. A *D. badense* és *D. bouei* kihalt fajok, a mai tengerekben nem élnek. Hozzájuk hasonló fajok csak a meleg-tengerekben élnek, mint ahogyan a középmiocén kor tengere is melegebb volt, mint a mai európakörűli tengereké. A két faj igen jellemző a középmiocén időszakra. Az akkori tengerek lerakódásai, az ú. n. felsőmediterrán rétegek telve vannak maradványaikkal. Összegyűjthette ezeket az ősemlék természetes feltárásokban (vízmosás, leszakadt partok) vagy mesterséges, magavájt gödrökben is. Közselfekvő tehát a gondolat, hogy palaeolit vagy neolit kor emberének számos alkalma nyílt vándorlásai közben olyan területre jutnia, ahol szinte lába előtt hevertek a kövületek, melyek sajátosságok alakjuknál fogva felkeltették már az ő érdeklődését is. Ezen *Dentalium* fajok legnagyobb mennyiségben a bécsi medencében (Baden, Vöslau, Möllersdorf) találhatók. Délre a stájer medencének, északra pedig a középplengyelországi miocén rétegeknek is gyakori alakjai. Hazánkban Sopron környékén (Fraknó, Borbolya), a Börzsönyben (Szob, Letkés, Tölgyes), Borsod megyében (Szilvásvár), Budapest környékén, délre a Mecsekben (Pölöske, Bodolya) gyűjthetők szép számban főleg a *D. badense* maradványai, és hihetetlen nagy tömegben az erdélyi klasszikus középmiocén lelőhelyeken (Lapugy, Bujtur, Koste, Delinyest, Felsőorbó). Nyugat-Európában a francia és belga középmiocénben kisebb mennyiségben a *D. badense* megtalálható, legnagyobb mennyiségben azonban az északolaszországi tengeri eredetű pliocén rétegekben fordul elő mindkét faj.

Az alsóausztriai paleolit állomások *Dentalium* maradványairól hosszas vita után kimutatták, hogy ezek a gazdag bécskörnyéki kövületlelőhelyekről származnak, mint ahogyan a morvaországi neolitikori ásatások szép *Spondylus* kagylóiról — melyeket a neolitikori ember átfúrva amuletteként használt — bebizonyosodott, hogy fossilis maradványok.

Az alsónémedi sírleletek *Dentalium* maradványaiból sem lehet »messze-menő« következtetéseket levonni, mert hiszen viszonylag közeli környezetben megtalálta ezeket az ősmaradványokat a paleolit vagy neolit kor embere.

5. Az alsónémedi temetőből származó leletek kémiai vizsgálata

Írta : SZEPESI KÁROLY

1.	25-ik sír :	ár,	0.9901 g,	oxidált felületű
2.	4-ik sír :	csóalაკú gyöngy,	0.3870 g.	
3.	3-ik «	«	«	1.3470 g.
4.	20-ik «	«	«	0.3830 g. (2 db)
5.	34-ik «	«	«	0.4350 g. (2 db)
6.	36-ik «	«	«	0.2215 g. (11 db)

Valamennyi minta oxidált felületű.

Az elemzést korlátozta az a törekvés, hogy a leleteket lehetőség szerint teljesen megőrizzük. Ezek szemelőtt tartásával legjobb útnak kínálkozott az elemzésre a spektroszkópiai, illetve a spektográfiai vizsgálat, az összetételtől függően esetleg fél mikro-módszerek.

Az elemzés menete :

A durva szennyeződésektől (homok, föld stb.) a mintákat óvatosan, mechanikus módon megtisztítottuk, ügyelve arra, hogy az oxidált felületet ne sért-sük meg. Az így megtisztított mintákat spektroszkópikusan vizsgálva, valamennyi mintánál csupán a *réz vonalait* lehetett észlelni. Az ár külsejű mintának a szín-képe az előbbiekkal megegyezve azonos színeképet mutatott. A továbbiak folya-mán az egyik mintadarabból elektrogravimetriásan is meghatároztuk a rezet. A megtisztított mintadarabot — hogy a bemérést az oxidáció miatt jól defini-áljuk — cuprioxidá alakítottuk, s az így nyert oxidból határoztuk meg a fenti módon a rezet; ekkor a bemérésből számított réztartalommal egyenlő mennyiségű rezet kaptunk. Ezek alapján a talált tárgyakat réznek minősítettük.

A HÚN ARANYÍJ JELENTŐSÉGE

— Adatok a hún nomád-birodalom szerkezetéhez. —

Írta: LÁSZLÓ GYULA

Az ázsiai és európai húnok történelmét nagyjából régen ismertük már, amikor régészeti emlékeik meghatározásában a kutatás még tétovázott és zsákutcában járt. A régészet e hosszas bizonytalankodása a történelemkutatókat arra kényszerítette, hogy a hún társadalom és nomád-birodalom szerepét a vele szemben álló — tehát nagyrészt elfogult — kínai, perzsa, szír és későrómai források alapján rajzolják meg. A húnok régészeti hagyatékának az utóbbi évtizedekben történt meghatározása a külső, írott források mellett megismertetett anyagi műveltségükkel, temetkezési szokásaikkal, leleteik elterjedésével, és ez lehetővé tette, hogy a hún társadalmat kifelé formáló s kívülről formált alakulásában most már belülről is szemlélhessük. A húnoknak az eurázsiai népek történelmében való jelentőségét e külső és belső kép egymásravezítése és újjáértékelése fogja megmutatni.

Az ázsiai húnok tárgyi emlékeit Mongoliában, az Altai környékén és Nyugat-Szibériában orosz és szovjet régészek tárták fel. Ugyancsak nekik köszönhető a volgamenti — már európai — húnok emlékeinek felkutatása, míg a dunai területek felderítése elsősorban a magyar kutatás érdeme. Az alább közölt leletek és kérdések helyének és jelentőségének szemléltetésére, röviden felvázolom az európai hún régészeti anyag megismerésének menetét.

A század elején Pósta Béla oroszországi útjakor a húnok nyomait a dél-oroszországi szarmata és gót emléktárhelyek rokonságában keresi. Alapvető könyvének néhány időrendi tévedését azóta kiküszöbölte a kutatás. Nagy érdeme, hogy helyesen és történeti mivoltában fogalmazta meg, tárta fel a leletek összefüggéseit.¹ Supka Géza 1914-ben ugyanezen a nyomon halad.² Kettejük kezdeményezése megtört Hampel József szerte elterjedt nagy népvándorláskori gyűjteményének tévedésén, mert Hampel a Keszthely-csoport öntött bronzait mondotta húnoknak.³ Felvinczi Takács Zoltán⁴ és Fettich Nándor⁵ is Hampelt követte, és éppen Fettich egyik dolgozata vezette tévútra T. Minajevát eredmé-

¹ Pósta B.: Régészeti tanulmányok az Oroszországon — Archaeologische Studien auf russischen Boden. Zichy exp. III. Budapest 1905. 175—6, 84.

² Supka G.: Motivumvándorlás a régebbi középkorban. Arch. Ért. 1914. 184—189.

³ Hampel J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905. I. 799.

⁴ Felvinczi Takács Z.: Chinesisch-hunnische Kunstformen. Bull. de l'Inst. Bulgare. 1925. 194. több kisebb közleményében és összefoglaló tanulmányában (Kelet művészete Baráth—Eber—Takács: A művészetek története c. kötetben. I. Budapest 1934. 252).

⁵ Fettich N.: Die Tierkampfszene in der Nomadenkunst. Prague 1926 (Rec. Kondakov), Az avarkori műipar Magyarországon — Das Kunstgewerbe der Avarzeit in Ungarn. AHung. I. Budapest 1926. 25.

nyeinek értékelésekor.⁶ Pedig közben Alföldi András meghatározta már a Keszthely-csoport avarkori voltát⁷ s így a magyar kutatás figyelme ismét a Póstatól leírt régiségcsoport felé terelődhetett volna. A döntő lépést e téren a szovjet kutatás tette meg. T. Minajeva a pokrovski ásatásokat vezető Rykov közleményei és jegyzőkönyvei alapján szabatosan megállapította, hogy a volga menti késői szarmata csoportban kelet felől egy új nép jelenik meg, más fegyverzettel, más temetkezési szokásokkal.⁸ E nép nyomait a Szovjetföldön található többi emlék összegyűjtésén túl a pécsüszögi és csornai leletekig követte. Minajeva csak azért nem nevezhette nevén a húnokat — bár gondolt rájuk — mert a magyar kutatás imént említett tévedése őt is tévútra vezette, s így az új nép megjelenését egy késői szarmata néphullám feltűnésével magyarázta. Ha Minajeva szövegében a szarmata népnév helyébe a hűnt iktatjuk, teljes egészében kibontakozik a húnok régészeti hagyatékának meghatározása. Ezt tette egymástól függetlenül, egyidőben Joachim Werner⁹ és Alföldi András¹⁰. Ők egyúttal kiszélesítették Minajeva leletközlését a hazai és nyugati emlékek ismertetésével és pontosabbá tették a hún emlékek meghatározását. Később egyik összefoglaló dolgozatában Fettich Nándor is csatlakozott hozzájuk és a szovjetföldi és hazai leletek ötvöseljárásainak elemzésével a Póstatól jól sejtett összetevők szerepét dolgozta ki.¹¹ Érthető, hogy a frissen meghatározott leletek feldolgozóit elsősorban az anyag időrendje, valamint a fém- és agyagleletek készítményének sajátossága érdekelte, hiszen egy-egy csoport körülhatárolásakor régebben ez volt minden régészeti munka első lépése. Éppen e munkálatok alapján tudjuk ma már a szarmata és gót környezetbe belemosódó hún emlékeket pontosabban elkülöníteni. Azonban ilyenfajta — a leleteken túl alig terjedő — érdeklődés mellett kiaknázatlanul maradt Minajeva gazdag anyagközlésének sok, társadalomtörténetileg fontos kutatnivalója. Néhány mellékesen odavetett megjegyzésen kívül semmi sem történt az irányban, hogy a leletek alapján bepillanthassunk a húnok társadalmába, mindennapi életébe stb. Egy-egy lelet készítményének elemzése kitűnően alkalmas ugyan arra, hogy vele a lelet hún, vagy húnkori voltát megállapíthassuk, de egy-egy ötvösműhely akkori múltja és jelene nem a húnok akkori múltját és jelenét, hanem az ókortól folyamatosan dolgozó és a népvándorlás népeit is kiszolgáló déloroszországi ötvösök hagyományait tárja elénk.¹² A húnokra százszorta jellemzőbb az, hogy mi mindenre volt szükségük és azt mire s hogyan használták, mint az, hogy azt

⁶ T. Minajeva : Pogrebenija s sozheniem bliz gor. Pokrovska. Uč. zap. Saratovsk. Univ.-ta VI. vyp. III : 114.

⁷ Alföldi A. : Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I. Leipzig 1926 : 17.

⁸ T. Minajeva : i. m. 91—123. és I.—VI. tábla.

⁹ J. Werner : Bogenfragmente aus Carnuntum und der unteren Wolga. ESA. VII. 33—58.

¹⁰ Alföldi A. : Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk — Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. AHung. IX. 1932.

¹¹ Fettich N. : A hunok régészeti emlékei (Attila és hunjai kötetben). Budapest 1940. 227—264, 316—320. I—XX. tábla és egy térkép.

¹² A hún leletek ötvösörökségének és a hún nép származásának, hagyományainak összevetése különösen Fettich Nándor előbb idézett összefoglalásában figyelhető meg.

kikkel készítették el, s hogy példának okáért a rendelésükre dolgozó ötvösök milyen műhelyfogásokkal végezték diszítómunkájukat. Természetesen ez utóbbinak is lehet s van is jelentősége, ha például új mintakincs tűnik fel egy új néppel, ez a megrendelőkre jellemző s nem az ötvösökre. Így van ez részben a hún ötvösséggel is. Felületdiszító kőberakásait nem mértani idomokba rendezik ötvöseik, hanem a kitöltendő teret szabálytalanul ütemezik, és rekeszeik alakját mindig a rendelkezésükre álló színes kőlapocskákhoz szabják. Ez a gót ötvösök rendszerével szemben határozottan barbár jelenségnek tűnik.

Mégha az ötvösség jelentőségét a maga egykori arányára korlátozzuk is, a hún emlékanyagot ismerjük már annyira, hogy hozzáláthassunk végre a benne tükröződő társadalmi valóság körvonalaival felvázolásához. Nagy segítségünkre van ebben, hogy ez a társadalom nemcsak a húnok sajátja volt — mint ahogy ilyen feltevés eleve képtelenség lenne — hanem kibontakozásának menetét egy sereg előttük s utánuk élő s részben a mi korunkba is betorkolló nomád társadalom ismeretében tanulmányozhatjuk. A társadalomfejlődés egyetemes és különlegesen a nomád társadalmakra érvényes törvényszerűségeinek ismerete nélkül szemponttalanul tévedeznénk a leletek között, s legfennebb alaki egyezéseik megállapításáig jutnánk. Mégis, amikor időben és térben pontosan elhatárolt régészeti emlékekkel dolgozunk, a társadalomfejlődés törvényszerűségeinek tanulmányozása közben érzékennyé és sokrétűvé váltott figyelmünket elsősorban a leletekre kell irányítanunk, belőlük kiindulnunk, a bennük fellelhető mozzanatokat teljes terjedelmében kiaknáznunk, hogy ezáltal is megközelítsük azt a gazdaságot, amelyben a társadalomfejlődés jólismert lökőerői egy-egy vizsgálendő esetben kibontakoznak. Ebben a szemléletben más értelme lesz annak is, ha pl. a húnok jórészt idegen mesteremberekkel, ötvösökkel dolgoztattak.

Alább egy részletkérdés kidolgozásával — az arany íj régészeti meghatározásával és jelképi értelmének kibogozásával — éppen e szemléletmód gazdagságát szeretném érvényesíteni, és az összefüggésekbe ágyazott részletek értelmét megmutatni.

A jakuszowicei sír

A leletet 1913-ban találták földmunkák során Krakkótól ÉNy-ra Jakuszowice községben a pinczówi járásban. Hogy a találók kezén mi kallódott el belőle, nem tudjuk. A krakkói múzeumba került tárgyakat Nils Åberg ismertette.¹³ Egy régebbi krakkói tanulmányutamkor alaposan szemügyre vettem

¹³ N. Åberg: Till belisande av det gotiska kulturinslaget i Mellanuropa och Skandinavien. Fornvännen 1936. 264—275. I—IV. tábla (német kivonattal). Mivel Åberg képeit két táblára csoportosítottam, alább egyeztetem a számozást. Az első szám az én 2 táblámat jelöli, a kötőjel után pedig Åberg számozása következik. XVIII.: 1—5, XVIII.: 2—6, XVIII.: 3—1, XVIII.: 4—31, XVIII.: 5—3, XVIII.: 6—2, XVIII.: 7—4, XVIII.: 8, 9—14, 15, XVIII.: 10—8, XVIII.: 11, 12—9, 10, XVIII.: 13—15—11—13, XVIII.: 16, XVIII.: 17—18, 19, XVIII.: 18—16, XVIII.: 19—17, XIX.: 1—20, XIX.: 2—26, XIX.: 3, 4, 5—21, 22, 23, XIX.: 6—27, 28, XIX.: 7—29, XIX.: 18—30, XIX.: 9, 10—24, 25. — Åberg nyilván azért gondolta a kiszélesedő végű aranylemezeket hüvelyborításnak, mert szeme előtt lebegtek a korongos végű szkíta aranyveretes kardok (v. ö. W. Ginters: Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland. Berlin 1928. képanyagát).

a lelet aranylemezeit, széleit eredeti állapotuknak megfelelően gondosan kihajtogattam, és pontos rajzokat készítettem róluk. E lemezeket Åberg kardhüvelyvereteknek tartotta, s így is közölte. Beható vizsgálatuk mást eredményezett, és ezért a leletet Åberg fényképei nyomán újra közlöm. Ezt az is indokolta, hogy régészeti irodalmunk e fontos húnkori leletről eddig nem vett tudomást és — amennyire az eddig áttanulmányozott dolgozatokból látom — a szovjet kutatás sem tartotta számon. A leletet Åberg húnkori gót emlékeknek tartja és egyezteteti az untersiebenbrunnival, valamint más, Alföldtől közölt, részben hazai emlékekkel. Kormeghatározása helyes, de a lelet történeti jelentőségét nem ismerte fel.

Nézzük elsősorban a kardveretként közölt lemezeket. Vizsgálatuk kétségtelenül tette, hogy nem kardhüvelyen voltak, hanem visszacsapó íjat borítottak. Efféle aranyborításos íjat — tudtommal — eddig nem ismertettek a régészeti irodalomban. A XVIII. táblán (6, 7a—h) Åberg összeállításában közlöm, a XXI. táblán pedig a magam megfigyelései alapján egyeztettem a széttört, részben eredetileg is szétnyírt lemezeket. A tábla és a rajz számozása, valamint betűzése egyezik, egybevételük tehát könnyű munka. A XVIII. tábla 5—5a pikkelydíszes lemez, nem tartozik a most vizsgált pontsoros lemezekhez, ez valóban kardveret lehetett. A többi lemezt a XXI. táblán közölt összeállítás sorrendjében ismertetem.

Az a—b—c lemez kétségtelenül egybetartozott, s csak később, a találók kezén törhetett szét. A lemez alsó végét — a nyíl irányában — eredetileg egyenesre nyírták. Ez az összetartozó lemezrész vezetett rá a megoldásra. Annak idején ugyanis ketté volt hajtva olyanképpen, hogy fejtől egy vonalban indult a hajtás, majd az első, keresztbefutó pontsortól ketté ágazott, széles sávján pedig a pontsoros szalagok közepetáján párhuzamosan húzódott tova. Az így összehajlott lemez pontosan olyan alakú, mint a hún íjak karjainak merevítő csontlemezpárja (vö. pl. a XXIV. táblán közölt ázsiai hún íj csontlemezét). Nemcsak rajza fedi a hún íjak csontlemezpárját, de szétágazása is éppen olyan mértékű, mint amilyenben az egymásmellé tett csontlemezek széthajlanak, hogy az íj fáját maguk közé szoríthassák. A lemezen megvan a hurkolásra szolgáló bevágás is. A lemezek szélein s belső felületén végigfutó pontsoros diszítés pedig az íj szerkezetének részleteit példázza, diszítéssé váltva át azt, ami a tőle takart íjon szerkezet. A XXI. táblán közölt rajz minden további magyarázatot feleslegessé tesz, összevetésként a csontos íjak fejének szerkezetét is felrajzoltam (XXII. t.). Az összehajlított aranylemez eszerint pontosan követi a húnok, avarok, magyarok s más pusztai lovasnépek visszacsapó íjának alakját: a végei elkeskenyednek és az íj síkjában fekszenek, a rugalmas karjai kiszélesedve erre merőleges síkba fordulnak, míg markolata ismét az íj síkjába csavarodik. Az íjborítás másik végének lemezei széttöredeztek, szerencsére megvolt itt is a húr számára bevágott, de szögletes fejű rész egyik darabja (6) és a kiszélesedő lemez felül levágott részlete is (e—h). Az a—b—c-vel egyforma szélességük s egyazon diszítésük is bizonyítja, hogy egyazon tárgyhoz tartoztak. Emiatt kell idesorolnunk a velük egyirányban pontozott s egyformán hajtogatott hosszú

lemezt is, amely kétségkívül az íj markolatát borította. A lemezek szélén a pontsoron kívül futó, síma szalagokat az íj beburkolása után valószínűleg egymásrakalapálták, esetleg egybeforrasztották. Ha a felső — ép — íjborító-lemezt összehajtjuk a pontsor mentén, kiderül, hogy a lemezek csakis felajzott állapotban boríthatták az íjat, mert ennek megfelelően hajlanak. Pontosabban szólván: az íjat csakis felajzottra hajlított helyzetben boríthatták be a lemezekkel. Hogy a lemezborítással burkolt íjjal nem lehetett nyilazni, az első pillanatra nyilvánvaló, hiszen az aranylemez nem tudja követni az íj karjainak rugalmas játékát. A jakuszowicei sírban olyan íjat találtunk tehát, amelyet nem használtak és állandóan felajzva tartottak. A leletben nem volt nyoma csontmerevítő lemezeknek, és az íjborító aranyveretek összehajtásából nyilvánvaló, hogy alattuk nem is lehetett ilyenfajta merevítés, közvetlenül az íj merev farészére feküdtek rá. Hogy vajjon, nem használható íj az ismert módon készült-e fából, marhainból és szaruból, vagy pedig csak egyszerűen fából faragták ki, nehéz lenne eldönteni, de az alábbiak valószínűvé teszik, hogy a lemezek alatt csupán fából készült íjforma volt. Bármennyire is példázzák ugyanis a lemezek a hún íj alakját, egy lényegtelennek tűnő részletben elütnek tőle. A csontlemezes, valóban használt hún íjak két vége ugyanis nem egyforma, hanem az egyikén a merevítőkar íves — akárcsak az aranylemezeken — a másikon pedig sarkos, akár csak itt. Mégis eltérés van a kettő közt, ugyanis az íves fejű csontlemezeken (XXII. t.) íves, a sarkoson pedig sarkos vájat szolgál az ideg meghurkolására. Ezt azért csinálták így az íjkészítő mesterek, mert az íjat pihentetve hordották, tehát az ideget leakasztották róla, illetőleg csak íves fejről, a másikon állandóan rajta maradt. Amikor ismét felajzották, íves fején átbuktatták a hurkot, s az könnyen belecsusszant félkörös vájatába. Kalmár János megvizsgálta a simmeringi hún íjat, s ott megállapíthatta, hogy az íves vájat sokkal jobban kopott, mint amelyekre állandóan rá volt hurkolva az ideg.¹⁴ Az íjvégek e két-fajta faragásának tehát gyakorlati értelme volt. Amint említettem, a jakuszowicei íjnak is íves egyik fele és sarkos a másik, ám az íves bevágás a sarkoson van, a sarkos pedig az ívesen, tehát éppen megfordítva, mint a valóban használt íjakon. Ismerve az íjasmesterek művészetszámba menő tudását és gondosságát, elképzelhetetlen, hogy tévedtek volna. A pécsüszögi íjborító aranylemezen is az észszerűvel ellentétben, az íves fej alá vágták a sarkos húrjáratot (XXII. t. 4.).

Az íj hosszáról csak hozzávetőleges számítással beszélhetünk. Ha feltesszük, hogy a markolatveret lemezéből csak kevés hiányzik (esetleg semmi sem, mert a karok lemezének vége beboríthatta a markolat csipkézett széleit) és hogy sokkal hosszabb nem lehetett, amint arra a csont markolatveretek is tanítanak,¹⁵ akkor a felajzott íj húrmenti átmérője kb. 80 cm, görbülete mentén

¹⁴ v. ö. AHung. IX. 18—19.

¹⁵ v. ö. pl. a XXIV. táblán közölt ázsiai hún íj markolatcsontjait vagy a simmeringi lelet (AHung. IX: 1. kép).

mérve pedig mintegy 100 cm hosszú lehetett. Ezek az adatok még tágan értelmezve is jóval csekélyebbek, mint a húnkori és népvándorláskori íjak méretei.¹⁶

Végezredményben az íjborító aranylemezek vizsgálata a következő — látzólag lehetetlen — eredményre vezetett: a jakuszowicei sírba olyan kis-méretű íjat tettek, amilyent a valóságban nem használtak; az íj két végét éppen fordítva faragták, mint a használtakon; az íjat csak felajzott állapotban tarthatták, nem feszíthették ki, nem nyilazhattak vele. Mindezeket az ellentmondásokat a továbbiak értékes adatokká változtatják, belőlük derül ki, hogy az íjat csak mint jelvényt tehették a sírba, illetőleg csak így használhatták az életben.

Futólag tekintsük át a lelet többi tárgyait. Részletes leírásukat Åberg közléséből ismerjük, ezért nem a tárgyak leírására és készítmódjuk ismeretetésére törekszünk, hanem a lelet egészét vizsgáljuk.

A hosszú, kétélű, egyenes kard¹⁷ markolatgombját borostyánkőből készítették, koronázó aranydíszét rovátkolt drót koszorúzta, amelynek rekeszében kőberakás ült (XVIII. t. 1—2.). Az XVIII. tábla 3—4 ezüstszalag és hozzátartozó(?) veret a kard koptatóján lehetett. A halott ruházatának szíjveretei aranyból (XVIII. t. 8—17), lószerszámjái pedig ezüsből készültek (XIX. t.). Az öv stb. vereteinek rekeszeit jellegzetes hún ötvösfogással a kéznél levő kövekhez szabták. A lószerszám ezüstjeit bélyegzett mintákkal díszítették. Ez ugyancsak honos volt Dél-Oroszországban, de nem a húnok, hanem a gótok és talán az alánok körében. Első pillanatra látható, hogy a ruhadíszek másfajta s máshonnan valók, mint a lószerszáméi. De készítésük különbségén túl talán az is mond valamit, hogy a viselet veretei aranyak, a lószerszáméi pedig ezüstök. A pécs-üszögi hún leletben,¹⁸ továbbá a szarmata királysírokban¹⁹ és a gót fejedelmi leletekben²⁰ a lószerszám veretek is aranyból valók, ellenben a kunágotai avar sírban,²¹ amely egyidős az uralkodó kagánok bócsai²² és tépei²³ sírjaival

¹⁶ v. ö. *Sosnovskij*: Sov. Arch. 1946. 13. kép 140 cm-es íj, *Alföldi—Kalmár*: AHung. IX. 19, 160 cm-es, a magyar íj hossza pedig 120—130 lehetett vö.: Cs. *Sebestyén K.*: Dolg. VIII (1932): 181.

¹⁷ A szarmata kardokról részletesen ír *Rostovcev*: Une trouvaille de l'époque gréco-sarmate de Kertch. Mon. Piot XXV (1923). 99. és *W. Ginters* i. m.-ben. Tőlük tudjuk, hogy a jakuszowiceihez hasonló markolatgombos kardok legtöbbször is rekeszes díszítés ül. Ilyen volt Pécs-üszögön is (AHung. IX: IV. tábla 12). A markolatgombok legnagyobb részét kalcedonból, topázból, borostyánkőből készültek (Ginters i. m. 62) és dívatjuk az I. századtól kezdődik, de a gót időkben is ilyen kardmarkolatokat készítettek. Vö. még *Minajeva* i. m. 115. Az egyenes keresztvasú kardok is ebben az időben terjednek el (Ginters, i. m. 115).

¹⁸ A lószerszámhoz tartoztak szerintem: AHung. I. 5. zabla, III. 11—17, 19, 21, IV. 8—11, V. 1, 4. a kantáron és a sügyelón voltak, a nyeregveretek fényképeit pedig vö. u. o. I. 28—31, IV. 14 és V. 8.

¹⁹ *Tolstoj—Kondakov*: Russkija drevnosti. II. 154.

²⁰ Otčet 1904: 78—83, *Rostovcev*: Iranians and Greeks: 184. A 2. sír érmei a IV. század végéről valók, de R. szerint a tárgyak egyrésze még a III. században készült. — A kersei temetőről: *A. Spicyn*: Veščii s inkrustacii iz kerčeskich katakomb. Izvestija, 1904. 115.

²¹ *Hampel J.*: Alterth. i. m. III. 260—262, a lószerszám helyreállítása: *László Gy.*: Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszámja. Kolozsvár 1942. 5. kép és VIII. tábla.

²² Közöletlen. Magyar Történeti Múzeum népv. napló 7—1935.

²³ *Supka G.*: Arch. Ért. 1913. 395—408 és *László Gy.*: Arch. Ért. 1940. 77—90.

a lószerszám díszítését ezüstlemezéből verték ki, jöllehet a viselet egyéb veretei aranyból készültek. Szaporítani lehetne az egykorú, korábbi s későbbi példák számát. Számunkra azonban most elegendő a következők megállapítása: a nemesfémeknek nemcsak a déli, történeti osztálytársadalmakban, hanem a pusztai nomád birodalmakban is osztályjelző, rangjelző jelentősége volt. Ezt tekintve, a kúnágotai leletnek a vele egykorú bócsai és tépei leletekkel szemben való alárendeltsége nyilván gazdája alárendeltségét is jelentette. Ennek példájára Jakuszowicén is rangjelzőnek tekinthetjük az ezüst lószerszámdísz, amely a fejedelmi aranyakhoz képest értékben és éppen azért hatalmi állásban is bizonyos másodrangúságot jelentett.

A viseletnéhány aranyverete (pl. a csatok, XVIII. t. 13—15) gót készítmény, ám ez a viselet egészének hún jellegét nem zavarja, mert más — kétségtelenül hún sírokból is bőséggel ismerünk ilyen csatokat. Másként áll a helyzet, amint láttuk, a lószerszámmal. A gót anyagi műveltség viseletben, szerszámozásban teljesen hozzáidomult a déloroszországi szarmatákhoz.²⁴ Ez a folyamat ebben a lószerszámban is megérződik. A zablák és veretek tisztán metsződő síkjait a gótok előtti szarmata lószerszámokról jól ismerjük.²⁵ Ugyanez áll a peltaalakú madárfejes csüngőre; a két keresztalakú szíjveret pedig még messzebbi idők hagyományait őrzi: használatát a szkítákon keresztül a kimmerekig követhetjük.²⁶ Germánnak ítéltető a pecsétlőminták alkalmazása, ez nemcsak az ötvösök kedvelt fogása volt, hanem a fazekasok is ezekkel díszítették az edényeket. Ám e díszítés mintakincsében is találhatunk olyan vonásokat, amelyek igen ősi helyi, déloroszországi hagyományokról tanuszkodnak. Az ismeretett peltacsüngő valószínűleg a ló homloksíján volt. Közepére pecsételt díszítése félreérthetetlenül utal a nőiségre. E babonás rajz eredetének nyomai a szkita lószerszámokig vezetnek. Ezekben ugyanis a ló homlokdíszén gyakran a *Πότνια θηρῶν* félig állat, félig asszonyi alakja jelenik meg. Erről a kérdésről máshelyen bővebben írtam²⁷; itt csak annyit, hogy az ósanyatisztelet fennmaradása az erős anyajogú vonásokat őrző szarmata társadalomban szinte magyarázatra sem szorul. A ragadozó madárfejek is e tisztelet köréből kerülhettek a csüngőre.²⁸ Áberg e csüngők útját tovább nyomonzza a népvándorlaskori Skandinávia felé.²⁹ E lószerszámdíszben tehát annak a déloroszországi hagyományrétegnek emlékét találtuk meg, amelyet a helyben maradó őslakosság a rajta átzuduló népvándorlások alatt is megőrzött, s a közéje, vagy rátelepült és vele egybemosódó hódítóknak is átadott.

²⁴ Ezt Rostovcev figyeli meg idézett művében (Mon. Piot. XXV).

²⁵ Mon. Piot. 1923. 13—14. kép.

²⁶ Vö. pl. Gallus—Horváth: Une peuple cavalier préscythique en Hongrie — A legrégebbi lovasnép Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. 9. Bp. 1939. LIX. tábla stb.

²⁷ László Gy.: A pusztai lovasnépek ősvallása. Kolozsvár, 1946. 24—45.

²⁸ A szkita lószerszámok tele vannak ilyenféle ragadozómadárfejekkel, amelyeket vagy külön függesztenek a lószerszámba, vagy más állatalakok testét díszítik. Az ósanya tisztelettel való összefüggésére vö. az előbbi jegyzetben idézett dolgozatomat, u. o. a régebbi irodalom.

²⁹ Áberg: i. m. 8—10. kép, 275 és 277. l.

Foglaljuk össze s egyúttal bővítsük a jakuszowicei sírről mindazt, amit eddig megállapíthattunk. A sírt nem temetőben találták, hanem magányosan. Az elhunytat tehát úgy temették el, mint ahogyan ebben a korban a fejedelmeket szokták,³⁰ s az is lehet, hogy rejtve hantolták el, talán azért nem találtunk földhányást hazai húnkori sírjainkon.³¹ A temetés egyébiránt nem hún módra történt, mert a halottat nem tették előbb máglyára, s nem hamvait földelték el, hanem sírba fektették (a leleteken sehol sincsen égési nyom). Az ázsiai hún sírok és Attila temetéséről való tudósításaink ugyan óvatossá tesznek a halotthamvasztás általánosításában, erre figyelmeztet néhány szegényebb sír mellett a pécsüszögi sír is, benne nem volt nyoma a halottégetésnek. Azonban kétségtelen, hogy a jakuszowicei halott viselete hún, lószerszáma ellenben nem húndivatú, de déloroszországi készítmény. E tények alapján képzeljük magunk elé a jakuszowicei sír halottját hún aranyíj jelvényével — mert már az eddigiek alapján is bizvást jelvénynek mondhatjuk — hún viseletével és nem hún módra szerszámozott lovának ezüstveretes díszeivel. A további adatok megerősítik azt a következtetést, ami csupán e tények alapján kissé messzemenőnek tűnnek: a jakuszowicei halott életében egyike volt a hún birodalom hódolt területeire kiküldött, esetleg a helyiek közül kinevezett helytartóinak. Hatalmi jelvényként kapta az íjat és aranyveretes ruháját, de alárendeltsége miatt nem járt neki arannyal szerszámozott ló, s ezért rangos, régi hagyományok szerint díszített ezüst lószerszámját rakták sírjába. Ezt a képet teljes mértékben fedi az, amit pl. Attila udvaráról tudunk, és az ott forgoló hűbéres fejedelmekről hallunk. A jakuszowicei halott nyilván gót vagy alán ember lehetett, és Déloroszországból küldötték a lengyelföldi területekre.

A pécsüszögi leletről

A leletet először Hampel József közölte,³² de az avarkorból keletkezte. Hampel e tévedésében azonban olyan felismerés is lappang, amely a további kutatásokban helyes megvilágításba kerül: az ugyanis, hogy az avarkori uralkodó osztály hagyatéka valóban közeli vonásokat mutat a húnokéval, nemcsak ötvösségben (ami műhelyhagyomány lehetne), de viseletben, temetkezési szokásokban stb. A lelet húnkori voltát elsősorban T. Minajeva határozta³³ meg s így közölte azután Alföldi András is.³⁴ A lelet közismert és jó leírásai szükségtelenné teszik részletekbe menő ismertetését. Itt is csupán a leletekben rejlő történetiségre figyelünk. A véletlenül talált lelet csonkán került

³⁰ Erről a kérdéssel L. A. Maculevič: Pogrebenie varvarskago knjaza v vostočnoj Evrope. Moszkva—Leningrád, 1934.

³¹ Plano Carpin, III: 4, vö. még: Veselovskii: Sovremennoe sostojanie voprosa o »ka-mennich babach« ili »balbalach« Zap. imp. Odessk. Obsč. ist. i drevn. Odessa, 1915. 416—417.

³² Hampel J.: Arch. Ért. 1900. 98 és Alterth. II. 370.

³³ Minajeva: i. m. 107—109. lapon ismerteti, majd a 113. lapon kiigazítja Hampel téves időrendjét.

³⁴ AHung. IX. I—VII. tábla.

a múzeumba, s azóta bűnös módon még tovább csonkult. Fényképeiről úgy látszott, hogy a leletben arany íjborítások vannak, s éppen ezért alaposan megvizsgáltam az arany lemezeket. Azok az ívelt, kétágú lemezek, amelyekről szinte bizonyossággal azt lehetett hinni, hogy íjborítások,³⁵ nem bizonyultak annak, belőlük egy nagyobb díszítmény szétdarabolt részletei rajzolódtak ki. Ellenben egy másik lemeztöredék (XXII. t.) vitathatatlanul aranyveretes íj maradványa. Ugyanazt figyelhetjük meg rajta, mint amit Jakuszowicén tapasztaltunk: ívelt fejéhez (amit összehajtva szegeztek rá az íj fájára) sarkos hűrvájat tartozik. Mivel a szétdarabolódott aranylemezek közül egyetlen más darabot sem sikerült újra illeszteni (a jakuszowiceihez hasonló széles lemezen nincsen meg az íj testének megfelelő behajtása, s egyébként is túl hosszú ahhoz, hogy markolatveret legyen), továbbá, mert a leletben vas nyílhegyek is voltak, valószínű, hogy csak az íj merev részét díszítették aranylemezzel. A pécsüszögi íjlemez fején és oldalain, ott tehát, ahol rá kellett hajtani a lemezt az íjra, nagyon jól látszanak a behajtás gyűrött ráncai (XXII. t. 4.). Meglepetés volt, hogy a lemeztöredékek közül két meglevő — s bizonyára több hiányzó — pontosan ráilleszkedett a vaslándzsára.³⁶ A nyereg első kápájának két háromszöges verete jól összeállítható³⁷ s az első kápa íves szegélye is megvan,³⁸ a hátsó kápa ugyancsak hálódíszes lemezei közül csak az egyik került elő.³⁹ Ebből is kettőnek kellett lennie, mert a mundolsheimi rokon leletben a két háromszögű mellett két íveset is találtak.⁴⁰ A nyeret ez alapon képzeletben helyreállíthatjuk: az avar és magyar s általában a késői pusztai nyergekkel egyező, két nyeregszárnyas, emelt ülésű nyereg volt. A viselet és a lószerszám vereteit egyaránt aranylemezből készítették, a hún időkben jól ismert fogással: hajlékony aranylemez alá vékony bronzlapot illesztettek merevítésül. A zabla pofavasát aranylemezzel borították, a szügyelő szíjáról levélalakú csüngők függöttek.⁴¹ A kard markolatgombja elveszett, de koronázó aranyrekesze még nemrégén megvolt. A kard tokjának torokveretét és kopatóját vastagabb aranylemezből készítették, és köves díszének rekeszeit éppen úgy a kövek alakjához szabták, mint Jakuszowicén, vagy más hún leletekben.⁴² A hosszú aranylemezek talán a kard tokját borították. Csak a tok külső részét

³⁵ AHung IX. VI. tábla 1—4. Az alább íjlemeznek felismert aranyborítás fényképe u. o. VI. tábla 15. A töredék azóta megcsonkult, rajzomon (XXII. t. 4.) pontozással jelöltem egykori nagyságát.

³⁶ AHung. IX. V. tábla 9. a lándzsa hegyére, V. 2. pedig tövére illeszkedik rá.

³⁷ AHung. IX. IV. tábla 14. és V. tábla 8. Alföldi összegyűjtötte e veretek további párhuzamait. Vö. még a következő jegyzetet.

³⁸ Azok az íves lemezek, amelyeket Alföldi külön fényképeztetett le (i. m. IV. tábla 5—7), egybeillenek és mindkét végükön befejezett ívet rajzolnak ki.

³⁹ Zeiss: Ein hunnische Fund aus dem Elsass. Germania XVIII (1933) 127—128. Mindkét kápáiv megvan és ugyanaz a hálódísz fedi, mint a pécsüszögít s mint — mindkét leletben — az első kápa háromszöges díszait.

⁴⁰ AHung. IX. V. tábla 5.

⁴¹ A nyeregekről vö. tölem: AHung XXVII. A levélalakú csüngőkről vö. tölem: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943. 48.

⁴² Kardborításhoz tartozott a pécsüszögi leletből: AHung. IX. III. 1, talán III. 2, II. 1—2. és IV. 12.

fedték, belső oldalát vagy nem diszítették, vagy pedig ezüstlemez borította (töredékeit megtaláljuk a leletben). Ez ismét egy szállal szorosabbra fűzi az avar fejedelmek leleteit a húnokéhoz. Ugyanígy készítették ugyanis a bócsai kardot (belső fele ezüstlemez), a kúnagotain pedig csak a külső aranyborítás maradt meg.⁴³ A közölt fényképekről úgy látom, hogy a kercsi kard is ilyen, ha ugyan aranyveretei nem íjról valók (erről alább).⁴⁴

A pécsüszögi lelet sokban egyezik a jakuszowiceivel, sokban meg eltér tőle. Egyikben sincsen fibula, tehát hún viseletben temették el a halottat (erre mutatnak egyébként a veretek is). Egyezik abban is, hogy mindkettő magányos sír volt, és nem hamvasztással temették az elhunytat. Ott is és itt is volt aranyveretes íj, ám míg ott csak jelvény volt, itt kezelhető (?) díszfegyver lehetett. Lényeges különbségek: Pécsüszögön a viselet s a lószerszám egyaránt aranyból volt, amott a lószerszám ezüst volt s nem hún szerszámozásra való. A pécsüszögi sírban nyereg is volt, méghozzá a pusztázó lovas népek fanyerge. Jakuszowicén hiányzott; ez ismét megerősíti azt, amit a lószerszám nem hún voltáról megállapíthattunk. A pécsüszögi sírban aranyozott lándzsa lehetett, s a halott süvegét körös diszítésű aranyszalag övezte.^{44/a} Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a pécsüszögi halott hún ember lehetett.

Mivel a lándzsa aranyborítása a lemezek töredékes volta miatt vitatható, kalandos dolog lenne messzebbmenő következtetésekbe bocsátkozni. Tudjuk azt, hogy a későszarmata sírok és a hún sírok közti egyik különbség éppen az, hogy az előbbieken fő fegyvere a lándzsa, az utóbbiaké pedig az íj.⁴⁵ A lándzsa szerepe a germán népek fejedelmavató szertartásában közismert.⁴⁶

Az arannyal borított íjak kérdéséhez még a következőket mondhatom. A gyűrődött aranylemezek összeillesztése és rendeltetésének megállapítása csak az eredeti tárgyak gondos vizsgálatával történhetik. Fénykép után dolgozni lehetetlenség. Azért tartom szükségesnek ezt említeni, mert a közölt és közöletlen hún leletek aranylemezei közül még jónéhány bizonyulhat majd íjborításnak. Lehetséges, hogy pl. a már említett kercsi kardra a múzeumban ráillesztett borítás is íjon volt, méghozzá teljes hosszában fedte a rövid íjat. Erre vallana az, hogy a lemez két vége felé keskenyedik, és határozott síkokba torkollik, továbbá az, hogy a széles lemez két szalagban futó sávján a szalagok közepén olyanfajta hajlítás fut végig, amilyenekről Jakuszowicén kiderült, hogy az íj teste mentén behajtott lemez formáját követik. Fénykép nyomán nem lehet végleges ítéletet formálni a fontos leletről. Ilyenfajta kétes esetek

⁴³ *Ginters* ugyanezt a tényt figyelte meg a szkita és szarmata kardhüvelyek aranyvereteinél (i. m. 64), a húnoknál is megtaláljuk (vö. AHung. IX. XXXIII. tábla kiskunhalasi veretét). Ez is egyike azoknak a jelenségeknek, amelyek a szkitáktól kezdve végigkísérik a népvándorlást.

⁴⁴ A kercsi kardot *Ginters* közli (i. m. 31. tábla).

^{44/a} AHung. IV. tábla 1—3.

⁴⁵ Erről Minajeva alapján *Werner*: ESA VII. és *Alföldi*: AHung. IX. idézett műveikben

⁴⁶ Vö. *M. Ebert*: Südrussland im Altertum. Leipzig, 1921. 374. még a viking időkben is; vö. AHung. XII. 30.

mellett vannak teljes értékű bizonyítékok is arra, hogy a húnoknál ismerték az arany íjat. Két novogrigorjevcai sír közléséből s a mellékelt rajzból világosan kitűnik, hogy aranylemezzel borított íjjal temették el a halottakat.⁴⁷ Úgy látszik azonban különbséget kell tennünk a végig arannyal borított s a csupán merev részeinél arannyal fedett íjak között. Az utóbbi fegyver volt, csak díszesebb s rangosabb, mint a többi, nyilván ez sem járt mindenkinek (amint a csupán csontlemezes vagy éppenséggel díszítés nélküli íjak bizonyítják), az előbbi azonban csupán méltóságjelvény volt.

Joggal vetődhetik fel a kérdés, vajjon a jakuszowicei aranyíj és pécsüsözgi párja nemcsak a sír számára készített díszfegyver volt-e?⁴⁸ A kérdés más szempontból — a temetkezési szertartás ismerete szempontjából — valóban lényeges, a mi kérdésünk kapcsán azonban nem döntő, mert nyilvánvaló, hogy a pusztai népek a sírba csak olyant tettek a halott mellé, ami életében is járt neki. Éppen ebben különböznek a Földközi-tenger partján s attól keletebbre élő ókori népektől; ezek a halottat rangosabban, egy magasabb osztály mellékleteivel temették el. Sírba tett álíjat és tegezst ismerünk a szkítáktól⁴⁹, nemkülönben az ázsiai hún sírokból. Oglachtyban például egy négyaraszos faíjat találtak, s a többi tárgyak egy részét is csak fautánzatban rakták a sírba.⁵⁰ Sírba tett kicsinyített másolatokat Európában a korai vaskorban s később

⁴⁷ Minajeva i. m. 34. kép és 97, 99. l., valószínűleg arany íjveret volt még a novogrigorjevcai VIII. sírban (u. o. 95), még több helyen sejtethetjük aranyozott íj maradványait, de rajzuk híján nem dönthetünk.

⁴⁸ Az orosz kutatók már korán felismerik, hogy a sírba tett tárgyak egyrésze pusztán a sír számára készült (vö. Tolstoj—Kondakov—Reinach: *Antiquités de la Russie meridionale*. Paris, 1891. 41). Ginters pedig felfigyel arra (i. m. 39), hogy a sírba tett rövid kardok egy részét nem lehetett használni, csak a temetésre készítették. Ugyanezt figyeltem meg a kúnágotai lelet kardjánál (Arch. Ért. 1950. I. 31), bővíttem most ezt a megfigyelést azzal, hogy a gyűrűk (Hampel: *Alterth.* III. 261) is annyira vékony és rossz készítmények, hogy az övveretekkel egybevetve, — amelyek vastag aranyból, erős tartással készültek — nem vitás, hogy e gyűrűket is csak a halott számára készítették. Itt szeretném felvetni a népvándorláskori sírok durva, kézzel formált és rosszul égetett edényeinek kérdését is. Magam részéről úgy vélem, hogy ezekben a temetésekre készített, esetlen edényekben igen régi hagyományt őrzött meg a temetési szertartás. Amiképpen a vallásos élet más területein is megfigyelhetjük, a hagyományok néha történelemelőtti korok eszközeit és szokásait ápolják. E kézzel formált edények a korong előtti idők emlékeit őrzik. Az új dolgok könnyen meghódítják a mindennapi életet, ellenben csak igen hosszú idő után hatolnak be a szertartásokba és így a temetkezésbe is. Az avarok s többi népvándorláskori népek korongolt házi edényeit jól ismerjük s éppen azért magyarázzuk még a korong előtti korok maradványának azt, hogy a temetkezésekkor régi módra készítik el a halottal adott ételek edényeit. A mongóliai sírok faedényeit is így magyarázom s igen valószínű, hogy ahol edény nélkül találjuk népvándorláskori sírjaink állatsontjait — tehát a halottal adott eledel maradványait — azokat egykor faedényekben adták utolsó úturalóul. A mi földünkben a faedények ugyanúgy elemésződtek, akárcsak az íjak, vagy nyergek. Ismeretes dolog, hogy az őskor nagyrésztében a síredényeket készítették gondosabban, tehát éppen fordítva, mint a népvándorlás idején.

⁴⁹ Vö. A. M. Tallgren: *Miniaturbogenfutteral aus Ostrussland*. MSFou. 58, 1928. 220—228.

⁵⁰ Vö. Sosnovskij: *O nachodkach oglachtinskago mogilnika*. Problemy GAIMK. No. 7—8. (1933) 24—41. és Tallgren: *Oglatky*. EŠA. XI. 69., a faj: Tallgren 21. kép. A Sosnovskijnál és Tallgren-nél (16—19. kép) közölt és ismeretlennek jelzett tárgyakról úgy vélem, hogy fából kifaragott török voltak. A XXIV. táblán közlöm e faragványokat és összevetem I. Antiochus Komagene síremlékéről lerajzolt törrel (vö. Ginters i. m. 25. tábla). Sírokba tett s fából vagy nyírfakéregből faragott tárgyakat, — amelyek az eredetét helyettesítették — bőven ismerünk a pusztai régi sírokból (vö. pl. Radloff ásatásait: *Aus Sibirien II.* kötetében). Jelen esetben az egyezés olyan tökéletes, hogyha nem is ismernők e szokást, ennek a párhuzamnak alapján meg

éppen úgy megtalálhatjuk, akárcsak Belső-Ázsiában.⁵¹ E szokás kutatása túlnő felvetett kérdésünk tárgyalásán, belőle is csak az tűnik ki, hogy a halott eredetiben vagy másolatban, de mindazt megkapta, amihez életében jussa volt. Az új kérdéséhez még lényegesnek tartom megemlíteni a következőket: a csontkarokkal merevített visszacsapó íj az eurázsiai füves puszták nagy kelet-nyugati sávján először a volgamenti hún sírokban tűnik fel.⁵² A nyugatabbra eső határőrség nagyrészt nem a húnok útján, hanem szír és kisázsiai helyőrsége útján jutott e fegyverhez.⁵³ A negyedik századi volgamenti hún sírok a húnok európai feltűnésének történeti időpontjával kelezhetők (a talált íjak édes-testvérei az időszámításunk kezdeteiről való ázsiai hún íjaknak 3–4. kép),⁵⁴ akárcsak hamvasztásos temetkezésük; az ázsiai és európai húnok történetileg

kellene állapítanunk. Ugyanannak a temetkezési szokásnak egyik változata ez, amelyről fentebb értesültünk (vö. 48. jegyzetet és a hozzátartozó szövegrészt). A Nemrud—Dagh-i sír-emlékkel való egyezés (vö. még *Ginters* 27. tábla) azért is fontos, mert ezzel is biztos alapot nyerünk az oglachty sírok és a velük egyidejű ázsiai hún sírok korának meghatározásához. A síremléket ugyanis az időszámításunk előtti I. században faragták. Vö. még az alább következő jegyzetet.

⁵¹ Vö. *Ebert*: *Reallex*. VIII. 194–195. Nálunk pl. a pilini lelet (*Hampel J.*: A bronzkor emlékei a Magyarhonban. II. 1892, 113.). A temetkezésekkor használt kis bronzüstökről legutóbb *Fettich* írt (A húnok régészeti emlékei. i. m. 241–242. A Zichy gyűjtemény — minuszinszki tárgyai között is találunk parányi üst utánzatot bronzból. — Egyelőre tisztázatlan számomra, vajjon e piciny tárgyak összefüggenek-e azzal a hiedelemmel, hogy a lélek apró emberke formájában folytatja másvilági életét, vagy más magyarázattal okolhatjuk sírbatételüket.

⁵² Ezt *J. Werner* ismeri fel (*ESA* VII: 43, 51).

⁵³ Vö. *Werner* és *Alföldi* többször idézett műveit, továbbá *R. Eckinger*: *Bogenversteifungen aus römischen Lagern*. Germania, 1933. 289. és *K. Stade*: *Beinplatten zur Bogenversteifung aus römischen Waffenplätzen*. Germania, 1933. 110–114.

⁵⁴ *Sosnovskij*: *Problemy ist. dokap. obšč.* 1934. *GAIMK* alapján *J. Werner*: *Ein hunnischs Lager der Hanzeit in Transbaikalien*. Sinica XIV. 193–196. A tölem közölt kép fényképe: *Sosnovskij*: *Raskopki Iljmovoi pady*. Sov. Arch. VII, 1946. 13. kép. — Úgy látszik, hogy a visszacsapó íjak csontmerevítését — ha ugyan nem az íjat magát is — a taiga vadászai találták fel. *A. P. Okladnikov* tanulmánya (*Pogrebenie bronzovago veka v Angarskoj taige*. *Kratkie soobščenia* VIII, 1940. 106–112) egy fontos lelet közlésével erre utal. A lelet sírrajzát és íjlemezeinek képét, valamint csontszigonyát a XXIII. táblán közlöm *Okladnikov* nyomán. A sírt valami féreg dülhotta fel, akkor amikor már az inak széjjelmállottak s ezért a medencecsonttól lefelé összevissza fekszenek a váz részei. A ballábnál, valamint a balvállnál talált íjlemezek egymástól való távolsága 120 cm. A közölt csontnyílhegyek és szigony mellett és az ugyancsak lerajzolt bronz nyílhegyeken kívül, még egy bronz késpenge darabját és edénytöredékeket találtak a sírban. A leletek vizsgálatából *Okladnikov* arra az eredményre jut, hogy ez a sír abba — sajnos kevésbé ismert — csoportba tartozik, amely a Baikál, az Angara, Irkutszk, a felső Léna taigáit népesíti be és a krasnojarszki és Köves-Tunguzkai területekig hatol. Több hasonló íjlemezről ír, köztük az 1932. ásatásokkor a Léna mellett feltárt *Belousovoiról*, s említést tesz az ananinoi és pjanobori jellegű *salechardai* leletekről is. Ezek közlését nem ismerem. A sír korát a rokonleletek alapján i. e. I. évezred első felére teszi. Korhatározása meggyőző s ezek szerint — amint a szerző is igen jól látja — a sírban talált íjlemezek a legkorábbiak az eddig ismertek között. Számunkra igen tanulságos, hogy ezek az íjmerevítések éppen annak a steppei területnek erdős peremvidékéről valók, ahol néhány századdal később feltűnnek az ázsiai húnok. A taiga leleteinek gyarapodása, úgy látszik, végleges választ ad a steppei pásztornépek kialakulásának kérdésére, sőt közelebbi időpontjára is.

⁵⁵ Vö. *Tepluchov*: *Opyt klassifikacii drevnich metallističeskich kultur Minusinskago kraja*. Mat. po Etn. 1929, a tasyk II. fokozat halotthamvasztásáról. Nem ütközhetünk meg azon, hogy egy-egy népnél — pl. jelen esetben a húnoknál — többféle temetési szokást találunk. Ilyenre még nemrég is volt példa egyes belsőázsiai népeknél (vö. *U. Harva*: *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*. FFC 52, Porvoo, 1938. 294 sk). Megtörténik, hogy egy népnél egyidőben háromféleképpen is temetnek: a halottat kitették a pusztára, vagy földbe hantolták el, vagy pedig elégették. E szokások vagy a társadalmi rangkülönbséget jelzik, vagy pedig

sokat vitatott kapcsolatát régészeti hagyatékuk egyeztetése fogja megvilágítani.⁵⁶

A voronezsi szkíta ezüstváza rajza⁵⁷ igen tanulságos a jelképes új kérdésének szempontjából (XX. t. 4.). Fiatalabb szakáltalan gyermekember ül egy kőrakáson, a vele szemben levő idősebb szakállas férfi ugyancsak sziklarakáson ül. A fiatalabb fegyvertelen, jobbjaival fókosára támaszkodik. Az idősebb övéen tegez függ, benne van íja is, ennek ellenére jobbjaival egy kicsiny íjat nyújt át a fiatalabbnak, nyilván nem sajátját. A jelenetben hatalomátadási, felavatási szertartást, a kisméretű íjban pedig felségjelvényt kell látnunk. A kőrakást az egykorú érméről jól ismerjük (mint földköldökét = omphalost), rajta ülve Apollon íját, vagy nyilát vizsgálja.⁵⁸ A földköldöke-világhegy képzet általánosan elterjedt a pusztai népek hitében. Egyik belsőázsiai nép eredetmondája az uralkodócsaládot a két fenyő közt felduzzadó dombból születi. A belsőázsiai hún fejedelmi sírokat magas hegyeken találják, a pusztára temettek fölé pedig mesterséges hegyeket emelnek kőből vagy földből (kurgánok = korhányok). E sírhalmok a köznépnek is kijárnak, csak jóval kisebbek mint fejedelmeiké. Nem kell hangsúlyoznunk, hogy a földköldöke képzet nemcsak a pusztai népeknél van meg, hanem jóformán a földkerekség valamennyi népe ismeri, halottait a földanyába temeti, annak dombja alá rejti, ahonnan egykor — hitük szerint — megszülettek. Az omphaloson ülő (vagy az ezt helyettesítő

a több népből összetevődött társadalom ethnogenetikai multját őrzik. A nomád birodalmak tarka népiségében tehát egyáltalán nem csodálatos az, hogy egyazon műveltség hordozói többféleképpen temetkeznek. Lehetséges az is, hogy az osztálykülönbségek és a népi származás különbségei egy időben színezzik a temetés szertartásait. A hún fejedelmi leletek közül a szeged-nagyszéksői és az usturti hamvasztással került a földbe, míg pl. a moigrádin nyoma sincsen a tűznek; ugyancsak hamvasztás nélkül temették — úgy látszik — a szegényebbek többségét.

⁵⁶ E szempontból nem közömbös az a tény sem, hogy a kínai tárgyak éppen abban az időben tűnnek fel Dél-országra, amikor Belső-ázsiaiában és amikor — ez számunkra a legjelentősebb — a Han krónikák szerint az ázsiai húnok egyrésze nyugat felé költözik (vö. *Rostovcev*: *Mon. Piot.* 99 sk. — a kínai selyemáru dél-országi megjelenéséről pedig *N. P. Toll*: *Zametki o kitaiskom šelke na juže Rossii. Sem. Kond. I.* 85—92). *Rostovcev* figyelmeztet arra, hogy nem minden jade kínai eredetű — hiszen Kína is nagyrészt Belső-ázsiaiból szerzi be készletét — s így csak akkor szabad kínai készítményt látnunk a jadekban, ha kétségtávol kínai formájúak, vagy éppenséggel kínai módra vannak díszítve (vö. *Rostovcev*: *Le centre de l'Asie, La Russie, la Chine et le style animal. Skythica I.* Prague 1929. 41, *Ginters*: i. m. 29. tábla stb.). A későszarmata korban feltűnő kínai s nem kínai eredetű jadekat a Kína határaitól elűzött húnok közvetíthették. A Han-kori hosszú és egyenes keresztvasú kínai kardok és a megfelelő szarmata formák egyezését *Ginters* is észrevette (i. m. 73), de mindkét irányban iráni kisugárzásra gondol. A hún kapcsolatok kérdésében az üstök szerepére egy másik dolgozatomban igyekszem felelni, az eddigi gazdag vitairódalom közismert. A fémművesség kérdésében vö. *Alföldi és Fettich* vitáját (*Germania*, 1932. 135 és 300).

⁵⁷ *M. I. Rostovcev*: *Voronežskii serebrjanyi sosud. Mat. po arch. Rossii No. 34*, 79—93, I. tábla. Itt azt a megfigyelését közli, hogy a voronezi vázán a harcra való készülődést, a kulobain pedig a harc utáni jeleneteket ábrázolta a művész. Csak idézetből ismerem *Le Culte de la grande Déesse en Scythie* (*Rev. des études grecques* 1921) és *Predstavlenija o monarchiceskoi vlasti v Skifii i na Bospore c.* tanulmányát (*Mat. po arch. Rossii* 37). A *Montelius Emlékkönyvében* írott dolgozata (*Fische als Pferdeschmuck*), valamint a *Bog-vsadnik c.* kisebb tanulmánya (*Sem. Kond. I.*: 141—146) az anyaistennő tiszteletével foglalkozik, bennük nem találtam nyomát az új jelvényként való említésének.

⁵⁸ Vö. *Harmatta J.* következő fejezetében idézett görög érmekeket.

széken trónoló) s íjukat, nyílveesszőjüket kezükben tartó Arsacida fejedelmekről (XX. t. 1—3.) alább lesz szó.⁵⁹

Az új méltóságjelvény voltának írott forrásanyagát és néprajzi adattárát Harmatta János értékeli a következő fejezetben. Mielőtt azonban erre a bizonyító anyagra sor kerülne, vizsgáljuk meg nagy vonalakban a gót és hún leletek egymáshoz való viszonyát. E vizsgálatokból fény derül arra, hogy a hún vezérelletek miért éppen ott helyezkednek el, ahonnan előbukkannak. Ebből az áttekintésből az új kérdéséhez is újabb régészeti adatokat kapunk.

Régészeti adatok a hún nomád-birodalom szerkezetéhez

A hún régiségek meghatározása óta egyre gyakrabban kapunk hírt leletekről, amelyek a szorosan vett hún területen kívül kerültek napvilágra. Ilyeneket ismerünk Nyugat-Európából, a szarmata síkság felett elterülő erdős vidékekről és az Aral menti Ust-Urt pusztáról.⁶⁰ Ezt a jelenséget eddig kétféleképpen magyarázták. Alföldi András kisebbszámú hún megszállócsapat emlékeit látta bennük.⁶¹ Fettich Nándornak pedig az tűnt fel, hogy e leletek a kereskedelmi utak mentén bukkannak fel, jelenlétüket éppen ezért elsősorban azzal magyarázta, hogy az emlékek javarésze kereskedelem útján került e távoli területekre.⁶² Felfigyelt arra a tényre, hogy a permi prémvidéket valamennyi déloroszországi nomád birodalom kézbe tartja. Úgy látom, hogy egyik magyarázat sem mélyíti el a kérdést eléggé, sőt ellentmondásokat vált ki. Vizsgáljuk meg mindkettőt közelebbről. Alföldi gondolata történeti jellegű, s eléggé valószínűnek is tűnnek, ám a leletek nem kisebbszámú temetőkből kerülnek elő — amint az magyarázatának helyessége esetén várható volna — hanem magányosan. Csupán Kacska-ról, tehát a volgai prémterületről ismerünk kisebbszámú temetőt, e részek megszervezése mint láttuk nem is vitás.⁶³ Fettich magyarázatát sem fogadhatjuk el, mert az akkori emberek gondolkodásmódját ismerve, lehe-

⁵⁹ Az érmeek leírása: XX. t. 1. Tarsus (Cilicia), Datames (378—372) ezüst staterje 24 mm, 9,21 gr. BMC: 167, no 32. Pl. XXIX: 11. XX. t. 2. Parthia, I. Phraates (176—171) ezüst drachmája 19—20 mm. BMC: 3, no 13. Pl. I: 8. XX. t. 3. Parthia, II. Mithridates (123—88) ezüst tetradrachmája, 29—31 mm, 15,65 gr. BMC: 24, no 3. Pl. VI. 2.] — A Magyar Történeti Múzeum Éremtárában őrzött leletek fényképeit és leírását Kerényi A. baráti s zívességének köszönhetem. — Itt jegyzem meg, hogy a román területek későközépkori bizánci falfestményein még pontosan ugyanebben a fogalmazásban él a nyilat néző fejedelem képmása (jegyzeteim nincsenek kéznél, de ha emlékeztetem nem csal M. Gulescu cikkében, amely az Artă și tehnică grafică, București 1939. évfolyamában jelent meg, láttam ilyen falfestmény fényképét). Valószínűnek tűnik, hogy a román területen felszívódott kúnok, vagy az aranyhorda fejedelménél megmaradt szokás mentette át ezt az antik képet a késő középkorba, vagy pedig bizánci mintakönyvekből került ide. V. Brătulescunak azok a magyarázat-kísérletei, amelyekben a romániai falfestményeken és szentképeken található antik elemeket népi folyamatossággal magyarázza (Bul. Com. Mon. Ist. XXXVII. 1934) elhibáztak, mert majd másfélszer éves időből nyomát sem tudja mutatni e képek helyi életének.

⁶⁰ Fettich: i. m. A húnok régészeti emlékei térképéhez kiegészítésként az itt elsőként közölt, vagy azóta talált leleteket (Jakuszowice, Ufa, Coșoveni, Kara-Agač).

⁶¹ Vö. AHung. IX: 35.

⁶² A húnok régészeti emlékei. i. m. 244.

⁶³ A. V. Schmidt: Kačka. ESA. I: 18—50.

tetlen, hogy hún áldozati, vagy temetkezési üstök s olyan felséges méltóság-jelvények, mint a wolfsheimi arany nyakpérec, kereskedők kezén forogtak volna. Nem is szólván arról, hogy például a mundolsheimi aranynyerges temetkezés tisztán hún jelenség, nem magyarázható sem kereskedelemmel, sem pedig művelődési hatással.

Ha a hún leletek elterjedését nem egymagában vizsgáljuk, hanem össze-vetjük a hún korszakot közvetlenül megelőző népek urainak hagyatékával, akkor egyszeriben értelmet kapnak e távolra került leletek is. Az alábbi összefüggések megrajzolását csak kísérletnek tekinthetem egyrészt azért, mert még mindig nem ismerjük valamennyi húnkori leletünket, másrészt pedig a föld még nyilván sokat rejt belőlük, pedig — mint kitűnik — pontosabb eredményekhez sokkal több lelőhely ismeretére lenne szükségünk.

Feltűnő az, hogy míg a hún birodalom székhelye a délorosz síkságon volt, e terület peremén töménytelen kincset rejtettek földbe. Lengyel, magyar és román területről már eddig is káprázatos fejedelmi kincsek kerültek napvilágra.⁶⁴ A kincsek elrejtésének okát a kutatás a húnok megjelenésében, zsákmányoló hadjárataik megindulásában látta, nyilván helyesen, azonban ennél az általánosításnál egy lépéssel tovább is mehetünk. Vegyük futólag szemügyre a közismert leleteket. Egy részükben nagyméretű császárképes aranykorongokat találtak, olyant, amit a határmenti barbár fejedelmek a császártól kaptak s amellyel a császár, mintegy jelképesen, megerősítette őket népük feletti uralmukban, szinte saját tekintélyével támasztotta alá uralkodásukat.⁶⁵ Nyilvánvaló, hogy a későrómai időkben e címeikkel járó megtiszteltetés csak a barbár fejedelmek hiúságát legyezgette, valójában ugyanis ők állottak az erdő felől s magatartásuktól függött nemcsak a határvidék nyugalma, de nem egyszer a birodalom léte vagy nemléte. Úgy látszik, e nagy aranykorong-érmek szokásjog alapján valóban az uralkodás látható jelképei lettek, függetlenül attól, hogy a császár milyen szándékkal ajándékozta ezeket. Erre mutat Alföldi megfigyelése arról, hogy adott esetben a gót fejedelmek utánozták a — meg nem kapott — melldíszeket, továbbá az, hogy észak felé terjedve, ezek a mellkorongok az előkelőség jelképei lettek.⁶⁶ E kétségtelenül uralkodói

⁶⁴ [Szilágyosmlyó : *Hampel* : *Alterth.* III : 14—31. u. o. 32—36. táblán Apahida. Petrossa : *A. Odobesco* : *Le trésor de Pétrossa*. Paris, 1900. Krászna : *Fr. Kenner* : *Römische Goldbarren mit Stempeln*. Num. Zeitschr. XX (1888) : 19—46.] A 12 (esetleg 15) daraból álló kincs tudvalevőleg a Kárpátoknak a Petrossával szembeeső innenső részén, a bodzai szoros mentén került elő. Általában e nagy kincsek lelőhelye, illetőleg a fejedelmek székhelye egy-egy terület természetes csomópontjában volt, ahol a kereskedelmi utak is kereszteződtek, vagy betorkollottak egy újabb területbe.

⁶⁵ Vö. pl. Szilágyosmlyó : *Hampel*, *Alterth.* III : 16—19. Boroczycze : *W. Antoniewicz* : *Der Fund von Boroczycze*. Num. Közl. XXVIII—XXIX (1933) : 26—29, értelmezésükre : *Alföldi A.* : *Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern*. Num. Közl. XXVIII—XXIX (1933) : 10—25. I—III. tábla.

⁶⁶ Lengyel lelőhelyekre vö. *Antoniewicz* fent idézett művén kívül : *St. Bolin* : *Die Funde römischer und byzantinischer Münzen in freien Germanien*. XIX. Bericht. d. röm-germ. Komm. 1929 (1930) : 86—145, különösen 126 sk. Újabb leletekről ad hírt *W. Radig* : *Der Ostgermanische Goldmünzhort von Stara Wies, Kr. Sokolow. Die Burg*. III. 1942 : 17—40.

kincsleletekkel egyidőben kerültek Erdély és a román síkság területén földbe azok a nagy aranykincsek is,⁶⁷ amelyekben barbár felségjelvények (korona vagy nyakperek) teszik biztossá, hogy egykori gazdájuk uralkodó volt. Amint a jegyzetben adott lelőhely felsorolásából látható, e leletek valamennyiét a déloroszországi hún birodalom peremterületén rejtették földbe. Azonban a jakuszowicei, moigrádi⁶⁸ és concești⁶⁹ leletek mást is mondanak. Ezek a hún leletek ugyanis éppen e területek központjaiban kerültek napfényre, tehát mintegy felváltják az előző uralkodók kincseit. E területekről eddig a hún köznép temetőjét nem ismerjük. Amikor pedig a húnok hazánk területére helyezik át hadászati támpontjukat, és déloroszországi területük veszít fontosságából, akkor a peremterületek is nyugatabbra tolódnak. Ezzel magyarázom a höckrichti, mundolsheimi, wolfsheimi és lenzi leletek megjelenését, s a legutóbb Châlon-ban előkerült közöletlen hún üstöt is.⁷⁰

E nem hún területeken felbukkanó hún leletek szinte pontosan példázzák azt a rendszert, amelyet a jóval előbbi szkíta leleteknél megfigyelhattunk. A déloroszországi szkíta birodalom peremén Vetttersfeldében, Zöldhalompusztán, Tápiószentmártonban és Gyomán olyan területeken kerültek elő fejedelmi méltóságjelvényekkel gazdag sírok, amelyeken a szkíta népesség nagy tömegében valójában sohasem telepedett meg. Bottyán Árpád kiadatlan tanulmányából látható, hogy hazánk szkíta megszállása nem néptömegek áttelepülésével történt, hanem (Erdély kivételével) a szkíta réteg csak igen vékony volt, nem is hasonlítható a szarmata síkság tömör népességéhez.⁷¹

⁶⁷ Pl. Petrossán nyakperek: *Odobesco* i. m. színes tábláján, Apahidán koronacsüngők: *Hampel*, *Alterth.* III: 36. Szilágysomlyón pedig jelvénnyé váltott — nem viselt — nyakperek: *Hampel*, *Alterth.* III: 28. — A jelvénnyé lett nyakperect már — a fejlődés egy bizonyos fokán túl — éppen úgy nem használatra készítették, mint az arany fíat. Az idők folyamán így válnak a díszes, de használható rangjelzőkből jelképes tárgyak, amelyek gyakorlati értelmüket elvesztették.

⁶⁸ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiség tárában (Kolozsvár) őrzött hatalmas aranykincs hún voltát Fettich Nándor ismerte fel s ő készíti elő a lelet közlését is.

⁶⁹ *L. Matzulevitch*: *Die byzantinische Antike*. Berlin, 1929: 123—137.

⁷⁰ A lelet egy bronzüst félkörös lemezekkel díszített fogantyúja, Antoine Jeritzki (Paris) fogja közölni közelebről. E — lelőhelye miatt — nagyjelentőségű leletről a Magyar Történeti Múzeumnak írott leveléből s mellékelt rajzából kaptunk hírt. — Az idézett rajnamenti és nyugati leletek irodalmát lásd Fettich összefoglaló dolgozatában. Harmatta János figyelmeztetett arra, hogy a wolfsheimi csüngő felirata esetleg nem az első szaszanida uralkodó nevét őrizte meg, hanem valamelyik III. századi északiráni helytartóét. Így is rendkívüli jelentőségű, hogy egy investitúra jelvény — a nyakperek — amelynek III. századi perzsa eredete vitán felül áll, aláhajtott lábú »gót« aranyfibulával és egy Valens arannyal együtt került elő, a hún birodalom nyugati peremterületein. Beningernek azt az elméletét, amely ezt a leletet az alánokhoz kapcsolja, nem lehet elfogadni. A lelet jelentősége nemcsak nyugati földrajzi fekvéséből adódik, hanem visszakövetkeztethetünk belőle a III. század északiráni területeinek határára élő s később a húnokkal szövetséges, vagy éppenséggel hún törzsek földrajzi elhelyezkedésére. A perzsa birodalom a puszták nomádjaival az Aral és Balkas tó közén volt határos. Itt kellett tehát valahol élnie annak a fejedelmi ősnak, aki a wolfsheimi leletet 3—4 nemzedékkel megelőzően a nyakperect ajándékként, vagy investitúráként Ardasír fejedelemtől, vagy valamelyik határmenti hasonló nevű részuralkodótól megkapta. Az e területen lefolyt harcokról és az iráni s nomád kereskedelmi s néha békés kapcsolatokról rendkívüli meglevenítő erővel ír a Sáhname későbbi összefoglaló.

⁷¹ *Bottyán Á.*: *A magyarországi szkíták emlékei*. Kézirat. Bp. 1943.

Az a kép, amely a hún uralommal szembeszálló gót és más germán fejedelmek kincsleleteinek elrejtéséből s a helyükön feltűnő hún sírleletek elhelyezkedéséből élénk tárul, a történelem síkjára vetítve, körülbelül a következőképpen rajzolható meg: A húnok nomád birodalmuk magvát, saját szállás-területeiket, hódolt népeik gyűrűjével védték. A hódító — s egyben zsákmányoló — hadjáratokkal elsöpörték a környező területek ellenálló vezetőrétegét, s helyébe a maguk embereit ültették. Az új urakat méltóságjelvénnel iktatták tisztségükbe (arany íjjal, esetleg lándzsával és nyakpereccel, valamint aranyveretes ruhával). Az új helytartók az elmenekült, vagy kiirtott uralkodóosztálytól megteremtett kizsákmányoló szervezetet megtartották, a hún birodalom kizsákmányoló szervévé tették. A nagy gót birodalom leleteiből⁷² és történelemből tudott határain belül mindenütt megjelennek a hún leletek; ez azt jelenti, hogy a húnok nemcsak a legyőzött nép törzsterületét tekintették magukénak, hanem mindazokra a peremvidékekre is ráültek, amelyek elődeiknek szolgáltak. E területek tehát, szószerint véve, csak gazdát váltottak. Amint a jakuszowicei sírból, de meg a történeti forrásokból is kiténik, az új helytartók nem voltak feltétlenül húnok, sőt az is nyilvánvaló néhány feltétlenül húnkori, de nem hún sírból (pl. Untersiebenbrunn),⁷³ hogy sok esetben továbbra is a velük egyező régi urakra bízta saját népük kormányzását. Említettük már, hogy amikor a hún birodalom székhelye hazánk területére kerül, az embergyepű — s vele együtt annak megszervezése — nagyjából a Rajna vonaláig tolódik nyugatra.

Ezek a következtetések fedik a hún birodalom eseménytörténetét, bár kissé másként értelmezik, mint a történelemírás. E megfigyelések visszahatnak a régészeti leletek értelmezésére is, mivel lehetővé teszik a leletek időrendjének meghatározását. Eszerint ugyanis az európai húnok leletanyagában, a még egy századot sem betöltő időben, a következő rétegződést kapjuk: legkorábbiak a volgamenti, majd a déloroszországi sírok, kissé későbbiek a peremterületek egyes sírjai, 400 utánról keltezhetők a hazai leletek s ismét kissé későbbről a nyugatiak.

Vessük most tekintetünket a nyugati gyepűről a keleti határra, az Uszt-Urt pusztában talált — nemkülönben a még keletebből való Kara-agači — nagy hún lelet⁷⁵ arra mutat, hogy a Kaspi- és Aral-tó közti területet éppenségyen rend-

⁷² Vö. Tallgren térképét: *L'orient et l'Occident dans l'âge du fer finno-ougrienne, jusqu'au IX. siècle de notre ère*. SMYA. XXXV. 3. Kny. 6. kép. A térképből természetesen ki kell vennünk az azóta húnok bizonysított leleteket.

⁷³ W. Kubitschek: *Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf den Marchfeld)*. Jahrb. f. Altertumskunde V. Wien, 1911. 32—74. Családi temetkezés. vö. még *Nicolasu—Plopsor—Zeiss: Ein Schatzfund der Gruppe Untersiebenbrunn von Coşoveni (kleine Walachei)*. Germania, 1933. 273—277.

⁷⁴ Erről legutóbb: Adatok a koronázási jog régészeti megvilágításához c. dolgozatomban (Szt. István Emlékkönyv III). Bp. 1938. 533. előbb pedig *Alföldi A.: Insignien und Tracht der römischen Kaiser*. Kny. Mitt. d. Deutsch. Arch. Inst. Röm. Abt. 50-ből. 1935. 54.

⁷⁵ A leletet Fettich Nándor említi dolgozatában (A húnok régészeti emlékei: 255—256), közelebbit nem tudok róla. A déloroszországi hún központtól ugyanolyan távolságra találták Kara-Agači-i sírt (ESA I: 43), mint a magyarországitól a rajnamentiekét. Az Aral és Balkas tó közti lelet feltételezhetően egy asszony sírjából származott. Valamelyik arra a vidékre kiküldött (vagy esetleg hátrahagyott) hún helytartó családjához tartozhatott.

szerrel biztosították a húnok, mint nyugati gyepeiket. ÉNy-i határaik biztosításáról pedig a baskírföldi leletek vallanak.⁷⁶ Ezen túlmenőleg a volgamenti húnok hagyatékában feltűnő perzsás divat azt sejteti, hogy ott való megjelenésük előtt éppen azon a területen élhettek, amelyről a wolfsheimi lelet Ardasír nyakperece származik. A dolgokat így tekintve, különösen jelentős a nyakperec kora, tehát a III. század közepe vagy vége. A volgamenti húnok a IV. században jelennek meg, és perzsás övvereteik jelzik, hogy hosszabb ideig élhettek a perzsa birodalom szomszédságában. Az itt felvetett kérdésre azok a kutatások deríthetnek fényt, amelyeket Tolstov vezetésével olyan nagy eredményekkel folytatnak a szovjet régészek éppen az említett területeken.⁷⁷

A mondottakból kirajzolódik az európai hún birodalom nyugati, északi és keleti peremének támadásra, védekezésre és kizsákmányolásra épülő embergyepű-rendszere. A déli nagyhatalmakat pedig az erőszak, a tárgyalás és az átmeneti megegyezés állandó bizonytalanságával szorították sarokba, annyira, hogy ez a határuk szinte biztosabb volt, mint ahol leigázott népekkel vették körül magukat. Természetesen, e nagy szervezetben a kereskedelem is elsőrangú tényező volt (ennyiben helyes Fettich gondolata). Lehetséges, hogy a veszélyeztetettebb helyekre kisebb hún helyőrséget is küldtek (Alföldi), de semmiképpen sem a kis helyőrségek tartották fenn a peremvidéki hún uralmat, hanem a megvert, majd érdekeikben megerősítve megnyert uralkodórétég, élén megbízható, esetleg közülük való hún küldöttel.

Nagyjából ennyi az, amit az egykori hún birodalom területén előkerült összes hún és húnkori leletek együttes közzététele és alapos vizsgálata előtt erről a kérdésről egy részletkérdés kibogozásával mondani tudunk.

⁷⁶ E területről a legutóbb Ufa-ban talált leleteket szeretném ismertetni, mert a magyar régészeti irodalom még nem vett tudomást e fontos emlékekről. R. B. Achmerov: Drevnie pogrebenija v g. Ufe címmel a Kratkie Soobščenija-ban közölt egy rövid jelentést a leletekről (XXV, 1949: 113—117). Eszerint egy férfisír került elő, csontváza fejjel É-nak kinyújtózott helyzetben feküdt, kezei pedig medencéjében nyugodtak. Fejénél jobboldalt kis bronz edény (41. kép), baloldalt pedig cserépedény töredékek. Mellén mészkgömb (amulet?), derekán csat, alatta fadarab, a másik csat kissé arrébb a medence jobbszárnán került elő (a csatokat a 42. képen közli). Jobbkeze alatt vaskést találtak, jobblába körül ismét 2 csatot s bőrmaradványokat ástak ki. Ballábánál is csatok voltak s két félholdalakú veret. A lábaknál szíjvéggként szolgáló, vékony aranylemezek, amelyek alá, ugyanúgy mint a csatoknál is, merevítő bronzlemezt szereltek. A vékony aranylemezzel borított csatok peremét bevett pontsor, a csatok testét pedig rekeszekben ülő színes kövek díszítették. A hún leletek ismeretében egy pillanatilag sem lehet vitás e tárgyak húnkori volta. A muszljumovai lelet (OAK. 1883—84. LVI és Pósta i. m. 223. rajz) s vele rokon baskírföldi leletek közt (elterjedési térképüket Schmidt: ESA. I. 7. képen állította össze) az ufai sír újabb értékes adat e terület húnkori életéhez s talán a baskír etnogenezishez is.

⁷⁷ Legutóbbi összefoglaló könyve: S. P. Tolstov: Po sledam drevnechorezmijskoi civilizacii. Moszkva—Leningrad 1948.

*

E dolgozat befejezte után jutott kezembe Thompson hún könyve (E. A. Thompson: A history of Attila and the Huns. Oxford, 1948). Ő a régészeti anyagot egyáltalán nem értékesíti, sőt — úgy tűnik — egyelőre nem is lát lehetőséget történeti kiaknázására (5. l.). Magam pedig éppen régészeti megfigyelésekből kiindulva, jutok el történeti következtetéseikig. Ha eredményeinkben vannak egyezések (pl. a vazallusokra épülő államszervezetben i. m. 163. skk), az a történeti valóságra két oldalról ráirányuló kutatás azonos eredményeinek helyesgét bizonyítja.

A HUN ARANYÍJ

Írta: HARMATTA JÁNOS

1. László Gyulának a jakuszowicei és pécsüszögi hun leletek anyagán végzett vizsgálatai arra az eredményre vezettek, hogy mindkét leletben egy-egy, aranylemezzel borított íj volt. A jakuszowicei lelet aranyíja kisebbméretű volt annál, mint amit a hunok általában használtak, s végeinek kiképzése és az ideg rögzítésére szolgáló bevágások elhelyezése a végeken éppen fordítottja annak, mint ami a gyakorlati felhasználás szempontjából várható volna. Ezek a László által megállapított tények határozottan amellett szólnak, hogy a jakuszowicei aranyíjat nem használhatták fegyvernek. Szinte kétségtelenné teszi ezt azután az a további megfigyelése, hogy a jakuszowicei leletből hiányoztak a hun íjra annyira jellemző csont merevítőlemezek, s hogy az aranylemezek csakis felajzott állapotban boríthatták az íjat, tehát ezt sem leeresztetni, sem kifeszíteni nem lehetett. Mindebből világosan az következik, hogy a jakuszowicei aranyíj merev, nem rugalmas íj volt, tehát fegyverül nem szolgálhatott. Ebben az esetben pedig valóban csak arra gondolhatunk, amire László, hogy a jakuszowicei aranyíj *jelvény* volt.

A pécsüszögi aranyíjról a lelet hiányossága miatt nem sikerült Lászlónak annyi részletet megállapítani, mint a jakuszowiceiről. Tisztázatlan maradt többek között az, hogy az íj merev volt-e, vagy rugalmas. Mivel az aranylemezek közül csak egy bizonyult íjborításnak, s mivel a leletben vas nyílhegyek is voltak, László arra gondol, hogy a pécsüszögi íjnak csak merev részeit borították aranylemezzel. Ez tehát rugalmas, fegyverként használható íj lehetett. Ennek megfelelően László a pécsüszögi aranyíjat díszes *fegyvernek* tartja.

László megfigyeléseinek helyességéhez aligha férhet kétség, s következtetései is szorosan megfigyeléseihez kapcsolódva szilárdan a régészeti anyagra épülnek. Eredményeinek biztosítása szempontjából szükségesnek látszik azonban, hogy a régészeti anyag alapján a hun aranyíjak jelentőségére vonatkozólag levont következtetéseit a történeti, nyelvi és néprajzi adatok vallomásával összevegyessük.¹

2. Induljunk ki a régészeti tényekből. Mind a jakuszowicei, mind a pécsüszögi aranyíj igen gazdag temetkezésből került elő. A halottat minkét helyen arany fegyverekkel, arannyal gazdagon díszített öltözetben és arany, illetőleg ezüst lószerszámmal temették el. Ez a temetkezési mód kétségtelenül fejlett túlvilághitről tanúskodik: a halottal eltemették mindazt — aranyos lószerszámát,

¹ Az íjnak mint mágikus eszköznek és mint hatalmi jelvénynek a problémájával a közeljövőben egy nagyobb tanulmány keretében foglalkozom. Ezért itt csak az anyag egy részének bevonásával igyekszem a hun aranyíj jelentőségét megvilágítani.

drága öltözetét, arany fegyvereit — amiről azt gondolták, hogy szüksége lesz rá a túlvilágon. A túlvilágról alkotott elképzelésekben azonban a társadalom valószínűsége élete tükröződik, s így végeredményben a temetkezési módból, a sírba tett mellékletekből visszakövetkeztethetünk a halott társadalmi helyzetére s magára a társadalomra, amelyben élt.

Ha ilyen szempontból vizsgálat alá vesszük a jakuszowicei és a pécsüszögi leletet, akkor abból az alapvető tényből kell kiindulnunk, hogy az emberi társadalom életének elengedhetetlen feltétele az életfenntartáshoz szükséges anyagi javak megszerzése. Természetes tehát, hogy az emberi társadalom életében döntő fontosságú szerepet játszanak azok az eszközök, amelyekkel az emberek életfenntartási szükségleteiket előteremtik. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy az őskori temetkezésekben a halottak mellett általában azokat a munkaeszközöket találjuk, amelyekkel életükben életszükségleteiket megszerezték. A vadász mellé eltemették íját és nyilait vagy lándzsáját, a földművelő mellé sarlóját és egyéb szerszámain, a pásztor mellé pásztorkészségeit és lovát, mert annak a társadalomnak, amelyben éltek, az volt az elképzelése, hogy ezzel fogják előteremteni szükségleteiket a túlvilágon is.

Nyilvánvaló, hogy a jakuszowicei és a pécsüszögi temetkezésekben megfigyelhető temetkezési módnak hasonló alapja kell, hogy legyen. Mégis, ha ezen az alapon próbáljuk ezeket a temetkezéseket értelmezni, váratlan nehézségekre bukkanunk. Mi lehetett ugyanis a jakuszowicei és a pécsüszögi sírokban eltemetett halottak felszerelésének a jelentősége és szerepe életszükségleteik előteremtésében? Mint termelési eszköz, vagy mint munkaeszköz kétségtelenül számításba jöhet az íj, a nyíl és a lándzsa a lóval együtt. Tudjuk, hogy az emberi társadalom fejlődésében jelentős lépést jelentett az íj használatára való áttérés a vadászatban s fontos szerepet játszott mint vadászfegyver, a lándzsa is. Aligha lehet kétségbevonni, hogy ez a közvetlen munkaeszköz szerepe ezeknek a tárgyaknak még a hún társadalomban is megvolt. A húnok ugyan már régen túljutottak a fejlődésnek azon a fokán, amikor az életszükségletek előteremtése kizárólag a vadászat (s esetleg gyűjtögetés) által történik. Amikor Európa határán a IV. században feltűnnek, már nomád pásztorok, akik »fűvet és vizet keresve« vándorolnak nagyszámú állatuk után. Kétségtelen azonban, hogy a vadászatnak mint termelési módnak a jelentősége nem szűnt meg azonnal a pásztorkodásra való áttéréssel. Ezzel kapcsolatban elég, ha a párthusokra és a mongolokra utalunk. A párthusokról Justinus (41,3) azt mondja, hogy »csak vadászattal szerzett hússal táplálkoznak«. A mongoloknál is megemlékezik Plano Carpini (Risch, 101) a vadászatról, mint a táplálékszerzés egyik módjáról, azonban teljes képet a vadászat igazi jelentőségéről náluk csak Rubruk tudósításából nyerhetünk, aki szerint (Herbst, 16—17) táplálékuk nagyrészt vadászat útján szerzik meg. Mindebből világos, hogy a vadászat jelentőségének a pásztorkodás mellett még a húnoknál is meg kellett lennie, s így az íjat és nyílat a hún sírok nagyrésztében nyugodtan tarthatnánk közvetlen termelési eszköznek.

Ugyanebben az összefüggésben érthető lenne a sírokban a lószerszám jelenléte is, mert az eurázsiai puszták nomádjainál a vadászat egyik (talán legfontosabb) főformája a lovas vadászat volt. Már Herodotos megemlékezik erről a szkitáktól északkeletre lakó jyrkákkal kapcsolatban (IV. 22), s abból a történetből, amelyet Dareiosszal és a szkitákkal kapcsolatban elbeszél (IV. 134), az is kiderül, hogy a lovas vadászat a szkitáknál is szokásos volt. Emellett számos tárgyi emlék is tanúskodik, többek között az a Kul-Oba-i aranylemez, amely egy lándzsával nyulra vadászó lovas szkitát ábrázol. De tovább kelet felé haladva is a régészeti és egyéb adatok hézagtalan sora tanúskodik a lovas vadászatról. Elég, ha a Pápay feljegyezte osztják *uáj-är* (»medve ének«) vörös, fekete és fehér lovas vadászaira, az Eremitage lovas vadkanvadászatot ábrázoló szibériai aranylemezére, a kudyrgei csontos nyereg lovasvadászat-ábrázolásaira, vagy a Čaa-tas-i 6. kurgán 1. rejtékhelyén talált külön lemezekből álló lovas vadászati jelenetre utalunk.

3. Ha így kétségtelennek látszik is az, hogy a nomád pásztornépek temetkezéseiben talált íjakat, nyilakat, lándzsákat és lószerszámot sok esetben az eltemetettek életükben használt munkaeszközeinek tarthatjuk, a jakuszowicei és pécsüszögi temetkezésekre vonatkozólag hasonló következtetés levonását a leletanyag összetétele lehetetlenné teszi. Ezekben a leletekben ugyanis az íj és a lándzsa mellett ott találjuk a kardot is, már pedig ezt semmiképpen sem lehet par excellence vadászeszköznek minősíteni. A kard elsősorban harci fegyver, s jelenléte a jakuszowicei és pécsüszögi temetkezésekben az íj és a lándzsa jelentőségét is más megvilágításba helyezi. Nyilvánvaló, hogy a kard mellett ezeket sem lehet pusztá vadászeszközöknek nyilvánítani, hanem a karddal együtt harci fegyvernek kell tartanunk.

A jakuszowicei és a pécsüszögi hun temetkezésekben tehát a halott mellé nem az életfenntartáshoz szükséges anyagi javak közvetlen termelésére szolgáló munkaeszközöket tettek, hanem harci fegyvereket. Természetesen felmerülhet az a kérdés, hogy jogosult-e ilyen éles különbséget tenni a közvetlen termelésre szolgáló munkaeszközök és a harci fegyverek között, amikor a munkaeszközök — még a legkezdetlegesebbek is — általában lehetnek egyúttal harci fegyverek is. Az kétségtelenül tény, hogy csaknem minden munkaeszköz használható fegyverként is. Az őstársadalom termelőerőinek fejlettségi fokán még nyilvánvalóan nem volt különbség a természet ellen folytatott és a más, idegen emberi közösségek ellen vívott küzdelem eszközei között. Az is tagadhatatlan azonban, hogy az emberi társadalom fejlődése során a harci fegyverek mindinkább elválnak a munkaeszközöktől, s ha még sokáig harcra is használhatók egyes munkaeszközök, ez nem jelenti azt, hogy minden harci fegyver alkalmas lenne az életszükségleti javak közvetlen termelésére is. Mivel a jakuszowicei és pécsüszögi leletekben a kardok tanúsága szerint már ez a késői fejlődési fok tükröződik, feltétlenül jogosult, sőt szükséges a fentebb tett éles különbségtétel

munkaeszköz és harci fegyver között, ha a szóbanforgó leleteket helyesen akarjuk kiértékelni.

Ha a jakuszowicei és pécsüszögi temetkezésekben nem is a közvetlen termelésre szolgáló munkaeszközöket tettek a halottak mellé, ez nem jelenti azt, hogy nem olyan eszközöket temettek el velük, amelyekkel azok életszükségeiket előteremtették. Ez csak azt jelentheti, hogy a jakuszowicei és pécsüszögi sírokban eltemetett halottak nem a közvetlen termelő munkában való részvétellel szerezték meg életfenntartási szükségleteiket, hanem harc árán, a mások által termelt javak elrablásával. Olyasféle harcosokkal állunk tehát szemben, mint amilyenek az álcázott Odysseus rajzolja magát Eumaiossal folytatott beszélgetésében (Od. XIV. 224. skk.).

ἀλλὰ μοι αἰεὶ νῆες ἐπήρετμοι φίλοι ἦσαν
καὶ πόλεμοι καὶ ἄκοντες ἐύξεστοι καὶ οἰστοί,
λυγρὰ, τὰ τ' ἄλλοισιν γε καταριγνῆλὰ πέλονται·
αὐτὰρ ἐμοὶ τὰ φίλ' ἔσκε, τὰ πον θεὸς ἐν φρεσὶ θῆκεν·
ἄλλος γὰρ τ' ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρεται ἔργοις.
πρὶν μὲν γὰρ Τροίης ἐπιβήμεναι νῆας Ἀχαιῶν,
εἰνάκις ἀνδράσιν ἦρξα καὶ ὠκνύροισι νέεσσιν
ἄνδρας ἐς ἀλλοδαπούς, καὶ μοι μάλα τύγχανε πολλὰ.
τῶν ἐξαιρέμην μενοεικέα, πολλὰ δ' ὀπίσσω
λάγχανον· αἶψα δὲ οἶκος ὀφέλλετο, καὶ ῥα ἔπειτα
δεινὸς τ' αἰδοῖός τε μετὰ Κρήτεσσι τετύγμην.

Ezek a »rude but vigorous invaders subjugate and assimilate a superior culture, thereby bringing about an economic and social upheaval marked by the accumulation of wealth in the hands of an energetic military caste, which, torn by internecine conflicts of succession and inheritance, breaks loose from its tribal bonds into a career of violent, self-assertive individualism — a career as brief as it is brilliant, because their gains have been won by the sword (ἐν ρίτκίτῳ) and not by any development of the productive forces«. (G. Thomson, *Studies in Ancient Greek Society*. 412. sk.) Ezek a lándzsákat, nyilakat és háborút szerető harcosok, akik rablóhadjáratokon gyűjtött vagyonukkal biztosítanak maguknak kiemelkedő helyet és nevet társadalmukban, olyan kialakulóban levő réteget alkotják a »heroikus« achai társadalomnak, amely fontos lépést jelez a régi görög nemzetségi társadalom felbomlásának és osztálytársadalommá való átalakulásának folyamatában.

Nem véletlenül hoztuk ezeket a látszólag távoleső példákat. Éppen nemrégiben mutatott rá A. Bernštam is a keleti türk állam kialakulásának a görög és római állam keletkezésével rokon vonásaira.² Az ógörög társadalom világos példáját nyújtja egy olyan nemzetségi társadalomnak, amelyben már meg-

² А. Бернштам: Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII веков. Москва—Ленинград 1946. 141.

kezdődött a vagyoni különbségek kialakulása és a nemzetségi arisztokrácia kifejlődése. Ez az arisztokrácia már nem vesz részt a közvetlen termelő munkában. Vagyonát rablóhadjáratokon szerzi meg, s erre támaszkodva igyekszik magának minél kiváltságosabb helyzetet biztosítani és mindinkább felszámolni a régi nemzetségi kötelékeket. Mivel ennek a rétegnek társadalmi helyzetét fegyverei által harcban, rablásban szerzett vagyona határozza meg, természetes, hogy számára fegyverei lépnek életszükségletei előteremtéséhez szükséges eszközökként a közvetlen termelésre szolgáló munkaeszközök helyére, s így azokat temetik el a halottakkal (ld. pl. *Odysee* XI. 74.).

A jakuszowicei és pécsüszögi temetkezések fegyvermellékletei tehát arról tanúskodnak, hogy a nemzetségi társadalomszervezet bomlásának a folyamata már a hunoknál is megindult. A két teljes fegyverzetben eltemetett halott egy olyan kialakulóban levő vagy már kialakult nemzetségi arisztokráciának lehet a képviselője, amely vagyonát fegyvereivel szerezte meg, s ennek megfelelően fegyvereit viszi magával a túlvilági életre is.

4. A jakuszowicei és pécsüszögi hun temetkezéseket a társadalmi fejlődés egyes szakaszai szempontjából megvizsgálva tehát arra az eredményre jutottunk, hogy a leletanyag összetétele egy bomlásban levő nemzetségi társadalomról tanúskodik. Ezt az eredményt azonban nem tekinthetjük kielégítőnek mindaddig, amíg a lelettárgyak jellegét is pontosan meg nem vizsgáltuk. Az ebben a két temetkezésben talált tárgyak ugyanis nemcsak hogy nem munkaeszközök, de még csak nem is közönséges fegyverek. Mint fentebb láttuk, mind a jakuszowicei, mind a pécsüszögi sírból arannyal gazdagon díszített fegyverzet és lószerszám került elő. Ennek a fegyverzetnek és lószerszámnak tehát nem csupán használati értéke volt, hiszen gyakorlati célokra az arany borítás nélkül is jól használható lett volna. Nyilvánvaló, hogy az arany mint drága nemesfém a hun társadalomnak nem minden tagja számára volt egyformán megszerezhető. Nem juthatott hozzá nagyobb mennyiségben minden bizonnyal még a harcosok, a nemzetségi arisztokrácia nagy többsége sem. Csak a nemzetségi arisztokráciából is mindjobban kiemelkedő törzsfők vagy vezérek tudhattak nagyobb mennyiségű aranyat összegyűjteni, s maguknak aranyveretes fegyvereket és lószerszámot készíttetni.

Így aligha lehet kétséges, hogy az aranyfegyvereknek a hun társadalomban társadalmi értékmérő szerepük is volt: a nagy vagyonnal rendelkező törzsfők, vagy vezérek ezzel is kifejezésre juttatták gazdagságukat és ezen alapuló társadalmi helyzetüket. A jakuszowicei és pécsüszögi arany fegyverek tehát amellet, hogy harci eszközök, egyben tulajdonosuk kiemelkedő társadalmi helyzetének kifejezői vagy jelképei is. Mindez arra mutat, hogy a hun társadalomban már nemcsak a nemzetségen, de még a nemzetségi arisztokrácián belül is jelentékeny vagyoni különbségek alakultak ki, s ennek megfelelően egyes törzsfők, vagy

vezérek hatalma rendkívüli módon megnövekedett. Kérdés azonban, hogy milyen fokot jelent ez pontosan a hun társadalom fejlődésében.

5. László megállapítása szerint a jakuszowicei aranyíj fegyverként nem volt használható, mert az aranylemezek csak állandóan felajzott, merev állapotban boríthatták az íj testét. Ez a megállapítás rendkívül fontos, mert ha a jakuszowicei aranyíj harci fegyvernek nem volt alkalmas, akkor már egyedül csak tulajdonosa társadalmi helyzetének kifejezője vagy jelképe, azaz *jelvény* lehetett. A kérdés már most az, hogyan válhatott a hun nemzetségi arisztokrácia társadalmi helyzetét biztosító harci fegyvere pusztá jelvénné.

Fentebb rámutattunk arra, hogy a pécsüszögi lelet fegyverként használható aranyíja is kifejezője, jele lehetett egyúttal tulajdonosa kimagasló társadalmi helyzetének is. Ebben az esetben tehát az aranyíj még kettős szerepet töltött be: a hatalom eszköze s egyszersmind a hatalom jele is volt tulajdonosa számára. Ez a jelenség általában megfigyelhető a felbomlás előtt álló nemzetségi társadalmakban. A vagyonszerzés és a hatalom eszközei — a harci fegyverek — a társadalomból mindjobban kiemelkedő vezérek, törzsfők hatalmának jelei is. Ez könnyen érthető, hiszen a nemzetségi társadalomban még ezeknek a kiemelkedő egyéneknek a helyzete is nagymértékben harci sikereiktől és teljesítményeiktől függött, s egy rosszul sikerült rablóhadjárat befolyásukat, hatalmukat jelentékenyen meggyöngíthette. Nem volt még olyan intézmény, olyan szervezet, amely vagyonukat, társadalmi helyzetüket fegyvereik állandó harc készsége nélkül is biztosította volna. Éppen ezért, ha fegyvereik gazdag arany díszítésével kifejezésre is juttatták kimagasló társadalmi helyzetüket, hatalmuknak ezek a kifejezői még nem tekinthetők tulajdonképpeni jelvényeknek. Csak akkor tarthatjuk ezeket a díszes fegyvereket tulajdonképpeni hatalmi jelvényeknek, ha már intézményessé váltak. Ez pedig csak akkor történhetik meg, ha már intézményessé válik maga az a hatalom is, amelynek kifejezői.

Ez azonban az egyenlőségen alapuló nemzetségi társadalom keretében nem lehetséges. Csak akkor következhetik be a nemzetségi arisztokrácia és vezetői hatalmi helyzetének az állandósulása, intézményessé válása, ha létrejön az az intézmény, amely ezt biztosítja: az államszervezet. A nemzetségi társadalomnak osztálytársadalommá való alakulásával, a királyi hatalom állandósulásával és intézményessé válásával jöhetnek tehát csak létre a tulajdonképpeni hatalmi jelvények is, amelyek most már az egész társadalom által ismert és elismert kifejezői az állam szervezetében vezető helyet elfoglaló személyek hatalmának. Amikor a nemzetségi arisztokráciából alakult uralkodóosztálynak és vezetőjének, a királynak a hatalma már intézményessé válik, amikor ez a hatalom már nem közvetlenül egyéni harci kiválóságától és fegyverétől függ, akkor aztán a hatalmi jelvényként használt fegyverek — a hatalom egyéni megszerzésének egykori eszközei — esetleg harcra már nem is használható pusztá jelvénné is változhatnak.

6. Ilyen módon a fegyverként nem használható jakuszowicei arany díszíj rendkívül értékes adat a hun társadalom jellegének megítélésében. A régészeti tények tanúsága szerint ennek az aranyíjnak hatalmi jelvény volta nem lehet kétséges, s így fentebbi fejtegetéseink alapján fontos bizonyítéknak kell tartanunk arra vonatkozóan, hogy a hun társadalom abban az időben, amikor a jakuszowicei halottat eltemették — valószínűleg az V. század második negyedében — már osztálytársadalom volt. A pécsüszögi aranyíjról nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy tulajdonképpen hatalmi jelvény volt-e már. De még ha az is volt, az a körülmény, hogy valószínűleg fegyverként is használhatták, amellet szől, hogy az íj hatalmi jelvénné váló válásának s így a hun társadalom fejlődésének is egy korábbi mozzanatát tárja elénk.

Végeredményben tehát a jakuszowicei és pécsüszögi temetkezések aranyíjainak a társadalmi fejlődés szempontjából végzett vizsgálata fontos adatokat szolgáltatott a hun társadalom jellegének meghatározásához. Kétségtelen azonban, hogy ezzel még nem oldottuk meg a velük kapcsolatban felmerülő összes problémákat. Az aranyíjak a hun államszervezetben vezető helyet elfoglaló személyek hatalmi jelvényei voltak — ennyit sikerült megállapítanunk, tisztázatlan maradt azonban az, hogy mi volt ezeknek a személyeknek a pontos helye a hun államszervezetben, és általában milyen volt a hun államnak vagy legalábbis magának a hun uralkodórétégnek a szervezete. Nem szabad ezenkívül megfeledkeznünk arról sem, hogy a jakuszowicei és pécsüszögi aranyíjak mint hatalmi jelvények közvetlen megnyilvánulásai a hun uralkodói hatalom ideológiájának. Ennek megismerése, illetőleg rekonstruálása szintén rendkívül fontos mind a hun társadalom ismerete, mind pedig az íj hatalmi jelvényként való használatának jelentősége szempontjából. Hogy azonban ezekre a kérdésekre — legalábbis bizonyos mértékben — válaszolni tudjunk, meg kell vizsgálnunk az íj hatalmi jelvénné válásának a problémáját olyan társadalmakban, amelyekre vonatkozólag nagyobb forrásanyaggal rendelkezünk.

7. Ha az íjnak az uralkodói hatalom ideológiájában játszott szerepét meg akarjuk érteni, akkor a történeti fejlődés útján visszafelé kell haladnunk e hatalom keletkezésének gyökeréig, és abból az alapvető tényből kell ismét kiindulnunk, amelyre már fentebb is utaltunk. Az emberi társadalom életének elengedhetetlen feltétele az életfenntartáshoz szükséges anyagi javak megszerzése, azok az eszközök tehát, amelyekkel ezeket előteremtik, döntő fontosságú szerepet játszanak a társadalom életében. Az őstársadalomban ezt a szerepet azok a munkaeszközök játszották, amelyekkel a társadalom minden tagja életszükségeit megszerezte. Később azonban, amikor a termelőerők fejlődésével a nemzeti társadalom bomlása idején mindinkább kialakult a szegények és gazdagok különbsége és a társadalom egy rétege most már közvetlen termelőmunka helyett harcból és rablásból gyűjtött magának vagyont, ennél a rétegnél a munka-

eszközök helyett a fegyverek váltak az életszükségletek megszerzésének eszközeivé. Így természetes, hogy ennek a rétegnek a tudatában társadalmi léte alapjának (vagyonának) és ettől függő társadalmi helyzetének (hatalmának) gondolkodásbeli kategóriái szorosan kapcsolódtak vagy egyszerűen egybeestek azoknak az eszközöknek (a fegyvereknek) a kategóriájával, amelyekkel társadalmi létének alapjait megeremtette.

Különösen világos képet kapunk erről a folyamatról azokban a nemzetségi társadalmakban, amelyekben a régi nemzetségi szervezet felbomlása már erősen előrehaladt. A mindjobban megerősödő nemzetségi arisztokráciának, a társadalomból egyre jobban kiemelkedő vezéreknek társadalmi helyzete és hatalma harci ügyességüktől, fegyverforgatásban való kiválóságuktól és rablóhadjárataik szerencsés kimenetelétől függ. Éppen ezért hadvezérnek rendszerint a legkiválóbb harcost választják meg, aki fegyverét a legtökéletesebben tudja kezelni. Természetesen az egyes társadalmakban használt fegyverek jelentőségétől függ, hogy melyik kapcsolódik szorosan össze a nemzetségi arisztokrácia és a hadvezérek hatalmi ideológiájával. Az eurázsiai puszták nomád pásztorainál, de sok más népénél is, az íj és a nyíl játszotta ezt a szerepet.

Egy ilyen kiváló lovas íjász hadvezér alakját örököltette meg számunkra Ibn Fadlān az oguzokról szóló leírásában. Az oguzok Ibn Fadlān leírása alapján ítélve ebben az időben a felbomlás felé haladó nemzetségi társadalomban éltek. A szegények és gazdagok különbsége mindjobban kifejlődőben volt náluk, de megvolt még a nemzetségi szervezeten alapuló egyenlőség. A törzsfőeknek vagy vezéreknek hatalma erősen korlátozott volt, fontosabb ügyekben gyűlést kellett összehívniuk. Ennek az oguz társadalomnak hadvezére — Ibn Fadlān szerint — törzsének legkiválóbb lovas íjásza volt (Validi, 30), s nyilvánvaló, hogy kiemelkedő helyzetét a többi vagyonos oguz között jelentős mértékben ennek köszönhette.

8. Hogy az íj és nyíl milyen szerepet játszhat egy ilyen felbomlóban levő nemzetségi társadalom vezető rétegének hatalmi ideológiájában, annak legjobb példáját az óindeknél találhatjuk meg. Amikor az óind törzsek Indiába bevándoroltak, még nemzetségi szervezethen éltek, amelyben azonban már kifejlődött a gazdagok és szegények különbsége. Azoknak a harcoknak során azután, amelyeknek végeredményeképpen India területének nagy részét elfoglalták és lakosságát leigázták, a vagyonos nemzetségi arisztokrácia — az *ārya*-k — mindjobban megerősödött, a vezérek — *rājan*-ok — hatalma jelentékenyen megnövekedett, s végül is létrehozták az uralmukat biztosító államszervezetet. Ebbe a folyamatba, az óind társadalom vezető rétegének hatalmi képzeiteibe világít be az *Rg-veda* VI. *maṇḍala*-jának 75. himnusza. Ez a szöveg nem pusztán költői tükröződése az óind *ārya*-k hatalmi ideológiájának, hanem kultikus jellegű termék, amelyet a kommentárok szerint akkor mondtak el, amikor a király

az összes fegyverekkel felszerelt harci kocsira szállott és páncélját felvette. Ha ütközet előtt állottak, akkor a *purohita* (áldozatot bemutató pap) az 1.—5. versszak elmondása közben szertartásosan átnyújtotta a királynak az egyes versszakokban megnevezett fegyvereket, a 6. és 7. versszakot az elindulásnál adta elő, a 8.-at, 14.-et és 16.-at a királlyal mondatta, végül a 17.-et a harc közben mondta el.^{2a} A himnusz szövege a következő:

jīmūtasyeva bhavati pratikaṃ yad varmī yāti samadām upasthe /
anāviddhayā tanvā jaya tvam sa tvā varmaṇo mahimā pipartu //1//

dhanvanā gā dhanvanājim jayema dhanvanā tivrāḥ samado jayema /
dhanuḥ śator apakāmaṃ kṛṇoti dhanvanā sarvāḥ pradiśo jayema //2//

vakṣyantīved ā ganiganti karṇam priyaṃ sakhāyam pariśasvajānā /
yoṣeva śinkte vitatādhi dhanvañ jyā iyaṃ samane pārayanti //3//

te ācaranti samaneva yoṣā māteva putram bibhṛtām upasthe /
apa śatrūn vidhyatām samvidāne ātnī ime viṣphuranti amitrān //4//

bahvinām pitā bahur asya putraś ciścā kṛṇoti samanāvagatya /
iṣudhiḥ saṅkāḥ pṛtanāś ca sarvāḥ pr̥sthe ninaddho jayati prasūtaḥ //5//

rathe tiṣṭhan nayati vājinaḥ puro yatra-yatra kāmayate suṣṛathih /
abhiśūnām mahimānam panāyata manaḥ paścād anu yachanti raś-
mayah //6//

tivrān ghoṣān kṛṇvate vṛṣapāṇayo 'śvā rathebhīḥ saha vājayantaḥ /
avakrāmantaḥ prapadair amitrān kṣīṇanti śatrūn anapavyayantaḥ //7//

rathavāhanam havir asya nāma yatrāyudham nihitam asya varma /
tatrā ratham upa śagmam sadema viśvāḥ vayam sumanasyamānāḥ //8//

svāduṣamsadaḥ pitaro vayodhāḥ kṛchreṣṛitaḥ saktivanto gabhirāḥ /
citraśenā iṣubalā amḍhrāḥ satovirā uravo vrātasāhāḥ //9//

brāhmaṇāsaḥ pitarāḥ somyāsaḥ śive no dyāvāpṛthivī aneasā /
pūṣā naḥ pātu duritād ṛtāvṛdho rakṣā mākir no aghaśamsa īśata //10//

suparṇam vaste mṛgo asyā danto gobhiḥ samnaddhā patati prasūtā /
yatrā naraḥ sam ca vi ca dravanti tatrāsmabhyam iṣavaḥ śarma
yamśan //11//

^{2a} K. F. Geldner: Der Rigveda in Auswahl. — II. Kommentar. Stuttgart 1909. 99.

rjīte pari vr̥ndhi no 'śmā bhavatu nas tanūḥ /
somo adhi brāvītu no 'ditiḥ śarma yachatu //12//

ā jaṅghanti sānv eṣām jaghanāñ upa jighnate /
aśvājani pracetaso 'śvānt samatsu codaya //13//

ahir iva bbogaiḥ pary eti bāhum jyaya hetim paribādhamānaḥ /
hastaghno viśvā vayunāni vidvān pumān pumāmsam pari pātu
viśvataḥ //14//

ālāktā yā ruruśīrṣṇy atho yasyā ayo mukham /
idam parjanyaṛetasa iṣvai devyai br̥han namaḥ //15//

avasṛṣṭā parā pata śaravye brahmasamṣite /
gachāmitrān pra padyasva māmīṣām kaṁ canoc chiṣaḥ //16//

yatra bāñāḥ sampatanti kumārā viśikhā iva /
tatrā no brahmaṇas patir aditiḥ śarma yachatu viśvāḥ śarma
yachatu //17//

marmāni te varmaṇā chādayāmi somas tvā rājāmṛtenānu vastām /
uror variyo varuṇas te kr̥notu jayantam tvānu devā madantu //18//

yo naḥ svo arāno yaś ca niṣṭyo jighāmsati /
devās taṁ sarve dhūrvantu brahma varma mamāntaram //19//

Fordítás:

(A páncél)

1. Mint a viharfelhőé, olyan megjelenése, mikor páncélt öltve a harcok ölére megy; győzzél sértetlen testtel, védjen meg téged páncéloed nagysága.

(Az íj)

2. Íjjal szerezzük meg az ökrököt, íjjal (nyerjük meg) a harcot, íjjal győzzünk a heves csatákban; az íj veszi el a kedvét az ellenségnek, íjjal győzzünk minden világtáj felett.

(Az ideg)

3. Mintha beszélgetni akarna, úgy közelít a fülhöz a kedves barátot (= a nyilat) átölelve, ahogy egy fiatal nő susog, az íjon megszítvé ez az ideg, amely segítséget nyújt a csatában.

(Az íjvégek)

4. Mint a menyegzőre a menyasszonyok mindketten együttmenve tartásatok öletekben mint anya a gyermeket (= a nyilat); üzzétek el az ellenséget egyetértésben működve ti ketten íjvégek tovalökve az ellenfélt.

(A tegez)

5. Sokaknak az apja, sokan vannak gyermekei (= a nyilak), csörög amikor a harcba megy; a hátra felkötve megnyer a tegez működésbe lépve minden csatát és ütközetet.

(A kocsihajtó és a gyeplő)

6. A kocsin állva irányítja elől befogott csataméneit, ahová csak akarja a jó kocsihajtó; a gyeplők pompáját dícséri, akarata szerint kormányoznak a hajtószárak.

(A lovak)

7. Heves dobogást csapnak az erőspatájú lovak a kocsikkal versenyezve, az ellenfelet patáikkal letiporva félelem nélkül megsemmisítik az ellenséget.

(A kocsi)

8. Áldozati kocsi, harci kocsi ennek a neve, ahová fegyvere, páncélja rá van téve; oda a szerencséthozó kocsira ülünk mindennap mi jókedvvel.

(Az ősök)

9. Az édes ételnél együttülő, életadó atyák, akiktől segítséget kérünk, hatalmasok, titokzatosak, csodálatos sereget képezők, nyíluk által hatalmasok, sikert aratók, egyik éppen olyan hős, mint a másik, erősek, seregeket legyőzők.

(Az istenek)

10. Papi atyák, *soma*-szeretők, nekünk szerencsét adó kegyes Ég és Föld, *Pāšan* védelmezz meg bennünket a bajtól. A rendet erősítő (istenek)! Egy gonosz démon se legyen urrá felettünk.

(A nyilak)

11. Jól fel van tollazva, foga gazellaszarv, marhabélhurra illesztve repül nekiindulva; ahol a férfiak összefutnak és szétszaladnak, ott nekünk a nyilak nyujtsanak védelmet.

12. Egyenesen repülő (nyíl) kímélj meg bennünket, szikla legyen a testünk, *Soma* beszéljen hozzánk, *Aditi* nyujtson védelmet.

(Az ostor)

13. Megcsapkodja hátukat, rásujt a farukra (a lovaknak); hajtsad a csatában ügyesen mozgó lovakat.

(A karvédő)

14. Mint egy kígyó veszi körül gyűrűivel a kart megvédve az ideg ütésétől a karvédő, minden fogást ismerő férfiként védje meg a férfit minden felől.

(A nyilak)

15. Amelyik méreggel van bekenve, a szarvasagancsból való, és amelyiknek szája érc, *Parjanya* (az esőisten) magvából van az; az istennőnyílhoz szól a nagy könyörgés.

16. Nyílzápor, varázsmondással élesztett, kilőve röpjölj tova; menj, találd el az ellenfeleket, ne hagyj meg egyet sem az ellenségéből.

(Az istenek)

17. Ahol repülnek a nyilak, (amelyek olyanok) mint a fiatal gyerekek, ott a *brahman* ura (és) *Aditi* adjon védelmet, mindennap adjon védelmet.

18. Tagjaidat páncéllal fődöm be, *Soma* király lásson el téged isteni itallal, *Varuna* adjon neked szélesebb földet, az istenek ujjongjanak neked győzőnek.

19. Azt a hozzátartozót, idegent és azt a barbárt, aki bennünket meg akar ölni, pusztítsák el az összes istenek; a *brahman* az én oltalmazó páncéloom.

Ez a himnusz a harci fegyver hatalmi jelvénné válási folyamatának egyik igen fontos szakaszát tárja elénk. A fegyverek — egyedüli támadófegyver az íj és a nyíl, védőfegyver a páncél és a karvédő —, amelyeket a purohita a megfelelő versszakok mondása közben szertartásszerűen átnyújt a királynak, még valóságos harci fegyverek, a király még harcosként vesz részt a csatában. Ugyanakkor azonban az a tény, hogy a fegyvereket vallásos szertartás keretében adják át a királynak harcbandulásakor, hogy a király fegyvereivel hozzák közvetlen kapcsolatba a győzelmet és a sikert, hogy a király fegyvereihez mint emberfö-lötti erővel rendelkező vallásos alakokhoz, sőt mint istenhez könyörögnek, világosan arról tanuskodik, hogy ennek a társadalomnak a tudatában a király fegyverei nem pusztán személyi harci eszközök, hanem a király egész fegyveres erejének, egész hadseregének, egyszóval hatalmának kifejezői, azaz hatalmi jelvények is.

De nemcsak a királyi fegyverek hatalmi jelvénné válásának folyamatába enged bepillantást az Rg-védának ez a himnusza, hanem lehetővé teszi azt is, hogy nagy vonásokban e folyamat társadalmi hátterét is megrajzoljuk. Amint

a himnusz több helyéből világosan kitűnik, a király fegyverei által jelképezett harcos csapat csatái nem öncélú vitézkedések, hanem nagyon is konkrét célkitűzésük van: »íjjal szerezzük meg az ökröket«, »*Varuṇa* adjon neked szélesebb földet«. Ezeknek a harcoknak tehát az a célja, hogy az óind harcos nemzetségi arisztokráciának, az *ārya*-knak minél nagyobb állatvagyonot és minél nagyobb földterületet, legelőt szerezzenek. Egy olyan nemzetségi társadalomnak a képe bontakozik ki előttünk, amelynek anyagi élete az állattartáson alapszik. Ennek a társadalomnak azonban van már egy olyan harcos rétege, amely az állatokból álló vagyonot nem a közvetlen termelés, az állattenyésztés útján szerzi meg, hanem harcban rabolja, s ugyanígy növeli meg legelőterületét is. Szemmelláthatólag a magántulajdon kialakult formájával, egy felbomlóban levő nemzetségi társadalommal állunk itt már szemben.

Ennek a vagyonszerzésnek az eszközei a fegyverek, éspedig elsősorban az íj és a nyíl. Hogy fontosságuk mennyire ki van emelve, világosan kitűnik abból, hogy más támadó fegyvert a himnusz nem is említ, s hogy 19 versszak közül 8 az íjnak és a nyílnak van szentelve. Különösen az íj áll előtérben: a himnusz még egyes részeinek, az idegnek és az íjvégeknek a tárgyalására is egy-egy külön versszakot fordít, s éppen magával az íjjal hozza közvetlen kapcsolatba a győzelmet és a vagyonszerzést: »íjjal szerezzük meg az ökröket, íjjal (nyerjük meg) a harcot, íjjal győzzünk a heves csatákban«.

Ez a vagyonát íjával szerző harcos réteg nem egészen újkeletű elem az óind társadalomban. A himnusz hivatkozik az »életadó atyák«-ra, akiktől segítséget kérnek. Ez azt mutatja, hogy ez a harcos réteg már ősökre, jónéhány nemzedékre tekint vissza, társadalmi helyzetének alapja részben már ezektől az ősöktől való származása, anélkül természetesen, hogy maga ez a harcos réteg is világosan látná ennek multbanyúló okait. Éppen azért számára az »életadó atyák« »hatalmasok, titokzatosak«. Az azonban világosan él ennek a rétegnek a tudatában, hogy az ősök hatalmának és társadalmi helyzetének alapja szintén fegyverük, a nyíl és harci sikereik voltak. Ezért hangsúlyozza róluk, hogy »nyíluk által hatalmasok, sikert aratók, egyik éppen olyan hős mint a másik, erősek, seregeket legyőzők«.

Az óind harcos *ārya*-k rétegének társadalmi helyzetét tehát részben már származásuk határozta meg. Származásuknak mint helyzetüket bizonyos mértékben meghatározó társadalmi tényezőnek a mibenléte azonban nem volt számukra világos, s ez tudatukban nemcsak abban tükröződött, hogy a »hatalmas« ősöket »titokzatosak«-nak tartották, hanem kifejezésre jutott a fegyverekről alkotott képzeletükben is. Annak ugyan világosan tudatában voltak még, hogy gazdagságukat és hatalmukat jórészt továbbra is harci sikereiknek és fegyvereiknek köszönhetik, mivel azonban ennek a helyzetnek kialakulása már jónéhány nemzedékkel korábban nyult vissza, társadalmi gyökereivel nem voltak tisztában. Ezért azután a fegyvereket nem csupán hatalmi eszközöknek tartották, hanem emberfölötti, érthetetlen és megfoghatatlan erőket láttak

bennük, amelyek jóindulata számukra vagyónukat és társadalmi helyzetüket biztosítja. Így érthetők meg azok a mágikus és vallásos képzetek, amelyek az íjjal és a nyíllal kapcsolatban ebben a himnuszban kifejezésre jutnak: »egyenesen repülő (nyíl) kémélj meg bennünket!« »nyílzápor, varázsmondással élesített, kilőve repülj tova, találj el az ellenfeleket«. Ennek a jelenségnek legvégső formája azután a Nyíl-istennő (išudeví) megjelenése, és a hozzá intézett »nagy könyörgés«.

Mindez arra mutat, hogy az óindeknél már új társadalmi rend volt kialakulóban, amelynek keretében a nemzetségi társadalom egyes rétegei szigorúan elkülönülő osztályokká merevültek. Ez a folyamat azonban még korántsem zárult le teljesen. A régi nemzetségek elszegényedett tagjai még küzdöttek az új társadalmi rend ellen. Ezért fohászkodik a himnusz a »rendet erősítő (istenekhez)«, hogy »egy gonosz démon se legyen urrá« felettük. S ez teszi érthetővé a himnusz utolsó versszakának azt a kívánságát, hogy »azt a hozzátartozót (svo) ..., aki bennünket meg akar ölni, pusztítsák el az összes istenek!« Az újonnan kialakuló társadalmi rend uralkodó rétegének nemcsak az »idegentől és a barbártól«, hanem saját régi hozzátartozójától is tartani kellett.

Ennek az átalakulóban levő óind társadalomnak a terméke az Rg-védának ez a himnusza, amely egyben híven tükrözi az óind uralkodó réteg hatalmi ideológiáját. Ennek a rétegnek a hatalma és vagyona még íjától függ, így az íj még hatalmi eszköz számára ahogy azonban ez a réteg mindinkább osztállyá alakul át, úgy válik az íj az egész harcos réteg fegyveres erejének, ill. az azt vezető királynak hatalmi jelvényévé. Ez a folyamat jut kifejezésre a himnusz 2. versszakában, amelyben az íjnak az állatrablásban játszott szerepe a kozmikus világhatalom megszerzésének távlataiba szélesedik ki:

íjjal szerezzük meg az ökröket, íjjal nyerjük meg a harcot, íjjal győzzünk a heves csatákban;
az íj veszi el a kedvét az ellenségnek, íjjal győzzünk minden világtáj felett!

9. Láthatjuk tehát, hogy az Rg-véda idézett himnuszában az íj hatalmi jelvénné válását, s a vele kapcsolatos hatalmi ideológia kialakulását egészen közvetlenül figyelhetjük meg. Ennek a folyamatnak egy jóval későbbi szakasza tükröződik az irániaknál az Avesztában. Már a védikus társadalomban is megfigyelhető volt, hogy az íj és a nyíl nemcsak az uralkodói hatalom jelképévé, hanem mágikus erővel felruházott hatalmi jelvénné alakul át. Ez a jelenség szoros kapcsolatban áll az uralkodói hatalom társadalmi és anyagi alapjainak elhomályosulásával s az uralkodó személyének mágikus erővel való felruházásával. Az Avesztában a nyíl már ilyen mágikus erővel rendelkező hatalmi jelvényként jelenik meg:

Vidēvdāt 2.6: āat hē zaya frabarəm azəm yō ahurō mazdā suwraṃ
zaranaēnim aštraṃča zaranyō. paēsīm.

10: āat yimō frašūsāt raočā ā upa rapīθwam hū paiti
aθwanəm. hō imam zām aiwišvat suwrya zaranaēnya
avi dim sifāt aštraya uityaojanō: friθa' spənta āmaite!
frača šva viča nəma ha barəθre pasvāmča staora-
naṃča mašyānaṃča.

11: āat yimō imam zām višāvayaṭ aēva θrišva ahmāt mas-
yēhim yaθa para ahmāt.

»Akkor átadtam neki, én Ahura Mazda, két eszközt (felségjelvényül) :
egy arany nyilat és egy arannyal díszített korbácsot.«

»Akkor Yima előre ment a fény felé délben szemben a nap útjával,
megkarcolta a földet az arany nyíllal, suhintott fölötte a korbáccsal,
így szólva: Kedves szent Ārmatay! menj előre és terülj szét, hogy hor-
dozni tudjad a nagy állatokat, kis állatokat és az embereket!«

»Akkor Yima kiterjesztette ezt a földet háromszor nagyobbra mint
korábban (volt).«

Yima, a mitikus első ember és első király tehát a föld megnagyobbítására
használja fel hatalmi jelvényét: arany nyilát. Emlékezzünk vissza, hogy az
íj és a nyíl a védikus himnuszban is állatvagyron és föld szerzésének az eszköze
volt. Ott azonban még mint harci és hatalmi eszköz szolgált a föld, a legelők más-
tól való elvételére, tehát megőrződött még közvetlen harci és hatalmi eszköz
jellege a társadalom tudatában. A Vidēvdātban viszont, amely már egy kialakult
osztálytársadalom terméke, a nyíl mint hatalmi jelvény tisztán mágikus eszközzé
vált, varázseszközzé, amellyel a földet a sok nyáj eltartására nem harcban
kell másoktól elrabolni, hanem egyszerűen élő lehet varázsolni. Ez azt mutatja,
hogy az íjnak és nyilnak mint hatalmi jelvényeknek a társadalmi gyökerei, egy-
kori hatalmi eszköz voltuk az uralkodó osztály számára a társadalom tudatában
már elhomályosult, s hatalmi jelvény voltuk társadalmi alapjainak érthetet-
lensége a hozzájuk fűződő mágikus képzetekben jutott kifejezésre.

10. Ha így két példán végig követtük az íj és nyíl hatalmi jelvénné válá-
sának folyamatát és az uralkodói hatalom ideológiájában játszott szerepét,
akkor önként vetődik fel az a kérdés, hogy milyen szerepet játszott az íj és nyíl
mint hatalmi eszköz és mint hatalmi jelvény a társadalom uralkodó osztályának
szervezetében. Az uralkodói hatalom ideológiája a társadalom uralkodó osztályá-
nak terméke, ha tehát benne az íjnak és nyilnak nagy szerepe volt, akkor ennek
alapjának is kellett lennie. Csak úgy juthatott jelentős szerephez az íj és nyíl az
uralkodói hatalom ideológiájában, ha mint hatalmi eszköznek és hatalmi

jelvénynek megvolt a funkciója a társadalom uralkodó osztályának szervezetében is.

Láttuk azt, hogy annak a társadalmi rétegnek a tudatában, amely fegyverei (íja-nyíla) által szerezte vagyonát és kiemelkedő társadalmi helyzetét, hatalmának és erejének gondolati kategóriái szorosan kapcsolódtak vagy egybe is estek a hatalmát és erejét biztosító eszközöknek (fegyvereinek) gondolati kategóriájával. A gondolati kategóriáknak ez az alakulása annak a valóságos ténynek volt a tudatbeli tükröződése, hogy ennek a nemzetségi társadalomból kiemelkedő rétegnek hatalma és ereje fegyverein alapul. Így természetes, hogy a fegyver (pl. íj vagy nyíl) és az általa képviselt, ill. biztosított erő vagy hatalom ugyanabban a gondolati kategóriában juthatott a tudatban kifejezésre.

Ilyen módon a fegyverek a társadalom vagy vezetőrétege fegyveres erejének kifejezőivé és mértékegységeivé válhattak. Ezt szem előtt tartva érthetjük meg azt a Herodotos által előadott történetet (IV. 81), amely szerint Ariantas szkita király úgy számolta meg népét, hogy mindenkinek egy nyilat kellett leadnia. Természetesen nyilat csak az adhatott, akinek volt, azaz a harcosok. Így a népszámlálásnak ebből a módjából két dolog állapítható meg: az egyik az, hogy a szkitáknál a nép a fegyverforgató férfiak összeségét jelentette, tehát körülbelül ugyanaz volt, mint az óperzsa *kāra*, a másik pedig, hogy a fegyveres erő kifejezője és mértékegysége náluk a nyíl volt.

A nyíl a fegyveres erő harcértékegysége volt később a szaszanidakori perzsa társadalomban is. Prokopios beszéli el (B. P. I. 18,52—53), hogy háború előtt az egész hadseregnek el kellett vonulni a szaszanida uralkodó és az előtt a hadvezér előtt, aki a hadjáratot vezette. Az elvonulás alkalmával minden egyes katonának egy előre elkészített kosárba egy nyilat kellett leadnia. A nyilakkal telt kosarakat ezután az uralkodó pecsétjével lepecsételték. A hadjárat befejezése után újra el kellett vonulni a hadseregnek a nyillal telt kosarak előtt, és most mindegyik katonának egy nyilat kellett kivenni a kosarakból. A visszamaradt nyilak számából állapították meg azután a hadsereg háborús veszteségét. Ebben az esetben a szkita király népszámlálási eljárását természetesen a szaszanida állam fejlettségi fokának megfelelő intézménnyé átalakítva látjuk viszont.

11. Fentebbi gondolatmenetünk alapján azonban arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a nyíl nemcsak egyes harcosok fegyveres erejének kifejezésére szolgálhat. Ahogy az íj vagy nyíl lehet egy-egy hadvezér, törzsfő vagy király hatalmának a jelvénye, amely természetesen nem csak a saját, hanem egy egész fegyveres csoport erejére támaszkodik, úgy jelentheti azt az egész fegyveres szervezetet is, amelynek erején alapszik a vezéri vagy uralkodói hatalom. Így a nyíl nemcsak az egyes harcos fegyveres erejének, hanem egész fegyveres csoportok, sőt az egész társadalom fegyveres szervezetének kifejezője vagy jelképe és mértékegysége lehet. A legvilágosabb példáját ennek a nyugati türköknél

láthatjuk, akiknek tíz törzse a »Tíz-nyíl« nevet is viselte.³ A kínai források arról is részletesen beszámolnak, hogy jött létre ez a törzsszervezet, s hogyan alakult ki ez az elnevezése :

»Puis son (t. i. *Cha-po-lo tie-li-che* kagáné) royaume fut divisé en dix tribus ; pour chaque tribu il y avait un chef qui la gouvernait ; on les appelait les dix chads. Chaque chad recevait en présent une flèche ; c'est pour-quoi on les nommait les dix flèches ; en outre, on distingua les dix flèches en division de gauche et division de droit, chaque division comptant cinq flèches ; la division de gauche était appelée les cinq tribus *Tou-leou* (pour lesquelles) on avait établi cinq grands *tch'ouo* (*tchour*) un *tch'ouo* (*tchour*) commandait à une flèche ; la division de droite était appelée les cinq *Nou-che-pi* ; (pour elles) on avait établi cinq grands *se-kin* ; un *se-kin* commandait à une flèche. Leur nom générique était les dix flèches ; plus tard ill arriva qu'on appela une flèche une tribu et qu'on donna aux grands chefs de flèche le nom de grands commandants.⁴

Ebből a tudósításból világos képet kapunk arról, hogyan alakult ki a nyílnak törzsjelölő funkciója a nyugati türköknél. A katonailag megszervezett törzsek vezérei az általuk vezetett fegyveres erő jelképeként nyíllakat kaptak hatalmi jelvényül, ezért nevezték őket a »tíz nyíl«-nak. Később azután a vezérek hatalmi jelvényéről, amely a törzsek fegyveres erejének kifejezője volt, »nyíl«-nak kezdték nevezni magukat az egyes törzseket is. A nyíl szónak a társadalom vagy a fegyveres erő egyes egységeinek megnevezéseként való használata tehát nem azon alapszik, mintha a nyíl már önmagában véve a felosztásnak vagy a sorsvetésnek lenne az eszköze, hanem azon, hogy a nyíl mint hatalmi jelvény nemcsak egy fegyveres erőre támaszkodó vezérnek a hatalmát, hanem magát a fegyveres erőt is jelképezheti. Ez más szóval azt jelenti, hogy a »nyíl« szónak 'törzs, harci egység, csapat' jelentése hatalmi jelvényként való használatából s a társadalom szervezetében ilyen módon játszott szerepéből származik.

Ezek után természetesnek tarthatjuk, hogy mindazokban a társadalmakban, amelyekben a nyíl mint harci és hatalmi eszköz döntő fontosságú szerepet játszott és e szerepe következtében hatalmi jelvénné is vált, megtaláljuk a »nyíl« szónak 'törzs, harci egység, csapat' jelentését is. Világos bizonyítéka ez annak, hogy ezekben a társadalmakban a nyíl fontos helyet foglalt el az uralkodói hatalom ideológiájában és az uralkodó réteg hatalmi szervezeteivel kapcsolatos képzetekben is. Így a mongoloknál a *sumun* szó jelentése 'nyíl' és '120—200 főből álló csapat', a mandzsuknál pedig a *niru* szó 'nyíl'-at és 'csapat'-ot is jelent.⁵ Hasonló adatokat találunk az iráni Lur-törzsekre vonatkozólag. Ezeknél

³ Németh Gy. : A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930. 41.

⁴ E. Chavannes : Documents sur les Tou-Kiue (Tures) occidentaux. 27—28.

⁵ Ligeti L. : KCsA 1 (1921—1925) 480 ; Németh i. h.

a *tira* 'Pfeil' (< óiráni *tiyray*- 'Pfeil') szó használatos máig is a törzsek alcsoportjainak megjelölésére.⁶

További példáját láthatjuk a nyíl törzsjelölő funkciójának a szamojédoknál. Egy valószínűleg Jamal félszigeti szamojéd törzsnek a neve *njāruī*. Ezt Hajdu Péter bizonyos kétkedéssel a *njāruī* 'Doppelpfeil' közszóval veti össze.⁷ Bizonytalanságának nyilvánvalóan az az oka, hogy tárgyi szempontból nemigen tartott elképzelhetőnek 'nyíl' jelentésű törzsnevet. Fentebbi fejtegetéseink keretében azonban a *njāruī* törzsnév 'Doppelpfeil' jelentése nagyon jól elképzelhető s így a *njāruī* 'Doppelpfeil' közszóval való azonosságában nincs okunk kételkedni.

A nyíl hatalmi jelvényként való használatának érdekes példáját láthatjuk Kínában is. Itt a mandzsu korban a császári követek méltóságuk jelvényeként arany nyilat hordtak.⁸ Nagyon valószínű, hogy a nyílnak ez a méltóságjelvényként való használata a mandzsu dinasztia alatt még abból a korból származik, amikor a mandzsuk hatalomra jutottak, és közvetlen összefüggésben áll a régi mandzsu katonai szervezettel.⁹

A nyílnak a régi mandzsu katonai szervezetben játszott szerepe teljes világossággal bontakozik ki abból a leírásból, amelyet Radloff (Aus Silbirien². Leipzig 1893. II. 377 skk.) adott a mult század második felében az Ili-folyó völgyébe telepített mandzsu katonai telepésekről. Radloff leírása szerint a mandzsu Šibā csapatot az Ili-folyótól délre helyezkedett el nyolc településben, amelyeket nyolc csapat egysége alkotott. Így az egyes településeket is egyszerűen a csapat egységek nevéről nevezték el *udžun-niru* 'első svadron (tkp. első nyíl)'-nak, *džai-niru* 'második svadron (tkp. második nyíl)'-nak stb. Az egész Šibā csapatot évenként 1300 katonát kellett kiállítani, egy-egy *niru* (csapat egység, svadron) tehát kb. 150 katonát foglalhatott magában. Így ebben az esetben közvetlenül meg tudjuk fogni a mandzsu *niru* 'nyíl' szó 'csapat' jelentésben való használatának tárgyi és társadalmi hátterét is.

12. Ha a nyílnak az uralkodói hatalom ideológiájában és a társadalom uralkodó rétegének szervezetében játszott szerepére vonatkozó fentebb ismertett adatokat szem előtt tartjuk, megtaláljuk a nyílhoz fűződő hatalmi képzetek lecsapódását az uralkodói névadásban is. Polyainos elbeszéléséből (VIII. 55) ismerjük az ixomaták harcias királynőjének, Tírgataonak a történetét. Tírgatao, aki Polyainos szerint maiot származású volt, feleségül ment Hekataioshoz, a sindek királyához. Férje azonban elvesztette uralmát, s amikor Satyros bosporusi uralkodó segítségével ismét visszaszerezte, annak a lányát volt kénytelen elvenni

⁶ J. Marquart : OZ 8 (1920) 291.

⁷ Szamojéd nép- és törzsnevek. S. a.

⁸ C. G. Seligman : ESA 9 (1934) 351.

⁹ Ld. erre vonatkozólag R. Thurnwald : Die menschliche Gesellschaft. IV. Berlin—Leipzig 1935. 104.

feleségül, Tirgataot pedig egy várban elzárva őriztette. Tirgatao azonban megszökött és az ixomatákhoz menekült, akiknek királya apja volt. Ebből megállapíthatjuk, hogy Tirgatao is voltaképpen ixomata származású volt, s a maiot megjelölés csak annyiban lehet érvényes vele kapcsolatban, amennyiben a görög írók egy része az ixomatákat is maiotoknak tartotta. Tirgatao hazaérve apját már holtan találta, feleségül ment azonban utódjához, az ixomaták új királyához s ilyen módon hatalomra jutva vezetett hadat Hekataios és Satyros ellen, hogy megboszulja a rajta esett sérelmet. Törekvéseit siker is koronázta, Polyainos szerint teljes győzelmet aratott Hekataios és Satyros felett.

Ez az elbeszélés több szempontból is fontos számunkra. Elsősorban is rendkívül érdekes fényt vet az ixomaták társadalmára. Az ixomaták váltaképpen a sauromatáknak egyik törzse voltak, akik Herodotosnál megőrzött eredetmondájuk szerint a szkitáknak és az amazonoknak a kapcsolatából származtak. Herodotos és több más görög író tudósítása szerint a sauromatáknál a matriarchátusnak még erős nyomai voltak megfigyelhetők. Különösen felkeltette a görögök figyelmét az a jelenség, hogy a sauromatáknál a nők a férfiakkal együtt hadba vonultak és harcoltak. A görög íróknak erre vonatkozó tudósításait a modern tudomány sokáig üres mesének tartotta, azonban újabban Grakov kutatásai bebizonyították, hogy megfelelnek a valóságnak. Grakov átvizsgálva a sauromata temetkezéseket közöttük több olyant talált, amelyben a női halottat fegyvermelléklettel (nyilakkal) és lóval temették el.¹⁰ Ezek tehát lovas női harcosok, még pedig női íjászok temetkezései voltak, s így kézzelfoghatóan bebizonyosodott a női harcosok egykori megléte a sauromatáknál.

Ebben a keretben, az erős matriárchális vonásokat őrző sauromata társadalomban kell elhelyeznünk Tirgatao alakját és történetét is. A Polyainos által előadott események időpontjára vonatkozólag támpontot nyújt a történetben szereplő Satyros alakja, akit Rostovcev gondos vizsgálatai alapján¹¹ csak I. Satyrossal (407—387) azonosíthatunk. Tirgatao története tehát a IV. század első évtizedeiben játszódott le, s így időben nem esik messze a sauromata társadalom fejlődésének attól a szakaszától, amelyet Herodotos tudósítása rögzített meg számunkra. Első pillantásra szembeötlő Polyainos elbeszélésében Tirgatao kimagasló szerepe. Ez nem csak abban jut kifejezésre, hogy az egész elbeszélésnek ő a főszereplője, hanem abban is, hogy törzséhez, az ixomatákhoz történt hazatérése után teljes egészében ő válik az események mozgatójává. Férjét, az ixomaták új királyát, aki apja helyét foglalta el, az elbeszélés meg sem nevezi, s nem is juttat neki semmi szerepet a későbbi eseményekben sem. Tirgatao veszi rá az ixomatákat a háború megindítására, ő tárgyal Hekataiosszal és Satyrosszal, ő köti meg a békét, ellene irányul a bosporusi uralkodó bérenceinek merénylete, ő indítja meg újból a háborút, és végül ő köt békét Satyros fiával Gorgiposszal. Polyainos elbeszélésében tehát Tirgatao úgy jelenik meg,

¹⁰ Б. Граков, ВДИ 1947, 3, 106.

¹¹ M. Rostowzew : Skythien und der Bosphorus. I. Berlin 1931. 118.

mint az uralkodói vagy vezéri hatalom tényleges birtokosa. Ez a helyzete alapján véve összhangban van a Herodotos által a sauromata nők helyzetére vonatkozólag közölt adatokkal. Egy olyan erős matriarchális vonásokat mutató társadalomban, amelyben a nők a férfiakkal együtt vesznek részt a harcban, nem meglepő, ha női vezéreket találunk. Ellentmondás áll fenn azonban Tirgatao szereplése és Polyainosnak arra vonatkozó adatai között, hogy az ixomaták királya Tirgatao apja, utána pedig Tirgatao férje volt. Ennek az ellenmondásnak valószínűleg az a magyarázata, hogy az ixomatáknál a vezéri vagy uralkodói hatalom öröklésében a matrilineáris rendszerből a patrilineárisba való átmeneti formák egyikével van dolgunk, az ú. n. közvetett matrilineáris örökléssel, amelyben az öröklés a női ágon történik, azonban a nő jogai részben vagy egészben férjére szállnak át, úgyhogy végeredményben a hatalom vagy örökség az apósról a vőre megy át.¹² Ha a matrilineáris öröklési rendszernek ezt a patrilineárisba való átmeneti formáját tartjuk szem előtt, akkor könnyen megérthetjük Tirgatao szereplését Polyainos elbeszélésében. Az erős matriarchális vonásokat őrző sauromata társadalomban az öröklés még matrilineáris volt, a tényleges hatalmat azonban már a férfiak gyakorolták, s így a nő jogait férjére ruházták át. Az ixomaták királya, tulajdonképpen törzsfője, így már férfi volt, Tirgatao apja. Halála után azonban hatalmat nem fia örökölte, hanem Tirgataonak, lányának a férje. Mivel azonban Tirgatao rendkívül energikus, kiemelkedő egyéniség volt, férjével szemben a vezéri vagy törzsfői hatalom gyakorlásában, hamarosan előtérbe került abban a társadalomban, amelyben még a nők is a férfiakkal együtt vonultak a harcba. Így Tirgatao története világosan arról tanúskodik, hogy az alatt a néhány évtized alatt, amely Polyainos elbeszélését Herodotosnak a tudósításától elválasztja, a sauromata társadalom szerkezete és jellege nem ment keresztül nagyobb változáson.

Ha mindezt szem előtt tartjuk, akkor érthetővé válik számunkra Tirgatao neve is. Tirgatao ugyanis világosan értelmezhető iráni név: óiráni **tigra-tavah-* »die Kraft des Pfeiles habend« vagy »durch den Pfeil Kraft habend« jelentésű összetételnek a sauromata megfelelője.¹³ Így jelentéstani szempontból pontos megfelelője a fentebb az Rg-veda VI 75,9-ben előfordult *iṣubala-* »nyila által erős, hatalmas« összetételnek. Mint uralkodói név szoros összefüggésben kell hogy álljon a nyilnak az uralkodói hatalom ideológiájában játszott szerepével. A sauromata társadalomban a legfontosabb fegyver az íj és nyíl volt, ezzel voltak felfegyverkezve a férfiakkal hadba vonuló női íjászok is. Tirgatao maga is nyilvánvalóan női harcos volt, így vele kapcsolatban a *tigra-tavah-* név önmagában véve is érthető, mert a nyíl neki is legfontosabb fegyvere volt. Ugyanakkor azonban Tirgatao vezére volt egyúttal törzse egész fegyveres erejének is, amelynek jelképe szintén csak legfontosabb fegyvere, a nyíl lehetett. Ilyen módon

¹² A matrilineáris öröklésnek a patrilineárisba való átmeneti formáiról ld. Thomson i. m. 155.

¹³ Миллер: Осетинские этюды. III. 127; Vasmer: Die Iranier in Südrussland. Leipzig 1923. 54.

nyilvánvaló, hogy Tirgatao nevében a *tigray*- 'nyil' szó nemcsak egyéni fegyverét jelölte — hiszen nem egyszerű női íjász volt csupán — hanem törzse egész fegyveres erejére támaszkodó uralkodói hatalmát. Ebben az esetben tehát Tirgatao számára a nyil hatalmi fegyver s egyszersmind hatalmi jelvény is lehetett, a sauromata társadalomban pedig az uralkodói hatalom kategóriája a törzs fegyveres hatalmának legfontosabb eszközét jelölő »nyil« szóban jutott nyelvileg kifejezésre. Így Tirgatao nevében a *tigray*- szó nem egyszerűen »nyilat«, hanem »törzs«-et, »a törzs fegyveres erejé«-t jelenti, és a legközvetlenebb párhuzamot szolgáltatja ahhoz a fentebb említett adathoz, amely szerint a Lur-törzseknél a törzsek alcsoportjainak megjelölésére a *tūra* 'Pfeil' szó használatos. Maga a Tirgatao név pedig végeredményben »a törzs hatalmát birtokló«, vagy a »törzs fegyveres erejének hatalmát birtokló« jelentésű, és kitűnően mutatja, hogyan tükröződhetnek a nyilhoz fűződő hatalmi képzetek az uralkodói névadásban.

13. Tirgatao neve nem áll egyedül az irániak névadásában. Lukianos említ Toxarisában (44. c.) egy hasonló nevű uralkodót: Tigrapatest, a lázok királyát. A probléma Lukianos adatával kapcsolatban csak az, hogy mennyiben tekinthető hitelesnek. Vasmer¹⁴ és Rostovcev¹⁵ ugyanis úgy vélik, hogy a Lukianos által közölt nevek legnagyobbbrészt vagy teljes egészben saját kitalálásai. Kétségtelen azonban, hogy a helyzet nem ilyen egyszerű. Igaz ugyan, hogy Lukianos szkita történetei valóban nem egyebek irodalmi novelláknál, de — mint Rostovcev maga is megállapítja — tartalmaznak bizonyos történeti és néprajzi anyagot is. Ha ezt a hellenisztikus történeti és néprajzi forrásokból vett anyagot Lukianos a maga céljának megfelelően szabadon át is alakította, konkrét történeti szempontból tehát hitelességre nem tarthatnak számot, mégis mint alapjában véve a valóságot tükröző adatok általánosságban felhasználhatók. Ugyanez a helyzet az általa felhasznált névanyaggal kapcsolatban. Lehet, hogy ezek a nevek nem fednek konkrét történeti személyiségeket, de olyan tiszta iráni neveket, mint Mazaia, Mariantas, Tigrapates stb. Lukianos csak akkor használhatott vagy találhatott ki, ha valahonnan ismert is ilyeneket. Éppen ezért ezek a nevek, mint tipikus iráni nevek általánosságban szintén felhasználhatók az irániak névadásának tanulmányozásában.

A Tigrapates név szintén világosan értelmezhető: egy óiráni **tigrā-patayā* »nyil ura« jelentésű összetétel megfelelője. Természetesen nagyon valószínű, hogy a *tigray*- szó ebben a névben sem egyszerűen »nyilat« jelent, hanem általában az egész törzs vagy nép fegyveres erejét. Ezt figyelembe véve a Tigrapates nevet »a törzs fegyveres erejének ura« vagy egyszerűen a »haderó ura« jelentésűnek tarthatjuk. A kérdés már most csak az, hogyan találhatunk ilyen iráni uralkodónevet egy kaukázusi törzsnél: a lázoknál. Mindenek előtt hangsúlyoznunk

¹⁴ I. m. 9.

¹⁵ Skythien und der Bosphorus. I. Berlin 1931. 98.

kell, hogy a Tigrapates név megjelenése egy kaukázusi törzsnél nem elszigetelt eset a kaukázusi-iráni kapcsolatok terén. Iráni uralkodóneveket találunk nemcsak a lázoknál, hanem más kaukázusi törzseknél is. A thatoknál ismerünk egy Ariparnes nevű királyt, akinek a neve óiráni *arya-farnah- megfelelője, a sanigák egyik királyának neve pedig Spadagas, ami egy iráni *spāday alakot tükröz. A Cereteli által legutóbb tárgyalt, ill., publikált gruziai feliratokban többek közt a következő iráni király, ill. pitiaxši-nevek fordulnak elő: Aspaurukis, Zeuachos, Iodmanges, Xefarnugos.¹⁶ Ezek a kaukázusi törzseknél előforduló iráni uralkodó nevek, amelyek számát könnyen növelhetnénk, arra mutatnak, hogy a kaukázusi törzsek szoros kapcsolatban állottak a Kaukázustól északra és délre élő iráni népekkel. Ebben a történeti keretben jól elhelyezhető a Tigrapates név is. Mindenesetre az a tény, hogy éppen ezt a nevet találjuk meg egy kaukázusi törzs uralkodójánál is, arra mutat, hogy a nyilnak mint hatalmi jelvénynek meg volt a jelentősége a Kaukázus szomszédságában lakó iráni törzseknél is, és ez lecsapódott uralkodói névadásukban is.

14. A fentebbiekben néhány példán láthattuk, milyen szerepet játszik a nyil mint hatalmi jelvény az uralkodói hatalom ideológiájában, a társadalom vagy a fegyveres erő szervezetében, sőt az uralkodói névadásban is. Ugyanilyen szerepet játszhatik azonban az íj, sőt — mint az íj és a nyilak tartója — a tegez is. Az íjnak az uralkodói hatalomhoz kapcsolódó képzetekben és a fegyveres erő szervezetében játszott szerepére vonatkozólag a fentebb ismertetett óind és óiráni példákon kívül gazdag anyagot találunk már az asszír társadalomban is. Az asszírok legfontosabb fegyvere az íj volt¹⁷, s így ez vált az asszír királyok egyik hatalmi jelvényévé és általában az uralkodói hatalom és a fegyveres erő kifejezőjévé. Ennek megfelelően ruházták fel az asszír királyok által harci istennőként tisztelt Ištar alakját is az íjjal. Assurbanipal évkönyveinek egyik helyén pl. Ištar a következőképpen jelenik meg:

ilu₁ ištār a-ši-bat alu₂ arba-ilu

e-ru-ub-am-ma imna u šumêla tu-ul-la-a-ta iš-pa-a-ti

tam-ha-at i₃su₄ kašta i-na i-di-ša

šal-pat nam-ša-ru zaḫ-tu ša e-peš ta-ha-zi

»Belépett Ištar, az Arbelában székelő, jobbról és balról tegeztt függesztett magára, kezében tartotta az íjat, a harcra való kihúzott éles kardot.«¹⁸

¹⁶ Церетели, ВДИ 1948, 2. 49.; Fr. Altheim: Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. II. Halle/Saale 1950. 40.

¹⁷ Manitius: ZA 24 (1910) 127.

¹⁸ M. Streck: Assurbanipal. II. Leipzig 1916. 117. Cyl. B. Col. V, 52—55.

Természetesen, Istar fegyverei, ill. hatalmi jelvényei csak az asszír királyok fegyverzetét ill. hatalmi jelvényeit tükrözik, úgyhogy közvetve szintén az íjnak az asszír királyok hatalmi ideológiájában játszott szerepéről tanuskodnak.

De vannak erre vonatkozólag közvetlen adataink is. Assurbanipal évkönyveinek egyik helyén dicsekedve elsőnek emeli ki: al-ma-ad ša-li-e^{isu} kašti »megtanultam íjjal lőni«¹⁹, egy másik felíratában pedig még nyomatékosabban hangsúlyozza az íj és a nyilazás jelentőségét:

an-na-a ša ip-pu(?) -š(a?) gi-mir ūmē^{me} -ia
 ši-taḥ-hu-t(d)a-ku mur-ni-is-ki rak-ba-ak ḥi-iš-ša-tiš e-šit ma-ru-ti
 (ta)m-ḥa-ak til(?) -pa-nu ú-su ú-šap-ra-aš si-mat kar-ra-du-ti

»A következő, amit mindennap tettem : a tilpanu-t (= egy bizonyos fajta íj) tartottam, röpttettem a nyilat, hatalmam jelvényét«²⁰

Assurbanipal tehát a királyi uralkodásra való előkészítés egyik legfontosabb elemének tartotta az íj kezelésének elsajátítását. Ez önmagában véve is érthető egy olyan társadalomban, amelyben a legfontosabb harci eszköz az íj. Az a tény azonban, hogy ezt felírataiban annyira kiemeli, mutatja, hogy az íjazásnak számára már szimbolikus jelentősége is van. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg I. Tiglatpileser prizmafelíratában is:

I šú-ši šarrâ-ni
 mâtâti Na-i-ri a-di šá a-na
 ni-ra-ru-ti-šú-nu il-li-ku-ni
 i-na mul-mul-li-ia a-di tâmti
 e-li-ni-ti lu ar-di-šú-nu-ti

»A Nairi országok hatvan királyát és azokat, akik segítségükre mentek, nyilammal a Felső-tengerig üldöztem.«^{20a}

Ebben a felíratban Tiglatpileser számára nyíla nyilvánvalóan még hatalmi eszköze és harci fegyvere, de ugyanakkor már hatalmának kifejezője és fegyveres erejének jelképe is. Az ellenségeit nyilával üldöző asszír király alakja tehát ebben az esetben szintén szimbolikus jelentőségű. Ezt az átmenetet, amelynek során az íj és nyíl hatalmi jelvénné válik, világosan mutatja a si-mat kar-ra-du-ti kifejezés is. A simtu szó a (w)asâmu 'alkalmas, megfelelő' tő származéka, és tulajdonképpeni jelentése 'tartozék, kellék, ami valamihez szükséges'. Ebben

¹⁹ Cyl. Rm. Col. I. 34. Streck : i. m. II. 4.

²⁰ L. agyagtáblafelirat r. Col. I. 19—21. Streck : i. m. II. 256.

^{20a} B. Meissner : Die Keilschrift. Berlin—Leipzig 1922. 77.

a jelentésében fordul elő Assurbanipal évkönyveinek egyik helyén a si-mat tahazi kifejezésben : Cyl. B. Col. VI. 4... ^{isu}be-li si-mat tahazi... '...a fegyvereket, a harc eszközeit...' ²¹ Valószínűleg ugyanez a jelentése egy helyen a si-ma-a-te ša šarru-ti kifejezésében is. A hely a következőképpen hangzik :

mim-ma has-su si-ma-a-te ša šarru-ti e-pu-uš-ma a-din-šu
amêlu ^{sábê} ^{meš} ^{sísê} ^{meš} ^{isu} narkabâti ^{meš}
ak-šur-ma ú-mal-la-a ka-tuš-šu
alâni ^{meš} ek-lê ^{meš} ^{isu} kirê ^{meš} nišê ^{meš} a-šib libbi ^{bi} -šu-un

»ami csak elgondolható, a királyság tartozékait előteremtettem és neki adtam : csapatokat, lovakat, harci kocsikat gyűjtöttem össze, megtöltöttem kezét velük, városokat, földeket, kerteket, embereket, a bennük lakókat...« ²²

Streck ezen a helyen (mint egyebütt is, ld. később) a si-ma-a-te ša šarru-ti kifejezést 'die Abzeichen der Königswürde'-nek fordítja. Azonban ennek az értelmezésnek ellene szól az, hogy a szövegösszefüggésben egyébként nincs szó királyi jelvényekről, míg a többi helyen ahol a si-mat ša šarru-ti kifejezés előfordul, megtaláljuk a jelvényekre való konkrét utalást is (ld. alább) s ezenkívül magyarázatlanul maradna az e-pu-uš-ma ige használata is. Sokkal valószínűbb, hogy ezen a helyen a si-ma-a-te ša šarru-ti kifejezés a következő felsorolásra vonatkozik, tehát általában azt jelenti 'ami szükséges' a királyi uralomhoz.

Ezzel szemben Assurbanipal évkönyveinek más helyein a si-mat ša šarru-ti kifejezés kétségtelenül egyszerűen a királyi hatalmi jelvényeket jelenti. Elsősorban a következő két helyet kell figyelembe vennünk :

si-mat šarrûti ^{ti}
šá šarrâni ^{meš} mâtu akkadî ^{ki} mah-ru-u-ti
ù I ilu šamaš-šum-ukîn a-na kit-ri-šu-nu
ip-šú-ru a-na mâtu ^{ki} elamti
lu-bul-tu šú-kut-tú si-mat šarru-u-ti
^{isu}beli ka-ra-bi si-ma-nu-u
mimma e-peš tahazi si-mat kâtâ ^{II} ²³ -šu

²¹ Streck : i. m. II. 120.

²² Cyl. Rm. Col. III. 73—76. Streck : i. m. 28.

²³ Cyl. Rm. Col. VI. 12—18. Streck : i. m. 50—52.

»...a királyság jelvényeit, amelyeket Akkad előbbi királyai és Šamaš-um-ukîn Elamnak (vazallusi) 'kötelék'-ül adtak, ruházatot, kincset, a királyság jelvényeit a díszes harci fegyvereket, mindenféle harcra való kezeinek eszközeit...«

Fordításunk több ponton eltér Streckétől, aki a szóbanforgó részt a következőképpen fordítja: »die Abzeichen der Königswürde, (die Gegenstände), welche die früheren Könige von Akkad und Šamašumukîn zum Zwecke ihrer Bundesgenossenschaft an Elam hingegeben hatten, Kleidung, kostbaren Schatz, königlichen Schmuck, die Kriegswaffen, zur Zierde dienend, jeglichem Krieger ein Schmuck seiner Hände«. Azonban elsősorban semmi sem indokolja, hogy a ša-val kezdődő mondatot parenthesisnek fogjuk fel, sőt az összefüggés egyenesen megköveteli, hogy a si-mat šarrūti kifejezésre vonatkoztassuk. Ha ugyanis Streck fordítását fogadjuk el, akkor homályban marad, hogy mit adtak Akkad királyai Elamnak vazallusi kötelékül, holott Assurbanipal évkönyveinek más helyeiből világosan kiderül, hogy az asszír királyok a vazallusi viszony létrejöttékor vazallusaiknak éppen a királyság jelvényeit adták (ld. alább). Így tárgyilag csak a fent adott fordítás lehetséges. Ami az a-na kit-ri-šu-nu kifejezés fordítását illeti, a *kitru* szó jelentése ugyan általában 'kötelék, szövetség', azonban e szó mögött Asszír és Elam s a többi kisebb előázsi állam viszonyában a vazallusság ténye húzódott meg épugy, mint a (σύμμαχος, συμμαχία) szó mögött Róma és a görög államok viszonyában.²⁴ Helyesebb tehát ezen a helyen az a-na kit-ri-šu-nu kifejezést »vazallusi kötelék céljából«-nak fordítani, mert hiszen a vazallusnak adott uralkodói jelvények éppen azt a célt szolgálták, hogy birtokosukat az asszír királyhoz »kössék«. Hogy persze nem csupán a királyi jelvények képezték az egyedüli »vazallusi köteléket«, az világosan kiderül Assurbanipal évkönyveinek következő tárgyalásra kerülő helyéből (ld. alább). A mimma-val kezdődő rész fordítását Streck később maga is feladta.²⁵ Ebben a részben a si-mat šarru-u-ti kifejezés ismétlésének csak úgy van értelme, ha az az első előfordulási helyétől különbözöt jelent. Éppen ezért az ^{isu}beli ka-ra-bi si-ma-nu-u kifejezést appositionnak kell felfognunk hozzá. Ebben az esetben szemben vannak állítva az elámi királyoknak azok az uralkodói jelvényei, amelyeket az asszír királyoktól kaptak (s amelyek — mint az alább tárgyalásra kerülő helyből következtetni lehet — valószínűleg díszes ruhából, arany láncból és arany gyűrűkből állottak) és azok, amelyeket saját díszes fegyvereik képeztek. Másrészt pedig az uralkodói jelvényül szolgáló díszes fegyverek szembe vannak állítva »kezeinek mindenféle harcra való eszközeivel«, azaz a közönséges harci fegyverekkel.

A másik hely a következő:

lu-bul-tu bir-me u-lab-bi-su-ma al-lu hurāši

²⁴ Ld. erre vonatkozólag Harmatta: Studies on the history of the Sarmatians. Bp. 1950. 9.

²⁵ Ld. i. m. III. 523.

si-mat šarru-ti-šu aš-kun-šu šemîrê^{meš} hurāši ú-rak-ki-sa
rit-te-e-šu²⁶

»tarka ruhába öltöztettem, egy arany láncot, királyságának a jelvényét tettem rá, arany gyűrűket huztam az ujjaira«.

amêlu šú-ut-šakê^{meš} -ia amêlu pahâti^{meš} a-na kit-ri-šu it-ti-šu aš-pur²⁷

»vezéreimet küldtem helytartónak vazallusi 'kötelékül' hozzá«.

Streck fordításában az al-lu-val kezdődő rész így hangzik: »eine goldene Kette, das Abzeichen seines Königtums, machte ich ihm«. Ez az értelmezés azonban nyelvi és tárgyi szempontból egyaránt valószínűtlen. A *šakânu* igének van ugyan 'tun, machen' jelentése, azonban semmi sem indokolja, hogy ebben az esetben ezzel fordítsuk a szokásos 'legen, etw. auf jem. legen' helyett. Tárgyi szempontból is nehezen képzelhető el ez az értelmezés, mert ez a rész egy vazallusi investitúrának egyik láncszemét képezi, amelyben arról van szó, hogyan rakja rá Assurbanipal vazallusára az uralkodói jelvényeket. Így az aš-kun-šu igealaknak is feltétlenül ebbe az összefüggésbe kell beleilleszkednie. Nyilvánvalóan e ténynak állás felismerésének tulajdonítható, hogy értelmezését hallgatólag később maga Streck is feladta.²⁸

Ezekből a példákban láthatjuk tehát, hogy a si-mat šarrûti kifejezés eredetileg valószínűleg csak annyit jelentett, hogy 'a királyság tartozékai, ami a királysághoz szükséges, a királyság eszközei' vagyis mindazokat az eszközöket és anyagi javakat jelölhette, amelyeken a király hatalma alapult. A királyi hatalom kifejlődésével és megszilárdulásával párhuzamosan azután jelentése a királyi hatalom jelvényeire korlátozódott. A si-mat šarrûti kifejezéssel párhuzamos a si-mat kar-ra-du-ti kifejezés is. Nyilvánvaló, hogy ennek a jelentése is keresztül ment azokon a fejlődési fokokon, mint a si-mat šarrûti-é, tehát eredetileg valószínűleg csak a 'hatalom, erő eszközét, tartozékát' jelentette, s csak a királyi hatalom és az uralkodói jelvények kialakulásával jött létre 'a hatalom jelvénye' jelentése. Így ezeknek a kifejezéseknek a jelentésfejlődésében végeredményben világosan tükröződik a királyi hatalom kifejlődésének s ezzel kapcsolatban a hatalmi jelvények kialakulásának folyamata.

Természetesen az íjnak és nyilnak az asszír uralkodói hatalom ideológiájában játszott szerepe nem maradt hatás nélkül az asszír fegyveres erő szervezétére vonatkozó nyelvi kifejezésekben sem. Mivel a legfontosabb fegyver az íj volt az asszír hadseregben, így nemcsak a hadseregre támaszkodó király hatalmi

²⁶ Streck : i. m. 14. Cyl. Rm. Col. II. 10—12.

²⁷ U. o. 15.

²⁸ I. m. III. 595.

jelvényévé vált, hanem a hadsereg kifejezőjévé is. Ezért az asszír királyok hadseregüket egyszerűen fjuknak nevezik. Így olvassuk pl. Assurbanipal évkönyveiben :

(nišē^{meš} hu-bu-ut^{isu})kašti-ia šá māti ša-ni-tim-ma²⁹

»az embereket, fjamnak egy más országból való zsákmányát«

Az íj ebben az összefüggésben Assurbanipal seregének kifejezője. De ebben az ideológiában, amelyben az íj képviseli és szimbolizálja az uralkodói hatalmat és a fegyveres erőt, nemcsak az asszír hadsereg jelképe az íj, hanem az idegen hatalomé is. Így mondja Ištar egy felíraton :

(isu^{kaš})âte^{meš} mātu^{ki} elamti ú-(šab)-bir-ma^{isu}kašta-ka ú-dan-nin³⁰

»Elamnak az íját széttörtem, a te íjadat megerősítettem«

Assurbanipal évkönyveinek egyik helyén egyenesen össze van kapcsolva az íj a királyi sereggel :

a-na^{isu}kašti ak-sur-šu-nu-ti
eli kí-sir šarru-ú-ti-a³¹

»összegyűjtöttem őket az íj számára, királyságom seregéhez... (csatoltam)«.

Lehetséges mindenesetre az is, hogy ebben az esetben a *kašâru ana kašti* kifejezés voltaképpen egy íjászcsapat felállítását jelenti, amely csak egy csapatteste az egész királyi hadseregnek, a *kišru šarrûti*-nak.³² Ebben az esetben a *kaštu* 'íj' szó egy bizonyos csapategységet jelölhet, akárcsak a 'nyíl' szó a fentebb tárgyalt esetekben. A *kaštu* szó hasonló használatáról tanúskodik a gyakori *rab kašti* kifejezés is, amely egy elámi vezéri méltóságot jelöl, s amelynek jelentése 'az íj ura' vagy 'az íj' vezére lehet. Természetesen az 'íj' szó ebben a címbe is egy íjászokból álló csapategységet kell hogy jelöljön. Így végeredményben a *rab kašti* méltóságnév pontosan megfelel a fentebb tárgyalt Tigrapates **tigra-patay*- 'a nyíl ura' jelentésű névnek.

Az íjnak mint hatalmi jelvénynek az asszír társadalomban játszott szerepéről nemcsak az írásos források, hanem a tárgyi emlékek is kétségtelen tanúbizonysággal szolgálnak. Az asszír pecséteken gyakran találjuk olyan kultikus jelenetek ábrázolását, amelyekben egy király áll szemben egy istenséggel.

²⁹ Cyl. E, c 9. Streck : i. m. II. 156.

³⁰ Streck : i. m. II. 322.

³¹ Cyl. Rm. Col. VII. 79—80. Streck : i. m. 62.

³² Így Streck : i. m. II. 405.

Több ilyen ábrázoláson a király balkezevel egy függőlegesen állított újra támaszkodik.^{32a} Ezekben az esetekben az íj nyilvánvalóan a király hatalmi jelvénye. Íjat tart kezében hatalmi jelvényként I. Assurnasirpal is obeliszkjén.^{32b} A legérdekesebben világítja meg azonban az asszír uralkodói hatalom ideológiáját és az íjnak mint hatalmi jelvénynek a szerepét a British Museum egyik pecsétje.^{32c} Ezen két egymással szembenálló alakot láthatunk; közülük az egyik, nyilvánvalóan egy uralkodónak az alakja, könyörgőleg emeli a kezét a másik alak felé. A másik alakban Istar istennőnek a pecséteken jólismert ábrázolását ismerhetjük fel.^{32d} Istar teljes fegyverzetben áll a színen: jobb és bal vállán egy-egy tegez van, kezében pedig íjat és nyilakat tart, és a kezét hozzá könyörgőleg felemelő király felé nyújtja. Istar tehát úgy jelenik meg ezen a pecséten, mint ahogy Assurbanipal évkönyveinek elbeszélése szerint egy jós látta álmában. Amikor Teumman, Elamnak a királya meg akarta támadni az asszirokat — az évkönyvek elbeszélése szerint — Istar meghallotta Assurbanipal panaszos sóhajait és azt mondta: »Ne félj! Amiért kezeidet könyörgésre emelted és szemeid könnyel teltek meg, megkönyörülök rajtad. »Azon az éjtszakán, amelyen Assurbanipal Istarhoz könyörgött egy jós álmot látott és erről a következőképpen számolt be: »Belépett Istar, az Arbelában székelő, jobbról és balról tegez függeszett magára, kezében tartotta az íjat, a harcra való kihúzott éles kardot stb.«^{32e} A szóbanforgó pecsétnek az ábrázolása: a »kezeit könyörgésre emelt« király és a »jobbról és balról magára tegezett függeszett, kezében íjat tartó« Istar, teljes mértékben egyezik az Assurbanipal évkönyveinek elbeszéléséből adódó képpel. Az egész jelenetnek az értelme nyilvánvalóan az, hogy Istar a hozzá segítségért fordul királynak átnyújtja fegyverét: az íjat a nyilakkal együtt, ezáltal kölcsönöz neki erőt és hatalmat.

Ez a pecsét tehát szimbolikus értelmű jelenetet ábrázol, amelynek közép-pontjában az íjnak és a nyilnak az átadása áll. Ebből kétségtelen, hogy ezen az ábrázoláson az íj és a nyíl az asszír uralkodó fegyveres erejének és hatalmának a szimbóluma és egyúttal nyilvánvalóan hatalmi jelvénye is. Fentebb rámutattunk már arra, hogy az asszír királyok számára fegyveres erejüknek kifejezője, jelképe az íj volt. Ezért mondhatta Istar egy felíraton: »Elamnak az íját széttörttem, a te íjadat megerősítettem« (ld. fentebb). Hogy az Istar által átnyújtott íj valóban a fegyveres erő jelképe az asszír uralkodók hatalmi ideológiájában, azt fényesen bizonyítja Assurbanipal évkönyveinek két helye. Az egyik helyen Assurbanipal a következőket mondja:

aš-ši kâtê II -ia ú-šal-li ilu aššur u ilu ištār aššur-i-tu
ad-ki-e amêlu e-mu-kí-ia ši-ra-a-te ša ilu aššur u ilu ištār

^{32a} Ld. pl. Herzfeld: AMI 9 (1938) 61, 62, 66. (264, 265, 278. és 281. kép).

^{32b} Herzfeld: AMI 9 (1938) 73 (292. kép).

^{32c} Weber: Altorientalische Siegelbilder. II. 222. — Ennek az ismeretét László Gyula szívességének köszönhetem.

^{32d} Ld. pl. Herzfeld: AMI 9 (1938) 61 (263. kép).

^{32e} Streck: i. m. 116. Cyl. B. Col. V. 46—56.

ú-mal-lu-u kâtu^{II} -u-a a-na mâtu mu-šur u mâtu ku-u-si
 uš-te-eš-še-ra har-ra-nu

»Kezeimet felemeltem, az asszir Aššurhoz és Ištarhoz könyörögtem, mozgósítottam a fenséges harci erőket, amelyekkel Aššur és Ištar kezeimet megtöltötték, utamat Mušur és Kusi ellen vettem«^{32f}

Ebből a helyből világosan kiderül, hogy az asszir uralkodók azt tartották, hogy fegyveres erőiket Aššurtól és Ištartól kapják. Assurbanipal szavai alapján véve egy ugyanolyan könyörgési jelenetet írnak le, mint amelyet pecsétünk ábrázol, csak itt Aššur és Ištar az íj és nyíl helyett fegyveres erőkként »töltik meg« Assurbanipal kezét. A másik helyen viszont Assurbanipal egyenesen Aššur és Ištar fegyvereiről beszél:

ul-tu i^{su} kakkê meš ilu aššur u ilu ištar eli mâtu elamti^{ki} ú-šam-ri-ru
 »Miután Aššur és Ištar fegyvereit Elammal szemben dühöngővé tettem«^{32g}

Itt Assurbanipal fegyveres erejét egyszerűen Aššur és Ištar fegyvereivel azonosítja. Ezek a helyek világosan bizonyítják, hogy az asszir királyok hatalmi ideológiájában az íj fegyveres erejük jelképe és hatalmi jelvényük volt, s hogy e szerint az ideológia szerint fegyveres erejüket Aššurtól és Ištartól származónak vagy egyenesen Aššur és Ištar fegyvereinek tartották.

Egy másik világosan beszélő tárgyi bizonyítéka annak a jelentős szerepnek, amelyet az íj az asszir uralkodók hatalmi képzeiteiben játszott, Tiglatpileser »broken obelisk«-jének ábrázolása. Ezen az asszir király kezét felemelve tartja az Aššur istent ábrázoló Šamaš-korong felé, amelyből két kéz nyúlik ki és egy íjat nyújt át neki.^{32h} Ez a kép tehát nyilvánvalóan egy olyan jelenetet ábrázol, mint a fentebb tárgyalt pecsét, csak Ištar helyett a fegyveres erő jelképét, ill. a hatalmi jelvényt, az íjat Aššur isten nyújtja át az uralkodónak.

Láthatjuk tehát, hogy az asszir társadalomban az íj mint legfontosabb harci eszköz fontos szerepet játszott az uralkodói hatalomhoz fűződő képzetekben. Mint legfontosabb harci fegyver, kifejezőjévé vált az egész asszir fegyveres erőnek, s az asszir királyok erre támaszkodó hatalmának is. Ennek megfelelően került azután a si-mat kar-ra-du-ti vagy si-mat šarrûti, a 'hatalom jelvényei' ill. a 'királyság jelvényei' közé.

15. Az ókori Kelet államai közül azonban az íj nemcsak Assziriában játszott az uralkodói hatalomhoz fűződő képzetekben fontos szerepet, hanem Egyip-

^{32f} Streck : i. m. 8. Rassam-Cyl. Col. I. 65—68.

^{32g} Streck : i. m. 27. Rassam-Cyl. Col. III. 50.

^{32h} Herzfeld : AMI 9 (1938) 73 (291. kép).

tomban is, ahol az uralkodók trónralépési szertartásainak volt egyik fontos tartozéka. Koronázási szertartásuk alkalmával ugyanis a fáraók a négy világtáj felé lőttek íjokkal. Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy az egyiptomi uralkodók hatalmi ideológiájában hatalmi jelvényüknek, az íjnak ez a használata trónralépésükkor a négy világtáj birtokbavételét jelentette. Az íjjal való lövésnek a fáraók koronázási szertartásában tehát aligha lehetett más értelme, mint amit az Rg-veda fentebb tárgyalt VI. 75. himnuszának egyik sora kifejezett: *dhanvanā sarvāḥ pradiśo jayema* »íjjal győzzünk minden világtáj felett«. Ugyanezt a szertartást ismételték meg a *sed* ünnepség alkalmával, amelyet a trónralépés után 30 év múlva tartottak először. Ekkor a király mintegy megifjulva a négy világtáj irányába tett nyíllövés által ismét birtokába vette a világ uralmát. Ennek a szertartásnak tárgyi emléke is maradt fenn egy a XXV. dinasztia idejéből (i. e. 712—633) származó ábrázoláson, amely Taharka királyt ábrázolja feleségével együtt az íjjal való lövés közben.³³

Az egyiptomi királyok trónralépési szertartásában és a *sed* ünnepségen szereplő íjjal való lövéshez meglepően közeli párhuzamot találunk az afrikai kitara népnél. Ennek a népnek a királya a hatalom átvétele alkalmával a királyi íjjal, a *nyapogo*-val a négy világtáj irányában egy-egy nyilat lő ki. A szertartás pontos leírása a következő:

»When it (= a *nyapogo*, a királyi íj) had been restrung it was handed to the king with four arrows, and he shot these, one towards each of the four quarters of the globe, saying »»Ndasere amahanga kugasinga«« (I shoot the nations to overcome them), and mentioning as he shot each arrow the names of the nations in that direction. The arrows were sought for, brought back, and placed in the quiver for the next occasion, for this ... was an annual ceremony, taking place about the beginning of the year.«³⁴

Seligman feltevése szerint, aki az egyiptomi királyok trónralépési szertartásában szereplő íjlövessel kapcsolatban elsőnek hívta fel a figyelmet a fenti adatra, a kitara szokás az egyiptomi *sed* szertartásból származik. Eltekintve azonban attól, hogy az egyiptomi és a kitara szertartást több mint két és félezer év választja el egymástól s összefüggésüket történeti adatokkal igazolni nem lehet, valószínűtlen ez a feltevés már csak azért is, mert ilyen, az uralkodói hatalom ideológiájával szoros kapcsolatban álló szertartás létrejött a társadalmi fejlődésnek csak bizonyos meghatározott fokán képzelhető el. Így Seligman feltevését elfogadva a kitara társadalom mai viszonyait 2500—3000 évvel korábbi időbe kellene visszavetítenünk. De emellett a kitara szokás létrejöttének megmagyarázására nem is szükséges a történeti kapcsolat feltevése közötté és az egyiptomi

³³ Az egyiptomi adatokra vonatkozólag Seligman : ESA 9 (1934) 352.

³⁴ Seligman : ESA 9 (1934) 352, Roscoe : The Bakitara. 1923. számomra hozzáférhetetlen munkájából.

sed szertartás között. Azonos vagy hasonló anyagi és társadalmi feltételek között ugyanis — mint éppen az általunk eddig tárgyalt adatok is világosan bizonyítják — az uralkodói hatalomnak hasonló képze és hasonló szertartásai alakulhatnak ki.³⁵

Hogy ez mennyire így van, világosan mutatja az, hogy a fent ismertetett egyiptomi és kitara szertartással teljesen egyező szokásokat ismerünk kínai és japán területről is. Karlgren hívta fel a figyelmet a *Li Ki* egy helyére, amely a következő régi kínai szertartásról számol be egy trónörökös születésével kapcsolatban :

»On the third day one divines to find an officer to carry the child. The auspicious officer keeps vigil over night and fasts and then in court robes he waits outside the chamber, receives and carries the child. The master of the archers then, with a bow of mulberry wood and six arrows of the wild rubus, shoots towards Heaven, Earth, and the Four Quarters.«³⁶

Ez az adat arról tanúskodik, hogy az íj és nyíl a kínai uralkodói hatalom ideológiájában és szertartásaiban ugyanolyan szerepet játszott, mint a régi egyiptomi társadalomban. Ez a tény egyáltalán nem lehet meglepő számunkra, ha emlékezetünkbe idézzük az íjnak és a nyilnak mint harci fegyvernek a fontosságát a kínaiak számára az északi nomád törzsek ellen vívott harcaikban.

Seligman mutatott rá arra, hogy ezt a kínai szertartást a középkor folyamán a japánok is átvették, amint ez a *Heike Monogatari* egyik helyéből kiderül :

»Komatsu Dono immediately hurried to the Palace of the Chugu bringing ninety-nine mon in coin to place beside the pillow of the baby prince, saying : 'Heaven is father and Earth is mother. May your life be as long as that of To-ho-saku and Hoshi : may your mind be as that of Ten-sho-ko-daijin.' And taking a bow of mulberry and six arrows of 'yomogi', he shot them towards heaven and earth and the four quarters of the world.«³⁷

Mind a kínai-japán, mind pedig az egyiptomi és a kitara szertartás az íjnak és nyilnak az uralkodói hatalomhoz fűződő képzetekben játszott szerepén alapszik. Az íj és nyíl mint a fegyveres erő legfontosabb harci eszközei ezekben a társadalmakban az uralkodó hatalmának jelvényeivé váltak s mint hatalmi jelvények kerültek be az uralkodó hatalombalépésének szertartásaiba. A trónralépő király hatalmának jelvényeivel szimbolikusan birtokába vette ezekkel a szertartásokkal birodalmát : a négy világtájat, azaz a világmindenséget. Az íj ezen a fejlődési fokon már csak tisztán mint hatalmi jelvény vagy mint mágikus

³⁵ Ezzel természetesen nem vonjuk kétségbe az uralkodói hatalom ideológiája vagy szertartásai átvételének lehetőségét egyes konkrét esetekben. Ld. pl. éppen az alább ismertetésre kerülő kínai és japán szokásokat.

³⁶ Ld. BMFEA 2 (1930).

³⁷ Seligman : ESA 9 (1934) 351.

eszköz jelenik meg a királyi hatalomhoz fűződő képzetekben, s így ez a fejlődési fok nyilvánvalóan már egy olyan társadalmat vagy uralkodó réteget tükröz, amelynek tudatában a királyi hatalom valóságos anyagi alapjai és történeti előzményei már teljesen elhalványodtak. A trónralépő király íjlövésével kapcsolatos hatalmi képzetek tehát a társadalmi fejlődésnek megközelítőleg ugyanazt a fokát képviselhetik, mint amelyet az Aveszta fentebb tárgyalt helye alapján is feltettünk.³⁸

16. Előázsiában az asszír állam összeomlásával nem szűnt meg az íjnak az uralkodói hatalom ideológiájában játszott szerepe. Ennek oka részben abban kereshető, hogy az asszír államszervezet Ninive elpusztításával nem semmisült meg teljesen, hanem jelentékeny része továbbélt az újbabilóni államban, sőt még a perzsa birodalom keretében is. Így természetesnek tarthatjuk, hogy az államszervezettel együtt az uralkodói hatalom ideológiájának bizonyos elemei is eljutottak egészen a perzsa uralkodókig. Elég csak Kyros babiloni titulátúráját Assurbanipaléval összehasonlítanunk, hogy erről a folyamatról világos képet szerezzünk magunknak:

Kyros: a-na-ku ^Iku-ra-aš šar kiš-šat šarru rabu šarru dan-nu šar babil₂ šar mat sú-me-ri ù ak-ka-di-i šar kib-ra-a-ti ir-bi-it-tim.

»Én vagyok Kyros, a mindenség királya, a nagy király, a hatalmas király, Babylon királya, Sumer és Akkad királya, a négy világtáj királya.«³⁹

Assurbanipal: a-na-ku ^Iilu aššur-bân-aplu šarru rabû^u šarru dan-nu šar kiš-ša-ti šar ^{mātu.ilu} aššur ^{ki} šar kib-rat ir-bitim^{tim}.⁴⁰

»Én Assurbanipal, a nagy király, a hatalmas király, a mindenség királya, Asszír királya, a négy világtáj királya.«

Ha Kyros felhasználta a babiloni írást és nyelvet, hogy feliratot állíttasson magáról, ha átvette az asszír és babiloni királyok címeit, amelyek szoros összefüggésben állottak azoknak hatalmi ideológiájával, akkor nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy átvette a hatalmi jelvények egy részét is, legalább is

³⁸ Érdemes megjegyezni, hogy az ismertetett egyiptomi stb. koronázási szertartások íjlövéséhez teljesen hasonló volt a magyar királykoronázásnak az a mozzanata, amikor a király a vármegyék (tehát országának) földjéből emelt dombra fellovagolt és kardjával négy vágást tett a négy világtáj felé. Ebben a szertartásban az íj helyett természetesen a magyar királyok hatalmi jelvénye, a kard játszotta a hatalom birtokbavételének eszközét.

³⁹ F. H. Weissbach: Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig 1911. 4.

⁴⁰ Streck: i. m. 84.

azt, amelyik használható vagy szükséges volt számára.⁴¹ Ez részben máris megmagyarázná, hogy miért találjuk meg az íjat mint hatalmi jelvényt a későbbi előázsiai társadalmakban is, de kétségtelenül vannak ennek a jelenségnek más okai is.

A VIII. század vége óta, amikor a kimmerek Előázsiában megjelentek, az íjnak mint fegyvernek a jelentősége ezen a területen egyre növekedőben volt. A kimmerek főfegyvere az íj volt, s így az előázsiai népeknek is íjászokat kellett velük szembeállítaniuk, ha sikerrel akartak ellenük harcolni. A szkíták megjelenése Előázsiában még csak fokozta ezt a fejlődést. A kimmerekhez hasonlóan a szkíták is lovas íjászok voltak, s félelmetes nyilaik maradványai nagyszámban kerültek elő Előázsia területén. Éppen az elmúlt években találta meg Piotrovskij *Teiše-bani*-nak, Urartu központjának ásatása alkalmával a várost ostromló, majd elpusztító szkíták nyílhegyeit a fal vakolatrétegébe befuródva.⁴² Még fontosabb szempontunkból az, hogy Assurban is a város utolsó ostromának idejéből származó szkita típusú nyílhegyek kerültek elő. Assur utolsó ostromlói és elfoglalói azonban nem szkíták, hanem a médek voltak, s így az assuri szkita nyílhegyek arról tanúskodnak, hogy a médek átvették a szkita nyílhegytípust.⁴³ Ez a jelenség világosan mutatja, hogy a szkíták megjelenése mennyire fokozta Előázsiában az íjnak mint harci fegyvernek a jelentőségét.

Mind a történeti előzményeket, mind pedig az egykorú történeti helyzetet figyelembevételre, természetesnek tarthatjuk tehát, hogy az íjat mint hatalmi jelvényt az óperzsa uralkodóknál is megtaláljuk. Az íjnak az óperzsa uralkodók hatalmi ideológiájában játszott szerepe rendkívül jelentős s ugyancsak nagy jelentősége van a fegyveres erő szervezetében is. Az ezzel kapcsolatos problémák köre azonban rendkívül szétágazó, s ezért most csak két fontos tény kiemelésére szorítkozunk.

Az íjnak mint hatalmi jelvénynek a használatára vonatkozólag kétségtelen tárgyi bizonyítékokat szolgáltatnak az óperzsa uralkodóknak a domborművei. Így elsősorban a bisutūni dombormű, amely Dareioszt abban a helyzetben ábrázolja, amint jobblábával az előtte fekvő Gaumātara lép, s a balkezével hatalmi jelvényére, a függőlegesen álló íjra támaszkodik (ld. Fr. Sarre, *Die Kunst des alten Persien*. 3. tábla). Ugyancsak az íjjal, mint hatalmi jelvényével ábrázolja Dareioszt a naqš-i-rustami dombormű. Ezen a király egy hatalmas trónuson áll és jobbfelé lépve, balkezével hatalmi jelvényére, függőlegesen állított íjára támaszkodik (ld. Sarre, id. m. 32. tábla).

De az óperzsa birodalomban az íj nemcsak mint hatalmi jelvény játszott szerepet az uralkodói hatalomhoz fűződő képzetekben, hanem — akár csak az assziroknál — kifejezője volt a fegyveres erőnek is. Így az óperzsa uralkodó

⁴¹ Az óperzsa feliratokban található más akkád elemekre vonatkozólag Meillet—Benveniste: *Grammaire du vieux-perse*. Paris 1931. 14.

⁴² Б. Б. Пиотровский, ВДИ 1948. 4. 151.

⁴³ H. A. Potratz: AFO 14 (1941) 29.

íjászokat kiállító vazallusainak egyszerűen »íj« volt a megnevezése.⁴⁴ Ez a jelenség ismét azt mutatja, hogy az íjnak a fegyveres erőben játszott szerepe és hatalmi jelvényként való használata között szoros összefüggés van.

17. Az óperzsa birodalom felbomlásával az íj mint hatalmi jelvény Elő-ázsiaiában egyelőre eltűnik szemünk elől. Megváltozik azonban mindjárt ez a helyzet akkor, amikor a nomád párthusok alapította arsakida állam foglalja el a keleti hellenisztikus görög államok helyét. A párthusok legfontosabb fegyvere az íj volt⁴⁵, s harci fontosságának megfelelően mint hatalmi jelvény is jelentékeny szerepet játszott náluk. Az íjnak és nyilnak az uralkodói hatalom ideológiájában játszott szerepéről tanúskodik elsősorban Plutarchosnak az az adata, hogy a párthus királyok büszkéek voltak arra, hogy nyilaik hegyét maguk élesítik.⁴⁶ De ugyanerről tanúskodnak az Arsakidák érméinek ábrázolásai is. Az Arsakidák ugyanis érméik hátlapján egy kezében íját tartó, omphaloson vagy trónszéken ülő íjász ábrázolását hozzák, aki eredetileg talán I. Arsakes⁴⁷ ábrázolhatta. Ez az ábrázolás kétségtelenül a seleukida érmék omphaloson ülő és íját néző Apollonját utánozza⁴⁸, azonban tartalma nyilvánvalóan más, mint a seleukida Apollon-alaké. A parthus uralkodók számára az íját néző Apollon egy hatalmi jelvényét tartó uralkodóalakot jelenthetett. Ezt láthatjuk abból is, hogy az Apollon-ábrázolást átalakítják. Az omphalos helyét trónszék foglalja el, a rajta ülő alak egyik kezében uralkodói jogart tart. Az Apollon-ábrázolásnak ez az átalakítása világosan arra mutat, hogy benne egy uralkodóalakot láttak. De a legteljesebb, egészen személyes jellegű átértékelését a hagyományos Apollon ábrázolásnak IV. Phraates érmein találjuk. IV. Phraates a rómaiak fölött aratott győzelmét több éremsorozaton is megörökítette. Az egyik sorozatnak a hátlapja egy trónon ülő uralkodóalakot ábrázol, akinek egy istennői alak egy koszorút nyújt át (ld. Petrowicz, Arsakiden-Münzen XII. t. 7.). Egy másik sorozat ugyanezt az uralkodóalakot ábrázolja, aki azonban ezúttal egy szárnyas Nikét tart a kezében, amely feléje egy koszorút nyújt (ld. Petrowicz, XII. t. 3.). A harmadik sorozat hátlapján ismét ugyanazt az uralkodóalakot láthatjuk, ezen azonban az íját tartja a kezében (ld. Petrowicz, XII. t. 9.). Igen fontos megfigyelnünk azt, hogy IV. Phraatesnek ezek a sorozatai hátlapjukon nem egy általános uralkodóalak ábrázolását adják. Ha a hátlapok uralkodóalakját IV. Phraatesnek az előlapokon található portréjával összehasonlítjuk, azonnal meggyőződhetünk arról, hogy ezeknek a sorozatoknak a hátlapján is maga IV. Phraates van ábrázolva. Kétségtelen tehát, hogy ebben az esetben

⁴⁴ F. W. König : Der falsche Bardija. Wien 1938. 74.

⁴⁵ Ld. erről Altheim szép jellemzését, Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. II. Halle/Saale 1948. 28.

⁴⁶ Demetrios 20, 4.

⁴⁷ J. Junge : Saka-Studien. Leipzig 1939. 107.

⁴⁸ Junge : i. h. ; Altheim : i. h.

a hagyományos Apollon-ábrázolás korlátai teljesen át vannak törve, és helyét voltaképpen egy személyes tartalmú kép foglalja el. Mivel a különböző sorozatok ábrázolásainak tartalma egymással nyilvánvalóan szoros kapcsolatban áll és valamennyi ábrázolás szimbolikus értelmű jelenetet ábrázol, kétségtelennek tarthatjuk azt is, hogy az íjnak is szimbolikus jelentősége van ebben az esetben. Ennyire konkrétan egyéni ábrázolássá pedig a hagyományos íját szemléltető Apollon-kép csak abban az esetben válhatott, ha az íj valóban hatalmi jelvénye volt az Arsakida uralkodóknak is. Ilyen módon az íjnak a szerepe a IV. Phraates érmeinek ábrázolásain teljesen egyezik azzal, amit a bisütüni és naqš-i-rustami Dareios-domborműveken megfigyelhettünk, s világosan az íjnak hatalmi jelvényként való felfogásáról tanúskodik. Nyilvánvaló, hogy ennek az ábrázolásnak a megtartása az Arsakidák egész uralma alatt csak úgy képzelhető el, hogy ideológiai tartalma megfelelt azoknak a képzeteknek, amelyek a pártus uralkodóosztályban a királyi hatalomról kialakultak. Így végeredményben az Arsakidák érmein ábrázolt, hatalmi jelvényként íjat tartó uralkodó alak arról tanúskodik, hogy az íj a parthus királyoknak is hatalmi jelvénye volt.

Ugyanebbe az irányba mutat egy másik adat is, amely azonban egyúttal már átvezet bennünket a szaszanida uralkodó hatalmi ideológiájába. Az egyik turfáni töredék (M 3), amelynek egyik részében meglehetősen barátságtalan beszélgetés folyik Mani és »a király« között, a következő részletet tartalmazza :

cy

xwdyč 'w nhčyhr prnptan bwd
'wd 'č xwrđn 'wl 'xyst
'wš ds(t) 'yw 'br sg''n
b'nb(y)šn 'bgnd 'wd yk
'br kndyr 'y 'rdw'ng'(n) 'wd⁴⁹

»és akkor maga (a király) vadászatra indulni készült, és az evéstől felállott, és egyik kezét a vezérkutyára tette, és a másikat az ardawāni tegezre, és ...«

⁴⁹ Salemann : Manichäische Studien. I. 3. A fentiekben Salemann alapján adott szövegtől két, szempontunkból lényeges ponton eltér Andreasnak és tanítványainak felfogása. Andreas ugyanis ds(t) helyett rs(n)-t, kndyr helyett pedig xydyr-t olvas vagy legalábbis akar olvasni, és az utolsó három sort ennek megfelelően a következőképpen fordítja : »und er warf ein Leitseil über die Königin der Meute (vagy : Leithündin) und ein (anderes) über das Ardawān'-ische Ross . Az Andreas által feltett *xydyr szó másodlagos spirációt tartalmaz, és délnyugati megfelelője lenne az örmény *erivar* 'Ross' szó alapján feltehető északnyugati *ēdēvar alaknak (ld. Andreas—Barr : SPAW 1933. I. 133; Henning : ZII 9 (1933) 172). Andreas felfogásának azonban súlyos nehézségei vannak. Legelőször is meg kell állapítanunk, hogy az egész magyarázat a xydyr olvasattal bukik vagy áll. Ha ugyanis kndyr-t kell olvasnunk, akkor nem lehetséges tárgyi szempontból a rs(n) olvasat sem, mert az mégsem valószínű, hogy a király a tegezére pórázott vagy gyeplőt vetett volna. Ami már most a xydyr olvasatot illeti, legelőször is meg kell jegyeznünk, hogy csak az n olvasata bizonytalan, Andreas x olvasata k helyett tehát mindenestre erősen hipotetikus. Emellett a xydyr olvasat mellett a legsúlyosabb tárgyi nehézségek adódnak. Elsősorban teljesen valószínűtlen, hogy a király vadászatra indulóban lovára ugyanolyan pórázott vagy pányvát vetett volna, mint a vezérkutyára. Legjobb esetben kantárt várhatnánk, ez viszont a kutyára nem illik. Azután mi lehetne az »ardawāni ló«? Ez szintén csak az Ardawantól szármányolt lovat jelenthetné, s ilyenről van is tudomásunk. Ardašir, amikor megszökött Ardawān udvarából, annak két, napi 70 parasangát futó lovát vitte magával. Ezek valóban viselhetnék a xydyr 'y 'rdw'ng'n elnevezést. De bármilyen csodálatos és rendkívüli állatok is voltak Ardawān lovai, az mégsem valószínű, hogy akárcsak Ardaširt is sokkal túlélték volna. Így Bahrām ardawāni lovon semmiesetre sem mehetett vadászni. Andreas hipotetikus xydyr olvasatát tehát el kell ejtenünk és a Salemann által javasolt kndyr mellett kell maradnunk.

Az elbeszélésben szereplő király Henning valószínű feltevése szerint I. Bahram lehet⁵⁰, akinek uralkodása 273—276 közé esik. Így a történet időpontja elég szűk határok közé van szorítva. A töredéknek most legközelebbiről az a része érdekel bennünket, amely az »ardawāni tegez« említi. A *kndyr 'y 'rdw'ng'n* »ardawāni tegez« kifejezés aligha jelölhet mást, mint az utolsó arsakida uralkodónak, V. Ardawānnak (ca. 213—224) a királyi tegezt, amely legyőzőjének, az első szaszanida uralkodónak, I. Ardaširnak a kezébe esett. Az arsakida uralkodók tegeze voltaképpen gorytos volt, azaz az íjnak és nyilaknak együttes tartója. Ábrázolását ismerjük az Arsakidák pénzeiről is.⁵¹ Az a tény, hogy a szaszanida uralkodók az utolsó arsakida királyi tegezt viselték, rendkívül sokatmondó számunkra. Világos bizonyítéka elsősorban annak, hogy Ardašir Ardawānnak a tegezt, azaz íjkészletét királyi jelvénynek tekintette. Ilyen módon újabb adatnak tekinthető az íjnak mint hatalmi jelvénynek az arsakida királyok hatalmi ideológiájában játszott szerepére vonatkozólag. Másrészt abból a körülményből, hogy I. Bahrām személyében már a negyedik szaszanida uralkodó viselte Ardawān íjkészletét, joggal következtethetünk arra, hogy az íjat mint hatalmi jelvényt a szaszanidák az arsakidáktól átvették és maguk is királyi jelvényüknek tekintették. Így a turfáni középperzsa töredék tudósítása egyúttal arról is tanúbizonyságot szolgáltat, hogy az íj mint hatalmi jelvény jelentős szerepet játszott a szaszanida uralkodóknál is.

18. Előázsia területén tehát másfél évezreden keresztül végig tudtuk követni az íjnak mint hatalmi jelvénynek a szerepét az uralkodói hatalom ideológiájában. Hosszú időn keresztül figyelemmel kísérhető az íjnak és nyilnak mint hatalmi jelvénynek a jelentősége Kínában is. Az újkori mandzsu dinasztia idejéből származó és a *Li Ki*-ből idézett adatokon kívül utaltunk még azokra a tanúbizonyságokra is, amelyeket Granet dolgozott fel. Ezek szerint a Csou dinasztia őseinek, Hiung-ji-nek őszibarackfából való íja és galagonyafából készített nyílai varázserejű királyi fegyverek voltak, amelyekkel el tudta űzni a gonosz szellemeket.⁵² Ebben az esetben az íj és nyíl már nemcsak mágikus erővel felruházott hatalmi jelvényekként, hanem egyenesen mágikus eszközöként jelennek meg. Másrészt azonban más adatok alapján azt is megállapítja Granet, hogy az őszibarackfa-íj és a galagonya-nyíl a régi kínai uralkodók egyetlen hatalmi jelvénye volt.⁵³ Kínában tehát mindenesetre igen hosszú időn keresztül nyomon követhető az íj mint hatalmi jelvény, még ha az egyes adatok között nincs is meg a történeti kontinuitás. Az eurázsiai szeptepőv nomád törzseinél azonban eddig csak a szkítáknál tudtuk a voronezi ezüstváza

⁵⁰ Ld. ZDMG 90 (1936) 9.

⁵¹ Erre Altheim mutatott rá i. h.

⁵² M. Granet: *Danses et légendes de la Chine ancienne*. II. Paris 1926. 456.

⁵³ I. m. 304.

ábrázolása,⁵⁴ a szarmatáknál pedig az uralkodói névadás alapján az íjnak mint uralkodói jelvénynek a használatát bizonyos mértékben megfogni. Annál bővebb anyagunk van erre vonatkozólag valamivel későbből, a mongolkorból.

A mongoloknál az íj és a nyíl hatalmi jelvényként való használatának egyik legvilágosabban beszélő emlékét találjuk meg Oguz kán legendájában. Ennek Abulgázinál fennmaradt változatában erre vonatkozólag a következőket találjuk :

»Pendant le séjour qu'il fit en Syrie, Oghouz-Khan remit un jour en secret à un de ses naukers (officiers) un arc d'or et trois flèches, et lui dit : Pars et marche toujours vers l'orient ; lorsque tu seras arrivé dans un endroit du désert que jamais pied d'homme n'ait encore foulé, tu creuseras la terre et tu y enfouiras l'arc en n'en laissant sortir qu'une extrémité. Ensuite tu te dirigeras vers l'occident et tu enfouiras les flèches, comme tu auras fait de l'arc. Cet homme partit donc et revint apres avoir rempli l'ordre qu'il avait reçu. Un an après cet évènement le khan fit appeler auprès de lui ses trois fils aînés, Koun, Ai et Yoldouz et leur dit : Je suis arrivé dans un pays étranger, et mes nombreuses occupations ne me laissent pas le loisir de m'adonner à la chasse. J'ai entendu dire que dans tel désert, situé a l'orient, il y a beaucoup de gibier. Partes donc avec vos propres naukers et revenez après vous y être livrés au plaisir de la chasse. Ensuite le khan fit appeler ses trois fils cadets Kouk, Tâgh et Tinguiz et les envoya vers l'occident après leur avoir tenu le même discours qu'à leurs frères. Quelques jours plus tard les princes revinrent tous avec une grande quantité de gibier et rapportant, les aînés un arc en or et les cadets trois flèches en or. Le khan convoqua alors le peuple et donna un festin pour lequel il avait fait préparer une grande quantité de viandes et de mets outre tout le gibier apporté par ses fils. Il fit demander aux augures ce que présageaient l'arc et les flèches retrouvés qu'il rendit ensuite à ses fils. Les trois aînés rompirent en trois l'arc dont ils prirent chacun un morceau, et les cadets reçurent chacun une des flèches. . . . Tous les naukers du khan qui l'avaient suivi dans ces expéditions et s'étaient distingués reçurent également, chacun selon ses services et ses mérites, des villes, des villages et des terres. S'adressant ensuite à ses fils, le khan dit : Vous, mes trois fils qui avez trouvé et rapporté l'arc d'or et qui l'avez rompu en trois parties pour vous les partager, vous porterez, dès ce jour, le nom de Bouzouq (rompu), vous et toute votre postérité jusqu'à la fin des siècles, et vous, mes trois fils cadets, qui avez rapporté les trois flèches vous porterez, dès ce jour, vous et votre postérité, le nom de Utch-Ouq

⁵⁴ László Gy. : AA ASH 1950.

(trois flèches) jusqu'à la fin des siècles. Ce n'est pas, ajouta le khan, par un pouvoir humain, c'est par un effet de la volonté de Dieu que vous avez trouvé cet arc et ces flèches. Les peuples qui ont vécu avant nous regardaient l'arc comme l'emblème de la puissance royale et les flèches représentaient chez eux les envoyés d'un roi, car les flèches doivent suivre la direction que leur a donnée l'arc. Maintenant j'ordonne qu'après ma mort mon fils aîné Koun me remplace sur le trône et que ses successeurs soient toujours choisis parmi les Bouzouq, tant qu'il restera parmi eux quelqu'un digne de porter la couronne et que les autres (Bouzouq) se placent à leur droite. Je veux que les Utch-Ouq se placent à leur gauche ; qu'ils aient également le côté gauche dans la tente, et que jusqu'à la fin du monde ils restent satisfaits de leur rôle de nauker (serviteur du prince)⁵⁵

Oguz kán legendájának ez a részlete fennmaradt a legenda ujgurírásos »keleti török«-nyelvű változatában is. Itt a következőképpen hangzik :

»Eines Tages sah er (=Uluy Türük) im Traum einen goldenen Bogen und drei silberne Pfeile. Dieser goldene Bogen reichte vom Sonnenaufgang bis zum Sonnenuntergang, und die drei silbernen Pfeile flogen nach Norden. Nachdem er erwacht war, erzählte er dem Oγuz Qayan, was er im Traum gesehen hatte, und sagte : 'O Oγuz Qayan, möge Dir das Leben milde sein ; o Oγuz Qayan, möge Dir das Leben milde sein. Was der blaue Himmel in meinem Traume gab, möge er verwirklichen ; die ganze bestehende Erde möge er Deiner Nachkommenschaft geben lassen!' Dem Oγuz Qayan gefielen die Worte des Uluy Türük ; er fragte ihn um Rat und handelte nach seinem Rat. Am nächsten Morgen liess er seine Söhne zu sich kommen und sprach zu ihnen : 'O, mein Herz sehnt sich nach der Jagd. Aber infolge meines Alters habe ich keinen Mut mehr dazu. Ihr, Kün, Ai und Yultuz, zieht nach Morgen zu ; Ihr Kök, Tay und Tängiz, zieht nach Abend zu.' Darauf zogen die (ersten) drei nach Morgen, und die anderen drei zogen nach Abend. Kün, Ai und Yultuz, nachdem sie viel Wild und Vögel gejagt hatten, fanden auf dem Wege einen goldenen Bogen ; sie nahmen ihn und brachten ihn ihrem Vater. Oγuz Qayan freute sich, lachte und teilte den Bogen in drei Stücke und sagte : 'O, Ihr älteren Brüder, der Bogen soll Euch gehören. Wie der Bogen schießt die Pfeile bis zum Himmel' sagte er. Kök, Tay und Tängiz, nachdem sie viel Wild und viel Vögel gejagt hatten, fanden auf dem Wege drei silberne Pfeile. Sie nahmen sie und brachten sie ihrem Vater. Oγuz Qayan freute sich, lachte und verteilte die Pfeile unter die drei und

⁵⁵ *Aboul-Ghazi* : Histoire des mogols et des tatares. Ed. Desmaisons. St. Pétersbourg 1874. II. 22.

sagte : 'O, Ihr jüngeren Brüder, die Pfeile sollen Euch gehören. Der Bogen schoss den Pfeil. Seid so wie die Pfeile' sagte er.«⁵⁶

Anélkül, hogy Oguz kán legendájának interpretációjába és történeti problémáiba mélyebben belebocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy a legenda bennünket érdeklő részletének ismertetett változatai egy olyan társadalomnak a felfogását tükrözik, amely a jelen társadalmi rendjének eredetét a távoli legendás múltba vetítette vissza. Ennek megfelelően Oguz kán világuralmát, a társadalomnak alatta kialakult osztályait, az uralkodónak és vazallusainak hatalmi jelvényeit az emberi társadalmon felülálló isteni akaratnak tulajdonítja. A társadalom szemléletének ez a formája világosan mutatja, hogy annak a kornak a számára, amelyből a legendának ezek a változatai származnak, az uralkodói hatalom és a fennálló társadalmi rend létrejöttének valóságos folyamata már régen feledésbe merült. Éppen ezért a legendának az újra és újra mint hatalmi jelvényekre vonatkozó adatait úgy értékelhetjük, mint egy konkrét történeti kor társadalmában élő hatalmi ideológiának a ködös múltba való visszavetítését. Ez a hatalmi ideológia az íjat a világuralom szimbólumának tekintette. A legenda ujjurírásos változata szerint az Uluy Türük által álmában látott aranyíj a világot napkelettől napnyugatig átéri, vagyis birtoklása a világ fölötti uralmat jelenti. Ennek a hatalmi ideológiának felelnek meg Oyuz Qayan szavai is, amikor azt mondja : »Die Sonne sei unsere Fahne, der Himmel unser Zelt!« és »Ich bin der Qayan der Uiguren. Also bin ich ohne Zweifel der Qayan der vier Himmelsrichtungen...«⁵⁷ Az aranyíj tehát ebben a középkori feudális mongol társadalomban a legfőbb hatalmi jelvény volt, amelyet isteni akarat hozott létre a távoli múltban az uralkodóosztály hatalmi ideológiája szerint. Az íj mellett másodrendű szerepet játszottak az arany nyilak, amelyek a vazallusoknak a jelvényei voltak. Lehetséges, hogy az íjnak és nyílnak mint hatalmi jelvényeknek ez a megoszlása az uralkodó és a kisebb méltóságok viselői között Belsőázsiaiában távolabbi múltra tekint vissza. Fentebb láttuk, hogy a nyugati türköknél is a tíz šadnak nyíl volt a hatalmi jelvénye. Kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy ebben az esetben a türk kagán hatalmi jelvénye viszont az íj volt, akárcsak Oguz kán legendájában. Természetesen még ha ez a feltevés födi is a valóságot, nem szabad azt hinnünk, hogy az íjnak és nyílnak ez a megoszlása uralkodó és vazallus között valami merev rendszer lett volna az ázsiai nomádok létrehozta államokban vagy akárcsak még a mongoloknál is. Vannak adataink ugyanis arra, hogy a mongol állam fejlődésének korábbi periódusában az íjat is adományozták az uralkodók mint méltóságjelvényt.

19. A Mongolok Titkos Történetében gyakran olvashatunk arról, hogy Dzsingisz kán egyik vagy másik emberét szolgálatáért vagy kimagasló teljesít-

⁵⁶ Bang—Rachmati : SPAW 25 (1962) 703.

⁵⁷ Bang—Rachmati : i. m. 691.

ményéért megjutalmazza. Így a kereitek legyőzése után az Ong kán támadási szándékát hírül hozó két lovásznak a következőket rendeli :

»Den Beiden Badai und Kišlih gebe ich für ihre Verdienste das goldene Palastzelt Onghan's, so wie es dasteht, dazu die goldenen Wein-geräte, Schalen und Becher und das Personal, das die Sachen verwaltet hat. Und die Onghojit und Kereit sollen ihre Leibwächter sein. Ich gebe euch Beiden auch das Recht, den Köcher zu tragen und aus dem Becher zu trinken, und bis auf Kind und Kindeskind sollt ihr euch der Darhan-Vorrechte erfreuen! Wenn ihr über die Feinde herfallt, sollt ihr Beute nehmen, so wie ihr sie findet! Wenn ihr Steppenwild erlegt, sollt ihr nehmen, soviel ihr tötet.«⁵⁸

A két lovász megmentette Dzsingisz kán életét és lehetővé tette számára a kereitek legyőzését. Ezért a rendkívüli szolgálatért kapták meg Ong kánnak az arany sátrát, arany edényeivel és személyzetével együtt. Ehhez az egyedülálló jutalomhoz járult még a darhan-előjogok, a kán poharából való ivás és a tegez (íj és nyíl) viselési jogának az adományozása. Később mindketten ezres csapattest parancsnokai is lettek. Ebből látható, hogy a tegez (íj és nyíl) viselésének joga igen magas kitüntetés volt, amelyben kevesen részesültek. Egy másik esetben a tegezviselés adományozása földbirtok juttatásával kapcsolatos :

»Darauf verfügte Cinggis han :« »Ihr sollt das Land der Merkit und die Selengge beweiden und das Weideland abgabenfrei haben. Weiter sollt ihr das Vorrecht erblich für eure Familie haben, dass ich euch zu Köcherträgern und Bechergenossen mache. Und bei neunmaligem Vergehen sollt ihr nicht in Strafe genommen werden.«⁵⁹

Ebből az esetből is láthatjuk, hogy az íjnak mint méltóságjelvénynek az adományozása igen nagy kitüntetésnek számított, és magas, legalábbis ezres csapattest parancsnokának megfelelő méltóságot jelentett. Ez valóban csak azoknak jutott osztályrészül, akik fontos szerepet játszottak a Dzsingisz kán által létrehozott államszervezetben — azoknak, akik a MTT szavai szerint »vele együtt alapították meg a birodalmat és vele együtt minden fáradságot elviseltek.«⁶⁰

Egyetlen esetben figyelhetjük a Mongolok Titkos Történetében csupán meg, hogy a tegezviselés jogát egy egész csoport egyszerre megkapja. Ez azonban egészen kivételes eset, s az íj ebben az esetben is magas méltóságot jelent. Dzsingisz kán testőrcsapatának van meg a maga egészében a tegezviselés joga, azonban minden egyes köztestőr is rangban felette áll a rendes ezres csapattest parancsnokának.⁶¹ Így végeredményben az íjnak mint méltóságjelvénynek

⁵⁸ E. Haenisch : Die geheime Geschichte der Mongolen. Leipzig 1941. 77.

⁵⁹ Haenisch : i. m. 106.

⁶⁰ Haenisch : i. m. 108, ld. még 95.

⁶¹ Haenisch : i. m. 81, 110, 112.

a viselése ebben az esetben is magas rangnak a velejárója. A Mongolok Titkos Történetével foglalkozó kutatók közül Haenisch is hangsúlyozza, hogy a tegez az íjjal és nyilakkal együtt méltóságjelvény volt, s hogy a *horči-k* »a tegez-viselő« az uralkodó személyes bizalmi emberei voltak.⁶²

Ebből láthatjuk, hogy az íjnak mint hatalmi jelvénynek jelentős szerepe volt Dzsingisz államszervezetében. Ez könnyen is érthető, ha meggondoljuk, hogy a mongolok legfontosabb fegyvere az íj és nyíl volt. Ez volt a hatalom megszerzésének az eszköze is abban a nemzetségi társadalomban, amelyben Dzsingisz pályafutása elkezdődött. Világosan tükrözik az íjnak a jelentőségét ebben a társadalomban Belgutai szavai:

»Wenn man sich bei Lebzeiten des Köchers berauben lässt, welchen Wert hat dann die Existenz gehabt? Ist es nicht schön, wenn man, als Mann geboren, von einem Manne stirbt und dann mit seinem Köcher und Bogen zusammen als Leiche daliegt!«⁶³

De még később, Dzsingisz kán utódjának kijelölésénél is, Ogodai azt a kifogást emeli, hátha olyan utódai lesznek, akiknek nem lesz meg a képességük az íj mesteri kezeléséhez.⁶⁴ Mindez azt mutatja, hogy ekkor az íj a társadalomból kiemelkedő törzsfőknél és harcosoknak még közvetlen hatalmi eszköze, társadalmi helyzetük még jórésztben attól függ, milyen eredményesen kezelik az íjat. Ettől a kortól még távol van az Oguz kán legendájában tükröződő hatalmi ideológia, amely a hatalom forrását már isteni akaratban látta. A mongol államszervezet létrejöttével azonban az íjból, a hatalom eszközéből egyúttal hatalmi jelvény is lett, azok társadalmi helyzetének, méltóságának kifejezője, akik Dzsingisz kánnal »együtt alapították meg a birodalmat és vele együtt minden fáradságot elviseltek.«

20. Hogy a mongoloknál az íj még Dzsingisz kán utódai alatt is a vazallusoknak adott méltóságjelvény szerepét játszotta, arra vonatkozólag Rubruk közöl egy érdekes adatot. Elbeszélése szerint Mangu kán udvarában egy évvel odaérkezésük előtt egy Theodolus nevű klerikus járt, aki egy püspök küldöttének adta ki magát, és elhitette a kánnal, hogy püspökének az égből isten egy aranybetűkkel írott levelet küldött le azzal a megbízással, hogy juttassa el a tatárok urának, mert az lesz minden ország ura a földön, és hogy bírja rá az embereket arra, hogy békét kössenek a kánnal, azaz meghódoljanak neki. Theodolus azt is előadta a kánnak, hogy a frankok királya szívesen küldene követeket hozzá és meghódolna, ha a tatárok és közte élő szaracénokat legyőznék. Mangu erre elhatározta, hogy követet küld a frankok királyához:

⁶² I. m. 161.

⁶³ Haenisch : i. m. 80.

⁶⁴ Haenisch : i. m. 133.

»Darauf liess Mangu einen äusserst starken Bogen herstellen, den zwei Männer kaum spannen konnten, und zwei Pfeile, deren Köpfe aus Silber und voll von Öffnungen waren, und sie trillern, wenn man sie abschiesst, wie Rohrpfeifen. Zu dem Mongolen aber, den er mit dem genannten Theodolus schicken wollte, sagte er: 'Du wirst zum König der Franken gehen, zu dem dich dieser hier führen wird, und du wirst ihm diese Dinge in meinem Auftrage überreichen. Und wenn er Frieden mit uns schliessen will, dann werden wir das Land jenseits der Grenzen der Sarazenen bis zu seiner Grenze erobern, und ihm überlassen wir das übrige Gebiet nach Westen zu. Wenn er das nicht will, dann wirst du den Bogen und die Pfeile zurückbringen und sagst ihm, dass wir mit solchen Bogen weit schiessen und richtig treffen'.«⁶⁵

Rubruk elbeszéléséből világosan kiderül, hogy Mangu kán a frank uralkodónak az íjat és a két nyilat vazallusi méltóságjelvényül küldte arra az esetre, ha békét köt vele, vagyis ha aláveti magát neki, mert a tatárok — mint ezt Plano Carpini részletesen kifejti — csak azzal kötnek békét, aki meghódol nekik. Ilyen módon kétségtelennek tarthatjuk, hogy az íj mint méltóságjelvény Dzsingisz kán utódai alatt is jelentős szerepet játszott a mongol társadalomban. Rubruk adata tehát fontos összekötő kapcsolatot jelent az íj méltóságjelvényként való használatának történetében Dzsingisz kán kora és az Oguz kán legendája által tükrözött későbbi társadalmi fejlődési fok között.

21. Ha most megpróbáljuk az ismertetett anyag tanuvallomását a jakuszowicei és pécsüszögi hun leletek és általában a hun társadalom fejlődése szempontjából összegezni, akkor a következő képet nyerjük. Az íjnak és nyílnak hatalmi jelvénné válása a történelem folyamán sok társadalomban megfigyelhető. Ez a folyamat mindenütt szoros kapcsolatban van az íjnak mint fegyvernek a használatával. Hatalmi jelvénné csak abban a társadalomban válhatott az íj, amelynek ez volt a legfőbb fegyvere. Mint legfőbb fegyver az íj a nemzetségi társadalomból lassan kiemelkedő harcosok, majd vagyonos előkelők legfőbb hatalmi eszköze lett, s ahogy ez a társadalom egyre jobban elkülönülő rétegekre bomlott, úgy vált az íj egyúttal a vagyonos előkelők rétegének, s a hadvezéreknek és a törzsfőknek társadalmilag megkülönböztető jelévé, méltóságjelvényévé. Ezen a fejlődési fokon azonban az íj szerepe még kettős: már kifejező jelképe ugyan a társadalmi különbségeknek, de ugyanakkor még egészen közvetlen hatalmi eszköz is birtokosa számára, akinek vagyoni és társadalmi helyzetét csak harci teljesítménye, fegyverének mesteri kezelése biztosíthatja. Változás ezen a téren akkor következik be, amikor a nemzetségek vagyonos előkelői

⁶⁵ H. Herbst: Der Bericht des Franziskaners Wilhelm von Rubruk. Leipzig 1925. 89.

vagyonuk és társadalmi helyzetük biztosítására megteremtik az államszervezetet, vagyis, amikor a nemzeti társadalom osztálytársadalommá alakul át. Az új természetesen továbbra is a legfontosabb harci fegyver marad, azonban a társadalom uralkodó rétegének és a királynak a helyzete most már mégsem teljesen e fegyver kezelésében tanúsított egyéni kiválóságától, hanem az uralmát biztosító szervezetnek az erejétől függ. Éppen azért az új most már nem csupán viselőjének egyéni társadalmi helyzetét jelképezi, tehát pl. azt, hogy harcos, nem pedig pásztor vagy kovács, hanem általában annak a szervezetnek, rendszerint fegyveres szervezetnek az erejét, amely az egész uralkodó rétegnek és a királynak is a társadalmi helyzetét biztosítja. Ilyen módon az uralkodó íja ekkor már annak az egész fegyveres erőnek a jelképe, amelyre hatalma támaszkodik, s ezért többé nem is szükséges, hogy gyakorlatilag használható fegyver legyen. Most már tehát megvan a lehetősége annak, hogy az új pusztá méltóságjelvénné alakuljon át. De ahogy az új az ezen a fokon létrejövő hatalmi ideológiában a király egész fegyveres erejének jelképe, ugyanúgy kifejezheti ennek az erőnek egy részét vagy egységét is, és ugyanúgy jelképezheti a királyi hatalom átruházását is valakire, hiszen a királyi hatalom csak mintegy egyesíti magában a fegyveres erő egyes szervezeti egységeit, azoknak vezéreit, sőt az egyes harcosok harci eszközeit, íjait is. Ilyen módon jut azután az új szerephez a fegyveres erő szervezetében, részben úgy, hogy az egyes fegyveres egységek, csapattestek, katonailag megszervezett törzsek, részben pedig e fegyveres szervezeti egységek vezetőinek jelvényéül használják. Bár az új ekkor már nem egyéni hatalmi eszköz az uralkodó vagy vazallusai számára, s talán mint díszes hatalmi jelvény harcra nem is használható, az uralkodóosztályban még elevenen él annak tudata, hogy helyzetét az íjnak mint harci eszköznek köszönheti. Később azonban a fennálló társadalmi rend létrejöttének konkrét történeti okai elhalványulnak a társadalom tudatában, és ekkor az uralkodói hatalomhoz fűződő képzetekben az új mágikus eszközzé válik, amellyel az uralkodó emberfölötti módon oldja meg a ráháruló feladatokat. Ezek a feladatok — mint az Aveszta esetében láttuk — megmaradhatnak a konkrét valóság határain belül, bekövetkezhet azonban a társadalom szemléletének olyanfokú elhomályosulása, hogy e feladatok is mágikus-vallásos jellegűekké alakulnak át. Ezzel az íjhoz fűződő hatalmi ideológia végső formájához érkeztünk el.

22. Felmerül most az a kérdés, hogy a hun társadalomban az új hatalmi jelvénné válásának és a hozzáfűződő hatalmi képzeteknek milyen fejlődési fokát találjuk. Legelsősorban is arra kell rámutatnunk, hogy a hunok legfontosabb fegyvere is az íj volt. Ammianus Marcellinus leírásában ezt emeli ki a kard (ill. tör) és a pánnya mellett (XXXI. 2). E három fegyver közül azonban nem rendelkezett minden hun harcos mindegyikkel. A kard aránylag ritka fegyver volt még jóval későbbi időben is, úgyhogy általános fegyverként a

hunoknál csak az íj és a pánya jöhet számításba. Ez viszont arra mutat, hogy a hunok Kelet-Európában való megjelenésük idején még általában termelő-eszközeiket használták harci fegyvernek. Kétségtelen ugyanis, hogy az íj a vadászatnak, a pánya pedig a lovaspásztorkodásnak volt a legfontosabb eszköze. Később ez a helyzet az alánok legyőzése után megváltozott. A hunok részben jelentős fegyverzsákmányra tehettek szert, részben pedig közvetlen kapcsolatba kerültek a Fekete-tenger északi partvidékének görög városaival, amelyek jelentékeny ipari központok voltak, s fegyverszükségleteiket innen könnyen beszerezhették. Az íj azonban később is legfontosabb fegyverük maradt. Természetesen az íj a hun társadalom fejlődésének abban a szakaszában, amikor mint vadászfegyver még legalább olyan fontos szerepet játszott mint harci-eszköz, aligha lehetett jelentős társadalmi különbségnek a kifejezője. Ebben a tekintetben változás akkor következhetett csak be, amikor a hunoknál az alánok, majd a gótok leigázása után mindinkább kifejlődött egy olyan harcos réteg, amely életszükségleteit harc és rablás útján vagy a leigázott népekre kivetett adóból fedezte és jelentékeny vagyont gyűjtött össze magának. Ekkor már megvolt a lehetősége annak, hogy az íj hatalmi eszköz volta mellett egyúttal a hatalmi jelvény szerepét is játssza. Következtetésünk helyessége mellett szól az a tény, hogy a Dnyepervidéken, a novogrigorevukai sírokból tűnnek fel először aranylemezzel borított íjak,⁶⁶ ahová a hunok csak a gótok leverése után nyomulhattak be. Ettől kezdve az íj a hun társadalom vezetőrétegénél már kétségtelenül a hatalmi jelvény szerepét játszhatta, anélkül azonban, hogy hatalmi eszköz volta megszűnt volna. Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy még a pécsüszögi hun temetkezésben is valószínűleg olyan aranyborításos íj volt, amelyet fegyvernek is lehetett használni. A pécsüszögi lelet Valeria területére esik, ez pedig minden valószínűség szerint csak 407 után került a hunok kezére.⁶⁷ A pécsüszögi hun temetkezés tehát csak ezután az időpont után történhetett, azaz legkorábban 410 körül, de az is lehetséges, hogy még későbbi időben. Gondolhatunk ugyanis arra is, hogy közvetlenül a határszélre ilyen fejedelmi temetkezéseket talán mégsem helyeztek, már pedig Pannonia prima 433-ban bekövetkezett átadásáig Pécsüszög területe egészen közel eshetett a hun-római határhoz. Ha ez a feltevésünk helyes, akkor a pécsüszögi hun lelet csak 433 után kerülhetett a földbe. Ebben az esetben arra következtethetünk, hogy a hun társadalomban az íj kettős, hatalmi jelvény és hatalmi eszköz szerepét egészen Attila hatalomra jutásáig megtartotta. De ha a pécsüszögi lelet 433 utánra való datálását nem is fogadjuk el, akkor is 410-ig minden bizonnyal megőrizte a hun aranyíj még hatalmi eszköz jellegét. Ezzel szemben, mint láttuk, a jakuszowicei temetkezés aranyíja már fegyverként nem használható hatalmi jelvény volt. Fentebb rámutattunk arra, hogy ilyen méltóság-

⁶⁶ A novogrigorevukai aranyíjakra ld. László, AA ASH 1950.

⁶⁷ A. Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. II. Berlin—Leipzig 1926. 70.

mint láttuk, a jakuszowicei temetkezés aranyíja már fegyverként nem használható hatalmi jelvény volt. Fentebb rámutattunk arra, hogy ilyen méltóságjelvény, amely már pusztán jelképül szolgál, csak akkor jöhet létre, ha intézménnyé válik az a hatalom vagy méltóság, amelynek kifejezője. Ilyesmiről azonban csak egy államszervezet keretében, azaz egy osztálytársadalomban lehet szó. Ilyen módon a jakuszowicei aranyíj arról tanuskodnék, hogy a hunoknál létrejött már az államszervezetnek bizonyos formája, hogy a hun nemzetségi társadalom már osztálytársadalommá alakult át. Kérdés csak az, hogy ez az átalakulás mikor következett be, és hogy vajjon a történeti források mennyiben támasztják alá a régészeti anyagnak a vallomását.

Sajnos a jakuszowicei lelet a hun társadalom fejlődésének erre a fontos mozzanatára vonatkozólag nem ad pontos időbeli támpontot. Fennáll elsősorban az a lehetőség, hogy az aranyíjat évtizedekig is használták méltóságjelvényül, mielőtt a sírba tették volna. Másodsorban pedig egyelőre a jakuszowicei lelet földbekerülésének időpontját sem tudjuk pontosan meghatározni. Támpontul ugyanis legfeljebb csak az szolgálhat erre vonatkozólag, hogy mikor került a hunok hatalma alá az a terület, ahol a jakuszowicei temetkezés történt. Erre vonatkozólag terminus ante quem-ként szolgálhatnak a hunoknak a burgundokkal a Rajna mellett 430 körül vívott harcai⁶⁸, mert ez a távoli nyugati előnyomulás aligha képzelhető el a hun hatalomnak a Kárpátoktól északra eső területekre való kiterjesztése nélkül. Másrészt terminus post quem-ként számításba jöhet a Nagy-Alföld erősebb megszállása és Valerianak a rómaiak részéről történt átadása, ami nélkül szintén nehezen képzelhető el a nyugatlengyelországi területek meghódítása. Így a jakuszowicei temetkezés területe valószínűleg 410—430 között kerülhetett hun kézre, sőt ha ezt az eseményt kapcsolatba hozhatjuk a hunok nyugati előnyomulásával, akkor ezt az időközt hozzávetőleg 420—430-ra szűkíthetjük le. A jakuszowicei temetkezés tehát legkorábban a 430-as évek táján történhetett, de nem lehetetlen, hogy egy-két évtizeddel későbbi időbe esik. Végeredményben nagyon valószínűnek tarthatjuk azt, hogy a jakuszowicei temetkezés már Attila uralkodásának az idejébe esik, s ez egyeznék azzal a fenti eredményünkkel, amely szerint az aranyíj Attila hatalomra jutásáig még nem vált intézményes méltóságjelvénné.

23. Ha most eddigi eredményeinket a történeti forrásokból való összevetjük, akkor legelsősorban azok a tények ötlenek szemünkbe, amelyekre már Thompson is felhívta a figyelmet a hun társadalom fejlődésének kérdésével kapcsolatban. Attila királyi hatalma messze felülmuta elődeiét. Egyedül uralkodott az összes hunokon és teljesen autokratikus uralkodóként jelenik meg az őt személyesen is ismerő Priskos tudósításában. A hunok egész népe tisztelte és rettegett tőle. Hatalma éppen olyan korlátlan volt békében, mint háború-

⁶⁸ E. A. Thompson : A history of Attila and the Huns. Oxford 1948. 66.

ban. Háborúkat indított, tárgyalásokat folytatott anélkül, hogy abba a hozzá legközelebb álló főemberek is beleszólhattak volna. Korlátlanul rendelkezett alattvalói és élete halála felett, ítéleteit ellenvetés nélkül végrehajtották. Attilának ez a hatalmi helyzete, mint Thompson helyesen állapítja meg, annyit jelent, hogy teljesen szétszakította azokat a kötelékeket, amelyekkel a nemzeti társadalom az egyéni hatalom érvényesülését megköti.⁶⁹ Valóban Attilának a hatalmi helyzete elképzelhetetlen még egy felbomló nemzeti társadalomban is.

Attila hatalmi helyzetének felel meg teljes mértékben a hun társadalomnak az uralkodói hatalomról alkotott ideológiája. Attilát alattvalói istennek tekintették. Amikor az akatzirok egyik törzsfőjét Attila magához hivatja, az azzal tér ki a meghívás elől, hogy »nehéz az embernek az isten színe elé járulni; mert ha már a nap korongjára sem lehet erősen rátekinteni, hogyan nézhetné meg akkor bárki is sértetlenül az isten legnagyobbját.⁷⁰ De nemcsak a hun hatalom központjától távoléló akatzirok látták emberfölöttinek Attila alakját és hatalmát, hanem közvetlen környezete, a hun előkelők is. Priskos beszéli el, hogy amikor a görög követek Edekonnak és Orestesnek, két hun főembernek a kíséretében Attila udvarába tartottak és Serdikében a hunokat lakomára hívták meg, a hunok vacsora közben Attilát, a görögök pedig Theodosioszt dicsőítették, de a görög tolmács rendkívül tapintatlanul megjegyezte, hogy nem helyes egy istent egy emberrel összehasonlítani, amennyiben Theodosios isten, Attila pedig ember. A hunok emiatt rendkívül feldühödtek, és csak nehezen voltak lecsillapíthatók.⁷¹ Ennek az egész történetnek csak akkor van igazán értelme, ha a hunok is Istennek tartották Attilát, akárcsak a görögök Theodosioszt.⁷² Attilának a hatalmát és személyét tehát a hunok vezetőrétege is istennek tartotta. Ugyanennek a hatalmi ideológiának egy másik megnyilvánulását láthatjuk abban a történetben is, amelyet Priskos nyomán Jordanes beszél el. Egy pásztor észrevette, hogy egyik állatának lábát valami megsértette, és a vérnyomokat visszafelé követve egy földbeásott kardot talált. A kardot kiásta és elvitte Attilának, aki abban a hadiistennek régen tisztelt fegyverét ismerte fel, és azt tartotta, hogy birtoklása által most már biztosítva van számára a harci siker és az egész világ fölötti uralom (*arbitratur se totius mundi principem constitutum et per Martis gladium potestatem sibi concessam esse bellorum*).⁷³ A hun társadalomnak az uralkodói hatalomról alkotott ideológiája tehát Attilát emberfölötti személynek, istennek tartotta, s ennek megfelelően az egész világ fölötti uralom igényét tulajdonította neki. Egy olyasféle hatalmi ideológiát

⁶⁹ A History of Attila and the Huns. 162.

⁷⁰ Priskos: Excerpta de legationibus. Ed. C. de Boor. Berlin 1903. 130. A Priskos-hely értelemezésére vonatkozólag pedig Thompson, A History of Attila and the Huns. 97 és F. Altheim: Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. I. Halle/Saale 1948. 207.

⁷¹ Priskos: Exc. d. leg. 123.

⁷² Ezt egymástól függetlenül három kutató is felismerte, ld. Váczy P.: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gy. Budapest 1940. 114., Thompson: A History of Attila and the Huns. 104, 163 és Altheim: Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. I. 207.

⁷³ Jordanes: Get. 35

láthatunk tehát magunk előtt, mint amilyet pl. az asszír uralkodói hatalommal kapcsolatban vagy Oguz kán legendájának ujjurírásos változatában is megfigyelhettük. A társadalmi rend élén álló uralkodót emberfölötti hatalommal rendelkezőnek s egyben az egész világrend urának, »a négy világtáj királyának« képzelik el. Ebben nyilvánvalóan a társadalmi rend szemléletének a természeti világra való kivetítését láthatjuk. Nagyon valószínű, hogy a hun hatalmi ideológiának hasonló megnyilvánulását figyelhetjük meg abban a dicsőítő énekben, amelyet Jordanes (Priskos után) szerint a hun lovasok Attila sírja körül énekeltek: qui inaudita ante se potentia solus Scythica et Germanica regna possedit nec non utraque Romani orbis imperia captis civitatibus terruit et, ne praedae reliqua subderentur, placatus praecibus annum vectigal accepit.⁷⁴ Altheim mutatott rá arra, hogy ebben az énekben bizonyos párhuzamosságot láthatunk a *Scythica et Germanica regna* és az *utraque Romani orbis imperia* között. A hun hatalom központjából szemlélve az északnyugatra eső *Germanicum regnum*-nak délnyugaton a nyugatrómai birodalom, az északkeletre eső *Scythicum regnum*-nak pedig délkeleten a keletrómai birodalom felel meg. Így a halotti énekben Attila mint a világ négy tájának megfelelő négy birodalomnak az ura, azaz mint a »négy világtáj« királya jelenik meg.⁷⁵

24. Attilának ez a hatalmi helyzete és a hozzá fűződő hatalmi ideológia valóban elképzelhetetlen még egy olyan nemzetségi társadalomban is, amelyben már fokozott mértékben kialakult a vagyonosok és szegények különbsége. Ha azonban ezt a tényt megállapítjuk, magától vetődik fel mindjárt a kérdés, hogy milyen társadalmi erőkre támaszkodott Attila hatalma, s milyen volt maga a társadalom, amelyen uralkodott. Ha megpróbálunk erre a kérdésre feleletet keresni, legelsősorban egy negatívum ötlük szemünkbe. Attilának a hatalma nem azokra a társadalmi intézményekre támaszkodott, amelyeken a nemzetségi-törzsi társadalom vezetőinek hatalma és tekintélye alapszik. Nyoma sincs annak, hogy Attila hatalmát választás útján nyerte volna el. Eredetileg testvérével, Bledaval együtt uralkodik, őt azonban később meggyilkoltatja és kezébe veszi a hatalmat az összes hunok felett anélkül, hogy tetteibe a hunok tömegei bármi módon is beleszólnának. Nem találunk mellette semmi olyan szervet, amelynek határozataira vagy tanácsára intézkedései támaszkodnának. Nincsenek mellette törzsfők, akiknek hozzájárulása szükséges lenne a legfontosabb ügyek eldöntéséhez, nyoma sincs még csak a hunok közösségét képviselő tanácsnak sem. Láthatjuk tehát, hogy a hun társadalomban Attila uralkodása idején már nem találjuk meg azokat a társadalmi intézményeket, amelyek olyan jellemzőek a nemzetségi törzsi társadalomra. Ez a jelenség semmiképpen

⁷⁴ Jordanes : Get. 49.

⁷⁵ Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. I. 221 sk. V. ö. még az ének jellegére és hitelességére vonatkozólag Altheim : Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. II. Halle/Saale 1950. 44 skk. és Thompson : A History of Attila and the Huns. 151 sk.

sem tulajdonítható a források hézagos voltának. Attiláról és környezetéről egészen közvetlen forrásunk van: Priskosnak a leírásai, aki több ízben is megfordult a hunoknál, közvetlen közelből figyelte meg életüket, és leírásaiban a legapróbb részletességig meg is rögzítette megfigyeléseit. Így egyáltalában nem valószínű, hogy pl. egy népgyűlés vagy törzsfői tanácskozás vagy egy öregek tanácsának a megléte figyelmét elkerülte volna. Nem találjuk kézzelfogható nyomát a hunoknál Attila uralma alatt a rokonságon alapuló nemzeti vagy törzsi szervezetnek sem. Vannak ugyan egyes kutatók, akik szerint a hun törzsek *κατὰ φύλα καὶ γένη* tagolódtak Attila korában is, ez a feltevés azonban egy tévedésen alapszik. Priskos tudósít ugyanis arról, hogy az akatzirok népének *κατὰ φύλα καὶ γένη* voltak vezérei.⁷⁶ Egyes kutatók már most az akatzirokat hunoknak tartják, s így Priskos adatát egyszerűen a hunokra vonatkoztatják.⁷⁷ Ezzel szemben azonban legelőször is arra kell rámutatnunk, hogy a *κατὰ φύλα καὶ γένη* tagolódás nem egy törzsre, hanem egy egész népre vonatkozik, mert Priskos az »akatzirok népé«-ről (*τὸ τῶν Ἀκατιῶν ἔθνος*) beszél. Így a *φύλα καὶ γένη* kifejezés csak »törzseket« és »nemzetségeket« jelenthet. Ebben a jelentésben találjuk meg ezt a kifejezést mind az ókori, mind a bizánci görögségben is.⁷⁸ Ahhoz tehát nem férhet kétség, hogy az akatzirok valóban »törzsek«-re és »nemzetségek«-re tagolódtak, s az is valószínű, hogy ez a tagolódásuk rokonságon alapuló társadalmi szervezet volt. Semmi nyomát nem találjuk ugyanis nálunk olyan központi hatalomnak, amely ezt a szervezetet más, pl. területi alapon mesterségesen megteremthette volna. Törzseik laza szövetségben éltek egymás mellett csupán tekintélyével emelkedett ki törzsfőik (*βασιλεὺς τοῦ ἔθνους*) egyike a többi közül. Nagyon is kérdéses azonban az, hogy ezt a képet szabad-e minden további nélkül az Attila uralkodása alatti hun társadalomra átvinnünk. Az akatzirokat általában nem hun népnek tartják, sőt vannak akik egyenesen nem török népet látnak bennük.⁷⁹ Csak Thompson igyekezett az utóbbi időben azt a feltevést megalapozni, hogy az akatzirok a hunoknak egyik törzsét alkották.⁸⁰ Ennek a feltevésnek egyetlen alapja azonban mindössze az, hogy Priskos az akatzirokat hunoknak nevezi.⁸¹ Thompson Burynak arra a

⁷⁶ Exc. d. leg. 130.

⁷⁷ Ld. pl. *Altheim*: *Literatur und Gesellschaft*. I. 217.

⁷⁸ A *φύλον* szót »törzs« jelentésben megtaláljuk már Homerosnál, II. 2, 840. Mellette ugyancsak »törzs« jelentésben használatos az ókori és a bizánci görögségben a *φυλή* szó is, ld. pl. Aristoteles, *De Ath. rep.* 5 frg. ed. Thalheim (itt együtt fordul elő a *γένη* nemzetségek kifejezéssel), továbbá Dionysios Hal. 2, 7, 2, ahol a *φυλή* = római tribus (ld. *Altheim*: *Epochen der römischen Geschichte*. I. Frankfurt/Main 1934. 72) stb. A bizánci görögségben a Maurikios-Taktikában *κατὰ γένη καὶ φυλὰς* »nemzetségek és törzsek szerint« kifejezést találunk, míg Konstantinos Porphyrogenetész *»törzs«* értelemben a *γενεά* szót használja (ld. pl. De adm. imp. 37₃₄, 40₄. stb. ed. Moravcsik). A priskosi szóhasználattal egyezően Olympiodoros a törzsszövetségek vezetőjének megjelölésére a *φύλαρχος* szót használja (3. és 17. frg. HGM I. 451, 456. ld. *Thompson*: *A History of Attila and the Huns*. 8 és 58.).

⁷⁹ Ld. pl. *Németh Gy.*: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930. 138. Az egész kérdésre vonatkozólag ld. legújabban *D. Sinor* JA 235 (1946—47) 2.

⁸⁰ *A History of Attila and the Huns*. 11, 95 skk. Thompson véleményéhez csatlakozott Altheim is, *Literatur und Gesellschaft*. I. 207.

⁸¹ Exc. d. leg. 586.

később sajátmaga által is feladott gondolatára hivatkozva, hogy Priskos a »hun« megjelölést eltérőleg a »szkitá«-tól még nem általános »északi nomád, északi barbár« értelemben használja, ennek az adatnak nagy jelentőséget tulajdonít és etnikai meghatározásnak tekinti. A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Elsősorban nem áll fenn Thompsonnak az az állítása, hogy a »hun« nevet csak sokkal később használják általános értelemben más népek, mint pl. khazárok, besenyők stb. megjelölésére. A »hun« névnek általános használata már közvetlenül Priskos után Malalasnál, Prokopiosnál, Agathiasnál stb. megtalálható,⁸² nincs tehát egyáltalán olyan időbeli hiátus, amely a »hun« megjelölésnek Priskosnál állítólag megfigyelhető pontos etnikai terminusként való használatát későbbi általános jellegű alkalmazásától elválasztaná. De mégha nem is általános »északi nomád« értelemben használta Priskos a »hun« nevet, akkor sincs semmi támpontunk arra vonatkozólag, hogy mi határozza meg számára ennek a fogalomnak a tartalmát. Mivel az etnográfiai szempont nála teljesen háttérbe szorul, s mivel a legfontosabb etnikai meghatározó jegy, a nyelv tekintetében ismeretei a hun birodalom népeire vonatkozólag rendkívül szegényesek voltak,⁸³ teljesen valószínűtlen, hogy a »hun« megjelölésnek meghatározott etnikai tartalma lett volna számára. Ebből mindenesetre az is kétségtelen, hogy Priskosnak Ἀκατιροὺς Οὐρνοὺς kifejezéséből nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy az akatzirok etnikailag is hunok voltak. Inkább még arra gondolhatunk, hogy a »hun« megjelölés Priskos számára politikai tartalmú terminus volt. Így tehát az akatzirok hun voltának egyetlen bizonyítéka is teljesen elesik. De emellett még egy másik megfigyelés is ellene szól annak, hogy Priskos tudósítása alapján az akatzirokat hunoknak tartsuk. Priskos sohasem nevezi az akatzirokat a hunok egyik törzsének, mint ahogy Thompson állítja,⁸⁴ hanem öt említésük közül négy alakalommal mint az »akatzirok népéről« beszél róluk. Ez a tény világosan azt mutatja, hogy Priskos az akatzirokat a hunokkal szemben külön népnek tekintette. Így kétségtelennek tarthatjuk, hogy az akatzir nemzetségi és törzsi szervezet meglelte semmi támpontot nem nyújt hasonló társadalmi rendnek a feltevésére az Attila uralma alatt álló hun társadalomban. Ez a jelenség annál is szembetűnőbb, mert alig néhány évtizeddel korábban, 412 körül Olympiodoros még laza törzsszövetséget talált náluk, amelynek az élén csak az egyik kiemelkedő törzsfő, ὁ τῶν ἑτηγῶν πρῶτος állott.⁸⁵ Bár Olympiodoros a hunok törzsi és nemzetségi szervezetéről nem mond bővebbet, ha adatát Ammianus pár évtizeddel korábbi leírásával összevetjük, megállapíthatjuk, hogy a hunok az V. század első évtizedében minden valószínűség szerint még a régi, rokonságon alapuló nemzetségi szervezetben, és a korlátlan uralkodói hatalmat nemismerő laza törzsszövetségben éltek. Ez annyit jelent, hogy a hun társadalom szervezetének az Olympiodoros

⁸² Moravcsik: Byzantinoturcica. II. Budapest 1943. 199.

⁸³ Ld. mindössze Exc. d. leg. 131₁₂, 14, 135₁₄₋₁₅, 145₁₂₋₁₃.

⁸⁴ A History of Attila and the Huns. 95.

⁸⁵ Olympiodoros, 18 frg. HCM I 457.

tudósítása és az Attila uralkodása közé eső időben döntő változáson kellett keresztül mennie.

25. Ez a változás valóban szembeötlő módon jelentkezik is akkor, ha a fentebbi negatívumok után megpróbálunk pozitív választ keresni arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi erőre vagy szerv ezetre támaszkodott Attila hatalma. Ha ilyen szempontból legmegbízhatóbb forrásunkat, Priskosnak a tudósítását átvizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy Attila uralmát egy olyan rétegre építette fel, amely felül állott a nemzetségi és törzsi kötelékeken. Ez a réteg Priskosnál a *λογάδες* vagy *ἐπιτήδαιοι* megjelölést viseli, tehát Attilának a »kiválasztottjai, kiszemeltjei« vagy »hívei« voltak. Közülük néhánynak a nevét is ismerjük Priskos tudósításából: Onegesios, Skottas, Berichos, Edekon, Esłas, Orestes. Ezek természetesen csak a legkiemelkedőbbek, mert számuk Priskos kifejezéséből következtetve elég nagy lehetett, és egy olyan réteget alkották a hun társadalomnak, amelyet még a külső szemlélő — Priskos — is világosan megkülönböztethetett. Attila ezeket a »kiválasztottjait«, »híveit« küldte diplomáciai tárgyalásokra Konstantinápolyba, ezek hozták el az évi adót a keletrómaiaktól, ezek állottak fegyveresen őrséget Attila körül, és kísérték el harcosaikkal a hadjáratokra, ezeket küldte Attila sokszor önállóan is harci feladatok megoldására.⁸⁶ Azt mondhatjuk tehát röviden, hogy Attilának ezeken a »hívein« alapult a hun birodalom egész igazgatása, rájuk támaszkodott Attila egész hatalma, ezek voltak, akik — mint Mongolok Titkos Története Dzsingisz kán »híveiről« mondja — »vele együtt alapították meg a birodalmat és vele együtt minden fáradságot elviseltek«.

Önmagától vetődik fel már most az a kérdés, hogy kik is voltak Attilának ezek a »kiválasztottjai« és »hívei«. Ha ennek a rétegnek Priskosnál közelebből megfogható képviselőit szemügyre vesszük, akkor a következő képet kapjuk. Orestes római származású volt és úgy csatlakozott Attilához. Edekon más forrás szerint a skireknek, egy germán törzsnek volt a feje. Onegesios, Skottas, Esłas és Berichos etnikai hovatartozása felől forrásaink nem tájékoztatnak, annyit azonban mindenesetre megállapíthatunk, hogy valószínűleg germán nevet viseltek (ld. később), s ez bizonyos mértékben amellet szól, hogy germán származásúak is voltak. Attilának névszerint ismert »kiválasztott« emberei közül tehát öt valószínűleg különböző germán törzsekből származott, egy pedig római volt. Természetesen könnyen lehet a véletlen játéka is az, hogy Attila hat közelebből ismert »híve« közül öt germán nevet visel, egy pedig római származású, sőt bizonyosra vehetjük, hogy ennek a rétegnek a zöme vagy jelentős része a tulajdonképpeni hunok közül került ki. Mégis ezek a nevek önmagukban is sokat mondanak számunkra. Világos bizonyítékai ugyanis annak, hogy az a réteg, amelyre Attila hatalma támaszkodott, nem azonos a régi, rokonságon alapuló hun nemzetségi és törzsi szervezet vezetőivel. A hat főember közül Priskos csak egyről említi meg, hogy előkelő származású volt, azt azonban

⁸⁶ Thompson : A History of Attila and the Huns. 163.

egyről sem, hogy valamelyik hun törzsnek a vezére lett volna. Amikor egyiküknek, Berichosnak a hatalmát jellemezni akarja, akkor azt jegyzi meg róla, hogy »a szkita földön sok falunak az ura«. ⁸⁷ Nyilvánvaló, hogy Attilának többi »hívei« is kisebb vagy nagyobb területnek az urai voltak, s területükön fegyveres erjükkel tartották fenn Attila uralmát és szedték be részére az adót. Így Priskosnak ez az adata rendkívül fontos a hun társadalom jellegének megítélése szempontjából. Azt mutatja ugyanis, hogy a hunoknak régi, vérrokonságon alapuló nemzetségi és törzsi szervezete területi felosztáson alapuló társadalomszervezetté alakult át.

26. Mit jelent a hun társadalom szervezetének ez az átalakulása? Láttuk, hogy Attilának a hatalmi helyzete, az ehhez kapcsolódó hatalmi ideológia elképzelhetetlen egy nemzetségi társadalomban. Ugyanilyen nehezen képzelhető el azonban egy ilyen társadalomban az a hatalmi szervezet is, amelyre Attila uralma támaszkodott. Ebben a hatalmi szervezetben egy kialakulóban levő *államszervezet* áll előttünk, amely a hun uralkodóosztály uralmát volt hivatva biztosítani nemcsak a leigázott népek, hanem a szabad hunok szegény rétege fölött is. Ilyen módon Attilának az uralma alatt lényegében egy hun állam keletkezésének a folyamata indul meg. Ennek a folyamatnak a gyökerei természetesen korábbi időbe nyúlnak vissza. Olympiodoros tanúsága szerint követjárása idején 412-ben a hunok még törzsi szervezetben éltek, minden törzsnek megvolt a maga törzsfője, s közülük a legtekintélyesebb volt az egész törzsszövetségnek a vezére. Ez a társadalmi szervezet azonban, amely még a régi nemzetségi renden alapult, mindinkább alkalmatlanná vált azoknak a feladatoknak a megoldására, amelyek elé a hunokat hódításaik állították. A leigázott népek fölött ugyanis uralmukat csak úgy tarthatták fenn, ha erőiket egyesítették és megszervezték. Ez azonban csak erős központi hatalom mellett volt lehetséges, a régi nemzetségi szervezet erre képtelen volt. Emellett a hun társadalomban a hódítások eredményeképpen mindjobban megnövekedtek a vagyoni különbségek. A dnyepervidéki gazdag hun temetkezések arról tanuskodnak, hogy a hunok vezetőrétege ebben az időben már jelentékeny gazdagságra tett szert. A későbbi hódítások során, amikor a hunok Közép- és Nyugat-Európa népeinek egy részét is hatalmuk alá hajtották, a vagyoni különbségek még nagyobbak lettek náluk, s a meghódított népek számának növekedésével egyidejűleg mind erősebb hatalmi szervezet vált szükségessé fékentarításukra. Amikor a hunok a rabszolgáltató római birodalommal közvetlen kapcsolatba kerültek, egyre nagyobb mértékben kezdett kifejlődni náluk a rabszolgaság intézménye is, mégha egyelőre a partiarchális rabszolgaság keretei között is maradt. Ilyen körülmények között a régi hun nemzetségi és törzsi szervezet olyan feladatok előtt állott, amelyeknek megoldására képtelen volt. A hun társadalomnak ezek a

⁸⁷ Exc. d. leg. 147₁₁₋₁₂

belső és külső problémái vezettek végül is a hun államszervezetnek a kialakításához, amely egyúttal a régi nemzetségi társadalomnak a felbomlását és osztálytársadalommá való átalakulását jelentette. Ez a folyamat legvilágosabban az uralkodói hatalom fejlődésében figyelhető meg. A központi hatalom megerősödése a hunoknál Octar és Ruas uralkodása alatt kezdődik meg. Octar halála után Ruas már egyedüli vezetője volt a hun törzsszövetségnek. Uralmuk azonban Jordanesnek a határozott állítása szerint még nem terjedt ki az összes hunokra.⁸⁸ De nemcsak ebben különbözött hatalmuk az Attilától. Octar és Ruas uralma még nem törte szét teljesen azokat a kötelékeket és korlátokat, amelyeket az uralkodói hatalom elé a régi nemzetségi szervezet állított. Erre mutat legalább is valószínűleg az uralkodói hatalom öröklésének ebben az időben megfigyelhető rendje. Attila és Bléda előtt Octar és Ruas állott a hun törzsek élén, és semmi nyoma nincs annak, hogy harmadik testvérük, Mundiuchos — Attilának és Bledának az apja — velük együtt uralkodott volna.⁸⁹ Rendkívül érdekes mármost megfigyelni, hogy haláluk után nem fiaik, de nem is még később, Attila utolsó éveiben is, életben levő negyedik testvérük Oebarsios örökölte az uralkodói hatalmat, hanem unokaöccseik: Attila és Bleda. A törzsfői hatalomnak ugyanezt az öröklési rendjét láthatjuk később a besenyőknél is, akiknek törzsfőiről Konstantinos Porphyrogennetos a következőket mondja:

»Ezek halála után az uralmat unokatestvéreik vették át. Ugyanis náluk az a törvény és régi szabály volt érvényben, hogy nem áll hatalmukban méltóságukat fiaikra és testvéreikre átszármaztatni, hanem az is éppen elég, ha azok, akik azokat viselik, életük fogytáig uralkodnak, haláluk után pedig vagy unokatestvérüket vagy unokatestvéreik fiait teszik meg azzá, nehogy a méltóság kizárólag a nemzetség egyik ágán szálljon tovább, hanem az oldalágiak is örököljék és elnyerjék a tisztséget; idegen nemzetségből azonban nem csúszik be senki és nem lesz fejedelem.«⁹⁰

⁸⁸ Get. 35: ... Octar et Roas, qui ante Attilam regnum Hunnorum tenuisse narratur, quamvis non omnino cunctorum, quorum ipse (sc. Attila). — Az uralkodói hatalom fejlődésének folyamatát a hunoknál újabban Thompson rajzolta meg a források alapos felhasználása alapján, ld. A History of Attila and the Huns. 58 skk., 161 skk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy már jóval előtte helyesen rajzolta meg a hun uralkodói hatalom fejlődését Váczy P.: Attila és hunjai. Szerk Németh Gy. 103 sk.: »A hunok szintén csak idővel alakítottak ki egy szorosabb politikai szervezetet. Amikor átlépték a Volgát, és az alánokat, majd a gótokat hatalmuk alá hajtották, még korántsem engedelmeskedtek egyetlen fejedelem parancsának... Ha hinni lehet Ammianusnak, akkor a gótverő Balambér sem volt egyeduralkodó, csupán a legelőkelőbb törzsfő. ... A politikai hatalom megoszlik az egyes törzsfők között, a »fejedelem« még nem több mint »primus inter pares« ... 412 körül a hunok nagyfejedelme, Karaton még mindig csak »az első a többi fejedelem között« ... A nagyfejedelem hatalma csak Oktar (megh. 430) és Ruga (megh. 434) uralkodása alatt erősödik meg a törzsi és népi fejedelmek rovására. Ők már igazi nomád uralkodók Attila fajtájából«. — Sem Váczy, sem Thompson nem ismerte fel azonban világosan a hun uralkodói hatalom fejlődésének társadalmi és anyagi alapjait.

⁸⁹ Téved tehát Thompson, aki szerint (A History of Attila and the Huns. 63 Mundiuchos Octarral és Ruasszal együtt uralkodott. Jordanes: Get. 35 pontosan a következőket mondja: ... Attila patre genitus Mundzuc, cuius fuere germani Octar et Roas, qui ante Attilam regnum Hunnorum tenuisse narratur... Mundiuchos tehát nem uralkodott együtt Octarral és Ruasszal.

⁹⁰ De adm. imp. 37. (= Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Budapest 1950. 166—167.)

A törzsfői hatalom öröklésének ez a rendje két fontos fejlődési mozzanatról tesz tanúbizonyságot. Az egyik az, hogy a törzsfői hatalom már öröklődővé vált, azaz bizonyos mértékben már megszilárdult: a törzsfő nem egyszerű katonai vezető többé, aki helyett bármikor mást választhattak. A törzsfői hatalom tehát már bizonyos mértékben túlnőtt a régi nemzetségi szervezet korlátain. Másrészt azonban teljes mértékben érvényesült még a régi nemzetségi szervezet egyenlősége a törzsfői hatalom öröklésében a törzsfő nemzetségén belül. Ez a magyarázata annak, hogy a törzsfői hatalom nem maradt meg egy családban, hanem átment mindig az oldalágakra. Ez természetesen azt jelentette, hogy az uralkodói hatalomnak egyenlőre még korlátokat szabott az uralkodó saját nemzetsége. Így a hun uralkodói hatalom öröklésének rendje Attila hatalomra jutásának idején még egy átmeneti állapotról tanúskodik. A döntő változás Attilával következik be, aki a régi nemzetségi szervezetnek a korlátait megpróbálja felszámolni. Megöleti elsősorban testvérét, Bledát, azután nemzetségének többi tagjait.⁹¹ Sőt még nemzetségének azokat a tagjait is tovább üldözi, akik bizánci területre menekültek. Kettőt közülük Priskos névszerint is megemlíti, Mamát és Atakamot, akiket — amikor a bizánciak kiadták őket — a hunok nyomban kivégeztek.⁹² De természetesen nemcsak saját nemzetségének tagjai álltak útjába Attilának abban a törekvésében, hogy korlátlanra tegye uralkodói hatalmát, hanem azok a hun törzsfők is, akik még a régi nemzetségi és törzsi szervezetre támaszkodhattak vele szemben. Hogyan végezte el Attila a régi törzsszervezetnek a felszámolását, erre vonatkozólag hallgatnak forrásaink. Arról azonban beszámol Priskos, hogy a hun vezetőrétegnek számos tagja inkább a bizánciakhoz menekült, minthogy Attila uralma alatt éljen, s mikor a bizánciak kénytelenek voltak kiadni őket, inkább választották a halált, mint hogy Attila kezébe kerüljenek.⁹³ A régi törzsi és nemzetségi szervezet vezetőivel szemben Attila azokra a »kiválasztott«-jaira és »híveik«-re támaszkodott, akiknek rétege olyan élesen szembetűnik Priskos tudósításai-ban. Ezek között nagyszámban voltak bizonyára olyan hun harcosok, akik már a régi nemzetségi szervezetben is kiemelkedtek és most csatlakoztak Attilához, de bizonyára voltak közöttük olyanok is, akik kiemelkedő helyzetüket teljesen Attilának köszönhették. Ezekhez tartoztak elsősorban azok a germán harcosok és törzsfők, akik, mint Edekon, Attila közvetlen személyes szolgálatába állottak. Attilának ezek a »híveik« személyükben teljesen tőle függtek, kiemelkedő helyzetüket neki köszönhették, s így természetesen sokkal erősebb támaszt jelentettek számára a régi hun törzsi szervezet vezetőinél. Ezek mellett Attila foko-

⁹¹ Jordanes: Get. 35: ... (Attila) *augmentum virium parricidio quaerit, tendens ad discrimen omnium nece suorum.*

⁹² Exc. d. leg. 122₁₈ skk. *οἱ δὲ παρὰ Ῥωμαίους καταφνγόντες ἐξεδόθησαν βαρβάροις, ἐν οἷς καὶ παῖδες Μάμα καὶ Ἀτακάμ τοῦ βασιλεῖος γένους, οὗς ... οἱ παρειληφότες ἐσταύρωσαν ...*

⁹³ Exc. d. leg. 577₂₅ skk. ... *ὅν [sc. φνγάδων] πλείστον Ῥωμαῖοι ἀπέκτειναν ἀπειθοῦντας πρὸς τὴν ἐκδοσιν, ἐν οἷς καὶ τῶν βασιλικῶν ὑπῆρχον Σκυθῶν, οἱ ὑπὸ Ἀτιλίᾳ τάττεσθαι ἀνηράμενοι παρὰ Ῥωμαίους ἀφίκοντο.*

zottabb mértékben támaszkodott a leigázott népek egyes fejedelmeire is. Jordanes különösen kiemeli Valamir keleti gót és Ardaricus gepida fejedelmeket, mint akik Attilának legmegbízhatóbb hívei, eszközei és tanácsadói voltak.⁹⁴ A régi hun nemzetségi és törzsi társadalom intézményeinek a felszámolása és egy olyan hatalmi szervezetnek a létrehozása, amely a régi nemzetségi egyenlőség helyett korlátlan hatalmat biztosított Attilának az összes hunok felett, természetesen elmélyítette azokat az ellentéteket, amelyek a hun társadalomban kisebb mértékben már korábban is fennállottak. Az Attila által kialakított államszervezet nemcsak a régi nemzetségi és törzsi szervezet vezetői ellen irányult, hanem egyúttal a hun uralkodórétég uralmát is biztosította az egyszerű hun pásztorok felett. A hun uralkodórétég és a szegény hunok tömegei közötti ellentétek megnövekedése tükröződik abban a feltűnő jelenségben is, hogy a hunok közül sokan a bizánciakhoz szöktek Attila uralma alól. Hogy ennek a ténynek maga Attila milyen jelentőséget tulajdonított, misem mutatja jobban, mint az, hogy minden Bizánccal folytatott tárgyalás alkalmával követelte ezeknek a szökevényeknek a kiadatását. Ennek az oka természetesen nem az volt, hogy — mint Thompson felteszi⁹⁵ — szüksége lett volna ezeknek a szökevényeknek a munkaerejére, hiszen ezeket, mint a fentebb idézett példa mutatja, többnyire kivégezték. Ez a kíméletlen hajsza az uralma alól megszökő hunok ellen természetes következménye volt az általa kialakított államszervezet elnyomó politikájának, amellyel nemcsak a leigázott népekre, hanem a hunok széles rétegeire is ránehezedett. Ebben az összefüggésben nyer teljes jelentőséget számunkra az a tény, hogy Attila »hiveik«-ből és »kiválasztott«-jaiból a maga számára testőrséget alakított, s ez pontosan szabályozott beosztás szerint teljesített szolgálatot körülötte.⁹⁶ Ez a testőrség nyilvánvalóan ugyanúgy alapmagja volt fegyveres erejének és uralkodói hatalmának, akárcsak később Dzsingisz kán uralmának a tegezviselés jogával felruházott testőrcsapatok. Attila uralkodása alatt tehát megindul a hun társadalom osztálytársadalommá való átalakulása, és ennek megfelelően a hun uralkodó réteg eszközeül szolgáló államszervezetnek a kiépítése. Természetesen a kialakuló hun osztálytársadalom alapvető jellegét nem csupán a hun uralkodó réteg és a szegény hun pásztorok közti ellentét határozza meg. A hun társadalom ismerte a rabszolgaság intézményét is, és a hódítások és rablóhadjáratok során rengeteg rabszolgára tettek szert, úgyhogy a rabszolgák tömegének megnövekedése lassan valószínűleg már túlvezetett a patriarchális rabszolgatartás formáján. Ezzel együtt azonban a hun rabszolgatartók és a rabszolgák közötti ellentétnek is el kellett mélyülnie. Hogy ilyen jelenségek valóban nem hiányoztak, azt világosan mutatja Priskos

⁹⁴ Get. 38.

⁹⁵ A History of Attila and the Huns. 177. sk.

⁹⁶ Id. Priskos: Exc. d. leg. 580₁₄ skk.: τοῦ (sc. Ἐδέκωνος) ἀποκρημαμένον ὡς καὶ ἐπιτήδειος εἶη τῷ Ἀττίλᾳ καὶ τὴν αὐτοῦ ἅμα τοῖς εἰς τοῦτο ἀποκεκριμένοις λογάσω ἐμπιστευέται φυλακῇν, (ἐκ διαδοχῆς γὰρ κατὰ ἡμέρας ἕκαστον αὐτῶν ἔλεγε μεθ' ὅπλων φυλάττειν τὸν Ἀττίλαν)...

egyik megfigyelése. Eszerint az egyik alkalommal hazafelé tartva hun földről, két megkötözött hun rabszolgával találkoztak, akik a háború alkalmával uraikat megölték és akiket a hunok ezért aztán kivégeztek.⁹⁷ Így az Attila uralma alatt kialakuló hun államban már valószínűleg játszottak bizonyos szerepet a rabszolgatartó viszonyok is.

27. A történeti forrásadatok vizsgálata tehát igazolta azt a hun aranyíj-leletek alapján levont következtetésünket, hogy Attila uralkodása alatt a hunoknál már létrejött az államszervezetnek bizonyos formája. A feladatunk már most csak az, hogy megvizsgáljuk a hun aranyíjnak mint méltóságjelvénynek a szerepét ebben az államszervezetben. Attilának a hatalmi szervezete, mint láttuk, »kiválasztott«-jaira, »hívei«re épült fel. Ezek alkották testőrségét, kísérték el fegyveres erőikkel a hadjáratokra és biztosították uralmát a leigázott népek és a hun társadalom szegény- és rabszolga rétege felett. Attilának ezek a »hívei« kisebb, vagy nagyobb területeknek voltak az urai, nagyon valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy ezeken a területeken ők tartották fenn a hun uralmat és ők szedték be a leigázott lakosságtól az adót Attila számára. Ez annyit jelent, hogy a hun birodalom bizonyos területi egységekre lehetett osztva, s ezeknek az élén Attilának a »hívei« állottak fegyveres erőikre támaszkodva. Egy ilyen területnek, az akatzirok és a pontuszi Szkitia más népei területének állott az élén magának Attilának egyik fia is.⁹⁸ Mivel Attilának ezek az egyes területek élén álló hívei — mint ezt Edekon esetében Priskos tudósításából közvetlenül tudjuk is⁹⁹ — bizonyos nagyságú fegyveres erővel rendelkeztek, így a hun birodalomnak ez a területi felosztása, a hun fegyveres erőnek bizonyos felosztását, szervezeti formáját is jelentette. Hogyan viszonylott a hun állam szervezetének ez a formája a régi hun törzsi és nemzetségi szervezethez — erre a kérdésre a források hézagossága miatt nehéz feleletet adni. Nagyon valószínű, hogy az új szervezet mellett bizonyos mértékben a régi is tovább élt. Ezt látjuk legalábbis a mongol államszervezet kialakulásánál is. A fegyveres erőnek Dzsingisz kán által kialakított új szervezetén belül a régi törzsszervezet maradványai továbbra is fennmaradtak. Így pl. a Mongolok Titkos Történetének előadása szerint Dzsingisz kán egyik »hívének«, aki a »tegezviselő« méltóságot jelentő *Horči* nevet viseli, így osztja ki feladatát és területét :

»*Horči* soll zu den dreitausend Ba'arin noch von den Adarkin die Činos, To'oles und Telenggut mit den Beiden Tahai und Asih nehmen und sie damit auf zehntausend auffüllen. Über diese soll *Horči* das Kommando führen. Ich gebe ihm das Kommando über die Zehntausend

⁹⁷ Exc. d. leg. 147₁₇ skk.

⁹⁸ *Priskos* : Exc. d. leg. 139₂₃ sk.

⁹⁹ Exc. d. leg. 580₃₀ sk.

schaft, um ihn als Grenzwacht gegen die Waldvölker zu haben, so dass er seine Weidegebiete beliebig wählen darf bis hin zu den Waldvölkern am Erdis entlang. Ohne Einverständnis des Horči dürfen die Waldvölker weden so noch so verfahren. Wenn sie ohne sein Einverständnis handeln, wird man mit ihnen kurzen Prozess machen.«¹⁰⁰

Ebból az adatból világosan láthatjuk, hogy a régi törzsi szervezetnek a maradványai az új szervezetben is tovább élhettek. Így volt ez valószínűleg a hunoknál is. Még fokozottabb mértékben fennmaradhatott a régi törzsi és nemzeti szervezeti azoknál a hunoknak meghódolt népeknél, amelyek saját törzsfő, vagy fejedelem vezetése alatt állottak. Ez lehetett a helyzet pl. a keleti gótoknál és a gepidáknál is, akiknek vezérei ill. fejedelmek jelentékeny tekintélyre és befolyásra tettek szert Attila »hívei« között is. Ezek a népek adózásra és a hunok mellett harcoló fegyveres erő kiállítására voltak kötelezve, de egyébként saját törzsfőik alatt éltek tovább. Attila igyekezete természetesen arra irányult, hogy ezeket a népeket is hatalmi szervezetének ellenőrzése alá vonja, ezért rendeli pl. a megbízhatatlanoknak bizonyult akatzirok fölé egyik fiát törzseik régi vezetőinek helyére. Attila »hívei« tehát személyes bizalmi emberei voltak, akiknek segítségével a régi hun törzsi szervezetet egy jellegében teljesen új hatalmi szervezetté alakította át. Ezek a »kiválasztott« bizalmi emberek voltak a fegyveres erő vezetői, parancsnokai is, és sok esetben — mint pl. Edekon¹⁰¹ — kiváló harcosok hírében állottak. Így egészen természetesnek tarthatjuk, hogy hatalmi jelvényül valamilyen fegyvert és pedig nyilvánvalóan azt, amelyik a hun társadalomban a legfontosabb szerepet játszott, az íjat és a nyílat viselhették. Ez az eredmény pontosan egyeznék a régészeti leletanyagnak, a jakuszowicei és pécsüszögi temetkezések aranyíjainak a vallomásával. Az íj azonban csak úgy válhatott a hun államszervezetben Attila bizalmi embereinek hatalmi jelvényévé, ha az uralkodói hatalom jelvényének a szerepét játszotta maga Attila számára is. A kérdés már most tehát az, hogy nyújt-e valamilyen támpontot a történeti forrásanyag annak feltevésére, hogy magának Attilának a hatalmi jelvénye is az íj és nyíl volt.

28. Ha erre a kérdésre választ keresünk, mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy az íj mint hatalmi jelvény ismeretes volt már jóval az európai hunok megjelenése előtt az ázsiai hiung-nu-knál. Kr. e. 52-ben Hu Han Szie hun fejedelem aláveti magát a kínai császárnak és megjelenik udvarában. Az eseményt a C'ien Han su 94b fejezete a következőképpen írja le :

»Im 1. Monde erschien der *Tan-hu* im Palast zu *Kan-ts'uan* beim Sohn des Himmels zur Audienz. *Han* bevorrechtete ihn mit einem ganz

¹⁰⁰ *Haenisch* : i. m. 99.

¹⁰¹ *Priskos* : Exc. d. leg. 124₆ sk.

besonderen Zeremoniell und liess ihm den Platz oberhalb der Lehnsherren und Könige einnehmen; die Herolde kündigten ihn als »Untertan« an, ohne seinen Namen auszusprechen. Der Kaiser schenkte ihm einen (zeremoniellen) Anzug mit Mütze und Gürtel, ein goldenes Siegel mit einem Siegeltuch, das mit einem aus der *li*-Pflanze gewonnenen Stoff gefärbt war, dazu noch Gegenstände aus Jaspis, ein Schwert, einen Gürtelsäbel, einen Bogen mit vier Bund Pfeilen, zehn Prunklanzen, einen bequemen Wagen, einen Sattel und Zaum, 15 Pferde, 20 Pfund Gold, 200 000 Münzen, 77 Kleider und Mäntel, 8000 Stück goldbrodierte, gestickte, mit Blumen durchwebte und dünne Seide, nebst verschiedenen Tucharten endlich 6000 Pfund ungesponnene Seide.«¹⁰²

Kétségtelen, hogy ebben az esetben egy a kínai történelemben egészen rendkívüli eseménnyel és rendkívüli szertartással állunk szemben. A kínai uralkodó a hun fejedelemnek vazallusi jelvényeket és ajándékokat ajándékoz, de egészen egyedülálló összeállításban és mennyiségben. Ezért nagyon valószínű, hogy habár az íj és nyíl a kínai uralkodóknak is hatalmi jelvénye volt (ld. fentebb), a hun fejedelem ezt elsősorban azért kapta hatalmi jelvényül, mert a hunoknál is az uralkodói hatalomnak volt a jelképe.

Az európai hun uralkodóknál is igen korán meg tudjuk fogni az íj és nyíl hatalmi jelvénné válásának gyökereit. Láttuk, hogy a fejlődés korai fokán az íjnak még kettős funkciója van: kifejezője már ugyan a törzsfő kiemelkedő helyzetének, de talán még fontosabb mint hatalmi eszköz. Ebben az összefüggésben különös jelentősége van Jordanes egyik adatának, amely szerint a IV. század végén Balamber hun fejedelem még személyesen lőtte le íjával Vinitharius gót törzsfőt.¹⁰³ Ez a tudósítás a hun fejedelmet mint az íj mesteri kezelőjét állítja élénk és kézzelfoghatóan illusztrálja még az íj hatalmi és harci eszköz voltát számára. A hun törzsfőknek az íj kezelésében tanúsított páratlan ügyességről még Olympiodoros is megemlékezett 412-ben tett követi útjának leírásában.¹⁰⁴ Ha a hun törzsfőknek az íj kezelésében mutatkozó rendkívüli járatossága a hunok európai történetének korai periódusában még a forrásanyag rendkívül szegényes volta mellett is ilyen szembeötlően megfogható, annál feltűnőbb, hogy Attilával kapcsolatban az aránylag bővebb forrásanyag ellenére semmit sem hallunk ilyesmiről. Ez a jelenség bizonyos mértékben már önmagában is valószínűvé teszi, hogy Attila számára az íjnak mint egyéni hatalmi eszköznek és harci fegyvernek nem volt már meg az a fontossága, mint a korábbi hun törzsfők szempontjából. De emellett van is egy olyan adatunk, amely világosan arról tanúskodik, hogy az íj — magának Attilának is hatalmi jelvénye volt.

¹⁰² De Groot: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin—Leipzig 1921. 216.

¹⁰³ Get. 48.

¹⁰⁴ Frg. 18. HGM I. 457.

Jordanes beszéli el, hogy Markianos keletrómai császárnak azon az éjszakán, amelyen Attila meghalt, az istenség a hun uralkodó íját kettétörve mutatta meg.¹⁰⁵ Jordanesnek ez az elbeszélése Priskosból van átvéve,¹⁰⁶ s így kétségtelen, hogy Attila halálának az idejéből származik. Természetesen nem egyéb bizánci pletykánál vagy legendánál, de tanúbizonysága így is értékes. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a történet ebben a formában csak akkor jöhetett létre, ha az íj valóban Attila hatalmának a jelképe, azaz uralkodói jelvénye volt. Hogy Attilának valóban voltak hatalmi jelvényei, azt bizonyítja temetésének Priskosból származó és Jordanesnél fennmaradt leírása is, amely szerint mellé tették sírjába különböző uralkodói jelvényeit is (*diversi generis insignia, quibus colitur aulicum decus*).¹⁰⁷ Ezek között a legfontosabb kétségtelenül az íj lehetett.

29. Nagyon valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy az íj Attila uralkodói hatalmának is jelvénye volt, s így vált »hívei« méltóságjelvényévé. Attilának ezek a személyes bizalmi emberei nyilvánvalóan úgy kapták meg az íjnak mint hatalmi jelvénynek a viselési jogát egy bizonyos fegyveres erő és bizonyos terület fölötti uralommal együtt, mint Dzsingisz kán »tegezviselői«, a *horči-k*. Most még csak azt a kérdést kell közelebbről megvizsgálnunk, hogy mennyiben tükröződik Attila »kiválasztott«-jainak és »hívei«-nek a hun hatalmi szervezetben elfoglalt helyzete és méltóságjelvénye névadásukban. Mint fentebb láttuk, Attila bizalmi emberei közül összesen hatnak a nevét ismerjük. Ezek közül is esik egy mint görög-latin név. A többi ötöt érdemes közelebbről megvizsgálnunk:

1. *Ἐδέκων*. Ennek a névnek több magyarázata van. Altheim az *ötörök ädügü* szóval vetette egybe,¹⁰⁸ de ugyanakkor Edekont azonosnak tartja Odovacar apjával, Idicoval, vagy Aedicoval. Ha nevének eredete felől nem is nyilatkozik, de mindenesetre a szorosabb értelemben vett hun etnikumhoz tartozónak véli Edekont Thompson is, emellett azonban elfogadja szintén Odovacar apjával és a Jordanes által említett Edicával való azonosságát.¹⁰⁹ Thompsonnak és Altheimnek ez a felfogása egy nyilvánvaló ellentmondást foglal magában. Ha ugyanis Edekont Odovacar apjával azonosítjuk — ami egyébként helyesnek látszik — akkor nem tarthatjuk hunnak, mert Jordanes határozott tanúbizonysága szerint skir fejedelem volt.¹¹⁰ De egyébként is igen gyengék azok az érvek, amelyekkel Thompson Edekon hun voltát igyekszik bizonyítani. Mindössze két érve van. Az egyik az, hogy Priskos Edekont hunnak nevezi, a másik pedig, hogy ha Edekon germán volt, akkor miért beszélt vele Chrysaphios Bigilason,

¹⁰⁵ Get. 49.

¹⁰⁶ Moravcsik, KCsA 2 (1926) 1927) 88.

¹⁰⁷ Get. 49.

¹⁰⁸ Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. I. 217. Már Altheim előtt felvetette Moravcsik, Byzantinoturcica. II. 114. az Edekon név mongol eredetének lehetőségét.

¹⁰⁹ A History of Attila and the Huns. 11, 155 sk.

¹¹⁰ Get. 54.

a hun tolmácson keresztül. Ami az első érvet illeti, fentebb már rámutattunk arra, hogy Priskos a »hun« megjelölést aligha használhatta etnikai értelemben. Ebben az esetben azonban még bonyolultabb a helyzet, mert Priskos voltaképpen Bigilasnak a szavait idézi,¹¹¹ fennáll tehát annak a lehetősége is, hogy ebben az esetben a »hun« megjelölés Bigilas szóhasználatát tükrözi, ha ugyan egyéni szóhasználatról egyáltalán szó lehet a »hun« névvel kapcsolatban. Bigilas persze ismerte a hunok nyelvét, azonban ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a »hun« megjelölést etnikai értelemben kellett használnia. Edekon éppen Orestesszel van szembeállítva, lehetséges tehát, hogy a »hun« megjelölés vele kapcsolatban ebben az esetben csak azt hangsúlyozza, hogy nem római, hanem bennszülött barbár volt. Ami Thompsonnak másik érvét illeti, ezzel kapcsolatban legelsősorban arra kell rámutatnunk, hogy Priskos határozott tanúbizonysága szerint Attila udvarában két nyelvet beszéltek: hunt és gótot, s ezekhez járult még a latin azoknál a barbároknál, akik sokat érintkeztek a nyugati rómaiakkal.¹¹² Nyilvánvaló, hogy az Attila »kiválasztott«-jai és »hívei« közé bekerült germánok is mind tudtak hunul, azt a tényt viszont, hogy a hun uralkodórétég, sőt magának Attilának a nemzetsége is szinte túlnyomórészt germán neveket viselt (Octar, Ruas, Laudaricus, Attila, Bleda stb.) csak azzal magyarázhatjuk, hogy maguk is tudtak germánul (gótul stb.). Csaknem kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy Attila korában a hun uralkodórétég jelentős részében kétnyelvű volt, különben meg sem érthetnénk a különböző germán eredetű elemek nagymértékű beépülését a kialakuló hun államszervezetbe. Biztosra vehető, hogy Edekon is tudott hunul, s így nyugodtan értekezhetett Chrysaphiosszal Bigilason, a hun tolmácson keresztül. De emellett még csak ehhez a feltevéshez sem vagyunk kénytelenek folyamodni. Thompson maga utal arra, hogy Bigilas neve gót eredetű,¹¹³ s így valószínűleg gót származású volt maga is. Ebben az esetben nyilvánvalóan tudott gótul is, úgyhogy Edekonnal, vagy Attila más germán-származású bizalmi embereivel gótul is beszélhetett. Semmi akadálya nincs tehát annak, hogy Edekont Jordanes adatának megfelelően skirnek tartsuk, ebben az esetben pedig nevének magyarázatát is a germánban kell keresnünk.

Edekon nevének megfelelő magyarázatát adta már Schönfeld¹¹⁴. Szerinte az Edekon — Edica név egy germán *Edika*-alakot tükröz, amely egy az *aiþs* 'Eid' szóval képzett név rövid formájának kicsinyítő képzővel ellátott alakja. Ehhez a magyarázathoz még csak azt kell hozzáfűznünk, hogy az *Edika* név alapja valószínűleg egy **aiþi-weihis* »dessen Eid heilig ist« összetétel lehetett,

¹¹¹ Exc. d. leg. 124₅ skk.

¹¹² Exc. d. leg. 135₁₅ sk.

¹¹³ A History of Attila and the Huns, 98.

¹¹⁴ Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. Heidelberg 1911. 73 sk. — A könyvéhez írt pótlásokban Schönfeld az Edekon nevet az Aidoingus névvel hozza kapcsolatba, s az *Aido*-elem magyarázatával kapcsolatban megjegyzi: »Der Bedeutung wegen ist Zusammenhang mit got. *aiþs* usw. 'Eid' (mit später stimmhaft gewordenem *þ*) weniger wahrscheinlich.« (Ld. i. m. 5 és 283). Fentebbi fejtegetéseink után azonban Schönfeldnek ezt az aggodalmát nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk.

amelyet valóban meg is találunk az *Edovichus* frank személynévben. Hasonló, *-weihs*-szal összetett nevet a keleti gótoknál is találunk: *Erduic* < **airpa-weihs*.¹¹⁵ Az Edekon név tehát kitűnően érthető, mint egy magát esküvel lekötöztetett, gótul *uf-aiþeis* 'εὐοχος, vereidet' személyné a neve. Edekon valóban ez is volt Attilához való viszonyában, mint ahogy hasonló lehetett a többi germán törzsfő helyzete is a hun uralkodóval szemben. Jordanes részletesen meg is emlékezik erről Gesimundus gót törzsfővel kapcsolatban: ... qui iuramenti sui et fidei memor cum ampla parte Gothorum Hunnorum imperio subiacebat.¹¹⁶ Joggal feltehetjük tehát, hogy Edekonnak a nevében társadalmi helyzete, azaz Attila »híveként« játszott szerepe tükröződik. Lehetséges az is, hogy a Priskos által Attila bizalmi embereinek megjelölésére használt *λογάδης* és *ἐπιτήδειος* szavak voltaképpen egy barbár, hun vagy gót terminusnak a fordításai. Gótul ezeket *uf-aiþeis*-eknek nevezhették s Edekon egyik főképviselőjük volt nevében (**aiþi-weihs*) is.

2. **Ησλας*. Attila bizalmi emberei közül Eslas az egyetlen, akiről már Ruas alatt is hallunk. Nevét — amely eddig magyarázat nélkül áll — egy germán **aisila* > *ēsla* alakra vezethetjük vissza, és az **ais-* 'ehrfürchtig sein, verehren' tövél (vö. ófn. *ēra*, ufn. *Ehre*, óang. *ār* 'Wohltat, Schonung, Ehre, Glück' óizl. *eir* 'Gnade, Milde', ófn. *ērēn* 'ehren, begaben', gót *aistan* 'sich scheuen vor')¹¹⁷ kapcsolhatjuk össze. Az Eslas név jelentése így eredetileg 'ehrfürchtig, Ehre erweisend' lehetett, s ez a név nagyon jól illik Attila személyes bizalmi emberéhez. Azt a társadalmi tudatot, amelyből ez a név fakadt, teljes világossággal állítja eléink két altaji török közmondás, amelyet Radloff jegyzett fel:

Wer den Herrn geehrt hat, wird ein Herr werden,
wer den Reichen geehrt hat, wird reich werden. és

Wer einen Grossen ehrt, bleibt nicht liegen,
wer einen Vornehmen ehrt, verdirbt nicht.¹¹⁸

Ennél világosabban Attila »hívei«-nek társadalmi tudatát nem is jellemezhetnénk. Azt mondhatjuk tehát, hogy az Eslas névben szintén Attila személyes bizalmi embereinek a kialakuló hun osztálytársadalomban elfoglalt helyzete tükröződik.

¹¹⁵ Ld. erre a névre vonatkozólag Schönfeld, Wörterbuch 75.

¹¹⁶ Get. 48.

¹¹⁷ Ld. erre a szócsoportha vonatkozólag S. Feist: Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. Leiden 1939. 27; Walde—Pokorny: Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. I. Berlin—Leipzig 1930. 13; Pokorny: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern 1948. 16.

¹¹⁸ Radloff: Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. I. St. Petersburg 1866. 2, 6.

3. *Βέρικος*. Ezt a nevet Németh és mások a törökből magyarázták.¹¹⁹ A hún nevekről írt újabb munkáiban azonban Németh figyelmen kívül hagyja,¹²⁰ törökből való magyarázatát, tehát nyilvánvalóan maga is feladta vagy bizonytalannak tartja. Schönfeld a Berichos nevet a Jordanes által említett Berig gót fejedelem nevével tarja azonosnak, utóbbit pedig a *baira* 'Bär' szó származékának tekinti.¹²¹ Mivel azonban Berichos és Berig esetében világosan két különböző személyről van szó, egyáltalán nem biztos a két név azonossága. Ha figyelembe vesszük, hogy Priskos a *Valamir* nevet is *Βαλάμερος*-nak írja át, akkor a *Βέρικος* átírás mögött is feltehetünk egy germán *Werika* alakot. Ennek két magyarázata is lehetséges. Összevethető elsősorban a gót *Wereka* 'P.-N. eines got. Presbyters (*papa*), im Kal. zum 29. Okt. genannt' (ld. Feist, Vgl. Wb. d. got. Spr. 561) névvel, amelynek az alakja Wulfila nyelvében **Werika* lenne. Ez a *Wereka* név *-ka* képzős származéka egy gót **Wera* névnek, amelyet a Cassiodorusnál szereplő keleti gót *Vera* névben meg is találunk (ld. Schönfeld Wörterbuch 261; Feist, i. h.). A *Wera*, *Wereka* nevek, amelyek megfelelőit számos más germán nyelvből is ismerjük, a gót **wers* 'wahr', óizl. *vārr* 'angenehm', ófn. *wār* 'wahr', óizl. *vārar* f. Plur. 'Gelübde', óang. *vār* 'Treue' stb. szavakkal tartoznak össze (ld. Feist, i. m. 484, 561). Ezek szerint a Berichos (*Werika*) névnek vagy feltehető teljes alakjának jelentése hozzávetőleg 'igazi, hű, hűséges, fogadalmát megtartó stb.' lehetett. Ilyen módon Berichosnak a neve jelentésében szorosan kapcsolódnék Edekonnak a nevéhez. Lehetséges azonban Berichos nevének egy másik magyarázata is. Összevethetjük ezt a nevet a gót *warjan*, óizl. *varja*, ófn. *werren*, *weren* 'wehren', az ófn. *weri* 'Wehr', kfn. *wer(e)* 'Bürgschaft, Gewähr, Verteidigung' szavakkal is. Ebben az esetben a *Werika* — Berichos név jelentése 'Schützer, Verteidiger' lenne, és Berichos Attila mellett játszott testőri szerepének tükröződését láthatnánk benne. Bármelyik magyarázatot fogadjuk is el, a Berichos név szorosan összetartozik jelentése tekintetében az előbb tárgyalt Edekon és Eslas nevekkel. Mindhárom név ugyanis viselőjének azt a társadalmi helyzetét és funkcióját tükrözi, amelyet mint Attila »hívei« betöltöttek. Az Attila iránti hűségeskü megtartása (Edekon < *aiþi-weih*s, idetartozik esetleg Berichos < *werika* is,) a vele szemben tanúsított tisztelet (Eslas < *aisila*), a körülötte teljesített fegyveres testőrszolgálat (Berichos < *werika*) mind csak különböző oldalát jelöli a hun hatalmi szervezetben játszott szerepüknek. Attila e három »kiválasztott«-jának névadásában tehát világosan kifejezésre jut a hun hatalmi szervezetben elfoglalt helyzete. Ez a névadás jellemző az osztálytársadalomhoz vezető átalakulás útjára lépett nemzetségi társadalmakra, amelyekben a név és viselőjének társadalmi helyzete között még szoros kapcsolat van. Éppen ezért hasonló neveket találunk a gótoknál is, akiknél szintén kialakult lassanként a fegyveres kíséret törzsfőik

¹¹⁹ Moravcsik: Byzantinoturcica. II. 88.

¹²⁰ A honfoglaló magyarság kialakulása. 132 skk.; Attila és hunjai. 217 skk.

¹²¹ Wörterbuch 50.

körül. Ilyen név pl. a keleti gót *Triggva*, amely a gót *triggs* 'treu' szó származéka.¹²²

4. *Ὠνηγῆσιος*. Attila legmagasabb rangú¹²³ bizalmi emberének nevét többféleképpen magyarálták. Legutóbb Altheim próbálta meg a törökből megfejteni. Szerinte a nevet *onüisios*-nak kell olvasnunk, s mögötte egy török *on-iyiz* alak rejtőzik, amelynek jelentése »der zehn zur Gefolgschaft hat«. Altheim egyébként úgy gondolja, hogy Onegesios neve a hun törzsi szervezet felépítését tükrözi.¹²⁴ Ami a hun törzsi szervezetet illeti, erre vonatkozólag fentebbi fejtegetéseinkre utalhatunk. Annyit mindenesetre megjegyezhetünk, hogy már eleve valószínűtlen az, hogy éppen Attila legfőbb »hívé«-nek a nevében a régi hun törzsi szervezet felépítése tükröződött volna. Az Onegesios *on-iyiz* magyarázattal kapcsolatban viszont utalhatunk arra, hogy hasonló magyarázattal több mint félszázaddal ezelőtt már Földes megpróbálkozott. Szerinte Onegesios = török *on* + *aga* 'tíznek az ura, onbaši'.¹²⁵ Földes magyarázata tehát jelentéstani szempontból azonos Alheimével, bővebben azonban nem érdemes vele foglalkoznunk, mert Hunfalvy már régen rámutatott alapvető hibáira.¹²⁶ Alheim magyarázatának — eltekintve a vele kapcsolatban felmerülő nyelvi nehézségektől — lényegében ugyanaz az a tárgyi akadálya van, mint a Földesének. Egy olyan társadalomban, ahol szigorúan megállapított rangsor van a hatalmi szervezet, a fegyveres erő főképviselői között — s Priskos tudósításaiból világosan megállapítható, hogy Attila uralma alatt a hunoknál ez volt a helyzet — ott elképzelhetetlen az, hogy egy olyan magasrangú ember, mint Onegesios, a »der zehn zur Gefolgschaft hat« nevet viselhette volna. Onegesios szerény számítás szerint is legalább tízezres csapategységnek lehetett a parancsnoka, úgyhogy vele kapcsolatban 'onbaši' jelentésű nevet nem tehetünk fel. Ha így az Onegesios = *on-iyiz* magyarázatot nem is tarthatjuk helyesnek, ez nem jelenti azt, hogy Attila e fontos szerepet játszó »hívé«-nek nevében nem tükröződhetett társadalmi helyzete.

Onegesios nevét gótnak tartotta már régen Marquart, és pedig egy gót *Hūnigis* alakot látott benne.¹²⁷ Ennek a *Hūnigis* alaknak az etimológiájáról azonban Marquart nem nyilatkozott, s valószínűleg ez volt az oka annak, hogy gondolata különösebb visszhang nélkül maradt. Ötlete, hogy Onegesios gót név, mindenesetre megérdemli, hogy közelebbről megvizsgáljuk. Legelsősorban is azt kell megjegyeznünk, hogy a görög *Ὠνηγῆσιος* alak valóban lehet egy gót *Hūnigis* névnek az átírása.¹²⁸ A germán *Hu-* ~ görög *O-*, germán *i* ~ görög *η* megfelelés annyira közönséges germán nevek görög átírásában, hogy ennél a

¹²² Ld. erre a névre vonatkozólag Schönfeld, Wörterbuch 241.

¹²³ *Priskos*: Exc. d. leg. 143_{26-sk}.

¹²⁴ *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*. I. 217.

¹²⁵ *Ethnographia* 1 (1890) 185.

¹²⁶ *Ethnographia* 1 (1890) 246.

¹²⁷ *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903. 42.

¹²⁸ Ez a tény önmagában véve túlháladottá teszi *Thompsonnak*, *A History of Attila and the Huns*. 223 erre a névre vonatkozó fejtegetéseit.

kérdésnél felesleges tovább időznünk. A *Hūnigīs* név két elemre tagolható: *Hūni* + *gīs*. Ezek közül az elsőnek két magyarázata lehetséges: 1. azonos a »hun« névvel, amely valószínűleg más nevek első tagjaként is előfordul, ld. pl. Hunimundus stb. 2. = germán **hūni-* 'Kraft, Stärke' (ld. erre Schönfeld, Wörterbuch 143, Walde-Pokorny, Vergl. Wb. d. idg. Spr. I. 367). A *Hūnigīs* név második *-gīs* eleme kétségkívül a germán **gaiza-* = ófn. *gēr*, óang. *gār*, óizl. *geirr* 'Wurfspeer', ófn. *geisala*, ujfn. *Geissel* 'Peitsche', óizl. *geisl* 'Skistab', *geisli* 'Stab, Strahl', langob. *gīsīl* 'Pfeilschaft' (ld. ezekre Walde-Pokorny, Vergl. Wb. d. idg. Spr. I. 528; Walde-Hofmann, Lateinisches etymologisches Wörterbuch. I. Heidelberg 1938. 576) szavakkal kapcsolható össze. A *-gīs* szó számos germán név második tagjaként szerepel (pl. Godagis, Gunthigis, Radigis, Witigis stb.) és eltérő ablautfokot képvisel a **gaiza-* szótól, amely a nevekben *-gaisus*, *Gaisa-* alakban jelentkezik.¹²⁹ Láthatjuk tehát, hogy Onegesios neve a germánból kifogástalanul megfejthető, a kérdés még csak az, hogy mi lehetett a *-gīs* szó pontos jelentése ebben a névben. A kérdést azért kell egyáltalán felvetnünk, mert a fentebb idézett adatok arról tanúskodnak, hogy a szó jelentése ingadozó. Nyugati germán területen és a keltában (latinban) a **gaiza-*, *gaesum* szó általában 'nehéz vagy könnyű hajítódárdát' jelent, kétségtelen azonban, hogy eredeti jelentése csak 'bot, hajítófa' lehetett. Az is nyilvánvaló, hogy a szó jelentésfejlődése annak megfelelően alakult, hogy az egyes törzseknél a termelésnek és a harcnak ezt az ősi eszközét, a botot és hajítófát milyen újabb eszközök váltották fel. Nyugat-Európában úgy látszik a nehéz és könnyű hajítódárda megjelölésére korlátozódott a **gaiza-*, **gaiso-* szó, mert ez vált a legfontosabb vadász- és harcieszközzé. Más volt azonban a helyzet keleten. A nyugateurópaiaktól eltérő jelentésfejlődés lehetőségére elég a szó óind megfelelőjére utalnunk: *hesah*, amelynek a jelentése 'Geschoss'. Nyilvánvaló, hogy ott, ahol pl. az íj és nyíl vált fontos vadászeszközzé és fegyverré, a **gaiza-* szót ennek a megjelölésére is használhatták. Ez lehetett a helyzet a gótoknál és talán a többi keleti germán törzseknél is. A gótokról forrásainkból tudjuk, hogy nagyszámú íjászt alkalmaztak, és félelmetes biztonsággal kezelték ezt a fegyvert.¹³⁰ De ugyanezt valószínűnek tarthatjuk, mindazokról a germán törzsekről, amelyek közelebbi kapcsolatba kerültek a lovasíjászokat nagy tömegekben alkalmazó nomád pásztornépekkel. Így kézenfekvő arra gondolni, hogy a keleti germán törzseknél a szó 'bot, hajítófa' > 'lövedék' > 'nyíl' jelentésfejlődésen ment keresztül, s így a hunokkal együttélő germánok is utóbbi jelentésében használhatták. Hogy keleti germán nyelvterületen a *gīs* szónak 'nyíl' jelentése lehetett, azt bizonyítja a langob. *gīsīl* szó 'Pfeilschaft' jelentése is. Ilyen módon valószínűnek tarthatjuk, hogy a *gīs* szó 'nyíl'-at jelent az Onegesios névben, s így az egész név jelentése 'den Pfeil der Macht habend' vagy pedig 'den Pfeil der

¹²⁹ Schönfeld: Wörterbuch 30. — Valószínű, hogy a *gis* alak a langob. *gisil* szóval együtt **ghai-* ablautfokot képvisel.

¹³⁰ Altheim: Die Krise der Alten Welt. I. Berlin—Dahlem 1943. 107.

Hunnen (vagy : den hunnischen Pfeil) habend' lehetett. Bármelyik jelentést fogadjuk is el, kétségtelen, hogy Onegesios nevében a nyílnak (s vele együtt az íjnak) Attila bizalmi embereinél játszott hatalmi jelvény szerepe tükröződik. Így az Onegesios = *Hünigis* név közvetlen nyelvi bizonyítéka annak, hogy Attila »kiválasztott«-jai és »hívei« a nyílat és íjat mint hatalmi jelvényt használták. Még csak azt kell megjegyeznünk, hogy a hun uralkodórétég kétnyelvűségét szem előtt tartva Onegesios nevének gót, ill. germán voltából még nem következik, hogy maga Onegesios is germán származású volt. Későbből is ismerünk ugyan egy *Unigis* nevű keleti gótot,¹³¹ akinek neve szintén egy *Hünigis* alakot tükrözhet, azonban könnyen lehet, hogy ebben az esetben már egy megmerevült öröklődő névről van szó. Mindenesetre érdekes, hogy a nyílnak és íjnak a hun államszervezet vezetőinél játszott hatalmi jelvény szerepet, éppen Attila legmagasabbbrangú bizalmi emberének a nevében jut kifejezésre.

5. *Σκώττας*. Onegesios testvére és Attilának szintén magasrangú bizalmi embere volt. Neve mindeddig magyarázat nélkül áll, a germánból azonban szintén kifogástalanul megfejtethető. A görög *Σκώττας* alak egy germán *Skutta* névnek lehet az átírása, amely az óizl. *skjöta*, óang. *scēotan*, ósz. *sciotan*, ófn. *skio 3 an* 'schiessen' és az ófn. *scuzzo*, óang. *scytta*, óizl. *skyti* 'Schütze' szavakkal¹³² vethető össze. Így a Skottas név végeredményben az ősgermán **skutjan*- 'Schütze' szónak lehet a megfelelője. A *Skutta* név jelentéstani szempontból a *Hünigis* névvel tartozik egybe és vagy viselőjének az íj kezelésében tanúsított kiválóságát, vagy pedig általában azt a jogát tükrözi, hogy mint íjász — a mongol *horči-khoz* hasonlóan — az íjat hatalmi jelvényként viselheti. Ilyen módon valószínűleg Skottas neve is kapcsolatban áll az íjnak méltóságjelvényként való használatával.

Ha mostan Attila bizalmi embereinek neveire vonatkozó vizsgálataink eredményeit össze akarjuk foglalni, akkor arra kell rámutatnunk, hogy a megvizsgált nevek jelentése szoros kapcsolatban áll viselőik társadalmi helyzetével és funkciójával. Három név annak a feladatkörnek és személyi viszonyoknak különböző oldalait tükrözi, amelyben Attila »hívei« számunkra is világosan megfoghatók, kettőben pedig egyenesen az íjnak Attila bizalmi emberei részéről történő hatalmi jelvényként való használata jut kifejezésre. A hun uralkodórétég névanyagának vizsgálata tehát teljes mértékben igazolja, sőt több tekintetben kiegészíti azt a képet, amelyet Attila »hívei«-nek mint társadalmi rétegnek a jellegére, valamint a hun hatalmi szervezetben elfoglalt helyzetére vonatkozólag a történeti forrásanyagból nyertünk. Egyúttal pedig közvetlen nyelvi bizonyítékot szolgáltat az íj hatalmi jelvényként való használatára.

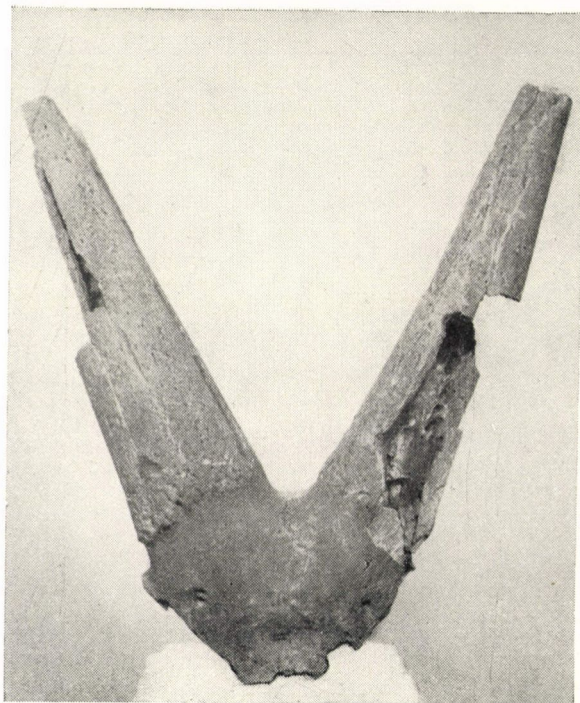
¹³¹ Schönfeld : Wörterbuch 246.sk.

¹³² Ld. erre a szócsoporthoz vonatkozólag Walde—Pokorny, Vergl. Wb. d. idg. Spr. II. 554 ; Feist, Vergl. Wb. d. got. Spr. 414.

30. Visszatérve most a pécsüszögi és jakuszowicei hun temetkezésekhez, megállapíthatjuk, hogy a történeti, néprajzi és nyelvi forrásanyag vallomása a legteljesebb összhangban áll azokkal a következtetésekkel, amelyeket ezeknek a temetkezéseknek a leletanyagából a hun társadalom fejlődésének történetére és jellegére vonatkozólag levontunk. A novogrigorevkai és pécsüszögi aranyíjleletek világosan mutatják a hun nemzetségi és törzsi társadalom felbomlásának a folyamatát, a jakuszowicei aranyíj-jelvény pedig már egy hun államszervezet létrejöttéről tanúskodik. Az aranyíj hatalmi jelvényként való használatának nyomon követése lehetővé tette, hogy ezt az államszervezetet bizonyos mértékben rekonstruálhassuk. A jakuszowicei lelet kevert hun-germán vagy hun-szarmata jellegét kitűnően magyarázza Attila »kiválasztott«-jainak és »hívei«-nek etnikai kevertsége. Így nagyon valószínűnek látszik Lászlónak az a feltevése, hogy a jakuszowicei temetkezés egy gót vagy alán származású emberé lehetett. Nyilvánvaló, hogy a hun társadalom jellegének és a hun uralkodóréteg szervezetének pontosabb ismerete alapján a jövőben a hun leletek etnikai meghatározásának kérdését alapos revízió alá kell vetnünk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a hun államszervezet kialakulásának felismerésével és a hun uralkodóréteg hatalmi szervezetének bizonyosfokú rekonstruálásával még csak az első lépéseket tettük meg a hún társadalom történetének tisztázása terén. A hun uralkodóréteg szervezetének megismerése még nem jelenti az egész hun társadalom ismeretét és jellegének meghatározását. Az ezzel kapcsolatos problémáknak a tisztázására a régészeti anyag — egyoldalúsága miatt — nem is nyújt egyelőre megfelelő támpontokat, mert eddig úgyszólván csak a hun uralkodóréteg régészeti hagyatékát sikerült meghatározni. Éppen ezért a hunkorra vonatkozó régészeti kutatásnak a jövőben a legfontosabb feladata csak az lehet, hogy feltárja, meghatározza és szétválassza a hun köznépnek és a hunok uralma alatt élő népeknek a régészeti hagyatékát.

1.

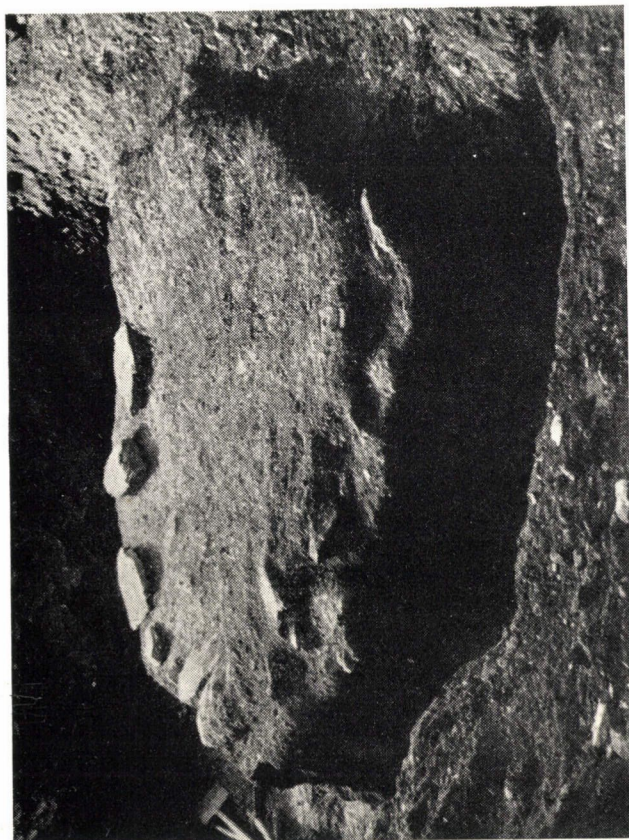

2.

3.

1. Ásatás az Istállósközi barlang előterében 1948-ban. — 2—3. Capra (*Aegoceras*) *cenomanus-carpathorum* koponyatöredék szarvcsapokkal.

1.

2.

3.

4.

1. Az Istállóskői barlang tűzhelye körülárkolva. — 2. A tűzhely oldalakkal ellátva, alácsákányozás közben.
3. A tűzhely a barlang előterében. Mellette a csörlő. — 4. A tűzhely a Szalajka-forrás fölött a völgyben.

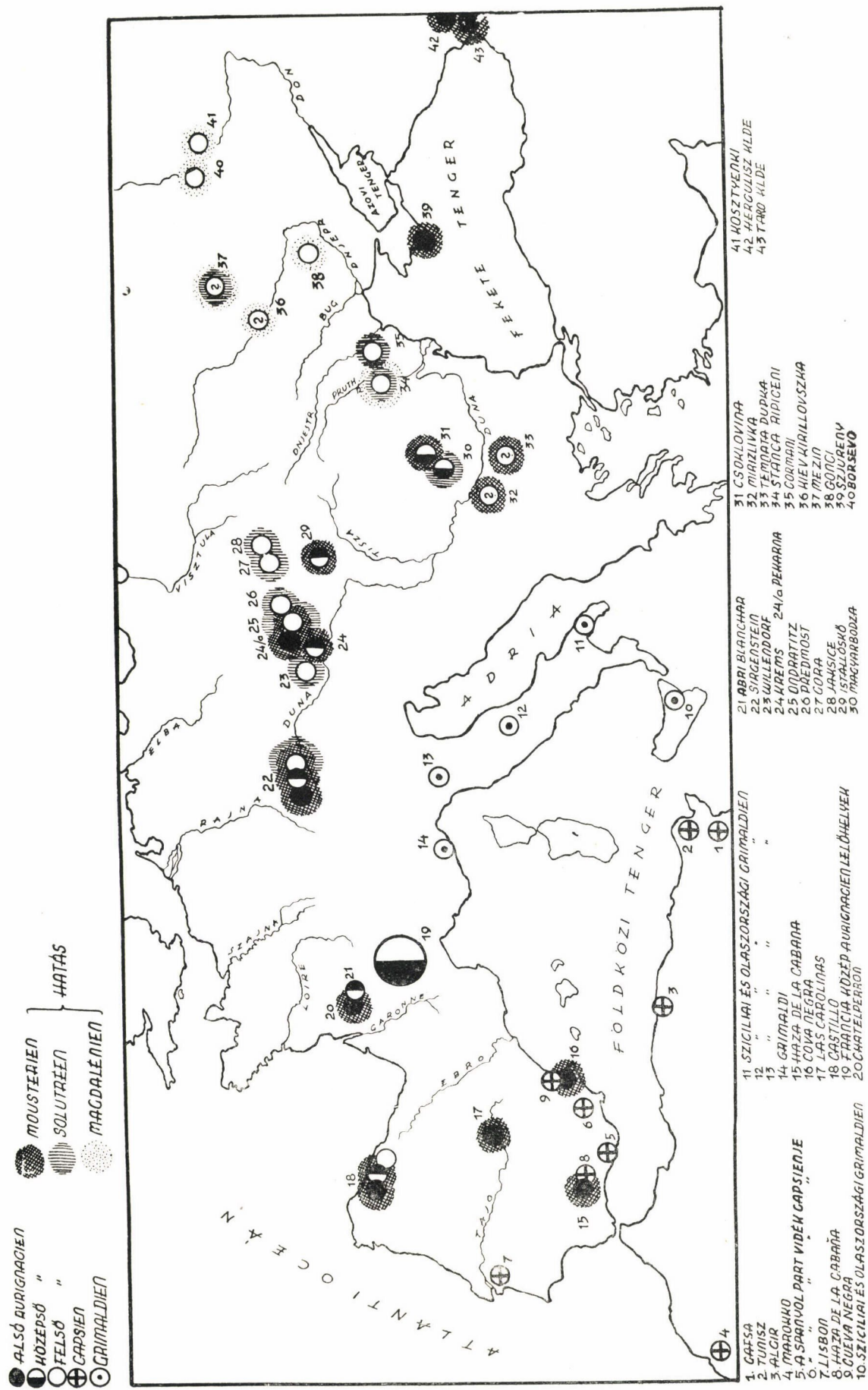
1.

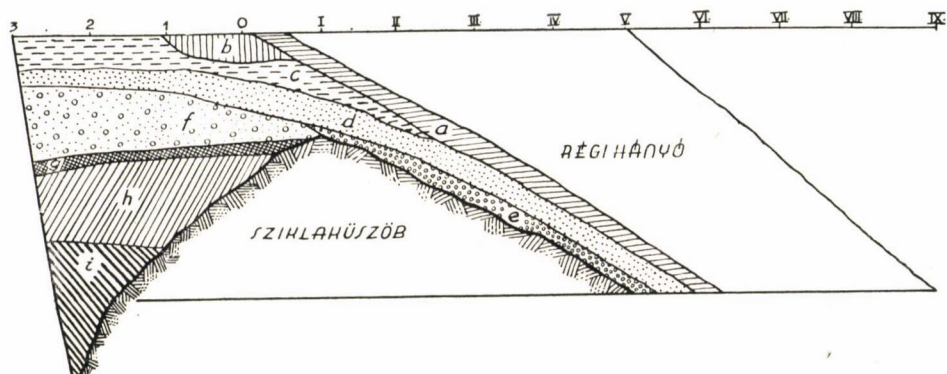

2.

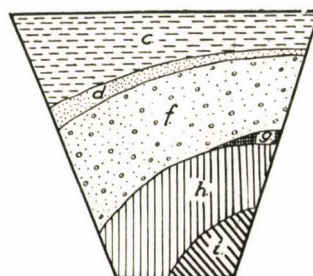
III

1. Az eltemetett barlangi medve koponya eredeti lelőhelyén, a barlangban. — 2. Az eltemetett barlangi medve koponyája preparálás után.

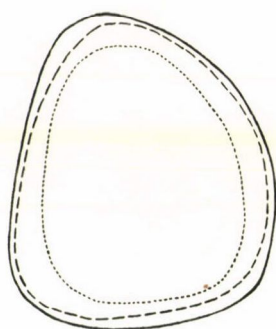

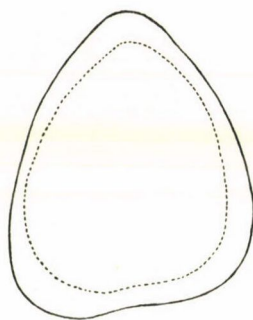
- a. humusz (0.30m)
b. sárga, szemcsés agyag (0.30 m) magdalenien
c. sárga, köves agyag (0.50 m) "
d. szürkés sárga agyag (0.05-0.10) meddő
e. övezecementezett sárgás agyag (max. 0.5 m) "
f. melegbarna, köves agyag (max. 1 m) aurignacien
g. sötétbarna, mikrofaunás réteg (0.10 m) mousterien
h. világosbarna agyag (1 m) meddő
i. sötét szürkés-lila agyag " "

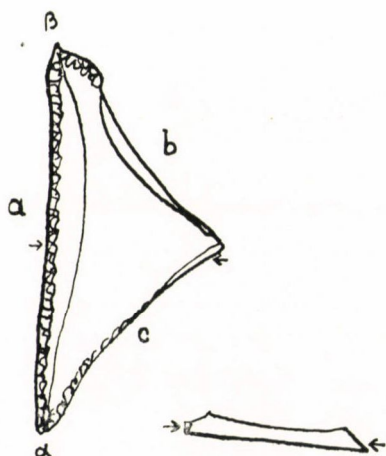
1.

2 a.

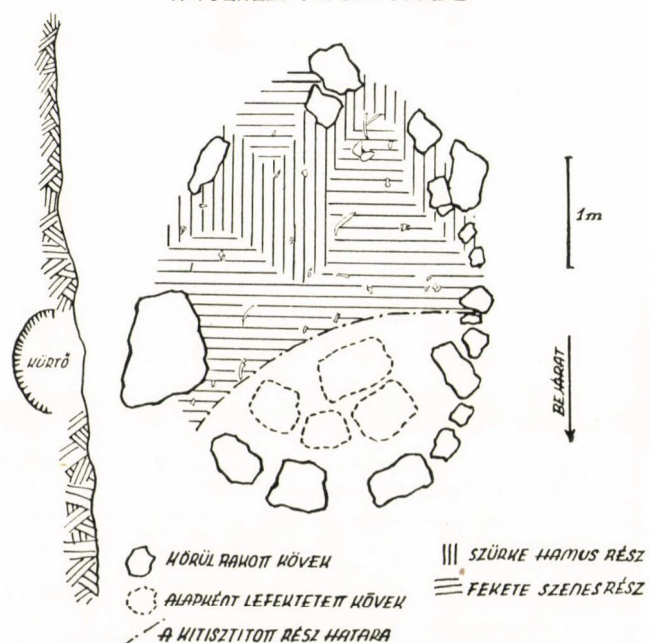

2 b.

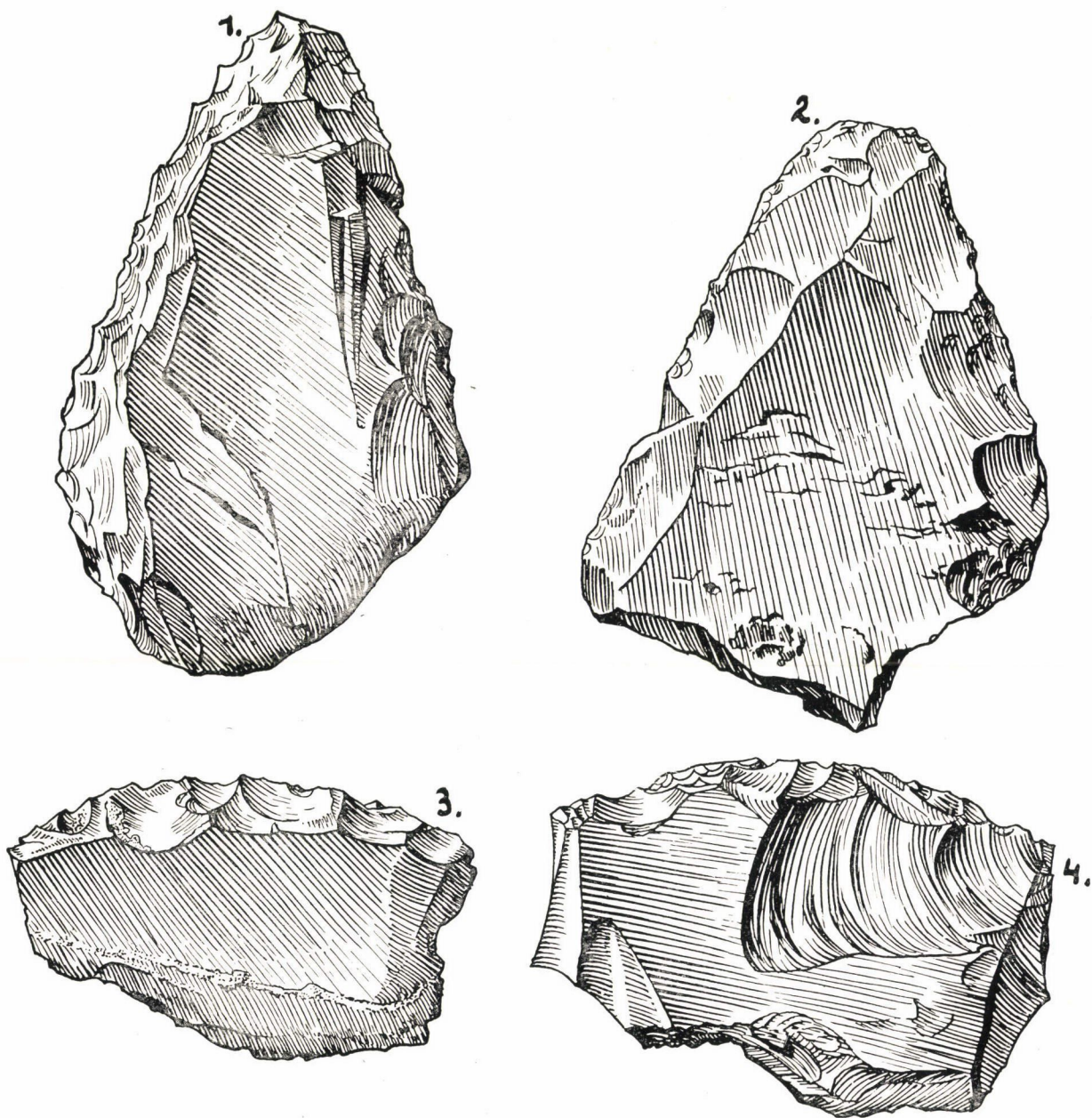
3.

A TŰZHELY VÁZLATOS KÉPE

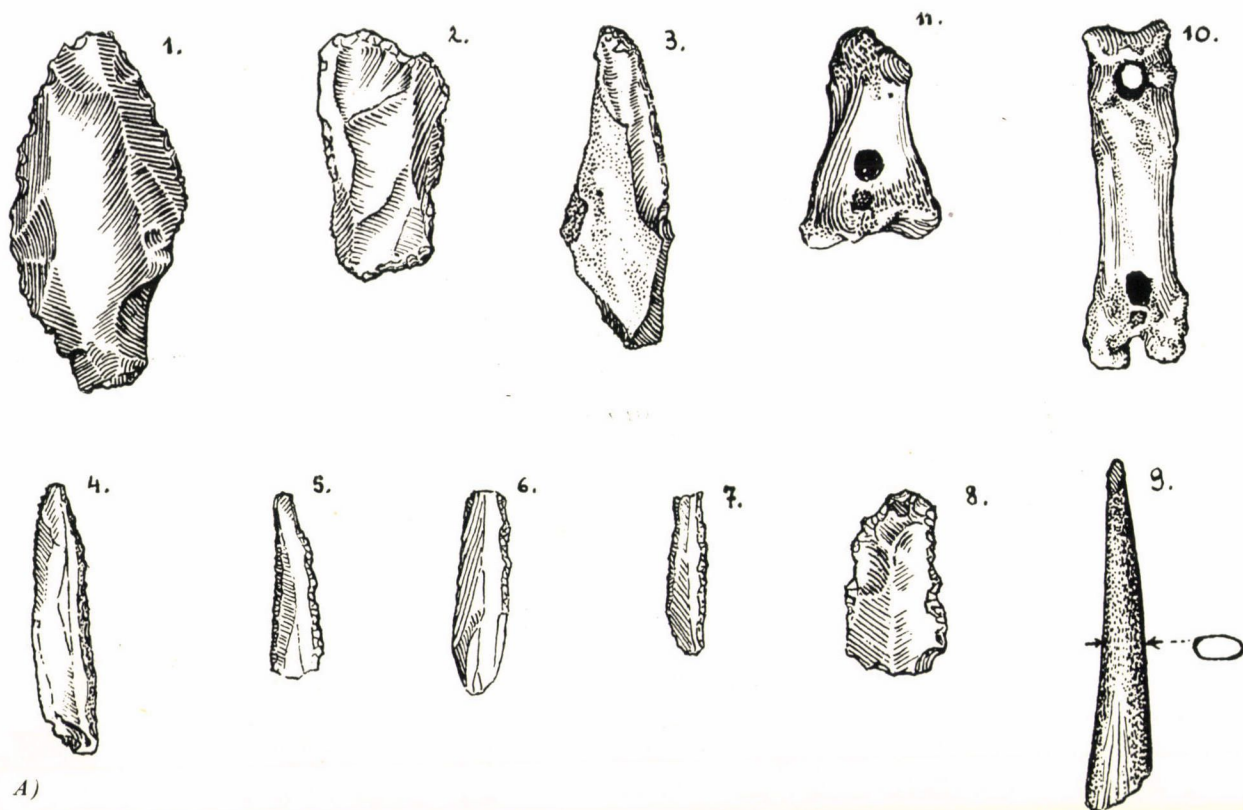

4.

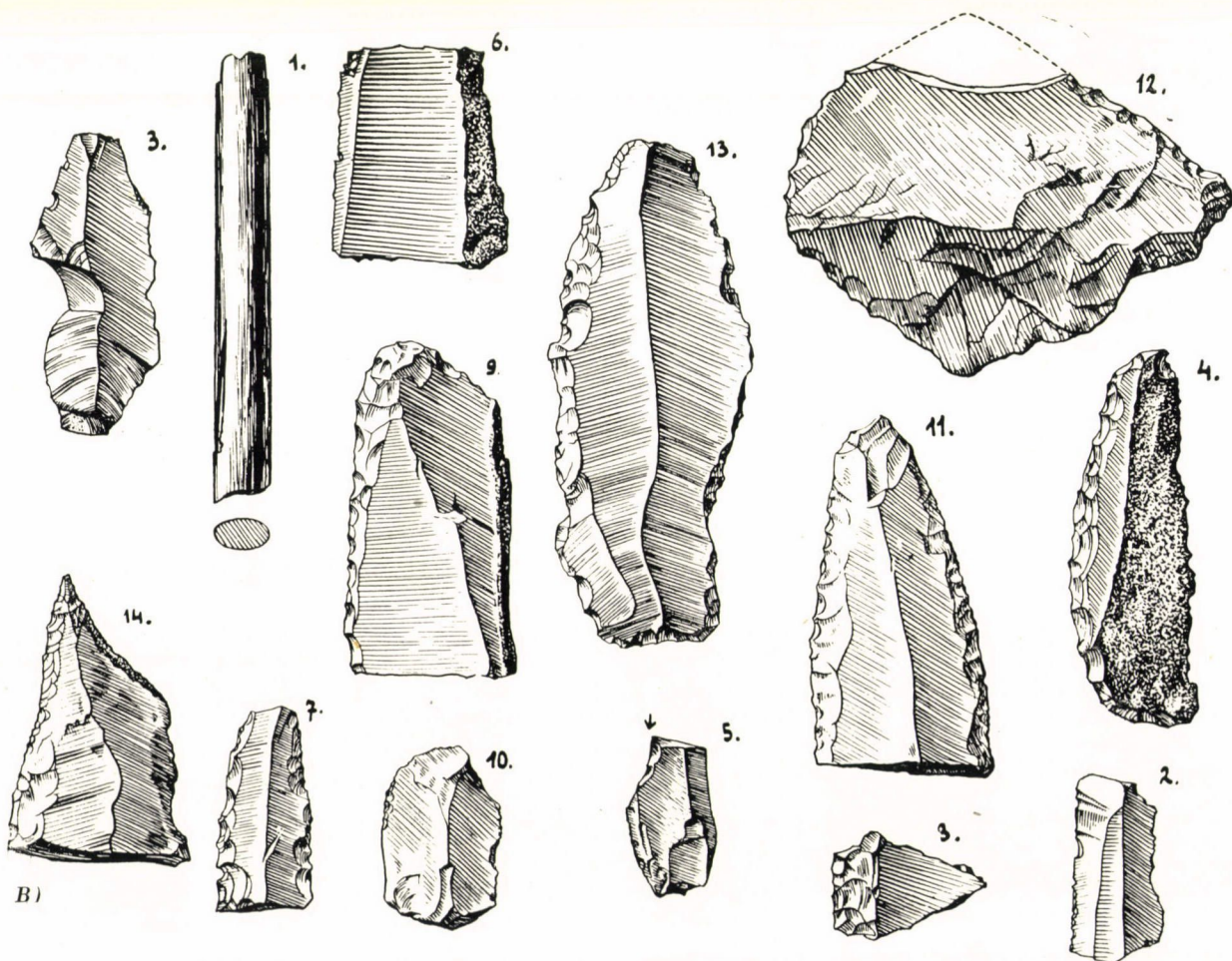
1. Az Istállóskői barlang 1948. évi ásátása; keleti oldal. — 2/a. Az Istállóskői lelet, az *Ibex priscus* és a *Capra sibirica* almasi Lor. szarvcsapjának, báziskeresztmetszete. 1/1; 2/b. — A subalyuki kőszáli kecske és a *Capra severtzowi* Menzb szarvcsapjának báziskeresztmetszete. — 3. Hornyolt hegy vagy fűrő. — 4. A tűzhely vázlatos képe.

Az Istállóskői késői javaaurignacien és a subalyuki javamousterien egy-egy kőeszköze: 1. Subalyuki mousterien hegy. Pb/1413. (Közölte Kadić a subalyuki monogr. IV. r. VI. t. 10. ábra). — 2. Istállóskői eszköz. (Pb/844. Hillebrand 1912—14. évi ásatásából). — 3. Subalyuki ívelt élű kaparó. (Pb/1413.) — 4. Istállóskői ívelt élű kaparó. (Pb/841. Hillebrand 1912—14. évi ásatásából).

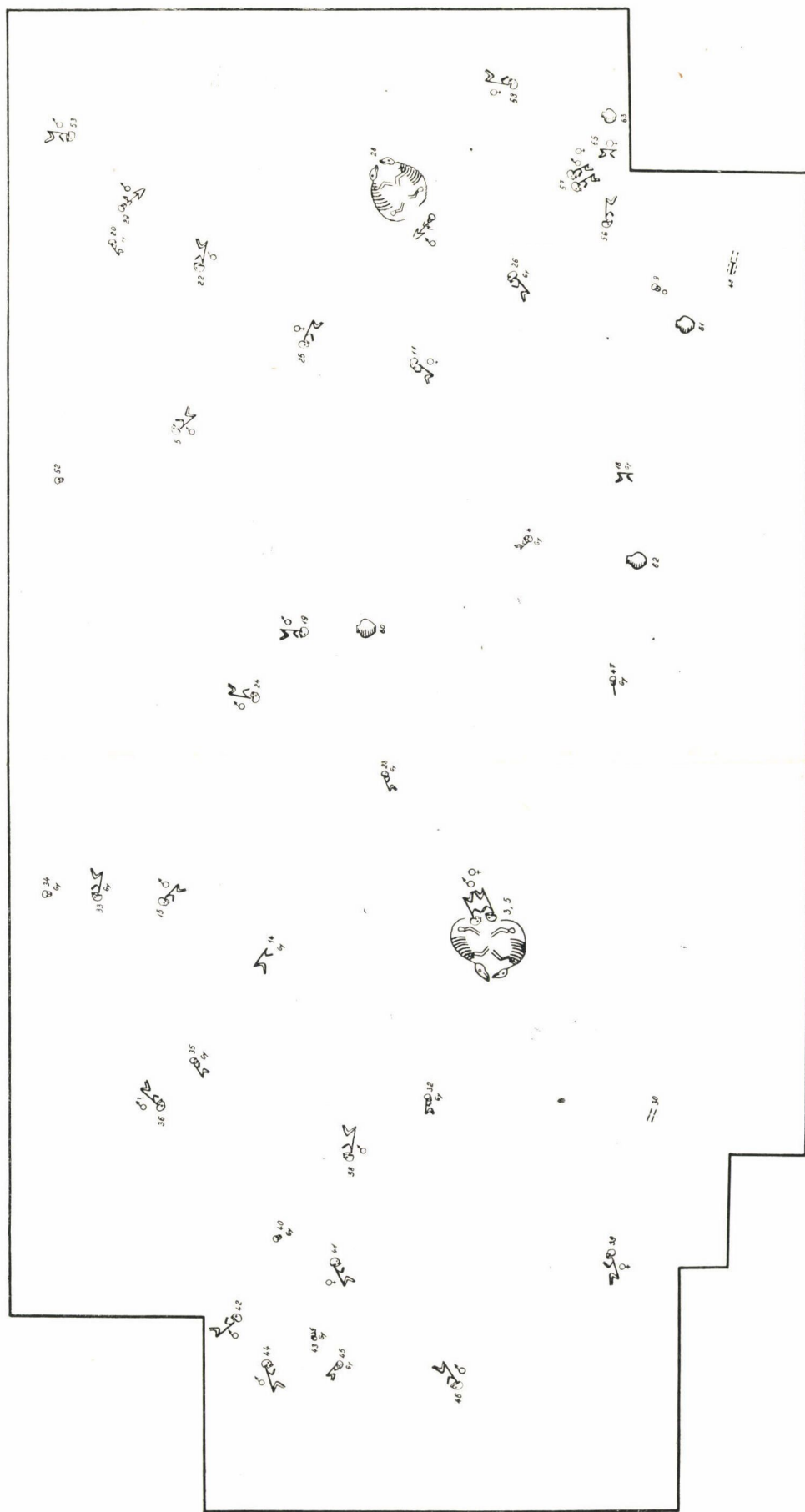

A)

B)

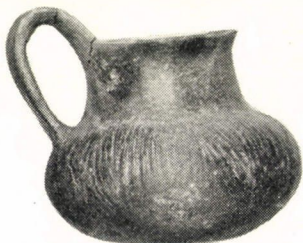
Istállóskő. A) 1. Nyeles pengehegy. — 2. D-alakú vakaró. — 3. Nyeles pengehegy. 4—6. Lame a dos rabattu. — 7. Mikrolit-penge. — 8. Kis pengehegy. — 9. Csonthegy. — 10. Zerge ujjpercéből készült síp. — 11. Taránd ujjpercéből készült síp. (Valamennyi 1/1.) B) 1. Csontpálca. — 2., 6., 7., 10. Pengék. — 3. Atipikus nyeles penge. — 4. Vakarópenge. 5. Mikroburin. 8. Vakaró töredék. — 9. Kaparópenge. — 11. Nagy pengehegy. — 12. Ives kaparó. — 13. Nagy, hornyolt penge. — 14. Fűrő.

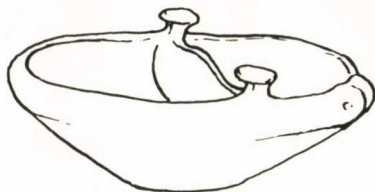
Alsónémedi. A temető alaprajza.

2

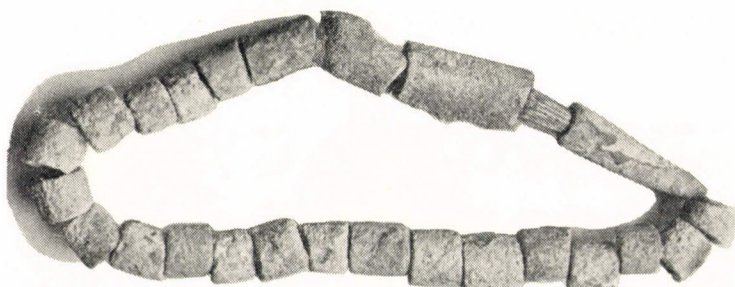
3

4

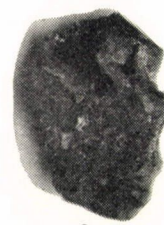
5

6

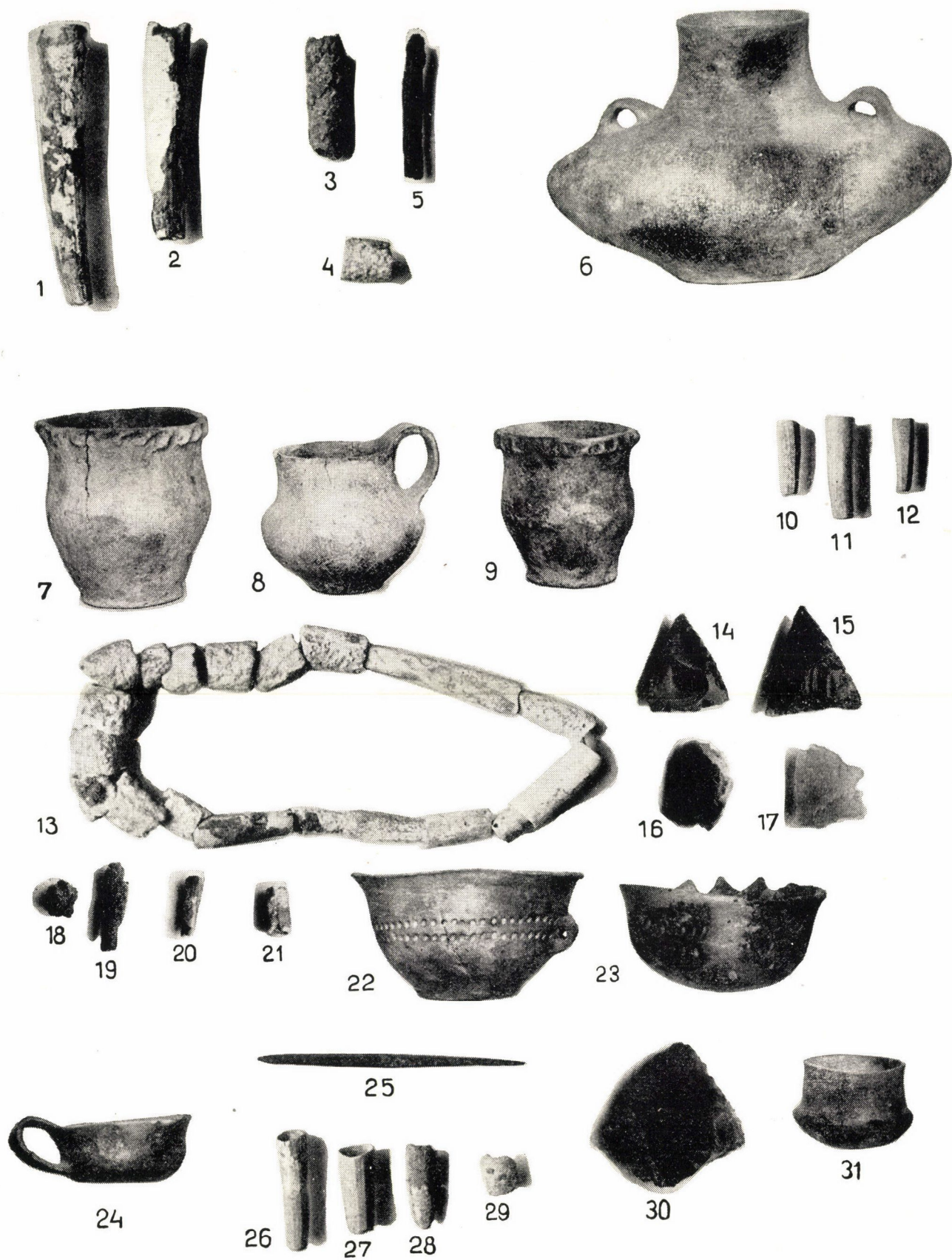

7

8

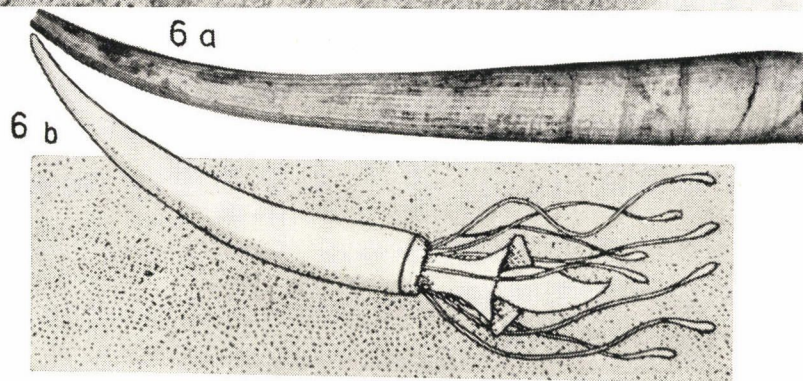
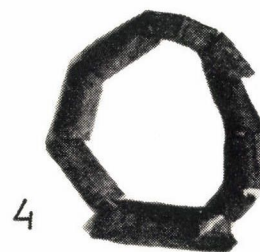
Alsónémedi. 1—5. : 3. sír ; 6—8. : 5. sír. — 2, 6—8 = 1/1, 3—5 = 1/4 nagyság.

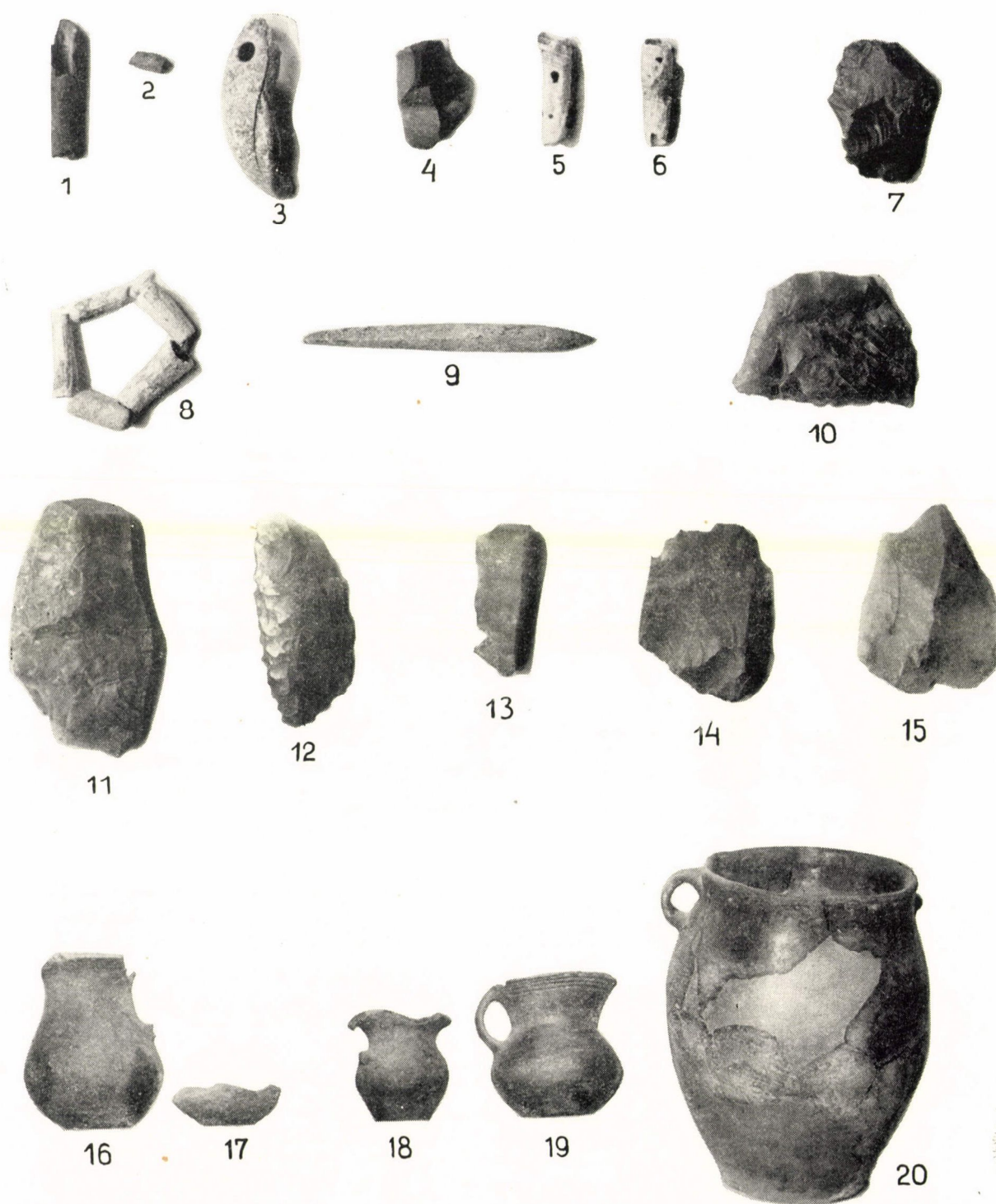
Alsónémedi. 1—9. : 4. sír ; 10—12. : 14. sír ; 13—17. : 19. sír ; 18—21. : 20. sír ; 22—23. : 22. sír ; 24. : 23. sír ; 25—29. : 25. sír ; 30—31. : 30. sír. — 6—9, 22—24, 31 = 1/4, a többi 1/1 nagyság.

Alsónémedi. 28. sír. 3—4 = 1/1, 5—8 = 1/4 nagyság.

Alsónémedi. 1. : 29. sír ; 2—3. : 32. sír ; 4. : 36. sír ; 5. : 39. sír ; 6/a : dentalium badense, 6/b : agyarsiga rekonstrukció.

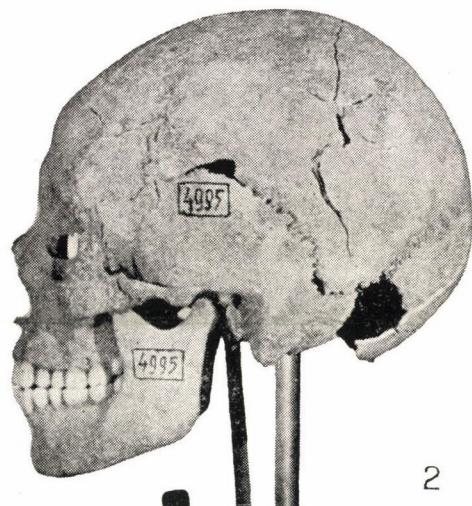
Alsónémedi. 1—2.: 34. sír; 3.: 40. sír; 4.: 42. sír; 5—6.: 43. sír; 7.: 46. sír; 8.: 53. sír; 9.: 58. sír.
10—15.: szórvány; 16—19.: 62. sír; 20.: 63. sír.

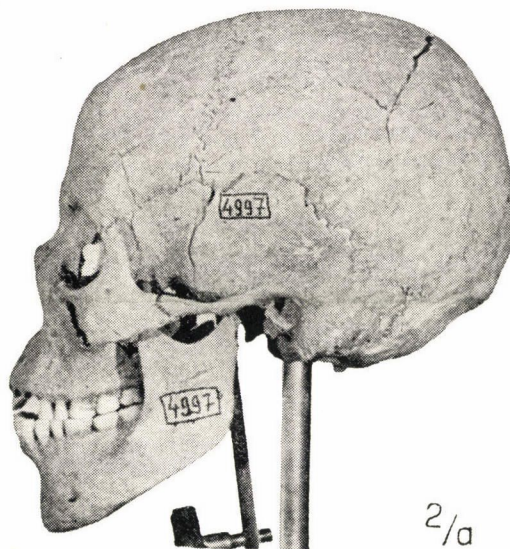
1

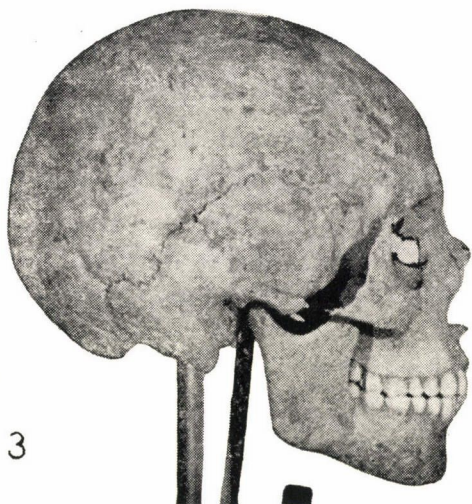
1/a

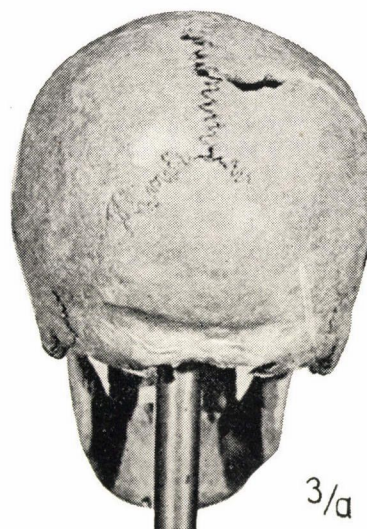
2

2/a

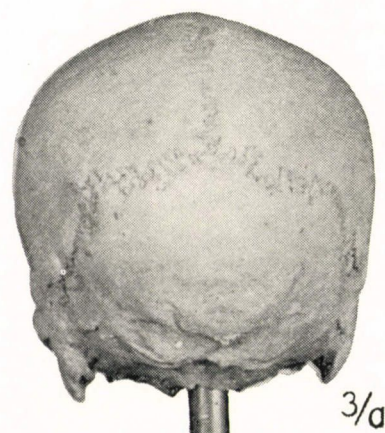
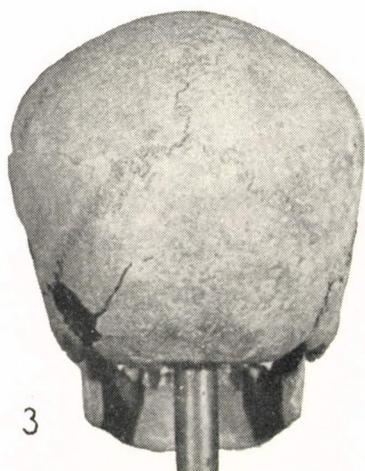
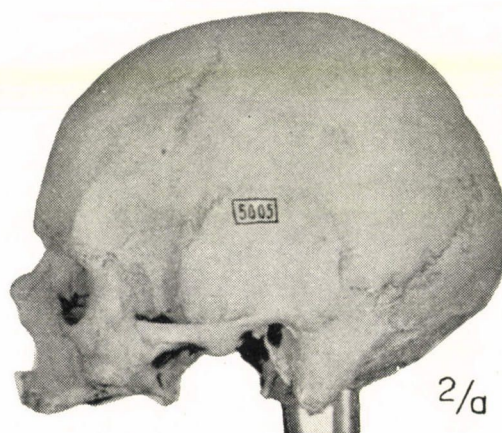
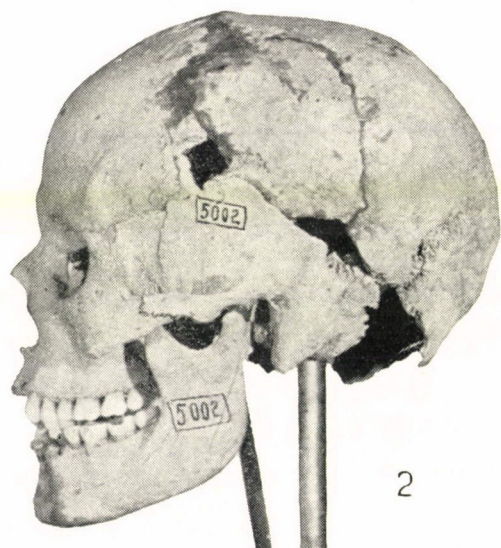
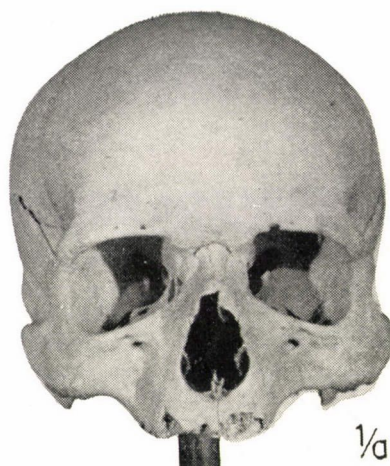
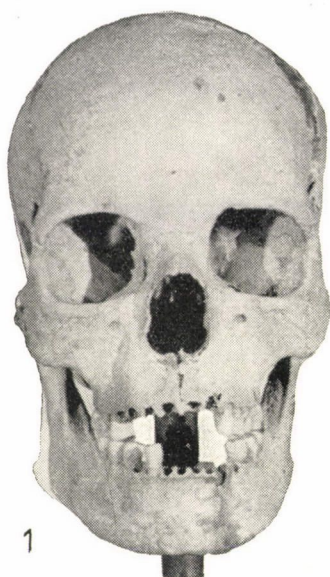

3

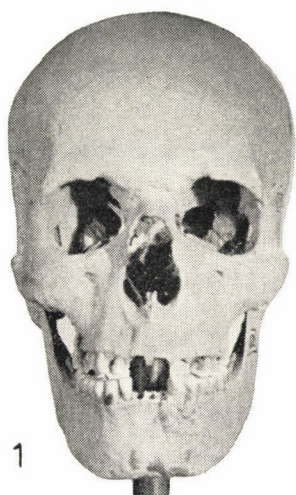

3/a

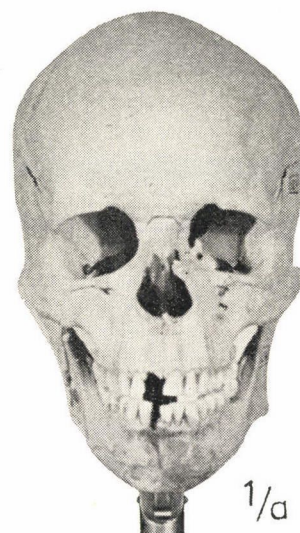
Alsónémedi. 11. sír (4995.); 19. sír (4997.).

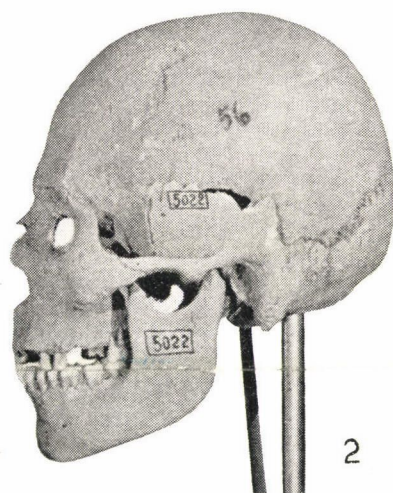
Alsónémedi. 25. sír (5002.); 29. sír (5005.).

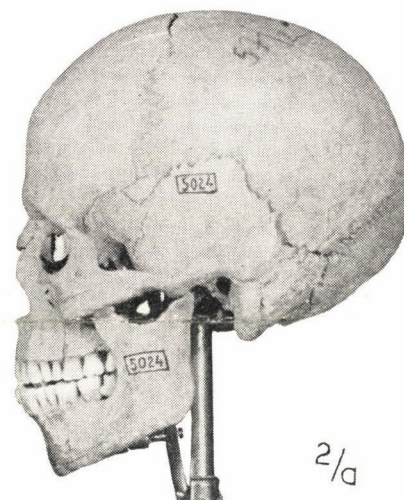
1

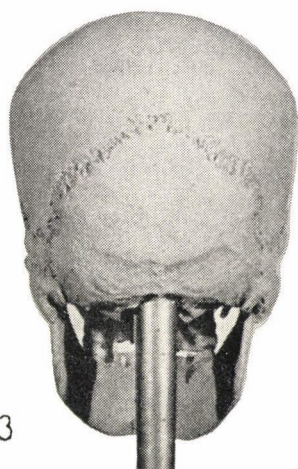
1/a

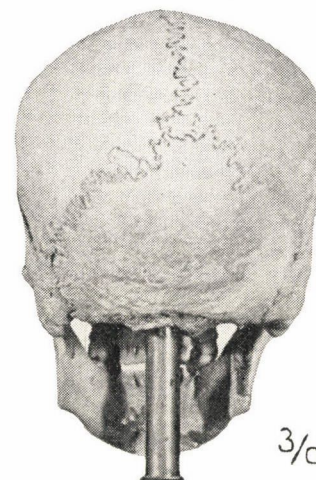
2

2/a

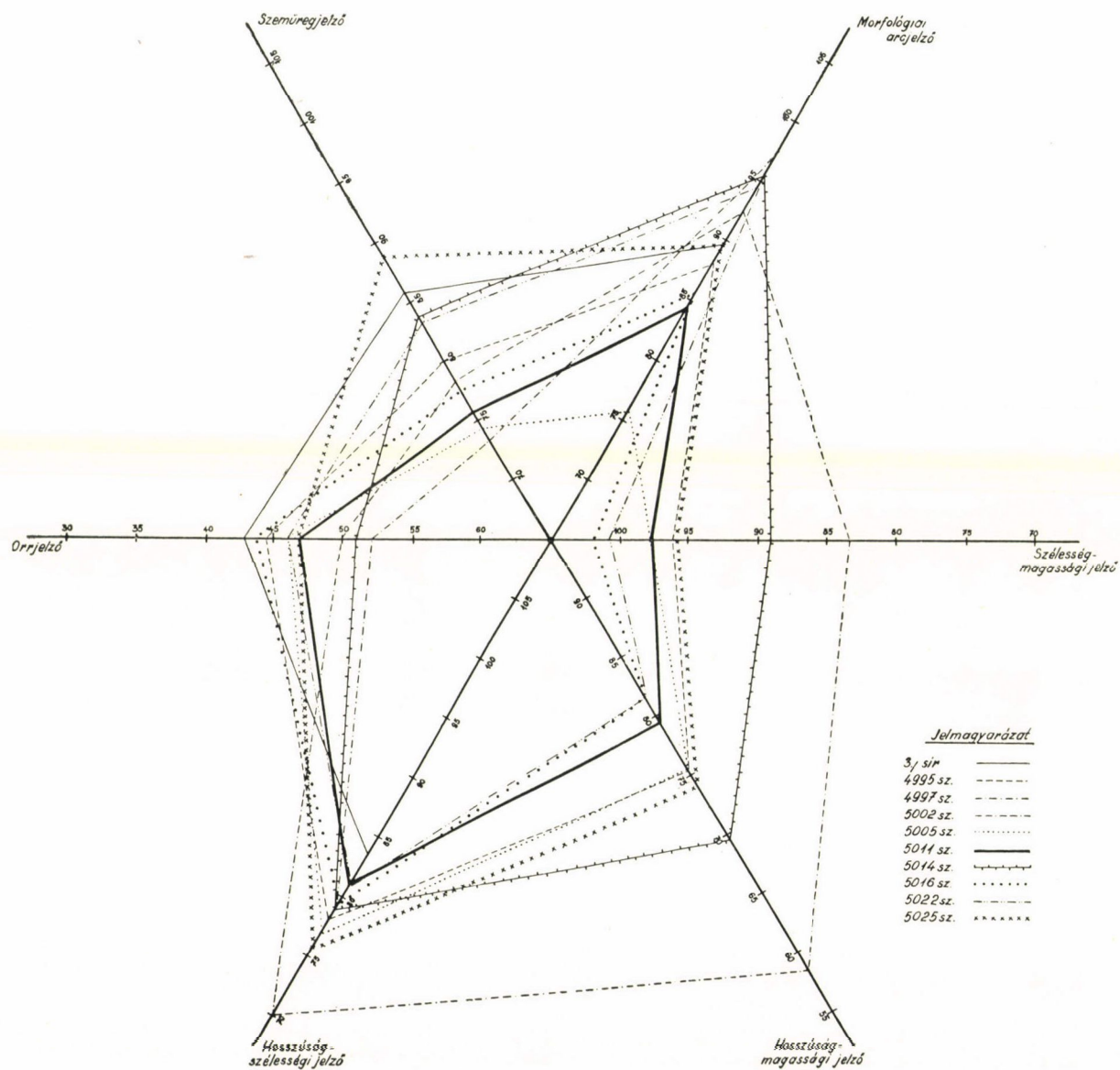

3

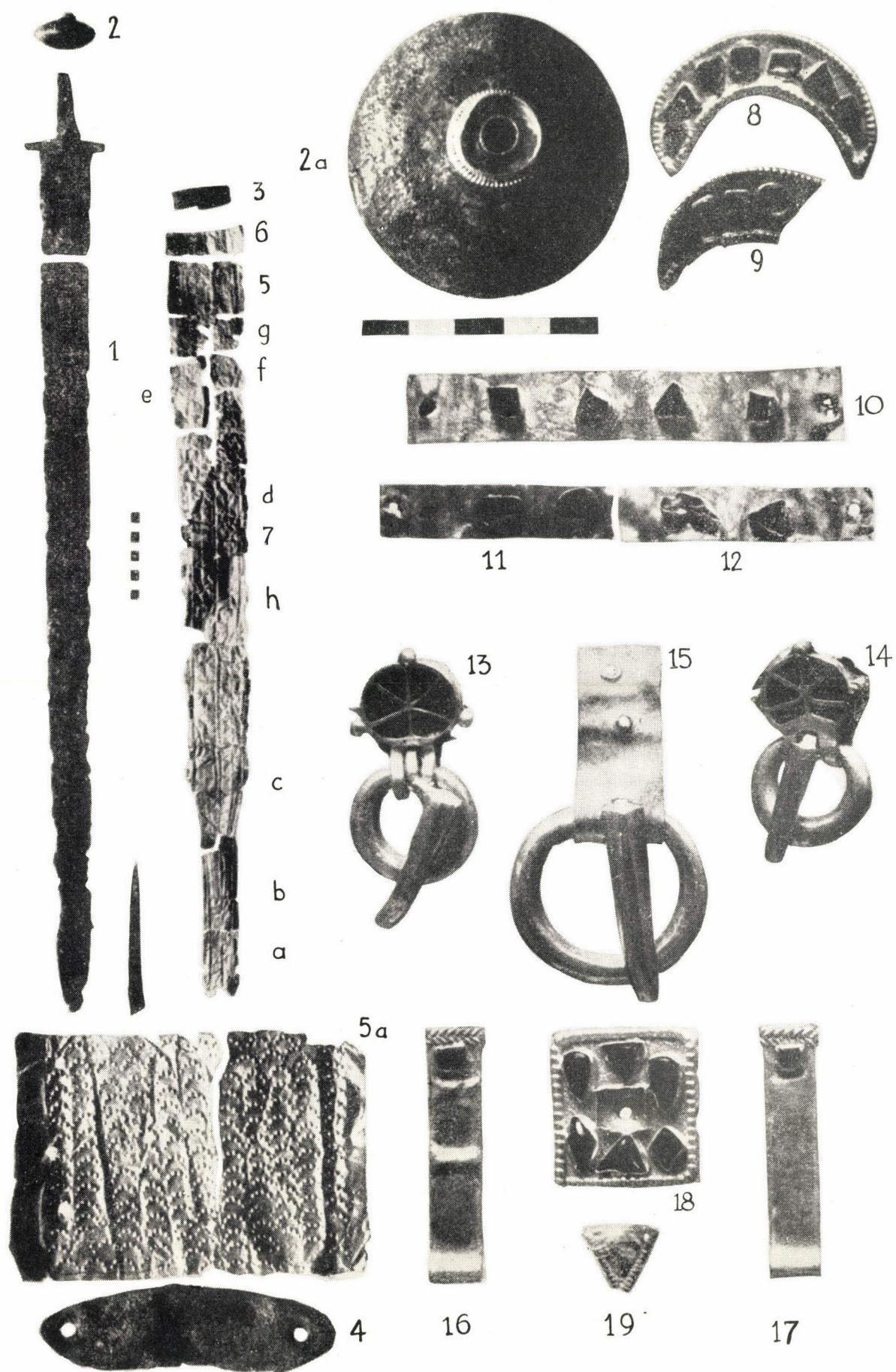

3/a

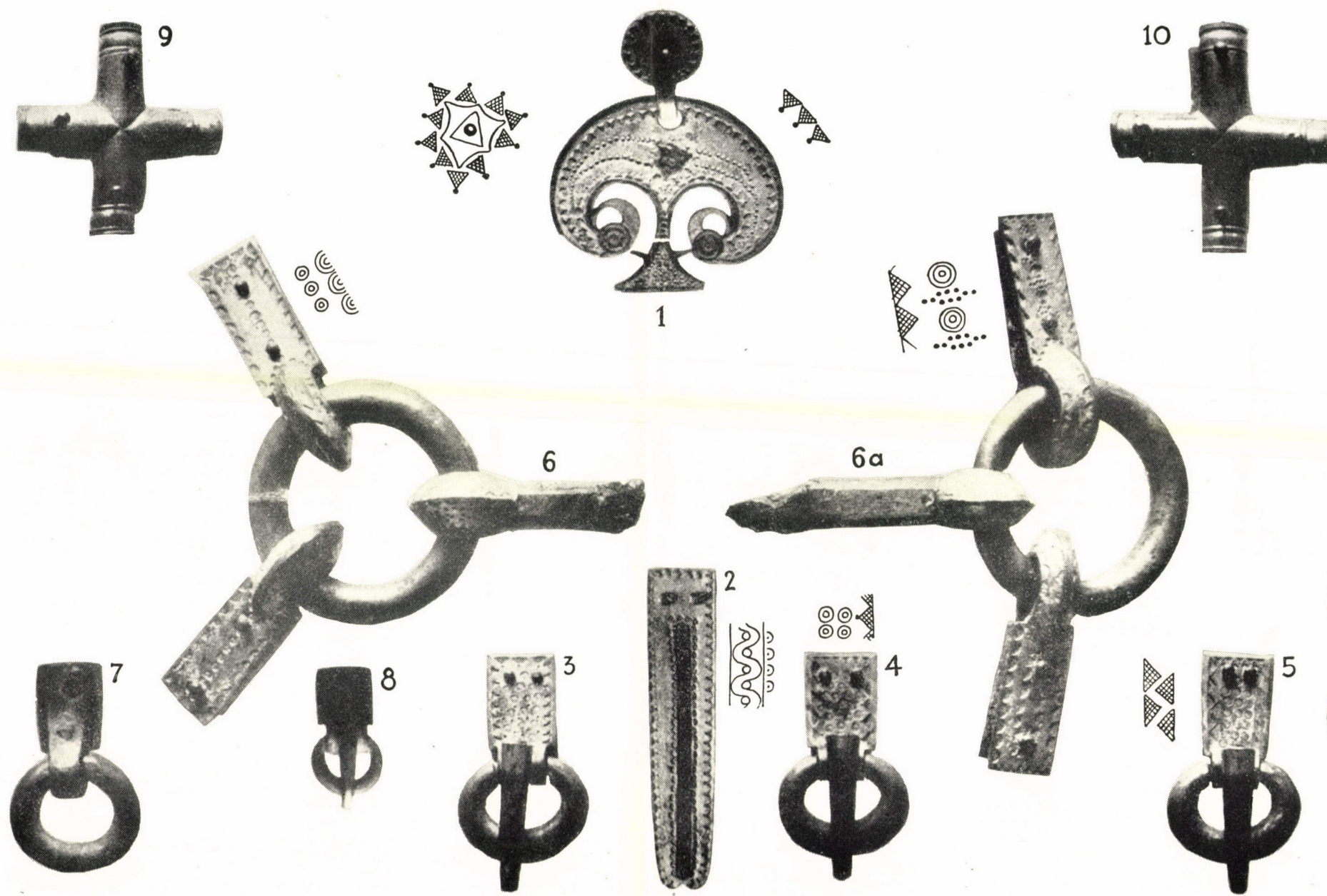
Alsónémedi. 56. sír (5022.); 57/2. sír (5024.).

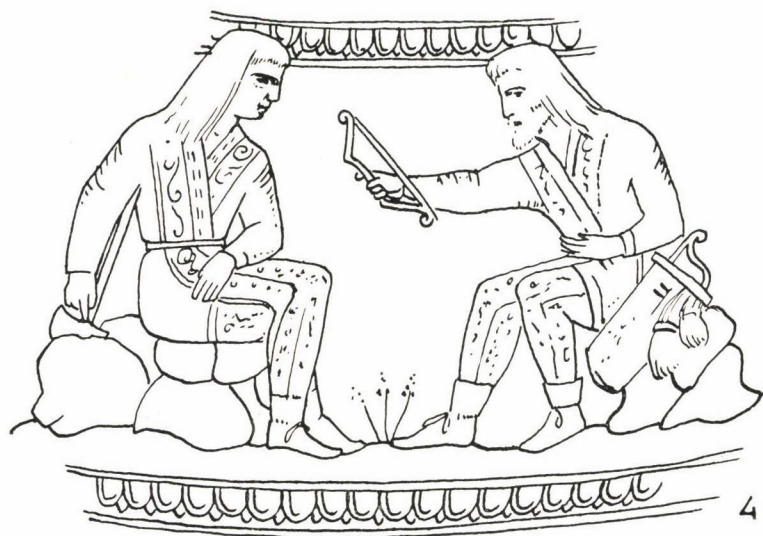
Az alsónémedi badeni temető koponyáinak jelleg-diagrammja.

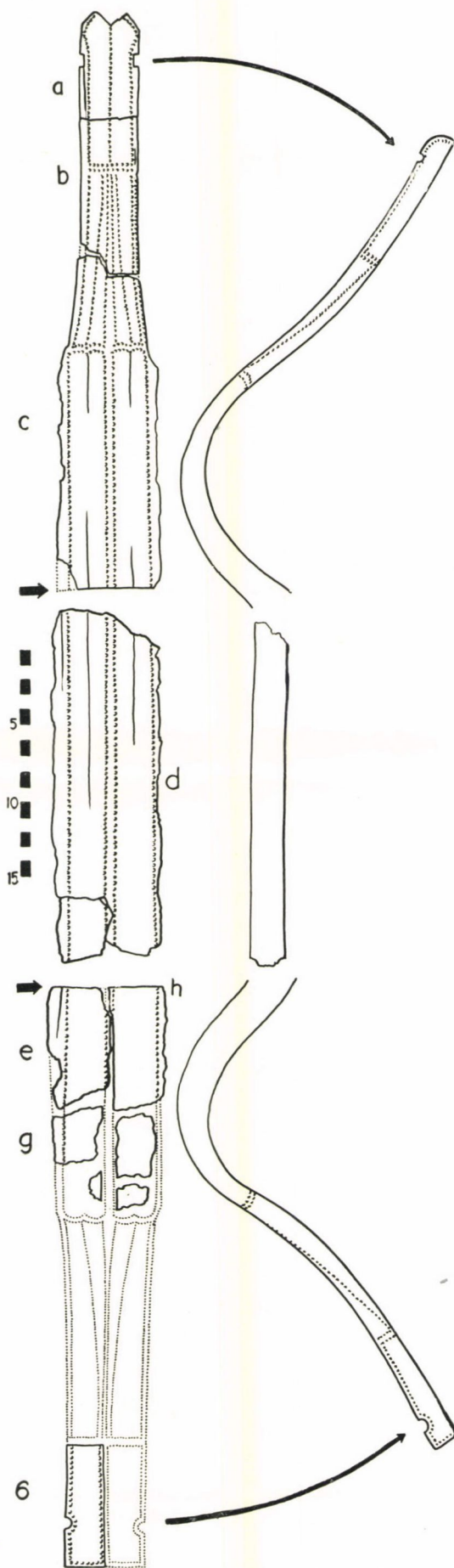
1-19. A jakuszowicei sírlelet (Åberg nyomán)

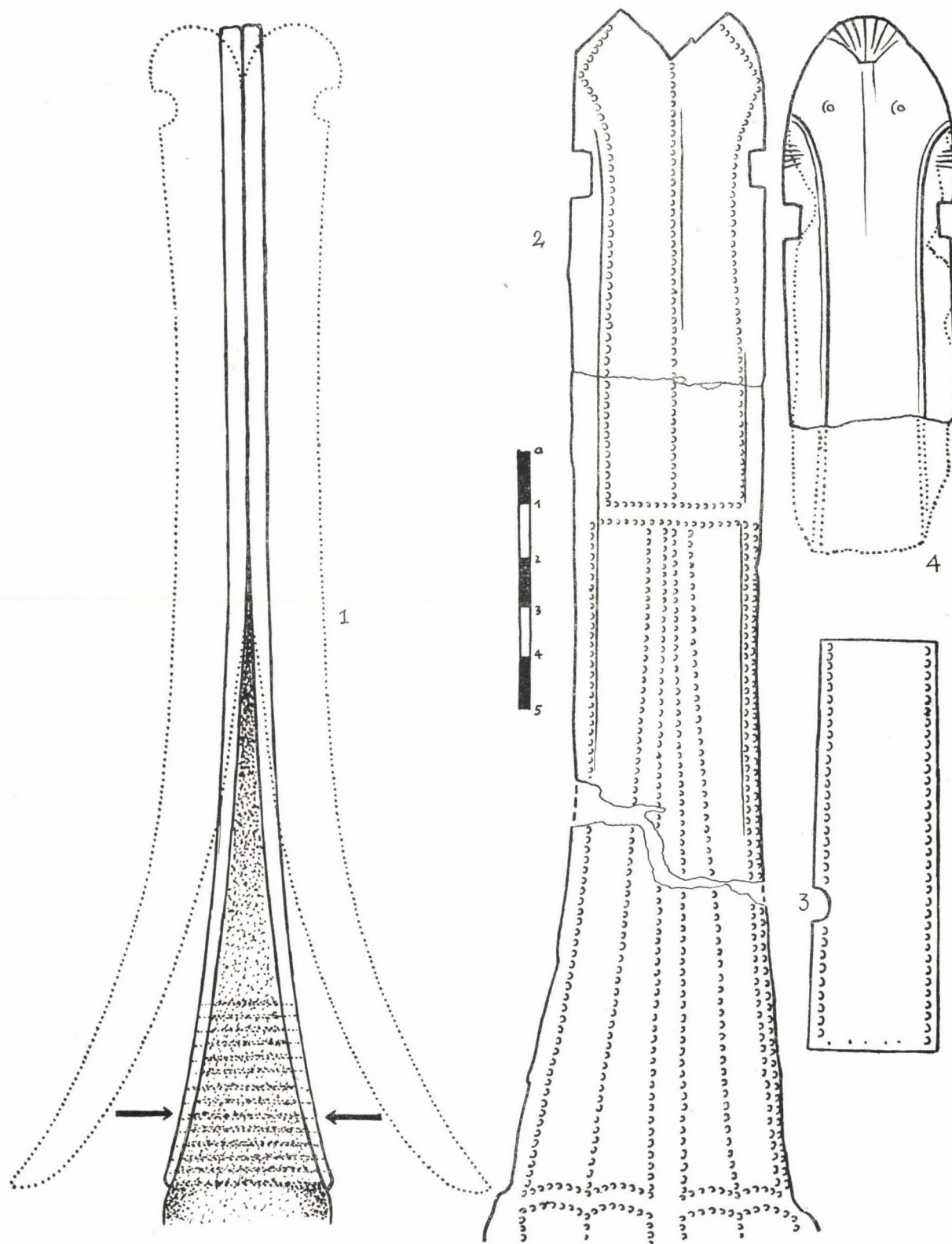
1-10. A jakuszowicei sírlelet (Åberg nyomán).

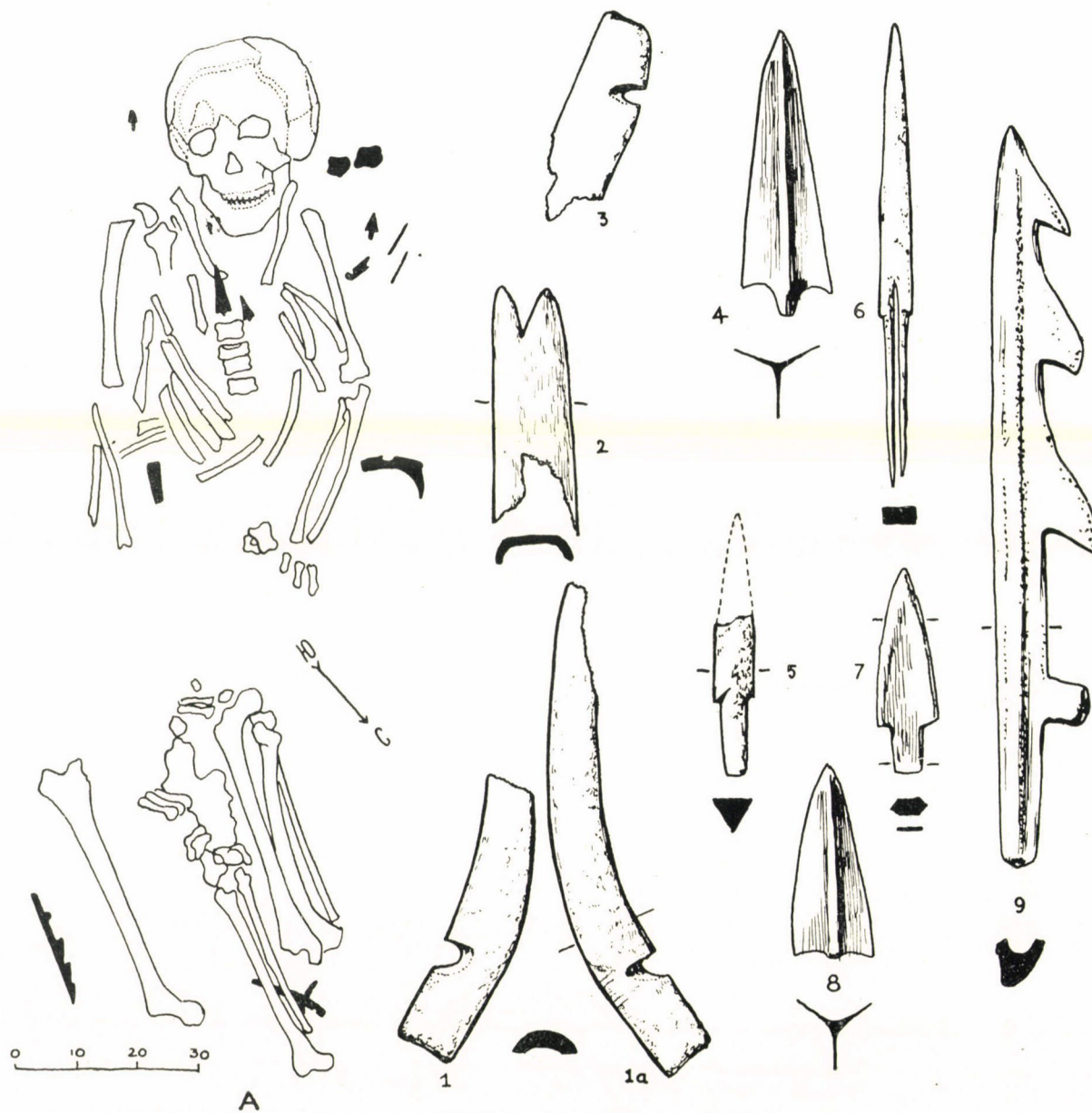
1-3. Párthus érmek a Magyar Történeti Múzeum Éremtárából. — 4. Részlet a voronezsi ezüstvázáról (Rostovcev nyomán).

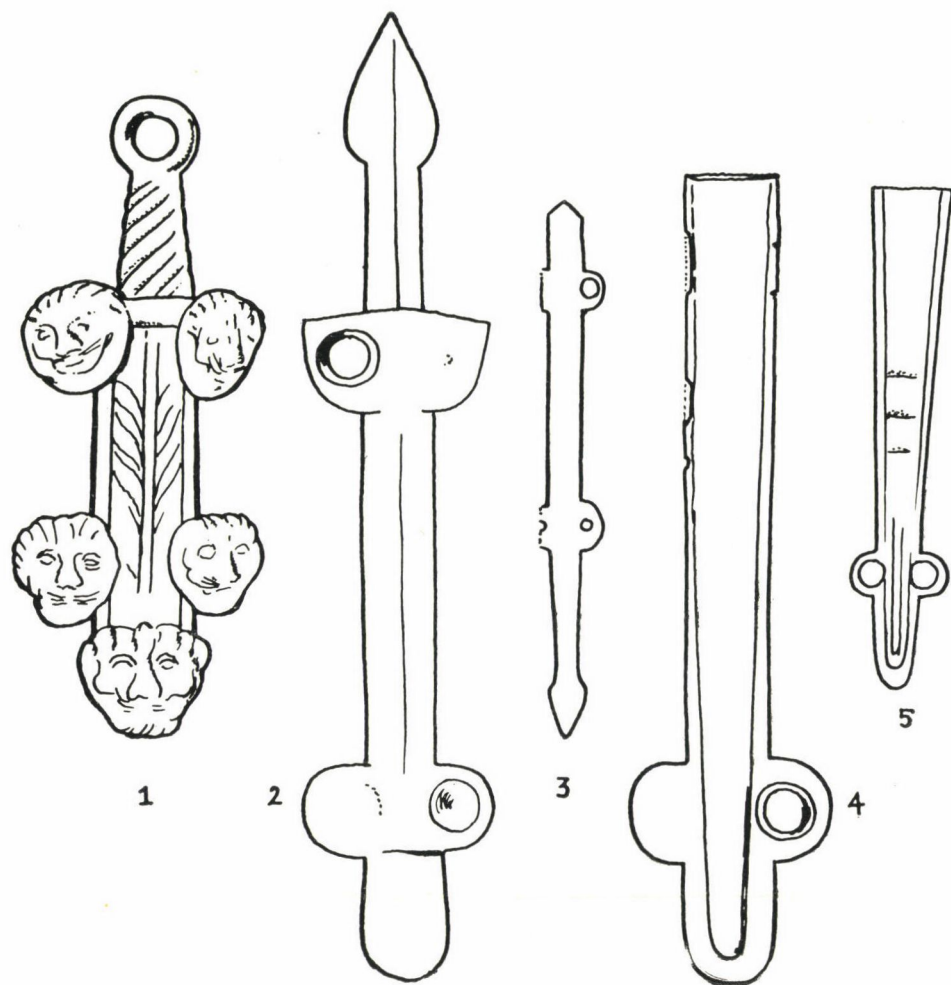
A *jakuszowicei* arany íj lemezei.

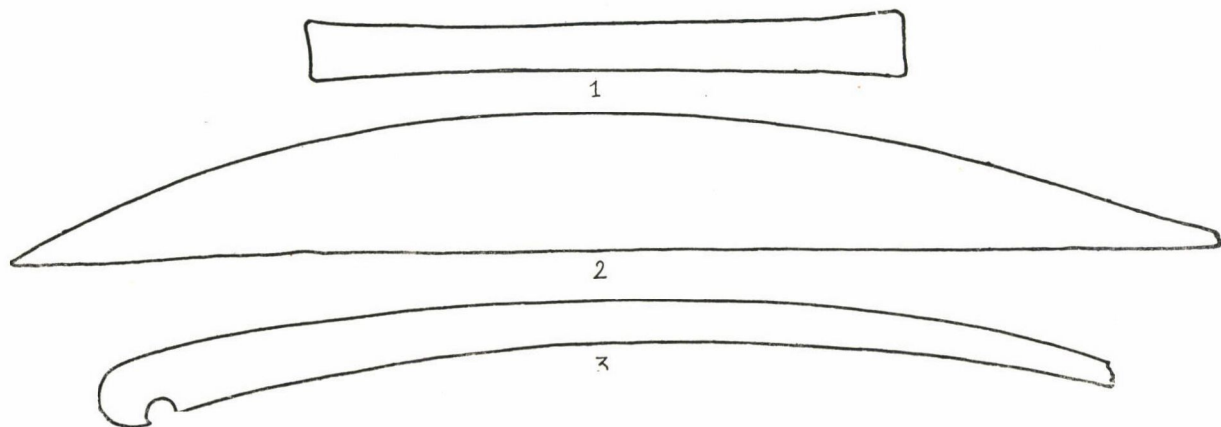
1. A hún íjak csontborításának szerkezete. — 2-3. A jakuszowicei arany íj két vége. — 4. A pécsüszögi aranyveretes íj feje.

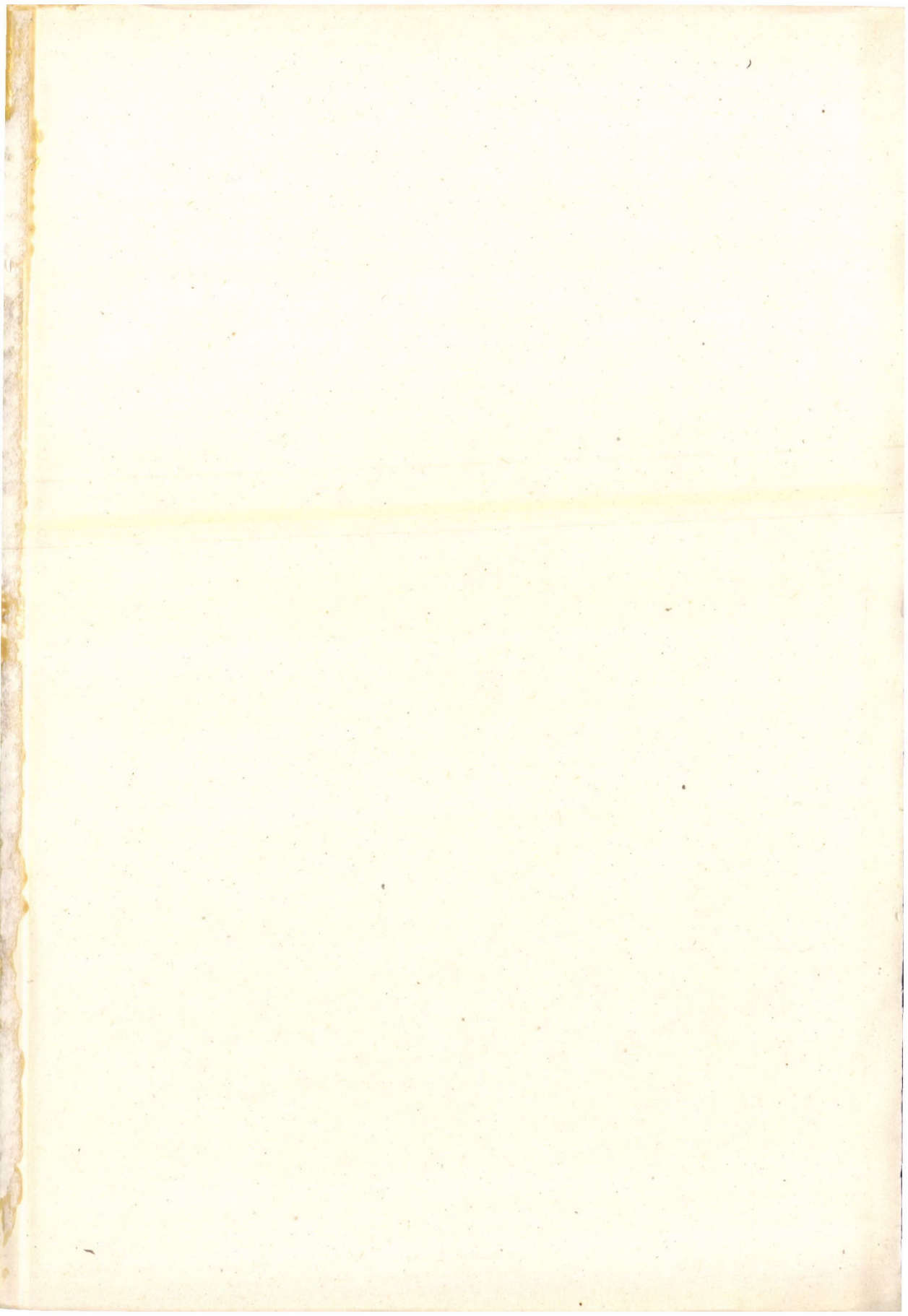
A cenanj-i sír és íjkészlete (Okladnikov nyomán).

1. Tőr Antiochus Comagene síremlékéről (Ginters nyomán). — 2-5. Leletek Oglachty-ból (Sosnovskij és Tallgren nyomán).

1-3. Az iljmovoi csont-íjlemezek (Sosnovskij nyomán).

Ara: 24—Ft

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIAI SOROZAT

SZERKESZTŐ:
ORTUTAY GYULA

I. KÖTET 2. SZÁM

NÉPRAJZ

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1951

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIA SOROZAT
I. KÖTET 2. SZÁM

NÉPRAJZ

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., GÉZA-U. 2.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei három egymástól független sorozatban jelennek meg:

1. Általános társadalomtudományi sorozat,
2. Történettudományi sorozat,
3. Muzeológiai sorozat.

Az általános társadalomtudományi sorozat magyar nyelven közöl nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket a társadalmi tudományok köréből (a történeti, valamint a nyelv- és irodalomtudományok kivételével).

A sorozat változó terjedelmű füzetekben jelenik meg. Évenként általában egy kötet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei.
Muzeológiai sorozat.
Budapest, V., Géza-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi és kiadóhivatali levelezés.

Minden szerzőt 100 különlenyomat vagy nyomtatott ívenként 480 forint tiszteletdíj illet meg megjelent munkájáért. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért, vagy továbbításáért nem vállal.

A közlemények előfizetési ára belföldi címre 20 forint, külföldi címre 30 forint. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, VI., Sztálin-út 31. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 936.550), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Kereskedelmi Vállalat (Budapest, VIII., Rákóczi-út 5. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 929.040) útján eszközölhetők.

A FÜZET TARTALMA:

<i>Ortutay Gyula</i> : Néprajz és kulturális forradalom	191—207
<i>Katona Imre</i> : Az első véres május 1-e a Viharsarokban	209—230
<i>Királyné Csilléri Klára</i> : Az ácsolt láda	231—284
<i>Bakó Ferenc</i> : A magyar paraszti mészégetés kutatása	285—330
<i>Táblák</i>	XXV—XLIV.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:

FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIAI SOROZAT

SZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

I. KÖTET 2. SZÁM

NÉPRAJZ

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1951

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZLEMÉNYEI

A KÖZLEMÉNYEK KIADÁSÁÉRT
FELTÁRTATÓK

MATHEMATIKA ÉS FIZIKA

ORVOSTUDOMÁNYOK

ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

ÉS TUDOMÁNYOS
KÖZLEMÉNYEK

Akadémiai Kiadó (Budapest, VI., Sztálin-út 31) Felelős: Mészáros János

Budapest nyomda, Gerlóczy-utca 2. — 9762/51 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

NÉPRAJZ ÉS KULTURÁLIS FORRADALOM¹

Írta: ORTUTAY GYULA lev. tag.

1.

A néprajz kutató és feldolgozó munkájának — különösen, ha a kulturális forradalommal való összefüggéseit, feladatait vesszük vizsgálóra — egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztenie Leninnek 1905-ben az irodalmi munkával kapcsolatos tételét: »Az irodalmi munkának az egyetemes proletármunka részévé kell lennie, „kerekévé és csavarjává” annak az egyetlen egységes nagy szociáldemokrata gépezetnek, amelyet az egész munkásosztály öntudatos élcsapata mozgat. Az irodalmi munkának a szervezett, tervszerű, egységes szociáldemokrata pártmunka alkotórészévé kell lennie.« (Lenin: Az irodalomról, Szikra, 1949. 11.) Nemcsak az irodalomra vonatkozik, hanem a tudományokra is mindaz, amit Lenin a pártszerű munkáról mond s különösen kell vonatkoztatnunk a mi tudományunkra, amelynek annyi az érintkezése, szinte mindennapi gyakorlatában, az elvi, ideológiai, politikai kérdésekkel, különösen kell vonatkoztatnunk a mi tudományunkra, amely egyik legtevékenyebb részese lehetne, kellene lennie a kulturális forradalomnak. Éppen nem állíthatjuk, hogy akár tudósaink, kutatóink politikai tudatosulásában, ideológiai képzettségében, vagy a kulturális forradalomban való alkotó részvételükben a pártszerű munkának lényeges vonásait fellelhetnők. Igaz, történt ezen a téren egy s más, nem egy vonatkozásban nem is jelentéktelen, előrehaladás a néprajz kérdéseinek politikailag éles felvetésére, egy-két általánosabb kísérlet arra is, hogy a bíráló és önbíró fegyverével éljünk, felsorolhatnók a néprajzi munka pártszerű, termékeny folytatásának tárgyi akadályait is. Mégsem lenne helyes, ha néhány eredményre s a valóban meglevő, külső nehézségekre hivatkoznánk s ezzel magunk előtt kendőznénk el hibáink lényegét, középponti okát.

Leszögezhetjük: a néprajz eredményesen nem vállalhat szerepet a kulturális forradalomban, ha munkája, stílusa, állandó iránya nem válik párt-

¹ A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának felolvasó ülésén, 1951 január 29-én elhangzott előadás.

szerűvé, azaz, ha a magyar néprajztudomány munkája középponti feladatának nem azt tekinti, *ami a szovjet példa nyomán, a MDP irányításával a szocializmus építésében, a munkásság és dolgozó parasztság szövetségében mindig a soronkövetkező lépés.* Azt is leszögezhetjük, hogy munkánk nagyobb tervszerűsége, ideológiai, politikai kérdéseinek elvszerű, kritikailag biztos feltárása, a hazai és a nemzetközi kérdésekben való bátor és nyílt állásfoglalás elengedhetetlen feltétele ennek a pártszerű munkának. Feltétele mindenekelőtt a nagy szovjet példa ismerete és a magunk munkájába való szerves beépítése. Mindezek valóráváltása nélkül nem is beszélhetünk szerepvállalásról a kulturális forradalom megoldásra váró kérdéseiben.

A magyar néprajz egyik legnagyobb hibája a felszabadulás óta, hogy a pártszerűség kérdését elvi tisztaságában fel sem vetette, nemhogy gyakorlati tette volna. Ezért akadozott a kritika és különösen az önkritika, ezért nem foglalkoztunk kellően a néprajz szakembereinek ideológiai fejlettségével, a Szovjetunióhoz, a Párthoz való viszonyával, ezért uralkodik még most is igen széles körben közöttünk a polgári objektivizmus elvtelen magatartása s ezért járult csak csekély mértékben (a lehetségesnél mindenestre jóval csekélyebb mértékben!) hozzá ahhoz a politikai, valamint ideológiai harchoz a néprajz, amely a felszabadulás óta egész fejlődésünk menetét, tempóját megszabta.

Ennek a helyzetnek végleges felszámolása mindenekelőtt való feladatunk.

A pártszerű, pártos munkastílus kialakulatlanságával függött össze sokáig a marxizmus-leninizmus ideológiájában való bizonytalanság, ideológiai tévedések, lazaságok liberális kezelése, általában az ideológiai önképzésben való lemaradás. Pedig a mi etnográfusaink, folkloristáink is megszívlelhetnék Tolsztovszavait, aki a szovjet folklorisztika 1948-ban volt nagy kritikai megvizsgálása során leszögezte, hogy ne vonakodjék egy kutató se leülni a marxizmus-leninizmus »iskolapadjába«, hiszen saját tudománya elvi elmélyítésében kap határtalan segítséget. S hogy ez mennyire így van, azt legutóbb éppen a marxizmus téves nyelvelméletének bírálata, a sztálini tanítás a nyelvről bizonyíthatta be az egész tudományos világ számára. Mindenki megértette, hogy minden szak-tudomány elvi biztonsága, tudományos elmélyítése számára a marxizmus-leninizmus tanainak zseniális sztálini alkalmazása mutatja az egyedül biztos utat.

A néprajz hazai kutatóinak nagy feladatuk, munkájuk elengedhetetlen előfeltétele, hogy megtanulják a marxizmus-leninizmus alkotó alkalmazását. Hogy ezt elérjük, az eddiginél tervszerűbben, alaposabban kell elsajátítanunk a marxizmus-leninizmus elméletét, a sztálini tanítást. Ezen a téren kemény munkával kell behoznunk néprajzi kutatóink meglévő s nem jelentéktelen lemaradását.

Munkánk sikerének ezek az előfeltételei.

2.

Nem véletlen, hogy *komoly eredményei ellenére*, a magyar néprajz helyzetét ily súlyos szavakkal kellett jellemeznem, s fájdalmunkra, nem állíthatjuk, hogy a felszabadulás óta valóra váltott munka méltó ahhoz a hatalmas emelkedéshez, amit dolgozó népünk a fordulat éve óta a szocializmus építésében elért. Ez az elmaradás következik a magyar néprajz tudományának történetéből, azokból az elméleti, ideológiai tévedésekből, amelyek évtizedek óta meghatározták a magyar néprajz általános politikai irányát. Hiba lenne azt állítanunk, mintha a magyar néprajz története csak politikai tévedéseket mutatna föl. Tudományunk történetében is megtaláljuk a baloldali, plebejus irányzatot, megtaláljuk a felelevenítésre érdemes forradalmi hagyományokat is. Tessedik Sámuelről, Berzeviczy Gergelyről kezdve hosszú azoknak a sora, akik a XVIII. század óta felhívták a figyelmet a parasztság tűrhetetlen állapotára s nem egyszer oly gondolatokat pendítettek meg, melyeknek elvi tisztaságú kidolgozása csak a marxizmus-leninizmus tudományában vált lehetségessé. Így, hogy csak néhány példát említsek, már Tessedik is beszél 1784-ben a parasztságon belül a »vampir és despota« parasztokról, Berzeviczy 1804-ben már a jobbágyság karaktervonásait a paraszti munka természetéből és társadalmi jogi elnyomottságából magyarázza. A népköltészeti gyűjtés pedig nálunk is — hasonlóan például az orosz, a lengyel nemzeti költészet felemelkedő korszakaihoz — összekapcsolódott íróinknak forradalmi eszméivel: a népköltészeti forma, a népi hang megtalálása elválhatatlanul együttjárt a forradalmár eszmeiséggel Puskinnál is, Miczkiewicznél is éppúgy, mint Petőfinél. Nem véletlenül nyilatkozik Petőfi oly különös szeretettel úti leveleiben Erdélyi Jánosról, népköltészetünk első jelentős elméleti írójáról és rendszerezőjéről. Kriza alakja pedig, kit Arany János, Gyulai Pál buzdítottak gyűjteménye publikálására, valóban közel száz éve úgy áll a magyar irodalom, költészet ismerői előtt, mint népköltészetünk legszebb virágainak, »vadrózsáinak« gyűjtőgyűjtője. Ha haladó hagyományainkra gondolunk irodalmunkban, a magyar népköltészet gyűjtőit e sorból ki nem hagyhatjuk. Nem is véletlen, hogy Bartók Béla, amikor a parasztság forradalmi hangját akarta megzendíteni, Erdélyi gyűjteményéhez és az egyházi főhatóságától, püspökeitől annyit üldözött, a szegényparasztság körében élő Kálmány Lajos gyűjteményéhez fordult. Bartók alakja példa előttünk a nemzeti, népi hagyományt és az igazi nemzetköziséget látó, a szocializmust elutasító tudósra is. Találunk a magyar néprajz körében tudóst, aki, mint Bíró Lajos újguineai kutatása során a humanizmusnak, a gyarmati kizsákmányolást elítélő tudósnak azt a hangját üti meg, mint nagy orosz elődje, Mikluho-Makláj. Nem is egy néprajzi kutatónk, mint Orbán Balázs, Herman Ottó politikailag is élesen állástfoglaltak s szakítottak a kor társadalmi problémáival nem törődő, »objektív« tudós kényelmes állásfoglalásával. Katona Lajost, valamint Király Györgyöt pedig már megérintette a szocializmus korabeli elmélete, már a munkásosztály kérdésére is tekintettek,

s a néprajz kérdését szerették volna kiszabadítani a pusztán paraszti romantika köréből.

Mindez azt mutatja, hogy a magyar néprajznak szinte minden korszakban megvolt a maga plebejus, forradalmi, vagy legalább is haladónak nevezhető hagyománya. Azt ne vizsgáljuk, hogy Tessedik is, Berzeviczy is a legnagyobb keserűségben, üldöztetések közepette haltak meg, művükre feledés borult, hogy Erdélyi és Kriza számára népköltészeti munkásságuk csak személyes anyagi terheket hozott, hogy Kálmány napokig hevert holtan piszkos, nyomorult szobájában, míg észrevették halálát, hogy munkásságát városa feledte el először, hogy Orbán Balázst ellenzéki magatartása miatt még Mikszáth is csak gúnyolta országgyűlési karcolataiban s hogy Biró, Katona, Király György életműve, mint nálunk a felszabadulás előtt annyié, csak torzó maradt. Persze ez is jellemző ténye a felszabaduláseelőtti helyzetünknek, de nemcsak erre kívánok rámutatni.

Az a döntő ugyanis, hogy a magyar néprajz történetének e forradalmi, haladó hagyományai mellett, ennek ellenére van egy olyan vonala, amely — nem egyszer még e nagy tudósok, gyűjtők művében is — kártékonyan akadályozta tudományunk fejlődését, retrográd, hátráltató mozzanatokat tartalmazott s ideológiailag még a felszabadulás után is fertőzte néprajzi kutatóink gondolkodását. Lenin Tolsztoj bírálataiból, Gorkijnak Tolsztojra való hatalmas emlékezéséből a többi közt az a tanulság, hogy a legnagyobb alkotók igazi megértéséhez is csak az elvszerű, a hibákat is bátran feltáró magatartás vezet, nem pedig az elkendőzés bárminő kísérlete. Nékünk is érdemes tudományunk hibáit feltárni, hiszen ezzel egyetlen érdemét sem tagadjuk le, csak jobban megismerjük követendő feladatainkat. Eddig nem sokat tettünk e hibák feltárására.

A magyar néprajzban — s többé-kevésbé helytálló általánosítással azt mondhatnók: általában az európai néprajz tudományában — három jelentős hibaforrást ismerhetünk fel, olyan hibaforrásokat, amelyek igen sok kutatónk gondolkodását determinálták s távolról sem mondhatjuk, hogy e hibákkal már mindnyájan szakítottunk határozott önkritika útján. Ezek a hibák a következők:

1. néprajzi elméleteinkben, értéktételeinkben megmutatkozó sovinizmus,
2. a narodnyikizmus elméletének különböző általánosításai, tételei,
3. a nyugati kozmopolita irányzatok behatolása, kritikátlan alkalmazásuk.

A sovinizmus néprajzi jelenségeit fölöslegesnek tűnik előttünk sorraverni, mert tán ebből gyógyult ki leginkább tudományunk az összehasonlító néprajzi vizsgálatok során. (Igaz, hogy így esett bele az elvtelen kozmopolitizmus hálójába; de erről majd később.) A Vadrózsa-pörben derült ki, hogy a sovinszta román támadásra Kriza is ugyanily sovinszta dühvel válaszolt s a székely népballadák kapcsán szinte a harmincas évekig nem ült el a harc: román részről Bogreă támadja a magyar kutatókat, míg Visky Károly egy tanulmányában

kétségbevonja, hogy a románság balladáinak erkölcsi nemességben egyáltalán hasonlíthatók-e a magyarokéhoz. A sovíniszta támadások pergőtűzébe került Bartók Béla is a keleteurópai népzene-kutatásai kapcsán, magyar részről éppúgy, mint Petranuék részéről. Az csak jellemző, hogy a mi Bartók Bélánk, aki szinte a sztálini nemzetköziség és patriotizmus elvi álláspontjának magaslatáról ítéli el ezt a sovínizmust s egyszerre tud a nemzeti kincsek gyűjtője és a népek nemzetközi kapcsolatának elmélyítője lenni, maga is ifjúkorában hatása alá került a korabeli sovíniszta mozgalmaknak. Az ő példája is figyelmeztet, hogyan kell kijutni a sovínizmus kicsinyes, gyűlölködő útvesztőjéből. Hogy a sovínizmus mennyire áthatotta tudományunkat, arra talán a legjellemzőbb, hogy a néprajz számára kínálkozó keleteurópai kapcsolatok kutatása, Bartókot nem számítva, a felszabadulásig kimerült ellenséges vitatkozásokban, sovíniszta rágalmakban (gondoljunk a magyar-román tárgyi, szellemi néprajzi, népművészeti, művészettörténeti vitákra), a magyar-szláv kapcsolatoknak a magyar etnikum kialakulásában és történeti fejlődésében oly döntő kérdéseit csak néhány, egészében elhibázott tanulmány vizsgálta csupán. Nemzetiségi néprajzunk kérdéseivel komolyan alig foglalkoztunk, a Magyarság Néprajza négy kötete szinte nem is érinti azt a problémát, hogy mit jelent a magyar nép történetében a keleteurópai népekkel, különösen a szlávssággal való kapcsolata. Múzeumi gyűjtőmunkánkat is ez a sovíniszta elzárkózás jellemezte, nemzetiségi, keleteurópai anyag néprajzi gyűjteményeinkbe csak véletlenszerűen került.

Azt hisszük azonban, hogy a néprajzi sovínizmus jelenségeinek felszámolása már folyamatban van s ezen a területen jutottunk előre leginkább, különösen, ami azt a viszonylag negatív vonást jelenti, hogy a sovínizmus gyűlölködő, burzsoá népellenességét leküzdöttük. Ezen a téren azonban többet kell tennünk, pozitív lépéseket is: így mindenekelőtt a szláv etnikai csoportok, népek szerepét a magyar nép kialakulás-történetében s a honfoglalás utáni alakulásában. Ez a téma feldolgozóira vár s a történészek és nyelvészek mellett igen jelentős az a terület, amit ebben a vonatkozásban néprajzosoknak kell megoldaniok. Előttünk áll ezzel kapcsolatban a keleteurópai népek között elfoglalt helyünk, amelyet a népzene területén Bartók már vizsgált. Magam most teszek kísérletet arra, hogy Mátyás király alakján keresztül egy olyan népszabadító hősmonda alakulását vizsgáljam, amely egy 1550-ből való szlovén népdaltól kezdve a XX. század eleji népköltési gyűjteményekig egész Keleteurópában mindenütt eleven hagyomány volt. A magyar néprajz saját népi hagyományainkat, eredeti vonásainkat is jobban feltárja s egyben a sovínizmus mérge ellen is hatásosabban küzd, ha a lenini-sztálini nemzeti elmélet útmutatása alapján keleteurópai s különösen szláv kapcsolataink minden részletét módszeresen felderíti.

A másik hibaforrása a magyar néprajznak a narodnyik jellegű elméletek felé való elhajlás, ezeknek az elméleteknek szinte tételszerű hangoztatása. Minden bizonnyal ez az a terület, ahol a legszélesebben mutatkozik meg az elmúlt évtizedek hatása mai néprajzi gondolkodásunkra. Révai József nyomaték-

kal utal arra (Élni tudtunk a szabadsággal, Szikra, 1949. 660—661), hogy a népiesek gondolkodásában egy ponton túl még a progresszívnek mutakozó elvek is érintkezést mutatnak a munkásosztállyal, a marxi-lenini elmélettel szembe forduló, ellenséges irányzatokkal s szinte a fasizmus, a reakciós ideológiákkal rokon területre tévednek: a parasztság egyedüli nemzetmentő szerepét hangsúlyozzák stb. Ez az a terület, amelyen a különböző narodnyik tételek gyökeret vernek s hatásuk, állandó jelentkezésük ellen ma is küzdenünk kell, nemcsak a népi irodalom, hanem a néprajz munkáiban. Érdemes röviden sorra venni a magyar néprajzban megmutakozó narodnyik tételeket:

1. legkezdetlegesebb, leginkább eltűnő, de még nemrégiben is megvolt ábrázolási törekvés az az idilli — soha nem létezett — falukép, melyet a magyar jelleg egyedüli igaz kifejezőjének s az ősi magyarság megőrzendő formájának tartottak. Elég, ha itt utalunk Gyarmathy Zsigáné életképeire 1896-ból, amikor a kivándorlók száma ugrásszerűen emelkedett, a két világháború közti néprajzi tárcákra s a Gyöngyösbokrétá »hitelesített« hazug idilljére.

2. szinte napjainkig jellemző volt kutatóinkra az a történetietlen felfogás, az az antidiialektikus felfogás, amely a parasztságunk jobbágykori, a feudalizmus szakaszában kialakult életformáját, gazdálkodási és művelődési formáit mitizálja s úgy állítja be, mint a történet folyamán kialakult »örök«, változatlan paraszti létformát. Szinte minden népköltési gyűjtőnk, Krizától kezdve jómagamig, siránkozott e művelődésforma pusztulásán s a parasztság jobbágykori életformáját nem is egy kutatónk úgy siratta el, mint magának a magyarságnak a pusztulását. Tévedésünkre tán magyarázat, ha nem is mentség, hogy a kapitalizálódás során a falu megtelt a kapitalizmus kulturális szemetével, züllesztő hulladékaival s ez szorította ki az ősi formákat őrző népköltészetet, a száj-hagyományozás érett szépségű népi formáit. A jobbágykori falukép mitizálásába a gazdasági néprajz, ergológia, tárgymorfológia kutatói is sorra mind beleestek s már előttük is úgy tűnt, mintha mezőgazdaságunk fejlődése egyenlő lenne a magyarság elleni bűnnel. Ennek a gondolkodásnak napjainkig ható formája, hogy nemcsak a nagybirtok intenzív gazdálkodását ítélte el, ami egy időszakban politikailag pozitív tett volt, hanem ma is szembenáll a társasgazdálkodás, a szövetkezeti gazdálkodás, a gépesítés formáival.

3. Az előbbiekből következik a város és a falu ellenséges szembeállítás, majdhogynem Varro alapján, aki szerint a falu az istenek műve, a várost csak az emberek alkották (Varro, De re rustica, lib. III. 1.). Ez a felfogás haladás-ellenességével termőtalaja volt a különböző reakciós elméleteknek s nem is egy néprajzi gyűjtőnknek, különösen a vidékieknek, egész munkásságát, értékrendszerét meghatározta.

4. Ezzel a felfogással elválaszthatatlanul összefüggött az a felfogás, amely a két nagy dolgozó osztályt nemcsak elválasztotta, hanem valósággal ellenségeként kívánta szembeállítani. Néprajzi kutatóink, mondhatjuk kivétel nélkül, úgy tekintettek a munkásosztályra, mint olyan osztályra, amelynek a paraszt-

sághoz, tehát magához a magyar néphez nincs köze, itt a néprajzi kutató még olyan kézenfekvő kérdések vizsgálatával sem foglalkozott, mint a kettős foglalkozásúak (bányamunkás-paraszt stb.) problémáival, kikre legutóbb maga Rákosi Mátyás mutatott rá. Még az ú. n. városi néprajz Nyugaton is ismert problémakörével sem foglalkozott senki, mert néhány elvétett megjegyzést nem tekinthetünk említésreméltónak. A munkásosztály megítélésében tehát a néprajz a legreakciósabb, a legelmaradottabb burzsoá felfogás sodrába került s csak a legutóbbi időkben mondhatjuk el, hogy megkezdte a kilábolást belőle. Megmutatkozott ez abban is, hogy a negyvenes években a fasiszta elnyomás idején sem értették meg népi íróink s néprajzi kutatóink a munkásosztály hívó szavát a két dolgozó osztály közös harcára, egységes ideológiai front kialakítására. A magukat baloldalinak tartó népi front tagjai nem tudták levetkezni a narodnyik nézeteket népünk legsorsdöntőbb éveiben s hogy nem fogadtuk el a munkásosztály vezetését, az tán nem legutolsó tényezője a faszizmus elleni harcunk gyöngeségének, a népi front kettéhasadásának, a faszizmus térhódításának a népi ideológiában. Mondani sem kell, hogy ez ellen a felfogás ellen a legélesebb harcot kell vinnünk. De ez önmagában nem elég. Mint a szovinizmus elleni harc során, itt is a pozitív lépések a döntők: hozzá kell fognunk a szovjet példa szem előtt való tartásával a munkásosztály folklóre-jának összegyűjtéséhez, feldolgozásához, az eredmények mielőbbi publikálásához. Erről azonban később kívánok még szólni.

5. Végül nem jelentéktelen vonása volt néprajzunk narodnyik tételeinek az egységes, egyérdekű parasztságról szóló tétel. Bár, mint említettem már, Tessedik is látta egy ilyen falukép tarthatatlanságát, s a két világháború között többen is voltak írók, néprajzi kutatók, s az ú. n. falukutatók (Veres Péter, Erdei, Darvas), akik ezt az elméletet cáfolták, — ha akkor még nem is a marx-lenini tan világosságával — mégis a magyar néprajz leírásaiban, gyűjteményeiben általánosításaiban alig van nyoma ennek a felfogásnak. A magyar néprajz két világháború közötti összefoglalása, a Magyarság Néprajza 4 kötete, szinte sejteni sem látszik, hogy a parasztságon belül osztályellentétek, gazdasági ellentétek vannak s ezeknek az ellentéteknek konzekvenciái megmutatkoznak a népköltészeti alkotások hagyományozásában éppúgy, mint a gazdasági néprajzban, a tárgyak életében, parasztságunk szokásrendjében. Kiss Lajos leírásai a szegénységéről éppúgy nem hatottak néprajzosainkra, mint ahogy a magam próbálkozásai is inkább ellenkezést váltottak ki. Ezen a téren a felszabadulás óta tán a legnagyobb lépést tette előre néprajzi kutatásunk, itt mutatkozik meg a legjobban a szakítás a narodnyikizmus tételeivel.

Ha népi íróink gondolkodásában, alkotásaiban a felszabadulás után jóideig ellenállás mutatkozott bizonyos narodnyik teóriák hatására a falu szocialista fejlődésével, a falusi gazdálkodás szocialista átalakításával kapcsolatban, ez az ellenkezés, ez a narodnyik felfogás a magyar néprajzban nyíltan nem mutatkozott meg. Viszont az is igaz, még kevés tanulmány vizsgálja a falu

szocialistává alakulásának konkrét folyamatát. Ezen a téren jóval többet kell tennünk az eddigénél, bár pl. a tiszai agrárproletariátussal foglalkozó kutatóink múzeumi kiállítása és vizsgálatai már szép eredményeket hoztak.

A magyar néprajzi kutatás harmadik s nem jelentéktelen hibaforrása a nyugati kozmopolita ideológiák behatolása és a felszabadulás utáni szívós jelentkezése. Itt természetesen tudományunk utolsó egy-két évtizedéről kívánunk szólni lehető röviden. A régibb néprajzi irodalmunkra inkább volt jellemző — tán Erdélyi János és Katona Lajos kivételével — az elméleti kérdések, a nyugati szakirodalom iránti érdeklődés hiánya. Viszont a két világháború között a nyugati néprajzi elméletek erősebben terjedni kezdtek. Jellemző az érdeklődés irányára Solymossy Sándor egy tanulmánya (Az ethnológia tárgyköre és módszerei, Ethn. 37: 1.), amelyben a különböző etnológiai irányzatok ismertetése közben éles kirohanást intéz nemcsak Morgan elmélete ellen, hanem ezen keresztül, valósággal ennek ürügyén a dialektikus és történelmi materializmus, a kommunista ideológia ellen s mint követendő irányzatot a bécsi kultúrkör-iskolát állítja oda példának. A két világháború között valójában három nyugati irányzat hatott: a kultúrkör-iskola, különösen fiatalabb tárgyi néprajzi kutatóinkra, valamint ennek Frobenius által túlajtott metafizikus koncepciója folkloristáink, klasszikus-filológusaink egy részére. Rendkívül erősen hatott s részben Katona Lajos ösztönzését vitte tovább a finn földrajz-történeti iskola folkloristáink körében, akik nem vették észre, hogy a motívumösszevetések mechanikus összehasonlításai mögül éppen a népköltészetet megvalósító nép és annak története vész el, s e jellegtelen összevetések valósággal melegágyai voltak a kozmopolita gondolkodásnak. A magyar folkloristák egy kisebb csoportja a két világháború között az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény kötetein keresztül szállt szembe ezzel az elmélettel s a szovjet folklorisztika eredményeinek, példájának hirdetésével harcolt. Végül hatott, ha fölültesen is a maga pszichologizmusával, szociologizálásával az angol funkcionális iskola. Ha igaz is, hogy épp a szovjet eredményekre támaszkodó folkloristáink, köztük elsősorban magam, azért hivatkoztunk a funkcionalizmus eredményeire, mert a magyar néprajz elméleti vidékiessége nem elégített ki, súlyos hibánk volt nem észrevennünk, hogy ez az elmélet látszatra csillogó ötletei, megfigyelései segítségével nem más, mint az angolszász gyarmati kizsákmányolás tudományos segéd-eszköze. Alig palástolt cinizmussal az iskola vezetőegyénisége, B. Malinowski maga bevallotta ezt. E kérdésben épp a szovjet folklorisztika hasonló hibáinak feltárása vezetett bennünket a helyes útra, valamint azok a tanulmányok (különösen Potyehin tanulmányaira gondolunk), amelyek a nyugati néprajz teljes politikai züllését állítják elénk. Ha küzdünk is a felszabadulás óta a kozmopolita irányzatok ellen (pl. Vajda László bírálata a bécsi-iskoláról), a gyakorlat azt mutatja, hogy nem egy tanulmány szemléletében, problémafelvetésében még ezeknek az irányzatoknak a hatása eleven. Aligha kell a jelenlegi világ-helyzetben hangsúlyoznunk e kozmopolita ideológiák elleni harc fontosságát.

A magyar néprajz történetének ilyen elvi-kritikai összefoglalása, úgy hisszük, szükséges kiindulópont volt, hogy egyáltalán felvethessük szerepét kulturális forradalmunkkal kapcsolatban. Ismét hangsúlyozni kívánom, hogy ez a bíráló nem kívánja, hogy elfeledjük azokat a nagy eredményeket, melyekre néprajzunk jogos büszkeséggel mutathat rá. Az a tény azonban, hogy eddig mindig húzódoztunk, vajmi csekély kivétellel, a kritika és önkritika alkalmazásától, fékje volt pártszerű munkánknak, fékje volt a tervszerű, ideológiailag szilárd, eredményes kutatások megvalósulásának. Úgy érezzük, hogy ez kritikai-önkritikai vizsgálódásunk kezdete s így lépünk rá arra az útra, amelyen haladva eljuthatunk a magyar néprajz marxi-lenini kidolgozásához. Így válhatunk tevékeny munkásaivá dolgozó népünk kulturális forradalmának.

3.

Milyen területeken várnak ránk feladatok a kulturális forradalom eredményesebbé tételében, hogyan szolgálhatja a néprajz — legkülönbözőbb szakmai területein keresztül — népünk kulturális felemelkedésének ügyét?

A következő két feladatot vesszük most vizsgálóra, úgy ahogy egy ilyen elvi vizsgálódás keretei megengedik.

a) a falusi osztályharc kérdéseinek történeti és jelenkori vizsgálata, az eredmények feltárása, a politikai harc számára való hasznossá tétele,

b) a »formájában nemzeti, tartalmában szocialista« sztálini elvének gyakorlati megvalósulásában, a szocialista kultúra magyarországi felépítésében való részvétel, a haladó hagyományok népi anyagának gyűjtése, a születő, előttünk alakuló szocialista kultúra jelenségeinek (folklorizáció stb.) vizsgálata, a régi és új népi anyag feldolgozásában való szakértői, tanácsadó és bíráló részvétel.

Ha soravesszük ezt a két területet s egy kissé részletesebben is elemezzük feladatainkat, a következőket kell szem előtt tartanunk.

a) A falusi osztályharc jelenlegi szakaszában, amikor a szocializmus falusi építése (gépesítés, állami üzemek, tszcs-k) egyelőre a mennyiségi felhalmozódás állapotában van s várhatjuk e fejlődés minőségivé való átesését, a mai magyar falu alakulásának, változásának vizsgálata a néprajzra rendkívüli feladatokat ró. Előbb azonban rá akarok mutatni egészen röviden arra, hogy a falusi osztályharc *néprajzi* vizsgálata a maga történeti kérdéseit sem tisztázta még. A történeti néprajzi vizsgálatoknak ezen a téren még rendkívül sok a tennivalója, különösen ha arra gondolunk, hogy a korai kapitalizmus időszakában a falusi osztálytagozódás, sőt osztályharc bizonyos jelenségei már feltűnnek. Mindennek a néprajz jelenségein keresztül való történeti vizsgálata eddig nem történt meg.

De számunkra a legfontosabb kérdések a *mai* falu, a parasztság *mai* alakulásában jelentkeznek. Még a szocialista falu, tanyaközpontok, tszcs-k végleges kialakulása előtt, sőt most a leginkább, figyelhetni meg a falusi osztály-

harc fokozódó kiéleződését, ami azt is jelenti, hogy a paraszti osztálytagozódás, ellentétek történeti, közelmúlti adatait is most a legjobban vizsgálhatni (így Katona Imre legújabb kutatásai!). A kulturális forradalom megteremtő indítékait, a termelőeszközök és módok, az egész gazdálkodási mód megváltozásában kereshetjük s itt kell a néprajz módszereivel is *konkrét elemzéseken keresztül* bebizonyítanunk, hogy a tszcs-k, gépállomások, a termelés megváltoztatása hogyan változtatja meg a társadalmat és a kultúrát. Gazdasági néprajz, folklóre így kapcsolódhatik össze egy közös politikai munkában. S a néprajz számára itt valóban hatalmas perspektívák tárulnak. Említettem, hogy a kapitalizálódás következtében mint züllött a falu régi hagyománya s helyette csak a városi selejtet kapta. Ez a helyzet vezette félre, tette narodnyikká igen sokszor a kelet-európai s köztük a magyar néprajzi kutatókat. A szocializmus ezt a helyzetet felszámolja. A haladó hagyományok közé szervesen beépülnek népművészetünk, népköltészetünk, népzeneünk motívumai: a szocialista gazdálkodás, az emelkedő életszínvonal felemeli a nemzeti formákat, új, szocialista tartalommal tölti meg. A vezető munkásozttály így teremti meg a kultúra új, magasabb típusát, így emeli fel a sovinizmus veszélye nélkül a nemzeti kultúrákat, soha nem látott virágzásra. Tolsztov vizsgálja egyik tanulmányában (A lenini-sztálini politika nagy győzelme. Szovj. Etn. 1950. 3 pp.) a középpázsiai népek hatalmas kulturális felemelkedését, népi kultúrájuk új kivirágzását a szocializmus időszakában, Sztálin építőmunkája nyomán. Ennek a helyzetnek bekövetkeztét már számos jelből megfigyelhetni hazánkban is. A népi hagyományok új tartalommal telítődnek s üzemekben, falvakban egyaránt megjelenik az az *eleve új*, amely a szocialista tartalmat, nemzeti formát egy egységben adja a munkásozttálynak, parasztságunknak: most van hát megszületőben valójában az egyetemes nemzeti kultúra, amely közben eltéphetetlen szálakkal kapcsolódik a munkásozttály nemzetközi felszabadító harcaihoz.

Így a mai falu alakulása, a már több helyen feltűnedező *egészében* szocialista falu a munkásozttály és a parasztság szövetségének kérdését élénk állítja, mint *néprajzi* problémát is. Sztálin a következőket írja:

»Az összefogásra nem azért van szükség, hogy fenntartsuk és örökéletűvé tegyük az osztályokat. Az összefogásra azért van szükségünk, hogy a parasztságot közelebb hozzuk a munkásozttályhoz, hogy átneveljük a parasztságot, átalakítsuk individualista lelki alkatát, átformáljuk a kollektívizmus szellemében és így előkészítsük az osztályoknak a szocialista társadalom alapján való felszámolását, megszüntetését. Aki ezt nem érti meg, vagy nem akarja elismerni, az nem marxista, nem leninista, hanem »parasztfilozófus«, aki nem előre néz, hanem vissza.« (Sztálin művei. 11: 231. Szikra, 1950.)

Sztálinnak ebben a tételében nemcsak a parasztság és a munkásozttály szövetségének kommunista perspektívája lelhető fel, hanem azok az alapelvek is, amelyek szerint a munkásozttály és a parasztság egymással való szövetségének fejlődési fokozatai, társadalmi, kulturális közeledésének fokozatai alakulni

fognak, a falu és város közötti szakadék felszámolásának folyamata is benne van. Ez a tétel pedig segít a munkásosztály és a parasztság néprajzi kérdéseinek helyes megoldásában is, segít a kulturális forradalmunknak a néprajzi anyag felhasználási megoldásainál is. A néprajz a munkásosztály és a parasztság szövetségének s az osztály nélküli társadalom kialakulásának fokozatainak azokat a jelenségeket kell, hogy vizsgálóra vegye, azokat a törvényszerűségeket igyekezzék megállapítani, amelyek a munkásosztály és a parasztság közös kulturális formáinak és mondanivalóinak kialakítását elősegítik. Ez azonban átvezet a következő kérdésünkhöz.

b) Hogy a sztálini tételt — kulturális forradalmunk alapelvét — »a formájában nemzeti, tartalmában szocialista« elvet magyar művelődésünk területén megvalósíthassuk és a munkásosztály, valamint a parasztság közös»kulturális nyelvét« kialakíthassuk, ránk a következő feladatok megvalósítása vár :

1. Haladó hagyományaink sorába nem is utolsó soron tartozik a magyar népköltészet anyaga, nemcsak azért, mert népköltészetünket őrző és alakító, a maga életének tükrözését adó osztály a dolgozó parasztságunk volt (a kulákság, a zsírosparasztság szerepe ezen a téren jelentéktelen), hanem azért is, mert a népköltészet anyagában is, formájában is alkalmas arra, hogy a kulturális forradalom új szociális tartalmak kifejezésére használja fel. Szinte azt mondhatjuk, az ilyen felhasználásnak nagy történeti háttere van. Orosz népmese-gyűjtőket deportáltak köteteik antifeudális, antiklerikális tartalma miatt, Dzsambul kazah hőseikkel agitált a cárizmus ellen ; Carlyle megemlékezik a párisi utcai balladák forradalmi, jakobinus agitációjáról. A magyar népköltészet (pl. Bartók-kórusok, Erdélyi János, Kálmány-szövegekre stb.) felhasználása is mutatja, hogy a politikai tartalmak, a szocializmus igazságainak propagálására, egy kulturális tömegforma kialakítására éppen »közköltészeti« jellegénél fogva népköltészetünk, dallamaink, szövegeink egyaránt a legalkalmasabbak. Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy Lenin milyen nagy figyelmet szentelt a népköltészet alkotásainak s kifejezte, hogy a bilinákban, népmesékben milyen forradalmasító népi vágyakozás öltött formát. S Gorkij mutat rá (v. ö. Irodalmi tanulmányok, Szikra, 1950, 397.), hogy a népköltészettől távol áll minden pesszimizmus, még a legkeservesebb elnyomatás idején is a győzelmes reménykedés hangját szólaltatja meg. Így ír Gorkij : »Igen fontos megjegyeznünk, hogy a folklórtól távol áll a pesszimizmus, noha a folklór megteremtői nehezen, keservesen éltek ; rabszolgamunkájukat minden értelmétől megfosztották a kizsákmányolók, egyéni életük pedig jogtalan és védtelen volt. De mindamellet a közösségbe belegyökeredzett halhatatlanságának a tudata, s az a meggyőződése, hogy minden ellenséges erő fölött győzedelmeskedni fog. A folklór hőse, az »együgyű«, akit még apja és testvérei is megvetnek, mindig okosabbnak bizonyul náluk, mindig legyőzi az élet összes nehézségét, éppúgy, mint ahogy BölcS Vaszilij is leküzdi ezeket.«

Hogy mennyire döntőnek tartja a haladó hagyományok sorában a marx-lenini ideológia a népi alkotásokat, elég, ha hivatkozunk Zsdánov felszólására a szovjet zenei szakemberek tanácskozásán a SzK(b)P Központi Bizottságában (L. Zsdánov: A művészet és filozófia kérdéseiről, Szikra, 1949. 66.), ahol több helyen, valamint igen nagy nyomatékkal utal a népzene, a népi dallamok fundamentális jelentőségére a szocialista műzene kialakításában.

Azt kell mondanunk, hogy a népköltészet alkotásai még tartalmukban is segítenek tudatosítani, nem egyszer a munkásosztály forradalmi ideológiáját, segítenek — sokszor egy tréfásnak ható történeten keresztül — megértetni aktuális feladatainkat. Hadd idézzek egyetlen, anekdótikus magyar adatot. Kálmány Lajos gyűjteményéből az első világháború idejéből s a Rudolf királyfihoz érdemtelenül kapcsolódó mondák közül való. Így hangzik: »Mikor a mostani világháború kitört, a bujdosó Rudolf ezt üzenete apjának Bécsbe: Édös tanító apám, hallom, hogy bajban vagy. Haza jönnek-e megsegíteni? — Gyere lelkem gyerököm, — üzenete vissza a király — rúzsákkal rakatom ki az utadat. — Inkább Rócsildfejekkel rakasd ki! — üzenete vissza Rudolf a kengyelfutóval. — Azt az egyet nem töhetöm, édös fiam, — felelte a király — mert ők nyomják neköm a pénzt a háborúhoz. — Így hát nem is jött haza Rudolf királyfi.« — (dr. Hermann Antal: Rudolf királyfi a mondában. Ethn. 27: 10.).

Népi formában világosan elmondja a kapitalizmus és imperializmus elválaszthatatlan összefüggését. De ilyen történeteket a különböző antifeudális, antiklerikális, kulákellenes mesék, anekdóták közül seregével válogathatunk. Nagy kár, hogy ezt az anyagot, a magyar és nemzetközi anyagot, eddig még nem használtuk fel politikai munkánk során eléggé. Az egész dolgozó nép fel-emelésére alkalmas közköltészeti forma első, legáltalánosabb lépcsőfokának tehát a folklorisztika által nyújtott formák a legmegfelelőbbek. Itt — Marót Károly terminusához fordulunk — valóban évszázados, évezredes »járatok« sietnek az új tartalom, a szocializmus segítségére. Ebbe a formába épülhet, ezen keresztül fejeződhetik ki s építheti a következő, magasabb lépcsőfokokat az egyéni írói alkotás, folklorizációjának ez lesz a szocialista módja. A folklorizációnak ilyen megvalósulásairól már a szovjet folkloristák be is számolhatnak, mikor pl. Solohov műveinek népi áttételeiről, folklorizációjáról közölnek konkrét adatokat. (Krupjanszkaja—Szutarceva: Egy kozák kolhoz-falu vizsgálata.) S ezeken a fokokon épül az osztály nélküli társadalomban majd az a művészet, irodalom, zene, amely a maga legbonyolultabb problémáit is az egész közösség számára adja. Ez a perspektívája a szovjet irodalomnak, ez határozza meg magasrendűségét, ahogy Szolovjev írja: »A mi szemünkben egy művészi alkotást népiesnek nevezni a lehető legnagyobb elismerés. A népiesség feltételezi azt, hogy a legmagasabb eszmei tartalom, a valóság mélyébe való behatolás egyesül a művészi forma tökéletességével, az egyszerűséggel és a legszelebb tömegek számára való érthetőséggel.« (B. Szolovjev: Újítás és hagyományok.

Irodalomtörténet, 1950: 10.) De most mi nem ezekkel a számunkra még távolibb perspektívákkal kell, hogy foglalkozzunk.

Feladatunk, hogy a népköltészeti publikációk sorozata, tekintettel politikai feladatunkra, a szocialista tömegkultúra igényeire ismét szervezetteren az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* köteteivel s a történeti folklorisztika anyagának kiadásával újra meginduljon. Zenei téren Kodály Zoltán és munkatársai már hozzákezdtek anyaguk publikálásához, az első kötet a közeljövőben jelenik meg. Nyomatékkal kell leszögeznünk, hogy aggályos a magyar népköltészet egyéb területeinek és a néptánc-publikációinknak akadozása. A legsúlyosabb mulasztásnak kell tekintenünk, hogy hat éve nincs mód népköltészeti anyag publikálására; itt szakembereink könnyelműségére, munkájuk rossz megszervezésére, agitációjuk bátortalanságára is rá kell mutatnunk. A szovjet folkloristák határozatukban Gorkij nyomán joggal mutattak rá: »*A folklore az egész nemzet ügye.*« (N. Leontyev, Novij Mir, 1948. IX.) Sajnálatos, hogy ezen a téren a magyar néprajzi közvélemény sem látta hosszú ideig teljes komolysággal a folklore fontosságát, kulturális forradalmunkban való jelentős szerepét. Ezen a téren szégyenletesen elmaradtunk a Szovjetunió s a népi demokráciák publikációitól.

2. Népköltészeti hagyományaink felhasználása a nemzeti forma kialakításában, a tömegkultúra formáinak kialakításában vitt szerepe mellett nem feledkezhetünk meg arról: mi az az új, ami születik, falun s üzemekben, a munkásosztály körében. A tömegkultúra új szocialista elemeinek vizsgálata (pl. a néptánc-mozgalmat feléledése nyomán hogyan alakul országsszerte falun-városon a tömegtánc), a folklorizáció szocialista jelentkezései (fali újság-rajzok, rigmusok), valamint azoknak a jelenségeknek a vizsgálata, hogy a faluról üzemi, építkezési munkára, bányába kerülő dolgozók és a munkásosztály együttélése, egybeolvadása a népi formák és tartalmak milyen továbbélését, átalakulását, milyen új formák, szokások kialakítását teremtik meg.

Különös nyomatékkal kell azonban hangsúlyoznunk, hogy a munkásosztály folklore-jának vizsgálata távolról sem azonos a munkásosztály körében továbbélő paraszti szóhagyomány, költészeti formák vizsgálatával. Jól tudjuk, ez a terület is csodálatos, váratlan gazdagságú eredményeket hozhat, gondolkunk csak a nemrégiben elhunyt, Sztálin-díjas Bazsovnak az urali bányászok közt gyűjtött meséire, azokra a szovjet népköltészeti publikációkra, amelyek a munkásosztály körében élő népköltészeti anyagot gyűjtötték össze. Ezen a téren ugyanis a szovjet folklorisztika más példákkal is szolgál s minékünk ezeket kell követnünk. A szovjet folkloristák összegyűjtötték az 1905-ös, 1917-es forradalmi munkásdalokat, a munkásosztály körében született harcos költői alkotásokat, összegyűjtötték azokat az emlékezéseket, amelyek a munkásosztály forradalmi harcaival állanak összefüggésben, amelyek a nagy vezérek, Lenin és Sztálin alakját éneklik meg. Mindez megmutatta — mint a Nagy Honvédő Háború népköltészetének összegyűjtése is — hogy a népköltészet forrásai ma

is élnek, nem apadtak el, sőt új erőre kaptak s azt mutatja, hogy a munkásosztály körében végzendő vizsgálatoknak tág tere van. Arról nem is akarok szólni, hogy pl. Levonevszkij-nek »A Zalomov-család« c. gyűjteménye nemcsak egy forradalmi munkáscsalád visszaemlékezéseit fogja össze, hanem megvilágítja Gorkij egyik legnagyobbhatású regényének, az Anyá-nak eleven, történeti háttérét.

Ezen a téren mi, magyar folkloristák a semminél is kevesebbet tettünk. Ideje, hogy mulasztásainkat pótoljuk. A siófoki néprajzi értekezletünkön, ahol mai előadásom vázlatát bemutattam, elhatároztuk, hogy egyik ipari nagyüzemünkben hozzákezdünk munkásosztályunk körében forradalmi, harcoshagyományainak összegyűjtéséhez. A csepeli Rákosi Mátyás műveket választottuk s már annyit mondhatok, Drahos Lajossal való első beszélgetésem után, hogy ennek a területnek gondos felkutatása merőben új világot fog feltárni előttünk. S bizonyára abban is része lesz, hogy néprajzosaink narodnyik szemléletének maradványait is legyőzze. Ennek az anyagnak a módszeres gyűjtése, valamint publikálása, a történeti folklore anyagához hasonlóan elsőrendűen fontos, sőt *publikálása* előbbrevaló, ezen a téren ugyanis még egyáltalán nincs anyagunk. (Nem jelenti ez természetesen azt, hogy a történeti folklore anyagának gyűjtését, a falusi folklorisztikai vizsgálatokat abba kellene hagynunk.)

3. Az eddigiekhez kapcsolódóan egész röviden itt említjük meg, hogy irodalmunk új stílusát is segítheti a népi alkotások tanulmányozása. Irodalomtörténeti törvényszerűségnek tekinthetjük, hogy a népköltészet minden nemzet irodalmában a forradalmi romantika és a népi realizmus ösztönzője, megteremtésének részese volt. Ez a két tényező pedig szülője a szocialista realizmusnak.

Figyelmeztetnünk kell azonban itt arra, amire Sokorski is felhívja a figyelmet egy elvi jelentőségű cikkében (A népi művészet helyes értelmezése, Polska Stuka Ludowa, 1950. 5.), hogy a népi formák külsőséges átvétele, merev imitálása — formalizmus szülője, aminthogy a népi művészkedések kulák ágazataiban formalizmussá is vált. (Ez a jelenség különben megellelhető az izmusok primitív és paraszti művészeti imitációiban, »átköltéseiben«, ahol éppen a szocialista tartalom hiányzik és föllépésük éle éppen egy a dolgozókat összefogó kultúra megszületése ellen irányul, szélsőségesen individualista stb.)

4. A kulturális forradalom új nemzeti formanyelvének megteremtésében jelentős szerepet visz népi táncmozgalmunk is. Ez a mozgalom már valóban kezdi teljesíteni funkcióját: a munkásság és parasztság szövetségét, közös kulturális formáit igyekszik megteremtteni. A néprajz e téren gyűjtőmunkában sokat tett, de feladatait egyáltalán nem fejezte be. A gyűjtés eddigi anyagának átvizsgálása, a publikálás meggyorsítása, a táncmozgalom szükségleteinek felmérése, segítségükre sietés még a feladatunk, valamint a további gyűjtés megszervezése is. Itt is a régi paraszti formák mellett a születő új anyagának gyűjtésére és rendszerezésére is törekednünk kell.

5. A néprajz anyagának alkalmazása, teremtő felhasználása a tömegkórusok, énekkarok, új énekestílus megteremtésében is nélkülözhetetlen. Tekintettel arra, hogy ennek a területnek a metodikája, pedagógiai gyakorlata Bartók és különösen Kodály zenepedagógiai munkája nyomán a legjobban megszervezett, ezzel a kérdéssel részletesen nem foglalkozom. Helyes lenne azonban kritikailag vizsgálóra venni, hogy a népi dallamaink iskolai tanítása, a tömegkórusokban való alkalmazása ellen nem mutatkozott-e veszélyes baloldali elhajlás a proletkult irányzata felé, amely nem egy területen jóidőre megbénította, sokhelyen nemrégiben is akadályozta a kórus és táncmozgalomban népi formák alkalmazását. Amennyiben ilyen irányzatok még elevenek, le kell lepleznünk azokat.

6. Soványabb anyagot nyújtó terület, de számba kell vennünk dramatikus játékainkat és bábos hagyományainkat is. Ennek az anyagnak felhasználása elsősorban az ifjúsági propagandában és kulturális munkában történhetik meg, ez azonban nem lekicsinylendő terület. Emellett a különböző dramatikus játékok formáit aktualizálva, politikailag alkalmazva a falusi agitációban is rendkívül jól lehetne felhasználni, a falusi színjátszó csoportoknak egyik házi agitációs formáját adhatná ez a hagyományréteg. A szovjet kutatások bizonyítják, hogy ez az anyag a kolhozokban a legnépszerűbbek közé tartozik.

7. A népi disztóművészet területe, annak minden formája felhasználható számunkra. Itt a példák tömege áll előttünk. A színházi viselet, a táncsoportok viseletformáitól kezdve a népi háziipar kifejllesztéséig az alkalmazásnak, a tömegformák megteremtésének számtalan módja áll előttünk. Elég, ha rámutatunk arra, hogy pl. a régi palechi népi festőművészet (Gorkij önéletrajzi regényében külön is ír erről), amely egyházi jellegű volt nemzedékek gyakorlatában, a szocializmusban a régi formák felhasználásával új szocialista népi művészetet teremtett, nemzetközi művészeti nagydíjakat nyertek, számos szovjet népművészeti monográfia foglalkozik velük. Ilyen fajta jelek már megmutatkoznak nálunk is, egy ilyen új szocialista, politikai tartalommal telített népművészeti alkotásról számol be az Ethnographia legújabb számában (Ethn. 61: 233.) Manga János. Vagy említhetem az ukrán népi kerámia feltámasztását: (L. V. Kurilyceva: Ukrán népi művészet, Moszkva, 1947.) külön művészeti arteleket alapítottak, ahol a régi mesterek anyagi gond nélkül tanítják a népi formákra az új művésznemzedékeket, kik a hivatásos művészet rangját elérték, de ugyanez a helyzet a szőnyegszövőkkal, fafaragókkal stb. Ukrajnában a Nagy Honvédő Háború előtt már — hogy a méretekre egy példát hozzak — 109 sor-hímzési artele volt, ahol 54 000 mesternő dolgozott a régi művészi hagyományok felélesztésén.

Ezen a területen nagy nálunk az anarchia, a szervezeti zűrzavar, a kapitalista kizsákmányolás maradványa, a régi művészi formák összezavarása, stílustalan kísérletezés. Sürgős szükség, mert egyszerre tartozik a kulturális forradalomra is, népgazdaságunk érdekeire is, hogy ezen a téren a néprajz szer-

vezett bevonásával necsak a tudományos elbírálás lehetősége adassék meg, — ez a Néprajzi Múzeum bevonásával megtörtént — hanem a néprajz illetékes szakemberei segítsenek kidolgozni egy olyan tervet, amelynek révén népi diszítő-művészetünk legszebb ágazatai haladó tartalommal feltámadhatnak s házi-iparunk magasrendűbb megszervezésének is alapját vethetik meg. Ezt is jelenti az az új törvényünk, amely a Népművészeti Intézet-ről szól.

8. Ugyanilyen tervszerű munkával kell segítségére sietnünk építőművészetünknek is: soha ilyen nagyarányú építkezés hazánkban nem volt, se városban, se falun. Új városok, városrészek, tanyaközpontok, faluk alakulnak. A formalizmus ezen a területen valósággal dühöng s ugyanakkor fenyeget a Csabai Rezső és Padányi-Gulyás-féle s a régi Lechner-i romantikus, narodnyik építkezési stílus káosza. Itt is segítenünk kell. Tudomásom szerint a szovjet építészet a népi építkezés formáinak *alapelveit*, nem pedig külsőségeit, esetlegességeit igyekszik belevinni építkezésének stílusába, ez megmutatkozik az egyes szovjet köztársaságok külön építkezési stílusain is. Ebből a példából kell nekünk is tanulnunk: népi építkezésünk szerkezeti alapelveinek felkutatásával, építészeinkkel való megvitatásával. Itt azonban különösen kell vigyáznunk: hiszen a paraszti építkezés *rendeltetése* és a mi szocialista építkezésünk *rendeltetése* között akkora a mennyiségi és minőségi különbség, hogy itt a legkönnyebb valami naiv romantikába süllyedni; meg kell tehát állapítani, melyek azok az építkezési formák, szükségletek, ahol a népi építkezés alapelvei valóban harmónikusan felhasználhatók.

9. A kulturális forradalomban szerep vár néprajzi múzeumainkra is, lévén a múzeum a tömegnevelésnek, politikai agitációinak egyik fontos eszköze. Fővárosi és vidéki néprajzi kiállításainknak állandó részeiben a magyar és nemzetközi anyagon egyaránt érvényesülnie kell elsősorban a marxista-leninista tudományos szemléleti módnak, másrészt múzeumainknak tudatosítaniuk kell a magyar dolgozóknak a magyar népi hagyomány lényeges vonásait és meg kell mutatniuk az új, szocialista társadalom megvalósulásait, perspektíváit. Néprajzi kiállításainknak még számtalan külső nehézséggel kell megbirkóznunk, de ezt a feladatot kell a tárgyi akadályok ellenére is mielőbb megvalósítaniuk.

4.

Befejezésül — s valóban egész röviden — rá kell mutatnom egy kérdésre. A magyar néprajz jelenlegi szervezeti formái között az itt vázolt, szerintünk nagyjelentőségű, szakmai és politikai feladatainak nem tud megfelelni. Az Egyetemi Néprajzi Intézet oktatómunkát végez, a Néprajzi Múzeum pedig elsősorban a materiális kultúra tárgyainak gyűjtésével, a gazdasági néprajz kérdéseivel foglalkozik s bár az Etnológiai Adattár, kéziratár s fonográf-, hanglemezgyűjtemény ott tárol — de csak *tárol*, hangsúlyozzuk ezt! — nem alkalmas, hogy a kulturális forradalmunk folklorisztikai, tudományos bázisa legyen. Akár a Néprajzi Múzeum, akár az Egyetemi Néprajzi Intézet mellett

működő s egyben a Népművészeti Intézettel együttműködő Folklorisztikai Kutató Intézetet kell felállítani, hogy az itt fölvetett kérdések megoldásához szervezett formában hozzáfoghassunk. Igaz, egyelőre kevés a politikailag és szakmailag kellően felkészült káderünk, azt hisszük azonban, hogy feladataik közepette nevelődnek és fejlődnek kutatóink. Hiszen a Párt, kormányzatunk nagyobb feladatok megoldására is bátran állított oda menetközben fejlődő, erősödő kádereket. E téren is a szovjet példa áll előttünk. A szovjet folkloristák munkájukban megnyilatkozó fogyatékoságok bírálata során a többi közt a következőket szögezték le: »Mi eléggé világosan számot adtunk magunknak arról a nép és párt előtti nagy felelősségről, amely ránk hárul. Számunkra világos, hogy a nép ideológiai nevelésének milyen hatalmas fegyvere a folklóre. Ezért igen felelősségteljes az a feladat, hogy a folklóre problémáját helyesen világítsuk meg és hogy tudósaink résztvegyenek a szovjet folklóre fejlődési folyamatának megszervezésében.« (A szovjet folkloristák munkája fő foglalkozásainak és feladatainak megvitatása a Néprajzi Intézet Tudományos Tanácsának ülésein, Szovj. Etnografija 1948.)

Mi is érezzük felelősségünket, érezzük, hogy népünk ideológiai nevelésében, kulturális fölemelésében milyen hatalmas, milyen megtisztelő és felelős munka várna ránk. Előadásom befejezéséül javasolni szeretném, hogy az Akadémiai II. osztálya vegye vizsgálóra s terjessze az illetékesek elé döntésre egy létesítendő Folklorisztikai Kutató Intézet tervét.

AZ ELSŐ VÉRES MÁJUS 1-E A VIHARSAROKBAN

(Adatok a békésmegyei agrárproletár-mozgalom folklorejához.)

Írta: KATONA IMRE

1950 szeptember—októberében az agrárszocialista mozgalmak legelső jelentkezésének emlékeit kutattam Békésmegyében az Országos Néprajzi Múzeum megbízásából. A visszaemlékezések, adatok, emlékek váratlan bősége miatt főként az 1891-es megmozdulásokra kellett szorítkoznom. A kérdés néprajzi szempontú feltárása még töretlen utakon jár, néhány dolgot leszámtva.¹

A gazdasági, társadalmi fejlődés 1890-ig.

A török uralom után Békésmegye volt az ország egyik legjobban elpusztított területe.² Az újonnan megadományozott földesurak birtokaikat saját kezelésben műveltették az ország legkülönbözőbb részeiből toborzott zsellerekkel, jobbágysággal stb. A beilleszkedés az új keretekbe a lakosság minden rétegének nehezen ment. »Fent« a földesurak birtokpörei, »lent« a heterogén eredetű paraszti közösségek állandó villongásai jellemzik a kezdet nehézségeit.³ Így a tolnamegyei Zombárol Békésmegye határára települt orosháziak⁴ első küzdelmeikre ma is így emlékeznek:

»Itt (t. i. Orosháza mellett) vót a vásárheji pusztá, azon a vásárheji ménés még guja. Aztán összefűzték a csikókat szörkötéllő ezek a vásárheji csikósok, éccaka nekihajtották a ménést Orosházának. A gunyhókat összerombótták. Nem nézték jó szemmē itt az orosházijakat.« (Király Sándor, 88 é., Orosháza.)

Mindamellett már a XVIII. sz.-ban a gazdasági, társadalmi fejlődés élvonalában járt Békésmegye. Egyrészt elindul a majorsági birtoküzemek létesítése⁵, másrészt a birtoktalan bér munkások és zsellérek száma jelentékenyen meghaladja a jobbágyságot, s így »alul« az 1735-ös Pero-féle lázadás⁶, »fent« a békésmegyei jakobinus-mozgalom⁷ jelzi, hogy a magyar nagybirtok hagyományos gazdálkodása és a feudális társadalom bomlásnak indult. A jobbágyság XVIII. századi kezdő osztálytagozódását már korabeli szerző is észreveszi.⁸

¹ Bakos J.: Adatok a bodrogi közeli agrárproletár-mozgalom folklorejához. Ethn. 61. (1950.) 1—2. sz. 91—95. Régebben: Ortutay Gy.: Parasztágunk élete. Bp. é. n. és Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. 27, 47—50.

² Karácsonyi J.: Békés-megye leírása. I—III. Gyula, 1896. passim.

³ Scherer F.: Békés-vármegye társadalmi. Gyulai Dolgozatok, 3. sz. Gyula, 1941. 6. o.

⁴ Darvas J.: A legnagyobb magyar falu. Gondolat, 1937. 8. o.

⁵ Mérei Gy.: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon. Bp. 1948. 1—2.

⁶ Zsilinszky M.: A Pero-féle néplázadás Békés-megyében, 1735-ben. Békésmegyei Közlöny, 1876. 39—49. o.

⁷ Zsilinszky M.: Jakobinus-mozgalom Békésben 1795-ben. Békésmegyei Híradó, 1880.

⁸ Teschedik S.: Der Landmann in Ungarn was er ist und was er sein konnte. 1784.

A jobbágyság felszabadítását megelőzően a legelőelkülönítések miatt Szarvason, Mezőberényben, Orosházán erőszakkal vették birtokba a parasztok az uradalmi területeket⁹, úgyhogy Kossuth Lajos a megyéhez küldött erélyeshangú levelében bélyegezte meg az eljárást.¹⁰ Az elfoglalt területek visszaadásakor valóságos forradalom tört ki Orosházán, s csak nagyobb erővel bírták ezt letörni.¹¹ A hatóság keményen megbüntette a vélt »lázítókat« és a »históriás Oláh Istvánt« nyilvánosan felakasztatta.¹² Míg az »erőszakos« legelőfoglalásra egyáltalán nem, Oláh István sorsára vonatkozólag még ma is találunk gyér adatokat Orosházán :

1. »Törvényellenésnek fogták az istóriját, ezé fölakasztották. Azt említhették, hányba vót, de énnekem nem jut eszembe. Még akkó nagyon tökfalu vót Orosháza.« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

2. »Apámtul azt hallottam, hogy negyvennyócba vót egy istóriás, talán még rokkantlábú is vót. Az igasságot megmonta és azér fölakasztották itt Orosházán.« (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

A jobbágyság felszabadítása lehetővé tette a földtulajdon szabad forgalmát és az úrbéri jogok megváltását. A jobbágyság egyrésze a történelmi fejlődésnek már egy korábbi szakában magánjogi szerződések által annyi anyagi eszközöz juthatott, hogy az örökváltságot »közjogilag« realizálhatta, viszont jelentős hányada a megváltandó földet kénytelen volt jelzálogkölességgel megterhelni.¹³ A közlegelők felosztásával és minden más közös használati jognak megszüntetésével pedig nagy lökést kapott a paraszti társadalom felbomlása, osztálytagozódása.¹⁴ Ez időben választotta meg a börtönéből kiszabadult Táncsics Mihályt Orosháza képviselőjének (1869—72.).¹⁵ A későbbi agrárszocialista mozgalom okait kutatva, a »Budapest« c. napilap¹⁶ vele kapcsolatban megjegyzi : »Táncsics Mihály hirdette ennek elveit Orosházán mint képviselő... Számtalan példány forog most is az ő irataiból az orosházi nép kezén.«¹⁷ Még szemtanúja él a korabeli eseményeknek :

»Körűbelű tízéves gyerek vótam...Annyit tudok, hogy Táncsics jelőt vót...Ott, ahun most a járásbíróság van, ezelőtt ott az ucca közepin vót pódiumru a programolás...Szavalt is vagy programozott ott... Én az öreg Táncsicsot láttam ! Nem nagyon magos ember vót, de ojan jó köpcös. De hogy mit mondott, arú nem tudok sémmit. Vótunk ott sokan, összegyűlt a nép, ami vót akkor Orosházán. Ha valami ojan gyűtt, akkor összemént az egész. Nem ojan világ vót, hogy egyik ijen, másik ojan. Nem törődött vele, összemént a nép nagyon még abba az időbe. Az eszembe jut, hogy ezt danolták :

⁹ Darvas J. : Egy parasztesalád története. Atheneum. é. n. 72—76.

¹⁰ Először közli teljes terjedelemben Veres József. (Orosháza. 1886. 55—56.)

¹¹ Darvas J. : i. m. 74.

¹² Darvas J. : i. m. 74.

¹³ Eörsi B. : A magyar földműveltség kialakulása. Bp., 1938. 9.

¹⁴ Czettel J. : A magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp. 1914. 918.

¹⁵ Veres J. : Orosháza. 1886. 98.

¹⁶ 15. évf. 121. sz. 1891. máj. 3.

¹⁷ A volt Földművelő Egylet könyvtárában ma is megvan Táncsics művei gyűjteményes kiadásának kb. a fele.

Táncsics Mihály, Táncsics Mihály
 Jaj de sok gúnyt mondanak rád,
 De mi ezzel nem törődünk,
 Negyvennyócas pártid vagyunk.¹⁸ —

Ezt mindnyájan éneköltük, akik csak ot vótunk...» (A »Kossuth Lajos azt üzent« dallamára.) (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A paraszti társadalom erősödő felbomlásának és az osztályellentétek kiéleződésének kezdeti nyomai már ekkor mutatkoznak: »Az 1860—70-es években is nagy volt az Alföldön a sociális mozgalom, annyira, hogy Tisza Kálmán az országgyűlésen szólalt fel s elnyomására a kormány hathatós támogatását ígerte...«¹⁹ A különösen sérelmes pont a közlegelők felosztása volt, mert míg országos átlagban az összes legelőterületeknek több mint fele a községeké volt, addig Békés- és Csanádmegyében alig $\frac{1}{4}$ rész.²⁰ Végeérhetetlen birtokpörök jelzik ezt a néhány évtizedet:

»Itt vót Bónum, Kakasszék, Gyopárhalm, am mind kiráji birtok lett, pedig azelőtt tehénlegelő vót, az orosházijaké. Akkor az uradalom elvette. A legelő, az a föld, a zsöllérembérőknek vót adva, aztán hogy az uraság elfoglalta, pöröték mindég azt az uradalmat.« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A kapitalizmus fejlődése Magyarországon főbb vonásaiban megegyezik az oroszországgal.²¹ Ahogy a parasztgazdaság elvált a földesúritól, a paraszt megváltás útján saját tulajdonába vehette a földet, a földesúr pedig tőkés gazdálkodásra térhetett át. A tőkés rendszer feltételeinek hiánya miatt olyan átmeneti rendszer alakult ki, amely mind a robotrendszer, mind a tőkésrendszer jellegzetességeit egyesítette magában. A mezőgazdaság fokozódó gépesítése a tőkés rendszer erősödését jelenti. A mezőgazdasági üzem árutermelésében csak a földbirtokosok és a paraszti osztálytagozódás következtében megvagyonosodott »zsírosparaszti« réteg tudott »versenyt« tartani. Megrendült a »középparasztság« helyzete, és egyre jobban felduzzadt a falusi proletáriátus és a szegényparasztság. Ez újabb lökést adott a kapitalizmus további fejlődésének.²² A kapitalizmus a mezőgazdaságban nem fejlődhetik egyenletesen. A piacra termelő mezőgazdaság sajátosságainak kialakulása lehetővé és elkerülhetetlenné teszi a mezőgazdaságban a tőkés válságokat.²³ Minden válság a falusi proletáriátust és a szegényparasztságot sújtja a legkegyetlenebbül. Békésmegyei viszonylatban is az 1880-as években kezdődött ú. n. »búzaválság« általános agrárkrízissé növekszik: a birtokosok csökkentik készpénzkiadásait, a gépesítés még inkább előrehalad, csökken az intenzívebb munkát kívánó kapásnövények termelése, leállnak az

¹⁸ Közli az Irod. tört. Közl. 1949. 1. sz. (132 l.)

¹⁹ Budapest. i. h.

²⁰ Czettler. i. h.

²¹ V. ö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. Szikra, 1949.

²² Lenin: i. m. II—III. fej.

²³ Lenin: i. m. IV. fej. 311—312.

ármentesítési és egyéb építkezési munkák, a »bent« akkumulált tőke nem biztosítja az agrárproletáriátus állandó foglalkoztatását. Munkanélküliség, nyomor, betegségek stb. jellemzik ezt az évtizedet. A Népszava az 1891. év elején több cikket is közöl a válságnak Békésmegyében mutatkozó tüneteiről. Az egyikben²⁴ egy békésmegyei munkás levelét adja közre, amelyben a levélíró kiszámítja, hogy egy hattagú család 1-napi megélhetésére 16 1/3 krajcár esik. A másik közleményt²⁵ három orosházi agrárproletár írja a munkanélküliségről, a csekély keresetről és a nagy nyomorról. A levélírók nyomatékul ezt a közkeletű szólást adják mintegy mottóul:

»Kevés hold jut egy kaszára, elfogy karácsonynapjára.«

Ugyancsak felhívják a figyelmet az aránytalan, rendkívül súlyos közterhekre, és következményeit e több változatban már ismert verssel illusztrálják:²⁶

»Zálogolni megy a bíró,
Nem tartja fenn a sok síró.
Gyermek menne iskolába,
Nincs kenyér a tarisznyába.
(»S a kinek háza van?« teszik fel a kérdést a levélírók :)
A házon rongyos a fedél,
A gólya rászállni sem mér!
A sok adó terhe alatt
A házgerenda majd leszakad.
Jár mindég a végrehajtó
Vizsgálni, van-é dobra való.
Sok helyről búsan távozik,
Nyomort lát és sóhajtozik :
Ezt nem lehet eldobolni,
Szörnyű nehéz kiutalni.«

A tüntetés előzményei.

A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban is mindjobban »...széttöri a helyi elzárkózottságot és korlátoltságot, megszünteti a földművelők középkori szétforgácsoltságát s nagy, az egész nemzetet átfogó osztályokat hoz létre, amelyek különböző helyet foglalnak el a tőkés gazdaság általános rendszerében.«²⁷ Közvetlenül az ipari munkásság után megindul a mezőgazdasági prole-

²⁴ Népszava : 19. évf. 15. sz. Bp., 1891. ápr. 10.

²⁵ Népszava : i. számában a Társadalmi Szemle rovatban Z. S. D. S. S. J. aláírással.

²⁶ Az Országos Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában őrzött Kálmány Lajos kéziratot hagyatékában. (Rendezés alatt) .U. e. a vers szerepel az ált. isk. VI. o. számára 1950-ben kiadott magyar olv. k. 3. oldalán. (Eredetét nem közli.) E vers eredetével és folklorizációjával Péter László egy tanulmánya foglalkozik., Ethn. 61. (1950.) 3—4. sz 193—207 »A folklorizáció kérdéséhez.«

²⁷ Lenin : i. m. IV. fejr. 313.

táriátus szervezkedése is. A nemzetközi munkásmozgalomban a II. Internacionálé 1899-ben május 1-ét a munka ünnepének nyilvánítja, és a »három 8-as« jegyében indítja még fokozottabb harcra a világ proletáriátusát. 1890-ben megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, amelynek a pesti központból hatósági erőszakkal kiüldözött agitátorai jó szervezőmunkát végeznek az agrárproletárság körében. A Népszava 1890. május 1-ét országos megmozdulássá tudja szervezni.

A példának vett orosházi események is ebben az irányban fejlődnek. Már 1867. után gombamódra szaporodnak el Orosházán a legkülönbefébb vallási, kulturális és gazdasági jellegű »egyletek« és »körök«. ²⁸ Közülük politikai jellegűnek csak az »Orosházi Olvasó Népkör« mondható, amely 48-as programmal lépett fel. Ez a kör mindinkább a középparasztok és a módosabb gazdák egyletté válik, és a parasztság osztálytagozódásának fokozódásával először éppen a körli tagokban vetődik fel a munkásság különválásának gondolata. A legelső munkásszervezőt, Gintner Istvánt is a 48-as kör »neveli fel« ²⁹.

»1889-be kezdődött a szervezkedés. Gintner nevű órás Amerikába vót kint háromszó, orosházi születés vót, az hozta ide Budapestrű. De nem tudom egísszen pontossan, mikó kezdődött, mer én kinn vótam cseléd a tanyán.« (Katona István, 82 é., Orosháza.)

A visszaemlékezés élénkségére jellemző, hogy Takács József is őt nevezi meg »az eszme első plántálója«-ként. ³⁰ A Népszava már 1 évvel az orosházi tüntetés előtt ³¹ hírt ad arról, hogy :

»Orosháza földmívelő munkásai Vági György és Kun István társaikat küldték a fővárosba, hogy általuk a nagy munkágyűlésen (t. i. 1890 máj. 1-én) képviselve legyenek... Anyagi érdekeik megóvása végett szervezkedni és egyesülni akarnak és e célra alkalmas egyletet fognak alapítani...«

A Népszava nem ad ugyan hírt a továbbiakban az egylet megalakulásáról, de bizonyosnak vehető, hogy egész Békésmegyében először Orosházán alakult meg a »Munkáskör« már 1890-ben :

»1890 őszi kezdődött a szervezkedés. Novemberbe, vagy decemberbe nyitották ki a munkáskört. Gintner István órás, meg Kunos József vagy Kunos János vót a vezető. Vági József jedző vót... Pestről vót itt valaki (a megnyitón), alighanem Rádi Sándor szociáldemokrata pártvezetőségi tag még a Bokányi Dezső... Először Munkáskört alapítottunk, mer eztet engedéjézték...« (Szabó József, 82. é., Orosháza.)

Természetesen nem szabad teljes eszmei tisztázottságot és tökéletes szervezetséget tulajdonítanunk ennek a kezdődő mozgalomnak, mint azt a Szabad

²⁸ Veres J. : Orosháza. 1886. Az egyesületeknek külön fejezetet szentel.

²⁹ Zatykó A. : Az Orosházi Függetlenségi és 48-as Politikai Párt Olvasókör 60 éves története. Orosháza, 1928. 6.

³⁰ Takács J. : A földmunkás-mozgalom története. 3.

³¹ 18. évf. 18. szám., Bp. 1890. máj. 4.

Szó³² munkatársa teszi ez események kapcsán. A volt vezetőségi tagok, ill. a mozgalmakban a kezdettől fogva aktíve résztvett adatközlők is elsősorban az »otthon« alakításának fontosságát emelik ki :

1. »Azé csinátuk, hogy a munkásoknak otthonuk legyen«. (Deák Antal, 81 é., Orosháza.)

2. »Az az eszme vitt bennünket bele, hogy mosmá lesz majd egyletünk.« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Egyrészt a szervezkedő munkásság a már meglévő egyletekről mintázta a magáét, másrészt az 1890-ben lezajlott monstre-pörök³³ miatt a hatóság előtti álcázás céljából is tanácsosabb volt »közmművelődésre hivatott« társadalmi egyesületet alapítani. A hatóság ugyanis a »lázító« ellen a kezdet kezdetén a legnagyobb szigorral járt el, és a munkáskörök megalakulására sem adott egykönnyen engedélyt. Azonban ahogy az osztályharc élesedett, úgy tisztázódtak az ideológiai alapok, és nőtt a harci szervezettség. Ennek legfőbb bázisa volt pl. az orosházi kör tagjainak szociális összetétele :

1. »Csak földmívelő munkások vótak tagok. Nem mondom, vót égy pár, tán 3—4 ojan, akinek vót égy kis főggye. Néhányholdas kisemberek vótak, de gazda nem vót...« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

2. »A tagok földmívelők, rízsésék még napszámosok vótunk...« (Katona István, 82 é., Orosháza.)

Az 1891-es tüntetés azután ideológiai téren is minőségi ugrást jelentett, erről alább még szó esik.

A kezdeti szervezkedést elősegítette és siettette az egyre súlyosodó gazdasági válság és »kergette« az orosházi agrárproletárok százait a Munkáskör »karjaiba« (a polgári lapok kitételei). A Népszava már idézett száma³⁴ megjegyzi a békésmegyei, közelebbről pedig az orosházi állapotokra :

»Vági György és Kun István feltárták előttünk nyomasztó helyzetüket, a munka és kereset hiányukat, a nélkülözést, melyet a föld szorgalmas népe elszenvedni kénytelen. Vannak ott családok, ahol a kenyér is hiányzik és e helyett pattogatott kukoriczát esznek...«

A munkásság szervezkedése a legelső pillanattól kezdve kiprovokálta a birtokosok ellenszervezkedését ; ők a hatóságok előbb burkolt, majd nyílt támogatásával verték félre a »nemzeti« harangokat. A Népszava idézi³⁵ az Orosházi Újság 1890. évi 52. számát, amelyben »egy gazda« aláírásával egy cikk jelent meg. A cikk felhívja a »gazdatársakat«, hogy :

»... a mezőgazdaságban mindig emelkedő napszámok ellen szövetséget létesítsenek, hogy szegényebb vidékekről toborozzák össze a munkásokat« ...

E felhívásra válaszol a Népszavának u.e. számában 112 orosházi munkás, akik tiltakozó levelükben éles hangon polemizálnak a »gazdatársak«-kal.

³² 52. évf. 100. sz. Bp. 1950. ápr. 30. Az orosházi tudósítás névtelenül jelent meg.

³³ L. Népszava, 18. évf. (1890.) passim.

³⁴ 18. évf. 18. sz. Bp., 1890. máj. 4.

³⁵ 19. évf. 3. sz. Bp., 1891. jan. 16.

Az 1891-es esztendő a földmunkás-szervezkedés nagy fellendülését hozta. A békésmegyei helységek egymásután követik Orosháza példáját: Csorváson,³⁶ Békéscsabán, Mezőberényben,³⁷ Tótkomlóson, Pusztaföldváron³⁸ stb. több ezer főnyi taggal megalakulnak a munkáskörök. A Népszava külön cikkben³⁹ méltatja a 9 helyen megindult szervezkedést:

»... a békésmegyei földművelő proletárság öntudatra ébredt.« Mostmár a hatóságok is nyílt sisakkal lépnek a porondra és megkezdődik Békésmegyében is a mozgalom tervszerű üldözése, amelyhez a különféle árnyalatú polgári lapok örömmel szekundálnak. Ahogy egy visszaemlékező megjegyzi:

»Az uralkodóosztájt fitétték. Tuggya azt maga nagyon jó, hogy a cociálistú (szocialistától) mé filtek...« (Katona István, 82 é., Orosháza.)

A legelső üldöztetések részletei már elhomályosultak az adatközlők emlékezetében, de a Népszava vonatkozó számai világosan rámutatnak, hogy az államapparátus az uralmon lévő osztályok érdekében valóságos ellenforradalmat robbantott ki 1891. tavaszán Békésmegyében:⁴⁰

»... A békésmegyei földművelő munkások mozgalmát, mely minden tekintetben a törvényes korlátok között mozog, úgy látszik, a hatóságok akarják a rendes kerékvágásból kiszorítani...«⁴¹

Az egyre rendszerezesebbé váló hatósági üldözés beköszöntőjeként Csorvásról kiutasítják az egyik agilis szervező tagot.⁴² Gyulán a március 12-ére kért gyűlésre az engedélyt megtagadják.⁴³ Békéscsabán az alakulóban lévő Munkáskör alapszabályait Sztraka főszolgabíró nem hagyja jóvá. A munkások erre az alispánhoz fordulnak. További sürgetésre az alispán a belügyminiszterhez utasítja a kérelmet. Egy munkásküldöttség valóban felutazik Pestre s

»... legnagyobb meglepetésükre arról értesítették őket, hogy az alapszabályokat nem terjesztette fel... az alispán, hanem e helyett feliratot intézett a belügyminiszterhez a békésmegyei munkáskörök felosztatását javasolván...«⁴⁴

Ezen felbátorodva a csabai főszolgabíró:

»... megfenyegette a munkásnépet, hogy mihelyt tízen együtt lesznek, azonnal széjjel kergettetni őket a csendőrökkel, vagyis a *főszolgabíró rövid úton kihirdette az ostromállapotot.*«⁴⁵

A békésmegyei községekben a birtokosok kérelmére a hatóságok kihírdették, hogyha a régi napszámbérek mellett nem hajlandó a munkásság elszer-

³⁶ Népszava 19. évf. 9. sz. Bp., 1891. febr. 27.

³⁷ Népszava 19. évf. 11. sz. Bp., 1891. márc. 13.

³⁸ Népszava 19. évf. 12. sz. Bp., 1891. márc. 20.

³⁹ 19. évf. 14. sz. Bp., 1891. ápr. 3.

⁴⁰ Népszava i. sz.

⁴¹ A kiemelés a Népszavától.

⁴² Népszava i. sz.

⁴³ Népszava 19. évf. 15. sz. Bp., 1891. ápr. 10.

⁴⁴ Népszava 19. évf. 15. sz. Bp., 1891. ápr. 10.

⁴⁵ A kiemelés a Népszavától.

zódni, máshonnan visznek a megyébe munkaerőt. A szervezkedés gócpontjában, Orosházán, 1891 április 10-én az agrárproletáriátus tiltakozó gyűlést akart tartani :

»Ezt a nagygyűlést szabályszerűen bejelentették a hatóságnál. Budapest-ről Csillag dr. és Kürschner elvtársakat hívták meg... Az utolsó pillanatban végzést kaptak a főszolgabírótól, melyben a gyűlés megtartása egyenesen meg van tiltva...«⁴⁶

A Népszava u. e. száma teljes terjedelmében közli a megtiltó végzést is:

»Az... Orosházi Munkáskör közművelődésre hivatott társadalmi egyesület lévén, hivatása politikával incompatibilis... továbbá a szociáldemokrácia elve és célja a törvénybe és törvényes szabályokba ütközvén s annak fejtegetése társadalmi rend és békére is zavarólag hatván és mert... (egy az előbb ismertetett) üdvös rendelet... a félre vezetett, jó, munkás népnek saját érdekében helyes útra visszatérítése céljából éppen most van a járási községek előljáróságainál meghirdetés és különösen való megérttetés végetti végrehajtás alatt...« a gyűlést a főszolgabíró nem engedélyezi.⁴⁷

A betiltó végzés ellenére a környékből és Orosházáról is nagyszámú tömeg gyűlt egybe. A vasuti állomásra, a Munkáskör épületéhez és az utcákra meg erősített csendőr-őrjáratokat vezényeltek ki. A pesti kiküldöttek megérkezése után a csendőrök berontottak a gyűlésterembe :

»... a csendőr őrvezető felszólította az 'idegeneket', ... hogy távozzanak, mert baj lesz. Ez a hatalmas ember így szólt a néphez : — Az idegenek takarodjanak! A ki még látni akarja családját, menjen haza! A ki nem akarja családját árván hagyni, az távozzék, mert minden csendőrnél 32 éles töltény van. —«⁴⁸

A tömeg széteszlott, a vidékiek hazautaztak. A csendőrök az eltávozók közül a már említett csorvási szervezőt »kiemelték«, puskatussal ütlegetve vitték be a főszolgabíróhoz, az pedig letartóztatta.

Jellemző, hogy az orosházi »sajtó«⁴⁹ ekkor ír *először* a »munkáskérdésről« és »őszintén, minden habozás nélkül« megmondja, hogy a munkások »igen rossz útra tértek«. Megállapítja, hogy »a szocializmusnak Magyarországon egyáltalán nincs talaja«. Egészen narodnyik magyarázatokat agyal ki arra vonatkozólag, hogy »... a szocializmus éppen nálunk ütötte fel a fejét« (t. i. Orosházán). Gúnyoros hangon emlékezik meg a sikertelen munkásgyűlésről és nagyot sóhajtva írja le : »Szerencsére baj nem történt!«

A feloszlott tömeg még sokáig tüntetően fel-alá sétált az utcán, és a vezetőség nyilván abban a reményben küldte haza a résztvevőket, hogy május elsején úgyszólván nagy, demonstratív felvonuláson vesznek részt. A Népszava megjegyzi : »Orosháza a szó szoros értelmében ostromállapot alatt áll.«

⁴⁶ Népszava 19. évf. 16. sz. Bp., 1891. ápr. 17.

⁴⁷ U. a. az Eördögh főszolgabíró, akinek máj. 1-én is szerepe volt.

⁴⁸ Népszava i. sz.

⁴⁹ Orosházi Közlöny 13. évf. 16. sz. 1891. ápr. 18.

Néhány nappal május 1-e előtt jelent meg a belügyminiszteri rendelet, amely május 1-én mindenfajta tömeggyűlést és tüntetést megtiltott, és így más irányt vett az orosházi agrárproletáriátus forradalmi mozgalma is.

A május elseji véres tüntetés.

Az Orosházán először kirobbant május 1-i véres tüntetést az egyik adatközlő⁵⁰ igen találóan »zászló-forradalomnak« nevezte. A Munkáskörnek ez a zászlaja egyrészt hű szimboluma az agrárproletáriátus eszmei kettősségének, mint ezt már Darvas József⁵¹ is észrevette, másrészt közvetlen okozója a véres eseményeknek.

Az 1880-as évekre valósággal elburjánzott különféle »körök« és »egyletek« mindegyikének volt valamilyen zászlaja, amelyet bizonyos külsőségek között »felszentel«-tek. A szociáldemokrata jellegű munkáskörök egyleti zászlaja legtöbb helyen az a típus lehetett, amelyről a Népszava⁵² egyik tudósítása szól az aradi munkáskör március 15-i ünnepe kapcsán :

»... Március 15-én ... az aradiak hazafias ünnepélyt tartottak, melyre... meghívták az ottani szociáldemokrata pártkört is ... az ünnepélyen megjelent testületileg nemzetiszínű szalaggal feldíszített fehér zászlóval...«

Ilyenféle zászlót készítettek közös adakozás és közös munka útján az orosházi munkáskör tagjai is:⁵³

»Hát mink itten rá gondótuk magunkat, itt vót a Munkáskörünk, hogy csinátatunk egy díszzászlót, aztán május elsejin ünnepölünk. Azután tartottunk egy választmányi gyűlést, az éhatározta, hogy szóvā a köri tagoknak köll a pézt összeadni. Mindénki adakozott össze 10—20—30 krajcárt. Azután vót itten egy Roska Sándor asztalos, az azt mondta, hogy megcsinájja a nyelet. Az atta a nyelet, ű nem adott pízt. Még is csináta és beföstötte a nyelet fehérre, nem szabad vót pirosra. Az asszonyok varták, az elvtársak feleségei, a zászlót. Szép, fehér sejmzászló vót. Eggy ódalára — Szabadság-Egyenlőség-Testvériség — a másokra — 8 órai munka — 8 órai alvás — 8 órai szórakozás — vót piros betűkké varva. Ez vót ráírva.« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Jellemző a mozgalomra, hogy egyrészt a francia polgári forradalom, másrészt a II. Internacionálé jelszavait írta zászlajára. Ugyanígy az volt a szándékuk, hogy a zászlót »felszentelik« s úgy tüntetnek vele május 1-én, de ezt az elhatározást kersztülhúzta az ünnepségeket megtiltó belügyminiszteri rendelet. Így a zászló elkészültével a kör helyiségében kezdtek gyülekezni a tagok május

⁵⁰ Szabó József, 82 é., Orosháza. Ugyanezt az adatközlőt szólaltatta meg Darvas József 1937-ben (A legnagyobb magyar falu, 18—21) és a Szabad Szó munkatársa 1950. ápr.-ában. (52. évf. 100. sz., 1950. ápr. 30.)

⁵¹ Darvas J.: i. m. 17.

⁵² 19. évf. 15. sz. Bp., 1891. ápr. 10.

⁵³ Az orosházi Munkáskör zászlaja Nagy Gyula igazgató jóvoltából ma a helyi Juhász Balázs állami múzeumban van. A zászló fehér selyem, 128×182 cm. Egyik oldalán felírás, a másikon nemzetiszínű szalagkeret van.

elsején. A forradalmi megmozdulás első szakasza a zászló kitűzésével kezdődött:

»Elhatároztuk, hogy a zászlót május elsején ki fogjuk dugni a kör épületre. És réggē napfőköttire ki is dugtuk. Vótunk, akik odaméntünk többen vezetőségi tagok és az uccára a jukon kidugtuk. Alig vót kint eggy órájig, akkó má két csendőr megjelent, hogy azonnā vēgyük be a lobogót! Bevēttük a lobogót, akkó kidugtuk az udvarra a tetőn. Egy kis idő múva gyűttek a csendőrök. Az őrsvezető, Barta Mátyás parancsára be köllött venni a lobogót. Be köllött vinni a szolgabírószághó...« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Minden visszaemlékező a zászló kitűzésével indítja el a tüntetés elbeszélését, így a következő, még pontosabban emlékező szemtanú is:

»...én ott vótam, réggel korán gyülekeztünk... Május elsején réggel kész vót a lobogó. Az vót, hogy dugjuk ki, de... a csendőrőrmester átggyűtt... Mongya ottan mingyá, hogy: — Emberek, né dugják ki a zászlót, mer ebbű baj lehet! Itt az udvaron áliccsák fő, ájják körű, mer akkó nem szónak sēmit! — Eggy öreg Kunos vót az elnök, annak én is mondom: — Elnök úr! Nē dugjuk ki azt a zászlót! — ... De vótak fijatalok, tüzesvérűek, ezek azt akarták, hogy csak dugjuk ki! Az öreg Kunos csēndēs öregembēr vót, nem sokat ellenkēzett, hát ki is dugták. De nem vót fōn kidugva 10 percig, akkorára ot vót a csendőrség. Akkor oszt ezt a zászlót lēvētték ugyanazok, akik kidugták. Mingyá vitték a szolgabírószághó...« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

Ez az esemény volt a forradalmi megmozdulás első szakasza. Ebben adatközlők és korabeli tudósítások egyaránt »egyetértének«. Jellemző azonban, hogy az egykorú polgári lapokban megjelent tudósítások mennyire eltérők, kirívó eset a Budapest⁵⁴ c. napilap szenzációhajhászó riportja, mert három selyemzászló egyidejű kitűzéséről tud. A valóságot legjobban a Népszava⁵⁵ beszámolója közelíti meg, lényeges pontjaiban alátámasztva az előbbi két adatközlő visszaemlékezéseit is:

»A szociáldemokrata pártgyűlés határozatához híven a békésmegyei mezei munkások is készültek máj. 1-ének megünneplésére. Minthogy minden gyűlés s tüntetés be volt tiltva, az ünnepet munkaszünettel akarták megtartani. A Munkáskörben a körtagok számára felolvasás volt hirdelve s a ház udvarán fehér selyemzászló tűzetett ki, melyen vörös betűkkel e felírás volt olvasható: — Szabadság-egyenlőség-testvériség. — A zászló másik oldalán pedig: — 8 óra munka — 8 óra szórakozás — 8 óra alvás. — Elvtársaink azt hitték, hogy... ezt nyilvánosan tüntetésnek tartani nem lehet. A szolgabíró azonban... zsandárokkal konfiskáltatta el a zászlót...«⁵⁶

⁵⁴ 15. évf. 121. sz. 1891. máj. 3.

⁵⁵ 19. évf. 19. sz. Bp., 1891. máj. 8.

⁵⁶ A zászló felírása, az elkobzás után módosult: a — Szabadság — egyenlőség — testvériség — felírás maradt, de a »három 8-as-t« lefejtették. Amikor pedig a Munkáskört felváltotta utódja: »Orosházi Földmívelők Egylete« betűket hímeztek rá a zászlóra. Ma is ebben a formájában van.

A korareggeli zászlóelkobzás híre futótűzként terjedt el Orosházán, és még több érdeklődőt vonzott, mint egyébként egy csendes lefolyású ünnepség toborzott volna össze. A zászló elvételébe a köri tagok nem nyugodtak bele :

»Bevitték (a zászlót) a szolgabírónak. Nyóc óra után gyűttek ide a népek, tele vót az udvar. Azután azonnā mēnt 3-3-tagú küldöccség a szolgabíróhó, hogy aggya ki a zászlót ! Aszonta a szolgabíró, hogy még nem tudott a megyévé beszélni, a főispánnā, hanem két óra múva kiaggya. Tiz-tizēnēggy óra lēhetett, akkó mēgin mēnt be a küldöccség a lobogójé. Aszonta a főszolgabíró, hogy még nem kapott sēmmi utasítást. Majd ha kap, kiaggya. Azután mēgin kérdēzték tülle a zászlót, de még mindég nem kapott utasítást . . .« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

A zászlóért való küldöttségmenesztés volt a május 1-i forradalmi megmozdulás második szakasza. Tulajdonképpen ezzel telt el a nap nagyobbik része, és ezt az időt használta fel a főszolgabíró, hogy »segítségért« telefonáljon :

»... ahogy elvitték (a zászlót), követölte a nép. Hanem utānna akkorāra mán nagyon sokan vótunk összegyűlve, nemcsak akik tagok vótak, hanem más ijen nem beavatott embērek is gyűttek eztet nézni. Utānnamēntünk a zászlónak. Ott aztān a szolgabírósāgnā ēggyik szép szōvā monta, hogy aggyák ki, a másik káromkodott. Űgyannyira, hogy a szolgabíró nem engedett. Hogy az ablakon beszēgetett kifelē, a kaput dōngették, a nagykaput. Aztān mēg tēnyleg be is dobták az ablakāt ēgy fētēglāvā. Valami asszonynépsīg vót, mer nem embērek csinālták a kelepčēt, hanem az asszonyok. Azok harsányabbak vótak, most is azok ! Addig-meddig, addig-meddig, majd ekkor, majd akkor, hát oszt telefonāt (a főszolgabíró) innen Csabāra . . .« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A május 1-i tüntetés e második szakaszára vonatkozólag a Népszava⁵⁷ is kihangsúlyozza, hogy a hatóságok feszítették a végsőkig a húrt. Tudósításának ebből a részéből több olyan részletkérdésre is fény derül, amelyet az adatközlők a nagy időtávlát miatt elfelejtettek :

»... Minden előzetes felszólítás nélkül zsandárokkal konfiskáltatta el a zászlót (a szolgabíró) s elfogatta a kör elnökét, jegyzőjét s pénztárnokát, a kör helyiségét pedig zár alá tette. Erre a földművesek a szolgabírói hivatal elé vonultak s nyugodtan kérték küldöttség által a szolgabírót, hogy adja ki a zászlót s a foglyokat, ők békésen fognak eloszolni, a zászlót is összegöngyölve viszik haza. A szolgabíró megígérte nekik, hogy csakis kihallgatni fogja a foglyokat s azután szabadon bocsájtja őket. 10 óra tájban újból küldöttség ment a szolgabíróhoz kérvén a zászlónak és az elfogottaknak kiadatását. Akkor a szolgabíró déli 12 órára ígérte, hogy kérésüket teljesíti. A nép türelmesen várt. 12 órakor azonban ismét küldöttséget menesztett a szolgabírósághoz figyelmeztetni ígéreteré. A szolgabíró akkor újból türelemre inté a népet s határozottan délután 4 órára ígérte, hogy a zászlót kiadja s a kör tisztviselőit szabadon bocsájtja. E közben a

⁵⁷ Népszava, 19. évf. 19. sz. Bp., 1891. máj. 8. E számban valószínűleg orosházi szemtanú, a Népszava munkatársa írta meg az eseményeket.

nép tetemesen felszaporodott a szolgabírói hivatal előtt, de csendesen, nyugodtan viselkedett, bár vele szemben nagyszámú gyalog- és lovaszsandár foglalt állást...»

A tüntetés a csendőrök és a katonaság megjelenésével elérkezett harmadik szakaszába. Nyilvánvaló, hogy a főszolgabíró halogató taktikája azt a célt szolgálta, hogy idejében megérkezzék a karhatalom, amely radikálisan véget vet a »lázadás«-nak. Ezekről az eseményekről szemtanúk, egykorú és későbbi tudósítók egyaránt eltérően számolnak be, a csendőrök brutalitását illetően azonban egybehangzóak a vallomások:

1. »Léhetett úgy négy vagy öt óra tájon, megláttuk, hogy fehérlovas csendőr gyün elő, két pejlovas utánna. Gyüttek Csanádapáca felű... Azután odaértek a csendőrök. Valaki kövű bedobta a szolgabíró ablakát, őr a csendőrök mingyá oszlatták a népet. Nekiméntek lóvű és csapkották kardlappű szíjjű a tömegűt. Akkor őrűt őrű nagy ház, sok vót ott a téglű. Abbul a téglűbul vűttek, avvű hajigáltak. A csendőrök elű ott osztűn a pincűbe ugrátak be. Elbujkátak, ahovű tuttak. A lovasok nem nűsztek sű istent, sű embűrt. Elműntek az uccákba... Ha űtek kint az őrűg embűrűk, nem őrűgyet, sű kettűt mőkűkardlapoztak...« (Szabó József, 82 őr., Orosházű.)

2. »Csendűrsűg vót itten... Igaz, hogy gyűtt Apácűrűl (Csanádapáca), de őr nem tudok tűbbet, csak kettűt... Kűzbe dűlutűn hűrom őrű tájba mőkűrűkűzűtt a katonasűg... Tűggűyű fene, kű tűtte azt az izűt, hogy ezt a kűt csendűrűt űgy fűhatalmaztűk. Az apácűjűk kűzű az őrűgyűk kűzűjűk lűtt a nűpnek... aztűn ezt a nagybűjűszű Műrocot vűlon őrűte a gojű, a vűlperecűt megsebűztűk. Műsokat is őrűt, kűt-hűrom, aki kapott valaműt, de ojan sebűt nem kapott sűnkű, mint az őrűg Műroc. Azutűn kardlapoztak, mikor a lűvűs eldűrdűt. A nűp mint a rijadű, szűjjűszűlalt. Vót ottűn őrű ház, akkor őrűt, a pincűbe ugrátak bele. Tűglű mellű, őrűlethű, házakhű is beszalattűnk...« (Madarász Gy. 90 őr., Orosházű.)

Műg a lovascsendűrűk a kezdet kezdetűn teljes brutalitűssal avatkozta be, addig a katonasűg inkűbb passzűv maradt. A Nűpszava űgyűn legelsű tudűsítűsaibűn a katonasűg sortűzűrűl is ír,⁵⁸ de ezt kűsűbb helyreigazítűyű, űgy a szemtanűk valloműsa lűnyeges pontjűibűn megbűzhatűnak mondhatű:

1. »Azutűn mőkűrűkűzűtt a katonasűg is nűgy-őrű őrű tájűn. Csabűrű gyűttek, őrű szűzad katonasűg. Ezűk nem csinátak sűmműt sű, akkű mű szűjjűlműnt a nűp. űgy szűjjűszűlalt a nűp a lovascsendűrűktű...« (Szabó J. őr., 82 Orosházű.)

2. »... Kűzbe dűlutűn hűrom őrű tájba mőkűrűkűzűtt a katonasűg, a 101-es gűyalogezredbűl őrű szűzad. A szűzados a szolgabűrű elűtt jelentűkűzűtt. A szolgabűrű aszontű, őr is hallottű, hogy lűvűssen a nűp kűzű. Hűt aztűn a kapitűny kűrűlnűzett, aszongűyű nekű, hogy: — Kűrem, ezt az őrűgyet nem tejjűsűtűm. Nem tejjűsűtűm pedig azűr, mer ezűknek a katonűknűk nagyobbűrsűze idevalű. Ezűknek itt lűhet apjű, anyjű, testvűrűje. Hű kűzűjűk lűvetnűk, hűt nem tűggűyű,

⁵⁸ 19. őrűf. 19. sz. Bp., 1891. műj. 8. A Nűpszava ebben a szűműbűn leírűyű az orosházű eseműnyűket, de a katonasűg szerepűrűl írottakűt az Orosházű Újsűg vonatkozű szűműbűl vesűyű, s űgy esűk pontatlűnsűgba.

mejik lútte még az apját. Különben azt látom, itt csend van. Csak lē lēgyēn csillapítva a nép . . .» Ekkor dördült el a csendőrök sortüze. (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A tömeget tehát a főszolgabíró parancsára a csendőrök szétoszlatták. Ezzel azonban nem ért véget a megtorlás. A csendőrök végigcirkáltak egész Orosházán és fékevesztett dühükben, büntetlenségük tudatában a békés járókelőket, az utcai kispadon üldögélő öregeket kardlapozták végig:

1. »Apácárú (Csanádapácáról) is iderëndöték a csendőröket. Egy fehérlovas csendőrt mondanak, hogy az borzasztó legínykédett. Még az öreg embereket, hogy kint útek az uccán, azokat is kardlappā ütötte-verte . . .» (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

Az egyedeire szétoszlatott tömeg más-más sorsra jutott ügyessége és »jószerencséje« szerint. Az egyik »szenvedő alany« visszaemlékezése a késő esti órákba nyúló csendőrhajszárról:

»It vót egy lovascsendőr, ott fitogtatta magát a kávéház előtt. Ahogy el akartam halanni, a lova körösztbe vót a járdán. Azt tanátam mondani neki: — Barátom, mēnnyēn ārēbb! — Ojan mērēgbe gyütt, hogy azután mindég csapkodott hozzám hazájig a kargyāvā. De én hogy huszár vótam, ököllē ōrba vāgtam a lovat. Mikó hazaértem, beugrottam a kiskapun. Mikó a kiskapun belū értem, odagyütt a társa is. Aszongya: — Lē van tartóztatva ez az ember! — De akkó má belūrū kigyütt, oszt odaszót a háziasszony is, akinē laktam. Azt kérdi: — Mit akarnak? — Aszongya a csendőr: Idegyütt ēggy ember. Gyüjjön ki! — Aszongya: — Annak itt a heje! Itt lakik! Takaroggyanak innen! — Ennek a szavára aztán elmēntek. Hāt én ennyit kaptam belülle.« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A tüntetés e harmadik szakaszáról a tömeg szétverése miatt a visszaemlékezések érthető módon nem vágnak mindig egybe. A helyi sajtó és a Népszava⁵⁹ tudósításai is eléggé eltérők. Mivel a visszaemlékezők előtt már több részlet elhomályosult, összefoglalóul ismét idézzük a Népszavát:

»... 4 órakor megérkezett Csabáról a katonaság. Midőn hallatszott már a dobpergés, a zsandárok gúnyolni kezdték a tömeget... A szolgabíró megtagadta a zászló kiadását s az elfogottak szabadon bocsájtását, miáltal a tömeget annyira felingerlé, hogy kővel bezúgta a szolgabírói hivatal ablakát. A katonaság... szuronyokkal viasszaszorította a népet... A katonaság mögött egy csoport lovas csendőr jelent meg, amikor a katonaság átengedte a nép üldözését azoknak. A zsandárok roppant dühvel nekirontottak a népnek s irtóztatós módon verték s vāgták azokat. A nép eszeveszett futásban keresett menedéket s pár perc múlva a Terényi-utca üres volt... A zsandárok folyton jártak-keltek s mindenkit, nőt, férfit, öreget irgalmatlanul vertek s kaszaboltak még akkor is, ha egyedül ment. Irtóztatós lármával rontott 2-3 zsandár 1-1 emberre s kegyetlenül elverve hagyták el...«

⁵⁹ 19. évf. 19. sz. Bp., 1891. máj. 8.

A tüntetésre vonatkozó visszaemlékezések továbbélése.

A május 1-i véres tüntetés ismertetésénél elsősorban azt a kevés szemtanút szólaltattuk meg, aki még életben van. Nagyon tanulságos annak vizsgálata is, hogy a közvetlenül nem érdekeltek miként emlékeznek vissza erre a kétségkívül fontos orosházi eseményre. Elöljáróban megállapítható, hogy azok, akik vagy már akkor tagok voltak vagy később léptek be a Munkáskör utódegyesületébe, a Földmívelők Egyletébbe, igyekeznek elfogulatlanul, esetleg nem is titkolt együttérzéssel beszélni:

1. »Aztat hallottam, hogy fétéglávā verték be a szolgabíró ablakját. Aztán eggy öregembért, az öreg Mórocot meglútták, azé rab is lett. Ott vót az egyletük (mutatja), mer még én nem vótam tagja neki. Onnan hozták el a zászlót, ezír lett a tüntetís. Apácárú is iderëndöték a csendöröket. Egy fehrílovas csendört mondanak, hogy az borzasztó legínykédett. Még az öregembereket is, hogy kint útek az uccán, azokat is kardlappā ütötte-verte.« (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

2. »Nem is tudom, hun vótam, csak hallottam, hogy Orosházán a zászlójér beverték a szolgabíró ablakát, hogy aggya vissza. Gyütt csendöríség még katonaság is Csabárú. Csak hallottuk, hogy Orosházán mijen zenebona vót a zászlójé.« (Deák Antal, 81 é., Orosháza.)

A tárgyalt megmozdulás annyira csak az orosházi agrárproletárság ügye volt, hogy a középparasztok, de főkép a kulákok a legjobb esetben közömbösen, legtöbbször pedig elítélőleg nyilatkoznak ma is. Példának elég egy 60-holdas kulák véleménye, aki a tüntetés idejében már 48-as kör tag volt, s akinek véleménye — ha más stílusban is — szóról szóra egyezik a korabeli polgári lapok és narodnyik közgazdászok véleményével:

»Mindénki begyütt a tanyákrú . . . május 1-in. Akkó végeztem el a szántást, aszontam: — *Nem mék be, mer nem jót vèllék!* — . . . A szolgabíróvā akartak (a tüntetők) beszélni, a szolgabíró megtagadta a beszédét. Bemént három embér, kigyütt. Mègint bemént, addig-meddig, hogy èccér csak aztán nem fogadta őket. Hanem csak telegrafolni köllött Csabára . . . A csendörök közèbük lútték, valami Mórocot . . . megsebesítèttek. Úgy hallottam, 9 csendör gyütt, az aztán hozzáhajtott a népnek, nem níztek sèmmi. Katonaság is gyütt Csabárú, vonattā gyütték. Azok nem csináltak sèmmi . . . Vót egy szürkelovas (csendör) közte, az azt akit elírt, az nem menekült meg a kardlapjátú . . . A zászlót elvètték tüllük és bevitték a szolgabíróhó . . . *Nem vót ám sèmmi ojan nagy valami . . .* Meginnepőni akarták május elsejit, oszt nem akarták megengenni . . . *Mit erőköttek azok? Ha nem szabad, nem szabad! Aggya még magát, aztán lègyèn békèbe, nyugottan!* . . . *Az erőszak sosè vezetett jóra!* . . . *Van itt elég dolog!* . . .« (Király Sándor, 88 é., Orosháza.)

A fiatalabb generációk is természetyszerűleg nagy érdeklődést tanúsítottak mindig a városukban megtörtént események iránt. Nagyon jellemző azonban,

hogy másod-, harmadkézből kapott »értésüléseik« mennyire esetlegesek, sokszor jelentéktelen mozzanatok domborodnak ki bennük legélesebben :

»A zászlót kérte vóna ki a tömeg a szolgabírótul. Az délutánra ígérte. A csendőrök a szolgabíró udvarán a nagykapun belü szorútak. A főszolgabíró közbe telefonált Csabára, persze, kigyűtt a katonaság. Akkor aztán kinyít a nagykapu, ki a csendőrök ! Mesélte Kun István, eggy öregembër : — Szabó úr, soha annyi papucsot nem lehetett látni az uccán, mint akkor, ahogy a futásba szíjjehagyták a népek. Mesélték, hogy eggy öregembër át kinn a ház előtt subába délután, azt is bekergették a csendőrök, hogy mit keres odakint? Azt is még-náspágóták odabent az udavarán. Még vót itten eggy öreg Balog Sándor, . . . ide-gyűtt, valahány május elseje vót (t. i. a Földmívelők Egyletébë) . . . és elkeszte danóni :

— Ha nem kérünk, követelünk!

Szabaccság kell nekünk! —

Még ezt :

— Letörjük a szarvát annak a nagy úrnak,

Hogy ne parancsoljon a szegény munkásnak!

Él még a nemzet, ál még a hon

Éjjen a munkástársadalom — (Szabó Béla, 40 é., Orosháza.)⁶⁰

A tüntetések továbbterjedése és a megtorlás.

Az orosházi események híre futótűzként terjedt el egész Békésmegyében, s nagy lökést adott az 1891-es májusi tüntetéseknek. Igaz, hogy sem az orosházi, sem a békéscsabai adatközlők nem tudnak a *másik* városban történetekről, a korabeli hírlapokból azonban kitűnik, hogy szerves kapcsolat volt az egyes »felkelések« között.

A közvetve ható gazdasági, társadalmi okok mellett a május 2-i békéscsabai tüntetést közvetlenül három ok robbantotta ki : 1. az alapítandó Munkáskör alapszabályait az adminisztrációs huzavona nem hagyta jóvá és a hatóság még erőszakosabban lépett fel, mint Orosházán.⁶¹ 2. A békéscsabai Népbank 1891-i bukása a kisemberek százait juttatta a tönk szélére, és fokozta az amúgyis nagy elkeseredést.⁶² 3. Az orosházi események kihívták a hatóság elleni aktív ellenszenvet, viszont a hatóságnak is brutálisabb, agresszívabb fellépését :

»A földmunkások, napszámosok szerveztek valami parasztegyesületet. Abba az időbe alakult (t. i. 1891-ben), akkor a Horvát-uccába vót az egyletük.

⁶⁰ Az utóbbi idézett munkásmozgalmi dalok ugyan későbbi időpontból valók, az adatközlő azonban az 1891-es események kapcsán asszociálta. Legelterjedtebb daloskönyv volt Csizmadia Sándor: Proletárok verseskönyve. Bp. Népszava. Tudomásom van róla, hogy eredeti orosházi daloskönyv is volt. Egyetlen példányát Katona Istvántól még nem kaptam meg. Valószínűleg Pándy Pál „Korteszalok c. könyvéről van szó.

⁶¹ L. előbb a II. fej.-et

⁶² Békéscsaba (monogr.) szerk. : dr. Korniss G. Ebben : dr. Szeberényi L. Zs. : Mezőgazdaság és agrármozgalom c. fej. 279.

Ára valami alapszabájt attak be a szolgabírószághó. És a szolgabíró, Sztraka, nem akarta megengedni, nem akarta kiadni. És Zeidler vót a másik szolgabíró szintén. Akkor ... fölzendült a nép. Reggel, mikor ment a szolgabíró a hivatalba, ... pijaci napon vót ez, itten a főtéren ... elkapták az öreg szolgabírót és elverték. Csizmasarokkal rugdosták, minden ... Akkor ... a hivatalba vitték (a tömeg elől) ... Ez a Zeidler ... kocsira út, parasztkocsira, ponyvává le vót takarva és úgy ment ki a gyakorlótérre a katonaságot behozni ... A nép odament a szolgabírói hivatalhoz. Akkor építették a kövesutat ... kövő dobálták a szolgabírói hivatalt, úgyhogy még az ablakkeret is kilógott ... Persze a katonaság jött befelé ... fegyverre így taszította (mutatja) a népet hátrafelé. Akkor építették a régi patikát és avvá a kövekké keszték dobálni a katonaságot ... egy tiszt talán megsebesült ... A katonaság sortüzet adott rájuk, de csak a levegőbe. Így elszorították a népet. A katonaság körülvelt minden uccát és erős patrujok járkáltak ... Persze a nép csak lázongott tovább ... » (Gavenda Béla, 78 é., Békéscsaba.)

A békéscsabai események emlékei nem olyan élénkek és pontosak, mint az orosháziakéi, holott a tüntetés valójában 2 napig tartott, és még véresebb, viharosabb volt, mint az orosházi.⁶³ A májusvégi battonyai tüntetés már valószínűsége vérfürdővé változott a hatóság kíméletlen közbelépése miatt.⁶⁴ Minél inkább terjedőben volt tehát a forradalmi mozgalom, annál szervezettebben és kíméletlenebbül nyomták azt el. A vezetőket mindenütt letartóztatták, vád alá helyezték. A munkásköröket betiltották, jelvényeiket, zászlajukat elkobozták. A »néphangulat lecsillapítására« néhány napig katonaság, huzamosabb időn át pedig csendőrség szállta meg a »zavargók« helységeket. A vádlottakat majdnem 1 évig húzódó eljárás után tucatjával ítélték el, hiába fellebeztek a Kúriáig.⁶⁵

A megriadt uralkodóosztály minden erejét mozgósította a »baj« orvoslására és a további hasonló esetek megelőzésére. Irányi Dániel »48-as« békéscsabai képviselő parlamenti interpellációjában kérte a kormányt:

»... a félrevezetett nép felvilágosítására alkalmas módokról gondoskodni ... és ... e vidéken is háziipart meghonosítani.«⁶⁶

Az interpellációra »gróf« Szapáry Gyula miniszterelnök azonnal személyesen válaszolt és — tegyük hozzá — haladéktalanul intézkedett is »azon meggondolások alapján«, hogy:

»... sikerülni fog ezen mozgalomnak továbbra elejét venni, mert ... a magyar népet lehet egyes esetekben pillanatnyilag felizgatni és félrevezetni, de a magyar népnek van annyi józan felfogása, hogy meg tudja ítélni, vajjon az ő érdekében cselekednek-e azok, akik őt bizonyos irányba terelni akarják.«⁶⁷

⁶³ Népszava 19. évf. 19. sz. Bp. 1891. máj. 8. és ugyancsak a Népszava 19. évf. 25. sz. Bp., 1891. jún. 19. Ez utóbbi a munkások elleni vádlevelet ismerteti.

⁶⁴ Népszava, 19. évf. 26. sz. Bp., 1891. jún. 26.

⁶⁵ Népszava, 20. évf. 19. sz. Bp., 1892. május 7.

⁶⁶ Népszava 19. évf. 20. sz. Bp., 1891. máj. 15.

⁶⁷ A Népszava i. számában.

A kormány nem is késik az »intézkedések megtételével«: az ügyben erélytelennek bizonyult alispánt, főszolgabírákat leváltják; kormánybiztost neveznek ki; megbénítják a további szervezkedést; a »lelkiismeretlen igazgatókat« szigorúan megbüntetik; a Népszavát nem engedik terjeszteni⁶⁸ stb. Nemhiába áradozott a békésmegyei vármegyei közgyűlés a tisztviselői kar felé, amiért:

»... sikerült a bajt a megyei tisztviselők odaadó és lelkiismeretes fáradtságával megszüntetni, úgyhogy a rend és béke fenntartása biztosítva van...«⁶⁹

Az agrárszocialista mozgalom fellendülése.

Az 1891-es események szinte minőségi ugrást jelentettek az agrárszocialista mozgalom fejlődésének történetében. A kezdeti kényszerű visszavonulást néhány év múlva a mozgalom hatalmas fellendülése, ideológiai tisztázódás, a földalatti munkába való lassú beletanulás, jobb szervezettség stb. váltja fel. Hátterül természetesen ide kell képzelünk a paraszti osztálytagozódás és az osztályharc további kiélesedését. Békésmegyei viszonylatban itt is Orosháza járt az élen:

»Két évvel a zászló-fóradalom után megalakítottuk a Szociáldemokrata Pártot. Az az eszme vitt bennünket, hogy mosmá lessz..., aki a munkásság hejzetin segíteni fog. Szervezködünk, sokan leszünk, jobb munkabérüket fogunk elérni...« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Azonnal szembeszökik minden adatközlő vallomásaiban a nagyobb ideológiai tisztázottság, ha a kutató felteszi a kérdést a párt céljaira vonatkozólag:

1. »... a munkásosztáj ölígtelen vót«. (Katona István, 82 é., Orosháza.)

2. »Vót itt a Horvát Anti, am monta nekem, hogy: — Pista, légyé szocijaldemokrata — Oszt kérdesztem tülle, hogy mi az? Mit akar az? Az magyarázta még nekem, hogy a jobb munkaföltételüket akarja a munkásság kivívni...« (Szokolay István, 82 é., Orosháza.)

A tagság zöme a forradalmi szegényparasztságból és a mezőgazdasági munkásságból állott. A vezetőséget újraválasztották. A szervezkedést természetesen a hatóság nem nézte jó szemmel, s ahol csak tudott, kellemetlenkedett:

»... Mindég a hatóság fölénkbe gyütt. Gyütt utánnunk, amére méntünk, aztán oszlattak föl bennünket. Nem tuttunk határozni...« (Katona István, 82 é., Orosháza.)

A szervezkedés nem maradt meg Orosháza keretén belül, hanem a megyére, sőt távolabbi vidékekre is kiterjedt. Ha egy-egy agilis szervezőt elfogtak, börtönbe csukták:

»Pusztaföldváron vótunk kint gyűlésen. A szolgabíró léfényképezett, három hónapot a nyakamba sózott... Mégvonta tüllem a szót, fővették a

⁶⁸ Népszava 19. évf. 23. sz. Bp., 1891. jún. 5.

⁶⁹ Népszava 19. évf. 40. sz. Bp., 1891. okt. 2.

jedzőkönyvet, mer ezt montam : — Te jogtalan nép, nem látod, hogy miként hasznájják fel erődöt ára, hogy téged békjőba verjenek és megostorozzanak? Te vagy önnön hóhérajid táplálója és mégsem mozdulsz? — ekkor vont a még túllem a szót . . . Aztán írtam én érül verseket, érül a gyűlésről :

— Pusztaföldvár hosszú falujába
Naggyülés vót február havába.
Összegyűltünk mintegy százan, vagy kétszázan.
Nyugottan vártak a két órára.
Előadó megkezdi beszéggét.
El is mongya oj gyönyörű szépen,
Hogy mindenki azt kiáltta : — éjjen ! —
De nem ám úgy a legelső szónok,
Szolgabíró ceruzát ragadott
És azután szalmaszálhoz kapott,
Ügyész elé terjeszti a dolgot . . . —

Vóna még több, dehát régen elfelejtettem. Ezt írtam a szó-megvonásra. Mezőtúron nyomtattam ki. Ojan kis füzetékbe vót, de nincsen belülle egy darab sē . . . » (Szokolay István, 82 é., Orosháza.)⁷⁰

Orosházán és a környéken rendszeresen tartottak gyűléseket. A pártnak volt énekkara, könyvtára,⁷¹ és járatta a korabeli napilapokat. Az időnkint leküldött röpcédulákat szétosztogatták, május 1-ét megünnepelték, és a mindenkori választási harcokban résztvettek. A mozgalomnak erre az időszakára esik a hódmezővásárhelyi agrárszocialista tüntetés (1894), amely hatásában és eredményeiben még mélyebbnek mondható, mint az orosházi és a békésmegyeiek. Egymás után szervezik s viszik diadalra a hol szűkebb, hol tágabb területekre kiterjedő aratósztrájkokat.

*Az agrárproletáriátus szervezeti és ideológiai megosztottsága.*⁷²

Az agrárproletáriátus forradalmi mozgalmát nemcsak az általános gazdasági, társadalmi fejlődés és az ezekkel kapcsolatos kormányzati »rendszabályok« (pl. 1897-ben hozták az ú. n. »derestörvényt«, amely a munkavállalókat úgy odaláncolta a birtokos osztályokhoz, hogy a sztrájkokat szinte lehetetlenné tette) hátráltatták, hanem a század végén bekövetkezett szervezeti és ideológiai megosztás is :

⁷⁰ A verset a szerző Petőfinek »Kis lak áll a nagy Duna mentében« c. megzenésített verse dallamára írta. Saját költségén kinyomatta Mezőtúron és a párttagoknak ingyen osztotta szét. Nem maradt fenn egyetlen példány sem belőle, mert a románok 1919-i bevonulásakor minden ilyen jellegű iratot, könyvet eltűzeltek.

⁷¹ A könyvtár leltárba véve és lezárva ma is megvan. Katalógusa érdekes bizonyossága a korabeli ideológiai színvonalnak.

⁷² Mivel az agrárproletáriátus legelső megmozdulásait kutattam csak és a gyűjtés még nem fejeződött be, e továbbiakat is csak a kezdeti mozgalom szempontjából vizsgálom.

»...a várkonyisták kívátunk a Szociáldemokrata Pártbul és lettünk Független Szociáldemokrata Párt. De azé működött a másik Szociáldemokrata Párt is. Azé vátunk ki, mer mikor Csizmadia Sándor⁷³ 94-be, vagy 95-be fölmént Budapestre, bemént a pártvezetőségő. Ot vót mán ez a Várkonyi István is. Ez zaklatta a pártvezetőségét, hogy a Népszava foglalkozzon a földmunkásokkal is. És amér a pártvezetőség nem foglalkozott a földmunkásokkal, a Népszava, akkor ű kívát onnan. Várkonyi így atta az alapszabájokat... Benyútottuk az alapszabájt a megyére . . .« (Szabó József, 82 éves, Orosháza.)

A mezőgazdasági napszámosok zöme csatlakozott az új szervezethez, s csak kb. harmadrésze maradt meg a Szociáldemokrata Pártban. Az egyszer megindult folyamatnak azután folytatása következett és állandó válságban tartotta az agrárproletáriátus mozgalmát:

»...Bokányi gyütt lē először...utánna Vázsonyi (nyilván Várkonyira gondolt), az mēgin egy másikat hirdetett...Így küszköttek, pedig ugyan (csak) szocijaldemokrata lēt vóna mind a kettő...sokan otthattuk az egyletet...Ezēknek vót egy nótájuk:—

— Éjjen Bokányi, nem kő kapáni, mēg:

— Kenyeret aggyatok

A népnek zsarnokok! Éjjen május elseje! —« (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

Az eredeti Munkáskör, a Szociáldemokrata Párt és a későbbi Földmívelők Egylete a visszaemlékezők tudatában összekeveredett fogalmak. Mindamellet munkásmozgalmi és néprajzi szempontból is tanulságos adatokat kapunk az agrárproletáriátus századvégi és századeleji harcairól.

A hagyományos május 1-i ünnepségekről ezt vallja egy adatközlő:

»...Mikó gyütt ez a Bokányi és Vázsonyi, akkor énekelték, az összes nép:

— Itt van ujra május elseje,

A levegő dallal van tele.

Zengedezzük hát mink is dalunk,

Mer mindnyájan testvérek vagyunk!« — (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

Az időnkint a központból leküldött röpcédulákat kiosztották:

»A 90-es évek végivē...a párt lēküdütt ide csomagokat, röpiratok vótak benne...Összehítták a vezetőségét. Akkó hozzáfogtunk, kiosztottuk, mēre, mejik uccán ki mēgy...Ahogy este hozzáfogtunk, rēggelre szíjjē lēt szórva...Aztán másnap rēggē má 9 órákkó szēttek össze bennünket, hívattak be a kös-ségházához. Mán a csendőrség ott vót, kivallattak bennünket. Nem válúta sēnki,

⁷³ Orosházi születésű mozgalmi ember. Írt munkásdalokat is s néhány könyvet a mezőgazdasági munkásság kérdéseiről. Később a mozgalom árulója lett.

hogy osztotta. Aszontam előtte, hogy né válújja senki, majd én éválatom... Én nyócadik... lehettem, hát én éválútam, hogy én még a feleségem, mink osztottuk el. Egyre monta a szolgabíró, hogy: — Nem lehet az, Szabó. — De lehetett, mē szalattunk! — Hát hogy mertünk mink ojat csináni? Még lészünk büntetve! Mondom neki: — Tekintetēs főszolgabíró úr, mé büntetnek még? Nekēm ez kēnyérkeresetēm... istóriát árullok, báli mēghívókat viszēk szēt... — De csak nem hitte a főszolgabíró... Fél, aszongya, hogy mēgbüntetēm? Hát tuggya, mit? Nem büntetēm még? — Mondom neki: — Igazán? — Itt van, a kezem adom rá! Hát akkó csak mēgmontam... Hát aztán így nem büntetett mēg...» (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Mindennél jellemzőbb a mozgalom »megszelídülésére«, hogy az egykor olyan vihart kiváltott tüntetések milyen formában zajlottak le:

»Tüntetés vót akkó is, mikó Kristófi Dezső benyútotta a választójogot a kirájnak. Akkó tartottunk egy nagygyűlést a választójogrú... Én jelentettem be a gyűlést a főszolgabírónak, hogy tüntetni akarunk... Mondom neki: — Kaptunk egy dalt, hogy a tüntetésen énekjűk. — Mijen dalt? Mutassa! — Mutatom neki, hogy:

— Tisza Pista mēg akarja tiltani,
Nem szabad a Népszavára gyűjteni!
Titkon gyűjtünk a Népszava javára.
Kötelet a Tisza Pista nyakára! —

— De, aszongya, remélēm, nem a gróf Tisza István? — Mer av vót a miniszterelnök. Mondom, hogy: — Nem! — Akkor rēndbe van! — De mosojgott... Aztán danoltunk az uccán hangosan, úgy mēntünk a Kiserdőbe. A szolgabíró gyűtt a járdán mellettünk...» (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

A mozgalom elhalása. A forradalmi szimbolum: a zászló sorsa.

A »törvényes eszközökkel« harcoló várkonyisták hamarosan a polgárság uszályába kerülnek. A XX. sz. elején az Orosházi Földmívelők Egylete mindinkább kezd hasonlítani afféle polgári »klub«-hoz, s a központtól elszakadt mozgalom alapjában véve már ekkor halálra van ítélve. Legszebben példázza ezt az 1891-es forradalmi megmozdulás szimbolumának, a régi munkáskör zászlájának a sorsa:

»... Má akkó két párt vót itt: a Várkonyi-féle Független Szociáldemokrata Párt, azután a Szociáldemokrata Párt... Mikor kiváltunk, Földmívelő Egylet vót a táblánkon... Azután a Várkonyi pártjába mēntem én is, oda mēnt... Orosháza majdnem az egész... Kilencszáz valahányba (1904-ben) a zászlót, monta a főszolgabíró, hogy nyilván visszakapjuk... Hát én vótam odabent (érte)... bemēntem Gyulára az alispánhó. Nagyon kírtem, hogy minekünk aggyák ide a lobogót, mink attunk rá garasokat (t. i. a Várkonyi-féle

Földmívelő Egylet tagjai). Azután úgy döntöttek, hogy a (Várkonyi-féle) Független Szociáldemokrata Párt kapja meg . . . Mikor kiatták nekünk a lobogót, mink aztat főszentőtük. Úgyhogy csináltunk valami öt, vagy hatszáz zászlószéget . . . Én is elköttem sok kereskedőnek, mindenki adott rá. Zászlóanyának megválasztottuk Külley Pál feleségét . . . Híttünk egy nagygyűlést, beszédet tartottunk . . . kint a pijactérén . . . ott verték bele a szégeket a zászlónyélbe . . . Így oszt fő lét szentőve . . . » (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

A »zászlószentelés«-re nyomtatott meghívókat küldtek szét.⁷⁴ A virilis orosházi polgárok »adakoztak« az ünnepség céljaira. Mindennél jellemzőbb a nyomtatott meghívó szövege, amely a »társadalmi béke« jegyében íródott :

»Az Orosházi Földmívelő Egylet át van hatva azon nemes eszmétől, mely szerint feladata és célja műveltség tekintetében hátramaradt tagjait felvilágosítás- és oktatásban részesíteni . . . a hazai földbirtokosokkal való egységes békés összmunkálkodásra serkenteni . . . Mert csak . . . a társadalmi béke biztosításával lehet édes hazánk mezőgazdasági érdekeit . . . előmozdítani . . . még 1891. évben egy zászlót szereztünk be. Ezen lobogó . . . egy közbejött sajnálatra méltó félreértés következtében a helybeli hatóság által elvétetett . . . a viszsanyert drága ereklyének . . . ünnepélyes felavatását határoztuk el, hogy ez egy szebb jövő hajnalának hirdetője és szent záloga lehessen. Adja Isten, hogy úgy legyen . . . Kelt Orosházán, 1905. február hó.«

Az orosházi és békésmegyei forradalmi megmozdulások a megriadt polgári jogászokat,⁷⁵ közgazdászokat⁷⁶ történetírókat⁷⁷ és más írókat is hatalmas »nemzetmentő« munkára sarkallták. Elméleti és gyakorlati megállapításaik, »tanácsaik«, »programjuk« minden vonását tartalmazza annak, amit Lenin már a múlt század végén »A narodnyik közgazdászok elméleti tévedéseik«⁷⁸ címmel élesen kritizál. Eltekintve a két világháború közti népi írók⁷⁹ pozitív értékelésétől, e mozgalom háttere, lezajlása és zátonyra jutása mindenben igazolja Lenin megállapításait :

»(Az 1905-ös)... forradalom most egyre világosabban tárja fel a parasztság kettős helyzetét és kettős szerepét. Egyrészt a robotgazdaság óriási maradványai és a hűbériség mindenféle csökevénye, karöltve a szegényparasztság hihetetlen elszegényedésével és nyomorával, teljesen megmagyarázzák a for-

⁷⁴ Egy eredeti példánya birtokomban.

⁷⁵ Pl. Dr. Ormos E. : A szocializmus, különös tekintettel a földművelésügyi munkások kérdéseire. Földművelésügyi helyi munkások. 1896.

⁷⁶ Ennek olyan nagy irodalma van, hogy csak a legfontosabbakat soroljuk fel : 1. Czettler J. : Magyar mezőgazdasági szociálpolitika, Budapest 1914. (Kapitalisztikus, reakciós szemléletű) 2. Ecséri L. : Az alföldi munkáskérdés és mezőgazdasági válság. Budapest, 1898. (Adatai jók.) 3. Eörsi B. i. m. (Használható.) 4. Féja G. : Viharsarok. Bp. é. n. (»A táj multja« c. f. 11—49. o. végigkíséri a gazd. társ. fejlődés jelentősebb állomásait.) 5. Milhoffer S. : A mezei munkásviszonyok hazánkban.

⁷⁷ Legsorgalmasabb Seiberényi L. Zs. : Tömegmozgalmak az alföldi paraszt városokban, Budapest 1913. és i. m. (Reakciós szemléletű.)

⁷⁸ Lenin : i. m. I. fejt. 19—51.

⁷⁹ Darvas J. és Féja G. i. m.

radalmi parasztmozgalom mély forrásait, a parasztság mint tömeg forradalmiságának mély gyökereit. Másrésről...megnyilvánul ennek a tömegnek belsőleg ellentmondó osztályszerkezete, kispolgári mivolta, a birtokos és proletár-tendenciák ellentmondása e tömegben belül... (Vagy) az állam egész agrár-rendje kapitalistává válik és hosszú időre megőrzi a feudális vonásokat. Vagy pedig a forradalom szétrombolja a régi földesúri gazdaságot, szétzúzza a hűbériség minden maradványát, elsősorban a nagybirtokot...»⁸⁰

⁸⁰ *Lenin* : i. m. »Előszó a második kiadáshoz« c. f.-ben. 13—14.

AZ ÁCSOLT LÁDA

Írta : KIRÁLYNÉ CSILLÉRY KLÁRA

Bevezetés

A magyarországi ácsolt ládák tanulmányozása során, amikor a vonatkozó irodalmat átnéztem, arra jöttem rá, hogy az ennek kapcsán felvetődött problémák megoldásához csak az ácsolt ládák készítmódjának tüzetes ismeretével lehet közelebb jutni. Sikerült olyan magyarországi falut találnom, ahol még ma is értenek ketten a készítéséhez. Ennek a munkamenetnek ismeretében vált azután meghatározhatóvá az ácsolásnak a bútorkészítési módok közt elfoglalt helye. A technika kérdésének tisztázása után megpróbáltam az ácsolt ládák elnevezését és funkcióját vizsgálni mind a mai, mind a történeti anyagban. E kutatásaim eredményét ebben a dolgozatban összegeztem.

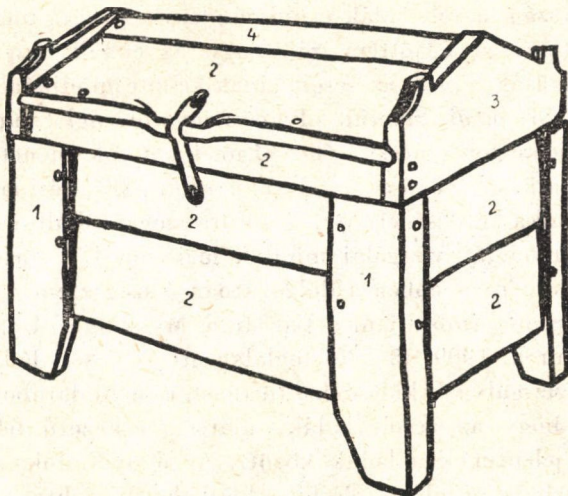
Legelőször Sune Ambrosiani (*Lår från Mysslinge, Uppland, och dess släktingar. Fataburen. 1909, 15—36*) foglalkozott az ácsolt ládákkal; egy svéd népi ácsolt ládát vizsgálva és különböző történeti és népi darabokkal összehasonlítva felismerte, hogy az ácsolt ládák, sajátos szerkezetű felépítésük miatt, különálló típust jelentenek a ládák között. Az ő nyomdokain haladt Otto v. Falke (*Mittelalterliche Truhen. Berlin. Amtliche Berichte aus den Königl. Kunstsammlungen. XXXVIII. (1916), 11. no. (August), 231—243.*), ő K. Watzinger (*Griechische Holzsarkophage aus der Zeit Alexanders der Grossen. Leipzig. 1905*) anyagközlése ismeretében megállapította, hogy a mai, a középkori, illetve a görög darabok között összefüggés van, sőt a római szarkofágok is ennek a típusnak kőből készült másolatai.

A későbbi bútormonográfiák Falke nyomán foglalkoztak az ácsolt ládákkal, de újat, valószínűleg a készítmód ismeretének hiányában, egyik kutató sem hozott, még Otto Bramm (*Truhentypen. Volkswerk. Jena 1941 154—186*) tipológiai tanulmánya sem.

A magyar kutatók szintén foglalkoztak a kérdéssel. Cs. Sebestyén Károly (*A magyarság ládái. Magyar Nyelv. XXIII. (1927), 201—204 és u. ő.: Szuszék. A műgyűjtő. 1929, 44—45.*) és Viski Károly (*A magyarság néprajza I. Budapest. é. n. 230—333.*) a magyarországi ácsolt ládákat elnevezésükkel (*szekrény, szuszék*) együtt tárgyalták. Észrevették, hogy a magyarországi ácsolt ládák elsődleges neve a *szekrény*, és Viski az ácsolt láda funkciójáról írva felveti, hogy ha a »koporsó« értelmű román *sicriu* szó a magyar *szekrény* szóból származott, akkor a magyar *szekrény* szónak is valamikor koporsó jelentése volt.

Rajtuk kívül igen sok kutató vette még észre az ácsolt szerkezet különállóságát, de néhány soros megjegyzésen túl nemigen foglalkozott vele.

Jómagam megpróbáltam a kutatásokat minél több irányba kiszélesíteni. A munka nehéz volt, mert a néprajzon kívül igen sok más, számomra ismeretlen tudományág által nyújtott anyagot kellett felhasználnom. Sok helyen pontatlanok voltak a forrásaim. Különösen nehézze tette a munkámat az, hogy általában, ahol az irodalomban az általam vizsgált tárgy képe közölve van, ott hiány-

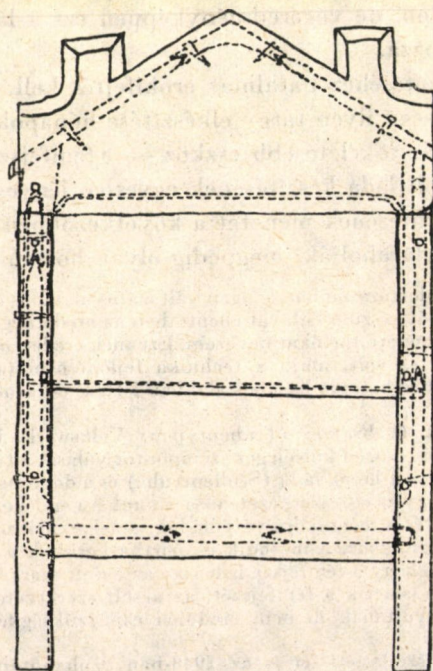
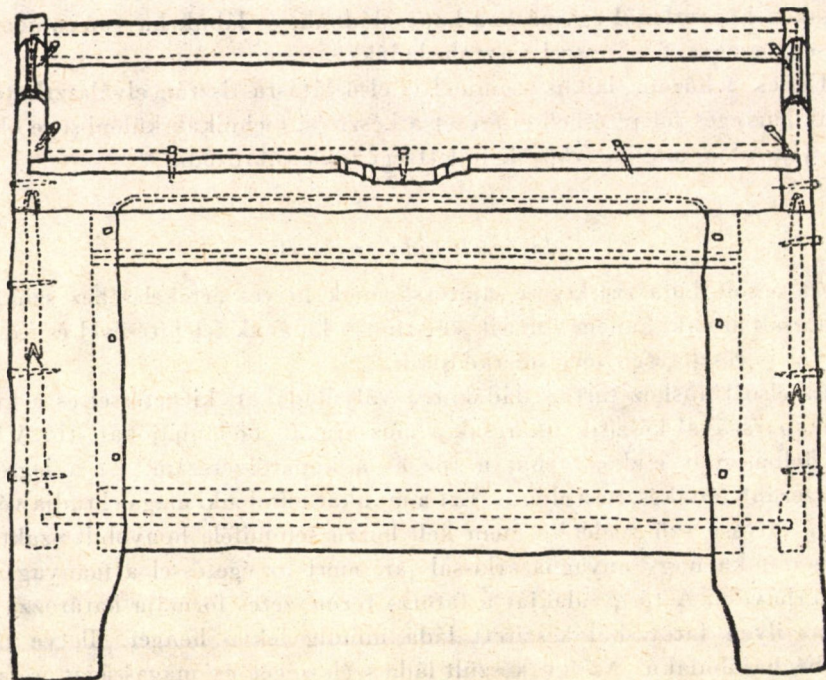
1. ábra. Ácsolt láda távlati rajza. (Baranyai *szökröny*)
1.: láb, 2.: deszka, 3.: oldalorom, 4.: oromléc.

zik a tárgy neve, ahol pedig a név fordul elő, ott sem kép, sem leírás nincs a tárgyról. Nehézséget okozott az is, hogy a középkori adatok legnagyobb részénél hiányzik az évszám.

A ládatípusok osztályozása

Szerkezetük alapján osztályozva a ládákat, két főformát különböztünk meg¹: az egyik az egyetlen fatörzsből kimélyített vályúláda, a másik az, amelyet több darabból illesztnek össze. Az utóbbi csoport megint két főtípusra osztható. Az elsőbe olyan ládák tartoznak, amelyeknek oldalfalait deszkák alkotják, s ezeket négy sarokoszlop tartja össze; e sarokoszlopok lábban folytatódnak (ácsolt ládák), (1., 2. ábra). A második típusba sorolható ládák oldalai

¹ Dolgozatomban csak az európai ládákkal foglalkozom.

2. ábra. Ácsolt láda szerkezeti rajza (Baranyai szőlőkröny).

a sarkokon közvetlenül egymáshoz kapcsolódnak, és lábuk ha van is, nem függ szervesen össze a felsőrésszel (asztalosládák).²

Ennek a három, laikus szemmel is első látásra tisztán elválasztható csoportnak lényeges felépítésbeli eltérését a készítési technikák különbsége okozza, ebben viszont a munkaeszközök fejlettségi foka tükröződik.³

Az ácsolt láda szerkezete

Az ácsolt láda szerkezeti sajátosságának helyes értékeléséhez szükséges, hogy ne csak annak, hanem a másik két típusú ládának felépítésével és készítés-módjával is részletesen megismerkedjünk.

Az első típushoz tartozó ládákat, a vályúládákat, kiégetéssel és a kiégett rész kikaparásával készítik, akárcsak a mozsarakat, bödönhajókat stb. A készítéshez felhasznált eszköz tehát a tűz és a kaparószerszám. Ez a legrégebb, legegyszerűbb ládakészítési eljárás. Ezt a munkát mindenki maga el tudja végezni saját háztartása szükségletére, nem kell hozzá semmiféle bonyolult szaktudás. Maga a munka nagy anyagpazarlással jár, mert az égetéssel a faanyag nagyrésze kárbavész. A tárgy alakját a fatörzs természetes formája határozza meg, tehát az ilyen fatörzsből készített láda mindig fekvő henger, illetve többé-kevésbé hasábalakú. Az így készült láda szélességét és magasságát a fatörzs vastagsága határozza meg, és csak a hossza növelhető a gyakorlat diktálta határok között szabadon, de végeredményképpen ezt a láda tartására szolgáló helyiség hossza korlátozza.

A vályúláda készítéséhez hatalmas erőfeszítés kell. Ezenkívül hosszadalmas is a művelet; egy-egy ilyen tárgy elkészítése hónapokig eltarthat.

Az ácsolt láda már tökéletesebb eszköz — a fémfejsze — ismeretét tételezi fel. Ez a fejsze az ácsolt láda készítésének egyetlen lényeges eszköze.⁴

Az ácsolt láda készítésének menetét a következőkben lehet összefoglalni:⁵ a levágott fát tőkékre darabolják, mégpedig olyan hosszúságú tőkékre, amilyen

² Nem foglalkozom dolgozatomban az igen változatos alakú és összeillesztésű dobozokkal. A dobozoknak a mindig fából készülő ládával ellentétben az eredetileg kéreg, újabban fa, papír, kaucsuk stb.-ből készült kisméretű tartókat nevezem. Ezeknek eredeti alakja a mindig hasábalakú ládával ellentétben hengeres volt, majd a technika fejlődésével (a fűrészelés feltalálása és tökéletesítése után) a ládákhoz hasonló hasábos alakúak lettek, és azoktól egyedül becsukódásban különböznek.

³ Nem fogadható el O. Bramm (Truhentypen. Volkswerk. Jena 1914) formalista felosztása, amelyikben a szerző egészen külsőleges szempontot választ a tipologizálásra. A ládáknek szerinte két alaptípusa van: a lábas láda (Stollentruhe) és a dobozos láda (Kastentruhe). Így azután, habár megjegyzi, hogy az első szerkezete az ácsmunkára emlékeztet, míg a másik asztalosmunka, mégis pl. a kimélyítési technikájú vályúládák, amelyeknek történetileg és technikailag semmi köze sincs az asztalosshoz, a második csoportba kerültek a formai hasonlóság miatt.

⁴ Ez nem azt jelenti, hogy a fémfejsze ismerete az ácsolt szerkezetet eredményezi, hiszen Európán kívül igen sokféle ismerik a fémfejszét, az ácsolt szerkezetet pedig nem. A termelőeszközök csak lehetőséget nyújtanak, de nem eredményezik szükségképpen az általuk kivitelezhető formájú terméket.

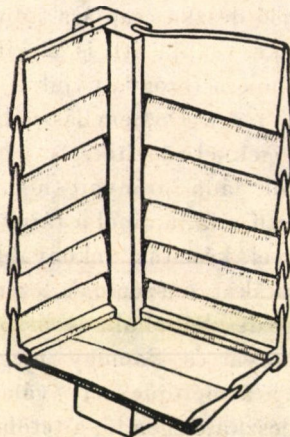
⁵ Az itt következő szerkezeti leírás az 1948-ban Szuhahután (Heves megyei szlovák községben) végzett gyűjtésen alapszik. A készítést tüzetesen külön tanulmány keretében fogom ismertetni, itt csak azokat a fázisokat érintem, amelyek a szerkezet kialakítására döntően

hosszú deszkára szükségük van, majd a tőkétet fejszével széthasogatják. Előbb kettőbe hasítják, majd négybe; így mindig felezik az előbb kapott darabot, míg a kívánt vastagságot meg nem kapják (3. ábra). Ez a vastagság aszerint különbözik, hogy lábat vagy oldaldeszkát akarnak-e készíteni, de kisebb eltérések vidékenként is adódnak.

A hasítással nyert deszka keresztmetszete körcikkalakú, a körív vonalát a kéreg alkotja (3. ábra). Ez a deszkaforma határozza meg a láda szerkezetét. Az ilyen alakú deszkát ugyanis csak egyféleképpen lehet a másikhoz kapcsolni, úgy, hogy a deszka kéregfelőli szélét középen kiárkolják, és az így kiárkolt deszkát illesztik rá a másik deszka vékonyabb szélére. Az így összeállított deszkafal

3. ábra. Deszkák hasításának módja

4. ábra. Ácsolt gömöri szekrény metszete

viszont a sarkokon nem illeszthető össze semmiféle közvetlen módon, azaz bekötésekkel, szöggel vagy enyvvel. Közvetítő tagot kell tehát alkalmazni, és ez a lábban folytatódó sarokoszlop lesz, amelyiket a két belső oldalán kiárkolnak.⁶ (4. ábra, XXV. t. 1.) Ugyanígy van ez a tetőnél is: az egymásba tolt deszkákat a két oldalorom fogja össze szorosan. A fenékdesszkák viszont az oldalfal legalsó deszkájának belső oldalába, illetve a lábakba vésett vájatokba illeszkednek. (2. ábra).

hatnak. Összehasonlító anyagul két igen vázlatos leírás szolgált: *Hoáz F.*: Udvarhelyszéki famesterségek. Kolozsvár 1932, 45—49; u. ö.: Szuszék készítése az Udvarhely megyei Varságon és Siklódon. Népr. Ért. XXXIII. (1941), 96—99. és *Gönyey Sándor* kéziratosa gyűjtése Mosóbányáról (Băita) 1942-ből: Szuszék és hámbár készítése. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára. (E. A.) 564.

⁶ A sarokoszlop ugyancsak körcikk-keresztmetszetű hasított deszka, csak két oldalfal-deszka vastagságú. Ennél primitívebb állapotot mutat egy hasonló szerkezetű cserzőkád a korai feudalizmus idejéből, amit Novgorodban találtak. Ennek lábai természetes fatörzsek, az oldaldesszkák számára kiárkolva. L.: Б. А. РЫБАКОВ: Ремесло древней Руси. Москва. 1948, 401, 112. á.

A láda készítésekor először a keskenyebb oldalakat állítják össze. Veszik az egyik lábat, beleverik a kivésett hosszanti vájat alsó részébe a legalsó deszkát, majd ráverik a bevert deszka ellenkező végére a másik lábat. Utána a két láb közé a vájatba csúsztatják a deszkákat. Mikor ez az oldal készen van, akkor a lábak másik oldalán levő vájatba beleverik a két hosszanti oldal legalsó deszkáját. E közé a két alsó deszka közé most behelyezik a fenékdesszkákat. A fenékdesszkák és a két alsó oldaldesszka szabadon levő végére illesztik a másik keskenyebb oldalt. Miután ez is elkészült, becsúsztatják a hosszanti oldal deszkáit az oszlopok vájába. Így elkészül az alsó rész. A hátsó hosszanti oldal legfelső deszkája a többi oldalnál magasabb és a két végén kiálló facsapokkal van ellátva. Az egyik oldal- oromba beverik a tetődesszkákat. Az oldalorom hátsó sarka át van fúrva, ezt rá- illesztik a hátsó deszka csapjára. Most felferik a másik oldalormot, úgy, hogy a hátsó deszka csapja itt is a kifúrt lyukba illeszkedjék. Ezzel kész a láda.

A facsapokon forogva nyílik a tető, vas csukópántot a készítők nem használnak (XXV. t. 2.). De nem használnak más vasalkatrészt sem, az összeillesztett részeket faszögekkel rögzítik.

Az ácsolt láda arányait némiképen módosítja az, hogy milyen vastag keresztmetszetű a fa, amiből a tárgy készül. Így például a szuhahutai, valamint a gömörmegyei készítők vékonyabb fatörzsből (25—30 cm átmérőjű) készült keskeny deszkákat használnak, ezért a belőlük készült tárgy oldala is sok (5—8) vékony deszkából áll, és viszonylag keskeny, hosszú a lába.

A Baranya és Somogy megyei készítők mindig vastag fatörzseket (40—60 cm átmérőjűeket) választottak. Egy ládaoldal elkészítéséhez így két szál deszka elegendő, a tetőhöz is csak három kell, míg az előbb említett- teknél öt (2. ábra). Természetesen ez inkább csak a részletek méreteire hat ki, de a láda hosszúságát, szélességét és magasságát alig befolyásolja.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy anyagmegtakarítás végett a készítéshez általában csak két tőkét kezdenek meg, és ezáltal a ládák különböző alkatrészeihez csak kétféle hosszúságú deszkát használnak. Az egyikből a hosszabb, a másikból a rövidebb oldal deszkái készülnek. Mindkettőhöz körülbelül egy-egy fél töke szükséges. Választási lehetőség adódik tehát, hogy a lábakat a hosszabb vagy a rövidebb töke megmaradt darabjából készítsék-e. A szuhahutai és gömörmegyei ácsolt láda lába (XXXVI. t. 1.) a hosszanti oldallal egyenlő méretű, a baranyamegyei (XXXVI. t. 3., 4.) és általában a dunántúli ácsolt láda lába a rövidebb oldallal egyenlő. Ezért a kétféle láda közül az északi (szuhahutai és gömörmegyei) láda nyúlánkabbnak, viszont a dunántúli nyomottnak, zömöknek hat. A ládák nagyságát viszont befolyásolja az előre kijelölt funkció: a gabona tárolására nagyobb ládát kell készíteni, viszont ruhanemű tartására megfelel kisebb is, konyhaeszközök, élelmiszerek pedig (tejesköcsög, rántásnak való zsír, liszt) egészen kicsiben is elférnek⁷ (XXXVII. t. 2.).

⁷ Bethowski J. szerint (A tiszaháti és szolnokvidéki szuszék. Népünk és Nyelvünk II. (1930), 121.) egyes ilyen liszteládák h: 3 m, sz: 2·5 m, m: 1·5 métert is meghaladják. Ezzel

Az ácsolt ládákön többnyire még egész sor olyan hagyományosan alkalmazott elem van, amit a szerkezet egyáltalán nem indokol. Ilyen a háztetőalakú vagy domborodó tető; az oldalorom felső pereme két szélén levő szarv vagy kisebb felmagasodás és a kivágás a láb alsó részének belső oldalán. Mindezeknek a ma már értelmetlennek látszó elemeknek egykor reális tartalmuk volt: a ládák használati vagy valláséleti szerepével függtek össze.

Mindezek ismeretében is csak azt hangsúlyozhatjuk újra, hogy magát a szerkezetet egyedül a munkamenet, azt pedig a munkaeszköz: a fejsze határozza meg. Az ácsolt láda készítésének menetét a vályúládáéval összehasonlítva, kitűnik az is, hogy a termelőeszköz fejlődése a tárgy készítési technikájának tökéletesedését is magával hozza. Míg a vályúláda készítésénél a felhasznált fatörzs tetemes részét el kellett pusztítani, most — apró hulladékdarabok elesését nem számítva — az egész rendelkezésre álló faanyag felhasználható. Ezenkívül ugyanakkora töke faanyagából sokkal nagyobb befogadóképességű tárgyat lehet készíteni és így növekszik a tárgy alkalmazhatósága. Míg eddig a fa törzsének természetes méretei határozták meg a láda maximális nagyságát, most az ember a tökéletesebb munkaeszkővel győzedelmeskedett a természetén és maga szabta meg a kívánt méreteket. Ezenkívül megrövidül a munkaidő is: egy ácsoltszerkezetű láda elkészítési ideje kb. egy hét, a vályúládával járó hónapokig tartó pepecseléssel szemben. Az általam vizsgált területen egy $100 \times 70 \times 100$ cm nagyságú láda hat nap alatt készül. Így növekedhetik a termelékenység, és a szekrénykészítő már megrendelésre is tud termelni, míg a vályúláda készítője csak saját családja szükségleteire, alkalmilag dolgozik.

Az ácsolt bútor készítése azonban nem fejlődött tovább a kisárutermelésnél. Készítőik neve (*szekrénygyártó, szekrénymíves, szekrénycsináló, szekrényes, szökrönyös*) nem szerepel a céhiratokban. Arra viszont van adat, hogy ilyen falusi *szekrénymívesek* évente egy ilyen ácsolt ládát (*szekrényt* vagy *szuszéket*) tartoznak adni jobbagyszolgáltatásként a földesuraknak.⁸ Tehát valóban nem voltak mesteremberek.

A harmadik típust, az asztalosládát megint csak új termelőeszköz, a fűrész alkalmazása tette lehetővé. Csak a fűrész segítségével lehet ugyanis téglalap keresztmetszetű deszkát készíteni, azáltal, hogy a tőkéből párhuzamos réteget fűrészelnék le.⁹

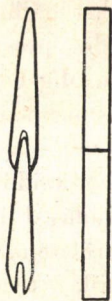
szemben az általam ismert legkisebb ácsoltszerkezetű láda mérete: h: 0,34 m, sz: 0,19 m, m: 0,30 m, ez Szlavóniából került a Népírajzi Múzeumba (lelt. sz.: 83896). Természetesen minden funkcióra (gabonás-, ruhás-, konyhai ládák stb.) vannak kialakult méretek, amelyek vidékenként is különböznek.

⁸ Valamennyőn Táál és Szekreny csinálók, Ácsok és kerekések ezen faluban lakik, tartoznak mind edgyütt az Ur számára két szekrent vagy szuszéket csinálni, kinek mindenikében külön-külön husz husz köből szem férjen. Azon kívül egy egész szekeret is minden esztendőben. (Szalánc, Abaúj megye, 1643. Széchenyi Könyvtár. Folia lat. 3566 nr., 40 verzőja).

⁹ Elméletben fejszéval is lehet téglalap keresztmetszetű deszkát készíteni, gyakorlatban viszont ez nagyon nehezen kivitelezhető. Ugyanis míg sugárirányban való hasításkor a hasítás iránya megegyezik a fa természetes hasadásának irányával, addig ha párhuzamos rétegeket

Az ilyen munkamód mellett más lesz a deszkák felületének minősége is. A fejszével előállított deszka oldallapjainak felülete ugyanis a hasítás következtében hepehupás, egyenetlen, ami többé-kevésbé a fejszével (esetleg speciális faragófejszével és kézvonókéssel) való egyengetés után is megmarad. A fűrészelésnél ezzel szemben a fűrész a fa hasadását teljesen kiküszöböli, és az így, tisztán mesterséges úton nyert deszka oldallapjai egyenletesen simák lesznek. Hozzájárul ehhez még egy új termelőeszköz, a gyalu ismerete is, ennek segítségével tökéletesen sík felület nyerhető; ez pedig újabb, gyorsabb, olcsóbb módszerre, a ragasztásra ad módot.

A fűrészeléssel nyert deszkák összekapcsolása már sokkal könnyebb, mint a hasított deszkáké. Nincs többé közvetítő tagra szükség, a szabályos alakú deszkák közvetlenül összeköthetők nem is egy, hanem több módon, akár csapolással, akár szögeléssel, akár ragasztással. (5. ábra)

5. ábra.

Fűrészelt deszkák és hasított deszkák kötődésének módja.

A fűrészszel igen vékony lapot is lehet vágni, ez teszi lehetővé a rámás szerkezet készítését. Ennél egy vastagabb rámásba főleg aljazással (falcolással), ritkábban árkolással (nútolással) vékonyabb betétlemezt erősítenek. Ez a rámás szerkezet, amely olyan jelentős volt az uralkodó osztálynál, népünk ládáinál eddigi ismeretanyagunk szerint nem található meg (így pl. a Néprajzi Múzeum példányai között egy sincs), noha a ráma alkalmazása nagy anyagmegtakarítást jelent. Ennek az az oka, hogy a rámás szerkezet alkalmazása csak a drága fafajtáknál volt szükséges, az olcsó fenyőfából készülő parasztládáknál az anyagmegtakarításnál jelentősen nagyobb költséget okozott volna a bonyolultabb készítmód hosszabb munkaideje. Így a magyar népi ládák oldalai fecskefark csapolással összeerősített tömör deszkából állanak, azonban majdnem kivétel nélkül megtalálható rajtuk a rámás szerkezet utánzata, a festett, faragott vagy lécből felszögezett keret.

A kialakult asztalosság idején a fémcsukópánt beszerzése már nem jelent problémát, így a tetőt ezzel kapcsolják az alsó részhez; ez szintén egyszerűsödést jelent az eddigi komplikált és nehezen elkészíthető fa forgócsappal szemben.

akarnak nyerni, a fa természetes hasadási irányával ellenkező irányban vágnak, a hasadást tehát meg kell akadályozni. Ez azonban csak óvatos, apró ütésekkel érhető el, és még így is minden elővigyázatosság ellenére a fa könnyen behasad és kárbavész. A behasadás megakadályozására igen vastagra kell hagyni a deszkát (1 m hosszúság esetén kb. 10 cm vastagnak kell lennie), e mellett hosszúsága is korlátozott, legfeljebb 1:20 lehet. Az így készített deszka e mellett még erősen vetemedik is, mivel a fa száradási törvényei szerint annál nagyobb a vetemedés, minél kisebb szögben metszi a vágás iránya az évgyűrűket; de még az így nyert deszka könnyebben is reped. Ezeket a nehézségeket a készítők nem tudják legyőzni. Éppen ezért Szuhahután például csak pallókat készítenek így, azt is csak saját szükségletre. Ártermelésre ez a módszer csak a termelőeszközök fejlettségének magasabb fokán válik alkalmassá.

Az új termelőeszköz által elért munkamódszerbeli tökéletesedés természetesen jelentősen lecsökkentette a készítéshez szükséges időt. Míg egy átlagnagyságú ácsolt láda elkészítése, mint fentebb láttuk, egy hét, addig egy ugyanakkora belső térfogatú asztaloskészítette láda kb. két nap alatt készül el.

Az új munkamódszer anyag megtakarítást is eredményez, a fűrész és gyalu alkalmazásával erősen csökken a hulladék.

A háromféle típusú láda egymáshoz való viszonyának megértéséhez szükséges azt is tudnunk, hogy míg a vályúládát főleg saját szükségletre készítik, az ácsolt ládát kézműves jobbágy csinálja, az asztalosládát már céhbeli kézműves gyártja. Az asztalos készítési mód legnagyobb jelentősége abban áll, hogy a szabályos deszkából előre elkészíthetők a pontos egyforma méretű alkatrészek; ez módot ad a szériatermelésre, s általa a tömeggyártásra. Ezzel szemben az ácsolt szerkezet hasított deszkáinál, ahol egyik deszka keskenyebb, másik szélesebb, aszerint, hogy milyenre sikerült hasítani, nem lehetett előre kiszámítani, hogy hány deszka kell majd a ládához, vagy pedig, hogy a deszka a láda mely részéhez lesz majd alkalmas. Ezért az ácsolt ládák csakis egyenként készíthetők.

Végül megemlítem az asztalosbútor előnyei között azt, hogy míg az ácsolással különböző méretű és arányú, de csak egyfajta formatípus állítható elő (legfeljebb a tetőalakítás nyújt lehetőséget némi változatosságra), az asztalosszerkezet a formák végtelen lehetőségére ad módot; s ezáltal egyre inkább megfelelhet újabb és újabb célszerűségi követelményeknek. Az ácsolás helyébe lépő asztaloság a tárgyak megőrzésére készült bútoroknak, a megőrzendő tárgyak természete szerint, számtalan fajtáját alakította ki (könyvszekrény, írat-szekrény, ruhásszekrény, szemetesláda, gyümölcsösláda stb.), míg ezzel szemben a különböző funkciójú ácsolt ládák szerkezeti felépítésben teljesen azonosak.

A ládakészítési módok kialakulásának kora

Vizsgáljuk most meg a háromféle ládakészítési módot történeti szempontból. A vályúláda készítési módja az ősközösségi társadalomba nyúlik vissza; olyan társadalmi és gazdasági viszonyok között alakulhatott ki, amikor még a foglalkozási ágak nem váltak el egymástól. Egy fatönk kivágását bárki el tudja végezni, semmiféle képzettség nem kell hozzá. Hosszantartó pepecselő foglalkozás, mindenki maga csinálja saját szükségletére, télen, amikor nincs más munka. A feudalizmus idején még él a készítése, de a mai korig már igen kevés helyen őrződött meg (Balkán, Skandinávia stb.). Magyarországon, eddigi tudásunk szerint, ma már seholsem használják.¹⁰

Az ácsolt szerkezet a bomló ősközösségben alakulhatott ki. Elkészítéséhez már szakmai ügyesség és tudás kell, ezt azonban nem intézményes és

¹⁰ Egy darabot őriz belőle a Magyar Nemzeti Múzeum. *Voit Pál* szerint (Régi magyar otthonok. Budapest. 1943, 63.) a XIV. sz. első feléből való.

szervezett tanítás útján szerzik meg, hanem ellesik. Háziiparszerűen csinálják, azaz a készítő egyedül dolgozik, vagy családtagjai segítségét veszi igénybe (Szuhahután pl. az idősebb fiú a fát kivágja, hazahozza, felhasogatja, az asszony a díszítésben segít). Az udvarhelymegyei Siklódon és Varságon néha a családon kívül a rokonság is segít a munkában¹¹. A tárgy árusítása is szinte teljes egészében cserekereskedelem¹²; maga a készítő vagy családja végzi, többnyire házalókereskedelem vagy vásárolás formájában.¹³

Az ácsolt láda készítése kialakulásának idejét természetesen nem lehet évszámszerűen meghatározni. Az eddig ismert régiségbeli legkorábbi darabok már a kész konstrukciónak más anyagba (kőbe, terrakottába, bronzba) való átvitelét példázzák, mint Chufu-Anch koporsója az egyiptomi óbirodalom idejéből vagy a krétai későminosi korból való koporsók.

A civilizációval, a mesterségek elkülönülésével, kialakul az új technika, az asztalosság. Az egyiptomi és görög ábrázolások bútorai az ácsolásból kibontakozó asztalosságot mutatják. A rabszolgatársadalom azonban, éppen a rabszolgatermelés sajátossága miatt, nem fejleszthette ki az asztalosmunkában rejlő lehetőségeket. A rabszolgamunkaerő olcsó volt, nem volt szükség a munkamódszer egyszerűsítésére, a szériatermelés bevezetésére. A rabszolgatársadalom végén (IV. sz.) a termelőerők visszafejlődését jelzi az ácsolt szerkezetnek újbóli előtérbenyomulása. A korai feudalizmus idején úgyszólván csak ácsolással készítik a bútorokat. Ácsolt szerkezettel nemcsak ládák, hanem más bútorok, mint ágyak, asztalok is készülnek.¹⁴ A feudalizmus virágkorában, a munkamegosztás fejlődésével, az asztalosmunka végleg az ácsolás fölé kerekedik, és lassan szinte teljesen kiszorítja. Majd a termelés módjának további tökéletesedésével az asztalosmesterségből kifejlődik a gyári bútoripar.

¹¹ *Haáz F.*: i. m. 96—99.

¹² Többnyire gabonáért adják, Szuhahután pl. 60—70 kiló volt egy ácsolt ruhásláda ára, amihez még ajándék: szótt törülközőkendő és egy üveg bor is járult; Siklódon (Siclod) és Varságon (Värsag) 2—4 véka gabonát fizettek egy gabonásládáért (*Haáz*, i. m. 96—99.).

¹³ A szuhahutaiak (legalábbis a ma élő készítők emlékezete szerint) csak megrendelésre dolgoztak, mivel így is elegendő nagy volt a vásárlóközönségük. A siklódiak falukra járnak vele házalni, de vásárra nem. A varságiak viszont vásárookra is viszik (*Haáz* i. m. 99.), akár a gömör-megyeiek, akik a múlt században Magyarországnak egész, a Dunától keletre eső részét ellátták ilyen ácsolt ládákkal. V. ö.: *P. Dobšínský*: Prostonárodní obyčaje, poverý a hry slovenské. Turč. Sv. Martin 1880, 102; *Fényes E.*: Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest 1837. III. 137; Gömör-Kishont vármegye. Budapest é. n. 48; *Hermann O.* kézirata 1898-ból, E. A. 182/C. 53; Népünk és Nyelvünk 1929. 200. és 1930. 78.

¹⁴ Ilyen típusú a svédországi. Skaneból 1734-ből való ágy (*G. Berg-S. Svenson*: Svensk Bondekultur. Stockholm 1934. 123. l. 43. á., egy a XVII—XVIII. sz.-i gyermekágya a franciaországi Auvergne-ből (*Bossert*: Volkskunst in Europa. Berlin 1926. 22. t.), mai vagy közelmúltbeli a romániai Bukovinából származó darabok (*Weslowski*: Die Möbel des rumänischen Bauernhauses in der Bukovina. Zeitschrift für Österreichische Volkskunde. Wien 1906. 33 á.), továbbá hucul ágyak (*R. F. Kaindl*: Bei den Huzulen in Prunththal. Mitteilungen Anthropologischer Gesellschaft in Wien. XXVII. (1897) 194. á.) és kárpátukrán ágyak a Néprajzi Múzeum bútorgyűjteményében (lelt. sz. 88.503 és 88.538). Az ácsolt asztalokról, a ládákkal való szoros kapcsolatuk miatt, később lesz szó.

Az ácsolás

és asztalosság közötti átmeneti típusú ládák

Az előző oldalakon megismertük az ácsolt láda felépítését és készítmódját úgy, ahogy népi gyakorlatban még ma is él vagy élt a közelmúltban Európa nagyrészen. Nézzük meg most ezzel a tudásunkkal közelebbről a történelem folyamán fennmaradt darabokat. Sok olyan eredeti faládát, vagy olyan láda-ábrázolást találhatunk, amelyiken az ácsolásra jellemző felépítést látjuk, ahol az oldalfalakat négy sarokoszlop fogja össze. Ugyanígy sok olyan kőből vagy más anyagból készült ládaféleségre (főleg koporsó) akadunk, amelyik ugyanezt a felépítést adja vissza más anyagban.

Ha azonban a felépítésen túl a láda készítmódjára is kíváncsiak vagyunk, akkor az eredetiben fennmaradt ácsolt faládákat kell végignéznünk. Ilyen eredeti darabok tudomásom szerint az egyiptomiaktól, görögöktől, majd a feudalizmus idejéről maradtak fenn. Ezek közül is csak azokat a darabokat lehetett ebből a szempontból tanulmányozni, amelyeket mődban volt eredetiben megismerni vagy amelyekről pontos szerkezeti rajzot közöl az irodalom. Ezeket a darabokat megvizsgálva, azt tapasztaltam, hogy csak egy részük készült a második fejezetben vázolt típusú ácsolási móddal.

Az ókori darabok közül csak a Gordionban talált szarkofágtöredékek¹⁵ látszanak a fénykép alapján ácsolással készültnek. Ennek a deszkái hasítottnak látszanak, és az ácsolt ládák deszkáihoz hasonló módon illeszkednek egymásba, úgy, hogy az alsó deszka felső hosszanti széle el van keskenyítve, és a felette levő deszka alsó részébe vágott árokba illeszkedik.

A feudalizmus idejéről is kevés típusú ácsolással készült darabot ismerünk. Legtípikusabban képviselik ezt a készítmódot a svájci ládák, így egy 1449-ből¹⁶ (XXX. t. 2.), egy datálatlan, de minden valószínűség szerint középkori láda¹⁷ (XXX. t. 1.), s a S. Valeria ob Sitten kolostor XII. sz.-ból való ládái¹⁸ (XXIX t. 4.). Ezek olyan darabok, amelyeknek alsó részük és tetejük is egyaránt típusú ácsolással, hasított deszkákból készült.¹⁹

6. Ábra: Görög, 4. sz.-i láda oldalának keresztmetszete. (Watzinger nyomán.)

¹⁵ G. Körte—A. Körte : Gordion. Archeologischer Anzeiger 1909. 6. v. ö. : Altmann : Architektur und Ornamentik der Antiken Sarkophage. Berlin. 1902. 8. á.)

¹⁶ Baud—Bovy : Schweizer Bauernkunst. Zürich—Leipzig—Berlin. 1926.

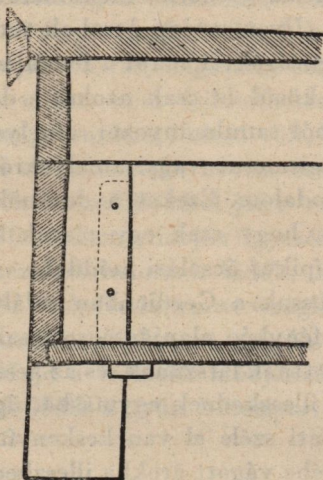
¹⁷ S. Ambrosiani i. m. 14. á.

¹⁸ Feulner : Kunstgeschichte des Möbels. 18—20. á.

¹⁹ A Kreusenstein várában levő ládák (H. Schmitz : Das Möbelwerk. Berlin é. n. 31/b-c.) (XXXV. t. 1.) mint Falke kimutatja, nem származhatnak a XV. századból, csak feltehetőleg a XVIII., legfeljebb a XVII. századból.

Sokkal nagyobb számú olyan darab akad a fennmaradt emlékek vizsgálatakor, amelyen az ácsolásra jellemző felépítés mellett a tárgy készítésében az asztalosságra jellemző momentumokat is megfigyelhetünk.

Ezeknek a daraboknak a készítéséhez fejlettebb termelőeszközöket alkalmaztak, mint amit az ácsolt szerkezet készítése igényel. Készítésüknél egy más munkaterületen (minden bizonnyal a favágásnál) kialakult termelőeszközt, a fűrészst próbálták meg a bútorművesség területén is alkalmazni. Az új, tökéletesebb termelőeszköz ismeretében azután fokozatosan egyszerűsödött és alakult át a készítési eljárás,²⁰ anélkül azonban, hogy legalább is egy darabig, az új eszköz alkalmazásának korábbi szakaszán, a külső forma megváltozott volna. Ennek a lassú folyamatnak egyes fázisait rögzítették a szerencsés módon fennmaradt darabok.

7. Ábra : 4. sz.-i görög láda szerkezeti rajza (Watzinger nyomán).

Ezek a darabok természetesen nem adhatnak módot a más-más időben és helyen többször is lejátszódó, részleteiben eltérő, de végeredményben azonos folyamatnak a rekonstruálására. Mégis igen fontosak, mert az ácsolás és az asztalosság munkamódjának ismeretében, ezeknek a daraboknak a segítségével érthetjük meg az asztalosságnak az ácsolásból való kialakulását.

²⁰ Itt megint csak, a 4. jegyzetben foglaltakhoz hasonlóan, hangsúlyoznom kell, hogy fejlett termelőeszköz alkalmazása csak lehetőséget ad a technika továbbfejlődéséhez, de nem szükségképpen eredményezi azt. Az általam közelebbről vizsgált területen, Szuhahután kb. a mult század 70-es éveiben kezdtek fűrészst használni — fakitermelésnél, és rá kb. 10 évre már a faeszközök készítésénél is alkalmazták. Ennek ellenére a fűrészst nem változtatta meg a munkamódokat. Így pl. az ácsolt ládát ma is fejszével hasított deszkából készítik, a fűrészst csak a láda készítése közben, csapolások bevágására, a kiálló deszkavégek vagy faszögek lefűrészelésére használják. Szuhahután a fejlettebb termelőeszköz nem forradalmasította a technikát, mert nem volt meg a társadalmi és gazdasági előfeltétele. Ezt a kérdést a Szuhahuta népi faiparával foglalkozó dolgozatomban tárgyalom részletesebben.

Legfontosabbak ebből a szempontból a görög, Nagy Sándor korából, az i. e. IV. századból fennmaradt fakoporsók (6. — 9. ábra). Ezeket a darabokat előbb fogom tárgyalni, mint a kronológiailag korábbi egyiptomi darabokat, mivel a görög ládák legnagyobb részéről *Watzinger* kitűnő munkája²¹ szerkezeti rajzot és pontos leírást ad, míg az egyiptomi ládákat, egy kivételével, csak fényképek vagy rajzok alapján ismerem. A görög ládák vizsgálatánál szerzett tapasztalatokkal nézzük meg azután az egyiptomi darabokat.

Ezek a IV. sz.-ból fennmaradt görög fakoporsók már mind fűrészelt, azaz téglalap keresztmetszetű deszkából készültek. A deszkák legtöbb darabnál azonban továbbra is a láb két belső oldalába vájt árokba illeszkednek. Az oldalfalak deszkáinak egymáshoz kapcsolódása azonban már megváltozott. (7. ábra.)

A téglalap keresztmetszetű deszkák egymásra állítva lapfelülettel érintkeznek egymással (5. ábra), nem szükséges tehát, a hasított deszkákhoz hasonlóan, az ácsolásnak megfelelő módon, egymásba illeszteni, hanem az egymás fölött levő deszkák egyszerűen faszögekkel kapcsolódnak egymáshoz.²²

A lábakba való illeszkedés is változáson megy át. A legtöbbnél, az ácsolt ládák deszkáihoz hasonlóan, minden deszka vége teljes egészében végigfut ugyan a láb árkolásában, de vannak egyes darabok, amelyeknél, három deszkából összetett ládafal esetén, a középső deszka számára már nincs vájat a lábban, és ez csak faszögekkel kapcsolódik az alatta és felette levő deszkához²³. Igen érdekes és figyelemreméltó az egyik Krim-félszigeti, kercsi (Szovjetunió) koporsó oldalának konstrukciója: az alsó és felső deszka egészen keskenyvé vált, és az

²¹ *Watzinger*: Griechische Holzsarkophage aus der Zeit Alexanders der Grossen. Leipzig, 1905 (A továbbiakban *W.*) alapján tanulmányozom most a görög faszarkofágokat. Tudtommal az ő műve óta összefoglaló publikáció nem jelent meg erről az anyagról. V. ö.: В. Д. БЛАВАТ-СКИЙ: Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. Москва 1947. 87—88. Ю. Ю. МАРТИ: Городские крепостные стены Тиритики и прилегающий комплекс рыбозасолочных ванн. Материалы и исследования по археологии СССР. 4. (1941), 31. l., 39. ábra.

W. munkája az egyiptomi Abusirnél kiásott görög temető koporsóival kapcsolatban részletesen leírja az összes addig közölt görög faszarkofág leletet, amely majdnem teljes egészében a Krimi félszigeten került elő.

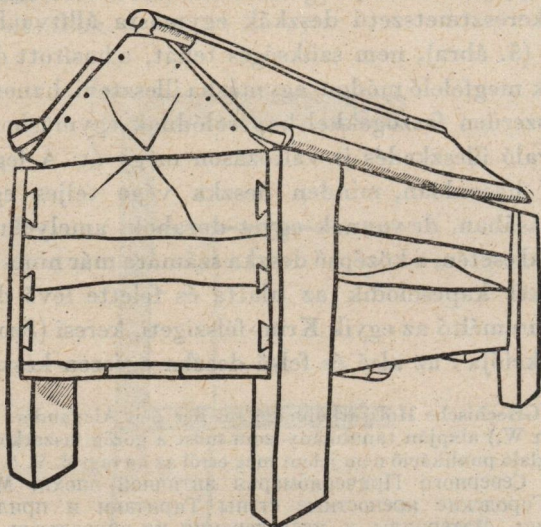
Nem fogadhatom el *W.*-nek a ládákkal kapcsolatban levont következtetését a kialakulás mikéntjére vonatkozóan. Szerinte ugyanis a látszólag egyszerűbb, négy sarkán összeszőgelt láda a régibb típus, a sarokszloppal ellátott, látszólag legkomplikáltabb szerkezetű láda pedig újabb fejlemény (63. l.). *W.* csak az asztalos szerkezetet ismerte, az ácsoltat nem, és nem ismerte a két szerkezetet kialakító munkaeszköz jelentőségét sem. Ezért a fejlődési vonalat is csak külső, formai és nem szerkezeti szempontok alapján állíthatta fel.

²² Az oldalfelület közepén, a sarkofágok nagy részénél, bemélyített sáv fut végig Az oldalfelületet a faszarkofágoknál néha egy deszka alkotja (*W.* 30. á.: 1. sz. sarkofág elején), ilyenkor ez a sáv bele van mélyítve a felület közepébe (*W.* 36. á. 2. sz. (sarkofág = szark.) eleje). Máskor két deszkából készítik a ládaoldalt, ilyenkor az alsó deszka felső széléből van a mélyített rész kivágva (*W.* 29. á.: 1. sz. sarkofág oldala; *W.* 40. á.: 3. sz. szark. eleje stb.). *W.* két sarkofágot közöl, amelyiknek az eleje három deszkából áll, itt a középső keskeny deszka vékonyabb keresztmetszetű, mint az alatta és felette levő és ezeknél beljebb is áll. Ezáltal képződik a bemélyedés (*W.* 46. á.: 4. sz. szark. eleje és 6. szark.). Feltehető, hogy a faszarkofágok nagy részénél meglevő, az oldalfelületek közepén végigfutó, bemélyített sáv az ácsolt deszkák egymásba illeszkedésénél képződött, beljebb álló rész csökevénye, amit az is igazolni látszik, hogy a két deszkából képzett elejű sarkofágoknál mindig az alsó deszka felső részéből van az a bemélyedés kivágva.

²³ U. o. 45. á.: 4. szark.

alsó deszka felülső, a felsőnek pedig alulso szélében van a végighúzódnó vájat, ebbe illeszkedik a középső, igen széles deszka (akár a mai magyar népi ácsolt ládák fenekének középső deszkája), ez már a rámás szerkezet valódi elődje²⁴ (6. ábra).

A ládafenek a görög ládák egyikén sem készült ácsolásszerűen, a deszkák itt is csak faszögek segítségével kapcsolódnak egymáshoz, alulról heveder tartja őket.²⁵ A fenék deszkái azonban többnyire még, az ácsolásnál ismerttetett módon, a lábakra és a legalsó oldaldeszkák alsó részébe vésett vájatba illeszkednek.²⁶ A fenék behelyezésénél van azonban példa újabb módszerekre is: az egyik szarkofág keskenyebb oldalához a fenékdesszkákat aljazással erősítették (7. ábra) s a szélesebb oldalhoz csak faszögek kötik a deszkákat.²⁷

8. ábra. Görög 4. sz.-i láda távlati rajza.
(Watzinger nyomán)

Igen sok ládán a ládarész felső szélére keretrész van szegezve. Ez az elem a tisztán ácsolással készült ládánál egyáltalán nincs meg, elkészítése csak a fűrészelés ismeretének alapján lehetséges, hiszen csak a fűrészeléssel készült lécek kapcsolódhatnak közvetlenül a sarkokon.²⁸

Látjuk tehát, hogy ugyanazokon a ládákön az összeillesztésnél egymás mellett szerepelnek az ácsolás csökevényei és az asztalosmódszer. Vannak azonban olyan ládák is, amelyeknél az oldalak már fejlett asztalosmódszerrel, fecskes-farkesapolással kapcsolódnak egymásba (8. ábra). Ezeknél a lábnak már

²⁴ U. o. 114—115. á.

²⁵ U. o. 29., 35., 37., 41., 42., 45., 47., 78. á.

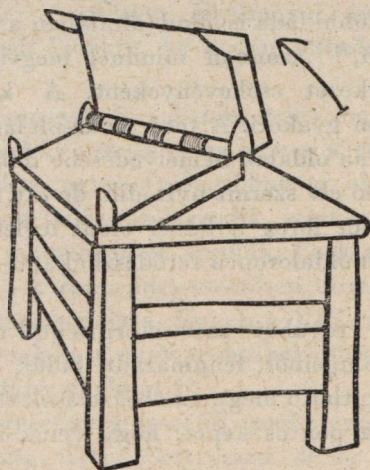
²⁶ U. o. 29., 20., 40. o., 45., 46., 54. á.

²⁷ U. o. 35—36. á.

²⁸ U. o. 32., 42., 48. á.

semmi szerkezeti szerepe nincs. Pusztán díszként szögeznek csak fel a lábat a láda testére.²⁹

Valamennyi ráánkmaradt görög fakoporsó teteje újabb szerkezettel készült. A deszkák nem a két oromháromszög vájataiba illeszkednek, hanem pere-műkhöz vannak szögezve, és a szögezés többnyire profilírozott léccel takart,³⁰ ahogy a legtöbb ládán az oldalnak a lábba való kötődését is az említett keret-léc takarta. A tető csukódása is különbözik a tisztán ácsolt ládákétól (9. ábra). A görög ládák oromléce többnyire fahengerekből van össze-téve; közülük minden második az első oldalhoz, minden többi a hátsó oldalhoz van rögzítve. A hátsó oldal maga is rögzített, így a fahen-

9. ábra. 4. sz.-i görög láda nyitódásának módja. (Watzinger nyomán).

gerekből összetett csuklópánton nyílik fel a tető első lapja.³¹ Még azokon a ládákon is, melyekben ez a csukódási mód nincs is meg, többnyire az említett csuklópántot utánozzák úgy, hogy ahhoz hasonlóan, (ahol a fahengerek közül minden második világos, illetve sötét volt) itt is változó világos és sötét szakaszok vannak az oromléce festve.³²

A vázákon fennmaradt ládaábrázolások, a ládák technikai kivitelezésére nézve, nem igen gazdagítják ismereteinket. Az mindenesetre nyilvánvalóan látszik, hogy az ácsolt szerkezettel készült ládák mellett, ha nem is olyan gyakran, előfordulnak rámás, asztalosszerkezetűek is. Az ábrázolt ácsoltszerkezetű ládák egy része, az eredetiben fennmaradt fakoporsókhoz hasonlóan, nyerges tetejű, a többi lapos tetejű. A nyerges tetejű ládák inkább az általános ácsolt szerkezet

²⁹ U. o. 60—62. á. 78. á., 4., 45. o.

³⁰ U. o. 27—31. á. stb.

³¹ U. o. 25—27. o., 32—33. á., 35—36. o.

³² U. o. 38., 43. á.

szerint készülteknek látszanak.³³ A lapos tető, a felnyitottan ábrázolt daraboknál, rámás, asztalosszerkezetűnek látszik.³⁴

Az egyiptomi darabok tárgyalásánál sokkal nehezebb helyzetünk van, amennyiben az egyiptomi ládákról nincsen szerkezeti rajz publikálva. Egyetlen darabot ismerek közelebbről is (XXVI. t. 2.), ezt a példányt a budapesti Szépművészeti Múzeum őrzi.³⁵ Ez a, valószínűleg a késői korból származó fakoporsó, a görög darabokhoz hasonlóan, már fűrészelt deszkából készült. A deszkákat faszögek kötik egymáshoz, ugyanúgy faszögek rögzítik a fenékdesszkákat, — amelyek, szokatlanul, a keskenyebb oldallal párhuzamosak — az oldalakhoz. A lábban nem fut végig az árkolás, csak a deszkák végén kinyúló csapok számára van bennük bevágás. A tető hiányzik, de a fenn háromszögben végződő, keskenyebbik oldalról ítélve, a ládának nyerges teteje lehetett.

Az általam ismert többi láda is mind (általában a XVIII. dinasztia idejéből valók) asztalosszerkezetű,³⁶ azonban mindnél megvan az összetartó sarokoszlop³⁷ az ácsolt szerkezet csökevényeként. A kétsíkú (háztetőalakú³⁸) vagy domború³⁹ tető igen gyakori. A tető, az ácsolt ládákhöz hasonlóan, a tető csapján forog, ez a csap az oldalak bemélyedésébe illik bele.⁴⁰ (A mai magyar ácsolt ládák teteje hasonló elv szerint nyitódik, de ott, fordítva a tető két oromháromszögén levő lyukban forog a hátsó oldal legfelső deszkájának csapja.) Az a mód, ahogyan a két oldalorom a tetődesszkákat összefogja, szintén az ácsolásra jellemző.⁴¹

A rómaiaktól vagy további más ókori néptől nem maradt fenn eredeti láda (a Rómából, Pompeiból fennmaradt ládák fémlemezzel borítottak, így szerkezetük nem állapítható meg), az ábrázolások és a más anyagbeli hasonmások nem adnak olyan pontos képet, hogy velük kapcsolatban a technika kérdéseit tárgyalhassam.

³³ Koepfen—Breuer : Geschichte des Möbels. Berlin — New-York 1904, 205—206. á.

³⁴ Reinach : Peintures de vases antiques. Paris 1891, Milin II. 33/b. Stephen Bleecker Luce : Corpus Vasorum Antiquorum. United States of America. Museum of the Rhode Island School of Design. Cambrige. 1933, 17/2. L. Scheurleer : Corpus Vasorum Antiquorum. Pays-Bas. Musée Scheurleer. (La Haye) Paris 1931., II. k. IV. D. 6. 6. t. 4—5—6. á.

³⁵ Köszönetet kell mondanom Dobrovits Aladárnak, hogy erre a ládára felhívta figyelmemet. A láda korbéli meghatározása is tőle való. A láda lefényképezésére a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének osztályvezetőjétől, Szilágyi Jánostól kaptam engedélyt, amelyért ezúton mondok köszönetet. Ezen a darabon kívül még több ládatöredék is van a múzeum birtokában. Ezekkel és a fentebbiekben említett ládával később, külön tanulmány keretében szeretnék foglalkozni.

³⁶ A legjellemzőbb a csak fűrészelt deszkákból készíthető, a láda alsó része felső peremére szögelt, keret. V. ö. : H. Gartner—A. F. Mace : Tut-ench-Amun. Ein ägyptisches Königsgrab. Leipzig, 46/B á.

³⁷ J. H. Breasted : Geschichte Egyptens. Vienna 1936 ; 301., 311—314. á.

³⁸ Koepfen—Breuer : Geschichte des Möbels. Berlin—New-York. 1904. 114 á. H. Gartner—A. G. Mace : i. m. 46/B.

³⁹ Ebert : Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin 1927—28.

⁴⁰ Koepfen—Breuer i. m. 79—80.

⁴¹ Th. M. Davis : The tomb of Iouiya and Touyou. London 1907 VI. t. Ennek a formának kőben való másolata Chufu-Anch koporsója az ó-bircdalom idejéből (Ebert, i. m. I. 79.).

A kései császárkori (IV. sz.) elefántcsontládák már biztosabb tájékozódást nyújtanak. Felépítésük szerint az ácsolt ládákhoz tartoznának, azonban a lábak között levő elefántcsontlapok egyenként rámaival vannak ellátva, a tető lapjait is ráma fogja össze, ez a sarkokon fecskefarokcsapolással van összekötve.⁴²

A IV. sz.-tól a XII. sz.-ig csak egy ácsolt faládáról tudok, ez az olaszországi Terracinából való (XXIX. t. 3.)⁴³, ez a kép alapján tiszta ácsolt szerkezettel készültnek látszik, a teteje kivételével. Ez ugyanis teljesen lapos, oldalorom nem fogja össze, ahogyan az az ácsolt ládánál feltétlenül szükséges. Ácsolt szerkezetű láda asztalosmódra összeerősített tetővel később is gyakran előfordul. Azonban lehet az is, hogy a facsap eltört, utólag illesztették rá a lapos tetőt, amint két olyan esetben, ahol ezt megvizsgálták, ki is derült:⁴⁴ megtalálták a letört csap helyét. Baranyamegyei gyűjtésem alkalmával mai gyakorlatban is megfigyeltem, hogy az ácsolt ládákra, ha a csap letörik, vasalással felerősített új tetőt tesznek.

A XII. sz.-ból fennmaradt faládák, mint említettem, teljes egészükben ácsolással készültek. A XIV. sz.-tól már igen sok emlékünkn van, ezek között, a tisztán ácsoltak mellett, egyre gyakoribbak az olyan darabok, amelyek, bár felépítésük még az ácsolt ládákhoz igazodik, szerkezeti megoldásában már az asztalosásra jellemző momentumok vannak. Ezek a darabok fűrészelt deszkából készülnek. Ebben a korban nagyon erősen terjed és egyre kizárólagosabbá válik a fűrészelt deszka használata. Ennek a XIV. században a deszka készítésével kapcsolatban kialakult nagy technikai újítás az oka: 1320-ban Augsburgban feltalálták a fűrészmalmost.⁴⁵

A téglalap keresztmetszetű deszkák azonban nem kapcsolódnak egymásba, legfeljebb egy-két faszög tartja őket össze, de ez sem feltétlenül szükséges. A következő fejlődési fok az, amikor a négy láb tartószerepét átveszi a keskenyebb, lefelé (a földig) meghosszabbított oldalfal.⁴⁶ Ezzel azonban már vége is az ácsolt konstrukció szerepének, mert ez a fal már nincs a széleken a hosszanti oldaldeszkák számára kiárkoltva, azok szögeléssel vagy más módon kapcsolódnak hozzá. A régi konstrukció csökevényeként azonban egy darabig a régi láb helyére elől deszkalapot szögelnek.⁴⁷ (XXXI. t. 1.).

⁴² Bossert : Geschichte des Kunstgewerbes. Berlin 90—91. Burckhardt : Die Zeit Constantins Des Grossen. Wien, é. n. 100—120. á.

⁴³ Schmitz i. m. 26. á.

⁴⁴ E. Polaczek : Volkskunst im Elsass. 28. o., 81. á.; S. Ambrosiani : i. m. 15.

⁴⁵ F. Hellwag : Die stilistische Entwicklung der Möbelformen. Anhang zur Geschichte des deutschen Tischlerhandwerks. Berlin 1924, 22.

⁴⁶ O. Bramm i. m. 160—161.

⁴⁷ Uebe : Westfalen. Deutsche Volkskunst. IX. 24. á. Ilyen ládat ábrázol a bruges-i ládakészítők pecsétje is 1356-ból. Érdekes megjegyezni, hogy ebben az időben a ládakészítők Franciaországban még a Communauté des charpentiers-be, az ácscehbe tartoznak. V. ö. : H. Havard : Dictionnaire de l'ammeublement et de la décoration. Paris é. n. II. 475. l., 363. á., v. ö. : P. Lacroix : Moeurs, usages et costumes au Moyen Age et à l'époque de la Renaissance. Paris 1872, 210. á.

Ugyanúgy az ácsolt ládákra jellemző elem a középkori asztalosládák csukódása: ezeken is az ácsolt ládánál ismertetett módon, facsapon forog a tető.⁴⁸ A csukódási mód konzerválódásának minden bizonnyal gazdasági oka volt: a vasipar fejlettlensége.

Ezeket a ládákat a lábuk (sem az oldalfal alsó része által alkotottnak, sem a felszögeltnek) nincs szerkezeti szerepe többé. Érthető tehát, hogy idővel az oldalt sem hosszabbítják meg lábként, hanem az asztalosteknikával elkészített láda fenekére szögelik fel a kis lábat. Ez az a forma, amelyik ma is használatos. A XIV.—XV. század fordulóján megjelenik a kialakult rámás szerkezet,⁴⁹ és az asztaloság végleg elszakad az ácsolástól.

Az ácsolt láda díszítése

A háromféle ládatípus nemcsak szerkezetben válik el egymástól, hanem díszítésben is. Az összehasonlítást itt is tiszta típusú, mai népi darabok alapján végzem, azután térek rá az átmeneti típusú darabokra.

A háromféle szerkezetű láda díszítése lényegesen eltér egymástól. A vályúládákon egyáltalán nincs díszítés (legfeljebb a mindig kovács által készített vasalás; ez újabb elemnek látszik mint ez a ládatípus).

Az ácsolt ládáknak a díszítése a legegyszerűbb fokon egyenesvonalú, és az ácsolás egyik nélkülözhetetlen munkaeszközével, a deszkák kiárkolásához használt szerszámmal, a vésővel vágják ki.⁵⁰ Ezen az eszközön kívül ma már a legtöbb helyen használják a körzőt is.⁵¹ Megvan ez a vésett díszítés Magyarországon (XXXVI. t. 1., 3., 4.), Csehszlovákiában,⁵² a Szovjetunióban (XXXV. t. 3.)⁵³, Svédországban⁵⁴, Norvégiában⁵⁵, Németországban⁵⁶, (XXXV. t. 2.), Svájcban⁵⁸,

⁴⁸ *Violet—le Duc*: Dictionnaire raisonné du mobilier français. I. Paris 1865. 27—28.

⁴⁹ *F. Hellwag* i. m. 26.

⁵⁰ Ez az eszköz közepén nyélbe erősített és két végén begörbített kés. Neve Szuahután: *pálházó*, a romániai, Háromszék (Treis—Scaune) megyei magyarságnál: *fáncoló*, *hornyoló*.

⁵¹ Ennek a körzőnek csak az egyik hegye hegyes, amelyiket a kör közepében rögzítenek. A másik hegy helyén a hornyoló végéhez hasonló begörbített kés van. Neve Magyarországon általánosan *cirkalom*, egy római eredetű vándorszó.

⁵² Szlovákia. *Václavik*: Umění, na Slovensku. 1139—1140. *Bossert*: Volkskunst in Europa. Berlin 1926. Cl. t. R. *Bednárík*: L'udový nábytok. V Turč. Sv. Martine. 1949. Tab. X.; Morvország. *L. Niederle*: Moravské Slovensko. II. III. V Praze 1922. 484. á.

⁵³ *Ch. Holme*: Peasant art in Russia. Budapest 1912; *Ethn. A. F.* 83.052, 83.140, 83.144, 83.212; *B. ШУХЕВИЧ*: Гуцульщина у Львові, I. 1899. 40—42. á.; *K. Moklowski*: Sztuka ludowa w Polsce. Lwów 1903, 372. á.; *T. Severyn*: Krakowskie skrzynie malowane. Kraków 1928, 1. á.; *A. Fischer*: Rusini. Lwów—Warszawa—Kraków 1928. 27—28. á.; *J. Kulczycki*: Proformy meblina obszarze Europy. Archeologia 1947. 67. á.

⁵⁴ *Svensson*: Vikingatidstraditioner i nordiska bondemöbler. Fataburen. 1937, 1—5, 11—14. á.

⁵⁵ U. o. 27—38., 53. á.

⁵⁶ *E. Polaczek*: Volkskunst im Elsass. München é. n. 81. á.

⁵⁷ *Spiesz*: Bauernkunst. 1925, 142. o. *W. Deonna*: Rosaces et entrelacs. Schweizerisches Arch. f. Volkskunde. 1924. IV/8—9. á.

⁵⁸ *Bossert*: i. m. LX/6. á.

Olaszországban⁵⁹, Jugoszláviában⁶⁰, Romániában⁶¹, Albániában⁶². Mindezek a helyeken általában már inkább az egyes vonalakból álló és körös díszítés van meg, a tiszta egyenes vonalú ritkább. Ez utóbbi leginkább a keleti területen található meg, van ahol kizárólag egyenes vonalakkal díszítenek (XXXVI. t. 2.). Ritkább az ú. n. ékrovásos díszítés, ez a késsel vésett faragás Ausztriában (XXXV. t. 1.), Svájcban⁶³ (XXXV. t. 4.), Romániában⁶⁴ és a kaukázusi szvánoknál⁶⁵ van meg.

Mindkét technikát a tisztán geometrikus elemek alkalmazása jellemzi. E mellett néha egy-, vagy még ritkábban többszínű festés is előfordul, ez kiemeli a geometrikus mintákat⁶⁶. Kizárólag festéssel díszített népi ácsolt ládát nem ismerek.

A festésről legtöbb helyen kimutatható, hogy újabb keletkezésű. Így a szuhahutai készítőik körülbelül a mult század vége óta festik az általuk készített ácsolt ládát. Valószínűleg a festett asztalosládák okozta konkurrenciával akarták így felvenni a versenyt. Az idősebbek még emlékeznek arra, hogy előbb a láda füstölésével és égerfahéj főzettel való bekenéssel akartak színes hatást elérni, majd áttértek az előbb piros, majd piros-kék (egy készítőnél piros-kék-zöld-sárga is) enyvesfestéssel való festésre. Emellett azonban mindig megmaradt a vésett díszítés.

Baranya megyében is a legrégebbi darabok között még gyakori a festetlen, de már ezek között is találunk kékesfekete festéssel színezett darabokat is. A későbbi ládákon ez a fekete festés általános lesz, majd a legkésőbbi, a mult század 50—70-es éveiből származó darabokon elvétve kevés más, zöld, kék, vagy sárga szín is megjelenik. A baranyamegyei horvátoknál, akiknél a tárgy tovább volt divatban, mint a magyaroknál, gyakoribb a festés. Hasonló esetet figyelhettünk meg a romániai Bihar (Bihor) megyében⁶⁷.

⁵⁹ Szlavónia. M. Gavazzi : Der Aufbau der kratischen Volkskultur. Baessler-Archiv Berlin XX (1937), 20. á.; Slovenski Ethnograf. L (1948), 112. o., képmelléklet.

⁶⁰ J. Teutsch—K. Fuchs : Ethnographische Mitteilungen aus den Komitaten Kronstadt und Fogaras in Siebenbürgen. Mitt. der Anthr. Ges. in Wien. XXXV (1905), 34—35. á.; Weslowski : Die Möbel des rumenischen Bauernhauses in der Bukovina. Z. f. ö. V. Wien 1906; 23—27. á.; Haberlandt : Österreichische Volkskunst. Wien 1911, 6—7, 47—48. á.; N. Jorga : L'art populaire en Roumanie. Paris 1923, 56. Al. Tzigara—Samucaş : L'art du peuple Romain. Genève 1928, 37—38. l.; Al. Tzigara—Samurcaş : Izvoide de creştături ale trărănilui român. Bucureşti 1928. 57—60. á.; Romániai magyarság : Gönyei S. : i. m. képei; Malonyay D. : A magyar nép művészete. II. Bp. 1909. 367. á.; Bátky—Györffy—Viski : A Magyarság néprajza. I. Budapest 1941. 231.

⁶¹ Haberlandt : Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien. Wien 1917, 60. á.

⁶² Uebe : Deutsche Bauernmöbel. Berlin 1924; Baud—Bowry : i. m. 134., 135., 142. á.; Burckhardt : Schweizer Volkskunst. Basel 1941. 3., 4. á.; W. Deonna : Survivances ornementales dans le mobilier suisse. Schweiz. Archiv für Volkskunde. XXI (1917), IV. 7. á.

⁶³ Haberlandt : i. m. 47—48. á.

⁶⁴ Buschan : Illustrierte Völkerkunde. II. Stuttgart 1926, 429. á.

⁶⁵ Megvan Magyarországon, a Dunántúl egyes helyein (pl. Baranya és Somogy megyében, ahol fekete színnel emelik ki a díszítést) és Szuhahután; a huculoknál (B. Шухевич : i. m. 98—99.; Moklowsky : i. m. 372. á.; Fischer : i. m. 27—28. á.; Kulezycski : i. m. 67. á.) a romániai Bihar megyében (Gáborján Alíz gyűjtése).

⁶⁷ Gáborján Alíz gyűjtése (1949).

Míg a mai népi ácsolt ládákra általánosan jellemző a geometrikus vésett díszítés,⁶⁸ addig a népi asztalosládáknak a színes szabadvonalvezetésű díszítés a sajátja. Ha faragás van a ládán, az is szabad vonalvezetésű és általában szintén színesen festett. Jellemző emellett még a különböző profilírozott szegély- és elválasztólécek, továbbá az esztergályozott tagok alkalmazása.

Ha most ezzel az ismeretünkkel a történeti darabokat nézzük meg, akkor azt tapasztaljuk, hogy azokon a darabokon, amelyek tisztán ácsolással készültek, általában vésett, geometrikus jellegű díszítést találunk, így az említett gordioni szarkofágtöredéken, a S. Valeria ob Sitten XII. sz.-i ládáján (XXIX. t. 4.), a Visby templom ládáján és egy sor más középkori darabon (XXX. t. 3.). Ezt a geometrikus ornamentikát látjuk az ácsolt láda mintájára készült más anyagból való darabok közül az időszámításunk körüli időből származó zsidó koporsókon⁶⁹ (XXVII. t. 1.).

Az ókori emlékek azt mutatják, hogy az ácsolt szerkezet és a geometrikus vésett díszítésmód ötvöződése, amit mi ma a népi ládáról általánosan ismerünk, már igen korán megtörtént.

Azok a darabok azonban, amelyek többé-kevésbé átmeneti stílusban készültek, díszítményük jellegében is elütnek a tipikus tiszta ácsolással készületektől, mert a rajtuk talált díszítmény nem geometrikus jellegű és nem véséssel készült.

Az egyiptomi ládák díszítése főleg fayence- és üvegberakás. Mások, így a Szépművészeti Múzeum példánya, stukkóval borított, erre került a festés. A görög fakoporsók közül az egyiptomi Abu-Sirben találtak is az utóbbi módon vannak díszítve. A Fekete-tenger északi partjáról (főleg a krími félszigetről) előkerült görög darabok ezen a technikán kívül többnyire felerősített oszlopokkal is díszítettek. Ez utóbbi díszítés annyira elhatalmasodott néha, hogy Watzinger szerkezeti rajzai és leírása nélkül az ácsolt szerkezetet nem is lehetne rajtuk felismerni.

A terracinai láda faragott alakos díszítésű, a XIII. sz.-tól ismert darabok díszítése szintén többnyire figurális vagy gótikus ornamentikájú faragás⁷⁰ (XXIX. t. 3., XXXI. t. 2—3.).

Megállapítható tehát, hogy az átmeneti típusba tartozó darabok díszítésük jellegében és kivitelezési módjában is különböznek az ácsolt ládától. Ennek az oka az lehet, hogy a fűrészelt deszkából készült oldalfal sima alapja⁷¹

⁶⁸ Egy olyan észl darabot ismerünk, amelyik, az egészen igénytelen, apró vonalakból álló díszítés mellett, elejének középső két deszkáján 4—4 felsőgezett ráámájú kazettával van díszítve. Ezt a ládát *Manninen* ritkaságnak mondja a különben díszítetlen vagy ékrovással díszített ládákkal szemben (sajnos ez utóbbiról nem közöl képet). V. ö.: *I. Manninen: Führer durch die ethnographischen Sammlungen. Eesti Rahva Muuseum — Estnisches Nationalmuseum. Tartu 1928, 87. o. 50. á.*

⁶⁹ *Encyclopédie photographique de l'art. II. Paris 1936. 125/B.*

⁷⁰ *O. Falke: i. m., 103—105. á.; O. Falke: Mittelalterliches Holzmobilier. Wien 1897. XXIV/3. t.; Luthmer: Deutsches Möbel der Vergangenheit. Leipzig 52.; Monographie du Musée de Cluny. Paris. I. é. n., 137.*

⁷¹ Az ácsolt ládánál a lábak síkja előbbre áll, és a deszkák háromszögű keresztmetszetéből és az összeállítás módszeréből kifolyólag minden deszka alsó része kijejj, felső része beljebb áll.

jobbán módot nyújt a minden bizonnyal már előbb más területen kialakult dombormű faragás vagy szabadvonalvezetésű festés alkalmazására. A gyalu (profilgyalu) teszi lehetővé a profilozott peremlécek és tagolólécek alkalmazását,⁷² az esztergályozás pedig a különféle tagolt oszlopok használatát. Amint látjuk, a díszítés jellegének változására is, akár a szerkezetére, a termelőeszköz fejlődése a döntő.

Az előbbieken leírtak alól kivételt látszanak képezni a XVI. sz.-inak tartott erdélyi ú. n. »templomi ládák«. Ezek a ládák felépítésükben és szerkezetükben a tiszta ácsolt típushoz tartoznak. Egyrészük díszítése az ismert vésett, geometrikus ornamentika⁷³ (XXXII.t.l.), ezek festetlenek. A másik csoport (ezek az ismertebbek) szabadvonalvezetésű, egy- vagy méginkább több színnel festett, többnyire figurális ornamentikával díszített, ezeken a ládákon viszont vésett dísz nincsen⁷⁴ (XXXI. t. 4.). Hogy ennek a jelenségnek mi az oka, nem sikerült kiderítenem. Mint feltevést írom, hogy ez talán a festett darabok készítettői — akiről mit sem tudunk, de a heroldikus címerek, királyok és szentek alkalmazásából ítélve az uralkodó osztályhoz tartoztak — osztályhelyzetével indokolható, akik a fejlett erdélyi asztalosság hatására festethették ácsolt ládáikat is. Mindenesetre ez a díszítési mód, tudomásom szerint, az erdélyi népi ácsolt láda készítésében nem kapott szerepet. Az erdélyi darabok is, akár a más vidékről származók — még közvetlen azon a területen is, ahonnan ezek az ú. n. »templomi ládák« származnak (Nagyküüllő m.) — tisztán vésett, geometrikus jellegűek.⁷⁵

Nézzük meg most közelebbről a tiszta típusúnak vésett geometrikus díszítését. Az irodalom sajnos, nem ad olyan megfelelő anyagot, hogy az ornamentika kialakulása történetéről beszélhetnénk. De nem kaptam olyan megfelelő külföldi anyagot sem, amelynek alapján az ácsolt ládáknak az egyes országok vagy vidékek népművészete által kialakított jellegzetes díszítését felvázolhatnám. Így ezekről a problémákról csak a magyar anyaggal kapcsolatban beszélhetek.

Általános a magyar daraboknál — ez különben a külföldi anyagot is épúgy jellemzi, — hogy a lábak díszítése sohasem folyik össze a középső rész díszítésével. A láb díszítése annak hosszában fut, míg a deszkák díszítése arra merőlegesen, tehát a díszítés a szerkezetet hangsúlyozza. A láda tetején általában az alsó rész motívumaiból alakított díszítés van.

A díszítésbeli regionális csoportok egybeesnek a szerkezeti különbségek adta táji csoportokkal. Magyarország területén három egymástól eltérő csoportot különböztethetünk meg, ez a három csoport szerkezetben és díszítésben élesen elválik egymástól.

⁷² Ezek alkalmazását az asztalosság hozza, ahol ilyen lécek segítségével erősítik hozzá, a rámás szerkezetű daraboknál, a betételezt a ráamához.

⁷³ Néprajzi Múzeum. lelt. sz. 95.638., 97.345., 97.346.; *Domanovszky*: Magyar művelődéstörténet. II. Budapest É. n. 359.

⁷⁴ Néprajzi Múzeum lelt. sz. 97.344., 101.200., 101.202. *Uebe*: 45. á. *H. Schmitz*: Das Möbelwerk. Berlin é. n. 30/b. t.

⁷⁵ V. ö.: 61. jegyzet.

Az első csoportba tartoznak a dunántúli ládák (XXXVI. t. 3., 4.). Ezeknek arányai, mint már említettem, zömökek, tetejük a háztetőhöz hasonló, kétsíkú, az oromháromszögekből erős szarvak nyúlnak ki. Díszítése, a hátoldal kivételével, az egész ládát elborítja (a tető mindkét oldalán van dísz). A díszítés nagyvonalú, nyugodt hatású. A díszítés egyes részei fekete festéssel vannak kiemelve.

A második csoport majdnem az egész Nagy Magyar-Alföldre és a palóc vidékekre jellemző (XXXVI. t. 1.), ez található meg Szlovákia területén; ennek szlovák és magyar lakosságából kerültek ki a Magyarországon található hasonló darabok készítői is. Ez a típus arányaira nézve sokkal megnyúltabb, azaz magasabb. Teteje domború, ritkábban majdnem lapos. A szarvak egészen elcsökevényesedtek. Díszítése általában csak az elülső részre korlátozódik. A díszítés — a már tárgyalt Szuahuta kivételével — mindig festetlen. A dunántúlival szemben jellemző a díszítésére, hogy aprólékos, zsúfolt, de sokkal szabadabb, változatosabb annál.

A harmadik csoport az ország keleti részein található meg, ez a típus él Románia nagy részén is (XXXVI. t. 2., XXXVII. t. 1.). A második csoporthoz tartozó ládákhoz hasonlítva ez is nyomott, zömök, de nem annyira hosszukás, mint a dunántúli. Teteje majdnem teljesen lapos, ennek megfelelően az oromháromszög is keskeny deszkává csökevényesedett, két vége szarvként feláll. A díszítés festetlen, igen egyszerű, általában csak egyenes vonalakból áll, a körös díszítés sokkal ritkább rajta, mint az előző csoportok darabjain.

Belső díszítés egyik ládatípusnál sincs. Évszám csak a két első csoportnál fordul elő, ez az előrés közepetáján szokott lenni. Ez az évszám a baranyai ládákban a múlt század harmincas éveitől, az alföldi ácsolt ládákban a múlt század hetvenes évei körüli időktől jelenik meg. Az évszám valószínűleg az asztalosládák hatása, ezt bizonyítani látszik az, hogy az ácsolt ládákban az asztalosládáknak az illető területen való megjelenése utáni évtizedekben tűnik fel.

Természetesen az ácsolt ládák díszítésében nemcsak regionális különbségek állapíthatók meg, hanem történeti periódusok is, sőt egyes mesterek stílusát is meg lehet egymástól különböztetni.

A díszítés történeti változására vonatkozó vizsgálataimat Baranya megye 25 falujában végeztem. Az itt végignézett kb. 300 darab láda alapján három történeti periódust tudtam megkülönböztetni: az elsőben a díszítés vagy tisztán egyenesvonalú, vagy erősen centralizált kördíszítmény (XXXVI. 3. t.). A második periódustól kezdve a díszítmény egyenesekből és körelemekből áll, de az erősen központosított jelleg felbomlik (XXXVI. t. 4.). A harmadik stílus darabjainak díszítése már egészen keskeny, heterogén jellegű csíkokból tevődik össze. A harmadik stílust jellemzi továbbá az eddig szigorúan geometrikus jellegű díszítéssel szemben a szabadvonalvezetésű, geometrizált növényi, illetve szívalakú elemek és évszám alkalmazása, valamint a feketén kívül a más színű festés.

Az egyes mesterek stílusa közötti különbségeket Szuhahután próbáltam vizsgálni. Itt pontosan meg lehet különböztetni a ma élő két és az utolsó 30 évben meghalt két mester stílusbeli sajátosságait.

Az ácsolt szerkezetű láda és a scrinium szó összefüggése.

Az ácsolt láda elnevezésének vizsgálata újabb nagy problémát jelent. Ezt a kérdést azonban nem szándékozom teljes egészében tárgyalni, nevezetesen nem foglalkozom ennek a ládatípusnak a különböző kori népeknél használatos, sem Európaszerte máig ismeretes összes elnevezésével, mert ez meghaladná erőmet. E helyett, tölem telhetően, részletesen szeretném taglalni a legsokoldalúbbnak látszó problémát, az ácsolt láda és a *scrinium* szó összefüggését.

Legelőször a Magyarország területéről származó adatokat vizsgálom meg, mivel ezekkel rendelkezem a legnagyobb számban és mert itt könnyebb volt megállapítanom a tárgy és elnevezés közötti kapcsolatot.

A magyar nyelvterületen ma, tudtommal, az ácsolt ládák megnevezésére a következő neveket használják: *sze krény*, *szuszék*, *hombár*, *láda*, *kócsag*, *kar*.

Nézzük meg most pontosabban ezeket az elnevezéseket.

A *sze krény* szó a magyar nyelvtudomány eredményei szerint feltehetőleg a XIII. sz. előtt kerül Franciaországból Magyarországra, amikor a két ország között élénk kultúrkapcsolatok állottak fenn. Bárczi feltételezi, hogy vallon szerzetesek hozták a tárggyal együtt a *scrin* szót Magyarországra, amelyikből a magyar *sze krény* szó származhatott.⁷⁶ Az első írott adat a XV. sz. végén, az 1470 táján nyomtatott Brassói latin-magyar szótártöredékben található. E szerint: *Sze krýn vel Lada — arca*⁷⁷). Mivel a *sze krény* szó ma láda értelemben csakis ácsolt szerkezetű ládát jelent Magyarországon, megvan a valószínűsége annak, hogy akkor is ilyen értelemben használták.

A magyar köznyelvben azonban a *sze krény* szó ma álló, ajtós bútort jelent. Nézzük meg most már, hogy milyen időpontig találhatjuk meg a régiségben a szó »láda« jelentését és hogy mikor jelentkezik ez az újabb, ma használatos értelmezés?

1522-ből van egy adatunk: *Duas cistellas wlo zekren vocatas*⁷⁸. Az 1533-ból való Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék szerint: *Arcularius — Sekren uagy selencze gyarto*.⁷⁹

A XVI. sz. elejéről való Gyöngyösi latin-magyar szótártöredékben: *Arca dicta : quod arceat visum : vel : furem : Szekreny : laada : almaryom*.⁸⁰ *Arcula :*

⁷⁶ Bárczi G.: Magyar szöfejtő szótár. Budapest 1941, 284.

⁷⁷ Melich J.: A brassói latin-magyar szótártöredék. Budapest 1905, 30.

⁷⁸ Szamota J.—Zolnai Gy.: Magyar oklevél-szótár. Budapest 1902. 904.

⁷⁹ Szamota I.: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Budapest 1896, 37. (2439).

⁸⁰ Melich J.: A gyöngyösi latin-magyar szótártöredék. Budapest 1898, 77. (p. 1858).

dimi : parua archa : kysded Szekren : Laada. ⁸¹ *Arcella : aliud : dimi : kysded Szekren.* ⁸² *Capsa : a capio quod res in se reconditas capit : Lada : a(lma)rimum : Zekreny.* ⁸³ *Carhopilacium : latine ferinium dicitur : Zekreny : vel : kebeled, in quo librj et scripture reponuntur.* ⁸⁴

Egy 1576-ból származó inventárium szerint ládafia is volt: *Egy eöreg h fyasládáyw zökrinben zekrinben* ⁸⁵ *waló morha záma, kin chak retez és lakath wagyon . . .* ⁸⁶. És, hogy ácsolt ládában valóban volt is ládafia, azt tárgyi emlékek is bizonyítják: Erdély területéről származó és állítólag a XVI. sz.-ból ránk maradt százsz ládáknak ⁸⁷ és a Van Eyck miniatúráján ábrázoltnak — ezek mind ácsolt szerkezetűek — általában van ládafiok, a mai köznyelvben vett *szekrénynél* viszont elképzelhetetlen a ládafia alkalmazása. ⁸⁸

Egy 1518-ban megjelent latin-német szótárban 1577 körül írt glosszák szerint: *sekre : scrinium* és *szekrény : arca.* ⁸⁹

Calepinus latin-magyar szótára 1585-ben ezt írja: *capsa — Szekrény capsula — Szekrény_otske* ⁹⁰ *cardopos — Kinyer tarto szekrény* ⁹¹, *mactra — Veka, zekreny* ⁹², *scrinium — Zekreni, lada.* ⁹³

Egy 1587-ből származó oklevél *fedelethlen lyztes Zökre-n-t* említ ⁹⁴ és egy tíz évvel későbbiben pedig ez áll: *Hituan deszka szeokrenj feodeletlen es feneketlen.* ⁹⁵

⁸¹ U. a. (p. 1864) 78.

⁸² U. a. (p. 1865).

⁸³ U. o. 157. l. (p. 3828). Az, hogy itt az értelmezésekben a szekrény szó többízben is az almárium mellé került, nem jelenti azt, hogy a szekrény szónak ebben az időben az almárium szó mai értelmének megfelelően, a mai fennálló ruhatartóhoz hasonló formája lenne. Sokkal inkább azt jelenti — ez különben is teljesen egyedülálló adat —, hogy az almárium szó, amelyik a multszázadi köznyelvben a mai köznyelvi állószekrény szó szinonimája, a XVI. sz. elején inkább a ládához hasonló bútor lehetett, minthogy a mai népyelvben is az állószekrényen (almárium) kívül sokfelé, egészen kis tékát is jelent, így Maconkan (Heves m.) és Tiszaigaron (Szolnok m.) (saját gyűjtésem).

⁸⁴ U. o. 165. (p. 3997).

⁸⁵ Valószínűleg tévedésből van kétszer írva.

⁸⁶ *Iványi B.*: A Grádeczi Horváth-Stansith család történetéhez. Közlemények Szepes vármegye multjából. Lőcse 1918, 116.

⁸⁷ Ezeket a százsz ládákat tévesen mondják templomi ládáknak. Tulajdonképpen nem templomokból, hanem a templomokat körülvevő erődből kerültek elő, ahol az erőd belső falában minden polgárnak volt egy rekesze, amelyikben féltett holmiját tartotta az állandó háborús veszély miatt. Ilyen célra álltak itt ezekben a rekeszekben ezek az ácsolt ládák is. Valószínűleg azonban csak akkor kerültek ide, amikor divatjamultak lettek, itt azután fennmaradtak, míg a házaknál használt darabok országsszerte elpusztultak. *Phleps*: Ostgermanische Baukultur. Berlin 1934. 64. és *Kresz Mária* közlése.

⁸⁸ A ládafia alkalmazása a népi ácsolt ládáknál nincs meg. A ládafia az asztalosságra jellemző, ácsolással nehezen kivitelezhető. Az ácsolás, valószínűleg fejlődésének utolsó szakaszán, a már fejlettebb asztalosságtól vette át. Erre mutat az elnevezés is: *fyas ládáju*.

⁸⁹ *Pálfi M.*: Kolozsvári glosszák. Nyr. XXXVI. (1907) 416.

⁹⁰ *Melich J.*: Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből. Budapest 1912, 34. (p. 162).

⁹¹ U. o. 35. (p. 165).

⁹² U. o. 194. (p. 626.).

⁹³ U. o. 285. (p. 957).

⁹⁴ Okl. Sz. 263.

⁹⁵ U. o. 263.

Ezek az adatok megint csak amellet szólnak, hogy az ekkori szekrény a mai népi ácsolt *sze krénnyel* volt azonos, hiszen a mai köznyelvi állószekrénynek nincsen fedele, csak teteje; a fedő szón ugyanis mindig olyan lapot értünk, amely felülről zárja a tárgyat és kinyitható, továbbá becsukható, a mai köznyelvi jelentésű állószekrény viszont ajtóval nyílik. Fenék nélkül pedig az asztalos készítette bútorok nem is állnak meg, hanem szétesnek. Ezzel szemben az ácsolt láda nem esik szét, ha elkorhadnak a fenékdeszkák, hiszen ezeknek mint láttuk, nincsen hordozó szerepük a szerkezetben. Viszont igen gyakori a fedetlen ácsolt láda, mivel annak a tetőcsapja törik el — fából lévén — a sok nyitástól-csukástól a leghamarabb, másfelől hamar kiesik a láda feneke is, különösen, ha erősen terhelik, minthogy az alsó deszkák vájattal ellátott része elkorhad és kitörik. Ilyenkor alulról új feneket eszkabálnak alá.⁹⁶

Most tárgyalt adataim idejéből szótári adatunk is van: Szikszai Fabricius Balázs 1590-es szójegyzéke szerint: *Arcularius* — *Szekreny vag' apro szelencze czinalo*⁹⁷ és *Scrinium, Cista* — *Szekreny*.⁹⁸

Szenci Molnár Albert 1644-ben megjelent *Dictionarium*-jában a következőket olvashatjuk: *Sze krénke, Cisticula, Sze krényczinalo, Arcularius, Scrinarius, Sze krénygyártó, Idem. Sze krény, Scrinium, Capsa, Cista. Sze krényeczke, Capsula*.⁹⁹

Egy, az 1607. évben kelt hagyatékleltárnak egyik adata előbb *sze krényt* említ: *Más hosszú fejér sze krényben: Egy hosszú újú, granat, galléros, torokkal béltet suba ...* majd a felsorolás közben ugyanazt a tárgyat másodszor *ládának* nevezi: *Azon ládában más egy vörös szőnyeg kicsiny. Egy öreg fejér terkás szőnyeg ...*¹⁰⁰ Ez megint csak azt bizonyítja, hogy a *sze krény* szó ekkor még *ládát* jelentett.

Ugyanerre következtethetünk, amikor (Sz.) Molnár Albert 1630-ban megjelent *Discursus de Summo Bono* c. munkájában ezt olvassuk: *Bérontyák az aytót és vrokát halva fe k^eűvén talállyák az e penzes sze krényén*.¹⁰¹ A mai értelemben használt állószekrény tetején bajosan fekkethet halva valaki.

Egy másik, 1650-ből származó hozományjegyzékben külön-külön csoportokban soroltatnak fel azonos tárgyak, mint: *Vánkos hajak száma* vagy *Párnák száma*, ehhez hasonlóan: *ládák száma* is. Ez utóbbi címszó alatt pedig ott szere-

⁹⁶ Ezeket Magyarországon az említett baranyai és hevesmegyei gyűjtések során tapasztaltam, de van az új fenék készítésére külföldi példa is (*Sune Ambrosiani*: i. m. 15.).

⁹⁷ Szikszai Fabricius B: Latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. Budapest 1906, 65. (p. 135).

⁹⁸ U. o.

⁹⁹ A. Molnár Szenci: *Dictionarium ungarico-latinum*. Francofurti 1644, 291.

¹⁰⁰ Radvánszky B: Magyar családélet és háztartás a XVI. században. II. Budapest 1879, 126.

¹⁰¹ Szarvas G.—Simonyi Zo.: Magyar Nyelvtörténeti szótár. Budapest. 1890, III. 136.

¹⁰² Hogy ezek a gombok hol voltak elhelyezve a ládán, nem tudjuk, de egy másik inventárium szerint 54 is lehetett egyen: *Egy sarga Rakoith öreg zekreny zöld labu, eöthuen negj arañas gomb rajta.* (Radvánszky: i. m. II. 89.). A «rakott» szó berakást jelenthetett, egy inventárium leírt egyet: *Az kychin labas zekren kywöl rakot sahos rakasal* (Okl. Sz. 904.). Ilyen berakással díszített ácsolt ládák a német Viesland vidékén fordulnak elő (*Stegmann: Die Holzmöbel des germanischen Museums. Anz. des Germ. Nat. Mus. Nürnberg.*). 1904, 112. o., 85 á

pel: *Egy öreg aranyas gombos és rakott szekrény.*¹⁰² *Négy öreg zöld szekrény.*¹⁰³ Ehhez hasonlóan egy 1655-ből származó névtelen hagyaték a *Láda* címszó alatt különféle más ládák között egy *Elmetszett lábú szekrinyt* sorol fel.¹⁰⁴ Tehát itt is a mai ácsolt ládákhoz való hasonlóság mutatkozik meg, amelyeknél az elkorhadt hosszú lábat lemetszik. Erről az asztaloskészítette ládánál vagy mai értelemben vett szekrénynél nem lehet szó, hiszen a láb csak egészen kicsiny és utólag van felerősítve, nem függ szervesen össze az egész konstrukcióval, így legfeljebb kitöröttlábú vagy lábatlan szekrényről lehetne ebben az esetben beszélni.

Térjünk át most a XVIII. sz.-ra. Az 1708-ban megjelent Sz. Molnár A.-féle *Dictionarium ungarico-latino-germanicum*-ban: *Szekrénke, Cisticula. Kleines Kistlein; Szekrény, scrinium, capsula, cista. Schranck |Trog| Kaste| Kiste. Szekrényeczke, Capsula, K^estlein.*¹⁰⁵ Itt a *szekrény* szó értelmezői között a *Schranck* szó is szerepel. Hogy ez azonban akkor még nem a mai értelemben volt használatos, tehát nem álló ruhatartót jelentett, azt a *láda* szó értelmezése bizonyítja: *Láda, Arca, Cista, Scrinium. Eine Kiste |Truhe| Schranck| Ládáczka, Arcula, Cistula, Cistella, Cistellula, Capsula| Kistlein |Tr^ehelein Schr^enklein).*¹⁰⁶ ahol a *Schranck*, illetve *Schr^enklein* szó a mai szóhasználattal ellentétben, szintén a *láda* szó megfelelőjeként használatos.

Az eddigiekben a *szekrény* szó mindig, mint a latin *arca, capsula, cista, scrinium* szó megfelelője fordult elő. Az *armarium* mai, fennálló ruhaszekrény értelmének megfelelőjeként először Wagner 1750-ben megjelent *Phraseologia*-jában szerepel: *Armarium, Szekrény, almáriom, ruha-tartó kamara, vagy rekesz: Behaltniss: schowanishtë, kde se wsseliké węcý chowagj, almara. Syn. Locus, in quo vestes, stragula& id genus alia servantur.*¹⁰⁷ Az *armarium* szó megfelelőjeként csak az *almáriom* szerepel, ebben az esetben tehát a *szekrény* szó értelmének bővülésével állunk szemben; ez az »almáriom« jelentés körülbelül azonos is lehetett a mai *almáriom* szó jelentésével, amit a *ruha-tartó kamra, vagy rekesz* értelmezés sejtet. Mindamellet a *szekrény* szó továbbra is megtartja eddigi »láda« értelmét is, amit a szótár más pontjai bizonyítanak: *Arca, Láda, bárka, szekrény: eine Kaste: truhla, truhlicë, skrynë. Syn. Armarium, capsula, cista.*¹⁰⁸ *Capsula, Szekrény, ládátka, iskátulya: K^este: mossna, kapsa. Syn. Arca*¹⁰⁹. *Cista, Láda, sz^ekrény kosár: Kasten: truhla, skrynë, Syn. Arca, fiscina, canistrum.*¹¹⁰ Ez az értelem-bővülés egybeesik avval az idővel, amikor az ácsolt ládát már nem használják többé menyasszonyi ládának. Azonos funkciójú hozománybútorként az

¹⁰³ Radvánszky: i. m. II. 307.

¹⁰⁴ Radvánszky: i. m. II. 324.

¹⁰⁵ A. Molnár: *Dictionarium ungarico-latino-germanicum*. Nürnberg. 1708. 477

¹⁰⁶ A. Molnár: i. m. 299.

¹⁰⁷ F. Wagner: *Phraseologia*. Tyrnavia. 1750. 111.

¹⁰⁸ U. o. 105.

¹⁰⁹ U. o. 169.

¹¹⁰ U. o. 195.

ácsolt láda helyébe lépő fennálló ruhatartó megkapja annak a tárgynak a nevét, amelyiket a használatból kiszorított, bár még egyelőre — amíg a régi ácsolt ládát egyáltalán még használják — azt is *szekrénynek* nevezik.

A tizenkét évvel később megjelenő Páriz-Pápai-féle szótárban azonban megint csak a *szekrény* szó »láda« jelentésével találkozunk: *Szekrény* : *Scrinium*, *Capsa*, *Cista*. *Szekrényetske* : *Capsula*. *Szekrényke* : *Cistula*.¹¹¹ *Capsa*, *Iskatulya*, *Szekrény*, *Ládátska*. *Capsula*, *Szekrényetske*, *Iskatulyátska*.¹¹² *Scrinium*, *Szekrény*, *Láda*.¹¹³ Az »armarium« értelme itt is csak »almárium« és *Élés-tartó kamara*.¹¹⁴

Ugyanígy van az 1771-ben megjelent *Gradus ad Parnassum*-ban is: *Capsa*, *Szekrény*, *Ládácska*. *Eine Kiste*, *Sack*, *Kapsa*.¹¹⁵ *Scrinium*, *Szekrény*, *láda*. *Bücher-Kaste*. *Skřyně*.¹¹⁶

Baróti Szabó Dávid-nál 1792-ben már megint jelentkezik az »almariom« jelentés: *Szekrény*, *láda*, *bárka*, *almárium*. *Ruha-szekrény*. *Frigy* (szövettség') *szekrénnye*,¹¹⁷ bár itt még szerepel mellette a »láda« jelentés is.

A Páriz-Pápai szótár 1801. évi, német résszel bővített kiadásában, ahol a latin értelmezés maradt a régi, a német jelentés: *Szekrény* ... *ein Schrein*, *Schrank*, *Lade*, *Kiste*. *Szekrényetske* : ... *ein Kästlein*, *Schächtelein*. *Szekrényke* : ... *ein Kästlein*.¹¹⁸ Itt azonban a *Schrank* szóról feltehetjük, hogy már a mai értelmében szerepel, mivel az 1708-as Sz. Molnár A.-féle szótárral szemben már csak a *szekrény* és *almárium* szó¹¹⁹ értelmével egyenlő, és a *láda* szó mellett nem áll értelmezőként: *Láda* : ... *eine Lade*, *Kasten*.¹²⁰ Emellett, mint eddig is, megmarad a *szekrény* szó »láda« értelme továbbra is.

Ezek az adatok azonban korántsem jelentik azt, mintha a *szekrény* szó mögött ekkor már általánosan az újabb »almárium« jelentés állana. Gyarmathy Vocabularium-a, amelyik 1816-ban jelent meg, még csak a »láda« értelmét ismeri: *szekrény*, *láda* *L* (at.) *scrinium*, *C*(arniolice) *shryna*, *B*(ohemice) *sckrine*, *R*(uss.) *Se(rbice)* *zakrom*, *szkrinotska*, *szkrinka*, *szekrénke*, *V*(alachice) *sacrio*.¹²¹

Wagner Praseologia-jának 1822-es kiadásában újból jelentkezik az »almárium« jelentés, bár ugyanakkor a korábbi, »láda« értelem sem marad még el: *Arca*, *Láda*, *szekrény*, *almárium* : *Kiste*, *Kasten*, *Schrank*. *Truhla*, *Škriňa*.¹²² *Armarium*, *Szekrény*, *almárium*, *ruhatartó* : *ein Schrank zu allerlei Rüstung*, *oder zu Kleidern* ; *Behältniss*. *Armara*, *Kastňa*.¹²³ *Capsa*, *Tok*, *skatula*, *ládácska*,

¹¹¹ F. Pariz—Pápai : Dictionarium latino-hungaricum. Tyrnavia 1762. 991.

¹¹² U. o. 104.

¹¹³ U. o. 620.

¹¹⁴ U. o. 66.

¹¹⁵ Gradus ad Parnassum sive novus synonymorum... lexicon. Tyrnavia 1771. 196.

¹¹⁶ U. o. 1046.

¹¹⁷ Baróti Szabó D : Kisded szótár. Kassa 1792. 212.

¹¹⁸ Molnár—Páriz—Pápai—Bod—Eder : Dictionarium ungaro-latino-germanicum. Szeben—Pozsony 1801. 331.

¹¹⁹ U. o. 8.

¹²⁰ U. o. 211.

¹²¹ Gyarmathy S. : Vocabularium. Bétsbe 1816. 73.

¹²² F. Wagner : Phraseologia. Buda 1822. 119.

¹²³ U. o. 125.

szekrény, tartó : *Trog, Kiste, Futteral, Behältniss, Skatula, Truhlička, škriňka*.¹²⁴ *Cista, Kosár* : *Korb. Láda, szekrény, tartó, Kasten, Lade, Kiste. Kofer škriňa, Truhla*.¹²⁵ Figyelemreméltó a két, 72 év időközzel megjelenő, kiadás értelmezései között levő nagy jelentésbeli különbség. Így az 1750-es kiadásban még nem szerepel a *Schrank* szó, az 1822-es kiadásban már az *almáriummal* és *szekrénnyel* azonos jelentésű szóként jelentkezik.

Kassai József Szó-könyve a *Szekrény* : *Cista, Arca, Capsa, Germ. Lade, unde Hungarorum barbarum Láda, loco Szekrény*¹²⁶ értelmezésével megint csak azt bizonyítja, hogy az »almárium« jelentés még mindig nem vált általánossá.

A köznyelvi használatból is hozhatók azonban példát arra, hogy a mult század első felében még használják a *szekrény* szót »láda« értelemben. Így pl. Szeder Fábiánnál : *Szusziék, szuszék szekrény formájú láda, és szuszék gabona-tartó nagy szekrény*.¹²⁷ Ehhez idézhetjük az előző század végéről Baróti Szabó Dávid adatát is : *Hambár* : *búzás, lisztes szekrény, szúszek*.¹²⁸

Jellemző az a negatív adat is, hogy az 1838-as Tájyszótár-ban a *szekrény* szó még egyáltalán nem szerepel, valószínűleg, mert a Tájyszótár készítői nem érezték akkor még tájszónak, holott — a későbbiekben az ácsolt láda funkciójával kapcsolatban idézett — adataink vannak arra, hogy ebben az időben a népnyelvben is használták.

Hölbing Miksa 1845-ben megjelent, Baranya megyéről szóló, munkájában a baranyamegyei népnyelvben *szökröny* nevű ládát mindig *szekrény* néven említi, tehát a köznyelvi szóval.¹²⁹

Az 1868-ban megjelent Magyar Nyelv Szótár-ában már az újabb, mai köznyelvi értelemben vett, állószekrény jelentés domborodik ki, tehát a kezdeti jelentésbővülés már jelentésváltozássá vált: *Szekrény* . . . *Általán különféle alaku és nagyságu, vagy egy osztatlan öbölből, vagy fiókból álló bútornemű készület, melybe holmit helyezni, rakni, zárni szoktunk. Könyvszekrény, ruhaszekrény. Polczos, fiókos szekrény. Konyhaszekrény. Lisztes, szalonnás szekrény. Pohártartó, edényes szekrény. Szekrénybe zárni a pénzt*.¹³⁰ Itt már alig érzik a »láda« jelentés, legfeljebb a szótár egy másik cikkelyében, amelyik a *szuszéket* elődeihez hasonlóan szintén *szekrénynek* értelmezi.¹³¹

Ennek ellenére elvértve még mindig akad egy-két köznyelvi eset, ahol a szót még »láda« értelemben használják. Így 1898-ban : *Szökröny* : *ládaalakú, csúcsos fedelű kicifrázott szekrény*.¹³² 1899-ből : *szuszóák* : *liszt szekrény*¹³³ és végül egészen a közelmultból, 1930-ból : *A szuszék szót Kisújszálláson is, Mező-*

¹²⁴ U. o. 188.

¹²⁵ U. o. 220.

¹²⁶ Kassai J. : Származtató 's gyökerező magyar-diák szó-könyv. Pest 1835. IV. 390.

¹²⁷ Szeder F. : A Palóczok. Tudományos Gyűjtemény. 1819. 37., 39.

¹²⁸ Baróti Szabó D. i. m. 82.

¹²⁹ Hölbing M. : Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécsset 1845. 67., 68., 59.

¹³⁰ Czuczor—Fogarasi : A magyar nyelv szótára. Pest 1868. V. 1134.

¹³¹ U. o. V. 1478.

¹³² Somssich S. : Nyelvsajátságok Baranya-Ózd vidékéről. Nyr. XXVII. (1898), 286.

¹³³ Turzó F. : A Nyitra vidéki palóc nyelvjárás. Nyr. XXVIII (1899), 497.

túron is ismerik. Kisújszálláson ilyen 1—1½ m. magas lisztartó szekrényt neveznek így...¹³⁴

Szótárainkban azonban már a mult század közepe óta hiányzik a szekrény szó »láda« jelentése. E helyett 1897-ben bekerült az újabb tájszótárba,¹³⁵ tehát ekkora már tájszóvá vált. Valóban ma már egy-két esetleges kivételtől eltekintve — mint amilyenek az utóbbi említett esetek is voltak — csak a népnyelvben található meg a szó »ruhásláda« értelemben. Ott is kiszorulóban van, kiszorítja a szó »állószekrény« jelentése. Legtovább ott maradt meg, ahol sajátos hangalakot kapott, így pl. Baranyában, ahol egymás mellett használják a *szökröny* szót »ácsolt láda« és a *szekrény* szót asztalos készítette, »fennálló ruhaszekrény« értelemben.¹³⁶ Néhol a régibb darab, az ácsolt láda, megkülönböztető *kis* jelzőt kap: *kisszekrény*.¹³⁷ Leginkább azonban a régibb, ma már kevésbé használatos tárgy új nevet kap, mégpedig vagy a formai analógia alapján *láda* nevet vesz fel¹³⁸ vagy az újabb búza- és gabonatartó funkció alapján: *szuszék* néven él tovább.¹³⁹

Ez a *szuszék* elnevezés azonban egy új probléma területére vezet át bennünket, arra a kérdésre, hogyan kapcsolódik a *szuszék* szó az ácsolt szerkezetű ládához. Az adatokból megállapítható, hogy a *szuszék* szó csak a szláv nyelvterületen, illetve a közbeékelte román és magyar nyelvterületen él — ellentétben a *scrinium* szó származékaival, melyek egész Európában elterjedtek. Mindjárt hozzátehetem azt is, hogy a *szuszék* szó Magyarországon sem terjedt el általánosan, legalább is a Dunántúl nagy részén nem ismerik.¹⁴⁰

Ha most azt vizsgáljuk, hogy milyen értelemben fordul elő ez a szó, azt tapasztaljuk, hogy az összes nevezett nyelvekben általános jelentése »gabonás-, élelemláda, elkerített rész a gabona számára«.¹⁴¹ Már a legrégibb szláv nyelvemlékek korában (így 1093-ban) is ugyanaz volt az értelme.¹⁴²

Nézzük meg ezekután a magyar nyelvben előforduló jelentéseit. Az »ácsolt láda« jelentésen kívül — amelyről még bővebben szölok — jelenthet a *szuszék* szó épített gabonatartót. Ilyen a Szamosközy által leírt nándorfejérvári *szuszék* a török időkből, amelyik kőből épült és két stadiumnyi hosszú volt. Szamosközy még hozzáteszi azt is, hogy ezt a *szuszékot* törökök *hambárnak*

¹³⁴ *Sichert Ené*: Felelet a 2. kérdésre. Népünk és Nyelvünk II. (1930), 79.

¹³⁵ *Szinnyei J*: Magyar Tájszótár. Budapest 1897. II. 515.

¹³⁶ Saját gyűjtésem Baranya megyében.

¹³⁷ Saját gyűjtésem Tiszaigaron (Heves megye).

¹³⁸ Az országban igen sok helyen.

¹³⁹ Az adatokat, nagy számuk miatt nem sorolhatom fel.

¹⁴⁰ A nagyobb területen elterjedt szóhasználat a *scrinium* szó régiségét is bizonyítja.

¹⁴¹ *Fr. Miklosich*: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae 1862—1865, 980; *B. Даль*: Тольковый словарь живого велико-русского языка. IV. Москва. 1935. 373; *S. B. Linde*: Słownik języka polskiego. Tom V. Lwów 1859, 222; *D. Zelenin*: Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig 1927, 109; *Tiktin*: Rumänisch-Deutsches Wörterbuch Budapest 1912, 1436. *Gáldi L.*: Samuelis Klein Dictionarium valachico-latinum, Budapest 1935, 183; v. ö.: *Melich J.*: Szuszék és hambár. Nyr. XXX (1902), 101—102.

¹⁴² *И. И. Срезневский*: Материалы для словаря древне-русского языка. анктпетербург. III. 1893, 630.

hívják.¹⁴³ A csetneki búzatartó szuszék zsindelyezett faház volt.¹⁴⁴ Györffy István is leírt ilyen épített szuszékot a Nagykunságból: *Ez hatalmas boglya, vagy kazalszerű sárépítmény, oldalán egy akkora bejáró lyuk van, mint a kemence szája, mely sár előtével elzárható már annyira, amennyire evvel lehetséges... Olykor a szuszékot kombinálják a veremmel.*¹⁴⁵ Csoma Kálmán szerint Jászberényben a szuszék szó gabonaraktárat jelent.¹⁴⁶ Több tiszántúli adat szerint a szuszék szó a kamra egy deszkapalánkkal elkerített részét is jelenti, ahova a gabonát öntik.¹⁴⁸ Ugyanígy hívják az elkerített szénatartót is.¹⁴⁹ Békéscsabán szuszik-nak nevezik általában a szoros helyeket: *komót végétől a falig terjedő keskeny zugot, bútorok között maradó arasnyi-forma réseket stb.*¹⁵⁰ Ehhez hasonlóan Debrecenben is, zúg értelemben is, használatos a szuszék szó.¹⁵¹ Még a múlt században és a századforduló körül is az ország különböző részeiben szuszék-nak hívták a vesszőből font sárral betapasztott kasfélét, amiben gabonát tartottak.¹⁵² Jankó és Bethowski szerint ez a típus megelőzte a faládát, amelyik később kiszorította a fonott vesszőkast és funkcióját átvéve, annak nevét is átvette. Bizonyítja ezt az is, hogy a romániai Aranyosszékben (turdă) *faszuszik* a neve a *sövényuszuszik*-kal szemben.¹⁵³ Hogy mikor léptek fel az első ládaformájú szuszékok, — nem tudhatni. De már egy 1558-ból való oklevél is említi *Scrinia Zwzek*-et¹⁵⁴, egy siménfalvi (simonesti) udvarház 1636-ból származó inventáriumában pedig egy *szekreny szuszek*ot említi¹⁵⁵, míg a házban előforduló többi szuszék említésekor semmiféle jelzőt nem használ.

Ezekből az adatokból számunkra most az a legfontosabb, hogy a szláv nyelvnek megfelelően, a magyarban is, a történeti adatokban kivétel nélkül, a mai népnyelvben pedig egy-két kivétellel¹⁵⁶, a *szuszek* szó »gabonatarató« jelent, ellentétben a *szekreny* szóval, amelyiknek elsődleges jelentése általánosan »ruhatartó láda.«

¹⁴³ Takáts S.: Rajzok a török világból. III. Budapest 1917, 231.

¹⁴⁴ U. o.

¹⁴⁵ Györffy I.: A nagykún tanya. Ért. 1910. 147.

¹⁴⁶ Csoma K.: Jászberény nyelve. Budapest 1908, 74.

¹⁴⁸ Balassa I.: A Debreceni civis földművelésnek munkamenete és műszókincse. Debrecen 1940, 49; Domonkos S.: Felelet a második kérdésre. N. és Ny. I. (1929), 261—262. Tiszaföldvár, Cibakháza, Tiszakiúrt, Nagyrév és környéke; Bakos L.: Tájszók. Nyr. XVI. (1887) 384. Földes (Szabolcs m.); Sulyok I.: Felelet a 2. kérdésre. N. és Ny. I. (1929), 202. Bereg m.; Bethowski J.: A tiszaháti és szolnokvidéki szuszék. N. és Ny. II. (1930), 121; Cz. F.: i. m. V. 1378. — Talán ide tartozik Takáts S. egyik adata is (i. m. III. 231), amelyik szerint *Régezen 1678-ban deszkából csinált, ajtós s uszék volt, benne 283 köből gabonával.*

¹⁴⁹ Bethowski J.: i. m. 121.

¹⁵⁰ Banner B.: Felelet a 2. kérdésre N. és Ny. I. (1929), 201—202.

¹⁵¹ Gulyás J.: Debreceni tájszók. Nyr. XL. (1911), 93.

¹⁵² Cz. F. V. 1478. Jankó J.: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest 1902 213. u. ö.: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest 1893, 108., Bethowski J.: i. m. 121.

¹⁵³ Jankó J.: Torda... 105, 108.

¹⁵⁴ Okl. Sz. 945.

¹⁵⁵ Haáz F.: Udvarhelyszéki... 68.

¹⁵⁶ Horváth J.: Tájszók Nyr XL. (1911) 383. Onód.; Bauer: Felelet. N. és Ny. I. 262. (Baja); Muity: Felelet. N. és Ny. I. 262. (Bács-Bodrog m.); Malonyai: i. m. I. 105.

Az is megállapítható, hogy ácsolt láda megnevezésére aszerint használják az egyik vagy másik elnevezést, hogy milyen funkciót tölt be az illető láda. Éppen ezért a két elnevezés párhuzamosan élhet egymás mellett. Ilyenkor a kisebb ácsoltszerkezetű, vésettdíszítésű ruhatartó ládát *sze krénynek* nevezik, viszont a sokkal nagyobb, ácsoltszerkezetű, díszítetlen ládát *szuszéknak*.¹⁵⁷

Ennek alapján érthető, hogy amikor a *sze krény* divatját mulja és az egykori díszes menyasszonyi ládát is már csak arra méltatják, hogy gabonát vagy lisztet tartsanak benne, úgy mint a *szuszékban*, akkor szintén *szuszék*-nak kezdik nevezni. Így pl. Tiszaigaron, ahol a ma élő legidősebb nemzedék ruhásládának ismerte és még *sze krénynek* nevezi, a következő generáció — amelyik lisztes ládának használja — funkciója alapján hol inkább *kis szuszéknak*, esetleg *hombárnak*, ritkábban *sze krénynek* mondja azt, a legfiatalabb nemzedék — azok, akik már csak pusztulófélben lévő tárgynak ismerik — már értetlenül keveri az elnevezéseket és általában *ládának* nevezi. Vagy már egyáltalán nem is ismeri...¹⁵⁸

Az idézetekkel magyarázható az, hogy vannak területek, ahol *szuszék*-nak nevezik mind a nagy díszítetlen, mind a kicsi, díszített darabot.¹⁵⁹

A *szuszék* szóval kapcsolatos vizsgálódásunk végeredményeként megállapíthatjuk, hogy ellentétben a *sze krény* szóval, amelyik előbb jelentett ácsolt ládát, majd később más, az ácsolt láda korábbi funkcióját átvevő butor-darabot, addig a *szuszék* szó korábban általában gabonataratót jelentett és csak később — amikor a gabonát egyre inkább ácsolt ládában tartották — kapcsolódott mindig jobban az ácsolt ládához.

Az Alföldön sok helyen a szintén gabonataratót jelentő *hombár* nevet vette fel a gabonataratóként használt *sze krény*. Történeti adatunk az ilyen jelen-tésben való használatra csak egy van, 1688-ból: *scrinium vulgo hambár*.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Pintér S.: A palóc család otthona. Ért. X. (1909), 203.; Istvánffy Gy.: A palócok lakóháza és berendezése. Ért. XII. (1911), 13. Juhász J.: Mihályfalva (Gömör m.) monográfiája. 1895. Kézirat. E. A. 285. 3.; Nemeskéry J.-né gyűjtése. Ivád. (Heves m.) 1948.; Gáborján Alíz gyűjtése. Tard. (Borsod m.) 1948.; Saját gyűjtésem, Maconka, Nagybátöny, Kisterenye, Szuhahuta (Nógrád m.) 1948. Tiszaigar (Jász-Nagykun-Szolnok m.) 1949.; Csallány G.: Felelet. N. és Ny. I. 200. Szentes; N. és Ny. II. (1930), Zsámbok és Valkó (Pest m.) 78—79. Márton Gy.: *Sze krény*. MNy. XL (1944) Inatelke, Makófalva, Nádasdaróc.

Természetesen a készítő is egyformán értenek a *sze krény* és a *szuszék* készítéséhez, így Szuhahután is, a szlovákiai Kijatice-ben (Gömör-Kishont m. mon. 58. l.) és a XVI. sz.-i szaláncezi (Slanec) *sze krény* csinálók is (szaláncezi i. adat).

A magyar adatokhoz hasonlóan, az ukránban is a *cyeck* szó gabona- és lisztartót, *скриня* ruhatartó ládát jelent. (v. ö.: D. Zelinin: i. m. 109.)

¹⁵⁸ Saját gyűjtésem 1949. Meg kell jegyeznem, hogy a középső (40—60 év körüli) generációnál a *sze krény* szónak forma- és a *szuszék* szónak funkciójelző szerepe van. Mikor olyannak, aki *kis szuszék*-nak nevezte a tárgyat, megjegyeztem, hogy akkor nem is *sze krény* talán a tárgy neve, azt felelte, hogy: — »De igen, *sze krény* ez, csak gabonát tartunk benne, azért *szuszék*.« — Ezt a különbséget a fiatalabb generáció már nem érzi, még ha ismeri is a régibb elnevezéseket és a tárgy megnevezésére egyedül csak az újabb *láda* szót használja.

¹⁵⁹ Így magyarázható meg Horváth E. idézett onódi adata, mely szerint: Szurdék: *közönséges (fából készült, de metszésekkel díszített) deszkaláda; régen ilyen kapott kiházasztásokor a lány; Szeberényi L.: Felelet N. és Ny. I. 201. Békéscsaba; Bethowsky J.: i. m. 121.*

¹⁶⁰ Takáts S.: i. m. III. 231.

Népi adatunk is kevés van a *hombár* szónak ácsolt láda értelmében való használatára.¹⁶¹

Mint már említettem, *ládának* is hívják néha az ácsolt ládát, jelenleg ismeretes adataink vallomása szerint a kisebbet, a ruhatartót. A történeti adatok között csak egy esetben fordult elő, hogy egy ládát hol *sze krény*nek, hol pedig *ládának* nevez a szöveg.¹⁶² Mai népi adatunk is kevés van rá,¹⁶³ bár ez valószínűleg inkább a gyűjtés hiányából következik, minthogy az elnevezés most terjed a fiatalabb korosztályhoz tartozók körében, azok között, akik a tárgy egykori funkciójáról jórészt semmit sem tudnak már.

Az ácsolt ládát *kócsag* (XXXVII. t. 2.) illetve *kar* néven csak két igen szűk területen ismerik, nevezetesen az előbbi néven a jugoszláviai szlavóniai magyarságnál¹⁶⁴, az utóbbi néven pedig a romániai csíkmegyei (Ciuc) magyarságnál.¹⁶⁵ A két szó kis elterjedése miatt, részletesebb adatok híján, bővebben nem foglalkozom velük.

Az ácsolt láda magyarországi elnevezései közül, mint ilyen, a *sze krény* szó látszik a legrégibbnek. Evvel a szóval abban az időben nevezték a tárgyat, ami kor még elsődleges funkciójában volt használatos. A továbbiakban már csak a magyar *sze krény* szó rokonaival, a latin *scrinium* szó származékaival fogok foglalkozni.

Azoknál az európai népeknél, ahol a parasztságnál ma is használatos az ácsoltszerkezetű láda, mindenütt megvan a népnyelvben a tárgy megjelölésére a latin *scrinium* szóból származó elnevezés. Így ezt jelenti a mai magyar nyelvjárársbeli *sze kren*, *sze krin*, *sze krény*, *sze kríny*, *szö krény*, *szö kríny*, *szö krön*, *szö kröny*.¹⁶⁶ szlovák : *skriňa*¹⁶⁷, *škriňa*¹⁶⁸, magyarországi szlovák : *skriňa*¹⁶⁹,

¹⁶¹ Domonkos S. : i. m. N. és Ny. I. 262.; Néprajzi Múzeum lelt. sz. 132.626. *sze krény* vagy *hombár* Kecskemét (Pest m.); Kiss L. közlése. Hódmezővásárhely. (Csongrád m.)

Gyűjtésem területén, Tiszaigaron a gabonatarásra készült nagy ácsolt ládát nem *szuszék*-nak, hanem *hombár*-nak hívják. A nagyobbik ácsolt láda neve *hombár*, a kisebbik *sze krény*, a *szuszék* szót pedig az újabb, csak a múlt század vége óta használatos, asztaloskészítette beépített gabonásrekeszek megjelölésére használják. Az elnevezéseknek ez a használata azonban csak az idősebb generáció nyelvében van meg ilyen tisztán, a fiatalabbaknál — mint említettem is — módosult. Hasonlóképpen másutt is előfordul, hogy a nagyobbik ácsolt láda neve *hombár*, esetleg *hombár* és *szuszék*. V. ö. : Vörös I. : Felelet. N. és Ny. I. 202. Mezőtúr.; Minay L. : Felelet. N. és Ny. I. 20. Túrkeve. Itt az öregebbek *szuszék*nek, a fiatalabbak *hombárnak* hívják a gabonataró ácsolt ládát.; Balassa I. : i. m. 49. 79—80. Debrecen.

¹⁶² Radvánszky B. : i. m. 126. Az a két inventárium, ahol a *láda* címszó alatt voltak besorolva a *sze krény*ek, természetesen nem tartozik ide, mert a *láda* szó ott összefoglaló értelmű.

¹⁶³ Kilár I. : gyűjtése, Kisvaszar. (Baranya m.) 1948.; Kovács F. : Döbrököz szókészletének rétegződése. Budapest, 1947. 15.; Hermann O. : A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest, 1914. 205.; Márkus M. : kéziratos gyűjtése (1941). Korláthelmec. (Kárpát-Ukrajna). Itt *sze krény* az ácsolt láda neve, de *láda* néven is emlegetik.

¹⁶⁴ Garay Á. : Szlavóniai régi magyar faluk. Ért. 1911. 247.

¹⁶⁵ Magyar Tájéztató, kiadta a magyar tudós társaság. Budán. 1838. 192. — Cz. F. III. 395. Cseke B. : Tájéztók. Csíkmegyeiek. M. Ny. XXII. 1893. 334. M T Sz. : I. 1049.: Ujváriné Kerékgyártó A. : A magyar népművészet. Budapest, 1943. 310.

¹⁶⁶ Az adatok nagy száma miatt forrásaim nem sorolom fel.

¹⁶⁷ Dobšinsky : i. m. 36. 62. l. Valószínűleg Gömör m.

¹⁶⁸ R. Bednárik : 40. l. Vyšné Lapše.

¹⁶⁹ Szuhahuta.

*skrina*¹⁷⁰, *skriňka*¹⁷¹, ukrán: *скриня*¹⁷², szlovén: *skrinja*¹⁷³, magyarországi szlovén: *skrinja*¹⁷⁴, *skrina*¹⁷⁵, *škriňa*¹⁷⁶, horvát: *škrinja*¹⁷⁷, magyarországi horvát: *skrinja*¹⁷⁸, román: *sicriu*¹⁷⁹, *scriu*¹⁸⁰, olasz: *scrigno*¹⁸¹ svájci grison: *scrigno*¹⁸², *škriň*¹⁸³.

Mindezekből az adatokból azt látjuk tehát, hogy a *scrinium* szó származékai Európa nagyrészen a nyelvjárásokban ácsolt ládát jelentenek.

A köznyelvben ma a *scrinium* szó származékai Európaszerte különböző elraktározásra szolgáló bútor elnevezéseként használatosak. E nyelvek leg többjénél azonban kimutatható, hogy ez a szó a történelem korábbi szakaszán ládát jelentett.

Franciaországból van olyan adatunk is, amelyik bebizonyítja, hogy a ma ékszeres ládika, korábban láda jelentésű szó, a XVI. sz.-ban még ácsolt ládát jelentett. A »*Maîtres Layettiers-Écrainiers de la ville et fauxbourgs de Paris*« privilégiumának 1521-ben kiadott megújítása világosan megjelöli azt a technikát, amellyel az *ecrains*-ek készültek: *à gorge ou autrement*¹⁸⁴, azaz »árkolással vagy másképpen«. További bizonyíték a privilégiumnak az a része, amelyik szerint csak ennek a céhnek a tagjai dolgozhattak *mérain*-ből¹⁸⁵, azaz hasított deszkából.

¹⁷⁰ *Vajkai A*: Adatok a Budapest-környéki tót falvak népi építkezéséhez. Ért. 1937. 134. A tanulmányban idézett szó magyar helyesírással van írva: »szkrinak«.

¹⁷¹ Szuhahuta.

¹⁷² *Holme*: Peasant art in Russia. London—Paris—New-York. 1912. 26. 29. o. 442. á. Az idézett szó idegen helyesírással van írva: »scrynia«; *D. Zelenin*: i. m. 279.; *R. F. Kaindl*: Haus und Hof bei den Rusnaken. Globus. LXX. (1897) 139.; U. ö.: Bei den Huzulen im Prunththal. Mitt. der Anthr. Ges. in Wien. XVII (1897) 219. l. 184. á.; U. ö.: Ethn. Streifzüge in den Ostkarpathen. Mitt. der Anthr. Ges. in Wien. XXVIII (1898). 231.; *Schier*: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg 1932, 353—54.; *B. Шухевич*: i. m. 98—91 o., 40—42. á.

¹⁷³ *F. Kos*: Slovenska kmetska skrinja. Etnolog. XIV. (1942) Ljubljana 55. Prekmurje vidéke. — Slovenski Etnograf I. (1948) 112. képmelléklet.

¹⁷⁴ *Seemayer V*: Szemes termények eltartása a Mura mentén. Ért. 1934. 33. l., 9. á.

¹⁷⁵ *Kardos L.*: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest 1943, 196.

¹⁷⁶ *Pável Á.*: Nyílttűzhelyű konyhák a hazai szlovéneknek. Ért. XIX. (1927) 139. Rábatótfalu, Szakonyfalu, Apátistvánfalva, Őrfalu, Újhalászfalva, Permise, Ritkaháza, Alsószülők, Felsőszülők. V. ö.: u. ö.: Odprta ognjišča v. kuhinjah rabskih Slovencev. Etnolog. 1931. 143.

¹⁷⁷ *Kotarski*: Lohor. Zbornik narodni život i običaje juznih Slavena. Zagreb 1915. 71. l., 7—9. á.

¹⁷⁸ *Gunda B*: A lakóház kialakulása az Ormánságban. Ethn. XLVII. (1937), 207. Az idézett szó a dolgozatban magyar helyesírással van írva: »skrinja«.

¹⁷⁹ *Weslowski*: i. m. 57. Bukovina.

¹⁸⁰ *Göneyi S.* i. m. 5. á. Mosóbánya (Báita). A felirat itt magyar helyesírással van írva »scric«, ezt a szerző szóbeli közlése alapján valószínűleg a fenti módon kell kiejteni.

¹⁸¹ *P. Scheuermeier*: Bauerwerk in Italien und in der italienischen und rätoromanischen Schweiz. Zürich 1943, 143. o. 319—20. á.; 250. fénykép. Lombardia (Prov. Milano, Varese, Como, Sondrio, Bergamo, Brescia, Pavia, Cremona, Mantova).

¹⁸² U. o. 143. Graubünden rätorománul beszélő része.

¹⁸³ *A. Sander*: Das ländliche Leben der Unterengadiner Gemeinde Tschlin (Schleins) im Spiegel seiner Sprache. Schw. Arch. f. Volksk. 1942/44, 227. o., 68. á.

¹⁸⁴ *H. Havard*: Dictionnaire de l'ammeublement et de la décoration. Paris é. n., II 291. Az, hogy a privilégiumban ott áll, hogy *à gorge ou autrement*, mutatja, hogy 1521-ben amikor a privilégiumot megújítják, már nemcsak az ácsolás volt az egyetlen ládakészítés módszer.

¹⁸⁵ U. ö.: i. m. II. 291.; v. ö.: *M. Viollet-le-Duc*: i. m. 370.

Az európai nyelvekben, ahol a *scrinium* szó származékai a köznyelvben az idők folyamán erős jelentésváltozáson mentek keresztül, kimutatható, — mint említettem is — hogy ezek a nyelvtörténet régebbi szakaszán ruhatartó ládát jelentettek. Így az egyházi szláv: *скриню*, *скрина*, *скриница* (XII—XVI. sz.)¹⁸⁶, régi orosz: *скрына*, *скрыня*, *скрынка*, *скринка*¹⁸⁷, cseh: *skříně*, *skřínka*, *skřinečka*¹⁸⁸, ófelnémet: *scrinia*, *scrini*¹⁸⁹, középfelnémet: *schrîn*¹⁹⁰, angol-szász: *scrîn*¹⁹¹, németalföldi: *schryn*¹⁹², román: *sicriș*.¹⁹³

E nyelvek nagy részénél, mint tudjuk, nyelvjárásban a *scrinium* származékszavai ácsolt ládát jelentenek. Továbbá ismeretes, hogy ezeknél a népeknél a történelem folyamán valóban használatban volt az ácsolt láda, amit fennmaradt tárgyi emlékek, másfelől a képes ábrázolások bizonyítanak. Így eredeti középkori darabokat ismerünk Franciaországból,¹⁹⁴ Olaszországból,¹⁹⁵ Svájcban,¹⁹⁶ Angliából,¹⁹⁷ Németországból,¹⁹⁸ Skandináviából,¹⁹⁹ képes ábrázolásokat pedig Franciaországból,²⁰⁰ Angliából,²⁰¹ Németalföldről,²⁰² Németországból.²⁰³

Több európai nyelvben a *scrinium* szó származékainak jelentése általában a »láda« gyűjtőfogalmává bővült és egyaránt jelent vályu-, ácsolt-, és asztalos-készítette ládát. Így a lengyel *skrzynka*, *skrzyneczka*, *skrzynuszka*²⁰⁴ és ugyanúgy a horváth *skrinja*²⁰⁵ *škrinja*²⁰⁶. Az eddigi bizonyítékok alapján a *scrinium* szó európai származékairól tehát bízvást feltételezhetjük, hogy eredetileg ácsolt ládát jelentettek.

¹⁸⁶ Miklosich F.: i. m. 850.

¹⁸⁷ Срезневский: i. m. III. 291.; A. X. Востоков: Словарь церковно-славянскаго языка. Санктпетербургъ 1861.; Вл. Даль: i. m. IV. 214.

¹⁸⁸ Kott Fr.: Česko-němčský slovník. III. V Praze 1882, 386. Flajšhans V.: Klaret a jeho družina. II. V Praze 1928, 471.

¹⁸⁹ M. Heyne: Deutscher Hausaltertümer. I. Leipzig. 1899. 115.

¹⁹⁰ U. o. 174. 259. 373.

¹⁹¹ U. o. 115.; Funk—Wagnalls: New Standard Dictionary of the English Language. New-York—London. 1913. 2265.

¹⁹² J. Grimm—W. Grimm: Deutsches Wörterbuch. Leipzig. IX. 1894. 1725.

¹⁹³ Tiktin: i. m. III. 1422. V. ö.: Gáldi L.: i. m. 97.

¹⁹⁴ Havard: i. m. I. 613., 614., 946., 947., 948. á.; Monographie du Musée de Cluny. I. Paris. é. n. 137. á.; S. Ambrosiani: i. m. 7. á.; Lambert-Stahl: Das Möbel. Stuttgart. É. n. 10. t.; Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes. Berlin. 1908, 304. t.; H. Schmitz: Das Möbelwerk. Berlin. É. n. 40. t.; Feulner: Kunstgeschichte des Möbels. Berlin 1927, 33. á.

¹⁹⁵ Lavagnino: Storia dell'arte medioevale italiana. Torino 1936. 502. á.

¹⁹⁶ Feulner: i. m. 18—20. á.; Ill. Gesch. d. Kgw. 206., 316. á.

¹⁹⁷ Percy Macquoid R. F.: A history of English Furniture. London 1904. 6—7. á.; J. Gloag: British Furniture Makers. London 1945, 11.

¹⁹⁸ Feulner: i. m. 23—25. á.; Ill. G. d. Kw. 304. t. 353.; H. Schmitz: i. m. 31., 38., 39.

¹⁹⁹ U. o. 39. S. Ambrosiani: i. m. 10—11. á.

²⁰⁰ C. Enlart: L'art gothique en France. Paris 1925. I. 54, II. VII/V.; M. Violet-le-Duc: i. m. 25.

²⁰¹ D. Hartley—M. Elliot: Life and work of the people of England. The fourteenth century. London 1928. 6/a. 31/c. 46/c. t. The fifteenth century. London 1925. 34/c.; Ciba Rundschau. 38.

²⁰² Niederländische Malerei im XV und XVI. Jahrhundert. Amsterdam—Leipzig 1941, 25. á.

²⁰³ A. Schultz: Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Prag—Wien—Leipzig 1892. 618.

²⁰⁴ Linde: i. m. V. 302—3.

²⁰⁵ Iveković—Broz: Rječnik hrvatskoga jezika. II. U Zagrebu 416.

²⁰⁶ U. o. 533.

De lássuk most már magának a római kori *scrinium* szónak jelentését. Valamennyi latin szótár és enciklopédia hengeralku doboznak mondja, Forcellini és Saglio-Pottier kivételével. A szótárírók azt a véleményüket, hogy a *scrinium* nevű tárgy hengeres doboz lenne, Plinius egy adatával támasztják alá, amelyik a következőképpen hangzik: *Facilis et fagus, quamquam fragilis et tener eadem sectilibus lemnis in tenui flexilis capsisque ac scriniis sola utilis*²⁰⁷, azaz: »És a bükkfa könnyű, noha törékeny és gyenge, metszett lapjaival, a finoman hajlékony (t. i. bükkfa) tokokra (*capsis*) és szekrényekre (*scriniis*) egyedül alkalmas.« Abból azonban, hogy a bükkfa »hajlékony«, nem következik feltétlenül az, hogy a belőle készült tárgy is hajlított lenne, vagy még inkább hengeralakú. Ezt csak azért következtették ki belőle, mivel az ábrázolásokon volt egy hengeresnek rajzolt könyvtekercstartó, és az írott források szerint a *scrinium*-ban is tartottak könyveket. De ezek alapján még nagyon lehetséges, hogy csak a *capsa* készült az említett alakban. Hogy a *capsa* és a *scrinium* nem azonosak, azt mutatja az is, hogy Plinius megkülönbözteti egymástól: *capsisque ac scriniis*.²⁰⁸

Az antik szerzőknek azokat az adatait átvizsgálva, amelyekben a *scrinium* szó előfordul, az előbb említett Plinius adaton kívül, csak egy található, amelyik a hengeres értelmezést látszik bizonyítani. Ez Ovidius következő adata:

*Cum tamen in nostram fueris penetrale receptus
Contingerisque tuam, scrinia curva, domum:
Aspicias illic positos ex ordine fratres,
Quos studium cunctos evigilavit idem.*²⁰⁹

Még ennél a *scrinia curva* kifejezésnél sem lehetünk bizonyosak, hogy »hengeres tokot« jelentett-e. Használhatták olyan értelemben is, ahogy ma használja a baranyai népnyelv a *dombos szökröny*, *púpos szökröny* kifejezést a nyeregtetős ácsolt ládára.

Forcellini és Saglio-Pottier sem mondja a tárgyat hengeresnek, valószínűleg azért, mert ők is érezték, hogy nincs eléggé alátámasztva. Forcellini értelmezésében *arcula*-nak, sőt egyenesen *cassetta*-nak mondja, amin aligha értett hengeres formát.²¹⁰

Saglio-Pottier *boîte*, *armoire* jelentést ad, ahol, legalábbis az *armoire* szóval, bizonyára nem hengeres formát akart jelölni.²¹¹

²⁰⁷ C. Plinius Secundus: Naturalis Historiae. Leipzig 1878, XVI. 84.

²⁰⁸ Ezt Rich is megjegyzi és írja, hogy emiatt feltételezik, hogy a *scrinium* olyan *capsa* volt, amelyik több kisebb rekesszel (quasi *secernium*) volt ellátva. V. ö. Anthony Rich (Carl Müller fordításában): Illustriertes Wörterbuch der römischen Alterthümer. Paris—Leipzig 1862, 553.

²⁰⁹ P. Ovidius Naso: Tristia, Ibis, Ex ponto libri, Fasti, Halieutica. Lipsiae I. 1872, 105—108.

²¹⁰ Forcellini: Totius latinitatis lexicon. IV. Prato 1871. 389.

²¹¹ Saglio—Pottier: Dictionnaire des Antiquités Romaines. IV. 1124.

De nézzük meg a középkori adatokat. Du Cange összes adatai szerint a középkori nyelvben a *scrinium* szó jelentése (a *scrinium*tól származó) *écrin* szó jelentésének felel meg, amelyről fentebb láttuk, hogy még a XVI. sz.-ban is ácsolt láda jelentése volt. Emellett azt is tudjuk, hogy a *scrinium* szó a feudális idején nagy ládát jelentett, nem pedig dobozt: *Et Scrineis et archis tam magna sunt plurima, ut unum nequaquam, aut vix possint duo robusti viri portare.*²¹² A *scrinium*ot használták tárgyak elraktározására, amiről később még bővebben lesz szó: *Detulit enim quicquid Episcopo abstulerat, saumarios, Scrinia in quibus episcopalia, oleum sacrum, chrisma, et sandalia ferebantur.*²¹³ De nemcsak egyházi, hanem világi használata, szerepe is hasonló volt: *Nisi reperta fuerit dicta res in Scrinio vel archa firmitatis, de quibus clavem deferat dominus vel domina domus* (1360).²¹⁴ Bizonyító erejű az is, hogy a *scrinium* szót a régi magyar szótárak is mind a szekrény szóval fordítják.²¹⁵

Hogy a rómaiak ismerték az ácsolt ládát, azt meggyőzően bizonyítják a katakombák Noé ábrázolásai²¹⁶, ahol Noé ládája majdnem mindig ácsolt-szerkezetű.²¹⁷ Továbbá egy Pompei-i falfestményen és egy Thenai-i therma mozaikján is található ácsolt láda ábrázolás (XXIX. t.1.-2.)²¹⁸ Ugyanebben az időben fordul elő a *scrinium* szó mint »vestari«, »vestis«.²¹⁹ Ezek az adatok mind a császárság idejéből valók. De meg kellett lennie az ácsolt ládának már jóval korábban is, hiszen megvolt az itáliai görög gyarmatokon is, amit a vázáképek bizonyítanak. Ezekben asszonyok kezében látjuk az ácsolt ládikákat.²²⁰ Az etruszk szarkofágok közt is több mutat ilyen ácsolt láda előképre.²²¹ Az etruszkok lakásában is ott állhatott az ácsolt láda, amint egy caerei falfestményen láthatjuk, ahol a vörösszínű, sárga szögekkel kivert ácsolt láda az ágy mellett áll,²²² vagy ugyanígy domborműveken is (XXVIII. t.3.).

Mindezeknek a tudatában is nem állíthatom, hogy a *scrinium* szó már a rómaiak idején ácsolt ládát jelentett, ahogy nem merném állítani azt sem, hogy hengeres doboz megjelölésére használták. Jelentését nem tudjuk, talán egy későbbi időben arra is fény derül. Azonban akármilyen formájú tartó neve volt is, tény az, hogy ma mindenütt azonosszerkezetű és díszítmódú tárgyat jelent a népnél és a X. században már Európa nyugati és keleti felében egyaránt »láda« jelentésben volt használatos. Mivel pedig a nyelvvalakok bizonyossága

²¹² D. du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis. Niort. 1886. VII. 368.

²¹³ U. a.: 368.

²¹⁴ U. o.

²¹⁵ Lásd az idézett adatokat.

²¹⁶ Noé a katakomba festményeken leginkább ládában állva, kitárt karokkal van ábrázolva. Sybel: Christliche antike. Marburg I. 1906 213—215.

²¹⁷ J. Wilpert: Die Malereien der Katakomben Roms. Freiburg im Breisgau 1903. Tafelband. Legjellemzőbbek: 98., 212., 227. á.

²¹⁸ R. Engelmann: Danae und Verwandtes. 80—81. á.

²¹⁹ Forcellini: i. m. IV. 389.

²²⁰ L. Scheurleer i. m. IV. D.: 6. á.

²²¹ Ducati: Storia dell'arte etrusca. Firense 1927. 36., 83.; Koeppen—Breuil: i. m. 229. á.

²²² Darenberg—Saglio: Dictionaire des antiquités grecques et romaines I. 1909. 457. á.; K. Pfister: Die Etrusker. München, 1940.

szerint a változatok feltehetően különböző úton terjedtek el Itália területéről és a X. sz.-i adatok már erősen különböznek egymástól, fel kell tételeznünk, hogy korábban volt egy olyan idő, az európai szétterjedés előtt, amikor a *scrinium* szó Itália területén is ácsolt ládát jelentett. Hogy a feltételezett eredeti jelentése mikor változott meg ácsolt ládára, nem tudni, a régebbi feltételezett jelentésnek viszont a mai európai nyelvekben semmi nyoma nem maradt fenn.²²³

Az ácsolt szerkezetű ládák használata

Az ácsolt láda egész története folyamán tárgyi javak elraktározására szolgált. Amennyiben más szerepe is van (asztal, esetleg ülőhely), mindig megtartja mellette raktározó szerepét is. Mint raktározó készség halott tartójául (koporsó), ruhásládként, ékszeres-, pénzesládként, irattartóként, gabona-tárolóként használatos.

Vegyük sorra ezeket a funkciókat abban a sorrendben, ahogy ezek a használati módok a tárgyi emlékeken jelentkeztek.

A koporsó funkciót kell legelőre vennem, hiszen az ácsolt szerkezettel legelőször koporsókon találkozunk. Erre már igen korai adataink vannak. Ácsolt szerkezetet utánoz pl. terrakottában a krétai Palaikastro-ból származó koporsó (i. e. XIV. sz. körül)²²⁴ és mészkőben az ugyancsak krétai Hagia-Triada-i szarkofág (késő minosi kor)²²⁵, ami azt bizonyítja, hogy elődjük fából készült ácsolszerkezetű láda volt. Az egyiptomi kőkoporsók is ácsolt faládák analógiájára készültek, de ezeken nem látszik olyan jól az ácsolt szerkezet emléke, mert sokkal erősebben idomultak a kő követelményeihez (pl. Chufu-Anch koporsója, óbirodalom). Hogy az ácsolszerkezetű koporsó valóban megvolt, legjobban az i. e. IV. sz.-ból nagy számban fennmaradt görög faszarkofágok, de ugyanígy az egyiptomi fakoporsó is bizonyítja, amelyekről fentebb már szóltam. Ezek azonban már mind több-kevesebb átmenetet mutatnak az asztalosládák felé. Ezt a jellemző faszerkezetet utánozzák a más anyagból (kő, terrakotta, bronz) készült darabok, mégpedig eleinte olyan hűség-gel, hogyaz, ebben az esetben teljesen anyagszerűtlen hosszú lábakat is meghagyják, így a már említett palaikastrói, Hagia-Triadai terrakottakoporsónál, a Civita Castellana-ból származó bronz ossuariumnál (i. e. VIII—VII. sz.)²²⁶. Már rövidebbek a lábak, de még megvannak a ciprusi mészkő koporsóknál (i. e. VI. sz.)²²⁷ és az időszámításunk kezdete körüli zsidó mészkőkoporsóknál²²⁸ (XXVII. t. 1.)

²²³ Ha mást — mondjuk hengeres dobozt — jelentett volna, feltétlenül kellene találkoznunk ma, vagy a történelem folyamán, valamelyik európai népnél ilyen jelentésével.

²²⁴ Bossert : Geschichte des Kunstgewerbes. I. Berlin 1928, 271/1. á.

²²⁵ Reinach : Répertoire de peintures grecques et romaines. I. á.

²²⁶ Ducati : i. m. 36.

²²⁷ Bossert i. m. I. 271/3. á.

²²⁸ Encyclopédie photographique de l'art. II. (Ed. Tell) Paris 1936. 125/B; Sukenik : Tarbic. I. Jerusalem. 1930.; U. ő.: Krauss-Festschrift. Az utóbbi adatokat Scheiber Sándor professzor kereste ki és fordította le számomra.

vagy egy VI. sz-i etruszk kőkoporsónál (XXVI. t. 3.).²²⁹ Idővel a láblassan elmarad, de megmarad még a késői római szarkofágok legtöbbször is a sarokoszlop jelölése, ami az ácsolt szerkezetre annyira jellemző. A római kőszarkofágok díszítését is az egykori ácsolt szerkezet szerkezeti elemeinek hangsúlyozása jellemzi. A sarokoszlopnak megfelelő részére ugyanis függőleges díszítmény, többnyire álló alak kerül, míg az oldaldeszkáknak megfelelő középső részre vízszintes szöveget írnak.

Látjuk tehát, hogy az ókori szarkofágok egy része formailag az ácsolt ládához kapcsolódik. Ha felvetődik a kérdés, hogy az ácsolt ládának melyik funkciója az ősi, a koporsó funkció vagy a bútorként való funkció, feltétlenül azt kell válaszolnom, hogy elsődlegesen bútornak használták. Leginkább a magas láb bizonyítja az ácsolt ládának bútorként való elsődleges használatát. Ez nemcsak a terrakottában, kőben, bronzban másolt példányoknál anyagszerűtlen és alkalmatlan, de a fakoporsóknál is, amelyeknél a földben külön helyet kell vájni a lábuk számára. Éppen ezért az Abusir-ben talált legtöbb faszarkofágnak vágott a lába és ezek a levágott darabok a koporsó mellé vannak téve.²³⁰ Viszont miért készítették a koporsót hosszú lábbal, amikor azt úgyis lefűrészelték? Nyilván azért, mert eredetileg nem koporsónak készült. Watzinger felteszi, hogy ezeknek a példányoknak nagyrészt másodlagos a koporsóként való felhasználás, eredetileg ruhásládák voltak. Ezt több más megfigyeléssel is támogatja. Így az általa megfigyelt ládák nagyrésze — mint már említettem — az oromlécet alkotó csuklópánt segítségével nyitható fel. Ez a pontos, gondos munkát igénylő tetőnyitó szerkezet a koporsófunkcióval egyáltalán nem indokolható, hiszen a koporsóként való használatból adódik, hogy azt csak egyetlen egyszer, a halott betételekor nyitják ki. Hozzájárul ehhez még egy nehézség, ami abból adódik, hogy a tetőnek a szóbanforgó példányokon csak egyik oldala nyitható fel, az így kapott kis nyíláson pedig csak nagyon nehezen lehet a halottat betenni. A bonyolult tetőszerkezettel ellentmondásban áll az is, hogy a halott betétele után az egész tetőt leszögezik,²³¹ még az oromháromszög szélén egy léccel meg is erősítik néha, hogy ne nyilhasson fel.²³²

Olyan ládára is akadt Watzinger, amelyik kétségtelenül másodlagosan felhasználált ócska ládának látszik, ilyen az abusiri I. sz. sír gyermekkoporsója. Ennek a kis ($0,70 \times 0,30 \times 0,48$) ládának teteje és alja nem tartozik össze, a tető keskenyebb, mint a láda teste. Éppen ezért az oromháromszög és a tetődeszkák közé éket feszítettek, hogy megkapják a kellő méretet. De az alj Watzinger megállapítása szerint különben is használt volt már.²³³ Az abusiri gyermekkoporsó példa arra, hogy egy faszarkofág előbb láda — talán ruhásláda — lehetett. (8. ábra).

²²⁹ K. Pfister : i. m. 40.

²³⁰ W. 2. A koporsó mellé helyezett lábak az ásatás közben készült 5. képen láthatók legjobban.

²³¹ W. 25—26.

²³² Egy esetben egy Kercs melletti Juz-Obá kurgánból való koporsón. W. 35—36.

²³³ W. 42—44. I., 78—89. á.

Mindenesetre feltételezhetjük, hogy a ládafunkció volt az elsődleges. Ilyen használatnál a láb magassága is indokolt, hiszen lábnélküli ládákat faluhelyen ma is állványra helyeznek, hogy ne nedvesedjék át a fenekük, s ne penészesedjen meg bennük a ruhanemű.²³⁴ Csakis a ruhatartóládaként való használat indokolható a felnyitható tetőlap is.

Koporsónak végeredményében a vályuláda is megfeleltethető, de azt, hogy a fejlettebb munkaeszközökkel jóval nagyobb befogadóképességű láda konstruálására törekedtek az ácsolt ládát kialakító első készítőik, az csak abból magyarázható, hogy nagyobb befogadóképességű ládára volt szükség, hogy több tárgyat lehessen benne elraktározni.

Az ácsolt ládák nagy részének van azonban a szerkezet szempontjából egy kevésbé döntő formai sajátossága is, amit viszont csak a koporsóként való használat indokolhat: ez a háztetőalakú fedél. Feltétlenül ugyanazt a gondolatot fejezi ki mint a házurnák, vagyis azt, hogy a koporsó a halott háza. Hogy ez az ötvöződés (az alsórész és a tetőcsukódás ruhásládanak megfelelő felépítése, valamint a koporsónak megfelelő tetőalakítás) mikor és miért alakult ilyenné, nem tudhatjuk. Lehetséges talán, hogy a ládák eleve arra voltak szánva, hogy halál esetén a családtagok koporsójául szolgáljanak? Tény az, hogy ez a forma olyan erősen begyökereződött, hogy háztetőalakú fedelű ácsolt láda ma is Európa igen sok vidékén használatos. Így ismerjük Magyarországon is Baranya,²³⁵ Somogy,²³⁶ Zala,²³⁷ és Vas megyéből.²³⁸ Ugyancsak megvan a háztetőalakú fedél a jugoszláviai Szlavóniában,²³⁹ Svájcban,²⁴⁰ valamint az ukránoknál,²⁴¹ a romániai szászoknál²⁴² és az észtekenél.²⁴³ A háztetőalakú tető legtöbb helyen már enyhén boltozott tetővé alakul, de mindegyik tetőformánál, még az egészen laposaknál is, — legtöbbnyire — megmaradt az oromháromszög vagy csökevénye és azon négy kisebb vagy nagyobb szarv vagy annak maradványa. Ez — mint ezt már Falke is megállapította — feltétlenül a sarokakrotérionok maradványa,²⁴⁴ ami az antik házak tetősarkán levő vízköpőből (*sima*) ered.

²³⁴ *Fel E.* gyűjtése a szlovákiai Martosról (Martoš) és saját gyűjtésem Tiszaigarról.

²³⁵ Saját gyűjtésem 27 faluból.

²³⁶ *Seemayer V.*: Ért. 1934. 9. á. Gige.

²³⁷ Keszthelyi Múzeum.

²³⁸ *A. Pavel*: i. adata a felsorolt 9 községből.

²³⁹ *M. Gavazzi*: i. m. 20. á.

²⁴⁰ *O. Falke*: i. m. 100—101. á.; *R. Uebe*: i. m. 44. á.; *Sune Ambrosiani*: i. m. 13., 16. á. stb.

²⁴¹ *T. Seweryn*: Krakowskie skrzynie malowane. Kraków 1928. 1. á.

²⁴² *Tzigara—Samurçay*: L'art du peuple Roumain. Genève 1925. 37. Tarnava Mare megyéből. Ugyanonnán több magyarországi gyűjteményben, így Néprajzi Múzeumunknak is van 6 db. Ezenkívül más európai gyűjteményben is több darab található.

²⁴³ *Manninen*: Führer durch die ethnographischen Sammlungen. Tartu. 1928. 49—50. á., *A. Bielenstein*: Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Petrograd 1918. II. 242.

²⁴⁴ V. ö. *O. Falke*: i. m. 234.

Azt, hogy az ácsolt láda koporsó is meg láda is lehet egyszerre, azt nyelvi adatok is bizonyítják. A faszarkofágok görög neve: *λάρναξ*, ládat is, meg koporsót is jelent. Tudjuk ezt az Iliasból, ahol Hektor hamvait *λάρναξ* -ba zárják. Ugyanígy Thukydides is ciprusfa koporsókat említ *λάρναξ* néven.²⁴⁵ Simonides Danae halála c. töredékében a *λάρναξ Σαισάλεος*, amelybe Danaet zárják, láda és koporsó jelentésű egyszerre.²⁴⁶ Az ezt a jelenetet illusztráló antik ábrázolásokon viszont Danae ácsoltszerkezetűládában áll.²⁴⁷ (XXVII. t. 2.) A göröghöz hasonlóan a héberben is azonos a láda és a koporsó neve,²⁴⁸ továbbá a latinban is: *arca*,²⁴⁹ *loculus*.²⁵⁰

A magyar »koporsó« jelentésű *koporsó* török eredetű szavunk különböző török nyelvekbeni megfelelőinek »koporsón« kívül »doboz«, »tok« jelentése is van.²⁵¹

Mindezekből látjuk, hogy az ókorban a láda két funkciója: tárgyak elraktározása és halott befogadása még nem különült el egymástól.

De nem válik el a két funkció még a feudalizmus idején sem. Ismeretes az a törvény, amely megtiltja az asztalosoknak, hogy a ládákat temetési célokra kikölesönözzék.²⁵² Egyik középkori miniaturán a halottat éppen kivették a sír mellett már üresen álló ládából, és beteszik a sírba.²⁵³

Számos olyan adatunk van a középkorból, amelyben a koporsót *scrinium*-származékszóval jelölik:

Le corps fu embasmé et envelopé et mis en un escrin bien et gentement (1253-ból).²⁵⁴

En un Escrin fort et serré

*Refurent ses os enserré.*²⁵⁵

*Et furent ses os gardés en un escrin et enfouis à Saint Denis en France.*²⁵⁶

si namen daz gebeine

clar unde also reine,

wiz alse ein gevallen sne.

vermahten iz in schrine

*beslozen, wol bewunden.*²⁵⁷

²⁴⁵ Pauly—Wissowa: Real—Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1920. 2530. Hamburg cikke: Homeros Ilias XXIV. 795.; Thucydides II. 35.

²⁴⁶ Daremberg—Saglio: i. m. IV. Paris. 1911. E. Cahen cikke: 1066.

²⁴⁷ Koepfen—Breuer: i. m. 198. á. Stephen Blecker Luce: i. m. 17/2. á.; Darenberg—Saglio: i. m. 453.; á. R. Engelmann: i. m. 74—76., 80—81.

²⁴⁸ Scheiber S. közlése.

²⁴⁹ Thesaurus linguae latine. II. Lipsia. 1901. 433. Klotz cikke.

²⁵⁰ Blümmer: Die römische privataltertümer. München 1911. 502.

²⁵¹ Cs. Sebestyén K.: A magyarság ládái. MNy. XXIII. (1927). 202.

²⁵² M. Viollet-le-Duc: i. m. 25. v. ö.: Havard: i. m. II. 1238.

²⁵³ M. Quennel: A history of everyday things in England. I. London 1948. 26. t.

²⁵⁴ Havard: i. m. II. 290.

²⁵⁵ Du Cange: i. m. VII. 368.

²⁵⁶ Littré: i. m. I. 1295.

²⁵⁷ Grimm: i. m. IX. 1726.

*spannuwe schrine unde lade, wordin da bereit, daz fursiliche gebeine dar in geleit wol bewart unde beslozzin.*²⁵⁸

A koporsó jelentésű ófelnémet *sarhschrîni* szó viszont a *sarg* és *scrinium* szavak összetételéből keletkezett, ami azt látszik bizonyítani, hogy a szó használói a *scrinium* szót nemcsak koporsó, hanem más értelemben is használták egy és ugyanazon időben.²⁵⁹

A magyar *szekrény* is a XVI. sz. elején nemcsak láda. A XVI. sz. tízes éveiből származó Margit-legenda részletesen beszámol egy *szekrényben* történő temetésről:

*Zent margyt azzonnak ev testenek el temetese ezenkeppen levn . . . az provincialis chinaltata faból egy jgen erevs zekrent. es jgen erevssen meg vasaztatya erevseh-tete vasakal. es vas karikakal. Ennek vtanna belee tevek zent margyt azzonnak ev zent testet . . . veueek az zekrent zent margyt azzonnak testeucl evzve. es be bochatak az fevldben egy verevmbe auagy serben. kyt astanak vala az nagy oltarnak elevtte . . . zent margyt azonnak (h) el temetese után tyzenneged napon teonek egy otromba faragatlan kevuot az (k) zekrenre auagy koporsora felyvl . . . Ennek vtanna ez felyvl meg mondot kevmyves mesterevk faraganak koporsot zent margyt azzonnak verevs marvanbol. kyben mastan es fekzyk ez zent vz.*²⁶⁰

Koporsóról van szó egy elmélkedésben, amelyik azt mondja a bölcsekről: *Nem gondolnak az zeep aranyos zekrennyel, kyk (sic!) hitvan, rothadatos állattal telyes* (1516—1519 körül).²⁶¹

Valószínűleg koporsót jelent a *скрина* szó egy 1324-ből származó egyházi szláv szövegben:

Двѣри адовы завидоуж отвръзени видѣ скрыноу въ истопліени (... a halál birodalmának kapuit gyűlölettel betaszítva látta, a *скрина*-t hajótörésben ...)

Nemcsak a halottakat tették ilyen *scriniumba*, hanem a szentek ereklyéit is:

*Quod venerabile S. praesulis Hidulfi corpus usque ad illud tempus ibidem arca saxeae servabat, . . . decrevit levare tumulo ac apparato locare in Scrignio . . . Tandem sacras Reliquias nitido involventes pallio, ligneo recondidere Scrignio.*²⁶²

Ezt az ereklyetartót körmenetekben vitték körül:

*Unde clerus, cum populo ipsius coenobii, Scriniam cum corpore S. Gerulphi martyris, per singulas Flandriae parrochias deportare sapienter decrevit*²⁶⁴

Arca testamenti a Sacerdotibus portabatur, et Scrineum vel feretrum cum reliquiis a portitoribus portatur . . Cum circa Monasterium Scrinium vel feretrum

²⁵⁸ U. o.

²⁵⁹ Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Strassburg. 1905. 328.

²⁶⁰ Szent Margit élete. Nyelvméltár VIII. Budapest 1879, 35—37. (p.: 102., 103., 107.)

²⁶¹ Nagyszombati codex. Nyelvméltár. III. Budapest.

²⁶² Miklosich: i. m. 850.

²⁶³ Du Cange: i. m. VII. 368.

²⁶⁴ Du Cange: i. m. VII. 368.

cum cantu et compulsatione ferimus, quasi cum Arca Hierico, cum sono tubarum et clamore populi circuiimus. (XII—XIII. sz.)²⁶⁵

Az ereklyetartót tiszteletben tartották, akár a templom oltárát :

*As Engleis jurerent en fin
Sur l'auter e sur l'escrin
Que ja traisun ne lur frunt
Tant enz od lui serrunt.*²⁶⁶

Ezek az ereklyetartók természetesen — hiszen csak néhány csont befogadására szolgáltak — sokkal kisebbek voltak, mint a koporsóként használt darabok. Kultikus használatuknak megfelelően arannyal, ezüsttel, drágakövekkel, elefántcsonttal borították őket :

*Septem quoque Scrinia, auro et argento cooperta. et multorum sanctorum reliquiis referta sustentabat.*²⁶⁷

*un petit escrinet d'argent, esmaillé de la vie de Jésus-Christ, plain de reliques.*²⁶⁸

*ung petit reliquiaire d'or, en façon d'un escrinet carré, et a ung cristal carré ou mylieu, et est esmaillé de France entour, pesant troys onces (1380-ból).*²⁶⁹

*vele unde mannigerleie gulden unde sulver unde elphenbene scrineken mit mannigerleie hilgedom.*²⁷⁰

Természetesen ezeken az ereklyetartókon már csak igen kevésbé láthatók az ácsolt szerkezetre jellemző sajátságok. A sarokoszlopban folytatódó hosszú láb pl. igen ritka,²⁷¹ gyakran, különösen a Limoges-iaknál, a fémborítás takarja el (XXXII. t. 2.).²⁷² Ugyanakkor a háztető alakú tető a *scrinium* szóból származó névvel (*schrein*, *scrin*, *schrine* stb.) jelölt ereklyetartók legjellemzőbb vonása marad.

A *scrinium* szó származékaival nemcsak koporsót, hanem a sírbolt fából készült, nyeregtetővel ellátott bevonatát is jelölték, valószínűleg a formai analógia miatt. Az 1838-ban megjelent magyar Tájszótár szerint : *Ravatal családi sírbolt felett álló faalkotmány, kemenesljai szó . . . hajdan a' sír felett csinált ormos-szekrény a' tehetőseknél. Mai időben már nincs szokásban. Balaton melléke, Horváth Zs.*²⁷³ Bátky Zsigmond ebből az adatból azt a következtetést vonja le, hogy esetleg a Márkusszökrénye (Jásd, Veszprém m.) és Bartalszekrénye (Kibéd,

²⁶⁵ Du Cange i. m. VII. 368.

²⁶⁶ Godefroy : Dictionnaire de l'ancienne langue française. III. Paris 1938. 441.

²⁶⁷ Du Cange i. m. VII. 368.

²⁶⁸ Havard i. m. II. 292.

²⁶⁹ Havard i. m. II. 292.

²⁷⁰ Grimm i. m. IX. 1725.

²⁷¹ Bossert i. m. V. 313. XIII. t.

²⁷² Ill. Gesch. des Kunstgew. 180.; Bossert i. m. V. 200., 218., 266., 278., 337. I. XV. t.; Braun : Die Reliquaire. 80., 84., 86., 88. á.

²⁷³ 1838-as Tájszótár. 311, 320.

Marosszék) és más szekrény összetételű helynevek olyan helyet jelölnének, ahol valaha ilyen ravatal volt felállítva.²⁷⁴

A Tájszótár adatát kiegészíti Berzsenyi Dániel 1816-ból származó leírása a ravatalról, mely szerint *Ez egy ember magosságu 's mintegy másfél öl hosszúságú fekete deszkából készült ormos fedelű bolt, melyet a' Nemesek sírjokra és kriptájokra szoktak állítani. Láttam kettőseket és hármasakat is. Homlokfalára zászlókat szoktak szegezni 's különbféle sírverseket írni. Gyermekekoromban Soprony és Vas megyékben kevés nemes faluk temetőji voltak e' nélkül.*²⁷⁵ Ezek után egyszerre érthetővé válik Dobó Ferencz generális 1602-ben írt végrendelete, amelyben ez áll: *mely koporsó kü mindenestül be foglalja azt az faragott keövet, az ky most syrunkon vagion, ky chak egienessen legieön és nem zekreniessen, magassaga is fel singhny legien, mellien semmi kép faragas ne legien, hanem az mellykünk mely aranth fekszik, az en zerelmes ödveözölt feleségem, fekiüknnek avagy labunknak, ahol zokas az czimernek lenni, czimerünk az irant legien ky faragva.*²⁷⁶

A magyarhoz hasonlóan a cseh nyelv is ismeri a *škřinkový hrob* (»szekrény-sír«) kifejezést.²⁷⁷

Campe szerint egyes német vidékeken a *schrein* szó jelenti *die hölzerne einfassung eines grabes, welche einem oben offenen kasten gleicht, oft aber auch oben verschlossen ist, und welche an den vier seiten mit angeschriebenen oder eingeschnittenen bibelversen, leichentexten u. ä. versehen ist.*²⁷⁸ Tehát teljesen hasonló Berzsenyi leírásához.

A *scrinium* szó származékai közül csak a román *sicriu* jelent ma is koporsót és ravatalt Moldvában és Erdélyben. Pl.:

Laschi ... aű poruncit de aű făcut un secriű ... si aű smolit secriul bine, cum ar fi fest om mort întrinsul (1845—52-ből). (»Ahogy Laschi megparancsolta, csináltak egy *sicriu*-t és jól besározták, mintha halott ember lenne benne«.)²⁷⁹

Romániában azonban ez a *sicriű* szó ma már asztaloskészítette koporsót jelöl,²⁸⁰ de mivel a szó ma ácsolt ládát jelent Bukovinában²⁸¹, és a nyelv-tudomány véleménye szerint a *sicriű* szó a magyar ácsolt láda értelmű szekrény szóból ered,²⁸² feltehető, hogy korábban itt is ácsolt ládában temetkeztek.

A német nyelvben ma már nincs koporsó jelentése a szónak, de a költői nyelv máig konzerválta a koporsó értelmű *schrein* és *totenschrein* szót. Így pl.:

*und als sie traten zur kammer hinein,
da lag sie in einem schwarzen schrein* (Uhland. 1864).²⁸⁴

²⁷⁴ Bátky Zs.: Tárgynévmagyarázati adalékok. Ethn. 1938. 209.

²⁷⁵ Szily K.: A magyar nyelvújítás szótára. Budapest 1908, 268.

²⁷⁶ Ódöngő Á.: Nyelvtörténeti adatok. MNy. VI. (1910) 133.

²⁷⁷ Kott Fr. i. m. VII. 693.

²⁷⁸ Idézi Grimm i. m. IX. 1726.

²⁷⁹ Titkin i. m. 1422.

²⁸⁰ T. Pamfile: Industria casnica romani. București 1910. 157. o. 236. á.

²⁸¹ Weslowski i. m. 57.

²⁸² Gáldi L. i. m. 97.; Titkin i. m. 1422.

²⁸³ Grimm i. m. IX. 1726.

²⁸⁴ U. o.

Az ácsolt láda másik, nem kevésbé fontos — és, mint említettem, elsődlegesnek látszó — funkciója a tárgyak elraktározása. Az egyiptomiaknál — láttuk — az ácsolt láda ruhatartóként is élt,²⁸⁵ ugyanígy a görög korban is (XXVIII. t. 2.).²⁸⁶ Ezek a ruhatartóládák nagyméretűek voltak.

Azonban igen gyakran látunk a vázaképeken egészen kisméretű ácsolt ládákat is asszonyok kezében. Minden valószínűség szerint piperésládák voltak ezek a kézbentartott ládikák. Kétféle alakút figyelhetünk meg közöttük. Az egyik nyeregvetős, néha állatlábszerű lábbal²⁸⁷ vagy gömblábbal.²⁸⁸ Felül a két oromháromszög hegyét szalaggal kötötték össze, e szalagnál fogva vitték az asszonyok kezükben.²⁸⁹ A másik változatnál a tető lapos, s ezt a ládácskát tenyerükön tartják az asszonyok.²⁹⁰ Néha ennek a ládácskának is állatlába van.²⁹¹ Az utóbbi, itt leírt, ácsoltszerkezetű, lapostetejű, egyeneslábú ládikáknak bronzmásolatát Szióliából ismerjük (mérete: $8\frac{1}{2} \times 3\frac{3}{4} \times 5\frac{1}{2}$ cm).²⁹²

Az etruszk kripták falképein az ágy mellett áll az ácsolt — valószínűleg ruhás — láda (XXVIII. t. 3.).²⁹³

A római korból nincs adatunk arra, hogy ácsoltszerkezetű ládát bútorként használtak volna, bár feltehető, hogy megvolt náluk is, hiszen — mint láttuk — koporsóként használatos volt.

A római kori *scrinium* szóhoz kapcsolódó tárgy — ahogy az előbbiekből megállapíthattuk — alakjáról biztosat nem tudunk. Mégis megemlítem újból, hogy a kései császárkorban (IV. sz.) említik először a ruhás-scriniumot (*vesiarii, vestis*) és pénzes-scriniumot (*a pecuniis*).²⁹⁴ Az ugyanebből a századból származó Nagy Konstantin diadalívnek domborművén is ácsolt ládából osztják a pénzt.²⁹⁵ Ilyen ácsoltszerkezetű, elefántesontborítású ládika több is maradt fenn, ezekről az előbbieken már szóltam.²⁹⁶

Egy adatunk utal arra, hogy a scriniumban kenőcsöket tartottak: *Alexander inter spolia Darii unguentorum scrinio capto, quod erat auro gemmisque ac margaritis pretiosum, varios eius usus amicis demonstrantibus, immo hercule, inquit, librorum Homeri custodie detur: ut pretiosissimum humani animi opus quam maxime diviti opere servaretur*.²⁹⁷ Ez az adat semmiesetre sem igazolja a scrinium ezideig feltételezett formáját: a vékony hasított falapból készült, hengeralakú dobozt, hiszen arra bajosan lehetett volna ráerősíteni a gemmákat

²⁸⁵ Koeppen—Breuer: i. m. 79—80. 114.

²⁸⁶ Darenberg—Saglio: i. m. I. 1909. 456. á.

²⁸⁷ Koeppen—Breuer: i. m. 206. á.; Scheuerleer: i. m. IV. D. b. 6.

²⁸⁸ Reinach: Peinture de vases antiques, Paris 1991, Milin II. 25.

²⁸⁹ Koeppen—Breuer: i. m. 205. á.; Scheuerleer: i. adat stb.

²⁹⁰ Reinach: i. m. Milin II. 33.; Scheurleer: i. adat stb.: Всеобщая история архитектуры. II. Москва 1949. 189. á.

²⁹¹ Reinach i. m. Milin II. 43.; Вc. ист. арх. 189. á.

²⁹² Notizie degli scavi di Antichita. 1909. 384.

²⁹³ K. Pfister: i. m. Darenberg—Saglio: i. m. I. 457. á.

²⁹⁴ A. Forcellini: i. m. 389.

²⁹⁵ Burckhardt: Die Zeit Constans des Grossen. Wien. 12. á.

²⁹⁶ Burckhardt: i. m. 100—120.; Bossert: i. m. V. 90—91.

²⁹⁷ Forcellini: i. m. 390.

és drágaköveket. A kutatók nem is igen értették az adatot, Blümner csak Plinius választekos kifejezésének tartja itt a *scrinium* szó használatát.²⁹⁸

Térjünk át a középkori adatokra. A ruhásláda funkcióról kevés adatunk szól. Egy német — a forrásmunka szerint parasztháztartásból származó — adat ezt mondja: *hemde unde rocke ... dâmite vult ich dîn schrîn*.²⁹⁹ De már a *Dépenses pour les noces de Jeanne de France et du roi de Navarre* által említett két *escriin*: *l'ung pour l'atour de ladicte Dame, et l'autre pour garder ses chaperons*, apróságok tartására szolgált.

A *Ballade pour les nouveaulx mariéz Eustache Deschamps*-tól csak általánosságban beszél az *escriin*ről:

*Pour les dames, cofres ou escrins,
Pour leurs besognes hebergier.*³⁰⁰

Ugyancsak apróságokat, dobozokat látunk Van Eyck miniaturáján az ágy lábánál álló felnyitott ácsolt ládában. (XXXIII.t. 3.). A mai magyar palóc ruhás *szekrény* analógiájára, amely szintén mindig tulajdonosának ágya végében áll, feltételezhetjük, hogy a láda alja ruhaneművel volt teli, és az apróbb holmi csak ennek a tetejébe került.

Ahogy Van Eyck képén az ágy lábánál áll az ácsolt láda, ugyanúgy írja le a Niebelung-ének is a Brunhilda szobájában álló *schrîn*-t: *schrîn bî dem bette*.³⁰¹

Az előbbieken az etruszkoknál is láttunk rá adatot, hogy a láda az ágy végében állt. Van rá adat, hogy az ukránoknál is ott van a helye.³⁰²

A magyar történeti adatok szerint a *szekrény* szóval jelölt ácsolt láda menyasszonyi kelengyeláda volt. 1650-ig biztos adataink (hozományleltárak) vannak arról, hogy az uralkodó osztály leányai *szekrényt* vittek magukkal férjhezmenetelükkor. Feltételezhető azonban, hogy egy ideig még továbbra is szokásban volt, amit Kis Viczay Péter Adagia-ja látszik bizonyítani: *Personam habet non faciem. Férhez men^oLeánynak, drága ruhájának t^obb βekrinye számánál*.³⁰³

A XVI—XVII. sz-i. források szerint a *szekrény* nevű, ácsoltszerkezetű láda mellett a leányok asztalosszerkezetű, *láda* nevű ládát is kapnak. Ehhez hasonlóan a parasztságnál is, mikor az asztalosláda divatba jött, egy darabig minden lány kapott egy ácsolt és egy asztalosszerkezetű ládát férjhezmenetelükor.

Attól az időtől, hogy forrásaink nem említik többé a *szekrényt* az uralkodó-osztály leányainak hozományában, válik általánossá a fennálló ruhásszekekrény az uralkodó osztály bútortárában. Ezt a változást tükrözi az a tény, hogy a

²⁹⁸ Blümner i. m. 132.

²⁹⁹ M. Heyne: Deutsche Hausalterthümer. I. Leipzig. 1899. 174.

³⁰⁰ Havard i. m. 373.

³⁰¹ Heyne i. m. 373.

³⁰² R. F. Kaindl i. m. 139.

³⁰³ Kis Viczay P.: Selectiora Adagia latino-hungarica. Bártfa 1713. 407.

köznnyelvben a *szekrény* szó az ezt követő időtől kezdve kezd fennálló szekrényt is jelenteni.

A magyar parasztság körében a *szekrény* ruhatartó ládaként való használatáról a XIX. sz. elején a korai néprajzi irodalom emlékezik meg először. Az első adat 1818-ból a vasmegyei Őrség leírásából származik:

*Az után a' Vőfér a' menyasszonynak ládájáért avagy Szekrényéért, a' mellyben a' hozandó holmik bé zárattak, valami Csekélységet fizetni köteleztetik az őrző atyafiaknak, ugyszintén a' Naszaló Személyek is az őszve kötött ágybéli Gunyáért 's egyebekért a' melyek a' Menyasszonnal együtt viendők lesznek, és mind ezek nagy hirtelenséggel ki ragadtatván kotsira rakattatnak.*³⁰⁴

A másik, mult század első feléből, származó említés szintén menyasszonyi ládának írja le a *szekrényt*:

*Ha a' leánynak bundikája, csizmája és szekrénye van, hajcsapját jó alant szokta megkötni, a' mi annak a' jele, hogy már eladó*³⁰⁵. *és: A' menetel mindig 3 kocsi vagy szán kíséri. Az egyikre rakják a' menyasszony' ágyiruháját; a' másikra a' vőfény felveti a' menyasszonyt, kit azonnal ölbe fogad a' bundás vőlegény, a' harmadik a' szekrényt (ládát) viszi.*³⁰⁶ Ez a Baranya megyéből származó adat a mult század első feléből való, és évszámmal ellátott, ugyancsak baranyamegyei szökrönyök egész sorának szerepét tisztázza, amelyekről a tulajdonosok is alig tudják ma már, hogy menyasszonyi ládák voltak.

A magyar Dél-Dunántúllal szomszédos horvát területről is van két adatunk az ácsolt láda menyasszonyi ládaként való használatára ugyanebből az időből. Egyik 1849-ből származó adat így szól:

*Pred objedom procijene djevojačke haljine i ostale sve stvari što ona misli sa sobom ponijeti; i kad stvari ove slože u skrinju (kovčeg), svak baci u nju kakav novac.*³⁰⁷ (»Ebéd előtt a lány leveszi ruháit és minden holmiját, amit magával akar vinni, jól elrakja a *skrinja*-ba és mindenki beledob valami pénzt«); a másik adat 1852-ből származik: *Mi igramo i pjevamo okolo skrinje nevjestine.*³⁰⁸ (»Játszunk és énekelünk a menyasszonyi *skrinja* körül.«)

A mult század folyamán az asztalos készítésű tulipánosláda országszerte fokozatosan szorítja ki az ácsolt *szekrényt* menyasszonyi láda szerepéből, mégpedig abban a sorrendben, ahogyan az egyes vidékek áttérnek a majdnem teljesen szükségleti gazdálkodásról a paraszti árútermelésre. Ez a változás legelőször a Dunántúl északi részén és az Alföldön játszódik le,³⁰⁹ majd a század második felében a Dunántúl déli részén (Baranyában a 70-es években).

³⁰⁴ Mészöly G.: Az Őrség száz évvel ezelőtt. (Eörségnek Leírása . . Nemes-Népi Zakál György kéziratából.) Ért. Budapest, 1917. 109.

³⁰⁵ Hölbing M.: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécssett 1845. 68.

³⁰⁶ U. o. 67. A *láda* szót Hölbing tette zárójelbe.

³⁰⁷ Iveković—Broz: i. m. 416.

³⁰⁸ U. o.

³⁰⁹ A közelebről vizsgált Tiszaigaron a mult század 30-as éveinek közepén jelentkezik először a *tulipánosláda* a gazdag parasztságnál, és már az 50-es években már minden férjhez menő leány azt kap, és nem *szekrény*-t.

Legtovább az ország északi részén, az igen elmaradt palócságnál élt az ácsolt láda, itt vannak helyek, ahol még az 1920-as években is *szekrényt* kapnak hozományba a lányok.³¹⁰ Maconkán (Nógrád m.) még pontosan emlékeznek a lakodalmi rítusra, ami a *szekrény*hez kapcsolódott. A *szekrényt* a leányos háznál telerakták ételneművel. Tettek bele egy kis hordó mézespálinkát (5 l.), egy fazék *tojásban sült húst*, egy fazék *ferentő* nevű ünnepi süteményt, több hatalmas *morvány* nevű kalácsot és más ünnepi tézstaféleséget. Az egészet bezárták a *szekrény*be, amelynek kulcsát a menyasszony kapta meg. Majd ünnepélyes külsőségek között kocsin átvitték az új otthonba. Ott az esküvő másnapján ebből kínálta a menyasszony a vendégeket.

Máshol a menyasszony vendégei az esküvő estéjén a *szekrény*be tették az ajándékaikat, hogy másnap a *nagy hérész* alkalmával elfogyasszák belőle.³¹¹

Az esküvő után kitisztították a *szekrényt*, s utána ruhaneműt tettek bele. Minthogy a palócok ekkor még nagycsaládban éltek, és a közös hálókamrában 4–6 asszony is hált, mindenki a saját *szekrényét* az ágya mellett tartotta (XXXVIII. t. 2.). Somogy megyében a nagycsalád idején az asszonyok ládái a fal mellett álltak (XXXVIII. t. 1, 3.).

Palóc adatközlőim már mind ládát is kaptak hozományba a *szekrény* mellett, de emlékeznek olyan öregek szavára, akik kizárólag csak *szekrényt* kaptak. Adatközlőim természetesen a ládát részesítették előnyben a *szekrénnyel* szemben, mint divatosabb darabot és abba rakták a felső (bolti) ruhaneműjüket, a *szekrény*be került az otthonszözt holmi, így a vászonból való férfiruha is. Ennek megfelelő adatunk a Dunántúlról is van, mely szerint a *szökrényben van a förfiruha, a ládába pedig az asszonyruha*.³¹² Érdekes összevetni ezt azzal a német, vierlandi adattal, amely szerint a házasságkötés alkalmával a nő is és a férfi is kapott ládát a ruhaféléje számára, mégpedig a nő asztalosszerkezetűt, a férfi ácsoltat.³¹³

A *szekrény* a nagycsaládban élő magyar parasztasszonyok egyetlen olyan bútordarabja volt, amelyet magáénak mondhatott. Ebbe rejtegette el, ami kedves volt neki, fedelébe belül beleragasztotta a mézeskalácsról levett képeket (XXXVIII. t. 3.).³¹⁴ és ebbe írta bele a fontosabb családi események, születések, házasságok, halálozások évszámát.³¹⁵

De nemcsak ruhásládának használták az ácsolt ládát. Arról is szólnak adatok, hogy ételneműt is tartanak benne, így: *schryn mit botter, schrin dar me spise in deit*³¹⁶ *VI écrins pour mettre les confitures* (1359), *à mettre les épices* (1363).³¹⁷

³¹⁰ A hevesmegyei Bodonyban 1928-ban kaptak utoljára ácsolt ládát a menyasszonyok. Saját gyűjtésem.

³¹¹ *Pintér S.*: A palóc születése, házassága és halálózása. Ethn. II. (1891) 104.

³¹² *Nagy J.*: A csökölyi nyelvjárás. Budapest. 1910. 22.

³¹³ *H. Stegman*: i. m. 85.

³¹⁴ Néprajzi Múzeum fényképtára F. 56.988 és F. 57.002 Lakócsa (Somogy m.).

³¹⁵ *Kovács*: F. i. m. 15.

³¹⁶ *Heyne*: i. m. 174. v. ö.: *Grimm*: i. m. IX. 1727.

³¹⁷ *Havard*: i. m. 290. II., v. ö.: *Grimm*: i. m. 1727.

Egyik angol miniatúrán ácsolt ládában konyhaholmit tartanak. A ládából egy nő kanalakat vesz ki, a ládában kanál, tányérokátszanak (XXXIII. t. 4.).³¹⁸

A Vezelay-i Ste Madelaine templom tympanonjának egyik hónapábrázolásán egy ember gabonát vagy lisztet önt zsákból egy ácsolt ládába.

A magyar adatok között előfordul olyan, amelyik azt bizonyítja, hogy ételneműt tartottak a szekrényben: *teyes zökren* (1587),³¹⁹ *way zekreny*,³²⁰ *lyztes Zökren* (1587),³²¹ *kenyeress zeökrin* (1587),³²² *cardopos — kinyer tarto szekrény* (1585),³²³ *Fűszeres szekrényke Loculus Specierum* (1554).³²⁴

Hogy ezek a *szekrények* kiselejtezett ruhásládák voltak-e, vagy egyenesen erre a célra készültek, arról semmit sem tudunk, azt viszont tudjuk, hogy a népnél a kiselejtezett, ételnemű tartására használt ácsolt láda a benne tartott élelmiszerről kapja nevét, pl.: *lisztesszökröny*, *husosszökröny* (Baranya megye),³²⁵ *tejesszökrön* (Zala megye).³²⁶

Könyveket is tartottak, egyes régi adatok szerint ácsolt ládában: *Livres estans en la grand chambre du roy, en un eserin assis sur Ij crampons et à Ij couvescles*. Ez az *escrin* két részre volt osztva és az egyik részben tizenöt nagy kötet volt, a másikban tizenhat.³²⁷

Ugyancsak van magyar adatunk is arra, hogy könyvet tartottak *szekrényben*: *Egy szekrényben Tripartitum Decretum Generale, Calepinus unius Linguae, Biblia Kaldy magyar, Tellegdy postillaja magyar, Apateka Domaczy, Curtius Manuale*.³²⁸

Sok adatunk van arra, hogy pénzesládának használták a *scrinium*-származékszóval jelölt ládákat:

sume wîndon, forpam Judas hæfde scrîn, pæt se hêlend hit cwæde be hym, bige pâ ping pe ûs pearf sy tô pam freôls-däge; (»Némelyek ugyanis állíták, mivelhogy a *scrîn* Judásnál vala, hogy azt mondá neki Jézus: Vedd meg a mikre szükségünk van az ünnepre.« Ján. 13 : 29.)³²⁹

Die Lunae XXVI... commissum fuit burtum in domo, ... in qua domo rumperat unum Scrignolum, in quo erat numerus florenorum LXXXVI.³³⁰

Igen gyakori az is, hogy aranyneműt tartottak ebben a ládaféleségben. Így pl. a *Livre des mestiers* szerint:

³¹⁸ D. Hartley—M. Elliot: i. m. the fifteenth c.

³¹⁹ Okl. Sz. 904. Kapu vára és tart. (Sopron vm.)

³²⁰ Radvánszki: i. m. II. 62.

³²¹ U. o. 590. u. o.

³²² Okl. Sz. 1170.

³²³ Melich J.: Caplepinus... 35. (165.)

³²⁴ Radvánszki: i. m. II. 12.

³²⁵ Saját gyűjtésem.

³²⁶ Gönczi F.: Göcsej. Kaposvár 1914. 633.

³²⁷ Havard: i. m. II. 290.

³²⁸ Radvánszki: i. m. II. tart. (Sopron vm.)

³²⁹ Heyne: i. m. I. 115.

³³⁰ Du Cange: i. m. VII. 367.

*Hanaps sourorés,
Hanaps à piet et godes,
Ches choses mettés en sauf,
En vo huge ou en vo escriin.*³³¹

*uund haben uffgeschlossenn ire schryn, uund haben jm geopfferet die goben,
namlich gold, wyrhouch uund myrrhen.*³³²
*mit edelem gesteine ladet man ir diu schrin.*³³³

*J'ai Escrins a mettre joiax,
J'ai boites de cuir a noiax.*³³⁴

Középkori francia templomok erényeket és vétkeket ábrázoló medaillonja között szokott szerepelni egy olyan ábrázolás, amelyen ülő nőalak egy nyitott ácsolt ládából pénzt vagy ékszert vesz ki. Valószínűleg a fősvénység bűnét illusztrálták így. Ilyen medaillont láthatunk a Chartres-i és az Amiens-i katedrálisban (XXXIII. t. 1-2.). Ez az ácsolt láda a fentebbi írásos adalékokban szereplő ékszeres-, pénzesládával lehet azonos.

A középkori szövegek szerint a teli *schrein* gazdagságot, az üres viszont szegénységet jelent:

*sô ist gelesen mir der wîn
und sint gefüllet mir diu schrîn.*³³⁵
*da ez was ir meiste pîn,
daz si die kasten und die schrîn
elliu lœr dâ funden.*³³⁶

Ezek a ládikák természetesen az ereklyetartókhoz hasonlóan, díszes veretekkel, címerekkel vannak ellátva. Ezt számos adat bizonyítja, többek közt:
ung escriin de boys garny d'argent, ouvré a osteaulx sur voirre (1380).³³⁷
Diszességük folytán válhattak alkalmassá ajándéku lovagi tornák alkal-
mával:

*Il fut ordené que par maniere d'esbatement seroit donné un joyel ou présant
au jeu de barres . . . avec l'Escrinée, ainsi qu'il est acoustumé à faire au jeu de
pris.*³³⁸

Ugyancsak pénzes szekrényről beszél egy, az előbbieken már idézett 1630-ból származó magyar adat.³³⁹

³³¹ Havard: i. m. II. 291.

³³² Grimm: i. m. IX 1727.

³³³ U. o.

³³⁴ Du Cange: i. m.

³³⁵ Grimm: i. m. IX. 1727.

³³⁶ U. o.

³³⁷ Havard: i. m. II. 191.

³³⁸ Du Cange: i. m. III. 305.

³³⁹ Ny. Sz. III. 136.

Még egy funkcióról kell megemlékeznünk, ez az az eset, amikor az ácsolt ládát asztalnak használják. Eredeti angol darabok vannak, amelyeknek alsó ládarésze asztallap tetővel van ellátva.³⁴⁰ Használatukat láthatjuk az árusokat ábrázoló angol miniaturákon (XXXIV. t. 1-3.).³⁴¹

Népi használatban a közelmúltban is megvolt Ukrajnában³⁴² és Romániában.³⁴³ Itt ugyanis az ácsolt láda (скриня, *sicriu*) — amellet, hogy menyasszonyi láda is — az asztal. Teteje félretolható, és az alatta levő ládarészben tartják a ruhaneműt (49. kép).

Miután végigkísértük az ácsolt ládát nagymúltú pályáján, szóljunk néhány szót az elmulásáról is.

A XIV. sz. folyamán az addigra már teljesen kialakult asztalosláda Nyugat-Európában kiszorítja az ácsolt láda használatát az uralkodóosztály bútortartóiból. A XV. sz.-tól különülnek el a különféle asztalosok a *Communauté des charpentiers*-től.³⁴⁴ Ettől kezdve azonban a különböző bútorkészítők, köztük az *écrainier*-k is, egyre jobban háttérbe szorulnak a *menuisier*-k mögött. A XVI. sz. közepétől az *écrainier* elnevezést sem használják többé.

A XV. sz.-tól kezdve a *scrinium* szó származékai a különböző nyelvekben fokozatosan azokhoz a tárgyakhoz kapcsolódnak, amelyek az ácsolt láda funkcióját veszik át. Így az északnyugat-európai országokban (Anglia, Németország, Dánia, Norvégia, Svédország) a *scrinium* szó származékaival ma már csak az ereklyetartókat, mégpedig többnyire a nyeregtes ereklyetartókat jelölik. Délnyugat-Európában (Francia-, Spanyolországban, Portugáliában) ékszeresláda megjelölésül használatos. (A legújabb korban azonban az utóbbi két országban már az ékszeresláda jelentés is csak gúnyos értelemben él.) Olaszországban a pénzesláda értelem maradt meg. Kelet-Európában, ahol a gazdasági elmaradottság következtében, az asztalosbútor jóval később tudott általánossá válni, a ruhatartó jelentés konzerválódott, Románia kivételével, mert ott a köznyelvben a *sicriu* szó a koporsó jelentést őrizte meg napjainkig.

Magyarországon, adataink segítségével, nyomon követhetjük az ácsolt láda elpusztulásának sorát a népnél. Amikor a *szekrény* mint menyasszonyi láda divatját multa, más, esetleges célokra használták fel. Ezt a folyamatot kutatásaim során Baranya megyében tanulmányozhattam. Itt a *szökrönybe* — ha már ruha tartására nem használták — lisztet vagy gabonát, néha szalonnát, tejesköcsögeket tettek. Ha már emberi élelem eltartására nem volt alkalmas, az állatok eleségét, zabot, korpát tartották benne. Amikor már ennek sem felelt

³⁴⁰ H. Schmitz : i. m. P. Macquoid : i. m.

³⁴¹ D. Hartley—M. Elliot : The fourteenth c. 6/a, 31/c. t. Ciba Rundschau.

³⁴² Szabó O. : A magyar oroszokról. Budapest é. n., 131.; R. F. Kaindl : i. m. 219.; B. Шухевич i. m. I. 98. l. Schier : i. m. 353—54.; Ch. Holme : i. m. 25. 29.; D. Zelenin : i. m. 279.; R. Reinfuss : Uwagi na marginesie pracy J. Kulczyckiego pt. »Proformy mebli na obszarze Europy«. Archeologia. II. 1948. II/17.

³⁴³ Weslowski : i. m. 61—62.

³⁴⁴ Havard : i. m. III. 715.

meg, esetleg ennek az állomásnak az elmaradásával, a padlásra került (hiszen volt sok belőle, legtöbb háznál még ma is van 3—5 darab). Itt a padláson babot, borsót öntenek belé vagy az ócskavasat tartják benne. Eddigre a teteje már csaknem minden esetben leesett, s ebben, mint egy teknőben, aszaltgyümölcsöt, diót, tollat tartanak vagy vasat, ócskaságot, lim-lomot hánynak bele. Ha még elég jó állapotban van a szekrény maga, akkor lehozzák tyúkolnak, kutyaolnak. Egyik keskenyebb oldalán ajtót vágnak és elibe, ha tyúkol lesz belőle, létrát tesznek. Tetejére néha bádogot is szögelnek. Ha már hiányzik a *szökröny* teteje, akkor is jó az alsó része tyúkot ültetni, rózsét, tűzrevalót tartani benne a konyhában vagy palántát ültetni bele. Végül, ha semmire sem jó már, ha már kihullt a feneke, legtöbbször összevágják, s tűzre dobják. De még akkor is kiválogatják az épebb deszkákat, jók lesznek még tyúkolat, W. C.-t megfoltozni.

Eredmények

Az ácsolt láda nem vizsgálható elszigetelten, csak a vályuláda, ácsolt láda és asztalosláda fejlődési sorában. Ebben a fejlődési sorban az ácsolt láda a középső helyet foglalja el.

Kétségtelen, hogy a ládák szerkezetét a készítésükhöz használt munkaeszköz (tűz, fejsze, fűrész) fejlettségi foka határozza meg.

A vályuláda és ácsolt láda közti átmenet kérdését, azaz az ácsolt láda készítési technikájának kialakulását a régészeti anyag hiánya miatt nem vizsgálhattam. Az ácsolt láda kialakulásának ideje az őskommunizmus korára tehető. Az ácsolás technikájából már a rabszolgatársadalom idején kezd kialakulni az asztalos technika, de a rabszolgatársadalom termelőerői, a rabszolgatársadalom sajátos termelőviszonyai miatt, nem tudják kihasználni az új munkaeszköz adta lehetőségeket. Csak a feudalizmus virágkorában, az árutermelés kibontakozásával, válik el az asztalosság az ácsmesterségtől. Az uralkodóosztály bútorzatában ekkor váltja fel az asztalosláda az ácsoltat.

A magyar parasztságnál is, ehhez hasonlóan, akkor szorítja ki az asztalosláda a *szekrényt*, amikor a parasztság a XIX. sz. folyamán a majdnem teljesen természetes gazdálkodásról a paraszti árutermelő gazdálkodás útjára lép. Körülbelül azonos a helyzet egész Kelet-Európában. Nyugat-Európában viszont ez a folyamat korábban játszódott le, a parasztság korábban lett árutermelő, úgyhogy ott ma az ácsolt láda eredeti ruhásláda funkciójában már nem található meg.

Az ácsolt láda használatból való kiszorulásával együtt a megjelölésére szolgáló *scrinium*-származékszó jelentésváltozása is ezt a gazdasági és társadalmi változást tükrözi. A korai középkorban (esetleg már előbb) volt idő, amikor az ácsoltszerkezetű láda megjelölésére csak a *scrinium* szót használták. A tárgy és a szó Európában való elterjedése után, addig amíg a tárgy divatban volt, a különböző európai országokban továbbra is a *scrinium*-származékszót

használták a tárgy megjelölésére. A tárgy ebben az időben még igen sokféle funkciót töltött be. A kései feudalizmus idején a kialakult asztalosipar fejlett munkamódszerei eredményeképpen a ládák specializálódnak annyira, hogy végül a különböző tárgycsoportok számára más-más alakú tartó felel meg. Ettől az időtől kezdve a szó jelentése a különböző országokban az ácsolt láda valamelyik régebbi funkciójához kezd kapcsolódni, és ezentúl azokat, a most már különböző alakú és szerkezetű tartókat jelöli, amelyek az ácsolt láda korábbi funkcióját töltik be.

A ládák díszítése is a munkaeszköz által kialakított szerkezettől, és a díszítmény kivitelezéséhez rendelkezésre álló eszköztől függ, azaz a díszítés változása is tükrözi a termelőeszközök fejlődését. Ahogy a naturalis gazdálkodásról az árutermelésre való áttérés idején az asztalosszerkezet felváltja az ácsoltat, hasonlóképpen az ácsolt láda geometrikus díszítményét az asztalosláda szabadvonalvezetésű ornamentikája cseréli fel.

Természetesen ezek az eredmények nem lezártak, csak egy meginduló kutatás első megállapításai. Magam részéről tovább óhajtom folytatni az ezirányú vizsgálódásokat, de komoly eredményt csak akkor remélek további munkámban, ha a szakemberek figyelme itthon és külföldön ráirányul erre a tárgykörre, és munkájukkal továbbvizszik az elkezdett kutatásokat, kiegészítik munkám hiányosságait.

A KÉPEK RÉSZLETES MAGYARÁZATA

- XXV. t.: 1. Baranyai *szökröny* részlete. A deszkák kapcsolódása a lábbal.
2. Baranyai *szökröny* részlete. A tető hátsó sarka.
- XXVI. t.: 1. Ácsolással készült ág. Svédország. 1734-ből.
(G. Berg—S. Svenson : Svensk Bondekultur nyomán.)
2. Egyiptomi faláda a Szépművészeti Múzeumban. Kései kor.
3. Etruszk koporsó kőből. I. e. VI. sz. Ácsolt faláda előképekre mutat a sarok oszlop, a behelyezett deszkáknak megfelelően tagolt előrész és a nyeregtető.
(K. Pfister : Die Etrusker nyomán.)
- XXVII. t.: 1. Zsidó hamvtartó kőből. (I. sz. körül.) Ácsolt előképre mutat a kis láb és a nyeregtető. A díszítés vésett fafaragás nyomán készült.
(Enciclopedie phot. de l'art nyomán.)
2. Danae jelenetet ábrázoló görög vázakép. A láda ácsolt felépítésű.
(Mitt. des Deutsch. Arch. Inst. Ath. Abt. XLI. nyomán.)
- XXVIII. t.: 1. Görög vázakép ácsolt láda körül álló alakokkal.
(Jahrh. d. Öst. Arch. Inst. XII. nyomán.)
2. Görög relief ácsolt ládából ruhaneműt kivévő nőakkal.
(Mit. des. deutsch. Arch. Inst. Ath. Abt. XLI. nyomán.)
3. Etruszk sírkamra domborműve (i. e. III. sz.). Az ág lábánál áll az ácsolt láda.
(K. Pfister : Die Etrusker nyomán.)
- XXIX. t.: 1. Római falfestmény Pompeiből a ládából kiszálló Danaevel.
(Jahrh. d. Öst. Arch. Inst. XII. nyomán.)
2. Római mozaik Thaeneaból. Seriphos ácsolt ládából száll ki.
(Jahrh. d. Öst. Arch. Inst. XII. nyomán.)
3. Ácsolt láda Olaszországból. VIII. sz.
(H. Schmitz : Das Möbelwerk nyomán.)
4. Ácsolt láda Svájcban. XII. sz.
(A. Feulner : Kunstgeschichte des Möbels nyomán.)

- XXX. t.: 1. Ácsolt középkori láda Svájból.
(*S. Ambrosiani*: Lår från mysslinge ... Fataburen 1909 nyomán.)
2. Ácsolt láda Svájból, 1449-ből.
(*Baud—Bovy*: Schweizer Bauernkunst nyomán.)
3. Ácsolt középkori láda Franciaországból.
(*S. Ambrosiani*: Lår från mysslinge ... Fataburen 1909. nyomán.)
- XXXI. t.: 1. Ácsolt láda felépítését utánzó középkori asztaloskészítésű láda. Az egyik láb letört. Németország.
(*Uebe*: Westfalen nyomán.)
2. Francia gótikus láda a XV. századból. Ácsoltszerkezetű, de a díszítés az egész első oldalt elfoglalja.
(*Schmitz*: Das Möbelwerk nyomán.)
3. Francia láda a XV. századból. Asztalosmunka. Még megőrizte az ácsolt felépítést, de az előlap már ráamúval készült.
(*Schmitz*: Das Möbelwerk nyomán.)
4. Erdélyi láda a XVI. sz.-ból, festett dísszel. (Rozsonda, [Ruja] Népr. Múz.lelt. sz. 97.344. H.: 158 cm, sz.: 54 cm, m.: 108 cm.)
- XXXII. t.: 1. Erdélyi láda a XVI. sz.-ból, geometrikus dísszel. (Szászhalom, [Movik] m.) Népr. Múz. lelt. sz. 95.638. H.: 157 cm, sz.: 54 cm, m.: 107 cm.
2. Limogesi ereklyetartó (XI—XII. század). Háztetőalakú teteje és hosszú lába ácsolt láda előképekre mutat.
(*Braun*: Die Reliquiare nyomán.)
3. Ereklyetartó. Ácsolt láda előképe mutat: a sarokoszlop, a deszkáknak megfelelően elhelyezett díszítés és a nyeregtető.
- XXXIII. t.: 1. Nő ácsolt ládából pénzt vesz ki. Dombormű az amiensi katedrálisról. (XIII. század).
(*Enlart*: L'art gothique nyomán.)
2. Nő ácsolt ládából pénzt vesz ki. Dombormű a chartresi katedrálisról. (XIII. sz.)
(*Enlart*: L'art gothique nyomán.)
3. Németalföldi szobárészlet. Az ágy lábánál ácsolt láda áll. Van Eyck miniatúrája 1416-ból.
(*Niederländische Malerei im XV. u. XVI. Jahrh.* nyomán.)
4. Nő ácsolt ládából kanalakat vesz ki. Angol miniatúra a XV. sz.-ból.
(*D. Hartley—M. Elliot*: Life and work ... nyomán.)
- XXXIV. t.: 1. Kereskedő. Áruját ácsolt ládára rakta ki. Angol miniatúra. (XIV. sz.)
(*D. Hartley—M. Elliot*: Life and work ... nyomán.)
2. Ócskás. Mellette ácsolt láda. Angol miniatúra a XIV. sz.-ból.
(*D. Hartley—M. Elliot*: Life and work ... nyomán.)
3. Firenzei kereskedők. Az egyik ácsolt ládából emel ki valamit. Angol miniatúra a XIV. sz.-ból.
(*Ciba Rundschau* 38. nyomán.)
4. Angol katonák francia házat rabolnak ki. Kettő épp az ácsolt ládát cipeli. Angol miniatúra a XIV. sz.-ból.
(*D. Hartley—M. Elliot*: Life and work ... nyomán.)
- XXXV. t.: 1. Osztrák népi ácsolt láda.
(*Schmitz*: Das Möbelwerk nyomán.)
2. Német népi ácsolt láda.
(*Polaczek*: Volkskunst in Elsass nyomán.)
3. Ukrán népi ácsolt láda: скриня.
(*Holme*: Paesant art in Russia nyomán.)
4. Svájci népt ácsolt láda.
(*Burckhardi*: Schweitzer Volkskunst nyomán.)
- XXXVI. t.: 1. Magyar ácsolt láda *Szekevény* v. *hombár*. Kecskemét. Pest m. N. M. 132.626. H.: 99 cm, sz.: 58 cm, m.: 103 cm.
2. Magyar ácsolt láda. *Hombárszekevény*. Bihar m. N. M. 95.151. H.: 98 cm, sz.: 48 cm, m.: 65 cm.
3. Magyar ácsolt láda. *Szőkröny*. Kémes. Baranya m. N. M. 140.499. H.: 97 cm, sz.: 50 cm, m.: 75 cm.
4. Magyar ácsolt láda. *Szőkröny*. Sumony. Baranya m. H.: 110 cm, sz.: 52 cm, m.: 85 cm.
- XXXVII. t.: 1. Erdélyi ácsolt láda. *Szuszink*. Nyárszó. (Nearşova) m. N. M. 50.07.1. H.: 102 cm, sz.: 51 cm, m.: 76 cm.

2. Szlavóniai ácsolt láda. *Kócsag*. Kórógy. N. M. 83.895. H.: 45 cm, sz.: 27 cm, m.: 38 cm.
3. Kárpát-ukrán szoba a XIX. sz. végéről, az asztalnak használt CKPNHЯ-val
4. Kárpát-ukrán ház előtt álló ácsolt ládák. XIX. sz. vége.

- XXXVIII. t. : 1. Szennai (Somogy m.) szoba *szökrönnyel*. (Göneyi S. felvétele. F. 57.076).
2. Lakócsai (Somogy m.) horvát szoba. A menyecske a felnyitott ácsolt ládából vesz ki valamit. F. 56.988 Göneyi S. felvétele.
 3. Palóc szobabelső. Maconka (Nógrád m.) Az ágy előtt állnak *szekrények* és a tulipános ládák. (A magyarság néprajza I. után) Göneyi S. felvétele.
 4. Tyúk a *szekrényben*. Tard (Borsod m.) Réger Endre felvétele.

A MAGYAR PARASZTI MÉSZÉGETÉS KUTATÁSA

Írta : BAKÓ FERENC

I. Bevezetés

A meszet, mint követ- vagy téglát- kötő anyagot, már igen régi idők óta használják.¹ Alkalmazásának sokfélesége meggyőző bizonyítéka annak, hogy a mész jelentős szerepet játszott az emberi kultúra fejlődésében.²

Magyar nyelvemlékeinkben az egyébként ismeretlen eredetű mész szó helynévként, összetételben 1161-től fordul elő, a mészégető kemence vagy mészpest pedig 1335-től.³ Mint forgalmi cikkről tudjuk, hogy a XV. században már hajón is szállítják, így egy adat szerint 1440-ben a pozsonyiak Haimburgban veszik a meszet és hajón szállítják haza.⁴ 1556-ban Nádasdy Tamás nádornak szekeresek meszet szállítanak, a nádor készpénzzel fizet⁵ érte. 1577 és 1596 között adatok vannak arról, hogy a fraknoi és kismartoni uradalomban az erdőmester meszet égettet, a mész- és szénégetőktől erdölési pénzt (Forstgeld) szed, és az utasítások szerint csak a földön heverő fát engedti felhasználni.⁶ A XVII. században (1669.) már fellép a mészégetés tilalmazása is, nyilván az erdők nagymérvű irtásának megakadályozására.⁷ Bethlen Gábor 1625-i limitációja szolgáltatja az első adatot arról, hogy a mészégetés úgy szerepelt, mint szabályozott iparág.⁸ Ez időpont előtt és után azonban az adatok hiányából arra lehet következtetni, hogy a mészégetést a paraszti mesterségekhez sorolták, s mint ilyet nem tartották nyilván, nem törődtek vele. Tárgyunkunket a gazdaságtörténet — ebből eredően — ugyancsak elhanyagolta.

Jóllehet a mészégetés Magyarországon oklevelek nyomán már a XIV. század elejétől kimutatható — de a régészet tanúságai szerint sokkal korábbi gyakorlatú —, sem a technika közelebbi részleteire, sem a mesterség gazdasági,

¹ Mészégető kemencéről M. P. Cato tesz először említést i. e. 184-ben, de kétségtelen, hogy az egyiptomiak és az asszírok már korábban ismerték. (L. B. Block : Das Kalkbrennen. Leipzig 1924. 12.) Lazell szerint az emberiség legalább 2.000 éve használja ezt a kötőanyagot. (E. W. Lazell : Hydrated Lime. Pittsburgh 1915. 10.) Ismerete nemcsak a Földközi-tenger vidékére terjed ki, hanem Kínára, Közép- és Dél-Amerikára, sőt a déltengeri szigetekre is.

² L. : J. Foster : Anleitung den Kalk und Mörtel zu bereiten. Berlin 1920. ; C. Rhan : Der Kalk ist die Grundlage aller Kultur. Berlin 1914. ; H. Damm : Kalkstein und Kalk bei Naturvölkern und im Altertum. Berlin 1922. ; H. Schlüter : Die Kalkindustrie im Rahmen der Volkswirtschaft. Berlin 1924.

³ Szamota—Zolnai : Magyar oklevélszótár. Budapest 1902. 650. ; Bárczi G. : Magyar szófejtő szótár. Budapest 1941. 205.

⁴ Kováts F. : Égett mész szállítási költségei a Dunán Haimburgtól Pozsonyig. M. Gazd. Tört. Szemle. 1902. 92—93.

⁵ Komáromy A. : Magyar levelek a XVI. századból. Tört. Tár. 1908. 196.

⁶ Tagányi K. : Magyar Erdészeti Oklevéltár. Bp. 1896. I. 196, 203, 264.

⁷ Tagányi K., i. m. I. 562—563.

⁸ Szádeczky L. : Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. I. Budapest 1913. 71.

társadalmi vonatkozásaira nincs eddig feldolgozott anyagunk. A Tagányi által fentebb idézett fraknói és kismartoni uradalomban a feljegyzések szerint három-fajta kemencét (»den grossten..., den klainisten..., den mittlern Kallich-ofen«) használtak, ezek azonban nem konstrukciójuk, hanem méretük szerint különbözhetnek egymástól.⁹ A mesterség technikájára, az égetés különböző módjaira vonatkozólag a technikai, erdészeti és ritkán a néprajzi szakirodalom ad ugyan némi utalást, de ezek a közlések is elnagyoltak, nem részletesek.

A meszet igen magasfokú (1000 C°) hevítéssel mészkőből állítják elő. Izzításkor a kalciumkarbonát kalciumoxidra és széndioxidra disszociál ($\text{CaCO}_3 \rightarrow \text{CaO} + \text{CO}_2$). A kő összetevőinek ez a felbontása csak akkor lesz teljes, ha a magas hőmérsékletet huzamosabb ideig tudják tartani, mert a felbomlás nem következik be hirtelen, hanem az égetésre szánt — rendszerint tetemes — kőmennyiségnél lassan, fokozatosan történik meg. Ha az égetett meszet vízzel keverik, azaz oltják, falramázolva vagy homokkal vegyítve visszatér bele a széndioxid, (a vizet kiizzadva felveszi a levegő szén-savait) és újra mészkővé alakul.¹⁰

A mész nagyobb mennyiségben való kiégetése kemencékben történik. A mészkemence szabályos (henger, ellipszis vagy négyszögalakú) gödör vagy építmény, amelybe a mészkövet úgy rakják be, hogy alatta elég hely maradjon ahhoz, hogy olyan mennyiségű fát égessenek el, amelynek tüze a berakott mészkövet huzamosabb ideig 1000—1100 C°-on tartja. Eddigi ismereteink alapján a világirodalomban a kemencéknek három főtípusát lehet megkülönböztetni.¹¹

a. *Verem típusú kemencék.* Hegyoldalban tölcseralakra formálják, azután felülről megtöltik kővel, majd előlről vízszintesen, a tölcser aljához vezető fűtőlyukon keresztül tüzelik.¹²

b. *A földkemencéket* hengeralakúra készítik a földben. A henger falát kővel rakják körül, elől fűtőnyílást hagynak rajta, később pedig mészkőből boltozatot raknak benne. A boltozat mellett és esetleg fölött az egész gödröt megtöltik kővel, föléje egy jómagas félgömböt vagy kúpot raknak, s ezt kívülről agyaglepényekkel tapasztják be. (XXXIX. t. 1.) Ez a legáltalánosabb kemencetípus; nálunk Magyarországon is használják és még sokfelé másutt. Példa van rá Erdélyből is, de a gödör fenekén »ablakokkal«, vagyis a berakott mészkőtömeg alá

⁹ Tagányi K., i. m. I. 196.

¹⁰ E. W. Lazell : i. m. 24. ; Czuczor—Fogarasi : A magyar nyelv szótára. IV. Pest 1866. 522. Ezt a kettős kémiai folyamatot a legegyszerűbb módon a Csendes-Óceán szigetein úgy idézik elő, hogy korallrudakat és más mésztartalmú anyagot a föld felszínén fa elégetésével a lehető legmagasabb hőfokra hevítenek, majd a külsőleg alig változott anyagot vízzel oltják. Az így nyert finom fehér port hajfestésre, a betel elkészítésére, fafaragások és agyagedények festésére használják. Ld. : K. Weule : Chemische Technologie der Naturvölker. II. Stuttgart 1921. 70—71. ; B. Block : i. m. 12—13.

¹¹ Torday E. : Erdőgazdasági alapismeretek. Budapest 1948. 252.

¹² A veremben való égetésre az irodalomban nem találunk tipikus példát. Esetleg ide sorolható T. Pamfile Romániából közölt kemencéje (Industria casnică la Români. București 1910. 379.), de a verem nem tölcser- hanem hengeralakú, fölötté nyeregretetős építménnyel.

ágazó benyílásokkal.¹³ Csehszlovákia területén, a Morva Karsztban a romániaihoz hasonló építmény (lásd 12. sz. jegyzet) áll a kemencénél, de nem fölötte, hanem előtte.¹⁴ Ugyanott Zdic nevű faluban a kemencének szelelőnyílása van a négy világtáj felé. Itt csak a begyújtás történik fával, különben szénnel égetnek. Nem boltozatra rakják a követ, hanem rétegekben szenet és mészkövet raknak egymásra.¹⁵ Ugyanígy szelelőnyílásai vannak az idriai kemencének, de nem hegyoldalban, hanem sík helyen épült, és gerendákhoz erősített ág-fonadék veszi körül.¹⁶ Mc Bryde szerint Dél-Guatemalában is ilyen kemencékben égetnek, azzal a különbséggel, hogy a tetején füstnyílást hagynak.¹⁷ A Pireneusokban Krüger is ilyen konstrukciójú kemencét ír le. Keresztmetszete azonban a szájátmérő mellett kissé ovális, és a gödör fenekétől egy kb. 6,50 m hosszú légakna vezet előre. E két vonástól eltekintve, ez a forma mutat legközelebbi rokonságot a Magyarországon általános mészégetőkemencékkel.¹⁸

c. A *falazott kemencék* olyan helyen épülnek, ahol az égetett mész fogyasztása nagyobb. A kemencék anyaga téglá vagy tűzálló kőfal, alakjuknak a csonka ellipszis a legmegfelelőbb. Ilyenek voltak a római kemencék kőalakú vagy ovális keresztmetszettel, függőleges metszetük azonban — az előttünk ismert példa szerint — csonka ellipszis.¹⁹ Idesorolható a Block említette »Trichterschlachtofen«, ez hegyoldalba épült négyzetalakú, és az eleje, valamint a teteje kőből rakott.²⁰ Lazell egy téglalap alaprajzú, négy függőleges falból álló kemencét ír le, elől három szájjal, a teteje nyitott.²¹ Ugyancsak ez a szerző »fazék-kemencének« (pot kiln) nevezi a mészkemence egy »régik« formáját. Függőleges keresztmetszete csonka ellipszis, de az ábrából nem világlik ki, hogy rakott-e a fala, vagy csak földbemélyesztett.²²

Az előttünk ismert irodalomban²³ kevés a néprajzi szempontú feldolgozás, és ha van is, igen futólagos áttekintéssel a tárgykört csak globálisan átfogó,

¹³ Pávay Vajda F.: Mészégetés Nyirmezőn és Felsőörbön. Néprajzi Értesítő 1908. 198—203.

¹⁴ Vl. Havelková: Pálení vápna v moravském Krasu. Národopisný Věstník Československý. 1927. 231—233.

¹⁵ Vl. Polivka: Vápenici ze Zdic. Český Lid 1928. 241—243.

¹⁶ B. Block: i. m. 15.

¹⁷ F. W. Mc Bryde: Cultural and Historical Geography of Southern Guatemala. Washington 1945. 60.

¹⁸ F. Krüger: Die Hochpyrenäen. Hamburg 1936. 127—128.

¹⁹ A. Geszner: Römischer Kalkbrennofen bei Brugg. Anzeiger f. Schweizerische Altertumskunde 1907. 313. XXII. tábla.

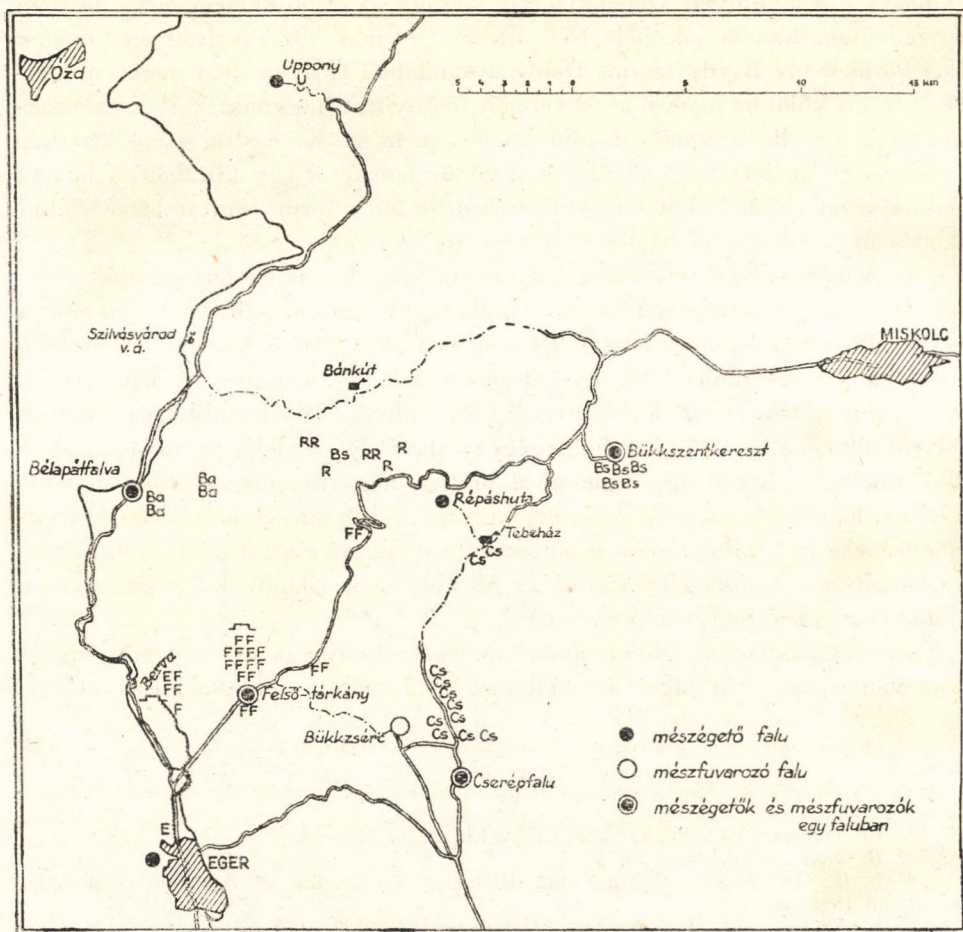
²⁰ B. Block i. m. 13.

²¹ E. W. Lazell: i. m. 25. »Field kiln, described by Jackson in 1839.«

²² E. W. Lazell: i. m. 25.

²³ A kemenceformák tipológiája igen kevés adaton alapul. A mészégetés külföldi irodalmából — amely további több adatot és a felosztást jobban alátámasztó részleteket nyújthatott volna — nem voltak elérhetők: Fourcroy v. Ramecourt: Kalkbrennerkunst. 1769.; H. Buller-Hoefler: Die Kalkbrennerei im Saarwinkel. Bayerischer Heimatschutz 19. 107—111.; H. Krüüs: Lubja põletamine Pedja jõe raionis. Ajalooline Ajakiri 12. (1933) 177—195.; K. Mälzig könyve viszont (Die oberschläsische Kalkindustrie. Dissertation. Breslau 1923.) a nagyüzemi mészégetéssel foglalkozik, a paraszti mészégetést, mint idejétmúlt termelőmódot, csak futólag érinti.

a részletekkel alig foglalkozó, néhány lapnyi terjedelmű tanulmány. Az adatok legnagyobb része a mész- és cementgyártás kézikönyveinek bevezető-történeti részéből való, sőt a legtöbb esetben csak egy-egy ábra, néhány soros magyarázó szöveggel. A kemencetípusok megállapítása ezek szerint még sok kívánnivalót hagy maga után.

1. ábra. A gyűjtőterület térképe. Az 1949. évben működött kemencék helye annak a falunak a kezdőbetűjével jelezve, ahonnan a mészégetők jöttek.

Magyarország számos falujában foglalkoznak az emberek mészégetéssel. Hogy pontosan mely falvak ezek, azt csak külön kutatással lehetne megállapítani. Mindenesetre tudomásunk van arról, hogy Magyarországnak a Dunától nyugatra eső részén több helyen — különösen a Mecsek, Pilis és Gerecse hegység vidékén — élnek emberek ebből az iparból. Észak-Magyarországon néhány kisebb mészkösziget mellett két olyan terület van, ahol a mészégetést jelentős

méretekben folytatják. Az egyik ezek közül a csehszlovák-magyar határ melléke a Sajó és Hernád folyók között, a másik az ettől délre fekvő Bükk-hegység. A paraszti mészégetés kutatásának elindítására az utóbbi területet választottuk ki, mint olyan földrajzilag és kulturálisan egységesnek mondható tájat, ahol a mesterség megléte évszázadok óta okleveles adatokkal is kimutatható.

A Bükk-hegység nagyobb felével Borsod megyében, kisebb részével Heves megyében fekvő, helyenként elkarsztosodott mészkőplató. A mészkő túlnyomórészt triasz kori, helyenként karbon kori foltokkal. A fennsík minden irányban meredek lejtőkkel végződik, és különösen ezek a lejtők, de a fennsík egyik része is, erdővel borított.²⁴ A falvak főleg a lejtők alján fekszenek. Benn a hegységben csak a XVIII. sz.-ban — üveg huták és vashámorok létesítése alkalmával — betelepített, inkább szlovák nemzetiségű lakosság él. Területünk a palócnak nevezett magyar ethnikai csoport keleti határán fekszik, az alább felsorolt magyar mészégető falvak ebbe a kulturális egységbe kapcsolódnak. Kivétel Cserépfalu, mert kultúrája átmeneti forma a jellegzetesen hegyvidéki palóc ethnikumból az alföldi jellegű matyóba. A fennsíkon levő két szlovák falu kapcsolatai — főleg a fuvarozás révén — igen erősek mind az Alföld, mind a hegyvidék népei felé, és ez — mint tárgykörünkön belül is látni fogjuk — nem maradt hatás nélkül kultúrájukra. A Bükk-fennsíknak és környékének falvai közül a következőkben végeztünk helyszíni kutatást.²⁵ (1. ábra.)

1. *Bélapátfalva.* Heves megye északkeleti csücskében fekszik, 2.248 lakossal.²⁶ A falu lakosságából 1948-ban öt, 1949-ben négy mészégető csoport adódott, 1949-ben pedig 4 lovas, és 5-6 ökrös fogattal rendelkező meszes volt a faluban. A gyűjtés idején, de már korábban is, a mesterség hanyatló tendenciát mutatott, a szegényparaszságot inkább a faluban (1909-ben) létesített cementgyár foglalkoztatta. A gyár létesülése előtt — úgy mondják — az egész falu mészégetésből és mészfuvározásból élt. 1949-ben két csoport közvetlenül a falu mellett, kettő pedig a falutól 3—4 km-re égetett. Csak 15 éve dolgoznak a falu közelében, azelőtt kint égettek a fennsíkon.

2. *Felsőtárkány.* Heves megye északkeleti részén, az Eger-lillafüredi út mentén fekszik. Lakossága 2.453 lélek. 1949-ben tizennégy mészégető gazda volt a faluban, közülök több egyszerűen két-három csapattal is dolgozott. A nyáron állandóan foglalkoztatott csapatok száma 20—25 volt.²⁷ A mészégetés csak ebben az évben volt itt ilyen nagymérvű, azelőtt jóval kevesebben foglalkoztak vele. A földreform, a földteleneknek földhöz juttatása (1945) előtt évente 900-an is lementek az Alföldre, a Dunántúlra a nagybirtokokra summásnak; és a nagybirtokrendszer megszűnése hozta azután magával a mészégetés nagymérvű fellendülését. 1949-ben hozzájárult ehhez még az, hogy a répáshutaiak ebben az évben már kizárólag nemzeti vállalatnak égettek, a bükkzsérci, felsőtárkányi meszesek tehát leginkább Felsőtárkányon kaptak árut. A mészégetők — a gazdák egy részét is beleértve, — vagy földnélküli, vagy igen kevés (1—2 hold) földdel bíró parasztok, de alkalmilag iparos is beáll égetni. 1949-ben a falu déli szélén 2, a keleti szélén 2, az északi részén a házaktól 15—100 méterre 12, a falutól távolabb pedig

²⁴ V. ö.: *Mendöl T.*: A Felvidék. Budapest 1940. 23—24.

²⁵ A Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával 1948. szeptemberében egy hetet, 1949. őszén négy hetet és 1950. tavaszán egy hetet töltöttem a gyűjtőterületen. Ez idő alatt átnéztem a mészégető falvak helyben őrzött történeti forrásanyagát, valamint a két közigazgatási székhely, Eger és Miskolc városok levéltári anyagát is. Budapesten az Országos Levéltárban ezenkívül még egy hetet kutattam.

²⁶ A lélekszámra vonatkozó valamennyi adatot az 1944. évi hivatalos Helységnévtárból vettük.

²⁷ Minthogy a mészégetést az összeírások, népszámlálások nem vették fel a mesterségek közé, nem szolgálhatunk pontos, számszerű adatokkal. Az itt közölt számok az adatközlők becsléseiből alakultak ki.

6 kemence égett. 1949-ben a felsőtárkányi mészégetők 360—370 kemencét égettek ki, átlagosan 200 mázsával.

3. *Cserépfalu*. Borsod megyében, 2.204 lakossal. Községi hivatalos adatok szerint a faluban 42 mészégető és 182 mészfuvaros van. A falutól északra a Bükk fennsíkba nyúló Hór-völgy kanyarulataiban vannak a kemencék. 1949-ben szám szerint 9, ezeken jóval felül, a Tebeháznál pedig újabb kettő.

4. *Bükkszentkereszt*. Borsod megye. 1.684 főnyi lakossága szlovák anyanyelvű volt, de ennek kb. a fele 1945 után a magyar-csehszlovák lakosságcsere kapcsán visszatért Csehszlovákiába. A falu lakosságának kb. 60%-a mészégetéssel, de inkább mészfuvarozással foglalkozik. 1949-ben öt kemence égett a falu mellett, egy pedig a Bánkúttól délre.

5. *Répáshuta*. Borsod megye, 618 szlovák anyanyelvű lakosa volt, ezekből azonban a repatriálás során több család Csehszlovákiába költözött. A foglalkozási viszonyok Bükkszentkereszttel azonosak, de a gyűjtés idején már nem voltak a faluban mészfuvarosok, csak égetők. Ebben az időben a falu közelében nem égettek, csak a Bánkúttól kb. 5—8 km-re délnyugatra eső erdőrészekben. 1949 nyarán 5, ősszel 7 kemencével dolgoztak.

6. *Eger*. A város északi szélén, az országút mellett van egy paraszti jellegű kemencével dolgozó mészégető telep. Két gödör van egymás mellett, s ezekben felváltva égetnek. A követ iparvasút szállítja a Berva-völgyben fekvő kőbányából. A telep egy egri vállalkozó tulajdona, aki 10—12 évvel ezelőtt — belápatfalvi szakemberrel kezdte meg az égetést, de a gyűjtés idején itt már csak egri munkások dolgoztak. Ugyanennek a vállalkozónak a Berva-völgyön is van egy kemencéje, ahol belápatfalvi, felsőtárkányi mészégetők és felnémeti napszámosok égetnek.

7. *Uppony*. Borsod megyében, nem közvetlenül a fennsík lejtője alatt fekszik, völgy választja el attól. Lakossága 694 lélek. 1949-ben összesen négy kemencét égettek a falu mellett. Mészfuvarozással nem foglalkoznak.

8. *Bükkszérc*. Borsod megye nyugati szélén, Eger szomszédságában van. Lélekszáma 1743. A községi hivatalos adatok szerint 1949-ben 150 család élt mészfuvarozásból. Mészégetéssel nem foglalkoznak, a fuvarosok a meszet a két szomszédos mészégető faluban: Cserépfalun és Felsőtárkányban szerzik be.

Tanulmányunk célja a mészégetésnek, mint paraszti mesterségnek részletekbe menő vizsgálata egy földrajzi egységet alkotó területen. A mesterség történeti kialakulását kívánjuk elemezni, felfedni benne a történeti fejlődés különböző korszakainak egymásra rétegződését.²⁸ Ennek érdekében leírjuk az égetést,²⁹ a munkamenetet, a munkára való társulás különféle formáit, majd a mészégető életmódját, a munkamenet elsajátításának alkalmait és az értékesítés módozatait. Végül igyekezünk a térben és időben ilyenformán megismert, egymástól többé-kevésbé eltérő különböző jelenségek, valamint a történeti források adatai segítségével a történeti fejlődés egyes szakaszait megvilágítani.³⁰

II. A munkamenet leírása

A paraszti mészégetők a Bükk hegységben a meszet *gödörben* égetik. A földbe, rendszerint lejtő aljára ásott, köralakú gödör elejét feltöltéssel hozzák egyszintre a gödör hátsó részével és a feltöltés elé kétoldalt a gödör peremével egymagasságban falat húznak. A két fal között a föld felszíntől nyílást hagynak, ez a gödör szája. Ebbe a gödörbe rakják bele a mészkövet úgy, hogy

²⁸ V. ö.: Sz. P. Tolszov: A szovjet etnográfiai iskola. Ethnographia 1949. 31—32.

²⁹ A fogalmak tisztázása érdekében szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy égetésem az egész munkafolyamatot (gödörásás, kőfejtés, kőhordás, rakás, fakészítés, fahordás, tisztítás, begyújtás, tüzelés, szedés) értjük, míg a tüzelés ennek a cselekvéssornak csupán egy részlete.

³⁰ A gyűjtés és feldolgozás módszerében a szovjet etnográfiai iskola útmutatását követtem, és különösen nagy haszonnal forgattam Je. M. Silling kiváló tanulmányát a dageztáni öntőiparról. Sovjetskaja Etnografija. (1947) 126—.

a gödör alján kezdve a gödör pereméig kupolát raknak, a kupola és a gödör fala közötti részt pedig mészkővel töltik ki. A kupola fölé ugyancsak mészkőből kúpot raknak, s ezt begyújtás előtt körültapasztják. A gödörbe ilyenformán berakott mészkövet *kemencének* nevezik. Azon a helyen, ahol a gödör szája volt, ennél kisebb nyílás marad, ez a kemence szája. A kemencét a száján keresztül fával fűtik 2—4 napon át és ha kiegészült a kő, kiszedik a meszet. Ha a körülmények megengedik, ezután a gödörbe új kemencét raknak. A mészégetés társas munka, több ember együttműködésén alapszik. A mészégető csoport műszaki vezetője a *mester*; gazdasági ügyeinek intézője, sokszor egyben a tőkése is: a *gazda*. Ennek a fejezetnek nyolc pontjában a munkamenetet írjuk le részletesen, kitérve a két nyersanyag, a kő és fa természetére, megszerzési és felhasználási módjára, továbbá a mész értékesítésére is.

1. A gödör

A.) A gödör helye

A gödör helyét elsősorban a fa közelsége szabja meg. Ideális helyzet az, ha a fát nem kell messziről szállítani, mert a távolság emeli az előállítási költségeket. 1945 előtt az uradalmak kijelölték az erdőnek azt a részét, ahol a tüzeléshez szükséges fát kivághatta a mészégető. A gödröt ezután a kijelölt erdőrész közelében alkalmas helyen ásták meg, és addig égettek benne, amíg a megengedett famennyiséget el nem tüzelték. A legtöbb esetben csak egy vagy két kemencét égettek ki egy gödörben, azután más erdőrészre mentek, s ott új gödröt kellett ásniuk. Az 1920-as évek elején néhány falu mészégetői elszakadtak ettől a feudális jellegű termelési módtól, és fokozott árutermelésre törekedve egy helyen, a falu közelében kezdtek égetni — ellentétben az előbbi, a hegység egész területén való vándorlással —, inkább vállalva a fának és sokszor a kőnek kisebb-nagyobb távolságról való fuvaroztatását, mint minduntalan a sok munkát és anyagot igénylő új gödrök elkészítését, üzembehelyezését. Ugyanez áll a mészégetés másik nyersanyagára, a kőre is: a kő közelsége hasonló mértékben befolyásolja a gödör helyét. Bár a Bükk hegység szinte egész tömege mészkő, tehát felületén mindenütt rendelkezésre áll ez a nyersanyag, a mészégetőnek mégis tekintetbe kell vennie azt, hogy egyes helyeken könnyebb a fejtés, mint másutt, vagy a kő minősége szerint alkalmasabb az égetésre, mint más helyen. A termelés kezdetlegesebb fokán tehát a gödröt könnyen fejthető, jóminőségű kő közelében ássák, ott viszont, ahol a nagybani termelés jelei mutatkoznak — ugyanúgy, mint a tüzelőanyagot — a követ is nagyobb távolságból fuvarozzák. E két elsődleges fontosságú nyersanyag mellett a víznek, mint másodlagos jelentőségű anyagnak a közelsége már kisebb mértékben befolyásolja a gödör helyét, mert az átlagos vízbőségű hegyiforrások úgyszólván alig tudják ellátni a mészégetők technikai és személyi szükségleteit. A vizet rendszerint nagyobb távolságból hordják.

A felsorolt anyagokon kívül még egy technikai követelmény is hatással van a gödör helyének kiválasztására. A gödörnek lejtős helyen kell lennie, mert a gödör szája alsó részének jóval, egy-két méterrel alacsonyabban kell feküdnie, mint a gödör hátsó peremének. A vizsgált területen a paraszti mészégetőknél túlnyomóan ilyen elhelyezésű gödröket találtunk. Néhol azonban ezt a szintkülönbséget terméskő felépítménnyel pótolták.

Bár a talaj neme nem játszik szerepet a gödör helyének tudatos megválasztásában, mégis figyelmet kell rá fordítanunk, mert a gödör tartósságát és használhatóságának mértékét befolyásolja. Minden mészégető elsősorban puha talajban szeretne gödröt ásni, mégpedig kavicsos földben, mert ez kevesebb munkát igényel, mint a sziklás talaj, és keményen állja az égetést, nem úgy, mint a homokos. Sokszor kénytelenek részben sziklába vágni a gödröt, de az ilyen gödörrel sok munka van, és ha elkészült, akkor is csak 3–4 égetés után lesz tökéletes, mert a fenék- vagy oldalrész képező sziklának előbb ki kell égnie, meg kell edződnie. Az első égetéseknél nem ég ki benne az egész kemence, mert a szikla ahelyett, hogy szigetelné a hőt, átveszi a meleget.

A Bükk-fennsíkon a gödör elhelyezésével kapcsolatban 1920–22 táján lényeges változás állott be. Az idősebb mészégetők állítása szerint, ez idő előtt a gödröt mindig dolinának a fenekén (a földfelszín karsztos, tányéralakú besüllyedése) vagy völgy alján ásták. A változás egyrészt a fa és kő szállítási módjának megváltozásával (azelőtt kizárólag szánkán, kézierővel huzták a követ és a fát), másrészt azzal magyarázható, hogy addig a záporosók sokszor tönkretették a kemencét, mert a meredek lejtőn lezuduló víz belefolyt az égő kemencébe és felrobbantotta. A beállott változás a mészégetés módját meghatározó gazdasági struktúra változásával kapcsolatos (lásd alább).

B) A gödör elkészítése

A gödör felülnézete minden esetben szabályos kör, ezért a kiszemelt helyen a kör középpontjába egy 30–40 cm hosszú karót vernek a földbe, ezt a karót Belsőpátfalván *pap*-nak, vagy *bódoganyá*-nak,³¹ Répáshután *kolik*-nak, máshol csak karónak nevezik. Erre a karóra ráakasztanak egy kampós fát: a *cirkalom*-ot³² és a karó körül forgatva ez adja a kör kerületét. A cirkalom hossza a tervezett gödör nagyságától függ.³³ A földbe ütött karón, mint tengelyen körbe fordítják tehát a kampós fát, és így huzzák meg a kör kerületét, majd csákánnyal megvagdossák, és kövekkel körülrakják. A gödör szája helyét

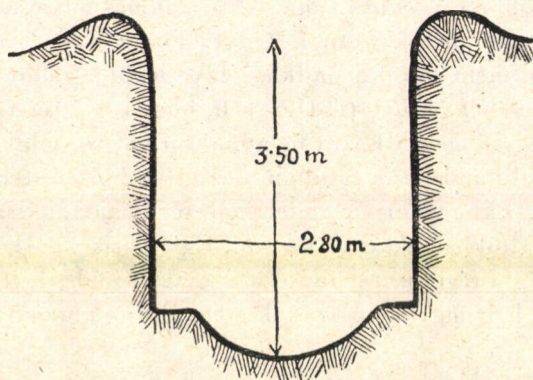
³¹ A palóc etnikai csoport kultúrájában eddig csak az építkezésből ismeretes műszó. Ott a ház mennyezetét tartó középső gerendát megtámasztó, a lakószobában álló oszlop neve. A kérdés kultikus kapcsolatainak legújabb összefoglalását ld.: *L. Vajda*: Le rôle de la colonne sacrée placée au milieu de la maison. *Folia Ethnographica* 2–4. (1949) 162–175.

³² A latin circulum szóból származik, a palócok általában a famegmunkálásnál használatos kezdetleges körzót nevezik így. V. ö.: *Gombocz—Melich*: Magyar etymológiai szótár. I. Budapest 1914–1930. 732–733.

³³ Általában még ma sem centiméterrel, hanem »sukkal« mérik. Egy sukk: a két összeérintett és kiterjesztett nagyujj és a két ököl hossza, 30–35 cm. A cirkalom hossza 4 és 11 sukk között változik attól függően, hogy nagyobb, vagy kisebb kemencéhez való gödröt akarnak-e ásni.

egy nagyobb kővel jelzik. Maga az ásás csákánnyal és kapával történik, de ha nagyobb sziklára akadnak, igénybe veszik a kőfejtésnél használt vasrudat és a nagyobb vaskalapácsot is. Ha a gödör szélén az ásással embermagasságban lehaladtak, kivetik a karót és kiássák a gödör közepét is. Ha már mélyebben vannak, a kiásott földet kosárban adogatják ki, és a gödör szája melletti két oldalra hányják.

Mint már említettük, a gödör szájának alsó része és a gödör peremének hátsó része között a terepviszonyok adta szintkülönbség van; ezt ki kell egyenlíteni. A technika kezdetlegesebb fokán ez a kiegyenlítés rakott mészkőfallal történik, amelyen elől 60—130 cm széles nyílást hagynak, ez a gödör szája; a gödör oldala pedig maga a föld. Fejlettebb fokon a szintkülönbséget termés-

2. ábra. A gödör keresztmetszete. Lent a vízszintes *patka*, ezen belül a tányéralakú *tűzelő*. (A metszés iránya párhuzamos a gödör szájával.)

kőből rakott fallal egyenlítik ki, és a gödör oldalát is kővel rakják ki. Az előbbi típus neve földbe ásott gödör, az utóbbié rakott gödör. A földbe ásott gödör már inkább csak a hagyományban szerepel, a gyűjtés idején csak egyet láttunk használatban, bükk-szentkeresztiek-nél. Szerepel azonban egy átmeneti forma, melynél nem a gödör egész oldala rakott, hanem csak a peremén húzódik egy sor kő. A földbeásott gödör nem tartós, 2—3 évetesen túl már alig használható, a legtöbbször be is omlik.

A gödör oldala — amit a legtöbb esetben *futrának*³⁴ neveznek — függőleges, mélysége általában 2—3 m között van. Upponyban 3—4, Bükk-szentkeresztben 5 méteres gödörről is beszéltek. A gödör átmérője rendszerint meg egyezik a mélységgel.

A gödör alján kis párkányt, padkát hagynak, ezen nyugszik majd a kemence legalsó sora. A padka szélessége vagy 1 sukk, vagy 10—15 cm, vagy csak

³⁴ Német eredetű szó (Futter), jelentése: bélés. Ld. Gombocz—Melich: i. m. 604—605.

»irányzom«-ra, szemmértékre mérik. A padka pereménél, arra merőlegesen kezdik kivájni, kiteknőzni a tűzteret, azt a tányéralakú, a gödör egész fenekét elfoglaló mélyedést, amelyben az égetés alatt a fa elhamvad. A tűzteret az egész vizsgált területen még a szlovákok is magyar szóval: *tüzelő*-nek mondják (2. ábra.) A tüzelő mélysége 280 cm magas falú gödörnél 46 cm, átmérője a padka magasságában 220 cm (Répáshuta).

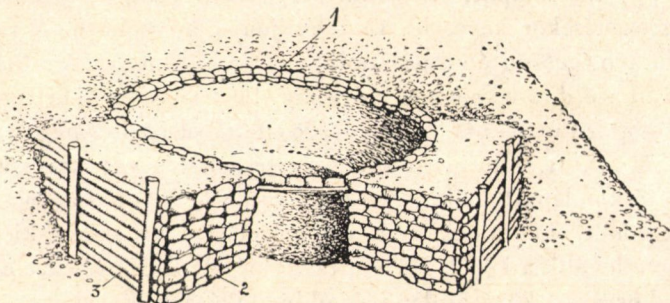
A padkának két formája ismeretes. Vagy teljesen körül megy a tüzelő felett, vagy a gödör szája alatt megszakad. Az előbbi esetben a száj alatti rész is kihasználható, mert a padka alacsonyabban fut, és csaknem a száj magasságáig rakhatnak követ: ott is kiég egy-két mázsa mész. A megszakítatlan típus használatos: Bükk-szentkeresztben, Cserépfalun és Upponyban; a megszakított típus: Felsőtárkányon és Répáshután; mind a kettő: Bélapátfalván. Kétségtelenül az utóbbi a régebbi forma. Az átalakulás folyamatára Bükk-szentkeresztben a következő adatok vetnek fényt. Fodor Lajos mészégető szerint kb. 50 éve még nem ment körül a padka, közvetlenül a gödör alatt a kemence szájának két alsó kövénél végződött. Úgy véli, hogy egy 1912-ben, idős korában meghalt híres mészégető mester hozta be a mai formát, »ő találta ki«. Az újítást nem vette át azonnal mindenki a faluban; ez a régebbi mesterek magatartásának tulajdonítható, ők ugyanis a fejlettebb technikai módszereket vagy az esetleges újításokat titokban akarták tartani. Egy másik adatközlő azt mondja, hogy 1912-ben ő még a régi formát tanulta, s csak később — 1920 táján — tért át a maira. A padka helyének és hosszának megváltozása magával hozta a tüzelő lejjebb csúszását.

Ha kész a gödör oldala és feneke, a szája befejezésére kerül a sor. Az elől meghagyott nyílást felül két hatalmas kővel, vagy egy ráfektetett sínvassal zárják le. Így egy 100—150 cm magas, felfelé keskenyedő, minden oldalán egyenes, kis kapuféle keletkezik (XXXIX. t. 2.). Cserépfalun 4—5 terméskővel boltívesen zárják le, Egerben pedig a sínvasat lefelé kissé meghajlítják.

Minthogy a gödör hátsó része magasabban van, mint a szája, a száj két oldalán a szintkülönbséget kiegyenlítő falat meg kell erősíteni, hogy ellen tudjon majd állni a kiégetés végett belerakott kő nyomásának. Ezt a célt szolgálja a gödör szája mellé mindkét oldalra épített támasz. Építése úgy történik, hogy a gödör peremének magasságában a szájától kiindulva kb. 45° szög alatt falat húznak és erre kb. 90° szögnyi elhajlással egy másik falat, amely nagyjából a gödör oldalával párhuzamosan halad. E két fal anyaga ma rendszerint kő, néha két földbevert fához támaszkodó, egymásra rakott hasábfá. A két fal által bezárt rekeszt ezután földdel töltik meg, és a gödörből kihányt többi földet a futra elejének további megerősítésére használják fel. Máskor, ha a terepviszonyok úgy kívánják, az egész futrát körülveszik vele, hasonló céllal. A két közbülső támasz között a szája előtti részt kimélyítik úgy, hogy a szája felé kissé lejtés legyen. A Bükkhegységben ennek a térségnek három neve ismer-

retes. A magyar mészégetők *piac*-nak mondják Cserépfalu kivételével, ahol *plac* a neve. A szlovákok *udvar*-nak nevezik.³⁵

A 3. sz. ábra segítségével a gödör legfontosabb résznevezéseinek különböző variánsait igyekszünk összefoglalni. Az egyes falvak neve alatt az 1. pont a gödör oldalának, a 2. pont a támaszfal közbülső részének, a 3. pont a támaszfal külső részének helyi elnevezését adja. Az egyes elnevezések mellett zárójelben az illető szerkezeti elem anyagát is feltüntetjük annak ismeretében, hogy a rakott gödör haladottabb formát képvisel, mint az egyszerű föld-gödör, és ugyancsak ez áll a kőből rakott támaszfalra, a fából rovottal szemben. A felhasznált kőfajták változását a geológiai környezet különbözősége magyarázza.³⁶ (3. ábra.)

3. ábra. A teljesen kész gödör. A támaszfalak két közbülső része kőből rakott, külső oldala fahasábokból van összeróva.

Bélapátfalva :

1. futra (rakott mész-kő + föld)
2. plocik (fa + kő)
3. plocik ravás (fa)

Felsőtárkány :

1. futra (rakott, terméskő)
2. plocik, pofa (terméskő)
3. plocik, pocik, pofa (kő).³⁷

Eger :

1. fal (rakott, terméskő)
2. pofa (rakott, terméskő)
3. támaszfal (rakott, terméskő)

Répáshuta (szlovák) :

1. futra (rakott, terméskő)
2. plot'ik, v. «magyarul»: granclik (mész-kő)
3. rekesz (fa).

Bükkszentkereszt (szlovák) :

1. futra (föld)
2. plot'ik (mész-kő)
3. plot'ik (kicsinél föld, nagynál fa)

³⁵ A «piac» elnevezés magyarázatát a mészégetők nem tudták megadni, de tudjuk, hogy a népnyelvben jelentése egyszersmind »tér«, »társég«. Ugyanez a jelentéstartalom megvan a »plac« és »udvar« (eredetileg szintén jövevény) szavakban.

³⁶ A jelenségek földrajzi változatainak kiértékelésével az összefoglaló, történeti részben kívánunk foglalkozni.

³⁷ Az 50—80 évesek «plocik»-nak, a fiatalabbak inkább »pofa«-nak mondják. A generációk egymástól eltérő szóhasználata több esetben is — mint később látni fogjuk — megmutatkozik. Ez a jelenség elsősorban Felsőtárkány községben volt észlelhető; itt a mészégetők nagyobb része a fiatalabb generációkból kerül ki, minthogy az ő idejükben (a harmincas évek elején, de még inkább 1945 után) lendült fel ez a termelési ág. A fiatalok sokszor nem elégednek meg a hagyományos, néha előttük idegen eredete miatt érthetetlen, vagy régiesnek hangzó kifejezéssel és újat alkalmaznak helyette, v. gy a régit is meghagyva, azt más értelemben használják.

Cserépfalu :

1. futra (rakott, falkő)
2. plotik (falkő)
3. plotik vége (falkő)

Uppony :

1. karima v. belsőköpenyeg (rakott, vályogtégla)
2. szélfogó (terméskő)
3. falazás (terméskő), ravasolás (fa)

A rakott gödör oldalán a kövek között mészporral tapasztják be. Ennek a szerszáma egy kis falapát, szlovákul »lopátkā«. A tapasztásnak az a célja, hogy a mész szedésekor kevesebb föld hulljon a mész közé. A rakott gödröt egyébként minden égetés után tapasztani kell (XXXIX. t. 3.). A rakott gödör 8-10 éven át használható, de 5-6 kemence kiégetése után a köveket ki kell cserélni. A termékő még tovább tart — bár bizonyos idő elteltével itt is »megolvad« a kő —, de a mészköből rakott gödörben minden égetésnél kiég egy kevés a gödör falából is, ez égetéskor lepattogzik. Mészszedés után le is szokták locsolni a mészköből rakott gödör oldalát, ekkor a víz megoltja a kő színén kiégett meszet, és az sisteregve leválik a kőről. Ha a mésszé kiégett külső réteget nem távolítanak el, rakáskor a kő közé hullana és eldugítaná a nyílásokat: nem szelelné a kemence. De 5—6 égetés után a vályogtégla is (Upponyban) szétég. Ilyenkor kihányják közülük a rossz anyagot és újat tesznek a helyére. Ha nem újítanak, égetés közben bedőlne a gödör oldala és kárbaveszne munka és anyag.

A gödröt sziklás talajon a hozzátartozó feltöltésekkel együtt két ember 4 nap alatt képes megásni. Ahol többen dolgoznak, ebben a munkában mindenki résztvesz, és akkor természetesen jóval kevesebb időt vesz igénybe.

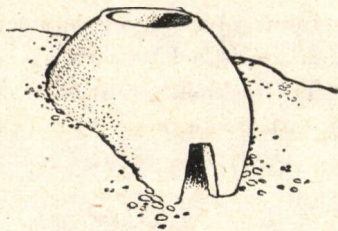
Az árugazdaság kifejlődésével — kb. 1890 óta — a többtermelés érdekében egy csoport két gödröt is kezdett ásni egymás mellett (Bélapátfalva, Felsőtárkány), s ezekben felváltva égetett. Így egy napig sem kellett két égetés között leállítani a munkát, szedés után ugyanis — különösen a termékőből rakott gödrökbe — nem lehet azonnal új kemencét rakni, mert meleg a kő: két-három nap kell a kihűlésnek.

Bélapátfalván az új gödör üzembeállításához az a szokás is kapcsolódik, hogy a mészégetők közösen bort vásárolnak, és a tüzelés alatt gondoskodnak arról, hogy ez a bor ne fogyjon el. Az új gödörben való első égetést ilyenformán »keresztelővel« ünneplik meg.

C) *Fazekasgödör*

A Bükk hegység nyugati felén a hagyományban egy mástípusú gödör emléke is él még. Ez a hátával ugyancsak a földbe mélyesztett gödör lehetett, elől azonban a szintkülönbség kiegyenlítése más megoldással történt: két egymással párhuzamos, ívelten futó falat raktak mészköből és a falak közötti űrt ledöngölt földdel töltötték ki. A falak kb. 3 m magasak voltak, s a gödör oldalával együtt felfelé szűkültek. Elöl a támasztószerkezet hiányzott. A gödör átmérője 5—6 m lehetett. Használatáról azonban sem a hagyomány, sem a tör-

téneti források nem adnak felvilágosítást. A hagyomány mindössze annyit mond, hogy feltétlenül mészégetésre készültek, bár a nevük »fazekas gödör«³⁸ (4. ábra.), és ezt bizonyítja mindegyik ilyen gödör fenekén a mézpor is. Itt kétségtelenül egy, a távoli multban lezajlott, a termelésben nem csekély jelentőségű minőségi változással állunk szemben, amelynek részleteit már nem tudjuk felderíteni.

4. ábra. A fazekas gödör
rekonstrukciója.

2. A kő, a kő fejtése és szállítása

A) A mész kő tulajdonságai és népi megítélése

Köztudomású, hogy a mészégetés egyik nyersanyaga a mész kő. Neve a vizsgált magyar nyelvterületen *csalakő*,³⁹ szlovákul *vápená skala*. Felső-tárkányon csak az öregebb mészégetők mondják a mész kővet csalakőnek, a fiatalok az apró törmelék kővet nevezik így.⁴⁰ Színeszerint a mész kőnek több változata ismeretes: törés nyomán lehet fehér, szürke, sárga és vörös. Ezek közül a fehér a legjobb, a szürke közepes minőségű, a vörös gyenge meszet ad. A sárgából lesz a legerősebben kötő mész, de meszelésre az asszonyok nem szeretik, mert nem elég fehér.⁴¹ Van azután olyan fajta kő is, amelyet ha kiégetnek, szétporlik, pormész lesz belőle. Minthogy az ilyen mész szállításra alkalmatlan, tehát alig értékesíthető, régi emberek tapasztalatából okulva, egyes határrészekben ilyenből nem égetnek meszet.

A kőben meghúzódó ér a kemence legnagyobb ellensége, minthogy az eres mész kő a benne jelenlevő egyéb ásványi anyagok miatt égetéskor a tiszta mész kőtől eltérő fizika-kémiai viselkedésű. Az ilyen eres kő neve *pattogós kő*. Nevét onnan nyerte, hogy a kemencében égetés alatt nagyokat pattog.⁴² A pattogós kőnek másik fajtája is van. Ez hasábos, szálas, úgy hasad, mint a jó

³⁸ A név Lazell »pot kiln«-jével (Lazell: i. m. 25.) analóg.

³⁹ Eddig a magyar nyelvkinésben fel nem jegyzett szó, eredete még megfejtésre szorul.

⁴⁰ V. ö.: 37. sz. jegyzet.

⁴¹ A mész kővek különböző színe nem egyes fajtákat határoz meg. Az egy geológiai korból származó kővek egyes anyagok szennyezése (vasoxid, mangán, pirit, agyag stb.) révén nyerhetnek más és más színt.

⁴² Az ér fizikai tulajdonságai eltérnek a homogén kőétől, másképpen reagál a hőre és szétlöki a kőzetet.

bükkfa. (Uppony környékén.) Ott, ahol tiszta követ is tudtak fejteni, a pattogós követ nem használták fel, s ez ma is így van. Ma egyedül Felsőtárkányon égetnek belőle, kétségtelenül azért, mert a kemencékhez legközelebb eső bánya pattogós kővel van tele. Ahhoz azonban, hogy veszély nélkül használni tudják, egy újtást kellett bevezetniök. (Lásd alább : 6. Begyújtás.)

Különbség van a föld színéről szedett kő és a bányászott kő között is : minél közelebb feküdt a kő a felszínhez, annál könnyebben ég ki. Végül van olyan kő is, amely égetés után megolvad, üvegszerűvé válik, de ez természetesen nem mészkő. A répáshutaiak mégis beletesznek egyet-egyét a kemence boltozatába, s azután vagy az erdészeknek ajándékozzák, vagy hazaviszik, s az asztalon, vagy a komóton tartják dísznek.

B) *A kő megszerzése*

1950-ben vagy magánosok tulajdonában álló területen, vagy az állami Erdőgazdasági Nemzeti Vállalat területén égették a meszet. Az előbbi esetben a kő és a helyhasználat fejében a mész 5%-át kellett visszatéríteni (Cserépfalu) vagy 25 Ft készpénzt kellett fizetni egy kemencére való kőért (Felsőtárkány) vagy köbmétere 3 forintba került (Bélapátfalva). Az utóbbi esetben, éppúgy, mint korábban az uradalmi erdőkben, a kőért külön fizetni nem kellett, a követ a fa mellett, az erdőben végzett tisztítási munkálatok bére fejében kapták.

A Bükk hegységben a kő megszerzésének háromféle módját ismerik :
a) a föld felszínéről szedik össze a kemence berakásához szükséges követ ;
b) a föld alól szerszámokkal fejtik ; és c) robbantják.

a) A kő megszerzésének legegyszerűbb módja a szedés. A Bükk fennsíkon — főként a dolinák tájékán — a föld felszínén hever a kő, legfeljebb a nagyobb darabok vannak részben a földbe ágyazva. Ezeket laposvégű vasruddal feszítik ki a földből, s úgy szállítják el. Ez a kő — úgy mondják — könnyebben kiég, mert »süti a nap és jobban magába szívta a meleget, mint a bányászott kő, de a mesze nem köt olyan jól«.

b) A kő megszerzésének másik módja a fejtés. A gödör közelében olyan helyet keresnek, ahol nincs földalatti mészkőszikla és lapos kapával bányát csinálnak. 1—2 négyzetméternyi területen elkapálják a földet, majd az így felszínre kerülő kődarabokat csákánnyal, vagy vasruddal feszítik ki (XXXIX. t. 4.). Ha nagyobb darabra bukkannak, előbb hatalmas vaskalapáccsal megrepesztik, és ha szükséges, vasszeget is vernek a hasítékba. A tetőkövet könnyebb fejteni, ez már szétázott a sok esőtől, de az alján erősebb. A bányát mindig vízszintesen tágtják : kapával kihányják belőle a földet. (5., 6. ábra.).

Vasrúd :

Bélapátfalva : stanga, vasrúd
Felsőtárkány : stanga, vasrúd
Répáshuta : štanga, vaskaró

Bükkszentkereszt : kol, vasrúd
Cserépfalu : stanga, vasrúd
Uppony : acélstanga.

Vaskalapács :

Bélapátfalva : vasbankó

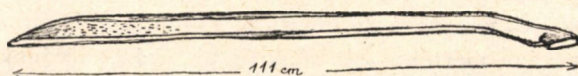
Felsőtárkány : vasbunkó, a fiatalabbak-
nál : kötőrő

Répáshuta : nagybunkó, vasbakó

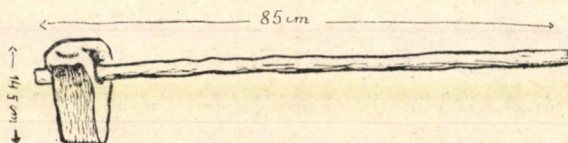
Bükkszentkereszt : kijaň, vasbunkó
Cserépfalu : bakó

Uppony : vasbakó, bankó.

c) Elvértve már a század első éveiben is, de a 20-as évek derekán általánosan minden mészégető helyen robbantással, azaz »lövessel« könnyítették meg a kő kifejtését. Ekrazit segítségével hatalmas sziklákat robbantottak szét, és ilyen módon rövidebb idő alatt el tudták látni magukat a fellendülő termeléshez szükséges nagyobb mennyiségű nyersanyaggal. Kutatásunk idején egyedül Felsőtárkányon robbantottak, itt jórészt ezen a módon fejtettek követ a falutól kb. 3 km-re fekvő kőbányában. A robbantáshoz hatósági engedély szükséges.

5. ábra. Kőfejtésnél használatos vasrúd : „stanga”.

6. ábra. Kőfejtő vaskalapács, somfa nyéllel.

Robbantáshoz vagy a szikla lábán, vagy a derekán fúrnak lyukat aszerint, hogy a derekát vagy a tetejét akarják-e lerobbantani. Ha a szikla derekán fúrják a lyukat, a tetőn egy bokorhoz kötött rudalló kötéllel kiköti magát az ember, úgy ereszkedik le a tetőről. Ha nincs bokor, belefúr a tömörbe, ahol egészséges a szikla és a fúróhoz köti a kötelet. Ha ugyancsak a derekán, de a lábhoz közelebb akarnak fúrni, a szikla valamelyik lapos kiugróján, a »patkák«-n, vagy a »csúszók«-n »állást« csinálnak a lövéshez. Azután fúróval belefúrnak a sziklába úgy, hogy az egyik ember tartja és forgatja a fúrót, a másik pedig kalapáccsal üti. 1—2 m hosszú lyukat fúrnak, azután hosszúnyelű kis vaslapáttal kitisztítják, kihúzzák belőle a törmeléket és 0,5—1 kg ekrazitot tesznek bele. Szurkos zsinórra gyutacsot erősítenek, azt vizes földdel lenyomkodják, meggyújtják, majd kiabálnak, hogy »fejer, fejer«⁴³ és elfutnak. Ha szükséges — nagy a szikla —, több lyukat is fúrnak, de sohasem a hasadási irányra párhuzamosan, hanem arra merőlegesen, a szikla lapjára. Különböznem nem termelne annyit, »kivágna a lövés«. Így szebbek a kővek is, nem törnek úgy össze. Lövés után a nagyobb darabokat kalapács, vasrud, csákány, és vasszegek segítségével szétverik. Az egész apróra szétcsépett kőveket a mészégetésnél nem használják

⁴³ A német Feuer (tűz) szó átvétele a magyar bányászat német eredetű műszavaiból.

fel. A kőfejtés ez utóbbi formájában a kő kitermelését sok esetben már hivatásos kőfejtők végzik, míg az előbbi két esetben túlnyomórészt maguk a mészégetők.

A kőfejtők kocsiszámra, 12 forintért dolgoznak.⁴⁴ Ha nem robbantással fejtik, 2—3 kocsi követ fejtenek egy nap. Ha lövéssel, akkor többet, de így a mészégető gazdának többbe kerül: ő adja a robbanóanyagot. A kőfejtő kötelessége a bányában kifejteni a követ és kikészíteni az út mellé, majd segíteni a fuvarosnak a szekér megrakásában. Van kőfejtő, aki vállalja külön a kemence berakását, a kitüzelést és a mész-szedést is. Ezért 3,5 ft-ot kap 1 q mész után. A fuvar költsége a gazdát terheli. Van olyan kőfejtő is, aki ezt a négy részből álló munkát 20—40 Ft napszámmért végzi. Ez esetben a kőfejtő az áru-termelő vállalkozó termelésében bér munkát végez.

A gödör nagysága már meghatározza azt, hogy mekkora kemencét lehet bele rakni. A kemencék nagysága 25 mázsától 450 mázsáig változik, a kitermelt mész mennyiségét véve mértékül. A kő kiégetés után súlyának kb. $\frac{1}{3}$ részét elveszíti. Egy 200 mázsás kemencéhez tehát 300 q kő szükséges, amelyet egy konkrét esetben 33 kocsi fuvarral szállítottak be a kemencéhez.

C) A kő szállítása

A kő szállításának két különböző módját lehet megkülönböztetni: a) ökrös- vagy lóvontatású szekérrel (ill. a szekérnek csak az első tengelyével) és b) igavonó állat igénybevétele nélküli, pusztán emberi erővel történő szállítást.

a) Napjainkban a kő szállítása legnagyobbbrészt ökrös- vagy lovaskocsin történik. A szekér elejét és végét trapézalakú deszkabetéttel elrekesztik, és úgy rakodnak rá. A szekérrel való szállítást vagy fuvarosok, vagy ha igényük van, maguk a mészégetők végzik. Felsőtárkányon a fuvaros a kész követ fordulósámra hozza: egy út a kőbányától a kb. 3 km-re fekvő kemencéig, 20 Ft. Egy nap 6—7-szer tud megfordulni. A kész követ kemenceszámra is hozzák, kisebb kemencékhez 400, nagyobbakhoz 700 forintért. Egy mázsá mész után a fuvarköltség átlag 2,50 Ft. A gyűjtés idején Felsőtárkányban kizárólag fuvarosok, Bélapátfalván és Cserépfaluban a mészégetők maguk is, de fuvarosok is, Répáshután, Bükk-szentkeresztben pedig csak a mészégetők fuvarozták a követ. Az egri mészégető telephöz iparvasút szállítja a követ a kőbányából (lásd térkép).

A kocsis számára járhatatlan, meredek sziklás hegyoldalon a répáshutaiak elvélve *korcsolyát*, vagy *csúszót* — szlovákul *vlačuh* vagy *zvolače* — használnak. A csúszó két, négy méter hosszúságú dorong, melyet két-három keresztfa fog össze. Az eleje keskenyebb, a vége szélesebb (lásd fahordás). Az elején levő keresztfa közepén lyuk van, és ezt a kocsis első tengelyén levő szögbe akasztva,

⁴⁴ Hivatásos kőfejtők ténylegesen csak a felsőtárkányi mészégetőknek és az egri mészégető telephöz dolgoznak. Ezeken a helyeken a mészégetés egyes részmunkái már differenciálódtak. A kőfejtők a mészégető gazda, ill. a vállalkozó alkalmazottai.

ökörrel huzatják. A korcsolya hátsó része a földön csúszik. Kőhordásra és fahordásra egyaránt használják, kőhordáshoz azonban vesszővel fonják be.⁴⁵

b) A kőnek kocsival való szállítása aránylag újkeletű (lásd alább), korábban jóval nagyobb szerepe volt a kézierővel való szállítás különféle módjainak. Egyes falvakban, mint Cserépfalun és Upponyban, továbbá a Bükk-fennsíkon sokszor igénybe sem veszik a kocsifuvart, még ma is kézierővel szállítják a követ, mert közel van a bánya a kemencéhez. Bizonyos, alább felsorolt körülmények között azonban a többi mészégető helyen is szerepük van még ezeknek a szállítási módoknak.

A kézierővel való szállítás legegyszerűbb módja a »beguringatás«, ha közvetlen a kemence fölött, a hegyoldalban fejtik a követ. Cserépfalun ha távolabb (40—50 m) esik a bánya, a nagyobb követ taligán (neve újabban: *bicigli*) szállítják. Kereke tömör fából van és a kő alá vesszővel vagy bádoggpántokkal fonják be (XL. t. 1.). Az apró követ ebben az esetben kosarazzák. A »juszalagból« (*Clematis vitalba*) vagy pléh-pántokból font kosarat megrakják kővel, úgy viszik a kemencéhez (XL. t. 2.). A kosarat rövidebb távolságra, apró kő hordására az egész Bükk hegységben használják.

Upponyban, Bükkszentkereszten és Répáshután kis távolságról ketten hordják a követ: *saroglyán* (XL. t. 3.). Ahol kocsi hordja a követ, ott is használják a saroglyát, de csak a kocsi mellől a kemencéig (Bélapátfalva, Felsőtárkány), ezeken a helyeken viszont nem általánosan, csak szórványosan veszik igénybe. A saroglya durván kifaragot két rúd, amelyet két keresztfával fognak össze. Cserépfaluban még 20—25 éve használatban volt, de szerepét a talyiga vette át. Felsőtárkányon 1920 előtt — míg a fennsíkon, vagyis a falutól távol égettek — általános volt, ma elég ritkán szorulnak rá, mert a kocsival nagyobb távolságról hordják a követ és a kocsi közvetlenül a gödör partjára rakodik. Bélapátfalván ma nem használatos, a multban is csak egyetlen, kivételes esetre emlékeztek.

A kemence szájának rakásához szabályos és meghatározott nagyságú kövek szükségesek. Ha kint égetnek a határban, a bélapátfalviak ilyenkor rudon hozzák a »szajakőnek valót«. A kő elejét egy 1,5 m-es rudra fektetik, az egyik ember a bal, a másik a jobbkezével megfogja a rúd végét, a másik kezükkel pedig a kő végét tartva, egymásmellett haladva viszik. (Lásd 7. sz. ábra.) A »szorító«⁴⁶ — mert ritkán találni ilyen alakú követ — sokszor vállon viszik a kemencéhez. Felsőtárkányon a szajakőre valót két rúdra fektetve viszik, úgy mint a saroglyán.

Korábban Uppony kivételével az egész vizsgált területen általános volt kőhordáshoz a szánkó. Bélapátfalván kb. 1935-ig használták, Répáshután még a gyűjtés idején is. Egy időben a szánkával követ és fát egyaránt szállítottak,

⁴⁵ Ld. a fahordásnál a bélapátfalvi »csúszó«-t. A kettő között annyi a különbség, hogy a répáshutainak nincs »rakoncá«-ja.

⁴⁶ Ékalakú kő, a kemence szájának boltívét zárja le középen. Bővebben ld. a kemence rakásánál.

de kőhordásra még akkor is használatba vették, amikor a fát már kocsival fuvarozták. A szánkónak két típusa ismeretes: 1. az oldala és a húzó része egy fából készül; 2. a húzórésze külön fából van, csavarral erősítve az oldal-deszkához. — 1910 előtt Répáshután használtak még egy hasonló kőhordási eszközt, amit »korcsolyának« neveztek. Ennek egyáltalán nem volt fa húzó-része, istránggal húzták.

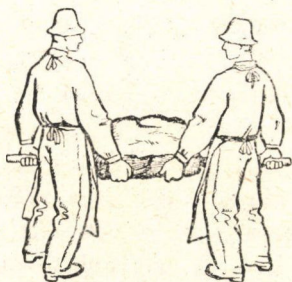
A 8. sz. ábra egy Belpátfalváról gyűjtött szánkó rajzát közli, az egyes részek elnevezésével. Felsőtárkányon, Répáshután, és Cserépfalun ugyanaz a forma ismeretes, a részelnévadás néhány variánsával (pl. Felsőtárkány: 3. keze; Répáshuta: 1. korcsolya).

Belpátfalva:

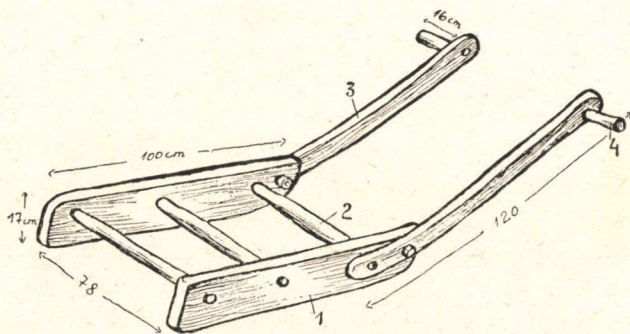
Szánkaó, vagy gyalogszánkaó

1. ódala	3. rudja
2. keresztfa	4. füle.

A szánkó, ha egy darabból faragták ki az oldalát és a rudját, görbe fából készült. Legalkalmasabb hozzá: a bükk, vagy juhar. Ha megfelelő fát találtak,

7. ábra. Kőszállítás rúdon.

8. ábra. Kőszállító szánkó.

egyszerre több szánkót is elkészítettek és a feleslegest tartalékolták. A szánkót mindenki maga faragta.

Mint már korábban említettük, a szánkó használatának virágkora arra az időre esett, mikor még dolinák alján rakták a kemencéket. Ha megrakták a szánkát kővel,⁴⁷ a rudja közé álltak, megfogták a fülét, és úgy húzták a kemencéhez. Hogy a parton ne haladjon túl gyorsan, gúzszt vagy láncot kötöttek a talpára, de még így is előfordult, hogy megszaladt a szánkó és elütötte az embert. Úgy kellett alóla kihúzni. Ugyanezért a part alján a füvet is ki szokták nyírni. Egy szánkával be lehetett húzni egy fél koci kővet. »Mikor tizenhatszor megfordultunk egy nap, elég vót. Pedig csillagos volt az ég, mikor kezdtük, oszt sötét volt, mikor felhagytunk véle« — mondja Balogh István 89 éves belpátfalvi mészégető.

Ősszel, ha befejezték a mészégetést, hazavitték a szánkót: havat húztak ki vele az udvarból, asszonyok búzát vittek vele a malomba, gyerekek szán-

⁴⁷ A felsőtárkányiak a füles szánkót 30–40 cm magas rakoncával használták.

káztak rajta. A gyűjtés idején Bélapátfalván sem követ, sem fát nem szállítottak szánkával, de funkciót cserélve még alkalmunk volt használatban megfigyelni: az egyik mészégető trágyát hordott vele az istállóból az udvarra (XL. t. 4.).

D) *A mészkereskedők újításai a kő szállításával kapcsolatban*

A XIX. sz. utolsó két évtizedéig a mészégetéshez szükséges kő és fa behordására a szánkó volt a leghaladottabb szállítási eszköz a Bükk hegységben. Ebben az időben tűnnek fel területünkön a vállalkozók, mészkereskedők, akik a fokozott termelés szemmel tartásával racionalizálják a termelés módját. Az ő kezdeményezésükre hagyják el a mészégetők azt a hagyományos szokást, hogy dolina fenekén rakják a kemencét, részben ezzel kapcsolatos az az újítás is, hogy a nyersanyagokat igával közelítsék a kemencéhez. Balogh István (Bélapátfalva) emlékezete szerint 1887—88 táján alkalmazták első ízben a kocsifuvart, mégpedig egy Freund nevű bélapátfalvai mészkereskedő ösztönzésére. A változás — amint az eddigiekből is kitűnik — nem jelentette a régi módszerek azonnali feladását. A szánkó, bár csak szórványosan, de még 40—50 évvel később is használatban volt, dolina fenekén pedig még kb. 1922-ig raktak kemencéket.

3. *A kemence rakása*

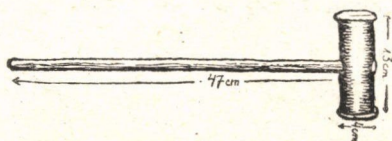
Ha a gödör tüzelésre kész állapotban van, és már a kő egy részét is összehordták, meg lehet kezdeni a kemence rakását. Megjegyzendő, hogy az egész kőmennyiség összehordása nem történik meg a rakás előtt, először csak annyit szállítanak be, amennyi a rakás megkezdéséhez szükséges, a többit közben fejtik és szállítják. A rakásnak három periodusa különböztethető meg, u. m. a boltozat berakása, vagyis a mész kő berakása a gödör peremének magasságáig; a boglya felrakása, azaz a kemence gödör feletti, félgömb vagy kúp alakú részének felrakása; és a tapasztás, a föld felszínén levő részek szigetelése.

A) *A boltozat berakása*

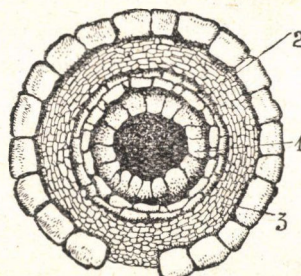
A kemence rakását úgy kezdik, hogy a gödör oldalának és hátsó részének rendszerint földdel feltöltött közvetlen környékére hordott kövekből egy-két mázsányit ledobálnak a gödör fenekére, majd bemásznak a gödörbe és kis kövekből a padkára kezdik rakni a kemence első sorát (XLI. t. 1.). Körben rakják: »a kő a kemencében karikára rakódik«. A rakást 1—3 ember végezheti aszerint, hogy hányan vannak a csoportban és hányan értik a rakást. A mészégetés legfontosabb munkaperiódusa a rakás. Csak azt nevezik mesternek, vagy majsternek, aki be tudja rakni a kemencét. A rakásnál dolgozhatnak többen is, de ezekből legalább egynek értenie kell hozzá. Ő rakja le az első sort, majd ő építi a kupolát, a többi az ehhez szükséges segédmunkálatokat végzi.

A rakás első mozzanata tehát a padkát kisebb kövekkel körülrakni, úgy hogy a kőnek a »futra« felé eső végére, a »farkára« apró köveket helyeznek.

Ezek adják meg az épülő boltozat stabilitását. Ha egy ember rakja, a szájánál kezd és úgy megy vele körbe, ha viszont hárman rakják, kettő a szája mellett, egy pedig a hátsó részén rakja. Az első sorra a következő sorokat mindig nagyobb kövekből úgy rakják, hogy felfelé haladva a kör mindig kisebb és kisebb átmérőjű lesz. Ahogy ilyen módon a boltozat kövei fokozatosan távolodnak a gödör falától, mindig több és több kő szükséges a kettő közötti űr kitöltéséhez. A boltozat köveinek rakásánál arra kell ügyelni, hogy két kő fölé, a »kötésre« olyan követ tegyenek, amely takarja a közöttük levő hézagot. Ha szükséges, kalapáccsal megfaragják a követ, leütnek valamennyit az egyik vagy a másik végről. Nagy kemencénél (400—500 q) minden felső sorban »a kő orrának« vagyis a tűz felé eső végének egy fél sukkal beljebb kell állnia, mint az alsó sor orrának. Mint már említettük, a boltozat köveinek végére ezeknél kisebb

9. ábra. Öntött vashból készült, somfa-nyelű rakókalapács (Cserépfalu).

10. ábra Félíg berakott gödör felülnézete.

kövek kerülnek, ezeken kívül pedig a gödör faláig apró követ raknak. A középső kőcsoport rakása azért szükséges, mert ha tüzelés vagy hűlés alatt a kő térfogata csökken, enélkül a boltozat kövei bebuknának a tűztérbe. Az apró követ kosárral öntik a gödör fala mellé.⁴⁸

A kemence boltozatát felépítő háromféle kőcsoport elnevezéseinek változatait a 10. sz. ábrával igyekszünk bemutatni. Meg kell jegyeznünk azonban azt, hogy a valóságban az egyes kőcsoportok nem válnak el egymástól ilyen élesen, ezt az idealizálást a szemléletesség kedvéért láttuk szükségesnek.

Bélapátfalva :

1. bótkő
2. farkallás
3. aprókő

Felsőtárkány :

1. bótkő
2. középső farkallás
3. kis farkallás

Répáshuta :

1. bótkő
2. farkallás
3. viloška

Bükkszentkereszt :

1. bótkő
2. vőgyelés, vaha, vahovat'
3. viloška

Cserépfalu :

1. bótkő
2. mejjéki vagy farkallás
3. viluska

Uppony :

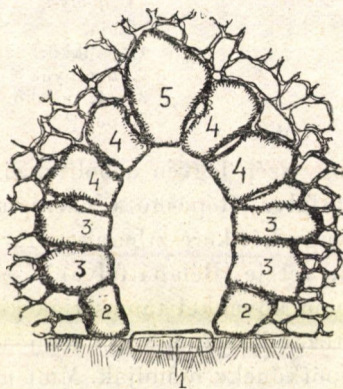
1. bótkő
2. váholás
3. béllés

Amíg felérlik, a gödörben állva raknak. Ha már a boltozat sora szélesebb, ráállnak. A boltozat rakásánál nagyon kell vigyázni, hogy egyenesen legyen rakva, ne legyenek rajta kidudorodások és bemélyedések, mert beszakad egy

⁴⁸ Ld. kőhordás, mészszedés.

»bótkő« és aztán az egész kemence. Ha felértek a rakással a szája magasságáig, hozzáfognak a kemence szájának a megépítéséhez. Míg idáig belül, a gödörben dolgoztak, a szájt kívülről rakják. Cserépfalun a szája előtti, befelé lejtő sűrű térségen keresztben földből és mészporból alacsony gátat húznak, nehogy befolyják a víz a kemencébe, ha eső találna lenni.

A kemence száját a gödör szájának alsó közepére rakják. Mindig valamivel keskenyebb és jóval alacsonyabb, mint a gödör szája (XLI. t. 2.). Mérete egyrészt a kemence nagyságától, másrészt a tüzelőanyag minőségétől függ. Ha nagyobb, vastagabb fát kapnak, szélesebbre hagyják. Minél kisebb a szája, annál jobban ég a kemence, de akkorát mindenképp hagyni kell, hogy a begyújtáshoz egy ember beférjen rajta. Bélapátfalván a közepes nagyságú (150 mázsás) kemencé-

11. ábra. A kemence szájában a szájkövek elhelyezkedése.

nél a szája alját egy könyök hosszával mérik. Kb. 50—60 évvel ezelőtt ugyanitt jóval nagyobbra rakták a száját, viszont a kemencék is sokkal nagyobbak voltak. »Akkora volt a szája, hogy gyalogszánkóval be lehetett menni.« Különös gonddal ügyelnek arra, hogy a kövek pontosan feküdjenek egymáson, hogy erősen álljanak, mert tüzelésnél elkerülhetetlen, hogy a fa neki ne ütődjék. Ha nincsenek megfelelő nagy kövek, malterrel kell összerakni a száját.

Legalulra két nagy, lapos kő kerül, vagy közvetlenül a »futra« mellé, vagy kissé beljebb.⁴⁹ Közöttük lesz a kemence szája. A két legalsó kő közé legtöbb helyen félig a földbe süllyesztve egy nagy, durva téglalapalakúra kifaragot követ illesztnek be úgy, hogy feszítse a másik kettőt. Beállítják a két kő közé és karóval verik le a földig. Ezen a kövön csúszik majd be a fa a kemencébe (egyedül Bélapátfalván nem használatos). Ezekután a két szélső kőre nagy és ha lehet, szabályos alakú kövekből 60—80 cm magas boltívet építenek. Ezeknek a köveknek a külső fele a kemence száját alkotja, a belső végük pedig a boltozat kövei közé illeszkedik.

⁴⁹ Később a hézagot apró kővel töltik ki.

A kemence száját alkotó kövek elnevezése bizonyos változatosságot mutat, amit a 11. ábra érzékeltet:

Bélapátfalva:

- szája, kisbaót, első baót
- 1. nem használatos,
- 2. lábkő,
- 3. falkő,
- 4. szájkő,
- 5. szorító.

Répáshuta (szlovák):

- Čelust'e
- 1. čelusňak, szájkő-alap
- 2. bočňaki,
- 3—5. szájakövek.

Cserépfalu:

- szája,
- 1. küszöb,
- 2. pofakő,
- 3—4. szájakő
- 5. szájapap

Felsőtárkány:

- szája
- 1. alap, lábkő alja
- 2. lábkő,
- 3. falkő,
- 4. szájkő,
- 5. szorító.

Bükkszentkereszt (szlovák):

- Čelust'e
- 1. lábkő,
- 2. bočňak, szájakő,
- 5. pop, pap.

Uppony:

- szája,
- 1. pánkkő,
- 2. bocsnák
- 3—4. pofakő,
- 5. pap⁵⁰

A száj rakásakor, hogy szép legyen a boltív, vizeshordót tesznek, illetve tettek a kövek alá (Bélapátfalva, Répáshuta, Cserépfalu). Adat van arra, hogy ember állt négykézlábra, vagy két keresztberakott fára kosarat állítottak, hogy gömbölyűbb legyen a szája teteje (Bélapátfalva). Cserépfaluban két keresztberakott ággal, Felsőtárkányon kövekkel támasztják ki.

Bélapátfalván a boltozat köveit a szája tetejének magasságáig »elsősora kőnek«, ezen felül pedig »bótkőnek« mondják. Mint már említettük, a boltozat megfelelő része a szájkövek belső oldalára támaszkodik, és ahogy felfelé haladnak a rakással, a »bótkövek« mindig közelebb és közelebb kerülnek egymáshoz, míg a kör egészen össze nem szűkül. A boltozat építéskor közepes nagyságú kövekkel kitöltik a szájakövek és a »futra« között adódó űrt is. A 40—50 évvel ezelőttről ismert nagyméretű, 600—700 mázsás kemencéknél a boltozat felső részébe olyan hatalmas köveket is beleraktak, hogy ökörrrel láncon vontatták a kemencére, vagy létrán csúsztották be. Mikor annyira felhúzták a boltozatot, hogy csak egy nagy lyuk van a közepén, felülről belehányják az olyan fatörzseket, amelyek majd a begyújtáshoz kellenek és a száján nem férnének be.

A boltozatot, ha már egészen összehúzták, egy hatalmas kővel (általában: *pap*, szlovákul: *pop*)⁵¹ zárják le. Ennek a súlya 0,6—1 q, egy ember nem is bír vele, ketten-hárman gurítják a helyére. Bélapátfalván és Cserépfalun a *pap* alá egy kisebb, a lyukat pontosan betöltő követ — »dugót«, vagy »kántort« — tesznek. Másutt a *pap* ék alakú és hegyes végével illesztik a boltozat tetején maradó nyílásba. Csak Egerben nem tesznek *papot*. Beszteri

⁵⁰ A Bükkszentkereszt, Répáshután és Cserépfaluban használatos »pap«, »pop« szó a magyar paraszti földművelésből ismert, az aratáskor összerakott legfelső, ugyancsak pap-nak nevezett gabonakereszt analógiájának látszik.

⁵¹ Ld. 50. sz. jegyzet.

János 21 éves mészégető azt mondja, hogy ő úgy tanulta Kakuk Gábor apátfalvi embertől, hogy *papot* kell tenni, de rájöttek, hogy »nem érdemes«, úgysem szakad be a kemence boltozata.

Azzal, hogy a *papot* a helyére hengerítették, befejeződött egy munka-periodus, a »bótolás«. Korábban (1914 előtt) általános volt az, hogy ha »letették a papot«, áldomást ittak. »No, letettük a papkövet, ígyunk egyet, sógor!« Bélapátfalván még minden mészégető emlékezetében él az a szokás, hogy mikor a papot letették, az egész csapat odagyült és a gazda vagy a majszter⁵² levette a kalapját, letérdepelt, a kezével kereszteket csinált a papra és azt mondta: »Égessen meg a tűz, vigyen el a szeker, adjon pézt az úr!« Más változatban: »Segítsen meg az Isten, vigyen el a szeker, égesse meg a tűz, akire tesznek (mert zsupos volt a tető, könnyen meggyulladt), adjon pézt az úr!« Más adatközlő szerint rá is ültek a papra, és a gazda, vagy majszter szavára mindannyian rámondták: »Így legyen!« Erre egy kis áldomás következett. Upponyban a 20-as évek derekán »a papot egy jó kosár apró kővel leöntötték, hogy jól körülfussa. Akkor káromkodtak egyet, hogy a munka nehezebbnek vége van és leköpködték a papot«. A többi mészégető faluban erről a szokásról nem kaptunk adatot.

B) A boglya felrakása

A kemence rakásának következő szakasza a gödör feletti kúp vagy félgömb, (legtöbb helyen: *boglya*) megcsinálása. Elsősorban nagy köveket dobálnak a papkőre és a pap mellé függőlegesen beszúrnak egy vesszőt. »Szurjuk má be a nádvesszőt« — mondják az apátfalviak, mert ha gyerek vagy »tanulatlan« jön a kemencéhez és megkérdezi, miért van az ott, azt felelik: »Ha kiég a kemence, abból lesz a nádvessző!« A vessző hossza 5—5,5 sukk (1 sukk kb. 30—35 cm) és azért szúrják a pap mellé, hogy tudják, milyen magasra kell rakni a boglyát. A vesszőszúrás korábban általános volt, de a gyűjtés idején már nem gyakorolták mindenütt. Bélapátfalván, Répáshután, Upponyban általános volt, Bükksgentkeresztben szórványos, Felsőtárkányon, Cserépfaluban és Egerben nem tartották szükségesnek, mert »már úgyis tudják, milyen magasra kell rakni«. Ebben az esetben a boglyát »irányzomra« csinálják. A boglya legtöbbször kissé elnyújtott félgömb alakú, de Bükksgentkeresztben és Upponyban a boglya karcsúbb, mint a többi helyen. »Van úgy, hogy egyenesre megyen ki, mint a torony.«

A boglya rakása tehát azzal kezdődik, hogy nagy köveket dobálnak a papkő tetejére. A következőkben a boglya rakásának bélapátfalvi módját írjuk le, majd felsoroljuk a gyűjtő területen észlelt különbözőségeket.

⁵² A gazda: vagy az a tőkés vállalkozó, aki a mészégetőket alkalmazza vagy a mészégetők közül választott embere, aki az adminisztrációs ügyeket intézi. A mester: a munka vezetője. Részletesebben ld. a »Társulás a munkára« c. fejezetben.

Bélapátfalva: Mikor a gödröt teljesen telerakták mészkővel és középre a papkőre nagy kőveket raktak halomba, egy sor követ körbe raknak a nagy kővek körül: ezt nevezik »rámolás«-nak. Közvetlenül ezen kívül kisebb kővekből még egy sort raknak, ez az »abroncs, abroncsolás.« Az abroncsolás a boglya legkülső körétege, legalsó sorának átmérője néhány centiméterrel szűkebb, mint a gödör pereme. Mind a rámolás, mind az abroncsolás kb. félmagasságig teljesen körülveszi majd a boglyát, ahogy a rakással felfelé haladnak. Míg a középre került nagy kőveket csak egymásra dobálták, addig a rámolásnál és az abroncsolásnál éppen olyan gondnal és elővigyázattal kell rakni, mint a bótolásnál. Már a rámolás előtt is ügyelni kell arra, hogy a boglya szélére ne kerüljenek túlnagy kővek, ezért a kemence partján vaskalapáccsal szétverik a nagyobb darabokat. Az abroncsoláshoz és a rámoláshoz viszont már válogatni kell az egymáshoz illő kőveket és ha szükséges, kis kalapáccsal le is faragnak belőlük. Ha a boglya már elérte a 80–90 cm körüli magasságot, még egy sor követ raknak köréje, a »mejjék kőveket« vagy »támaszkőveket«. Ezeket a 70–80 cm magas, 30–40 cm széles, lapos kőveket a gödör peremére állítgatva úgy támogatják neki a boglyának, hogy befelé dőljenek és felül a szélük összeérjen. Az abroncsolás és az alsó részük között hézag marad. A támaszkőveket ügyesen kell összerakni, mert ha egy bedől, maga után rántja a többi is, és akkor a boglya már nem ég ki teljesen, a teteje meg az abroncs »kavics« marad. Ha jól össze vannak rakva: »úgy« marad az, mint a puhák. Ezután a boglya szélén már csak egy apró köréteget raknak sorba, ennek a neve szinelés vagy siflázás. A vessző magasságáig középre felrakott nagyobb kőveket ezzel a köréteggel veszik körül, míg a boglya meg nem kapja félgömb alakját (XLI. t. 3.).

Felsőtárkány: Az egész munkamenet és műszavai azonosak az előbbivel, az egyedüli különbség egy újítás: a »mejjék kőveket« (ezeket a fiatalabb mészégetők inkább *támaszkő*-nek nevezik), 2–3 sor téglalakú riolittufa-kőből rakják. Azért nem alkalmazzák a mészkövet, mert ez a legkülső réteg már úgysem ég ki, legfeljebb a belső oldalán egy ujjnyi, ami értékesítés miatt úgysem jöhet számításba: »csak szemetet csinál.«

Répáshuta (szlovák): A boglyát csak egy, sorbarakott apró köréteg veszi körül: *viloska* (»magyaruk: *viluska*). A mejjékkövek gyűrűje a következőkép változik: a viloskán kívül nagy-kőveket (*obloska*, magyarul: *támasztókő*) támasztanak a kemence oldalához, úgy mint Bélapátfalván és később ezeket betapasztják. Ettől 10–15 cm-re kifelé még egy sor követ, *obsipka*-t raknak és a kettő közé kapával földet hánynak. Az obsipka 30 cm-rel alacsonyabb az obloskánál. Az obloska és az obsipka fölött még egy sor, kb. 25 cm magas, lapos kögyűrű veszi körül a boglyát. Ennek a neve: *viluska-támaszték*, vagy *boksa-támaszték*⁵³ (XLI. t. 4.).

Cserépfalu: A boglyát két sor kő veszi körül, a belső: *nagy viluska*, a külső: *viluska*. A kettő együtt: *derekázás*. A gödör szélén falkőből támasztó-, vagy támaszkövek állanak, de amellé földből és mészporthól »töltést« hűznak, hogy a kemence jobban tartsa a meleget. A feltöltés kapával történik, és ha ez megvan, »kaparóval« lenyomkodják. A töltés miatt a »sipkára« (itt ez a boglya neve) csak saroglyán tudnak felmenni, hogy a kemence tetejét »salakkal« rakják ki (XLII. t. 1.). A töltés mellé elől a »futrára« 2–2, 1 m hosszú fahasábot, »porfogót« tesznek. Ha kevés a fa, kővel pótolják. Csetreng Lukács Lajos 56 éves mészégető gyerekkorában (kb. 1903–4) még egészen körülment a porfogó, de most — állítása szerint a fáhiány miatt — csak elől alkalmazzák. Ugyancsak ez az adatközlő állítja, hogy az apja idejében még nem raktak viluskát, csak egy, nagyobb darabokból rakott kősor vette körül a kemence félgömbalakú tetejét.

Bükkszentkereszt (szlovák): A boglyát (itt kopec, magyarul: sapka) körülvevő első kősor: *dufla*, a második: *viloska*. A gödör szélére rakott támaszkövek neve *obloska* »magyaruk: *futra*. Azt, hogy az obloskát milyen magasra kell rakni, a kemence szája elé állva feltartott karral mérik ki (XLII. t. 2.). A külső, rakott kőburkolatot, a viluskát csak az obloskán belül nem rakják sorba, innen már a sapka külső köréteget sorba rakják. Az obloskán a lyukakat bemalterozzák és alul kb. 30–40 cm szélesen kavicsot, földet, mészporthat hánynak rá kosárral. A földelés a hagyomány szerint mindig szoros tartozéka volt Bükkszentkereszten a kemence rakásának. A kemence oldalának földdel való körültöltése az apátfalviak előtt is ismeretes. A két falu mészégetői többször egymás mellett dolgoztak a fennsíkon. »De mink nem utánoztuk. Minél mélyebb a gödör, annál nehezebben ég. Ha körül földelik, az már olyan, mintha mélyebb lenne a gödör«, — mondják az apátfalviak.

Uppony: A boglyán kívül (itt *báb*) egy sor rakott kő van: *viloska*, vagy *viloskázás*. A gödör szélére rakott kővek neve: *futrakő*, vagy külső köpönyeg, magassága 1 m. Alsó egy-egyedet betapasztják, majd az egészet leföldelik. Mikor felrakták a boglyát, vagyis »kész« volt a kemence: hála Istennek — azt mondtuk. Édes jó Istenemnek hálát adjunk, hogy megsegített.

⁵³ A »boksak« szénéégetésből átvett műszó; ott a szénésítésre összerakott, leföldelt fakupac neve. A répáshutaiak nemcsak mész-, hanem szénéégetéssel is foglalkoznak. A legtöbb mészégető télen szemet éget, és a fiatalabbak sokszor összekeverik a két rokonmesterség műszavait. Az öregebbek a gyűjtő előtt is számtalanszor helyesbítették az ilyen pontatlanságot.

Répáshuta (szlovák):

Boglya.

1. —
2. viloška (magyarul: viluska)
3. obloška (mészkőből),
4. obsipka (mészkőből)

Cserépfalu:

Sipka:

1. nagyviluska, } derekazás,
2. viluska, }
3. támasztó, támaszkő,
4. —
5. tötés, por,
6. porfogó,
7. salak.

Bükkszentkereszt (szlovák):

Kopce, magyarul: boglya, sapka.

1. dufla,
2. viloška,
3. obloška (mészkőből)

Uppony:

Búb

1. —
2. viluska,
3. futrakő, külsőkőpönyeg.

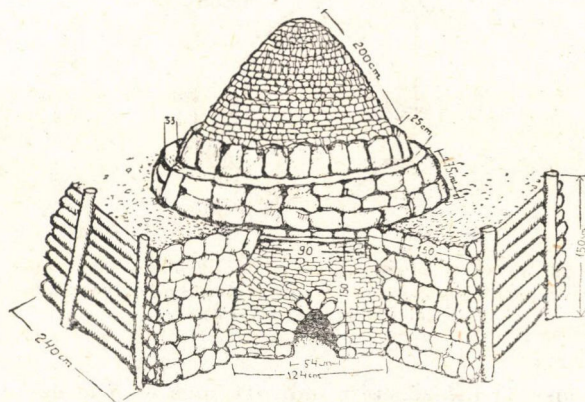
Eger:

Boglya:

1. belső, nagy abroncs,
2. külső, kis abroncs,
3. mellék kövek (tufakőből).

C) A kemence tapasztása

Ezzel a kemence rakása be is fejeződött, csak a tapasztás van még hátra. A boglyát, valamint a kemence elejét — a szája mellett és felett — betapasztják,

13. ábra. Teljesen berakott, de még nem tapasztott mészégető kemence (Répáshuta).

azért, hogy jobban tartsa a meleget. Az elejét közvetlenül a begyújtás előtt általánosan malterrel vakolják be. Minden kemence után marad mészpor, abból meszhabarcsot készítenek, kosárba teszik és kis falapáttal, vagy csak pusztá kézzel rácsapják a kemence elejére. Igen fontos, hogy jó legyen a tapasztás, mert ha a kemence elején a tapaszton csak egy kis lyuk is van, nem ég ki az egész kőmennyeség. Béalápátfalván a régi öregek még taposott lángosokat (részletezését lásd lejjebb) tettek az elejére, és sokszor nem égett jól ki, mert az eleje levegőt kapott. Nem tudták, hogy ez miért van és sokszor abbahagyták a tüzelést, újra rakták a kemencét. Most már másképp csinálják. Apró követ raknak az elején behabart mésszel és utána be is tapasztják. »Mink jöttünk

erre rá! Leesett, vagy megtágult a lángos és a tűz mindig szorult hátra. Károly bátyám (a mester) azt mondta: „Na megájj, majd ezután apró kővel rakjuk ki.” Ezentúl nem is hagyta el a tűz a kemence elejét » (Mező Hendrik János 66 éves bélapátfalvi mészégető). Ez 1922—23 táján történt, de Bélapátfalván még ma is vannak mészégetők, akik a régi módszerrel tapasztanak, mert a mészégetők általában titkolják egymás előtt az újításokat.

A boglya tapasztásának két módja ismeretes: a) a lángossal való tapasztás és b) a teljes tapasztás.

a) Bélapátfalván a lángossal való tapasztáshoz földet kapálnak és egy csomóba gyűjtik. A földet lelocsolják vízzel és lábbal finomra tapossák, mint ahogy a vályogvetők szokták. Azután kosárba rakják és felhordják a boglya mellé. Minden mészégető csoportnak van egy 150—200 cm hosszúnyelű, széles-fejű falapátja,⁵⁵ ezt a lapátot leteszik a földre, hamut és mészport szórnak rá, arra két marék sarat vetnek és lepénnyé tapossák. A tetejére is hamut szórnak és addig, amíg fölérik, kézzel rakják a boglyára a lángosokat, azonfelül pedig a lapát segítségével. Mikor kész a tapasztás, a lepények teljesen beborítják a boglya tetejét, közöttük csak kis hézagok maradnak, a mellékkövek fölött azonban egy félsukkos sávot, a »karimát« üresen hagyják. Ezt csak akkor tapasztják be, ha már 24 órája ég a kemencében a tűz és a kőre köpve látják, hogy »sziszog« rajta a nyál. A szája felett is csak akkor szokták betapasztani, ha egy fél nap múlva már megtüzesedett egy kicsit a kő. A mellékköveken a hasítékokat, a »közit« csak kézzel csapkodják be (XLII. t. 3.).

Berecz Bagi István 79 éves bélapátfalvi mészégető szerint az itt leírt tapasztási mód 1895-ben alakult ki. Azelőtt »leveles zöld galyat és harasztot tettek a boglyára« és arra a lángost. A régi öregek azt gondolták, hogy különben beletapadna a sár a kőbe. De »megpróbáltuk, aztán jó lett«. Így kevesebb lett vele a munka, nem kellett a harasztal bajlódni. A századforduló táján Felsőtárkányon az új apátfalvi tapasztási mód mellett még a régit is alkalmazták. — Cserépfaluban lapátot nem használnak, kézzel »lapigatják el a pogácsát és úgy tevődik rá«, de létrát támasztanak a boglyához. Répáshután, Cserépfaluban és Felsőtárkányon 50—60 évvel ezelőtt emellett még a másik, ezután tárgyalandó tapasztási módot, a teljes körültapasztást is alkalmazták, olyan esetben, ha nem volt a közelben víz, vagy sietni kellett a munkával, nem volt idő a »pogácsával« bajlódni (Cserépfalu). — Répáshután nemcsak földből, hanem mészporból is csinálnak »bogácsot«. Itt a boglya tetejét és a szája feletti részt csak a begyújtás után 2—3 órára tapasztják be azért, hogy előbb a kő kipárologjék.

b) Teljes körültapasztás esetén a kemence félgömb alakú részét szénával, szalmával, vagy harasztal szórják be. Azután mészhabarcsot készítenek, a mészport kapával megdolgozzák addig, míg malter nem lesz belőle, akkor kosárba teszik, felviszik a kemencéhez, ráöntik a boglyára és kis falapáttal

⁵⁵ Bükkszentkereszt, Cserépfalu és Uppony kivételével.

elsimítják, »széjjelhuzogálják«. Upponyban begyújtásig a támasztókövek hátsó részét nem tapasztják be, és nem is földelik le csak kétoldalt, hogy begyújtáskor »jó levegője legyen«. Egy nap alatt kiszárad a tapasztás és akkor a hátsó részt is befejezik. Bükk-szentkereszten a bogáccsal (itt: *begačik*) való tapasztást is ismerik és ahol víz van, alkalmazzák is.

A két tapasztási módról az a vélemény, hogy a teljes tapasztás könnyebb, kevesebb vele a munka, tisztább, a tapasztás fehérre ég ki, és nem piszkolja úgy a meszet, mint a bogács, amely kiégve vöröses színt kap. A bogáccsal való tapasztásnak azonban megvan az az előnye, hogy tüzeléskor »jobban jön ki alatta a láng«. A teljes tapasztás viszont az égésnél »széjjelszakad, elpattog«. Az utóbbit mégis jobban szereti az adatközlő, mert »nem kell taposni«. Pintér Gáspár 65 éves bükk-szentkereszti mészégető szerint a régi emberek soha nem tapasztottak malterrel, csak bogácsot csináltak, de már az ő gyerekkorában (1882—1890) a teljes tapasztást is alkalmazták (XLII. t. 4.), (14. ábra.).

14. ábra.

TAPASZTÁSI MÓDOK

Mészégető falvak	Részleges tapasztás		Teljes tapasztás
	»lángos«	»pogácsa,« »bogács«	
Bélapátfalva	+		
Felsőtárkány	+		(+)
Répáshuta		+	(+)
Bükk-szentkereszt		+	⊕
Cserépfalu		+	(+)
Uppony			+
Eger	+		

⊕ = túlnyomó (ha 2 tapasztási mód használatos).

() = csak a hagyományban él.

Bélapátfalván egy mészégető csapat 2 db vasbunkóval, 1 db hasítóval, 3—4 rakókalapáccsal, 2 db tapasztó nagy falapáttal, 4 db kislapáttal és 2—3 db lapos kapával rendelkezik.

4. A fa megszerzése és szállítása

A mészégetés másik fontos nyersanyagát, a fát már a kemence rakása közben elkezdik vágni és szállítani, a munka nagyobb része azonban a rakás befejezése és a begyújtás közötti időre, ill. a tüzelés idejére esik.

A) Beszerzési lehetőségek

Napjainkban a mészégetők a fát vagy közbirtokossági erdőből, vagy állami erdőből szerzik be. A közbirtokossági erdőből a község előljárósága utalja ki a fát a megszabott napi áron. Felsőtárkányon kérvényre 52 méter fát utalnak ki havonta egy mészégető gazdának. Az állami erdőkből csak hulladék-fát kapnak, azt, ami pucolásból, erdőtisztításból megmarad, ill. széldöntvényeket, vagyis a széltől kidöntött, földön heverő száraz, vagy korhadt fát.⁵⁶ Bélápátfalván csak »gödörös helyen« kapnak fát, ahonnan kocsival nem lehet elszállítani. Fizetni nem kell érte, a mészégető gazda azért kapja a rőzsét, a »tövisket«, mert kitisztíttatja az erdőt. A Bükk-fennsíkon az Erdőgazdasági N. V. védkerület vezetője jelöli ki a tisztításra szoruló területet, és az erdészek felügyeletével szállítják el a fát. Ezért sem fizetnek, itt különben ma már a mészégetők nem egyes tőkések, hanem a nemzeti vállalat munkásai. Felszabadulás előtt az uradalmi erdőkben »szabad fával« tüzeltek: Kemenceszámra fizették a fát függetlenül attól, hogy több vagy kevesebb fát használtak-e el. Mindig olyan fát kaptak az uradalomtól, amelyet kieső fekvése miatt az uradalom nem tudott elszállítani, vagy amelyet egyéb okok miatt nem lehetett értékesíteni. Így pl. ölfavágás után a tuskót a mészégetők, a fa koronáját a szénégetők vették meg. A kitermelés mindig a mészégetők gondja (tuskók kiszedése a földből).

B) Fanemek

Tüzelésre minden fafajta alkalmas. A leghasználatosabbak: a bükkfa, cserfa, tölgyfa, gyertyánfa, fenyő, galagonya, somfa, nyárfa, »meg minden fajta«. Puhafából több szükséges egy kemencéhez, mert a keményfa erősebb tüzet ad. A »nyers bükkfától a legtisztább, a legfehérebb a mész«, de a fenyő is »szépet ad«, meg a nyárfa. A cserfától, tölgyfától barna lesz a mész, »nem lesz olyan tiszta«.

Minden fafajtnál a fa vastagságának, milyenségének meghatározására a választékok megjelölésére, a következő kifejezések vannak: A) 5 cm-en felüli vastagságnál 1. a nagy fatuskóra: *csikófa* (Felsőtárkány), *böhönc* (Cserépfalu, csesznye böhönc: nagy fatuskó), *röng* (Uppony). 2. szálfára: *sülésfa* (Felsőtárkány: vastag, kiszáradt, legallyazott fa), *dorong* (Bélápátfalva: 10–12 cm vastag fa), *reve* (Bélápátfalva: »el van revésedve«, el van korhadva), *omlásfa* (Felsőtárkány: száraz, kidőlt fa), *róhonc fa* (Bélápátfalva: hatalmas, két három öl vastag élőfa). B) 5 cm-en aluli vastagságnál: *csikaógally* (Bélápát-

⁵⁶ V. ö.: Torday E.: i. m. 25.

falva, Felsőtárkány : »ölfavágáskor, ha olyan tőke van, amit nem tudunk elhasítani, körörajuk galyval, hogy egy méteres legyen«, *surja* (Bélapátfalva), *sarj*, *sarjverés* (Felsőtárkány : a tuskósarjak fejlődése érdekében kivágott fa), *rőzse* (Bélapátfalva, Felsőtárkány : hosszú gally, amely a »vágásba kimarad«, mert vékony és az erdőn »rakatokba rakják«; Cserépfalu : »az ölfának, akit kivágnak a farkaik, a koronája), *esőlék* (Felsőtárkány : az ölfától elmaradt, rövidebb gallyak), *rigy* (Cserépfalu : a fa törzséből kinövő ág, karvastagságútól ujjnyivastagságig), *cégally* (Bélapátfalva : a fáról lehullott, száraz, kéreg nélküli gally), *harasztos fa* (Felsőtárkány : vékony fa, amit tisztításkor a csemete közül szednek ki).

A letisztított sarjért nem kell fizetni, ez a munka az erdőtisztítás fejében ingyen van. A *rakatért* már fizetni kell. Egy rakat : egy kocsira való fa. Két rakat ára 76 Ft, de a mészégető mázsánként még 5 Ft fuvardíjat fizet ezen kívül. A sarj, meg a gyökértuskó mázsánként 10 Ft-ba kerül a napszámmal és a fuvarral együtt.

C) Favágás

A fát általában maguk a mészégetők termelik ki. Csak Felsőtárkányon foglalkoznak vele a speciálisan ezt a munkát végző *faszedők*. A faszedő munkája kivágni a fát, összehordani és segíteni a fuvarosnak a rakodásnál. Vannak, akik 25 forintért napszámba dolgoznak, vannak, akik kocsiszámra szednek (egy kocsi után 25 forint : egy, esetleg két kocsit teljesíthetnek naponta) és vannak, akik mázsaszámra termelnek. A faszedők gyökértuskó után mázsánként 6 forintot kapnak, mert ezt ásni is kell. Rőzse után mázsánként 2,50 forintot keresnek.

Általában a vastag fát fűrészszel, a fiatalabbat fejszével vágják. A fűrész Bélapátfalván 75—80 éve jött használatba. Azelőtt a legnagyobb fákat is fejszével vágták. Volt nagyfejsze és kisfejsze. Répáshutai adat van arról, hogy minden baltának két nyele volt : egy 1 méteres, meg egy négysukkos. A gyökértuskót ki kell ásni a földből, majd fajszével, fa- és vasékekkel, meg »fabankóval« hasítanak le belőle annyit, hogy beférjen a kemence száján. Upponyban lyukat fúrnak bele és dinamittal robbantják szét a gyökértuskót. — A Bükkfennsíkon az ökörrel vontatott hatalmas szálfákat keresztfűrészszel vágják szét a kemence mellett. Mikor fűrészelik, egy dorongot szúrnak alá, hogy »könnyebben járjon a fűrész, ne szoruljon«. Ugyanezért a fűrésznyomba faéket is szoktak verni. A vastag szálfákat két és félméteres darabokra fűrészelik, a legvastagabbakat kettőbe, esetleg négybe is elhasítják baltával, fa- és vasékekkel.

D) A fa szállítása

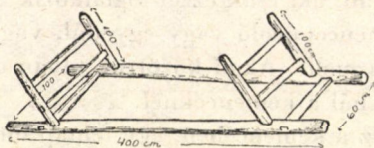
A gyűjtés idején a mészégetők a fát az egész Bükkhegységben szekérrel szállították. Bélapátfalván fahordásra 9 sukkos szekeret használnak (a méret a szekér oldalára vonatkozik). Leginkább ökröskocsival hordják a fát, mert

a legnagyobb része hosszú, leveles gally, és ez elszakítaná a hámot. A tuskót csak felrakják a szekérre, de a leveles gallyat két láncsal kötik le.

A Bükkfennsíkon a répáshutaiak a nagy kidőlt fákat először tövüknél vágják el, majd legallyazzák és a koci elejére »lánc után akasztják«. Máskor belevernek a fa végébe egy vaséket és arra kötik a láncot, vagy csak egyszerűen a fa végére hurkolják. Később a gallyat kocsival hordják el.

A század elején általános volt, de Bélapátfalván és Répáshután csak a közelmúltban maradt el a szánkó. A szánkóval éppúgy, mint a csúszóval nemcsak követ, hanem fát is hordtak, közelítették. Bélapátfalvi adat szerint a fahordásra szánt csúszót két »rakoncával« látták el. (15. ábra.)⁵⁷

A mészégető — ha igája van — maga fuvarozza a fát, de ha nincs, kénytelen fuvarost, »fahordót« fogadni. Felsőtárkányon a gallyat »közelhelyről« 30 forintért hozzák be. Száraz fát kb. 36 km-nyi távolságról mázsánként 5

15. ábra. A fa szállítására használt csúszó rekonstruált rajza (Répáshuta)

forintért, gyökértuskót mázsánként 3—3,50 forintért szállítanak. A nagyobb kemencékhez 30—50 méter fa szükséges. Ha esik, ha nagy szél van, ha korhadt a fa: több kell belőle.

E) Kísérletek a kőszénrel való tüzelésre

Felsőtárkányon, Bélapátfalván, Cserépfalun, Upponyban és Egerben egyrészt a nagy fahiány következtében, másrészt az élénk kereslet kielégítése érdekében kőszénrel is megpróbálkoztak. A kőszénhez át kellett építeni a gödröt és a tüzelőt vasrostllyal kellett ellátni, de az új módszer nem vált be. »Nem jól vitte ki, sok követ hagyott benne, és panaszkodtak a városban, hogy »kásás« a mész, nem olyan, mint akit fával égettek« (Eger). El is hagyták mindenütt. Akkor (1940—42) tértek át a gallyfával való tüzelésre.

5. A kemence tisztítása

A) A hagyományos módszer

Begyújtás előtt a mészégetők mindig kitisztítják a kemencét. Az előző kemencében kiégetett mész szedése után bennemaradt mészport és a tűz után maradt hamut, faszenet, »perket« eltávolítják. Kapával, vagy vaslapáttal kosarakba rakják és a kemence száján kiadva egy ember az egészet egy rakásba

⁵⁷ Mind a kettőre ld.: kőszállítás.

hordja. Ennek a rakásnak a neve általában »haldán«, »haldány«, Cserépfalun »csomó«, Upponyban »szénhely«. A faszénből — ha egyáltalán marad a tüzelő alján, — a nagyobb darabokat kiválogatják és érte jön a falusi kovács. Hoz érte vagy 2 liter bort, vagy ellenszolgáltatásként leginkább a szerszámokat javítja, élezi, esetleg újat is csinál. Bükkszentkereszten a kemence fenekén maradt mészport ingyen adják a falubelieknek, azok építkezésnél kő közé használják. »Jobban tartja a falat, mint a föld.« Bélapátfalván egy esetben 8 liter bort adott a vevő két vagy három kocsi mészporért.

B) *A differenciálódott módszer*

Felsőtárkányon a kemence tisztítása önálló részmunkává fejlődött. Ezt a munkát itt már nem a mészégető látja el, hanem a »kemencepucolók«, akik más faluból ideszármazott munkásokból és cigányokból verbuválódnak. A 3—4 kemencepucoló között van, aki csak ezzel foglalkozik és van, aki alkalmanként szegődik csak el. A kemencepucoló vagy egyedül, vagy a feleségével dolgozik, esetleg társat vesz maga mellé. Akad közöttük olyan otthontalan agglégény is, aki tavasztól ősziig kint hál a kemencéknél.

Ha elhamvad a tűz a kemencében, egy félnap elteltével lefojtják: száraz földet hánynak a parázsra — mert a nedves földből kicsapódó pára megcsapná, gyengítené a meszet — azután bemennek és szétlapátolják. A szén még sokáig ég a föld alatt, még jónéhány nap múlva is meleg, tüzes. A leföldelés a mészégetők dolga. Ha kiszedték a meszet a kemencéből, még a következő rakás előtt a kemencetisztító kiszedi a mészport, a kő salakját és furikkal vagy teknővel (rossz mosóteknő, amelyet istrágon húznak) (XLIII. t. 1.) elszállítja a haldányba, felfrissíti a földet és újra lefojtja. Ez az egyebütt ismeretlen gondos lefojtás — mint látni fogjuk — a később kiszedhető faszén minősége és mennyisége érdekében történik. Ezek után a kemencetisztító addig vár, míg a kemence rakásában elérkeznek a szája megépítéséig. Ettől kezdve addig tisztogathat, míg »be nincs abroncsolva«. Most kezdi meg tulajdonképp a kemence tisztítását. Ha a munka sürgős, kora hajnalban kell kezdenie, ha nem — nappal is ráér. Tisztítás közben ugyanis olyan por van, hogy a mészégetők ez alatt nem hajlandók rakni. Ezért a kemencetisztító nappal legtöbbször ebédidő alatt dolgozik.

Először felszedi a meleg földet lapáttal, kirakja a kemence száján és vagy maga, vagy társa kosárral a haldányba hordja. A földréteg alatt lefojtott faszén lapáttal kihányja a kemence szájára elé, és vagy mindjárt kitermeli vagy a haldányhoz furikozza, vagy teknővel elhordja és ott válogatja szét. A nagyobb darabokat, a kisebb darabokat és a szénport külön-külön válogatja, esetleg megrostálja. Az első kettő zsákba kerül és ezt furikon vagy »szekerkón«⁵⁸ hazaszállítja.

A kemencéből kiszedett mész- és szénpor a tisztítóé. A mészpor javát — amelyben nincs sem kő, sem salak — külön önti, abból 20—30 forintért ad el

⁵⁸ Kis, kétkerekű, négy deszkaoldallal ellátott és kézzel húzott kocsi (XLIII. t. 2.).

egy kocsiival. A többbit a haldányba hordja, ebből mindenki annyit rostálhat és vihet, amennyit akar. Mész- és szénport vegyesen építkezésekhez szoktak vinni, ezzel töltik fel a padozat alatti részt, mert ezt az anyagot a »féreg nem állja«. A faszén ugyancsak értékesíthető. A nagyobb darabokat télen szekerkón (XLIII. t. 2.), vagy a hátán zsákban viszi be Egerbe, és vasalószénnek adja el. »Ahol ismerik, nagyon szeretik ezt a szenet, mert jobb, mint az úgy égetett faszén: semmi gáza sincs.« A kisebb darabokat mindjárt tudja értékesíteni: a falusi kovácsnak adja el. 8—12 zsák szén is kijön a kemencéből, a szép darabos szénnek zsákját 15 forintért, az apróbbat 5 forintért adja el. A megmaradt szénpor a haldányba kerül. Még erre is akad vevő, mert a szőlősgazdák az oltványt oltáskor szénporba rakják.

Egy kemence kitisztítását 30—40 forintért vállalják.

6. A begyújtás

A munkamenet eddig tárgyalt részletei tetszőleges idő alatt, bármilyen munkatempóval is elvégezhetők. A most következő munkafázisok azonban »kritikus mozzanatok«, vagyis »a munkafolyamat természete által meghatározott olyan időszakok, amelyek alatt bizonyos munkát el kell végezni«.⁵⁹ A tüzelésnek — a kő minősége és a kemence nagysága szerint — mindenütt megvan a maga pontosan meghatározott ideje, ha pedig a kemence kiégett, a lehető legrövidebb időn belül száraz helyre kell vinni a meszet, értékesíteni kell, el kell szállítani. Emiatt az égetés gazdasági részének intézője, a gazda, csak akkor gyújtat be a kemencébe, ha már az egész várható mézsmennyiség, vagy legalábbis nagyrésze el van adva. Ennek részleteiről, alább, az értékesítéssel kapcsolatban adunk tájékoztatást. Itt csak annyit, hogy ha a gazda elszámította magát és nem jöttek a mészért, a mészégetők alaposan ellátták a baját.

A) Egyszerű begyújtás

Bélapátfalván a munka vezetője, a mester gyújtja be a kemencét. Bebujik a kemence száján és két egyenes, legallyazott fát párhuzamosan keresztbefektet a tüzelő alján úgy, hogy alatta üreg maradjon. A fák vége a kemence szája alatt és a tüzelő hátsó részén nyugszik. Erre a két hasábfára felrak 1—1,5 méter fát, alája száraz levelet, fűvet tesz és gyufával meggyújtja. — Cserépfaluban »kajitkára« teszik a fát és itt is, mint előbb, szalmával, szénával, vagy száraz harasztal teszik a tüzet. Upponyban ugyanannyi fából, mint Bélapátfalván a tüzelőben »milét«⁶⁰ raknak és szalmát, vagy száraz borókát tesznek alája, majd egy szál gyufával és papírral gyújtják meg.

⁵⁹ Marx K.: A tőke. I. Budapest 1948. 354.

⁶⁰ A Bükk-hegységben a szénégető boksát általában »milét«-nek nevezik. A mészégetésnél ez nyilván a szénégetésből átvett műszó.

Bélapátfalván még az 1930-as években is az, aki kijött a kemencéből »keresztet hányt rá« és azt mondta: »Égessen meg a tűz, vigyen el a szekér, adjon pénzt az úr!« Répáshután, »mikor begyújták a kemencét, meg szokták neki mondani: égjél meg!«

B) Tűzgyújtási módok

Nem szükséges külön hangsúlyoznunk a tűzgerjesztés szerepének fontosságát a mészégetésben, de ennek tulajdonítható, hogy a hagyományban még él a tűzgyújtásnak néhány kezdetleges módja. Ma három kivétellel mindenütt gyufával gyújtják meg a tüzet. A kivételek a következők: 1. Felsőtárkányon a kemencetisztító legtöbbször parazsat hagy a tüzelő közepén, és begyújtáskor erre száraz gallyat szórnak. 2. A Bükkfensíkon ma is és a múltban is, ha a kemencék közel vannak egymáshoz, és látják, hogy valahol füstöl, odamennek tüzéért. 3. A gyűjtés idején a Bükkfennsíkon dolgozó répáshutai szénégetők »kristályüveget« (nagyító) tartottak a napra, és taplót gyújtottak meg vele.

A gyufa elterjedése előtt (kb. 1890) acél, kő és tapló volt a tűzszerszám. A kövek közül a »békasó kő«⁶¹ alkalmas erre, taplóból a bükkfa tapló meg a subatapló. Van, aki azt állítja, hogy a subatapló nem volt jó, mert bűdös. A legjobb taplónak tartják a 100—150 éves hatalmas fatörzsekben levő »vak gancs«-ot. Mikor ezeket a nagy szálfákat széthasították, mert nem fértek be a kemence száján, karvastagságú vak gancs dőlt ki belőlük. Ezt nem kellett kifőzni, csak feltették a gunyhó szelemenére, egy éjjel száradt, és már égett is. A taplót acéllal, kovával, vagy békasó kővel csiholták, a fáról szedett, megszárított mohát a szikrához tartották és megcsóválták. A dörzsöléssel való tűzgyújtás emléke is él még. Fenyőfát és mogyorófát (Bélapátfalva) vagy hársfát (Répáshuta) dörzsöltek össze. »Az volt a jó, ha az a fa, amihez dörzsölték a másikat, nehezebb volt. Egy tőkére ráültek, maguk alá tették az egyik fát, a másikat meg kétkézzel fogva addig dörzsölték, míg tüzet nem kapott.« (Mező Hendrik János, 66 éves, Bélapátfalva). Balogh István 89 éves mészégető (u. o.) 40 éves korában dörzsöléssel — éppen nem volt tűzszerszámjuk — még maga is gyújtott tüzet. »Tovább tartott két órátul is« — mondja. Végül Bélapátfalváról még egy módja ismeretes a tűzgyújtásnak. Egy almanagyságú mészdarabra vizet öntöttek, »de nem annyit, hogy szétfolyjon« és a rárakott száraz haraszt tüzet fogott.

C) Kettős begyújtás

Felsőtárkányon a kő pattogós természete a begyújtás megkettőzését idézte elő. Mint korábban már említettük, a pattogós kő egyes esetekben beomlasztja, felrobbantja a kemencét, de ha ez nem is történik meg, nagyon sok apró meszet ad (az értékesítésnél hibapont), bár ez a mész erősebb, mint a másik.

⁶¹ Vízfolyásban símára kopott, szilikátos kavics.

Ha pattogós kőből raknak, kétséges, hogy sikerül-e kiégetni a kemencét. Az 1930-as évek elején egyszer fahiány miatt abba kellett hagyni a tüzelést és mikor másodszor begyújtottak, észrevették, hogy már nem pattog a kő. Így jöttek rá, hogy egy kocsi fával »előgyújtást kell neki adni, mert így megedződik a kő«. A felfedezést, minthogy biztonságosabbá és eredményesebbé tette az égetést, természetesen rövid idő alatt az egész falu minden mészégetője hasznosította. Ha az Estrángomi bányából hozott kövekkel rakják a kemencét, minden esetben előgyújtást alkalmaznak. Ilyenkor a begyújtáshoz csak a kemence elejét tapasztják be, sokszor még a boglya teteje sincs felrakva. Egy napig tüzelik, akkor eloltják a tüzet — egy óra alatt kialszik — és csak akkor lángosolják (tapasztják) be, mert így hamarabb kihűl a kemence. 12 órán keresztül hagyják hűlni és újra begyújtanak.

7. Tüzelés

A) Amíg a kemence tűzbejön

Begyújtás után az első éjtszaka csak nagyfával tüzelnek, különösen ha új a gödör. Este megrakják és reggelig »rá sem néznek«. Azért kell először nagygyal tüzelni, mert az első nap alatt »hicbe kell hozni a kemencét«, el kell érni a kellő hőfokot. A kis fának sok a parazsa, viszont ha erősen fűtenek, hirtelen tüzesedik meg a kő és szétesúszik: beszakad a kemence. A mészakőnek az a tulajdonsága, hogy ha felhevítik, csúsznak a kövek egymáson. Az is előfordulhat, hogy »feltelik a tüzelő« és szemvonóval (Bélapátfalva) kell a paraszat kihúzni. Ha nagy tüzet tesznek a szájába, hamarabb »hicbe jön«, nem kap olyan nagy huzatot.⁶² Ezért kénytelenségből gallyfával is kezdik, de nem sűrűn, mert hamar feltelik a tüzelő. Ha a kemence tűzben van, »a teteje úgy lángol, mint a gyertyavilág«. A bogács, a lángos között jön ki a láng; kakasol a kemence (Bélapátfalva, Felsőtárkány, Répáshuta) és vérpirosak benne a kövek. Ha nem kakasolna, a bogács alatti kő nem égne ki. Ha gallyfával tüzelnek, jobban kakasol a kemence. Mikor tűzben van a kemence, a tűz nem szaporodik benne, de erősen ég és azért, hogy a hőfokot állandóan tartsa, »magasabbra kell venni a száját«. Evégből vagy követ, vagy ha nagyfával tüzelnek, egy nagy tőkét tesznek a szájába. Ha elégett, belökik a tűzbe és újat tesznek. Ez arra jó, hogy »ne jöjjön ki a hő, meg azért is, hogy kevesebb levegő menjen be«. Ha enged a hő a kalóriából és kihűl a kő: »elbocsájtja a meszet« és a már kiégett mészréteg leválik, belehull a tűzbe.

B) A helyes tüzelési mód

A mészégetők szerint az égetésben a tüzelés kívánja a legtöbb tudást és tapasztalatot. A tüzelőnek meg kell látni, hogy a kemence »hova kívánja a fát«. Mindig oda kell vetni a fát, ahol »barnul a kő«, mert ott kívánja. Ha

⁶² Bükkszentkeresztben viszont a kemencét hátul, a szájával szemben, csak akkor földelik le, ha már tűzbe jött.

viszont nem kívánja, nem szabad rátenni. »Ha nagyon gyúrja, feltelik a tűz, az se jó. A tüzet mindig nevelni kell. Erősítse, aztán ha hicbe van, akkor hányja bele. Ha túltüzel, befulladásztja a kemencét, hogy még úgy se ég.« (Barta Zsiros Sándor, 48 éves, bélapátfalvi mészégető). A tűzbe vetett fát egy 2,5—3 méteres ruddal — neve általában pizskafa, Bükkzentkereszten : *drug*, Répás-hután : *stik* — igazgatják oda, ahová kell.

C) Tüzelés gallyfával

A tüzelőanyag tárgyalásánál már egyszer szóba került az, hogy ma a legtöbb helyen gallyfával tüzelnek. A gallyfából két kézzel megfognak egy rakást és amennyire lehet, betömködik a kemence száján, majd egy ágasfával — neve általában *tasztó* vagy *tolófa*, Bükkzentkereszten : *paroška*, Répás-hután : *soška* — betolják a végét, ami a kemence szájánál rendszerint megakad. Gallyfával nem lehet állandóan tüzelni, mert sok a parazsa és ha feltelik a legalsó mészkössorig, nem ég jól a tűz. Ha pedig ezen felül még 40—50 cm-re is feltelik, »vége a kemencének«. Még azzal meg lehet menteni, ha »szemvonóval« kihúzzák a tüzet. Ha esőt kapnak, »bedöglenek a gallyak«, mert a levelek megáznak, nem égnék. Egy 120—150 mázsás kemencéhez esőben 45 kocsi gally kell és egy nappal tovább tart a tüzelés. A gallyal való tüzelésnél az is előfordul, hogy a nagy láng miatt megtüzesedik a kemence szája előtt a föld, a lehullott levelek tüzet fognak, és vízzel kell a »piacot« leönteni.

D) Tüzelés hasábfával, a tüzelés szerszámai

Ha nagyfával, vagyis hasábfával tüzelnek, a kisebbeket kétkézre fogva odaviszik a kemence szájához, és kézzel bevetik a tűzbe. A vastagabb, már korábban 2,5 méternyi hosszúságra vágott tőkét viszont nem pusztán kézierővel hajítják a kemencébe. A legegyszerűbben úgy oldják meg a kérdést, hogy 1 méterrel a kemence szája előtt keresztbe tesznek egy 40—50 cm hosszúságú, 20—25 cm vastag fahasábot, ráteszik a tőke elülső végét, a hátsót pedig kézzel megfogva, a hasábon odagurítják a kemence szájához és belökkik a tőkét a tűzbe. Ez a forma Upponyban és Egerben használatos. A hasáb neve mind a két helyen »görgő«. Upponyban »pizskafával« is segítenek a fát belökní. Míg Upponyban és Egerben kizárólag ez a forma ismeretes, addig Bükkzentkereszten a nagyobb-részt használatos másik, ezután tárgyalandó forma mellett ez is előfordul. Itt a henger neve »valek«, magyarul görgő.

A többi mészégető helyen a görgővel együtt még egy fűtőeszköz is használatos. Alaptípusnak a bélapátfalvit véve, először ezt írjuk le részletesen, a következőkben pedig csak a különböző helyeken megfigyelt eltéréseket soroljuk fel.

Bélapátfalván két hosszú, 2—4 méteres dorongot, 2—3 keresztfával összefognak úgy hogy az egyik vége kényelmesen beférjen a kemence száján, a másik vége közé pedig egy ember be tudjon állni. Ennek az eszköznek a neve : »koresolya«. Az összefogás úgy történik, hogy a koresolya két rúdja lyukakat fúrnak, a keresztfákat azokba dugják, majd kalapáccsal az

egészet összeütik, a keresztfák kiálló végét fejszével a közepén kettéhasítják, ebbe éket ütnek, és a rúd szélénél lefűrészelik. A henger neve Bélapátfalván: »marci«. Hosszát a kemenceszáj két alsó kövének távolságához mérik. Tüzeléskor a marcit a kemence szája elé teszik, merőlegesen ráfektetik a korcsolya keskenyebb végét, majd a földön fekvő szélesebb végére a tőkét keresztbe fektetik és végig gurítják a korcsolyán. A másik végén elfordítják, hogy a korcsolya hosszában feküdjék. Azután eligazítják, és a korcsolya két végét — amely símára le van faragva és amely közé még 20—30 évvel ezelőtt nem állhatott más, csak a »majszer« — egy ember kézbe fogja, felemeli és a fát a korcsolya végén és a marcin gurítva betaszítja a tűzbe. Végül a fát »lerázza« a korcsolyáról. Ha nehéz, egy ember ágasfával segít neki a fát belökni a tűzbe. Ha könnyebb a fa, ketten is meg tudják fogni és egyenesen a korcsolya marcin fekvő végére helyezik és egyikük betolja a tűzbe. Minden fűtés után a korcsolya végét vízzel le szokták locsolni, mert füstöl, vagy éppen lánggal is ég. A korcsolyát legjobb nyers gyertyánfából készíteni, de ha nincs: bükkből, juharból, tölgyből is jó. A gyertyán a legerősebb, sima felületű és és a legkevésbé gyúlékony.

Répáshután a henger neve *görgő*, a korcsolyáé *šrota*. A *šrota* részei: két »szárny« és 2—3 »szög«, amelyek »be vannak ékelve«. A gyújtónek egyedül itt volt alkalma megfigyelni a *šrota* javítását. Ha a sok használatban megszenesedett a vége, könnyen letörik. Ilyenkor a két szárny ütszükségét lefűrészelik, a szögeket hasonlóképpen, és kalapáccsal kiverik a lyukakból. Ha szűkséges, új lyukakat fúrnak azért, hogy a keskenyebb vége megfelelő széles legyen, új szögeket faragnak, és ékeléssel az egészet újra összeállítják (XLIII. t. 3.).

Bükkszentkereszt. A két szerszám neve azonos az előbbivel: *šrota* és *görgő*, az utóbbi helyett azonban inkább *valek*-ot mondanak. Kisebb fa tűzrakásához egy ember is elég, de a nagyobbakhoz 3—4 is szükséges. Egy ember a *görgőt* igazítja, egy másik piszkafával lefordítja a fát a *šrotáról*, egy ember a *šrota* szélesebbik végét fogja és egy negyedik ember állandóan vizezi a tüzes végét, hogy ne égjen el a *šrota*.

Cserépfaluban a henger neve *marci*, a másik szerszámé *šlóta*. A *šlótának* két rúdja és két *foga* volt. 40—50 éve már nem használják, a *šlótát* ma két különálló rúddal helyettesítik.

Felsőtárkányon a bélapátfalvi forma használatos. A korcsolya részei: kisvégi, nagyvégi, 3 keresztfa és a fogója. A fa belökéséhez taszítót használnak.

16. ábra.

A tüzelés szerszámainak neve és elterjedése.

Uppony

A
görgő

Bélapátfalva

A + B

marci + korcsolya

Répáshuta

A + B

görgő + šrota

Bükkszentkereszt

A

valek

A + B

valek + šrota

Felsőtárkány

A + B

marci + korcsolya

Cserépfalu

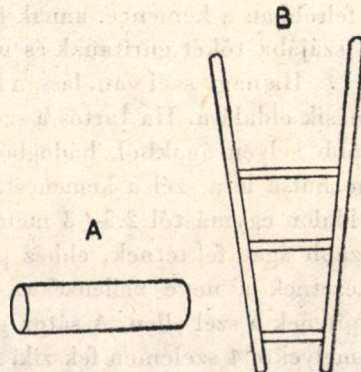
A + B

marci + šlóta

Eger

A

görgő

A dőlt betűvel szedettek az általánosan használt formát jelzik.

E) Rendellenességek a tüzelés alatt

Bármennyire is érti a mester a rakást, arra mindig számíthat az ember, hogy tüzelés közben valami rogyás vagy szakadás támad. Ha új a gödör, meg-
hasadhat egy futrakó és tüzelés közben be kell tapasztani. Ha már sokszor
égettek a gödörben, a kemencébe rakott kő feszítőereje kinyomhatja a kemence
elülső oldalát, és leszakad a fél boglya. Ha nagyfával tüzelnek és hosszúra
vágják, kilökheti a fa a kemence száját. De ha rosszul rakták a száját, akkor
is »kirúghatja magát a szorító«, vagyis kiesik a legfelső szájkő, vagy szétszakad-
hat valamelyik szájkő és téglából kell helyette újat csinálni. Az is előfordul,
hogy a szája felett leesik egy-két mellékkő, és utána egy-két kocsi mennyiségű
tüzes kő a boglyából. Ezen úgy segítenek, hogy eldobálják a tüzes köveket,
új követ hordanak és beépítik a kemencébe. Az előgyújtás felfedezése előtt
Felsőtárkányon gyakran leszakadt a pattogós kőből rakott kemence. Ilyenkor
ki hagyták aludni a tüzet, bementek a még meleg kemencébe és a leszakadt
rész helyét újra rakták. Aki bement, az életét kockáztatta, mert könnyen le-
szakadhatott volna az egész boltozat. Egy konkrét esetben egy órai ilyen
munkáért dupla napszámot és 15 liter bort kapott a mester a gazdától.

Rendszerint a pattogós kő okozza, hogy »kitakaródzik« a kemence, azaz
leesik róla egy-két lángos. Ezen úgy segítenek, hogy a hiányzó lángosok helyett
újat csinálnak, és a kitakaródzott részt újratapasztják. Ha nincs elég húzása
a kemencének és »lefeketedik benne a fa«, egy kis helyen ki kell bontani a föld-
töltést: így a kő között is szelel, nagyobb húzása lesz, jobban fog égni. A tel-
jesen körültapasztott boglyán az utolsó nap rendszerint ki kell szűrni a tapaszt,
mert már nem ég jól a kemence.

Tüzelés alatt a kemence egyik legnagyobb veszedelem a záporosó. Ha
zivatar készül, a kemence hátánál és oldalánál árkot ásnak, hogy elvezesse
a vizet mellette, ne a kemencébe folyják a víz. Ha kívülről hull eső az égő ke-
mencére, akármilyen nagy zápor, akkor sem árt. Ha azonban bejut a száján,
»felrobban a kemence, annak hiri se, csak a helye marad«. Ennek megelőzésére
a szájába tőkét gurítanak és mézporral vegyes földdel betapasztják a száját.

Ha nagy szél van, lassan kell tüzelni, mert a szél átnyomja a hőt a kemence
másik oldalára. Ha tartós a szél, esetleg 12 órával tovább tart a tüzelés. A leg-
több helyen ágakból, bádogból, vagy deszkából ideiglenes falat húznak, hogy
ne hűtse le a szél a kemencét. Belsőfalván a kemence partjára a szél felőli
oldalon egymástól 2,5—3 méternyi távolságra levernek két ágasfát, arra hosz-
szabb ágat fektetnek, ehhez pedig lombos gallyakat állítanak. Ennek a szer-
kezetnek a neve »ellenzék«. Cserépfalun az egész sapkát körülfogó sátor⁶³
építenek a szél ellen. A sátor szerkezeti elemei: 5 drb földbe ázott 2 ágú fa,
amelyekre 4 szelemen fekszik. A szelemenekre 50—150 cm távolságból rudak
támaszkodnak, a rudak köze leveles fűzfa gallyal van kitöltve. A szél

⁶³ Ld. XLIII. t. 4.

irányának megfelelően a sátorra gyékényt is terítenek, amit 4—5 ráfektetett ruddal tartanak meg. Esőben a mészégető — ha egyéb sürgős dolga nincs — a sátor alá huzódik. Kunyhó híján éjszakai menedéknek is használatos. Felsőtárkányon, Upponyban és Egerben deszkát szegelnek össze, esetleg bádoglemezekkel is beborítják és ágasfákkal támasztják ki a boglya mellett. Egerben négyet is fel szoktak állítani, mert sík helyen vannak a kemencék. Répáshután kocsideszkából vagy két karóra kihúzott ponyvából, esetleg zöld gallyakból állítanak szélfogót.

F) A kiégés jelei

Tüzelés alatt a kemencét a tetején és az oldalán hagyja el a füst. Felsőtárkányon azt tanítja a tapasztalat erről a füstről, hogy ha »leszállott, elterül a földön: megváltozik az idő, eső lesz«. Amíg sötétbarna, fekete, füstös lángja van a kemencének, sok benne a kő. Azután fehér füst jön belőle. Ha jön is még fekete, csak kevés, a »futra« mellett. Csak a tölgyfa füstje marad fekete mindaddig, míg ki nem ég a kemence; azután az is fehéren füstöl. Mikor már kékes a lángja, hamarosan kiég. Különösen utolsó éjjel mindig így lángol. Először a kemence eleje, majd a bolthajtás ég ki, az alja legutoljára.

Ha belenéz az ember a kemencébe, a kőről megláthatja, hogy kiégett-e már vagy még nem. »Mikor a zimánc, a kő mocsokja kijön a kőből, akkor már ki van égve«. Ha kiégett, a legnagyobb darabba is bele lehet látni. De nemcsak erről, hanem a kövek színéről is meg lehet állapítani, hogy kiégtek-e már. A répáshutaiak azt tartják, hogy ilyenkor a kövek fehéren izzanak. Felsőtárkányon azt tartják a kiégés egyik jelének, hogy a kő »fehér galárist játszik« a tapasztás mellett. Bélapátfalván azt mondják, hogy mikor a kemence kezd kiégni, a boglya teteje »zöld galárisos« lesz a lángosok között. Tüzelés alatt először piros-fekete lesz, azután sárga és végül zöld. Az upponyiak megfigyelése szerint »ha tiszta arany színűvé válik a mész kő« és nem lehet benne lyukat látni, tehát a kövek összeforrottak, akkor »jól van«.

A lángossal vagy bogáccsal tapasztott kemencénél a kiégés legbiztosabb jele a »szalajka« (sal alcalicus?). Míg nincs kiégve, »kitisztulva« a kő, vöröses színű, »véres« a lángos. Tüzelés közben azonban a lángos megfehéredik és a szélén fehér, »penészforma gyöngyöt izzad ki«, és ez a szalajka. »A szalajka, a zimánc úgy körülakódik a lángoson, mint a dér« (Felsőtárkány). Ha minden lángos körül megjelenik a szalajka, akkor kiégett a kemence. A szalajkát hűvölés után, mikor szedik a meszet, papírba gyűjtik, összetörik, és ha hályog van a ló vagy az ökör szemén, papírtölcserrel befújják (Répáshuta, Cserépfalu, Szilvásvár). Répáshután a szalajkát szappan helyett mosdásra is használják.

G) A tüzelés tartama

A tüzelés általában három nap, három éjszaka, összesen 72 órát vesz igénybe. Nagy kemencénél, új gödörben, nagy szélben stb. tovább tart a tüzelés.

Ha lehet, vasárnap nem tüzelnek, de ha a gyújtás úgy esik, akkor kénytelenek vele.

Egy ember magában képtelen végigtüzelni egy kemencét. Reggeltől estig elég kettőnek is tüzelni. Bükkszentkereszten tüzelésnél éjszaka három, nappal egy ember dolgozik, a legtöbb helyen éjjel is csak egy, esetleg kettő fűt. Bizony, tüzelésnél »elgyalázódik az ember«, állva elalszik. Ha pedig elalszik az ember, ez azt jelenti, hogy elalszik a kemence is, megfeketedik és egy nappal tovább kell tüzelni.

8. A kemence kihűtése és a mész kiszedése

A) A kemence kihűtése

Mikor megállapították, hogy kiégett a kemence, a szájába hatalmas gyökértuskót gurítanak, és arra egy-két kisebbet állítanak, hogy ezek addig is tartsák a meleget, míg ég a tűz. Ahogy a tűz fokozatosan kialszik a kemencében, úgy hűl ki a mész is. Ezt a folyamatot általában »hivelésnek« mondják. Hűlés alatt sugárzik belőle a hő, a kemence felett remeg az átforrosodott levegő.

Fél napi hűlés után Bükkszentkereszten, Cserépfaluban és Upponyban a boglya körül kapával kibontják a töltést, hogy elősegítsék a további kihűlést.⁶⁴ Upponyban hátul, a szájával szemben a felét, Bükkszentkereszten az egész feltöltést eltávolítják, csak az obloskát hagyják meg eső ellen. Cserépfaluban ugyanígy és a bogácsát is leszedik, de ha esőtől lehet félni, kapával 4—6 »ablakot« csinálnak a töltésen. Ha eső talál lenni, karókat állítanak a boglya köré és ezekre gyékényt fektetnek. Felsőtárkányon és Répáshután kibontják a kemence szája feletti részt. Felsőtárkányon kiszedik a támaszkövek közül a »dugacsokat«,⁶⁵ a lángosok egyrészét pedig lapáttal leszedik. Ha esik, a két szélfogót összehorítják a boglya felett, vagy gyékénynek sátrat csinálnak ágasfákból és szelemenekből. Ha a hivelő kemencére sok eső hull, »begyullad és felrobban«.

A kemence hivelése egy nap — egy éjjel (Cserépfalu), 12—24 óra (Uppony), egy nap — két éjjel (Bélapátfalva). A mésznek az a tulajdonsága, hogy ha kő marad benne, tehát nem ég jól ki a kemence, napokig meleg, nem lehet szedni. Ha tüzelés közben beszakad és nem tudják helyrehozni, 2—3 napig várni kell a szedéssel. Mikor már a kemence eleje kiégett, meg lehet fogni a meszet akkor is, ha még a háta lángol.

B) A mész kiszedése

A szedést azzal kezdik, hogy leszedik a tapaszt onnan, ahonnan a hivelés alatt nem vették le, a támaszköveket széjjelszórják, és szemvonóval meg lapáttal megtisztítják a kemence partját, hogy ami mész elhull, az se vesszen kárba. A szedést a tetején kezdik, és úgy haladnak lefelé. Kézzeel szedik a meszet, de

⁶⁴ A tűz földdel való lefojtását ld. a kemence tisztításánál.

⁶⁵ Rakás alatt a támaszkövek közötti hézagokat kavicsal dugják be.

ha a papkőhöz érnek, onnan már a boltozat »úgy össze van forrva«, hogy csá-kánnal vagy egy fadarabbal kell kifeszegetni. Ha nem égett jól ki a kemence : nincs összeforrva és éppúgy szétesik, mint a rakásnál. Azok, akik szedik a meszet, kosárba rakják, kiadják a kemence partján állóknak és azok pakolják a kocsira. Ha egy métert lehaladtak a szedéssel, lebontják a száját és a többbit már a száján keresztül adják ki (XLIV. t. 1.).

Bélapátfalván a szedésnél cigányasszonyok is szoktak segíteni. Általában hárman-négyen, de nagyünnepek előtt még jóval többen is, mert a munkáért meszet kapnak, s azt a közeli falvakban eladják. Egy hátikosár mész a járandó-ságuk, »meg amennyit hozzá tudnak szerezni«.

A szedés fáradsággal és sok bajjal jár. Tüzelés alatt a fa lehorzsolja a mészégető kezét, »leszedi a színt a bőrnek«, szedéskor pedig belepi a mészpor és »bevarasodik«. Előfordul az is, hogy a mészpor belemegy valakinek a szemébe és fájdalmasan csípi, könnyezik, semmit se lát. Ilyenkor a fájós szembe por-cukrot fujnak. A mészégetők szerint ha seb van valakinek a kezén és csípni kezd a mész, a szájában édeset érez. Mikor csípi, megtörölközni sem jó. Szedés után egyébként sohasem szabad vízzel mosdani, mert a víz megoltja a meszet és »a testit kieszi a mész, tiszta var lesz«. Még a megázott mészport sem viszi le a víz, bár ez már nem éget. A mosdás általában úgy történik, hogy szalonnát egész vékonyra szabdálnak, tenyérrel szétdörzsölik mint a szap-pant és bedörzsölik vele magukat. A zsírt valami durvaszövésű vászonnal — leginkább »surccal« — ledörzsölik magukról, és csak akkor mosdanak meg meleg vízben. A szalajkát összetörik és éppúgy lehet mosdáshoz hasz-nálni, mint a zsírt. — Azok a fuvarosok, akik először segítenek mészpakolás-nál, sokszor megjárják, mert nem tudják, hogy a meszet nem lehet egyszerűen vízzel lemosni.

A szedésnél használt szerszámok között — a már említett csákány mellett — különösebb figyelmet érdemel az u. n. »hankléder«⁶⁶ és a kosár (XLIV. t. 2.). A mész forrósága és csípős tulajdonsága ellen egyes helyeken valamiféle kézvédőt hasz-nálnak. Cserépfaluban rongyból kesztyűt csinálnak, Felsőtárkányon és Egerben pedig hanklédert : kívágnak egy téglalapalakú vászon-, gumi-, vagy bőrdarabot és vagy kihasítják a két kéz bedugására vagy madzaggal kötik a csuklóra. Felsőtárkányon kb. 25 éve kezdték használni, és ma már általános. Borsod-nádasdi és ózdi vasmunkások közvetítésével került a mészégetőkhöz : a vas-gyárban meleg vasnál, éles lemezeknél használják. A hankléder más falu mész-égetői előtt is ismeretes, különböző indokolással azonban mégsem használják. Bélapátfalván »kézelő« a neve, de »hiába huzza fel az ember, felül, ahol izzad a keze, kidörzsölik«. Használata ebben a faluban szórványos. Répáshután az a vélemény, hogy »szaporátlan azzal a munka«. Bükkszentkereszten és Upponyban sem használják. Ha kieszi valamelyik ujjukat a mész, bekötik ronggyal.

⁶⁶ A német Handleder (kézvédő bőr) szó átvétele.

A kosár, mint már említettük, nemcsak szedésnél, hanem kőhordásnál és tapasztásnál is használatos. Szedésnél 5—8 kosárra is szükség van, mert ha kiadják a megrakott kosarat a kemencéből, rögtön pakolják a másikat. Nem várhatnak arra, míg a pakolók az üreset visszahozzák. A kosarakat legtöbbször maguk a mészégetők állítják elő. Felsőtárkányon egy 80 év körül járó egykori mészégető látja el a helyi szükségletet. A Bükkfensíkon a tavasztól ősziig kint tanyázó szilvászváradai gulyás fonja a kosarakat a közelben égető répáshutaiaknak. A kosár anyaga egyes helyeken még ma is, de 15—20 évvel ezelőtt általánosan »juszalag« (iszalagbércse: *Clematis vitalba*), Upponyban fűzfa volt.

A növényi anyagból készült kosár nem elég tartós, »nem tart semeddig«, ezért Felsőtárkányon, Egerben és Upponyban átvette helyét a vas- vagy drótkosár. Bükk-szentkeresztben és Cserépfaluban mind a kettő használatos. Megfigyelésünk szerint kizárólag növényi anyagból készült kosarakat ma már csak Répáshután és Bélápátfalván használnak. A vásáros üzletekben készen kapható drótkosár nem alkalmas a mész szedésére, mert kihull belőle az apró mész. A valóságosan megfelelő kosár bádorpántokból készül, amiket eredetileg fűszeres üzletekben ládák lekötésére használtak. A kávéja igen vastag acél-drót, amit a kemencénél tüzesítenek meg s azután meghajlítanak. Felsőtárkányon ezt a kosarat készítője 20 forintért, illetve egy mázsza mészért adja.

C) Értékesítési módok

A mész pakolása és mérése az értékesítés, valamint a szállítás módjától függ. Mint már említettük, csak akkor gyűjtják be a kemencét, ha a mész jó-részének »helye van«. Ma az értékesítésnek inkább csak egy módja van: viszont-eladóknek, nemzeti vállalatoknak adják át a kitermelt mészmennyiség túlnyomó részét, keveset adnak el mészfuvarosoknak. A múltban azonban, sőt még a gyűjtés idején is, a következő módokon értékesítették a meszet: a) fogyasztók; és b) viszonteladók vették át. A viszonteladók között is 4 csoport volt megkülönböztethető: 1. kereskedők, újabban nemzeti vállalatok — vagontételben; 2. kőfák; 3. meszesek — kocsisámra; és 4. gyalogosan faluzó asszonyok kisebb tételben vették át a meszet. Az alábbi sorokban a mész értékesítésével csak annyiban kívánunk foglalkozni, amennyit az átvevőknek mészégetőkkel való kapcsolata előír. A meszeseknek és a faluzó asszonyoknak később külön fejezetet szentelünk.

A gyűjtés idején az upponyiak és a már kollektívában dolgozó répáshutaiak kivételével a vizsgált területen még valamennyi értékesítési mód érvényben volt. Upponyban a hagyomány szerint soha sem adtak el kis tételben, a mész nagyrészt az ózdi vasgyárnak szállították. Szekereseknek nem adtak el, legfeljebb olyanoknak adtak falura 5—10 mázsát, aki építeni akart. Ennek valószínűleg egyik oka az, hogy a környéken meszelésre nem szeretik az upponyi meszet. Elismerik róla, hogy erős, jól köti a falat, de meszelésre maguk az

upponyiak is apátfalvi meszet vesznek, mert az fehérebb.⁶⁷ — Répáshután ez a helyzet csak az 1949. évvel állott be. A felnémeti határban, a Berva völgyben égető felsőtárkányiak és egriek is csak vagontételekben szállítanak. Az egri mészégető telep a városban helyezi el termékét vállalkozóknál és kőműveseknél.

a) Fogyasztók. Akinek építkezéshez mészre van szüksége, maga keresi fel a mészégetőt. Felsőtárkányon végigjárja a kemencéket, tudakozódik, hogy ki a kemence gazdája, kapható-e mész és hogyan. Megalkuszik a gazdával és előleget ad. Ha a mészégető eladta a meszet valakinek, beleszúr a haldányba egy hosszú, leveles ágat, hogy megismerje a vevő, ha jön érte. A fogyasztóknak való eladás esetében a mészégetőnek semmi gondja a szállításra, a vevő maga viszi el az árut, legfeljebb a rakodásnál segít neki.

b) Vizsonteladók. Kereskedőknek és a legutóbbi esztendőben nemzeti vállalatoknak az eladás előzetes megrendelés alapján történt. A mészégető vagy újságban hirdette magát⁶⁸ és erre kapott írásbeli megrendelést vagy még korábban kiépített kapcsolatok alapján a kereskedők néhány vagon erejéig lekötötték a meszet. Az árut ilyen esetben a mészégető köteles a legközelebbi vasútállomásra szállítani. Ezt elintézi vagy maga a mészégető, vagy a saját költségére fuvarosokat fogad. A Bükkfensíkon égető répáshutaiak és korábban a bélapátfalviak fuvarosokat fogadtak, akik a szilvásváradai állomásra (lásd térkép, 286. l.) szállították a meszet. A Bükkfennsíkon dolinának vezet át az út és a jó erős kapaszkodókon csak úgy tudnak felmenni, ha 4—6 ökröt fognak össze. Ha vagontételekben szállítanak, »szabad rakodás van«, vagyis csak a vasútállomáson mérik le a meszet — különben a kemencénél mázsálnak.

A répáshutaiak 1949 előtt közvetítő, »sáfár« vagy »faktor«⁶⁹ útján adták el a meszet. Ezek a felsőtárkányi sáfárok vagy felmentek a kemencékhez meszet keresni, vagy a mészégetők mentek le kínálni. A mészégetők megmondták, hogy mikor lesz mész és előleget (1000—1500 Ft) kaptak rá. Ezért kötelesek voltak a meszet leszállítani a vagonhoz, ott a sáfár vagy kifizette a teljes összeget, vagy egy hét múlva adta meg az árát. Annyit mindenképp adott, hogy a fuvarosokat ki lehetett fizetni.

Bélapátfalváról a múltban rendszeresen szállítottak meszet az egri kofáknak. A kofák előre megrendelték, és a mészégető maga szállította a városba. A kofák a legszebb meszet, a »boglya-meszet« vitték. A kofa jobban fizetett mint más vevő, mert neki »a lelke kellett a mésznek«. Még 8—10 évvel ezelőtt puttonyban árulták a meszet a kofák az egri piacon, a Meszesközben. Ma már utcán nem árulnak meszet, csak üzletben.

⁶⁷ Uppony környékén karbonkori, Bélapátfalva mellett triaszkori mészkő van.

⁶⁸ Bélapátfalván erre 1910-től kezdve találunk adatokat.

⁶⁹ Népi meghatározás: »megbízok valakit, hogy vegyen nekem két lovat, mert járatos benne« (Répáshuta). A faktor tehát kereskedelmi ügyletekben a közvetítő, az ügynök szerepét tölti be.

A faluzó meszesek,⁷⁰ akik a mész fuvarozásából és eladásából élnek, előre biztosítják, hogy arra az időre, mikor indulni akarnak a mésszel, valóban kapjanak is. Saját falubeli mészégetők és meszesek csak szóban egyeznek meg, de más falubeli meszes »előpénzt« ad. Mikor a »hutásiak« égettek a Bükk-fennsíkon, »előpénz-szedőt« vagy faktort küldtek le azokba a falvakba, ahol többen foglalkoztak mészhordással. Az előpénzszedő kidoboltatta, hogy mikor lesz mész, s vagy maga összeszedte az előpénzt, vagy a meszesek maguk vitték fel a kemencéhez — különösen olyankor, ha nagy kereslet volt a mészben — azért, hogy biztosabban kapjanak. Az előpénz Bélapátfalván a teljes összeg egyharmada volt. A mészégető lehetőleg a saját falubeli meszesnek ad meszet. A gyűjtés idején a felsőtárkányi mészégetők telefonon értesítették a bükkzsérci meszeseket, ha kezdődött a mérés.

D) *A mész minősége*

A szedés minden esetben hajnalban kezdődik, és aki szép meszet akar kapni, az már 3—4 óra tájban ott áll kocsijával a kemence mellett. Hogy gyorsabban menjen a munka, a szekeresek segítenek egymásnak a pakolásnál, átveszik a megrakott kosarat a mészégetőktől, és feladják a kocsira, ahol a szekér gazdája rendezi el a rakományt (XLIV. t. 3.). A meszesek mind nagyboddarabokat, »a bótjából való meszet akarnák«, mert nem porlik úgy el a szekéren, mint az apró. Cserépfaluban ezen úgy segítenek, hogy a tetejéből az aprómeszet, a »viluskát« kosara kkal egyenlően elosztják a meszesek között. A »bótjából való mész« azért is jobb, mert könnyebb, a meszesek többet nyernek rajta, ha szakajtóval mérik. Répáshután azt tartják, hogy a bolthajtásból való mész között is az a legjobb, amely a kemence szájával szembenlevő részről kerül ki. Felsőtárkányon az a vélemény, hogy az »első sora a legerősebb mész, legjobban bírja az időt, mert legtöbbet éri a tűz. A középső sor, a középső farkallás a legszébb. Ezt szeretik legjobban a zsérciek. A falmellékit a zsérciek úgy hívják: viluska, de ezt nem szeretik, mert hosszas ideig kell hurcolni a meszet és az apró hamar elporlódik. Aki kész helyre viszi, annak mindegy, csak az nem szereti, aki tovább árulja.« — Általában azt tartják, hogy minél tovább ég a kemence, annál jobb, erősebb, tartósabb a mész. Cserépfaluban mikor kiszedik a »papot« meg a »dugót«, azt mondja a mészégető a meszesnek: »No, te viszed el a dugót. Te kapod a papot meg a dugót. A pap is odamegy, meg a katona, ahol kap, most már te is mehatsz«. Az a meszes, aki a papot kapja, fizet egy liter bort a mészégetőknek.

Van olyan kemence, hogy az egész »kőnek marad«, abból alig tudnak valamit »elszedni«. Ez elég ritkán fordul elő, de az gyakori, hogy a kemence valamelyik oldalán kő marad; erre nagyon vigyáznak a meszesek, mert a követ

⁷⁰ A meszese k 1-1 kocsirakomány mésszel bejárják Magyarország egész keleti és északi részét. Tavasztól őszig a mésznek kicsiben való eladásából élnek.

kicsiben való árusításnál nagyon nehéz eladni. Ezért nevezik a bélapátfalviak a mész között maradt követ viluskának, mert a vevő nem érti. »Meghallottuk a tóttól (répáshutai szlovák mészégetőktől), hogy viluska, oszt ha kő marad benne, azt mondjuk : ebben van egy kis viluska. A bekőcei ember⁷¹ nem érti.«

E) A mész kimérése

»Napjainkban a mérés mindenütt mázsára megy. A kemence előtt van egy mázsamérleg és egy faládában »ferslógban« azon mérnek le 50 kilogrammot, úgy rakják fel a kocsira (XLIV. t. 4.). A meszeseknek minden 50 kg-t »megszerez« a mészégető 1—2 kg-mal: ennyivel többet ad rá porlásra. Felsőtárkányon a mészégetők a községi kocsimérleget bérlik s ezért nem a kemencénél mázsálnak, hanem az országút mellett, a falu közepén. A mészégető a kemencénél tartózkodik, megbizottja pedig — legtöbbször a felesége — a mázsálást intézi. Ha több mész van a kocsin, mint amennyit a vevő rendel, leraknak belőle, ha kevesebb, kipótolják. A meszesek mérés után az asszonynak fizetnek.

A hagyomány szerint legrégebben »szabad rakodás« volt, vagyis a mult század végén annyit rakhatott szekereire a meszes vagy más vevő, amennyit az ökrei elbírtak. Meghatározták, hogy »gyenge tinó«, »jobb marha«, vagy 2 ökör után mennyit kell fizetni. Egy apátfalvi 90 éves meszes mondja : »Olyan kis tinóm volt, hogy ahol nem bírta a Bikken a meszet, leszedtem, oszt a háta-mon vittem ki«. Később »hordószámra« mérték a meszet, hordóba töltve rakták meg a szekereket és a hordók után kellett fizetni. Először a »kilának« nevezett hordót megtöltötte a meszes és ha tele volt, kiürítették és kosárral pakolták fel a meszet a kocsira. Legtöbbet harmadfél hordóval lehetett vinni, két hordóval az, akinek gyengébb jószágá volt. Bélapátfalván a Bükkfensík egyes részein még 1930-ban is szabad rakodás volt olyan helyeken, ahová a mészégetők gyalogosan nem tudták a hordót kivinni. Bélapátfalván általánosságban 1890 körül használták utoljára a hordót. — Répáshután a hordószámra való mérés az első világháború után maradt el. Fridel Ádám 80 éves mészégető így emlékszik erre vissza : »Egyszer a tanácsos úr (az Állami Erdőhivatalból) kijött és azt mondta, nem jó, hogy hordószámra mérjük a meszet, mert a bótjában a legnehezebb, a boglyában meg könnyebb mész van. Akkor azután átfordítottuk mázsára«. — Bélapátfalván mikor a meszes felpakolt a kemencénél a szekérre, azt mondta neki a gazda : »Meszet adtam, de szerencsét nem tudok adni, adjon az Isten hozzá«.

A mész árát a hagyomány szerint mindig pénzben számították. Egy répáshutai adat szerint volt idő, mikor terményért adták a meszeseknek, Upponyban pedig a felszabadulás előtt egy mázsá mész árát egy köbméter fa árában számították.

A mérés után esetleg megmaradt meszet vagy maga a mészégető viszi kocsival falura eladni (egyedül Bélapátfalván) vagy edényben, legtöbbször

⁷¹ Bekölce Bélapátfalvától 7 km-re fekvő kis falu.

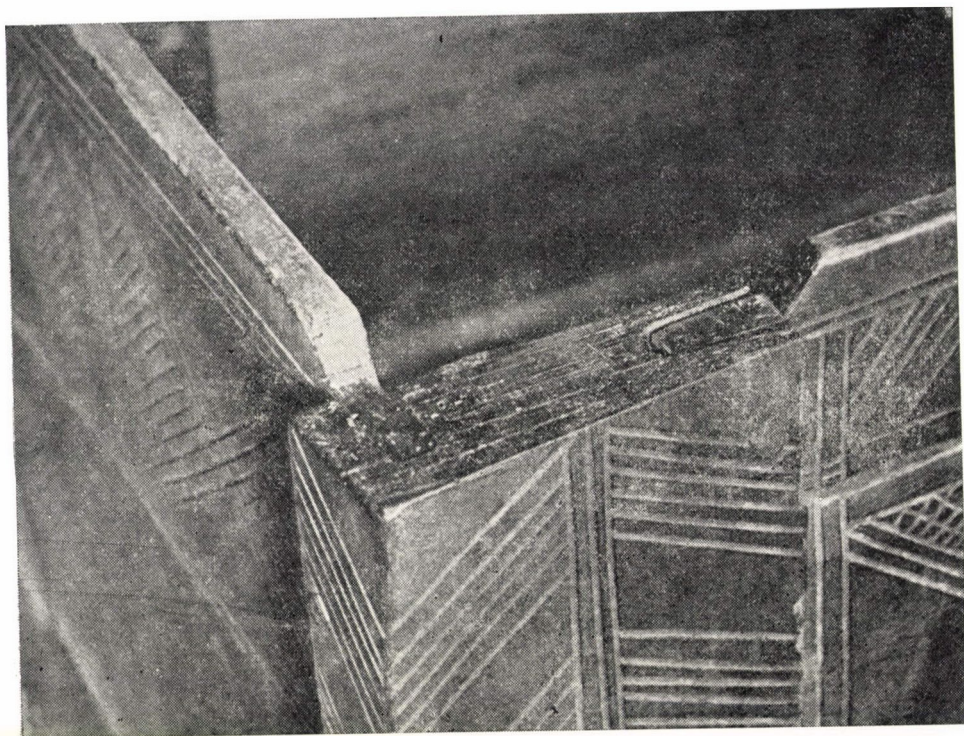
hordóban raktározza. A hordót megtöltik darabos mésszel, a tetejére egy rongyot terítenek, arra vagy kétujjnyi mészport szórnak és ha kell, évekig is eláll. Száraz helyen, leginkább a csürben szokták tartani. Ősszel, az utolsó égetésnél elteszik és ha husvétra az idő miatt még nem tudnak égetni, jól megfizetik (Bélapátfalva). Felsőtárkányon rövid ideig úgy tartják a meszet, hogy a kemence előtt a földön gyékénnyel letakarják és egy rudat vagy piszkafát tesznek rá nyomtatónak. Hosszabb időre úgy rakják el, hogy gödröt ásnek, beleteszik a »darabossát, rá a porossát, befödellik, oszt megmarad«. Egerben a kemencék mögött álló kis raktáépület cementpadlójára mészport szórnak, és úgy rakják rá a meszet.

*

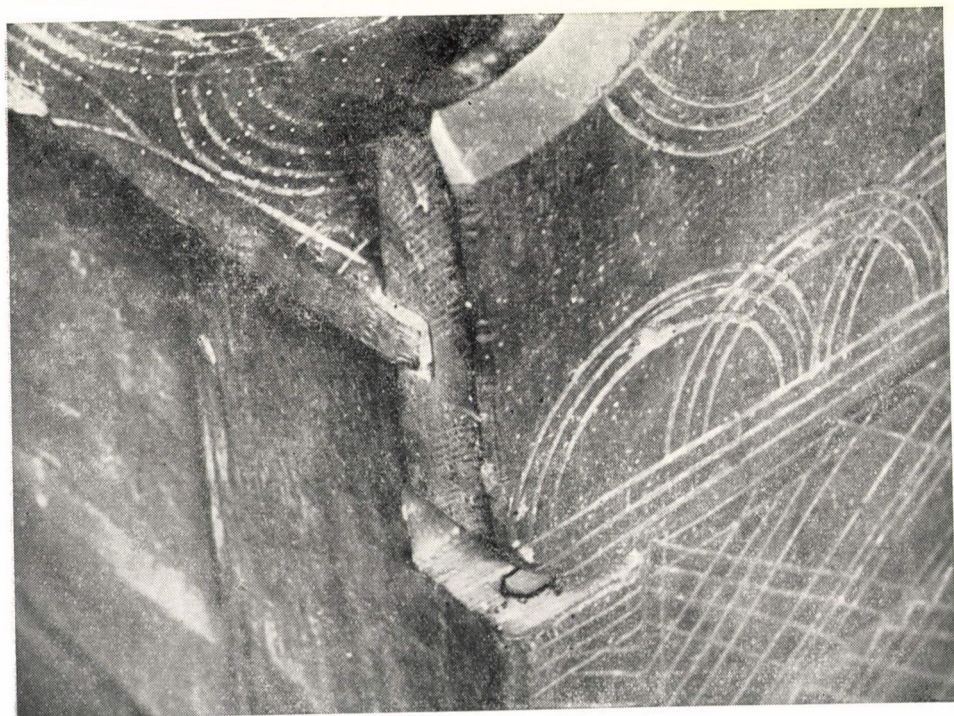
A paraszti mészégetés ismertetett helyi és táji leírása az eddigiekben a munka főleg terepen folyó, technikai menetét tárta fel. Ugyancsak tanulmányos megfigyeléseink vannak a mészégető paraszti mesterek és munkások társas életéről, társadalmi helyzetéről s magáról produktumukról, a mészről, melynek felhasználása, alkalmazása a népi kultúra számos területén a legkülönbözőbb tényekhez és jelenségekhez kapcsolódik.⁷²

⁷² Ezek megvilágítása a legközelebbi feladatunk.

1.

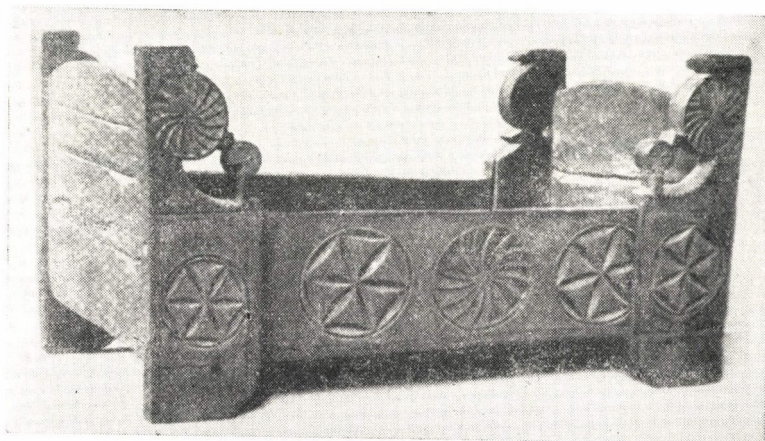

2.

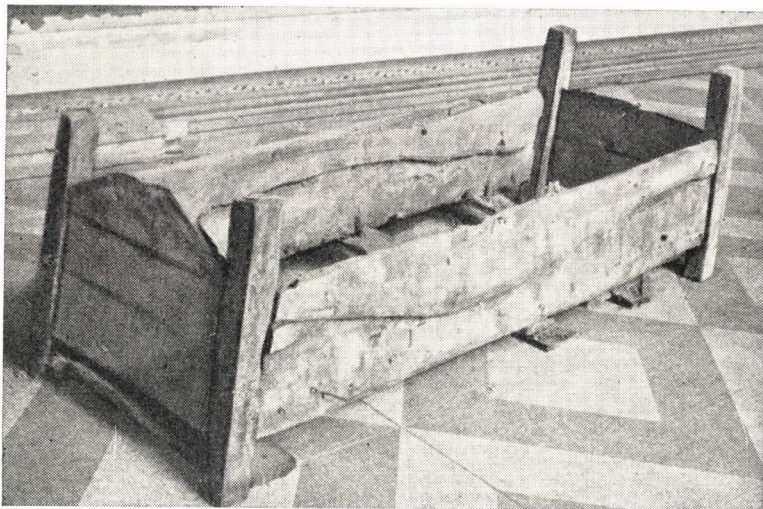

1. Baranyai szökröny részlete. — 2. Baranyai szökröny részlete.

1.

2.

3.

1. Ácsolással készült ágy.
 2. Egyiptomi faláda. Kései kor.
 3. Etruszk kőkoporsó. I. e. VI. sz.

1.

2.

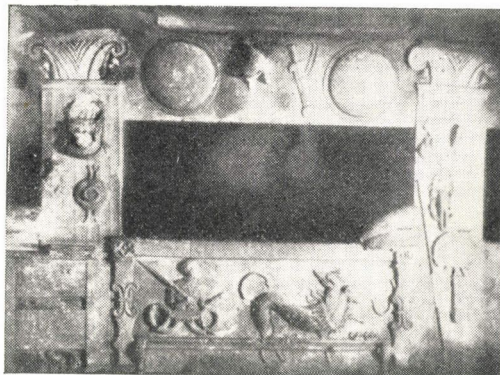
1. Zsidó kő hamvtartó I. sz. körül. — 2. Görög vázakép.

1.

2.

3.

1. Görög vázakép. — 2. Görög relief. — 3. Etruszk dombormű. I. e. III. sz.

1.

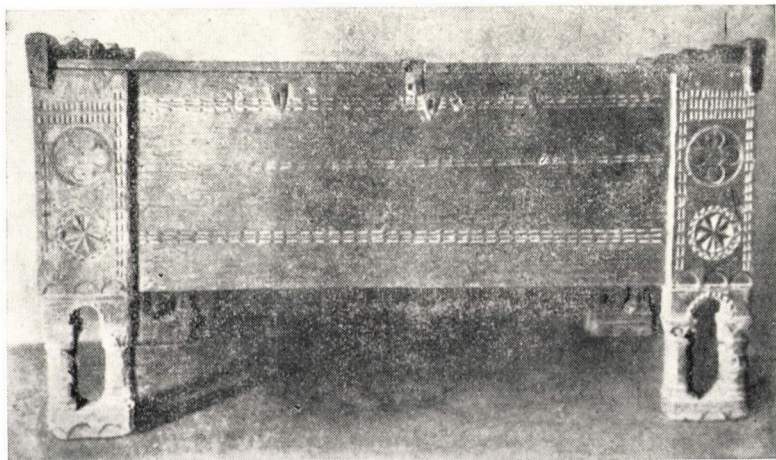
2.

3.

4.

1. Római falfestmény. — 2. Római mozaik. — 3. Olasz ácsolt láda VIII. sz.
4. Svájci ácsolt láda. XII. sz.

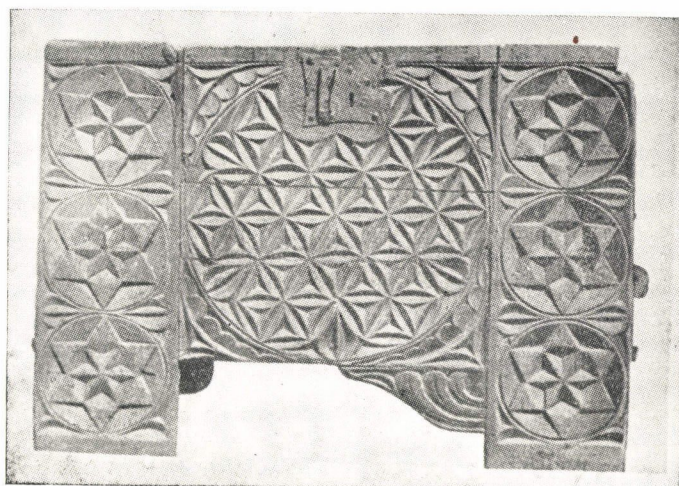

1.

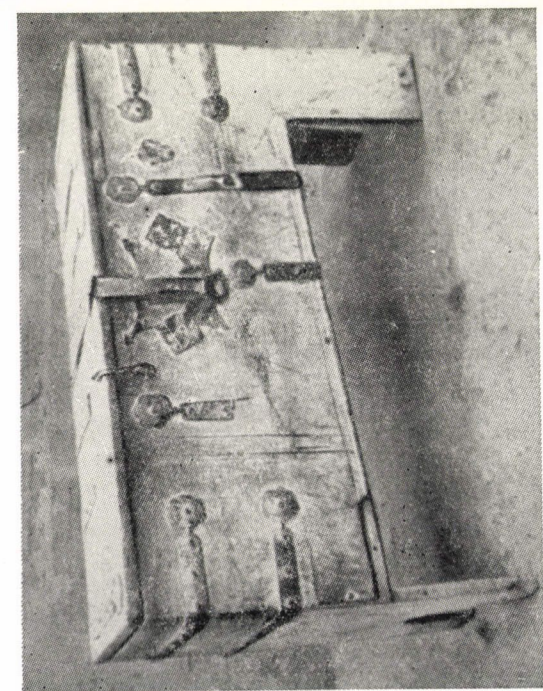
2.

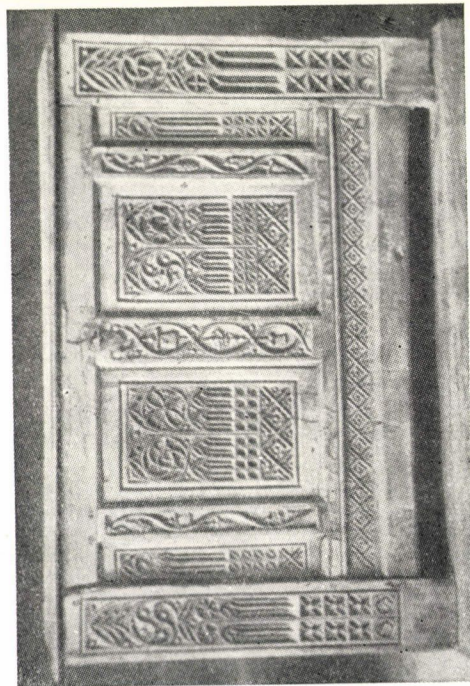
3.

1. Svájci ácsolt láda.
2. Svájci ácsolt láda.
1449. — 3. Francia
ácsolt láda.

1

2

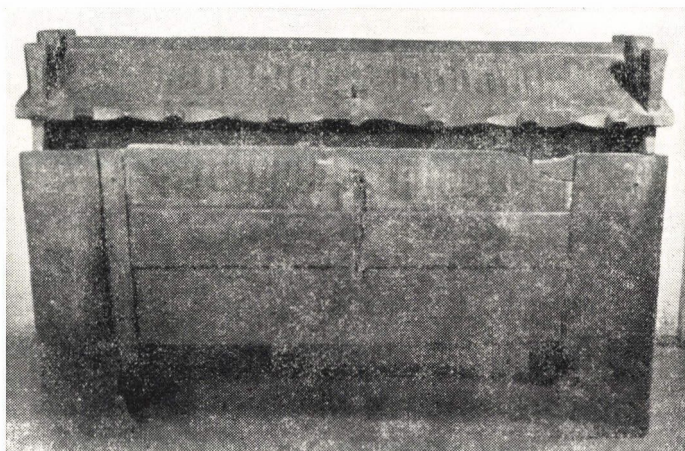

3

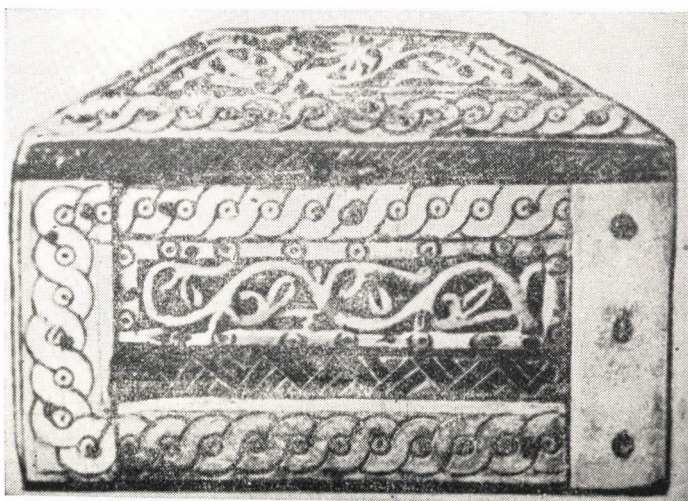
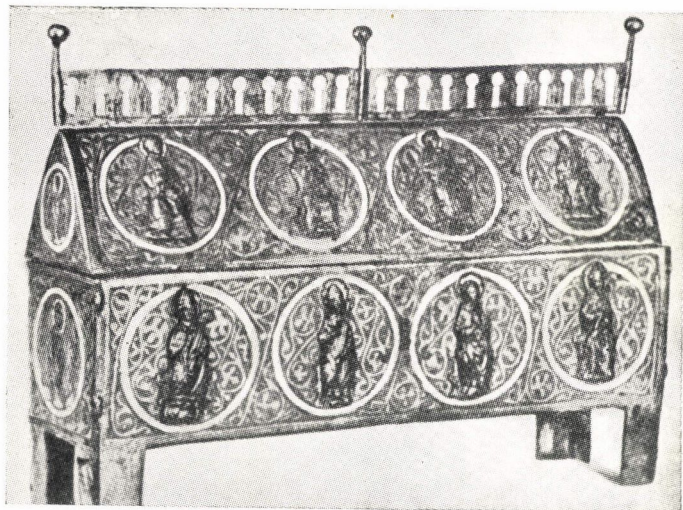
4

1. Német láda. — 2 Francia láda XV. sz. — 3. Francia láda XV. sz. — 4. Erdélyi ácsolt láda. XVI. sz.

1.

2.

3.

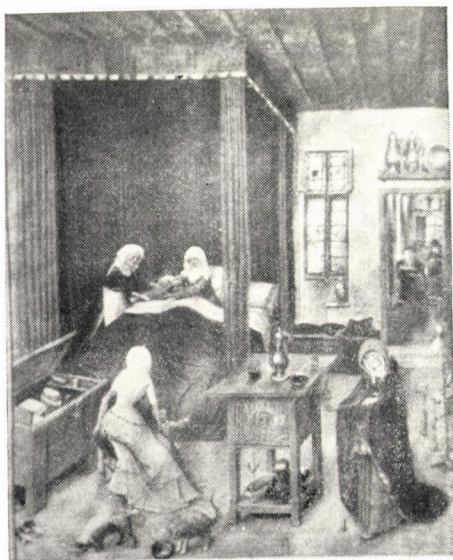
1. Erdélyi ácsolt láda.
XVI. sz. — 2. Francia
ereklyetartó. XI—XII.
sz. — 3. Német ereklye-
tartó.

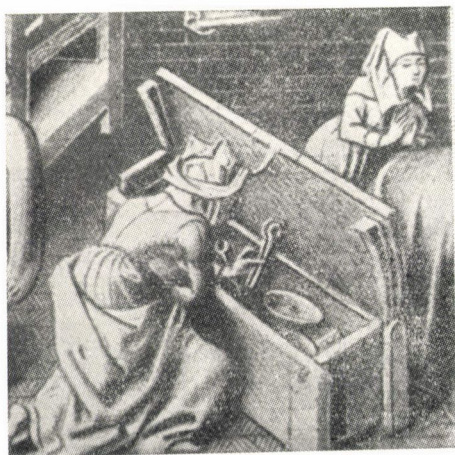
1.

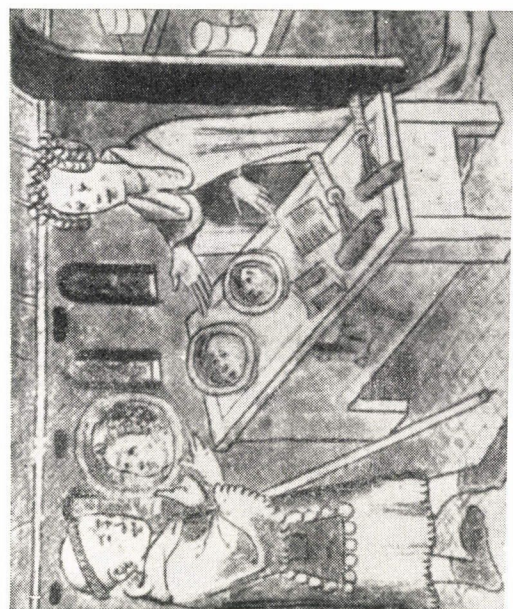
2.

3.

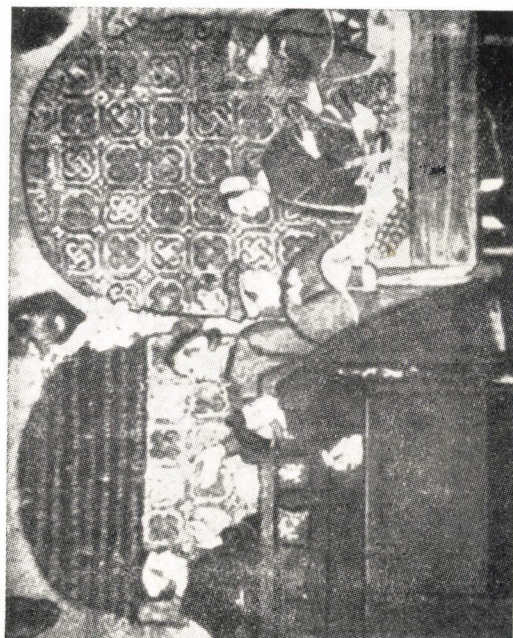
1. Francia dombormű. XIII. sz. — 2. Francia dombormű XIII. sz.
 3. Van Eyck.: Szt. János születése. 1416. — 4. Angol miniatura XV. sz.

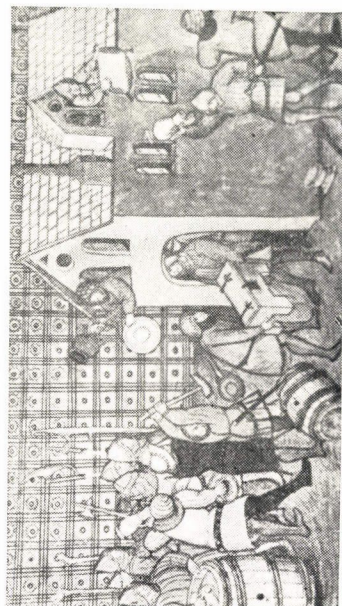
1.

3.

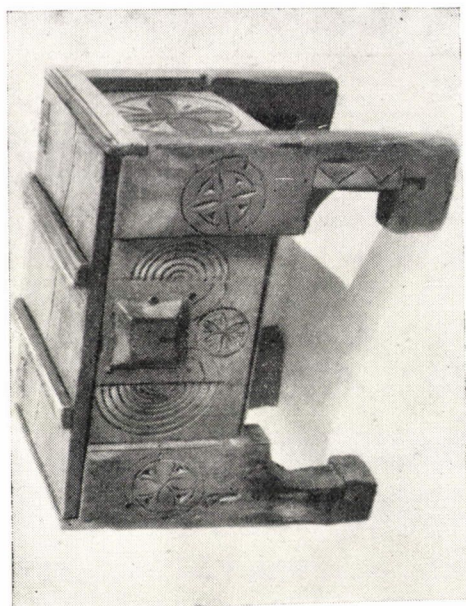
2.

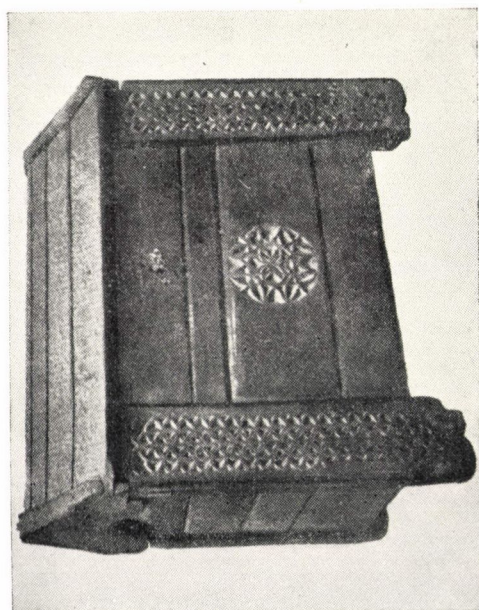
4.

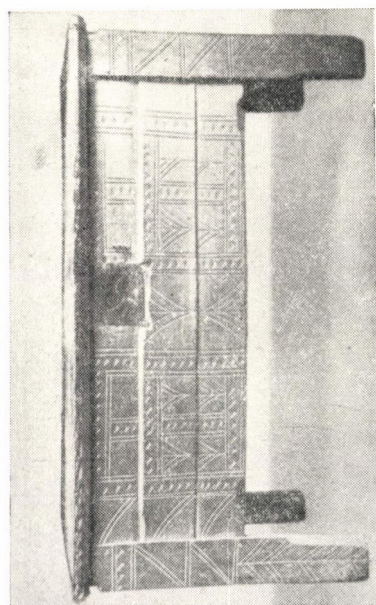
3.

4.

1.

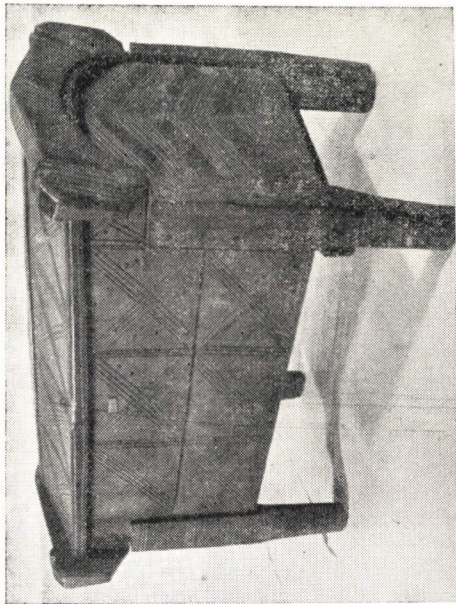
2.

1. Osztrák népi ácsolt láda. — 2. Német népi ácsolt láda. — 3. Ukrán népi ácsolt láda. — 4. Svájci népi ácsolt láda.

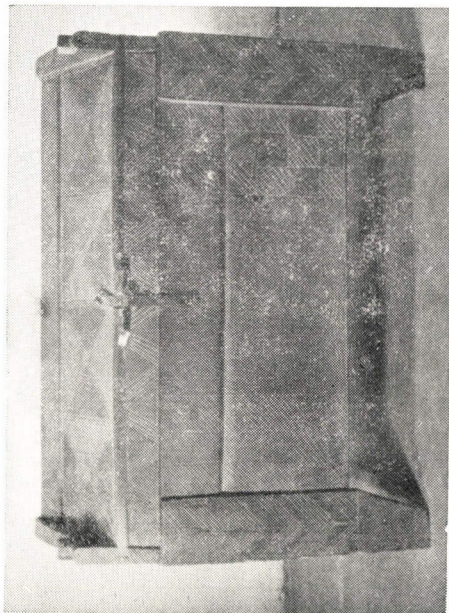
1.

2.

3.

4.

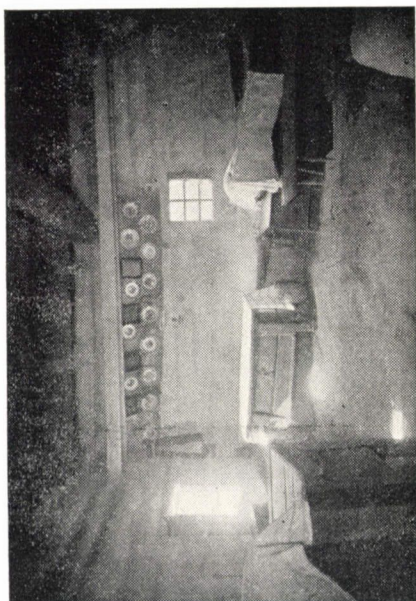
1. Gömöri készítésű szekrény. — 2. Bihar megyei hombárszekrény. — 3. Baranya megyei szökröny. — 4. Baranya megyei szökröny.

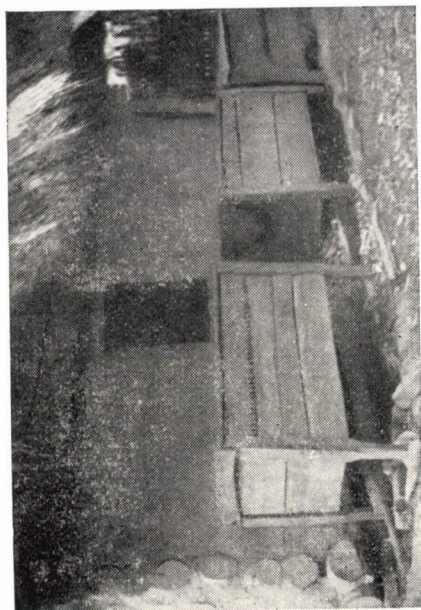
1.

2.

3.

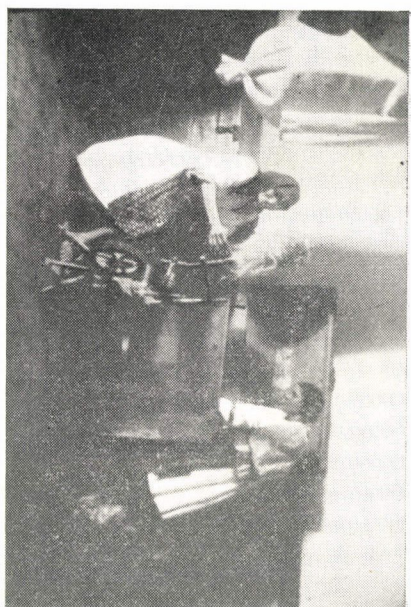

4

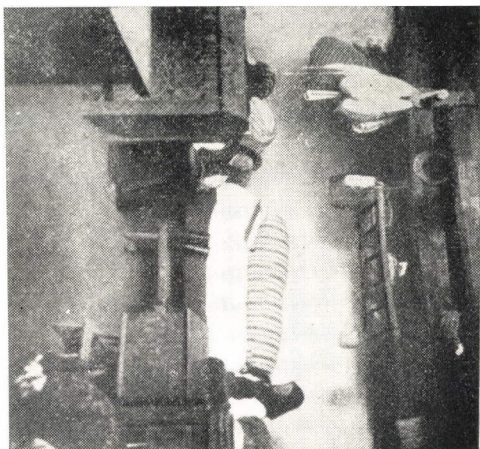
1. Erdélyi szuszínk. — 2. Szlavóniai kócsag. — 3. Kárpát-ukrán szoba скриня-вал. — 4. Ácsolt ládák kárpát-ukrán ház előtt.

1.

3.

2.

4.

1. Somogy megyei szoba szőrtünyével. — 2. Somogy megyei horvát szoba ácsolt ládákkal.
3. Palóc szobabelső széktünyekkel. — 4. Tyúk a széktünyben.

1.

2.

4.

3.

1. Földkemence, még nem teljesen kész kúppal. Bükk-hegység. — 2. Gödör szája, már kész állapotban. Felső részét sínvasra fektetett nagyobb kövek zárják le. — 3. A gödör oldalának tapasztása. Répáshuta. 4. Kőfejtés. Az előtérben álló kőfejtő stangával, a háttérben álló csákánnyal dolgozik. Felsőtárkány.

1.

2.

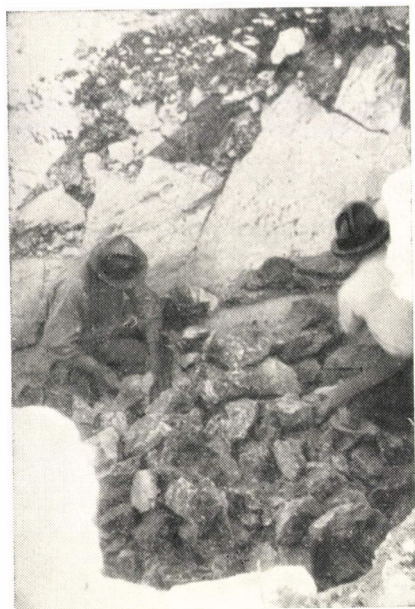

3.

4.

1. Taligázás. A taligára csak a legritkább esetben tesznek kosárban elhelyezett követ. Cserépfalu. — 2. Kosarazás. — 3. Kőhordás saroglyával. Répáshuta. — 4. A korábban kőhordásra használt szánkóval a mészégető trágyát szállít. Bélápátfalu.

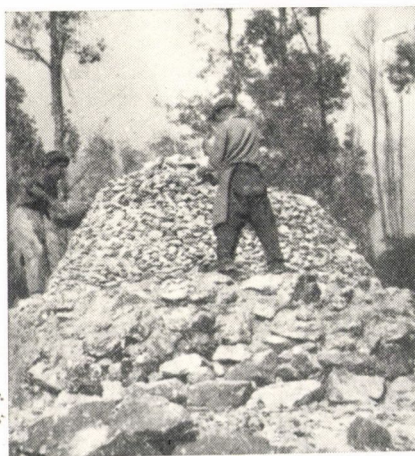
1.

2.

3.

4.

1. A kemence legalsó sorának rakása. Bükkzentkereszt. — 2. A kemence szájának rakása a kemence belsejéből fényképezve. — 3. A boglya rakása. Bélápátfalva. — 4. A külső, szigetelő körétegen állva, két mészégető kosárból rakja az apró követ. Répáshuta.

1.

2.

3.

1. A boglya rakása. A földből és mészporból készült töltés megkímélése végett saroglyán mennek fel a boglyára. Cserépfalu. — 2. A külső, szigetelő köréteg magasságát feltartott kézzel mérik fel. Bükk-szentkereszt. — 3. Lángossal tapasztott kemence, tüzelés közben. Felsőtárkány. 4. Teljesen körültapasztott kemence tüzelés alatt. Bükk-szentkereszt.

4.

1.

3.

2.

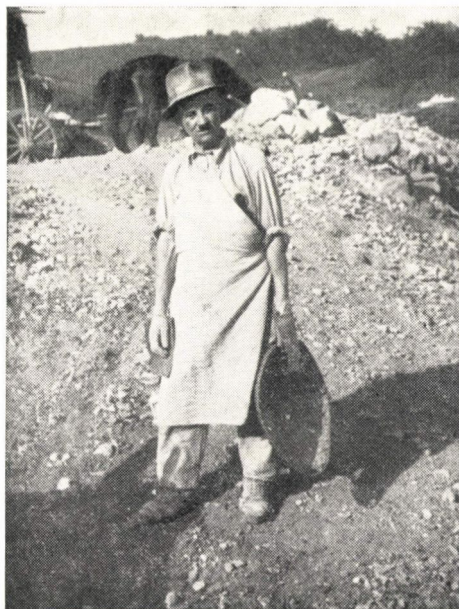
4.

1. A kemencetisztító felesége tekővel húzza el a faszenet a kemence szájától és a kép bal alsó sarkában lévő haldányba üríti. Felsőtárkány. — 2. A kemencetisztító szekerén hazaszállítják a faszenet. Felsőtárkány. — 3. A srota javítása. Répásbuda. — 4. Szél ellen állított sátor, kihűlés alatt álló kemence körül. Cserépfalu.

1.

2.

3.

4.

1. Mész-szedés. Répáshuta. — 2. A mészégető a mész szedése közben. Jobb kezén hankléder, bal kezében kosár. Felsőtárkány. — 3. Mész-szedés. A fuvaros a kocsit rakja, a mészégetők a kemencéből szedik a meszet. Bélapátfalva. — 4. A mész mázsálása a kemence előtt. Bükk-szentkereszt.

Ara: 19—Ft

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIAI SOROZAT

SZERKESZTŐ:
ORTUTAY GYULA

II. KÖTET 1. SZÁM

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1951

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIA SOROZAT
II. KÖTET I. SZÁM

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., GÉZA-U. 2.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei három egymástól független sorozatban jelennek meg:

1. Általános társadalomtudományi sorozat,
2. Történettudományi sorozat,
3. Muzeológiai sorozat.

Az általános társadalomtudományi sorozat magyar nyelven közöl nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket a társadalmi tudományok köréből (a történeti, valamint a nyelv- és irodalomtudományok kivételével).

A sorozat változó terjedelmű füzetekben jelenik meg. Évenként általában egy kötet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei.
Muzeológiai sorozat.
Budapest, V., Géza-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi és kiadóhivatali levelezés.

Minden szerzőt 100 különlenyomat vagy nyomtatott ívenként 480 forint tiszteletdíj illet meg megjelent munkájáért. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért, vagy továbbításáért nem vállal.

A közlemények előfizetési ára belföldi címre 20 forint, külföldi címre 30 forint. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, VI., Sztálin-út 31. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 936.550), külföldi megrendelések a „Kultúra“ Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VIII., Rákóczi-út 5. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 929.040) útján eszközölhetők.

A FÜZET TARTALMA:

<i>Fülep Lajos</i> : A magyar művészettörténelem főladata	3—24
<i>Csányi Károly</i> : Bizánci elemek az árpádkori magyar építészetben	25—40
<i>Balogh Jolán</i> : Középkori faszobraink stíluseredetéről	41—52
<i>Gerő László</i> : A budai várpalota rövid építéstörténete	53—69
<i>Radocsay Dénes</i> : A gogánváraljai (Goganvarolca) festett famennyezet lengyel rokonsága	61—65
<i>Garas Klára</i> : A Szépművészeti Múzeum u. n. Piombo férfiarcképe	67—78
<i>Tombor Ilona</i> : Borsodi festett asztalosmunkák	79—90
<i>Csatkai Endre</i> : A nyugatmagyarországi barokkszobrászat problémái	91—102
Táblák	I—XL

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

3. MUZEOLÓGIAI SOROZAT

SZERKESZTŐ:
ORTUTAY GYÚLA

II. KÖTET 1. SZÁM

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1951

KÖNYVTÁR

Akadémiai Kiadó (Budapest, VI., Sztálin-út 31) Felelős: Mestyan János

Budapest nyomda, Gerlőczy-utca 2. — 9762/51 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

A MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNELEM FÖLADATA¹

Írta: FÜLEP LAJOS lev. tag.

Más tudományzakok időnként megismétlődő föladat-szemléiből azt lehetne gondolni, hogy ha a magyar művészettörténelem föladatát meg kell határozni, azért kell, mert a korszerűsítés kívánja, mivel új problémák nőttek az eddigiek mellé, vagy új eredmények, új szemlélet következményeképpen szükségessé vált a revíziója, mint ahogy manapság nálunk is a politikai és gazdasági történelemé, vagy az irodalom történelméé. Az ilyenek mindig valami már meglevőt föltételeznek, folytatják vagy újra fogalmazzák, újra értékelik. A magyar művészettörténelem föladata nem ilyen, hanem olyan, amilyennel valamilyen tudományzak kezdődik. Mert bármily valószínűtlenül hangzik a magyar művészettörténelmi irodalom tömegének láttán, s tudva, mennyi évtizede taníttják az egyetemen, a magyar művészet történelme még nincs. Van ilyen nevű szakirodalom, vannak ilyen című, ilyen látszatú művek, a magyar művészet történelme még sincs, sem egyikük-másikuk, sem valamennyi együtt nem az — legalább is a XIX. sz. elejéig terjedő időre. Ami eddig ilyen címen szerepelt, nem a magyar művészet történelme, hanem a művészetek történelme Magyarországon. A kettő nem azonos, egyrészt mert Magyarország területén kezdettől fogva éltek, s egyre növvő számban éltek nemzetiségek, másrészt mert ugyancsak kezdettől fogva sok idegen művész dolgozott itt, ki rövidebb, ki hosszabb ideig, ki végkép megtelepedve, idegenségét részben vagy egészben levette vagy megtartva. Ebben a sokféleségben a magyar művészettörténelem tudományára eddig még kísérlet sem történt, a gondolata sem bukkant föl. A magyarországi művészetben természetesen benne van a magyar is, de ebből nem következik, hogy az elsőnek a történelmében benne van a másodiké. Hogy mennyire nincs, később fogjuk látni.

¹ A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1950. okt. 9-én tartott székfoglaló előadás.

Hogy legyen, ami eddig nem volt — ime a magyar művészettörténelem feladata. A pozitívumhoz ismernünk kell a negatívumot, okával egyetemben. Fejtegetésünket ehhez képest három tételben fogjuk össze, lehető röviden:

1. nincs magyar művészettörténelem;
2. miért nincs;
3. hogyan lehet megcsinálni.

I.

A névleges magyar művészettörténelmet egybevetve az irodalom történelmével, a következőkre jutunk: már kezdetének idejével és módjával, fejlődésével és pusztá mennyiségével érzékelteti egyik az irodalom és tudománya, másik a művészet és tudománya jelentőségét és szerepét a magyar kultúrában, különösen keletkezésük idején s utána még jó ideig. Nemcsak Czwittinger 1711-ben megjelent írói életrajz-gyűjteményének s a későbbi életrajzi, műfaj-történelmi, vagy költői iskola-történelmi följegyzéseknek, emlékiratoknak nincs megfelelőjük a művészet oldalán, hanem a magyar irodalom történetének összefoglaló és rendszeres földolgozása idején még meg sem kezdődik a művészet-történelmi kutatás, s az összefoglalásra magára csaknem egy századdal utóbb kerül sor. Még ha nem nyúlunk is vissza egész Toldy 1828-ban németül megjelent »Handbuch«-jáig, elég arra gondolnunk, hogy 1851—52-ben megjelenik »A magyar nemzeti irodalom története«, majd a folytatása, 1864-ben az egykorú irodalomig kiterjesztve, 1854-ben »A magyar költészet kézikönyve«, az egész magyar költészet szemelvényekben (amilyen a magyar művészet történelme volna bőséges képekkel); s arra gondolnunk, hogy Arany nagykorösi tanársága idején, tehát az 50-es években, már gimnáziumban tanította a magyar irodalom történelmét, ha szükségkép vázlatosan is, de teljes összefoglalásban — Toldy nyomán — a legrégibb időtől a magáéig. A másik oldalon viszont ugyane tájban Henszlmann, Rómer, Ipolyi még csak kezdi a kutatást, és a 60-as, 70-es években publikálja az első magyar művészettörténelmi monográfiákat. Jellemző adat az is, hogy az irodalom történelmét mióta művelik szakfolyóiratok, művészettörténelmi folyóiratunk ellenben még nem volt, s ma sincs.

Itt is igazolódik a tétel az irodalom elsőbbségéről a magyar nemzeti életben. Amikor Toldy kutat, gyűjt és készül, ugyanakkor akármely nagykulturájú néphez, nyugodtan mondhatjuk, a legnagyobbhoz is méltóvá növekszik a magyar költészet; magyar művészet viszont nincs, az 1824-ben Rómából hazatérő Ferenczy István azzal a tudattal jön meg, s a művészet nemzeti jelentőségének kevéske lelkes hirdetője azzal a reménnyel fogadja, hogy ő alapítja meg, valósággal elkezd a magyar nemzeti művészetet. Idegenből jött s meghonosodott mesterek — a Hildek, Pollackok — akkor építik azokat az épületeket, amelyekben a művészetet még nem alkotó, csak csináltató magyarság ismét demonstrálja a művészet jelentőségéről való tudatát. Az irodalom történelmének volt miért, miből s mivégre megszületnie, meg kellett, nem lehetett meg nem születnie —

a művészetének nem volt. Hiányzott, ami a multa, a messzebbre elható érdeklődést közvetlenül, a jelenből fölkelte és serkentse. Ami művészet-féle akadt, nem futotta belőle ennyire, maga is még csak kelőfélen volt.

Más azonban a hazai kultúra szerkezete, a művészet és irodalom aránya a multban, különösen a távoliban. Mikor a magyar írott irodalom még el se kezdődik, javaminőségű és mennyiségű, az akkori legkorszerűbb európaival együtt haladó művészet borítja dús növényzetként jóformán az egész ország testét, és virít kicsiny, de gyönyörű virágokban még csöppke helyeken is. Aztán, még a messzi multban, nagyrésze elpusztul, föld alá kerül, ami megmarad, gazdátlan rom, s amit a használat, sokszor a fölismerhetetlenségig átalakítva, megment, nincs aki értse, s a hazai történet tudatába foglalja. A középkor művészete iránt a fogékonyság odakint is csak későn ébred. A művészet folytonosságának a tudata is megszakad nálunk. A mult század eleje, a nemzeti eszmélődés és újra-tájékozódás kora, mely a barokk társadalom és szellemiség ellenében reformált, másként érzett, mint a mi századunk neobarokkja: reprezentatív műveiben joggal idegennek érezte, s az igazsághoz híven importnak tudta a barokkot, a nemzeti művészet és hagyomány tudatát tehát nem gyujthatta meg rajta; amint irodalmat magyart, általában magyar kultúrát akart a hosszú elidegenedés után. A nemzeti művészet vágyának kellett fölébrednie, s a valóságos művészeti életnek megindulnia — ha akármilyen kezdetlegesen is, de reményt keltve —, hogy a külföldi művészet-történelemnek legyen mire hatnia, s tudománya nálunk is megszülethessen. Henszlmann, Rómer, Ipolyi olyan programmal kezdi a munkát, mint Toldy, a nemzeti önfenntartás útját akarva megmutatni a nemzeti műveltségben. A kezdeményezők tehetsége és tudása az új tudományt egyszeriben az irodalomé mellé emelte. Az időbeli elmaradást és mennyiségi különbséget a művészet-történelem váltakozó színvonalon utóbb apránként csökkentgette, s ha nem is szüntette meg egészen, az élő művészet föllendülése nyomán megnövekedő általános művészeti irodalommal együtt valamennyire arányosította. A 20-as évek végén s a 30-asok elején aztán odáig jutottunk, hogy gyors egymásutánban az egész magyar művészet történelmének összefoglalásaként megjelent három mű: Divald Kornél, Magyar művészettörténet, 1927; Péter András, A magyar művészet története, 1930; és Hekler Antal, A magyar művészet története 1934.

Három mű, s még sincs a magyar művészetnek történelme. Nem azért, mert túl korán készült összefoglalás, vagy rossz, vagy elavult. Ha ilyen volna, akkor volna elsietett, rossz vagy elavult magyar művészettörténelmünk. De semilyen sincs. Mind a három annak a művészetnek a történelme, amely részben magyar, részben nem, részben bizonyosan vagy feltehetően a magyar művészet történelmébe tartozik, részben bizonyosan vagy feltehetően nem tartozik bele. Ilyenként lehet szó arról, jó-e vagy nem, használható-e még vagy nem, de mivel egyik sem a magyar művészet történelme, s meg sem próbál az lenni, arról, ami nincs és lenni se próbál, nem kérdezhetünk hasonlókat.

Ha az olasz, német, francia nevezetű művészettörténelem egész korszakaiban hol felerészt, hol nagyobbbrészt, hol csakis idegen művészeket s műveiket találánk, azt mondanánk, kérdés, van-e egyáltalán olasz, német, francia művészet, de ha van, történelmébe mind ezt az idegenséget nem lehet belefoglalni, s ha valamiért mégis megteszik, az eredmény nem az említett művészetek történelme lesz, hanem valami más, és nem is lesz addig, amíg ebből a másból ki nem fejlődik. Világosító példáért egyébként nem is kell máshova mennünk s ilyet elképzelnünk. A magyar irodalom történelmét úgy írták, s csakis úgy írhatták meg, hogy a nemzetiségektől nyelve szerint megkülönböztették. A művészet is olyan sajátos alkotás, mint az irodalom, s ha a nyelvi akadály híja folytán egyik nép könnyebben fölfogja a másikat, eredetén ez nem változtat, tulajdonán is csak az, ha átveszi hatását, valamennyire vagy egészen a gyakorlatban is magáévá fogadja. A magyar művészet történelmében egy kalap alá fogtak magyart, nem-magyart. Egész korszakban, 100-150 esztendőben ilyeneket találunk, s magyart alig: Pietro Antonio Conti, Luca Antonio Colombo, Pietro Spazzo, Carlo Martino Carlone, Antonio Galli Bibiena, Christoph Tausch, Johann Lukas von Hildebrandt, Georg Raphael Donner, Paul Troger, Franz Anton Maulbertsch, Jakob Fellner, Melchior Hefele, Martin Witner, Franz Anton Hildebrand, Mathias Gerl, Anton Pilgram, Ludwig Gode, Johann Eberhard Blaumann, Jakob Gabriel Mollinarolo detto Müller, Johann Anton Krauss, Johann Nachtigall, Franz Sigrist, Johann Lukas Kracker, Stephan Dorfmeister és így tovább; s ha hozzávesszük mindazt, amit névvel jelölni nem tudunk, de keletkezési helye és kultúrális környezete nem-magyar eredetre vall; s azt, ami a középkor elején nem is lehet magyar, folytatásában hol az, hol nem, végén s a reneszánsz idején olyan igazoltan nem az, mint a név szerint felsoroltak barokkja — akkor elegendő okunk van rá, hogy a régebbi magyarországi művészet történelmét ne tekintsük a magyar művészet történelmének, s mivel a kettőt megkülönböztetni s egymástól elválasztani módszeresen még nem próbálták meg, kimondhassuk, hogy a magyar művészet történelmének tudománya még nem kezdődött el.

Láttuk, hogy a magyar irodalom és művészet történelme kora, fejlettsége, mennyisége szerint különbözik egyik a másiktól; ezen a lényegtelenül relatív különbségen túl másik is van. A magyar művészet történelmének negatívuma nem valami minőségi kisebb-értékűség, az irodaloméhoz képest viszonylagos elmaradottság, a róla kimondott kategorikus »nincs« nem értékítélet, mely talán túlzott szigorában tagadja létét. A minőségi különbség kérdése nem tartozik ide. Csak az, hogy ő maga van-e vagy nincs. A magyar irodalom történelme kezdetétől fogva a maga anyagáról beszél. Az ú. n. magyar művészet történelme nem ezt teszi — se kezdetben, se utóbb, se ma. Ezért nem viszonylagosan nincs, nem úgy nincs, mint ami kevésbé van — egyáltalán nincs. S ha paradoxként hangzik, hogy valami van, s még sincs, nem az állítás paradox, hanem a tény.

II.

Hogyan keletkezett ez a hiány és mi okozta?

A művészet történelme nálunk is, mint másutt, hazai szükségletből és lehetőségből született és nőtt, tárgykörét és módszerét viszont onnan tanulta, ahol már kialakult. A magyar művészet történelmében azonban nemcsak a stílus, hatás, művészvándorlás, szerzőség, a csináltató és csináló osztálya és személye, a művészek élete és egyénisége, s mindezek mögött a gazdasági társadalmi politikai világnézeti kondicionálás kérdései lényegesek, mint szakmai mintáiban, hanem még mások, amik vagy nincsenek meg bennük, vagy ha vannak is, nem fontosak; az ő kérdéseik mintájára tehát nemcsak ilyenek: a magyarországi romanikában milyen hatások milyen erővel érvényesülnek; szintúgy a többi korszakban; milyen volt itt a hűbéri társadalom szerkezete, milyen az iparosodás, polgárosodás, a városok; milyenné alakult a Felvidéken a reneszánsz építészet; Raphael Donner mit produkált s kinek a megbízásából Pozsonyban, s ez a produkciója milyen helyet foglal el művének egészében s a korabeli szobrászatban —, hanem ilyenek is: a hatások valóban csak hatások-e, kialakult-e alattuk magyarnak nevezhető művészet; ha igen, hol mikor miért nevezhető így; az előző hazájával hol szorosabb, hol lazább kapcsolatban élő, onnan hol közvetlenül, hol közvetve, esetleg magyar közvetítéssel átvevő, hol a német mintával egyezőt, hol tőle elütőt, német példával vagy iskolával magyarázhatatlant produkáló felvidéki és erdélyi németiség művészete hova tartozik, a németbe vagy a magyarba; vagy egészében se oda, se ide, hanem hol inkább oda, hol inkább ide, s mikor hogyan és miért; mikor mi a kritériuma, hogy mi tekintendő magyar művészetnek, mi nemzetiséginek, a művesek nemzetisége, vagy van rajta túl más kritérium is, és hogyan kell alkalmazni; eszerint amik kétségtelenül nemzetiség művei, akár úgy, hogy pl. a műves német, a megrendelő magyar, akár úgy, hogy mindakettő német, egyáltalán a magyar művészetbe tartoznak-e, vagy helye kora válogatja, mikor hol megnyire; a magyar kultúrális hatás hol mikor mért tekinthető olyannak, hogy a nemzetiség kultúráját is bele lehessen foglalni, hol kell emezt nemzetiséginek tekinteni a maga határontúli népének kultúrális körében, vagy önnön viszonylagos kultúrális elkülönülésében; az általánosok után különös kérdések, pl. ilyenek: a prágai Szt. György szobor mesterei magyarok-e vagy nem, és ez dönti-e el, vagy más, hogy a szobor melyik művészetbe tartozik. Hasonlóképpen M. S. ismeretlen személyű és vitatott nemzetiségű mester művét hova kell tenni, és így tovább. Szándékosan emelem ki az utolsókat, mert vitások a magyar és a német művészettörténelem között, vagy a másik ellenében tekinti mindegyik a maga javára elintéztnek.

Mert túlzás volna azt mondani, másutt, ahonnan a magyar művészettörténelem a módszert átvette, ilyen kérdések egyáltalán nincsenek. Vannak, de a más kontextusban más a jelentésük. Ott problémátlan tény — mint nálunk az irodal-

munk magyarsága — amelyből indulnak, hogy tárgyalt művészetük olasz, német, francia; alkalmilag, határesetként, föl-fölvetődik egyik-másik tárgy nemzetiségének kérdése, de ha nem sikerül is eldönteni, ha megmarad ideiglenesen vagy véglegesen vitásnak, művészetük lényegén nem változtat. Ott nem centrális, hanem periferiális jelentésű; nálunk a művészet dereka is, széle is problematikus; ami ott határkérdés, itt centrális. Akármelyik kultúra örömmel vall magáénak olyan remekműveket, mint a Szt. György szobor vagy a joggal vagy jogtalanul M. S. mesternek tulajdonított *Visitatio*, de a német művészet ábrázata nem változik, alkotmánya nem rendül meg nélkülük. Nekik ráadás, nekünk maga a tőke. Ha a magyarból veszünk el ilyeneket, egész korszakok elárvnak. Döntő kérdés tehát, hogy övéi-e teljes bizonyossággal. A magyar művészet eddig megformált fiziognómiáján sok ilyen vitatható, sőt még csak nem is vitatható vonás van. Történelme mégsem foglalkozott velük alapvetően, noha érezte fontosságukat, inkább csak alkalmilag feszegette nemzetiségüket, hogy valamit megvédjen, vagy eleve biztosítson az elvitatás ellen, nem rendszeresen az egész magyar művészet történelmén végig alkalmazott elvek és kritériumok szerint, a maga centrális kérdéseivel kidolgozott adaequat módszerrel. Természetes, hogy amott a periferiális kérdést nem centrálisként kezelik, nincs másra okuk, viszont nem természetes, hogy nálunk a centrálisat periferiálisként kezelik, mikor olyan fontos érdek az ellenkezőjét kívánja. Úgy írtak nálunk művészettörténelmet, mint olaszt az olaszok, mintha Donner, Maubertsch, Sigrist úgy volna a mienk, mint Giotto, Michelangelo, Tiepolo az övék. Holott módszeresen még meg sem vizsgálták, lehet-e úgy magyar művészetről beszélni, mint olaszról, németről, franciáról. Ehelyett stílusokat, iskolákat, művészegyenírségeket analizáltak úgy, mint nyugaton. A magyar barokknak pl. nagy irodalma van — s még azt sem tudjuk, hol van. A barokk nálunk nem úgy magyar, mint olasz Itáliában, német Németországban. Egészében nem magyar — de nyilván van benne magyar is. A magyar anyagot még nem fejtették ki a konglomerátumból. A műtárgy nemzetiségét nem határozza meg, a művész idejött-e s itt csinálta-e meg, vagy hazájából készen küldte ide. Freskókat, templomokat nem lehet küldeni — táblaképeket, érmekeket, szobrokat lehet. Az elsők, mert itt készültek, »magyar« művészeti anyag, az utóbbiak, ha importáltak, nem, holott egyformán idegenek. Mit se változtat a dologon, ha néha valamiről vagy valakiről megmondják, hogy német, máskor az ügy centrális fontosságához méretezett hangon és hévvel erősítgetik valaminek a magyarságát, és igazolás helyett fölötte megbízhatatlan stílus-elemzéssel, olykor kuriózumokkal traktálnak. Hekler nem éri be a nemzetietlen XVIII. sz. rehabilitálásával, a barokk magyarsága nem is szorul igazolásra, ellenkezőleg, vele igazolja az egész kor lángoló magyarságát, mert »emlékek és írott források tanúságtétele bizonyítja, hogy ez a magyar főpapok és főurak által irányított művészet az egész XVIII. század folyamán egyre erősödő, szinte romantikus hevülettel vett részt a nemzeti művelődési eszmények s a nemzeti állameszme kialakításában.« Mi a jele?

»Ennek a törekvésnek a jele, — folytatja — hogy Raphael Donner pozsonyi szobor-csoportján, — nyilván Esterházy primás sugallatára, — Szent Mártont magyar díszruhába öltöztette, néhány évvel később, 1745-ben Pálffy János és Grassalkovich Antal a városok és vármegyék áldozatkészségét azért kívánták igénybe venni, hogy »az édes hazánk és Nemzetünk dicsőségére és boldogságára Budán építendő Királyi Residentiát,« mint az ország ajándékát adhassák át Mária Teréziának. Nagyszerű elhatározás, mely a legmagyarabb erények : a nemzeti érzés és királyhűség talajában fakadt.« Folytatódik az érvelés azzal, hogy »az idegen származású Sigris az egri Liceum mennyezetképein a bölcsészeti tudományoknak magyar barokk (!) ábrázolásával lep meg, Maulbertsch és társainak kupolafestményein pedig Ég és Föld megtelnek magyarruhás szentekkel«. Ez nem persiflage, így, ahogy idézem, eredeti szöveg, se valami pillanatnyi elmezavar kipécézett szüleménye — ilyen »tudomány« ez, majd látunk még belőle máshonnan is.

Amit eddig mondtunk, csak motiválja, hogy az anyag meghatározatlansága folytán nincs, és ilyen módszerrel nem lehet magyar művészettörténelem. Az okot magát, a causa efficiens, melynek a motiváció is következménye, még nem neveztük meg. Könnyen kiolvasható az összefoglalásokból és monografikus művekből, de megtalálható elvileg megformulázva is.

Az ok, röviden : a lemondani-nem-tudás, vagy nem-akarás, a minél többet magunknak tulajdonítás. Több fajtája van : az értékekhez való reflexiótlan, jóhiszemű ragaszkodás; a nem-gondolkodás, probléma-nem-látás; a szakmai sovinizmus, mivel a tudomány jelentősége anyagával arányos; a nemzeti sovinizmus; félelem a nemzeti javakról való lemondás látszatától, vagy meg-nem-védésük gyanújának elhárítása. A skála a tudatos appropriálástól a naiv birtokbavétel illúziójáig terjed, elég széles ahhoz, hogy a magyar művészettörténelem változatai, kevés kivétellel, elférjenek benne. A kényes kérdésekről lehetőleg nem beszélt; ha nem provokálták, inkább elhallgatta őket; ha beszélt, sokszor inkább erősködött, mint bizonyított; a szép látszat kedvéért tudatosan, vagy elvakultan elkerülte a valóságot; akár ezért, akár azért, az eredmény mindenképpen az anyag megbízhatatlansága.

A művek, amikben az ok elvek gyanánt megfogalmazódik, a következők : Hekler A. : A magyar művészettörténelem feladatai, 1921; Gerevich T. : A régi magyar művészet európai helyzete 1923 : u. a. : Művészettörténet, 1931; u. a. : A magyar művészet szelleme, 1939.

Hekler felsorolja a magyar művészettörténelem hiányosságait, anyaggyűjtést, teljes emlékműismeretet, teljes és megbízható műemlék-topográfiát kíván, csak éppen a magyar anyag meghatározásának módszerét, a kiválasztás kritériumát nem jelöli meg. Helyette a magyarországi kultúra fázisait általában jellemzi pl. így : »A magyarországi reneszánsz kultúra messze földre kiható termékenyítő ereje mutatja legjobban, hogy ez a növény a mi talajunkban mélyen és termésképesen gyökeret vert. Nemcsak Mátyás király és Beatrix révén idekerült

olasz előkelők, hanem magyar főuraink és főpapjaink is foglalkoztattak neves olasz művészeket.« Az utolsó sorban megcáfolja, amit előbb mond ; ha a reneszánsz hazai meggyökerezettségének csak olyan bizonyítékai vannak, mint az olasz művészek foglalkoztatása, erejének olyanok, mint a szomszédos országokba való továbbítás, akkor nincs gyökeres magyarországi reneszánsz kultúra, mert az ilyen a hazaivá asszimilálást tételezi föl ; ha csakugyan meggyökerezett nálunk az a kultúra, mások a jelei. S akkor is meg kell vizsgálni, mi a magyarság alkotó része benne a főpapok és főurak megrendelésein túl. Többi érve is ilyen az idegenből jött kulturális áramlatok meggyökerezettségére s az itt működő idegen művészek áthangolódására, az útra és módra, ahogyan, mint mondja »alkotásaik a mi nemzeti kultúránk integráns részeivé« válnak, amit eleve garantálnak tekint. Az egész korszak szellemisége végül így ad kötelező programmot : »S ha multunk kultúrértékeiről szólunk, tekintetünk nem áll meg a zöld asztalnál önkényesen megrajzolt határokon, hanem bejárja Erdélyt, Észak-Magyarországot és a Délvidéket, melyeknek minden zuga fennen hirdeti, hogy a magyar faj és a magyar föld a művészi kultúra terén sem volt meddő. Nagy-Magyarország művészeti emlékei a mieink, azokról lemondani nem fogunk soha. Tudományos feldolgozásuk a mi jogunk és a mi kötelességünk ; a bennük megnyilatkozó lélek a mi nemzetünk lelke, mellyel szemben tehetetlenül vergődik a tagadás szelleme. Ezek az emlékek kultúrfölényünk bizonyításának leg-hatásosabb és legbeszédesebb demonstratív eszközei.« Ime, magyar művészet-történelemnek lennie se volt szabad.

Gerevich programmatikus műveit elvlasztjuk a magyarországi románkori emlékekről szóló főművétől. Ezt is áthatja ugyan a mindenáron magyarrá bizonyítás szándéka, gazdag anyaga, tájékozottsága mégis a magyar művészet-történelem megírásában felhasználható eddigi eredmények közé menti át. Első programmatikus műve polémia a magyar művészet tagadói, elsőül Éber László ellen, aki az erdélyi szobrászati emlékekről még 1909-ben publikált értekezését így kezdte : »Rég elismert tény, hogy magyar művészet történetéről jogosan nem beszélhetünk, mert a képzőművészet nálunk fennmaradt alkotásaiban nem ismerhetők fel olyan külön, jellemző egységes vonások, amelyeket valóban a mieinknek nevezhetnénk. Több oldalról, közelebbről, távolabbról jövő nemzetközi hatások közepette a magyarság nem volt arra képes, hogy az idegen elemekből újat alkosson, hogy nemzeti sajátosságait ezen a téren kifejezésre juttassak«. Gerevichnek az ellenkező bizonyítása nem sikerül. Nem azért, mert Ébernek igaza van, hanem mert neki sincs. Ébernek nincs, mert az előzetes módszeres vizsgálat híján nem tudható, van-e, nincs-e magyar művészet, hogy valami »rég elismert tény«, nem tudományos argumentum ; Gerevichnek nincs, mert ahogyan a magyar művészet létét állítja, szintolyan önkényes, mint Éber tagadása, a tárgyak, amiken demonstrál, inkább az ellenkezőre argumentumok, mint magyarságukra. Az ellentétek annyira egyeznek, hogy Éber tulajdon szavaival állítja, amit amaz tagad : »közismert tény, hogy a román templom-

építésben sajátos magyar típus keletkezett.« Holott egyelőre csak annyi a »közismert«, hogy van magyarországi sajátos román típus, de hogy magyar-e, még nem tudatik. A gótika megmagyarosodását felvidéki, nemzetiségi területről való tárgyakon bizonyítja, tehát olyanokon, amiknek magyarsága legalább is kétséges, s előbb igazolni vagy valószínűsíteni kellene, és bizonyítja azzal, amit előbb szintén igazolni kellene, a »magyar lelkiség«-gel és a »magyar művészeti szemlélet«-tel: »Mérséklet és józanság, a modoros túlzások kerülése, a valóság nagyobb tisztelete és nyugodtabb kifejezés a stílatalakító tényezők, melyek a magyar lelkiségből és a kialakuló magyar művészeti szemléletből folynak.« Az ismertként tételezett magyar lelkiség ilyen előnyösen különbözteti meg a magyarként tételezett provinciális gótikát a hatásküldő hatalmas francia gótikától — néhány fafaragvány bizonyossága szerint. És ilyen petitio principii-kre és teljességgel bizonytalan tárgyakra épül az egész konstrukció s az egész régi magyar művészet történelme általában. Három négy öt idegen hatást kimutatnak egy műtárgyon, s a tetejébe, hogy milyen jellegzetesen magyar. Gerevich még azt is, mennyivel különb, mint a francia, vagy német.

Átugorva a közbensőkön, menjünk egyenesen M. S. mesterhez — nézzük meg, ezt az áhított nagy értéket milyen érvekkel jussolja a magyar patrimoniumba az osztozkodáson. »A Mária találkozását Erzsébettel, Jézus születését és kinszenvedésének négy jelenetét ábrázoló képek a magyar formaképzés leg-egyénibb termékei...« »Felfeszített Krisztusa nem összeomlott roncs, mint fejlődéstörténetileg párhuzamának, Grünewaldnak a német realizmus kiméretlenségére annyira jellemző Megváltója: szenvedésében is megőrzi az isteni méltóságot.« Az ellenkezőjére Genthont, Gerevich tanítványát idézzük: »Krisztus szeme kifordul, szája ernyedten nyílik szét: a csontvázza fogyott arc utolsókat rándul a haláltusában, míg a szétfeszült karok végén a kezek kínlódva görbülnek össze. Nincs még egy képünk, amely a fájdalmat ily hallatlan kifejező erővel ábrázolná, szelleme már-már nem is keresztényies; az Istenember megpróbáltatásából csak az ember barbár, vad fájdalma harsog ki.« Aki ismeri a képet, tudja, hogy ez a második leírás a hiteles, és azt is, hogy éppen ez a nagyszerű benne: a szenvedés paroxysmusa, a borzalmas valószerűsége. Nem túlozunk, ha azt mondjuk, Grünewaldhoz méltó. A német művészettörténelem ezeket a képeket az augsburgi id. Jörg Breu-nak, vagy neki és műhelyének tulajdonítja; a Visitatiót E. Heidrich *Die altdeutsche Malerei*-jében Jörg Breu-képeként közli; nem fontos, helyes-e a névszerinti attribúció, kétségtelen, a német pikturába szervesen beleillik, a magyarba nem. A magyarban valóban csak »meteor-szerű« csodát lehet látni festőjükben, mint Genthon teszi — nagyon nemjó tanusítvány.

Ugyanilyen érveléssel bizonygatja a magyarországi művészet javának magyarságát »A magyar művészet szellemé«-ben. A Kolozsvári-testvéreket és Kassai Jakabot, mint mondja, a »habozás nélkül« a németek közé soroló Pinderrel szembeállva, ugyancsak habozás nélkül, de bizonyítás nélkül is

magyarnak minősíti. A két szobrász-testvér magyarsága szerinte »tisztázott kérdés«, a magyar ötvösségből kinövő művészetüké is. »Művészegyéniségük kívül esik a német szobrászat fejlődésén.« Ez igaz, de ebből a negatívumból nem következik a magyarságuk. A Szt. György kapcsolatai a külföldi emlék-anyaggal s a magyarországi ötvösséggel, a lovaspecsétekkel, már jól fel vannak tárva, de mivel a kutatás itt is, mint egyebütt is, nem hatol le az aléptípmény talajáig s beéri az esetleges adatokkal és a stílus-jellemzéssel, a mű magyarságát máig se tekinthetjük »tisztázottnak«. A végső argumentumot már ismerjük Gerevich-ből egyebűnnen, egyik tanítványa így fogalmazza meg azonos módon : »Szelleme tipikusan magyar, hogy az egész történet legdrámaibb mozzanatát kiválasztják és azt minden túlzástól ment józan realizmussal ábrázolják, a magyar művészet mértéktartó, kiegyensúlyozott józan szellemének korai jelentkezése.« De mint M. S. mester, Genthon szerint szintén a magyar művészet csodái, »magános ormai« közül való, s ez éppen magyarságának megértését és megmagyarázását nehezíti meg nagyon, bár — tegyük hozzá — lehetetlenné nem teszi, mert van hozzá előkészítő anyag. Az ugyancsak »magános orom« Kassai Jakab németsege — Németországban dolgozott is — olyan nyilvánvaló, mint M. S. mesteré, magyarságának lehetőségéről nem beszélhetünk még olyan feltételes módon se, mint a Kolozsvári-testvérekéről.

Gerevich azután végig példázza a »tisztá és józan szemlélet, világosságra törekvés«, a »fejlett ritmusérzék« és »sajátos lejtése,« a »sajátos magyar arány-érzék«, a »magyar szépségérzet«, a »derűs nyugalom« magyarságát a magyarországi német nemzetiségi művészet javán, s még a magyar anthropológiai típust is megtalálja az egész germán területen el Flandriáig sok százados ábrázolásokból ismert típusokban : »Középkori Madonnáink és női szentjeink viruló telt arcán felismerhetjük a magyar típust és női szépségideált, olyankor is, midőn német és flamand telepeseiktől is lakott vidéken készültek, mert hiszen ezek a századok folyamán keveredve, a magyar anthropológiai alkathoz közelednek, művészeti típusaikat meg éppen a közös és egyetemes magyar fejlődés határozta meg.« Hogy a magyar józanság dícsérete hova ragadja el, íme a számbavétel végén : »A magyar ember keveset gesztikulál, nem handabandázik, a kevés beszédet kevés taglejtéssel kíséri . . . a stílus általános követelményeinél is (sic) nyugodtabb . . . kevésbbé heves az alakok gesztusa barokk szobrainkon és festményeinken. Munkácsy Krisztusa, a Pilátus előtti jelenetben isteni fenségének lenyűgöző benyomását méltóságteljesen kiegyenesedett alakjának, kezei teljes mozdulatlanságának köszönheti«. Krisztus keze tudvalevőleg össze van kötözve, hát hogy gesztikuláljon? a többi alak viszont nyilván annyit gesztikulál, amennyit Munkácsy a jelenet dramatikájához szükségesnek érzett, s nem amennyit a magyar nyugalom diktál. A kép éppen erre a kontrasztra épül.

A gondolatmenetnek s az egész ideológiának konkluziója végül : »Ha néhány szóba akarnók sűríteni a magyar művészet lényegét : azt a magyar szellemi alkatnak megfelelő nyugodt és tiszta szemléletben állapíthatjuk meg . . .

Történeti művészetünk nemcsak a faji magyarságé, hanem a vele állami, műveltségi és erkölcsi közösségben élő idegen ajkú népeké is volt, egyik abroncsa az együvértartozásnak.«

Az együvértartozásnak következményeképpen Magyarországon mindig folyt az asszimiláció. Egyrészt a magyarság, bejövételétől kezdve, gazdaságilag, politikailag, társadalmilag, művelődésileg általában asszimilálódott Európához. Ezen az általánosan túl folyt az asszimiláció részlegesen is: a nemzetiségeké a magyarsághoz s viszont a magyarságé a nemzetiségekhez vidékenként más-más módon, más-más fokig, szüntelen hullámlásban. A művészet egyik jele ennek a folyamatnak és gyakran kitűnő mértéke. Világosan meg kell különböztetni ettől a természetes folyamattól a tudatos és szándékos eltulajdonítást, a kulturális nacionalizmust vagy imperializmust, mely a XIX. században kezdődik és folytatódik a második világháború végéig. Elve: ha te elveszed az enyimet, én elveszem a tiedet. Miatta nem volt és nem lehetett külön magyar művészet-történelem, de a nemzetiségeké sem, minek is, ha mindenről ki lehet sütni, hogy magyar vagy mondjuk német.

Nem azt akarom mondani, hogy az egész magyar művészettörténelmi irodalom sovíniszta, s a »kultúrfölényt« hirdeti. Nem is az idézett programok következménye minden. Maguk is amennyire produkálói, annyira produktumai a közszellemnek. Csak benne támadhattak s válhattak olyan hatékonyá. A szellem, ha kevésbé tudatos és határozott is korábban és kezdetben, ugyanaz — ezért nem született meg a maga idején a magyar művészettörténelem. De a programatikuskoknak aztán az ideológiai tudatosítással, műveik példájával, egyetemi tanításukkal nagy a hatásuk; talán nincs is senki, aki valahogyan, vagy az ideológiában vagy a módszerben nem tanítványuk. Ezért nem folytatódott, ami meg se kezdődött. S nincs ma sem.

III.

Az ok azonban megszűnt, meg kell szűnnie a következménynek is. Új lehetőség támadt, most az a kérdés, hogyan váltsuk valóra.

Az új lehetőség: új szemlélet, és új viszonyulás a magyar és magyarországi művészeti anyaghoz. Belőle új föladat következik, ami szükségkép új módszert kíván. A föladatot kell legelőbb megfogalmazni.

Különös nehézség jele, ha tudományos föladatnak előbb definiálnia kell tárgya fogalmát. Föltételezhető szokott lenni, hogy általában ugyanazt értik rajta, s ha valamilyen sajátos jelentése, kiterjesztése vagy szűkítése némiképp mégis módosítja, rátér a tárgyalás folyamán. A XIX. század magyar művészetének történelme előtt csakugyan szükségtelen tárgyat külön definiálni, akárcsak az irodalomét — fölösleges szószaporítás és fontoskodás volna. Viszont már az maga, hogy száz évig csináltak a magyar művészet történelme néven valamit, ami nem az, eléggé figyelmeztet, mennyire meghatározatlan a tárgya. Meg kell határozni, enélkül a föladat is bizonytalan. A magyar művészettörténelem

tárgya — akármilyen tautologia, ki kell végre mondani — a magyar művészet, az, amit a magyarság csinált. A magyarság nem az ú. n. faj-magyarság, ilyet nem találunk sehol. Nem is valami apriorikusan és önkényesen konstruált »örök« népi vagy nemzeti jellem, ilyen sincs. Ami van, az idő folyamán kialakult és szüntelenül alakuló magyarság, az a közösség, amit a magyar nép a vele élő, vagy hozzá csatlakozó népekkel vagy népelemekkel elegyedve gazdasági, társadalmi, politikai életében, egész művelődésében produkált, és van ennek a közösségnek már örökletes vagy tudatos vállalása. A nép, vagy mikor már így nevezhetjük, a nemzet, nem *constans quantitas* — változik, módosul, differenciálódik, artikulálódik, annyira, hogy az idő folytában és egyidejűleg is ellentmondások, ellentétek, ellenkező irányzatok áramlanak benne. A sztálini definíció szerint: »A nemzet az emberek történetileg kialakult tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkotnak alapján keletkezett.« (Marxizmus és nemzetiség.)

Ami a művészetben az így meghatározott magyarság műve — akármilyen idegen hatás vagy indítás nyomán — az a magyar művészet, az a magyar művészettörténelem tárgya. Ez a tárgy többértű, következésképp a föladata is az. A tárgyban van olyan, ami föltétlen bizonyosan magyar, ha eleve nem tudjuk is. A föladat első és legfontosabb teendője a kétségtelenül magyar anyag föltárása és történeti létének kifejtése. Van, ami kétes, de magyarsága valószínűsíthető. Van, ami bizonytalan, de magyar volta még kiderülhet. A valószínűsíthető kétest s a reménybeli bizonytalant ilyenként kell tárgyalni, világosan megmondva milyenségüket. Mindez más-más fokon magyar művészettörténeti anyag. Ezzel nincs vége. A magyar művészet hathatott az itt élő, a magyarsághoz népileg nem asszimilálódott, de műveltségében vele közösködő népekre s a szomszédokra. Ez a hatás is a magyarság műve, nyomozni, mértékét megállapítani, utalni a nyomában esetleg keletkezett nemzetiségi művészetre még a magyar művészettörténelem dolga. Ezek a rétegek a tárgya, idáig terjed a föladata.

Nem tartozik hozzá a nemzetiségek vagy más népek akár magyar, akár egyéb hatásra keletkezett, de már a maga útján járó művészete. Sem, ami akár magyar, akár nemzetiségi területen bizonyosan nem magyar, s hatásával nem indított el valamilyen folyamatot a magyar művészetben. Ezen nem változtat a megrendelők magyarsága.

A magyar művészettörténelem így tagolt föladata nemcsak az övé, hanem a magyarországié is. Emennek azonban még más föladatai is vannak. A magyarországi művészettörténelem a magyar létesülésével nem szűnik meg, megmarad önmagában is, s az összefonódottság miatt a magyarhoz is nélkülözhetetlenül szükséges. Olyan erős köztük a korreláció, hogy egyiket se lehet a másik nélkül megcsinálni, hiszen a magyarországi művészetben benne van a magyar is, s a magyar valamiképpen sokfelé jelen van a nem-magyarban is. A magyarországi művészet történelme mégse helyettesítheti a magyarét. Anyaguk bármennyire

— sokszor a szétválaszthatatlanságig — összefonódott, más-más a céljuk és szerkezetük. A magyar művészet történelmének, ha valóban a magyaré akar lenni, a különbséget világosan meg kell mondania, s a maga föladatát teljesítenie. A magyar történelme egytengelyű, a magyarországié többtengelyű. A magyar föladatának tengelye, hogy az országbeli nagy sokféleségben mért mikor hogyan lett magyar művészet, hol mikor mért fejlődött vagy akadt el, mi a sajátossága, s van-e és mi a szerepe és jelentősége az európaiban, különösen itt a keleti részen. A magyarországiénak annyi a tengelye, ahány nép itt történeti jelentőségű művészetet produkált, s mindegyiket úgy végig kell vizsgálnia, köztük persze a magyart is, mint a magyarnak csak a magyart. Tehát ha a magyarnak nem föladata a magyar művészet hatására keletkezett vagy módosult nemzetiségi művészetet a maga külön útján végig követni, a magyarországinak föladata. (Hogy az érdekelt nemzetiségnek a magáé ugyanúgy föladata, mint a magyar művészet a magyarnak, nem kell külön mondani.) Az ő dolga a külső hatások nyomozása a nemzetiségek művészetében. Mégsem mondhatjuk semmire sem, ami csak a magyarországinak a föladata, hogy semmi közünk hozzá, mert ha magának a magyar művészettörténelemnek nem föladata is, a magyar művészet-történészé lehet és legyen is. (A magyarországi német irodalom nem a magyar történelmének föladata, de foglalkoznunk kell vele). Végül a magyarországinak se föladata az olyan anyag, amely nem indított el semmit, se a magyarságban, se a nemzetiségekben. Az ilyen az általános művészettörténelem dolga, amiből azonban szintén nem következik, hogy nekünk nem fontos és művészettörténészeink ne foglalkozzanak vele, világosan megmondva, mi az az anyag és miért érdekkel.

Lássuk hát meg végre, mi volt a magyarság, mit csinált a művészetben ezer esztendő alatt ezen a helyen. A nemzeti létnek, melynek erősítésére keletkezett a mult században az irodalom és a művészet történelme, pótolhatatlan tényezője az önismeret. S ha elfogulatlanul megvizsgáljuk, van-e magyar művészet, amit némelyek tagadtak, s ha van, mi a magyarországinak a legtagabb értelmű magyarság része, továbbá azt, van-e végig organikusan, mint más szerencsésebb népeké, vagy a pusztító viharoktól szaggatottan inkább koronként és nagy hiányokkal — akkor az eredmény bizonyosan az lesz, hogy a magyar művészet jóval kevesebb annál, amit eddig így neveztek, kevesebb a magyarországinál, de talán több, mint amennyit a mostani tájékozatlanságban gondolunk. S még más is kiderülhet, az, hogy eddig a pompázatos idegenség fitogtatása közben mostohán bántunk olyan javainkkal, amik nem olyan mutatószámok ugyan, de a magyarságnak édes gyermekei, és szerényebbségükben is megbecsülendő értékek, a maguk nemében még remekművek is. Úgyhogy amit elvesztünk a réven, bőven megtérülhet a vámon. A hitelesen megismert magyar művészetet végül aztán a magyarság egész történeti létébe, multjába és jelenébe integrálhatjuk, gazdasági, társadalmi, politikai, műveltségi létének teljességébe, anyagi kultúrájának, gazdasági és művészi iparának, irodalmának, zenéjének,

tudományának szervezetébe, egyszóval egész kultúrájába. A maga sajátosságával kiegészíti és megvilágítja, és viszont.

A magyar művészet anyaga elvileg eleve meghatározható, a gyakorlatban nem. Éppen ez a meghatározás a történeti kutatás, a tárgy-elemzés, az összehasonlító művészettörténelem föladata. A magyar művészet anyaga kutatás közben alakul ki. De csak akkor, ha elhatározott célunk a magyar művészet történelme, amelyik nem csak nevében, hanem valójában az, s ha van hozzá elvünk, amelyekhez az anyag vizsgálatában és meghatározásában igazodunk, és módszerünk, amelyikkel vizsgálunk és meghatározunk. Az elvet a magyar művészet definíciója foglalja magába. A módszert még meg kell találni. A cél: olyan magyar művészettörténelem, amilyen a magyar irodalom történelme. Sokkal nehezebb föladat, mint emezé, de ez nem ok az elmulasztására. A lényeges különbség, hogy bár az anyag az irodalom történelmében sincs eleve készen, szüntelenül nő és bővül, az ő anyaga kezdettől fogva készül, mert kezdettől fogva megbízható kritériuma van, a nyelv, s van dereka, amihez az útközben feltárt anyag hozzá nő. A művészettörténelemben az ilyen egyszerű kritérium hiányzik. Olyant kell találni, amely pótolhatja, megbízhatóságában a nyelvi kritériumot megközelíti. Azonos fokon elérhetetlen ideál, gyakorlatilag jól használható regulatív principium. A magyar művészet történelme annyira lehetséges és annyira valósul meg, amennyire ezt a principiumot alkalmazni tudja.

Egyszerű volna a dolog, ha a magyarországi művészet irodalmából kiválogathatnánk a magyar művészetre vonatkozó részeket és fejezeteket, időrendi sorrendben összefoghatnánk, és kellően arányosítva egyesíthetnénk a magyar művészet történelmévé. Csakhogy az eddigi irodalom, mint láttuk, éppen a magyarrá minősítésben nagyrészt megbízhatatlan.

Az anyag nemzetiségének kritériumaként javasolható a mívészek neve és származása. Elégtelen, mert a magyarországi művészet legnagyobb korszakában, a románban, alig van hozzá adat, s más korszakokban is sok az ismeretlen. És megbízhatatlan, mert magában egyik sem igazít el. Az olyan nevek, mint Kolozsvári Tamás, Kassai Jakab, Lócsei Pál, nem olyan családi nevek, mint ma: a születés, vagy működés helyét jelölik, amitől a név viselője lehet magyar is, német is. A magát »jászói szobrász«-nak, statuarius Jaszoviensisnek nevező Johann Anton Krauss morvaországi, és nincs semmi jele, hogy magyarrá asszimilálódott. De ahol a név állandósult, ott sem boldogulunk holmi név-analízissal. Petőfi akkor is magyar költő volna, ha megmarad Petrovicsnak. Rippl-Rónai magyar festő a Rónai nélkül is, és Derkovits úgy ahogy van. Nem a név teszi. A származás tanúságához elég Dürerre, a legnémetebb művészre gondolkunk. Profilja Hans Schwarz egykorú medaille-ján olyan, hogy hozzáfoghatót a hazai anthropológia vagy ethnográfia még nem publikált. »In der Tat hält es schwer — mondja róla még Wölfflin is — in diesem Rosselenker der Puszta den »fleissigen Kläubler«, der Dürer doch gewesen ist, wiederzuerkennen.«

Maradna végül a stíluskritika. Példáink tanúsága szerint mindent bizonyítanak vele s az ellenkezőjét is. Azt lehetne mondani, jobbat, gondosabbat, alaposabbat, és főképp elfogulatlant kell használni. A stíluskritika fontos, nélkülözhetetlen eszköze a művészettörténelemnek, csak éppen a magyarság meghatározására alkalmatlan. A leggondosabbban és alaposabban, kielemzett stílus-sajátosságokról honnan tudjuk, hogy magyarok, ha még nem tudjuk, hogy a mű magyar? Az olasz, német, francia stb. sajátosságot könnyű kielemezni, mert tudjuk, mik az olasz, német, francia stb. tárgyak, a mi stíluskritikánkhoz éppen ez hiányzik. Előbb a művek magyarságát kell igazolni vagy valószínűsíteni, s azután kiemelni belőlük és összeszedni, ami a stílusban a magyar tárgyakra jellemző. Enélkül hogyan igazoljuk? stíluskritikával? Ebből a logikai circulusból nem ment ki semilyen tökéletesített stíluskritika.

Ezzel el is fogyott minden eddig használt módszerünk. Hiába forgatjuk a dolgot akármerre, mindig csak oda lyukadunk ki, hogy így nem boldogulunk, és nem is fogunk addig, amíg nem értjük meg, hogy amint a magyarországi művészeti anyag, eredetének meghatározatlanságában és viszonylatainak szövevényességében, különbözik a nyugati népekétől, úgy a főadat eddig elhanyagolt és az egészet fundáló többletét csak olyan módszerrel lehet teljesíteni, amelyik a hiány pótlásával veti meg alapját. Az eddigi magyar művészettörténelemben a tárgyak mindenestől, a származási, csináltatási, időrendi adatokkal, az összehasonlító stíluskritikai elemzésekkel, az attribuciokkal a levegőben lebegnek — nem látni, hol mi produkálta őket, mi vette át a hatást, mi hordozta, érlelte, másította, nem látni, mi van a sajátosságok mögött és alatt, nem látjuk a földet, vidéket, népet, társadalmat, a valóságot, melyben a művészet született, nőtt, elhanyaglott, vagy amelybe belenőtt és benne el is mult. Csak királyi, főpapi, főúri, nemesi mecénások, városi, polgári megrendelőket és mindenféle rendű rangú nemzetiségű műveseket látunk; ez valameddig az egyházi és udvari művészetnél elégnék látszik, de csak látszik, mert nem az; nem látjuk, mi veszi körül, mire épül az egész kultúra, kik mit hogyan termelnek és teszik munkájukkal egyáltalán lehetővé azt a virágzást. Az egész alépitmény úgy hiányzik, mintha nem is volna. Szó esik néha városok kezdetéről, fellendüléséről, hanyatlásáról, de a hogyanról, miértől nem; kik mennyien lakták őket, mit dolgoztak, hogyan éltek, nem látjuk. A polgárság templomokat, középületeket, magánépületeket építtet, díszíttet, beleszól abba, amit csináltat, meghatározza igényeit, kívánságait, az őt érdeklő témákat, a neki kedves modort és stílust, de hogy milyen a polgárság s mit miért csináltat úgy, nem tudjuk. A falut még kevésbé, róla semmit se tudunk. Falusi templomok vannak, falu nincs. Mindezek, természetesen, másutt is fontos tudnivalók. De a nemzetiséghez, mely eleve tudott, nem nélkülözhetetlenek. Nálunk azok. Az egész alépitmény fenéig való átkutatása nélkül nincs róla se bizonyosság, se valószínűség. A magyar művészettörténelem problémája kiválóan tanulságos példája, hogyan nem lehet valamit a történelmi materializmus nélkül megcsinálni, és vele hogyan lehet.

Előlről és alapjától kell elkezdni a földadatot. Az alapvető előmunkálatok híján ma senki se ülhet neki a magyar művészettörténelem megírásának. Az új módszert az összefoglalás előtt a kutatásban kell alkalmazni, s ez a munka igen nagy és nehéz. S ha valaki azt mondaná, a már másutt megírt aléptítményt, anyagi kultúrát stb. ide kell gondolni, s a kérdés el van intézve, azt árulná el vele, hogy sejtelve sincs a földadról. A művészettörténésznek kooperálnia kell az általános történésszel, s nagyon rá van utalva a magyar történelem már megindult revíziójára, sok hasznát is fogja venni, de neki kell a maga tárgyára nézve mindent interpretálnia, a művészet történeti kondicionáltságát kielemeznie. Ez az ő nagy kritikai éleslátást, átfogó tudást, elfogulatlan, nem-soviniszta szemlélet kívánó legfontosabb feladata. Összehasonlíthatatlanul nagyobb és nehezebb földadat, mint volt a magyar vagy a magyarországi művészettörténelem az eddigi módszerrel, amelynek csak részlet-problémái voltak. Természetesen semmi használható eddigi valamilyen eredményt se kell elvetni, hanem mindent az új cél szerint fölhasználni. A végső cél: a teljes magyar művészet a teljes magyar létben.

A mondottakból önként következik, hogy a gyakorlati megvalósítás kezdete az egész ország területének tervszerű fölosztása történetileg és népileg kialakult vidékekre, ahol megokolt, kisebb egységekre is, szintűgy városokra is, rendszeres földolgozása topográfiaiban és monográfiákban. Egy-egy vidék, város gazdasági, politikai, társadalmi történetében, anyagi kultúrájában, népiségében azt kell vizsgálni, volt-e ott olyan kultúra, ami érthetővé teszi — s nem csodává — ezt vagy azt a műtárgyat, s a művészetet általában, különösen azt a fokát, stílusát, s milyen népiség produktuma volt, s ha nem egységesé, milyen összetételűé. Mivel a származás magában nem döntő, a kulturális környezetet kell megvizsgálni, asszimiláló erejét, hatásának sugarát. A vidék nemzetiségi kritériuma ugyanaz, ami a nemzeté, a történetileg kialakult tartós közösség a nyelv, a terület, a gazdasági élet, és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkat alapján. Másutt is más minden vidék, nem is egykorú, egyenlőtlenül fejlett, nálunk még nemzetiségileg is más. De nemzetiségenként sem általánosíthatunk. Mert nem úgy van, hogy pl. valamelyik korban a nemzetiségi területen számottevő művészet van, a magyaron nincs, vagy ellenkezőleg, hanem ugyanannak a területnek egyik vidékén van, a másikon nincs, egyik kor-részletében van, a másikon nincs. Mind egyenként kell megvizsgálni, a földrajzi terület általános nemzetiségi jellege nem elegendő kritérium. A megrendelők magyarsága sem teszi a művészetet magyarrá, akár főurak, főpapok, nemesek, akár polgárok, céhek, városok voltak, akár egyes tárgyra, akár az egész város képét meghatározó sokra szolt a rendelésük, s akárhogy beleszóltak — csak az, ha az idegen hatásból vagy indításból valami állandósult sajátosság, meggyökerező hagyomány alakult ki. A közösségek, különösen nemzetiségi vidéken, természetszerűleg szüntelenül változnak, bennük a megrendelő közösségek és egyének is; ezenkívül az országos nagy események néhol hirtelen megmásítják, feldőlják, meg-

szakítják őket; egyik helyen alig érintik őket, másutt, különösen a magyarságot, nagy területekről kivetik vagy szinte kiirtják, mint a Délvidéken — mind e változásokkal, a természetszerűekkel és erőszakosakkal együtt változott a magyar művészet sorsa, vagy hosszabb-rövidebb időre akár teljesen meg is szűnt, másutt nemzetiséget, hatást, tájékozódást cserélt. A helyet és kort tehát szüntelen mozgásában, változásában kell tekintenünk, még inkább, mint bárhol.

A topográfiaiknak és monográfiáiknak mindenre ki kell terjedniök, amit vizsgált területeiken és korszakaikban a kutatás föltárhat, eleve nem zárhatnak ki semmit. Önmagában jelentéktelennek látszó adat jellemző lehet a kontextusban. Az adatok egymást világosítják és erősítik, csak a végén derül ki, milyen értékrendbe igazodnak fontosságuk szerint, és milyen szövedékük dönti el valaminek a magyarságát. A stíluskritikai, motívumtörténeti, ikonográfiai vizsgálatok, pl. honfoglaláskori motívumok a romanikában, magyar legendák az Árpádok korában etc., a viselet, az anthropológiai jellegzetesség, különösen amikor a magyarság az ország lakosságának nagy, 80—90 %-nyi többsége, mind fölhasználandók, de igazi jelentésüket és perdöntő érvényességüket csak a valóság lehető teljességében kapják meg. Ilyen kritériummal és módszerrel lehet valaminek a magyarságát érvényesen állítani, tagadni vagy valószínűsíteni, a magyar művészet egész anyagát meghatározni és begyűjteni — nem apriorikusan, hanem a végén, a magyarság egész történeti élete végigtaglalásának eredményekép.

Az ilyen igazságtevéshez a sokágú és lelkiismeretes kutatáson és elemzésen túl a következetes igazság és igazságosság éthosza szükséges, mind a más nemzeti-ségi viszonylatban, mind a magunk nemzetisége osztályviszonylataiban. Az a látszat pl. a barokk idején, hogy itt nemcsak gazdag urak és papok vannak, hanem gazdag, viruló magyar művészeti kultúra is. Holott az ellenkezője igaz, különösen a tönkretett magyar területen. Az igazság az, hogy megvolt a gazdagság, műveltség, igény is, de mivel a nagy pusztulás után magyarral tüstént kielégíteni nem volt mivel, importáltak, mint a kávé, teát — s azoknak a tendenciózusan lángoló magyar szellemükért magasztalt főuraknak, főpapoknak nem jutott eszükbe, hogy itthon valami művészeti iskolát alapítsanak a behívott idegen mesterek segítségével. A gazdagságuk búsán meg volt hozzá, a magyarságuk annál kevésbbé. Maecenáskodásuk a csak idegen használatával a magyar művészet feleledését inkább gátolta, mint segítette. Ha a barokk mégis hazai jellegű produktivitássá honosult, nélkülük történt, nem általuk.

Végig kellene most mennem az egész magyar történeten, és koronként, vidékenként a magyarság első századainak nagyhatalmi állásától és legvirágzóbb művészi időszakától elhanyaglásán, a török hatalom alá kerülésén, majd ismét idegen uralom alá jutásán, gyarmati állapotán, végül új életre kelésén át megmutatni a főbb föladatokat, a nép sorsában a művészet sorsát. Vázlatosan is csak nagyobb elaborátumban fér el. Helyette röviden utalok még a magyar művészettörténelem kiszélesítésének általános elvére.

Mint másutt, a nagy stílusok nálunk is eljutottak a nép minden rétegéhez, a polgársághoz, falusi néphez, közben polgáriasodtak, népiesedtek. Ezt az elterjedésüket és népiesedésüket nálunk különös gonddal az utolsó földeríthető nyomig nyomoznunk kell, mert egyértelmű a magunkévá, magyarrá vagy nemzetiségivé adoptálásukkal, a provincializmus és regionalizmus egyértelmű a magyar nemzetivel vagy nemzetiségivel. A nagy stílusok népiesedésük közben átalakulnak, adaptálódnak, hazai hagyománnyá honosulnak. Nem elég a reprezentatív nagy műveket, a jáki, lébényi, zsámbéki templomot részletesen földolgozni s a kisebb igényűeket méretük vagy díszességük csökkenő arányában leírni, végül csak említeni, hiszen éppen ezeknél valószínű, hogy nem idegen mesterek csinálták őket, ezeken mutatkozik meg, mivé lett valamelyik stílus a hazai népek kezén. S ha a nagy művek nemzeti voltát igazolni akarjuk, csak a művészeti kultúra általánosságának föltárásával tehetjük. Ahol olyan falusi templomok épültek, mint a román korban a Balaton-környékiek, s amilyen az ásatások tanúsága szerint az Alföldön is bőven lehetett, olyanok, mint az egregyi, mánfai, őraljaboldogfalvi, csempeszkopácsi, bórzsönyi, szászai, simai, tarnaszentmáriai, tótlaki, turnicsei, veleméri, amilyenek a gótika kisebb számú emlékei, ott viruló kultúrának kellett lennie. A reneszánsz nemcsak importált udvari művészet, a Felvidéken, Erdélyben a nemesség, a polgárság, a köznép rétegében sokáig él nyomaiban akkor is, mikor másutt egészen elmúlt; a »virágos reneszánsz« hagyománya a nép kezén olyanokat is produkál, mint székely falvak egész utcáinak kapu-sora, a maga nemében olyan tökéletes művészet, mint a népdal a nagy zeneszerzők nagy művei mellett. Még az egészen más körülmények közt importált barokk is a vidéki kúriákon, falusi házakon sajátosan magyarországiavá akklimatizálódik. Az empire a kúriákon és paraszt házakon szinte nemzeti stílussá válik.

Ki kell keresni a vázolt kritériummal és módszerrel, mi a magyarság része ebben az egész művészeti anyagban a falusi fatemplomokig és empire-oszlopos házakig, hol mikor miért volt és miért lehetett művészi kultúra, és miért volt olyan, amilyen; és megmutatni, hol mikor miért nem volt. Nem elég tudnunk, mit csináltak itt a Maulbertschek, azt kell végre tudnunk, mit csinált a magyarság s benne a magyar nép. Az a fajta falusi építkezés, amit mi a művészettörténelem anyagába kívánunk belevonni, s benne fontos helyet szánunk neki — olyanokra gondolunk, mint a Balaton vidékén Zamárdi, Lepsény, Öszöd, Szárszói, Bálványos, Arács, Nemespécse, Szentgál stb., a művészet térképén szinte fehér folt Nagykúnságon Tiszaderzs, Tiszafüred, Kunhegyes, Abádszalok és egyéb helyek sok paraszti épülete — eddig jóformán gazdátlanul hirdette itt a népi kultúra jelenlétét: a művészettörténelemnek nem eléggé grand art, túlságosan ethnográfia, az ethnográfiának túlságosan felülről átvett művészet, nem eléggé népi. Ennek a mesterséges szétválasztásnak meg kell szűnnie. A magyar művészeti anyag jelentékeny részét nem lehet feltárni és megérteni se magával a művészettörténelemmel, se magával a ethnográfiával. Mint sok egyéb

hagyományunkat se (pl.: régi vitézi énekeink.) Itt is, mint már előbb az alépitmény és topografikus alappá munkálásában, a kooperáció szükségéhez érünk.

Egész szemléletünknek meg kell változnia. S akkor a középkor fejezetben nem a mai pécsi székesegyház képét fogják reprodukálni, (Heklerében a kép alatti szöveg: »mai alakját báró Schmidt Frigyes 1882—1891-ig végzett átépítésének köszöni«, még meg is köszönteti vele a hóhérolást.) amelynek semmi köze a magyarországi román építészethez, Friedrich von Schmidt német professzor csinálta az eredeti lombardiai stílus helyére, hanem reprodukálni fogják helyette a kisebb falusi templomokat, amik még restauráltak is híven őrzik eredeti alakjukat és szellemüket. A mai pécsi katedrális legfeljebb a XIX. század fejezetébe való, annak megmutatására, milyen pusztításra — az eredetit még meg lehetett volna menteni — és hamisításra volt képes az a kor. Meg kell változnia annak a szemléletnek, amely csak a reprezentatív nagy műveket becsüli igazán, a kicsinyekkel csak mint dokumentumokkal, segédeszközökkel foglalkozik, mert hol a történeti folytonosság, hol valamilyen irányzat kialakulásának vagy valamelyik vidék helyi sajátosságának megértéséhez szükségesek. Stílust csak kiemelkedő művekben értékelni — *contradictio in adjecto*. A stílus az egész közösség nyelve. Nekünk nincs Brunelleschink, Michelangelonk, Rembrandtunk, az első félezedéből való monumentális épületeink nagyrészt elpusztultak. Ahelyett, hogy a veszteséget idegenek művei magunkénak tulajdonításával, a Hildebrandtok, Donnerek, »az osztrák Tiepolo« fitogtatásával akarnánk pótolni, tanuljuk meg, hogy a nagy művészi korokban a stílus általánossága maga is nagy művészi érték, s a mi igénytelenebb, talán darabosabb népi produktumaink nemcsak a tudományos kutatás archeológiai adalékai, hanem éppen olyan élők, és olyan tiszta, zavartalan örömet szereznek, mint a legnagyobbak. A nagyok nagyszerűségét megmutatni nem nagy dolog — lássuk meg a nagyot a kicsikben, bennük van. Népi multunk a romokban és töredékekben is hatalmas erővel szól hozzánk, művészi értékük, igazságuk ma is páratlan nevelő hatású. A görög templomok körül a földből előkerült garasos agyag fogadalmi szobrocskákról az a szépség és nemesség sugárzik, ami a nagy művekről, — s a mi öklömnyi egregyi templomocskáink, ahogy a térbe van állítva és csöppségében is az egész vidéket dominálja, valami olyant fejez ki, amit csak ebben a népi formában, ebben az egyszerűségben, közvetlenségben, ebben a hallatlan természetességben lehet. Átformál, fölemel, s magával együtt remekművé tesz egy egész vidéket, akárcsak a segestai monumentális görög templom a maga környezetét. Ezt mutassa meg nekünk a magyar művészettörténelem, tanítson meg elevenen viszonyulni multunk művészetéhez, tanítson meg érteni, szeretni, abban gyönyörködni tudni, amink van, nem sovinizmusból — a magunké megbecsülése nem sovinizmus — hanem mert semmi más se pótolhatja üzenetét.

S ha valaki mégis azt mondja: ez hazafiatlanság, odaadjuk a magunkét másnak — most már könnyen felelhetjük, ellenkezőleg, nem adunk oda semmi

magunkét, csak nem veszünk el semmi másét. Egyelőre azt se tudjuk, mi a miénk. Nem az a mienk, ami a mi tulajdonunk, a tulajdonjogi valahová tartozás nem azonos a szellemi tulajdonjoggal; ez szól másokra is. De hogy' kívánhatjuk, hogy mások a mienket respektálják, ha mi nem respektáljuk a másét? Ha tudjuk, mi a mienk, akkor fogjuk mi magunk is igazán megbecsülni tudni. Új viszony kezdődik vele multunkhoz, rajta keresztül jelenünkhöz és jövőnkhöz is.

Látnivaló már, miért mondtuk előre, hogy a földadat különlegesen nagy. Az anyag az itt vázolt módon nem kisebbedik, hanem nagyobbodik, s arányában a földadat is. Értéke se lesz kisebb, csak más lesz, mint eddig volt, és így térül meg búsásan a magunkéból, ami máséról lemondunk. Ekkora földadat nemcsak egészében, hanem részeiben, a topográfiákban és monográfiákban is együtt-munkálkodást, munkaközösséget kíván.

S látnivaló az is, mennyire más típusú topográfiákra gondolunk, mint amilyennel — az 1948-ban megjelent esztergomival — a magyar műemlékek topográfiájának tervezett sorozata megindult. A szerkesztő bevezetése szerint: »A topográfia, helyrajzi lajstrom . . . tulajdonkép ingó és ingatlan műemlékeink törzskönyve, minden munkánk, kiadványunk alapja.« Ez is, de ennél — különösen nálunk, s a magyar művészet történelmének megírhatása céljából — sokkal többnek kell lennie. Olyannak, amelyben a magyar művészet történelme már mindenestől előkészítődik. Az esztergomi topográfia első kötete olyan, mint egy sokfelől gyűjtött könyvtár leíró katalógusa, szükséges is, hasznos is, de a magyar művészet történelmének ugyanúgy nem előkészítője, mint az irodaloménak a könyvtár jegyzéke. A helyi és megyei műemlékekről tervezett második kötetnek már az itt vázolt elvek szerint kellene készülnie, szintűgy a többinek is — így kezdődne el végre a magyar művészet történelme.

A mához közeledve, a földadat megváltozik, de nem könnyebbedik. Bár a nemzetiség bonyolult kérdése megszűnik, a nemzeti jellegé megmarad, s ugyanakkor a minőség bonyolódik. A XIX. és XX. században összemérhetetlenül több a rossz, a nem-művészet, mint a művészet, s általában nem valahol a szélen, hanem inkább a díszhelyen, hivatalosan elismerve, vásárolva, jutalmazva, a nagy kiállításokat, de az utcákat, tereket, lakásokat, mondhatni mindent el-árasztva — s éppen ez annyira jellemzője a művészietlen kornak, hogy művészete történelmét a rossz nélkül nem lehet megírni, annyira része a kor egész valóságának, hogy állandóan utalni kell rá, s már csak azért se mellőzhető, mert a kor művészeti élete a jó és rossz élet-halál harcában telik. Ez abszolút új valami a művészet szférájában, ennél fogva történelmében is. Ez a földadat minőség-kritikai, nem stílus-kritikai, mint a régiségben. A régihez is kell minőség-kritika, de nem ilyen elhatárolóként, nem akad elvetni való, akár, mert nem volt, akár mert az idő már kiostálta. Az értékelés kényes, és különleges képességet kívánó földadat. A magyar művészettörténelemnek van hozzá használható jó hagyománya is a rossz mellett.

Az újabb kor a XIX. század elejétől egy nagy föladatnak tekinthető, részletesebb vázolása szintén nagyobb elaborátumba való, itt most csak éppen utalok rá, hogy nyoma legyen. Más vonatkozásban a történelmi materializmus módszerével aránylag legjobban, éppen a művészet felől legkevésbé átdolgozott korszak ez, a művészettörténelemnek bőven van mit pótolnia a nemesség s éppen csak kezdődő polgárság haladó mozgalmával beköszöntő s a kapitalizmus fokozatain át a szocializmusba torkolló első harmadának még jóformán semmi művészetéből nemzetközileg számottevő bőségig és eredetiségig fejlődő másfél század változásai okának feltárásában. A kezdeti elmaradás és hirtelen nekilendülés közös folyamatából kimagasló témák közül csak taxative megemlítek néhányat, a teljesség szándéka nélkül.

Bár két-három évtizede megélénkült az érdeklődés Izsó iránt, alapos földolgozása a kor valóságának alapján még hiányzik. Utalunk itt mindjárt arra, hogy általában elmaradt újabbkori szobrászatunk történeti megmunkálása a festészeté mögött.

Nagyon fontos és rendkívül érdekes kérdés az építészet sorsa a kapitalizmus idején, az a novum, hogy az építészet története a merő utánzások közepette teljességgel megszakadt. Igen tanulságos téma a budapesti városépítésé, más nagy városokéval összehasonlítva.

A Munkácsy-témát szinte szükségtelen említenem, annyira a köztudatban van már. Itt most csak annyit róla, hogy a mód, ahogyan, különösen eleinte, hozzányúltak, nem visz célhoz. Munkácsy sokat dolgozott a kapitalista üzletnek, egész művét nem lehet egy kalap alá fogni. Ő maga tiltakoznék ambícióval festett és vásári képeinek egyforma értékelése ellen. Nem mondhatunk le a kritikáról és az igazságról senkinél. Irodalomtörténelmünk ebben is sokkal előbbre van, mint az olyan jelenségek megítélése mutatja, amilyen pl. Mikszáth.

Az álművészet elkerülhetetlen lapján külön nagy fejezet illeti meg az O. M. Képzőművészeti Társulatot. A jó kezdet után, amikor még a fiatal Izsót és Munkácsyt segítette, Margitay és László Fülöp portálásáig jutott, a művészetben ugyanazt a legreakciósabb társadalmi réteget képviselve, amelyiket Rákosi Jenőék az irodalomban. Az állam hatalmának birtokában igyekezett minden haladó megmozdulást elfojtani. Talmi nagyságai fölött a hozzáértő kritika már akkor, s azóta az idő is kimondta másíthatatlan ítéletét. A művészettörténelemnek a mult reakciója osztálygyökereinek, hazug ideológiájának feltárásával és kemény kritikával éberem kell örködnie azon, hogy a millennium bandériumos kuruckodását és népszínműves parasztkodását, polgári álromantikáját és munkáshamisítását, a piktúra Pekár Gyuláit és Csizmadia Sándorait most valami hangzatos jelszó alatt vissza ne hozzák. A kár ugyan előbb-utóbb kiderül, de addigra már megtörtént.

Hollósyt, a pedagógust még ma is jobban ismerjük, mint a festőt, megítélni se tudjuk igazán művének kellő ismerete híján. Összegyűjtése egyik halaszthatatlan kötelességünk. Amit eddig ismerünk belőle, egyenetlenségében is

jóval biztat. Gyöngye képei mellett kitűnőek akadnak, s ugyanazon a képen is a szokvány mellett olyan kvalitás, amelyet talán egyetlen tanítványa se ért el.

Hollósy neve már Nagybányát idézi, és figyelmeztet, hogy még ma sincs kellően feldolgozva.

Nagyon kíváncsú Réti kiadott és kiadatlan írásainak összegyűjtése.

Ugyancsak kíváncsú Rippl-Rónai, Csók, Nagy Balogh, Derkovits, Dési Huber pályájához és művéhez addig összegyűjteni, amit lehet, amíg több hozzá a tanúság.

Tudjuk, nekünk is szól a gyönyörű sztálini tétel: »... minden nemzetnek — kicsinek és nagyoknak — vannak sajátosságai, van saját specifikuma, amely csak az övé és nincs meg más nemzetben; ezek a sajátosságok az a többlet, amivel minden nemzet a világkultúra kincstárát gyarapítja, teljesebbé teszi, gazdagítja. Ebben az értelemben minden nemzet — kicsi és nagy — egyforma helyzetű és minden nemzet bármely más nemzettel egyenlő jelentőségű.« A tételben népek ősi vágya fejeződik ki, és tanúskodik igazsága mellett. A szociális igazság tétele általában ősi, a megvalósítása új. Az idézett tétel megvalósítása nekünk maga az élet. Tudjuk, hogy közeli multunk és jelenünk művészetében megadtuk a magunk többletét, méltán kívánjuk az igazság megvalósítását rajtunk. Hogy régibb multunk, egész történetünk művészetében meg van-e hozzá a jogosítványunk, művészettörténelmünk dolga eldönteni. A tételhez általában való jogunk igazolásában a magyar művészettörténelemnek nehéz, de különösen szép rész jut. S ez nemcsak tudományos föladata, hanem legfőbb nemzeti hivatása.

BIZÁNCI ELEMÉK AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR ÉPÍTÉSZETBEN

Írta: CSÁNYI KÁROLY

1. Magyarország történelmi kapcsolatai Bizánccal

A magyarság már a honfoglalás előtt is összeköttetésbe került a hatalmas (395-ben alapított) keletrómai, vagyis bizánci birodalommal. Így pl. már a Kaukázus vidékén való tartózkodás idején feltűnnek egyes tárgyakon bizánci sajátosságok, amelyek valószínűleg a krími görög városokkal fennálló kereskedelmi összeköttetések nyomán kerültek oda.

Bizánc építészei, szobrászai, festői, iparművészei fokozatosan fejlesztették a Jusztinián korában (VI. sz.) hatalmas lendületet vett művészetet, s ennek természetesen élénk hatása volt elsősorban a szomszéd területekre. Nem csoda, ha honfoglaló őseink is e nagy pompa és gazdagság bűvkörébe kerültek. A honfoglaló magyarok a X. század elején a bizánci aranyat kincs gyanánt gyűjtötték és más népekhez hasonlóan, ékszerül is használták.

Magyarország, miután Bulgária behódolt a császári hatalomnak, határos lett Bizánccal és így a bizánci kultúrkörrel még inkább érintkezett. A Konstantinápolyban megtért Gyula leánya, Sarolt volt Géza fejedelem felesége, tehát István királyunk anyja.

István király mégis a nyugati egyház felé fordult, de azért a görög egyházzal sem szakított. Innen ugyanis gazdag szellemi és anyagi kultúra sugárzott országa felé. Ebben a kultúrkapcsolatban egy ideig Velence volt a közvetítő; István király ugyanis közeli összeköttetésben volt Orseolo Ottóval, az akkori dózsával, aki 1011-ben nőül vette István nővérét. Gellért, Imre királyfi nevelője is Velencéből került hozzánk.

István király Ajtonyt legyőzve, az ő területén alapítja meg a csanádi püspökséget, de azért még mindig működtek itt görög szerzetesek. Ismerjük Istvánnak egy görögnyelvű oklevelét (Kálmán király átírásában), mellyel megalapítja a veszprémvölgyi görög apácák kolostorát. A király Ravennában, Konstantinápolyban, Jeruzsálemben zárándokházakat és magyar egyházakat alapított. Kereskedelmi kapcsolatok is fennállottak Bizánccal. A megnyitott határokon át kalmárok, kőfaragók, ötvösök jöttek be hozzánk. Hatásuk főleg az építészetben érezhető.

István király 1038-ban meghalt. Utána Orseolo Péter, a király sógorának, Orseolo Ottónak a fia került az ország trónjára (1038—41.), majd 1044—46 közt is uralkodott. Könnyű elképzelnünk, hogy alatta is erősödött a bizánci kapcsolat. I. András király idejében (1047—60.) Bizánc császára jó viszonyban volt Magyar-

országgal. Ennek emléke a Nyitraivánkán, 1861-ben talált Monomachosz (1042—54.)-féle bizánci arany korona. Monomachosz utódával, Komnenosz Izsákkal (1057—59.) is békében élt András király. — Géza király második felesége bizánci eredetű volt.

Utána következő királyainknak egy ideig megszakadt minden közvetlen kapcsolatuk Bizánccal, csak II. Géza alatt (1142—62.) találkozunk ilyennel. Géza öccse, István összekülönbözött bátyjával és a nagyhatalmi tervekkel foglalkozó Manuelhez (1143—90.), Bizánc császárához menekült. II. Géza 1161-ben öt évre békét kötött a császárral. Szorosabb a kapcsolat Bizánccal III. István idejében (1162—72). A király testvéröccse, a 13 éves Béla, eljegyezte Máriát, a császár leányát. A császár egyesíteni akarván a két országot, az ifjú Bélát udvarába vitte és Alexios néven »despotes« méltóságra emelte. Később azonban a császár elejtette ezt a tervét és Béla a francia Chatillon Ágnest vette feleségül. Bátyja halála után 1172-ben visszatért az országba és elfoglalta trónját (1172—1196). III. Béla a művészet terén maradandó alkotásokkal örökítette meg a nevét. Kortársai »a görög«-nek nevezték. Pénzei bizánci mintára készültek.

A bizánci császárság a XIII. század elején összeomlott. Velence hadai 1204-ben elfoglalták Konstantinápolyt. Fél századdal később ugyan új életre ébredt, de művészetének hatása ettől kezdve megszűnik Magyarországon.

2. Bizánc hatása építészetünkben

Művészettörténészeink, bár helyenként megemlékeznek a bizánci művészet hatásáról, mégsem foglalkoztak azzal oly módon, ahogy azt megérdemelné. Ez a hatás természetesen nemcsak nálunk van meg, hanem elsősorban Olaszországban, továbbá Német-, Francia- és Spanyolországban, sőt még Angliában is.

Természetes, hogy ezt a hatást nem mindig kaptuk közvetlenül Bizáncból, hanem közvetve Itáliából is; ez az olasz művészettel való élénk kapcsolataink révén érthető. Viszont a formák ebben az esetben is Bizáncre utalnak.

Néhány műemlékünkön nem is a díszítő forma az, ami Bizánc hatására vall, hanem az alapelgondolás és a felépítés. Legfontosabb ilyen emlékünks a feldebrői templom (Heves m.). Némely műtörténetírónk ezt az emléket éppúgy, mint a tarnaszentmáriai kis templomot, ó-szláv építménynek tartja. De már Bogyai Tamás egyik tanulmányában (Das Bildwerk című munkában) rámutat a feldebrői templom egykori, sajátos, centrális, bizánci elrendezésére. Megemlíti, hogy az az élénk építési tevékenység, amely István király térítő munkája nyomán hazánkban megindult, nemcsak olasz és bajor iskolázottságú kőfaragókat foglalkoztatott, hanem olyan mesterek is közreműködtek, akik a keleti művészet köréből kerültek hozzánk. Hogy ezek a mesterek szétszórta másutt is működhettek, azt a feldebrői altemplom szentélyében lévő oszlopfőnek a veszprémi korintusi jellegű oszlopfővel való rokonsága és egyéb I. István-kori bizánci jellegű oszlopfők igazolják.

A feldebrői egyszerű barokk falusi templom nagy jelentőségére egyrészt a már korábban is ismert altemplom sajátossága mutat rá, másrészt Lux Kálmán nagyjelentőségű felfedező munkája. Lux Kálmán Szőnyi Ottóval egyetemben a vakolat leverése által napfényre hozta (1925) egy nálunk egyedülálló, bizánci alapelgondolású templom részleteit. 1936-ban Lux Kálmán folytatta a kutatást és felásatta a templom falain kívül csatlakozó oldalkonház alapfalakat.

Ezeknek az eredményeknek alapján most már elképzelhetjük az egykori, görög keresztidomú alaprajzot (I. t. 1.), melyhez rokonmegoldást vagy Bizáncban, vagy Örményországban találunk (Kutais, Thalin). Legközelebb áll azonban a nagy Konstantin-kori Bethlehemi Jézus születése-templom keleti, centrális megoldású szentélyéhez. A feldebrői templom is ehhez hasonlóan öthajós volt. A többi rokonpélda azonban csak háromhajós: Germignie de Prés Franciaországban, a velencei S. Giacomo di Rialto és a portetorresi S. Gavino templom.

Bizánci jellegű az altemplomban a már említett középoszlop a szentélyben (I. t. 2.); vele rokonalakítású oszlopfőt láthatunk Veszprémben és a S. Vitale templom kőtárában (I. t. 3.), Ravennában. A bizánci jelleg megnyilvánul az altemplom apszisát díszítő falfestményen is, ez Jézus körbefoglalt mellképét, a négy evangélista jelképével ábrázolja. Rokon Jézusarc jelenik meg az Istambuli Aja Szófia templom előcsarnokának egyik IX. századi mozaikképén.

3. Bizánci elemek Árpád-kori építészetünkben

Már utaltam arra, hogy hazánkban bizánci vagy bizánci iskolázottságú műhelyek tagjai dolgozhattak XI. századi építményeinken, mégpedig olyanokon, amelyek alapelgondolásban és felépítésben ugyan nem a bizánci gondolat megtestesítői, hanem inkább a nyugati, elsősorban pedig az olasz építőkörrel vannak rokonságban, de részleteikben, díszítő elemeikben olyan formavilágra mutatnak, amely kétségtelenül Bizánc művészetéből sugárzott ki.

Erre vall egy adat a Képes Krónikában, mely szerint az óbudai prépostság építéséhez István király kőfaragómestereket hozatott Görögországból (»Magistri lapicidae de Graecia ducti«). Itt tudvalevőleg Bizáncot kell értenünk, mert Bizánc volt a görög tradíciók folytatója.

István megkoronáztatása után *Esztergomban* 1010-ben érseki templomot, oszlopos bazilikát építtetett Magyarország Nagyasszonya és Szent Adalbert tiszteletére. Később ugyan pillérek kerültek az oszlopok helyére, azonban az oszlopos elrendezést tanúsítják azok a jelentékeny, korintusi alakítású, de bizánci metszésű, tehát fűrészesszélű, akantuszlevelekkel díszített oszlopfők, amelyek az elpusztult templomból megmaradtak az esztergomi kőtárban. E pompás kőfaragványok szinte egyetlen emlékei az I. István-kori templomnak. A főhajó falát hordták; ezt elég tekintélyes méretük is bizonyítja.

Azon az oszlopfőn, mely egykor a kőtár udvarán állott, az akantuszlevelek végződéseinek némileg hosszabbak, mint a szigorúan bizáncias leveleknél,

de a levélfelületek mély árkolása már a bizánci befolyás eredménye. Sajátossága, hogy elég nagy mérete ellenére csak egysoros akantuszlevélcsoport díszíti, ezek közt nyúlnak fel a nyakból kiindulva a tölcésrés szárai; innen viszont a kétfelé ágazó levelek nőnek ki, mintegy boltívet alkotva az alattuk elhelyezkedő levelek fölött.

Ebből a tölcésrés szárból szökkennek ki azok az indák, amelyek ívesen hajolva, a tagozott, behajló oldalú, négyzetes alaprajzú fedőlap (abakusz) letompított sarkait támasztják alá.¹

Ugyanott a 7. képen bemutatott 60 cm magas oszlopfőrészlet az előbbihez szinte teljesen hasonló, csak ezen az akantuszlevelek közt feltörekvő tölcésrés szárai vagy csavarosak, vagy fonatosak, a tölcésr peremét pedig fonadékos gyűrű alkotja. A két oszlopfő vonalvezetése, pontos megmunkálása gyakorlott és mondhatjuk egyazon kézre vall.

Határozottan bizánci jellegű az az oszlopfő, amely a székesegyház délnyugati tornyából került ki (II. t. 1.). Ez is a korintusi oszlopfők formáját követi. Ezen, az előbbiektől eltérően, két sor akantuszlevél díszíti az oszlopfő kelyhét, egy zömökebb alsó és egy váltakozó helyzetben eltolt, magasabb levélsor. Ez utóbbiak közt láthatjuk a csavaros felületű levéltölcésrészeket. A levélmetszés itt híven követi a görög, illetve bizánci levélmetszés fűrészes formáit. Különös sajátossága a nagy leveleknek, hogy középerük széles és lapos. Ezzel az alakítással más példákön is találkozunk. (Pl. a Dercsényi által bemutatott két töredéken, 12. és 13. kép). A Balkán bizánci emlékei közül pl. Szalonikiben Panagia Archiropiitos déli előcsarnokának pillérfejezetén (II. t. 2.)² és ugyanott, a Szent György templom kőtárában lévő akantuszlevélsoros párkányon. Főalakításában viszont az oszlopfő rokonát ismerjük fel az üszkübi kőmúzeum oszlopfőjében.

Némileg nyersebb és a klasszikus formáktól eltérőbb az a széles arányú oszlopfő, (Dercsényi i. m. 9. kép), amelyen egy sor bizáncias akantuszlevél közt, valóban tölcésrformájú, csavaros felületű és csavaros gyűrűvel szegett szárai helyezkedtek el és belőlük legyezősen alakított levél, majd két oldalt szétágazó akantuszlevelek nőnek ki. Sajnos, a csorbulások miatt a további részletek nem figyelhetők meg.

A fenti oszlopfő átmenetet alkot a sorozat legdurvább és egyben leginkább leegyszerűsített példájához; de ezen is még mindig felismerhető a korintusi fejezet alaptípusa. A nyaktagozaton nyugvó széles legyezőszerű, csipkézett levelek pótolják az akantuszleveleket; közeikből egyszerű alakítású szár nő ki és ebből kétfelé ágazó csigás inda (II. t. 3.). Kétségtelen, hogy egy provinciális készütséggű, talán hazai kőfaragóval van dolgunk.

A következő csoportba azt a három oszlopfőt sorozhatjuk, amelyek karcsúbb arányukkal térnek el az előbbiektől, de főalakjukban szintén a korintusi

¹ Dercsényi D.: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. 6. kép Budapest régi ségei XIII. kötetében. Budapest, 1943. 257—293. 1.

² Ezt a fényképet, valamint a továbbiakban több képet Csemegi Józsefnek köszönhetem.

oszlopfők formáit követik. Az egyik széparányú, gondosan megmunkált példán két sor akantuszlevél jelenik meg, a felső sor közé elhelyezkedő, kétoldali csavarodással díszített és fent csavaros gyűrűben végződő, kissé szélesedő szárral. Az oszlopfő felső része az idők folyamán nagyon megrongálódott (Dercsényi, 11. kép).

Formailag legközelebb áll a ravennai S. Vitale templom kőmúzeumában őrzött oszlopfőhöz (I. t. 3.).

Az akantuszlevelek formaalakítása tekintetében az előbbi darabokkal rokon a kőtár egyik befejezetlen, négy oldalán, az akantuszlevelek fölött elhelyezkedő, egy-egy fekvő oroszlán alakjával díszített, 59 cm magas oszlopfője. A levélalakítás rokonsága arra vall, hogy a fenti esztergomi oszlopfővel egyazon kéz munkája. Az állatalakokkal való díszítés azonban nem annyira a bizánci művészetre, mint inkább a koraromán művészetre jellemző. Ebben a korban Itáliában erre nem egy példát találunk.

A harmadik, szinte egész alakjában csak kinagyoltan fennmaradt darab is a korintusi oszlopfőkre emlékeztet. Egyszerű formáival a provinciális késő-római oszlopfőkhöz hasonlít, de a felsőrészen kifaragott levélrészletek a bizánci formakörbe utalják és így ezt is a XI. századbéli faragványok közé sorozhatjuk.

Gerevich könyvében³ a C. tábla első ábrájában bemutatott falioszlop megmaradt felületét a hullámos rajzú akantuszlevelek két sorban teljesen elborítják. Az akantuszleveleknek ez a tapadó jellege, tudvalevően a bizánci stílus sajátja. Kár, hogy az oszlopfő felsőrésze letört és alakjára nézve csak találgatásra vagyunk utalva. Viszont azt megállapíthatjuk, hogy az akantuszlevél formáinak ilyen merészen hajló részletezése egy másik magyarországi emlékünkön, a feldebrői altemplom szentélyoszlopán szintén meg van (I. t. 2.).

Az esztergomi kőtár legérdekesebb darabja kétségtelenül a bizánci jellegű csoportba tartozik. Rajta egy alsó keskenyebb tagozat és egy felső lemez közt, két sorban, széthajló fűrészesszélű levelek egy-egy kis csavaros oszlop két oldalán nőnek ki.⁴ A díszítmény a kő két rövidebb oldalán is folytatódik. A sarkon álló kis oszlopot kis fejezet koronázza. A csavaros oszlop alkalmazásával találkozunk a Rodez-i székesegyház VI. századi ó-keresztény szarkofágján,⁵ Viseszlav (800 táján) horvát fejedelemnek Velencében lévő keresztelő medencéjén és hazánkban a székesfehérvári kőtár kis, medvével díszített kövének sarkán. Az esztergomi darab falpillérfejezet lehetett. Erre vallanak méretei is (109 cm széles, 55 cm magas és oldalmérete 47 cm). Magassága közel egyező a nagy oszlopfők méretével.

Az esztergomi kőtár koraromán emlékei közt olyan töredékekkel találkozunk, amely kétségtelenül Bizánc hatására vall (képét lásd Gerevich i. m. 156. l.) és amelynek rokondarabjait hazánkban Feldebrőn, Zalaváron és Székesfehérvárott szintén megtaláljuk.

³ Gerevich T.: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938.

⁴ Gerevich: i. m. CXIII. t.

⁵ J. Hubert: L'art préroman, XXVIII. t. d. ábra.

Az esztergomi XI. századi, bizánci jellegű faragványok utolsó darabjaként egy akantuszleveles párkányrészletet (és nem pillértöredéket) kell említenünk.⁶ Dercsényi tanulmányában egy rokon párkányrészletet közöl a 2. képben Budáról. Ez utóbbin az akantuszlevelek két sorban jelennek meg.

A bizánci jellegű díszítő részletek még gyakoribbak XII. századi román stílusú emlékeinken. Magában Esztergomban is találunk erre példát. Ezúttal azonban nem az egykori székesegyház kőmaradványai közt, hanem az újabb, nagysikerű ásatások alkalmával napfényre került királyi vár kápolnáján. A nagy, mintegy 3 méter átmérőjű rózsablak keretét olyan fonatos, hárombordás keretbe foglalt palmetták és levelek díszítik, amilyeneket bizánci építményeken láthatunk. Ugyanilyen díszítésekkel találkozunk a gyulafehérvári székesegyház déli kapuzatának egyik oszlopán és hengeres boltívén. Ezekkel a motívumokkal részletesebben a pécsi székesegyház faragványainak ismertetésénél foglalkozunk.

Még meg kell emlékeznünk azokról a berakott márványdíszítményekről, amelyeket egykor az esztergomi székesegyház főkapuján alkalmaztak. A részletes ismertetés alól felment Dercsényi Dezső jeles és szellemes tanulmánya. Itt csak egy-két rokon technikájú balkáni, bizánci példát említek fel, megerősítve ezzel is a bizánci művészetre való helyes utalást. A beágyazott márványdíszítésre az üszkübi múzeum néhány állatalakos, háromszögű márványlapja nyújt példát (II. t. 4.). Ugyanilyen technikával készült az a vörösmárvány kapuoromzat Esztergomban, amely esetleg a székesegyház oldalkapuját díszíthette. A székesfehérvári kőtár 14. sz. párkánytöredéke is ilyen inkrusztációs technikával volt díszítve.⁷

Ugyancsak István király alapította (1003—4.) a székesfehérvári királyi bazilikát; ott is temették el. Megmaradt szarkofágja szintén a bizánci művészetet képviseli hazánkban.⁸ Varju szerint velencei mester munkája, Gerevich is velencei eredetre utal, és 1040-ben keletkezettnek mondja. Szerintem is ez a helyes keletkezés. Velence ekkor nem is volt egyéb, mint Bizánc külvárosa; számos bizánci mester működött ott. Ezt a bizánci kapcsolatot igazolja a bizánci művészetben kedvelt rozettadísz és a fonadékos keret (III. t. 2.), ennek rokon alakítását szemlélhetjük egy Mesemvriából (Bulgária) származó mellvédlacon (III. t. 1.) a szófiai múzeumban és egy rozettás példa Rómában a S. Maria in Trastevere templom mellvéd részletén (III. t. 3.).

A továbbiakban nem a székesfehérvári királyi templommal, hanem tárgyamhoz illően az építészeti, főleg pedig a díszítő részletekkel foglalkozom. Itt is megkönnyíti feladatomat Dercsényinek fent idézett munkája, mivel az egyúttal a kőtár faragványainak részletes jegyzékét is tartalmazza. A székesfehérvári bazilika is eredetileg oszlopos elrendezésű volt. Sajnos, az eredeti, XI.

⁶ Dercsényi: i. m. 5. kép.

⁷ Dercsényi D.: A székesfehérvári királyi bazilika, Budapest, 1943. 78. kép. 1. ábra.

⁸ Dercsényi: i. m. 50—53. kép.

századi oszlopfőkből legföljebb néhány részlet és kis töredék maradt fenn. De megmaradt két nagyméretű pillérfej, bizonyára a templom belső, kezdő falpilléireiről vagy esetleg a diadalívet hordó pillérekről. Az egyiken az egész felületet sűrűn egymás mellé és fölé helyezkedő, felső részükkel visszahajló akantuszlevelek borítják.⁹ A bizánci anyagban nem egy rokonalakítású példával találkozunk. Finomabb megmunkálásban — pl. az Istambuli Marcián oszlop fejezetén is szemlélhetjük. Ennek a pillérfejezetnek a párdarabja egy elütő díszítésű pillérfej.¹⁰ Felső részén derékban, övgyűrűvel kapcsolt, kettős palmetták közé fogott, domború rozetták sorakoznak (de ez nem abakusz), alatta pedig ferdén elhelyezkedő ujjas levelek díszítik három sorban a felületet, a faragványoknak szokatlan, szinte barbár jelleget adva. A felső fríz kétségtelenül a bizánci formakincshez tartozik.

E kőtárban még néhány olyan XI. századi oszlopfőtöredékkal találkozunk, amelyek az esztergomi példákkal mutatnak formarokonságot. (I. m. 39. kép.)

A két összefonódónyakú madársárkányos oszlopfőrészlet abakuszát akantuszlevélsor és fölötté fogrovat díszíti. Valószínű, hogy ez némileg később, de azért még a XI. században készülhetett.¹¹

Egy falpillér összetett fejezete szintén átmenetet alkot a XII. századi formákhoz.¹² Az akantuszlevelek faragása is más, simulóbb; alattuk kifejezetten alapkehely forma van, amely nem követi a korintusi oszlopfej formáját, inkább a román kehelyforma testesül meg benne. A levélmetszés azonban bizáncias.

Figyelemreméltó, főleg kormeghatározás szempontjából, az az akantusz díszű, tagozott boltív (talán kapuív) részlete, melynek hengeres tagozatán olaszos, talán még inkább dalmáciai, cserleves díszítmények szerepelnek. Ezek kora a XII. századra tehető. Mellette pedig sűrű bizáncias akantuszlevelek borítják a szélső tagozatot.¹³ Tudjuk, hogy a székesfehérvári bazilikát a XII. században átépítették. Ez a faragvány és a következők tehát az átépítés idejéből származnak.

Az akantuszlevél sajátos, merev alakítása figyelhető meg egy erőteljes boltív töredéken, rajta három levél sorakozik egymás mellé (Kőtár 20. sz.). Ilyen díszítménnyel találkozunk mind a pécsi kőtárban, mind a szegedi múzeumban.

A bizánci, két- és hárombordás, szalagfonadékos díszítmény néhány tanulmányos példányával ismerkedünk meg Székesfehérvárott. Ezek mind keretdíszül szolgáltak. A 11. számú darabon ötágú palmettát fog közre a kétbordásszalagfonat. Az 5. szám pontos faragása miatt érdemel figyelmet. Két fonadékos díszű darabon a kettős szalagfonadékba egy-egy háromágú palmetta van bekeretelve.¹⁴

⁹ Dercsényi: i. m. 35. kép.

¹⁰ Dercsényi: i. m. 36. kép.

¹¹ Dercsényi: i. m. 38. kép.

¹² Dercsényi: i. m. 37. kép.

¹³ Dercsényi: i. m. 74. kép.

¹⁴ Gerevich: i. m. 157. l.

Különleges rendeltetésűek voltak az ívsoros párkányzat gyanánt alkalmazott, félkörös mezőbe foglalt páros madárral (kőtár 17) és levéldíszes kerettel (kőtár 31.) ékes kőfaragványok. Az elsónél a madarak elhelyezése bizánci hatásra vall.

Összefüggő csoportot alkotnak azok a faragványok, amelyek a pécsi székesegyház gazdag és nem egy esetben a székesfehérvárral teljesen rokon bizánci jellegű faragványaiból állanak. Ezek egyazon műhely alkotásai. Éppen ezért majd a pécsi anyag ismertetésekor utalok a rokon székesfehérvári darabokra. Most csak azt említem meg, hogy *Felsőszabadegyház* kis templomának homlokfalában a székesfehérvári anyaghoz tartozó, sakktáblás és akantuszos díszű boltív részletét és ugyanitt egy dombormű (valószínűleg az Utolsó vacsora) háromalakos töredékét találtam.¹⁵

Ugyancsak a székesfehérvári anyaghoz tartozik egy tagozott, hármas sávban (sakktábla, álló palmettásor és fonadékos keretbe foglalt kétágú palmettával) díszített boltívrészlet a csetényi kastély parkjában.

A székesfehérvári kőtár legérdekesebb darabja az a Horváth Henrik szerint Imrét és nevelőjét, Gellért püspököt ábrázoló szobormű (Kőtár 74.), melyet korábban római eredetűnek tartottak, majd pedig Horvát Henrik XII. századnak mondott. Bizánci jellege kétségtelenül megállapítható az Imre fejét ékesítő, csüngős ékszerről. Ilyen ékszer Bizáncban már korábban is használatos volt, amint azt Theodora császárnő VI. századi fejszobra igazolja. (Kunstschätze der Lombardei. Katalógus, 4. tábla, Zürich, 1948.) Jellemző a Szt. Gellért alakján levő köpeny bő, zacskószerű ujjja; ehhez a Mesemvriából a szófiai múzeumba került, egyházi férfiút ábrázoló szobortöredék szolgálhat analógia gyanánt (IV. t. 1.). A bizánci eredet ezáltal is hangsúlyozódik. Keletkezési idejét inkább Imre halála utánra, a XI. századba helyezném. A faragás tökéletes volta gyakorlott, bizánci mesterre vall.

Dercsényi Dezső »Budapest Régiségei« XIII. kötetében (Budapest, 1943.) érdekes tanulmányt írt »XI. századi királyi kőfaragó műhely Budán« címmel. Ebben ismerteti azt a néhány pillér- és oszlopfőt, ami kevés megmaradt. Legrégebben ismert az a pillérfő, amely a Sárosfürdő lebontott épületéből került elő. Leírása alól felment egyrészt a fentidézett tanulmányban megjelent kép (1. sz.), másrészt az esztergomi egyik oszlopfőhöz való rokonsága. Tehát ez is XI. századi; Horvát Henrik szerint a Gellért-legendában említett tabáni templomból származik. Horváth tévesen adja meg a faragvány hosszát (133 cm), mert az a megadott magassági méret (40 cm) arányában legföljebb 65 cm lehet.

E pillérfő közeli rokona az egykor Hauszmann Alajos tanárnak, a budai királyi vár újjáépítőjének tulajdonában volt Anna-major (Izbég mellett) parkjában épített műromban, Csemegi József által felfedezett, szinte teljesen megegyező pillérfő. Az örökösök elbeszélése igazolja, hogy a kő Budáról került

¹⁵ Csányi K.: Néhány szobrászati emlék az Árpádok korából. Lyka emlékkönyv. Budapest 1944. 114. 4. kép.

mostani helyére. A közelmúltban alkalmam volt megszemlélni. Mindkét pillérfej egyazon kéz munkája, de méretben némileg eltérő (h. 75. cm, mag. 52. cm). Ezen is átmegy a díszítmény a két rövid oldalra is. Tehát mindkettő falpillér fejezete volt.¹⁶

Dercsényi idézett tanulmányában, a 4. képen az aquincumi múzeumban őrzött XI. századi, bizánci jellegű oszlopfőt mutatja be. Szintén kétsoros akantuszlevél díszíti, viszont a tölcseres száruk, amelyekből az előbbi példánál a kétfelé boruló levelek kinőnek, itt hiányoznak. Az oszlopfő felső részének töredezett volta miatt nem tudjuk a további díszet elképzelni. Még leginkább a balkáni, bizánci emlékek oszlopfői közt találhatunk analógiát.

Az Óbudán talált, jelenleg a Halászbástya múzeumban levő, kétsoros akantuszleveles pillérfőt¹⁷ már említettem, mint az esztergomi kőtár egysoros akantuszos párkányának rokonát. Az akantuszlevelek bordáinak lapos alakítása jellemző az óbudai példán.

Óbudán még egy hárombordás szalaggal és kisebb levéldísszel ékes kőtöredék került elő. Rokonalakítású díszítményekről a székesfehérvári anyag ismertetésénél volt szó.

A budai vár leletei közt szerepel egy hárombordás szalagfonadékkal díszített oszloptörzsrészlet (a Halászbástya Múzeumban, 18 cm átm.), körösmezőiben kis négyleveles rozetta, a közökben pedig hajlott levél élénkíti. Ez egy XII. századi kapuzat oszlopa volt, de díszítményének jellege a bizánci formakörbe kapcsolja.

Dercsényi fentemlített tanulmányában egy budai kőfaragóműhely létezésére következtet. De az a néhány köemlék, amelyet bemutat, talán őt sem elégítette ki, és ezért belevonja tanulmányába a jóval gazdagabb esztergomi és székesfehérvári egykori bazilikák kőtárainak anyagát. Tudjuk, hogy mindkét, elég tekintélyes templomot István király alapította, tehát mindkét helyen jelentékeny kőfaragóműhely működött. Mindkét város egyúttal királyi székhely is volt. E két műhely tagjai közt nem egy bizánci iskolázottságú mester dolgozott. Ezeket kisebb csoportokban máshová is elküldték. Így keletkezhetett a budai műhely is. Buda ugyanis ekkor még nem volt királyi székhely, jelentősége tehát háttérbe szorul az előbbi két hely mögött.

Az antik korintusi oszlopfő bizánci változatát tükrözi az egykori *veszprémi* székesegyháznak XI. századi, nyersformájú, zömök oszlopfője.¹⁸ A két sor akantuszlevél, durvább faragásban, a feldebrői altemplom oszlopfőjére (I. t. 2) emlékeztet, úgyszintén a levelek erősen hangsúlyozott középbordája is. Különleges megoldású a felső akantuszlevelek közt elhelyezkedő, egyszerű, tölcseres szárból kinövő fonadékos boltív. Az oszlopfő arányában az esztergomi primitívalakítású oszlopfőre emlékeztet. (I. t. 3.).

¹⁶ Dercsényi: XI. századi kőfaragó műhely Budán. i. m. 3. kép.

¹⁷ Dercsényi: i. m. 2. kép.

¹⁸ Gerevich: i. m. XCVIII. t.

Divald Kornél hívta fel a figyelmet a veszprémi múzeumnak néhány párkányrészletére. Ezek a díszítés kisebb eltérésekkel szinte teljesen rokon. Divald kimutatta, hogy azok magyar, honfoglaláskori sirokból kikerült tarsolylemezeinken megjelenő szaszanida palmetták másai. Hasonló díszű kőpárkány van Pilisszentkereszten és Bodrogmonostorszezen is. Ez a palmetta kőbe-faragott egyszerűbb formában megvan a szaloniki Demeter templom keskeny párkányán (III. t. 4.). Csemegi a Magy. Mérnök és Építészegylet értesítőjében (Budapest, 1942. 71. lapján) két képet közöl, közülük a felső tévesen van szaloniki eredetűnek meghatározva; Veszprémben van. Ilyen palmetta fordul elő Bulgáriában, a platneljai falburkoló fajánszlemezek díszítő motívumai közt. (Fehér Géza: A bolgár-török műveltség emlékei, Budapest, 1931.)

A veszprémi múzeumba Jásdról került keretrészletet körbefoglalt, két-ágú palmetták és álló palmettasor díszítik. Rokon, XII. századi darabokat Székesfehérvárott és Pécsen is ismerünk. Nagyon valószínű, hogy ez a darab is a székesfehérvári anyaghoz tartozik.

A szekszárdi egykori apátságot 1063-ban alapították. Szerencsére néhány faragottdíszű részlete megmaradt. Három oszlopfőt és egy érdekes vállkövet őriz a szekszárdi múzeum. Az oszlopfők közül egyiken érvényesül a bizánci, végtelen, kétbordás fonadékdísz (IV. t. 2.), melyben a ravennai S. Vitale templom egyik oszlopfőjének motívumaira ismerünk, azzal a különbséggel, hogy a szekszárdi oszlopfő fonadékos köreiben kis keresztet alkalmazott bizánci iskolázottságú mestere. A kemény mészkőből faragott töredékes oszlopfő szélessége 65 cm, magassága 46 cm.

Koraramánkori díszítő szobrászatunk szempontjából a legérdekesebb példát az említett vállkő nyújtja (H. = 94 cm, szél. 49 cm). Szintén kemény mészkőből készült. Bizonyára a torony ikerablakának középoszlopán nyugodott, felfogva a két ablaknyílás vastag boltívét. A fenti oszlopfő fonadékdíszre látható a vállkő egyik végén, két hosszoldalát a veszprémi párkányról ismert, szaszanida palmettasor díszíti, másik végét pedig kétbordás, sűrű szalagfonadék tölti ki. Mindez a részlet tehát Bizánc hatására vall.

A leggazdagabb, idevágó, de a XII. században keletkezett anyagot az egykori pécsi székesegyház megmaradt kövei szolgáltatják. Itt egyik legfontosabb hazai építőműhelyünk dolgozhatott; a XII. században újjáépítették a székesegyházat; díszítő elemei szinte kizárólag a bizánci formavilággal vannak rokonságban. A székesegyházat némely történetírónk szerint István király 1009-ben, mások szerint Péter (1038—41 és 1044—46) kezdte meg Szent Péter tiszteletére. A megmaradt oszlopfők inkább erre az utóbbi időre vallanak. 1064-ben a templom leégett. Az újjáépítés később a XII. század első felében történt. A kőtár ismertetésével Szőnyi Ottó foglalkozott részletesen.¹⁹ Helyesen utal arra, hogy a kövek Bizánc hatásáról tanuskodnak.

¹⁹ Szőnyi O.: A pécsi püspöki múzeum kőtára, Pécs, 1906.

Az itt látható díszítmények sokfélék, úgyhogy típusok szerint csoportosíthatjuk őket. Az első alapotívum az akantuszlevél, ez párkányokon és kereteken, (pl. a sz. Bertalan dombormű két oldalán, V. t. 1.) is előfordul. Az akantuszlevélnek párkánydíszként való alkalmazása az ó-keresztény korban már a jeruzsálemi Porta Aurea vállpárkányán, a Msatta-i palota homlokzatának egyik tagozatán és a szaloniki Demeter-templom egyik oszlopának vállkövén (V. t. 2.) is előfordul (VI. sz.). Pécssett, többnyire más díszítményekkel együtt, párkányokon alkalmazták. Megvan íveken is, úgyszintén homorú tagozaton, keret gyanánt felhasználva. Felső részével erősen kihajló példája látható a Kahrié mecset díszített ívén, Isztambulban.

Egy párkányrészlet Pécsről két és fél akantuszlevéllel, rokon-alakban ismeretes Székesfehérvárott. Pécssett ez a forma az egykori népoltár sátrán, a kockafejezet kísérő dísze gyanánt is előfordul.²⁰

Másik gyakran alkalmazott díszítmény a palmetta. Ezek vagy boltíves, kapuszerű keretben sorakoznak egymás mellé, középen lyuksorral élénkített szalaggal (V. t. 3.), vagy előfordulnak középosztás nélkül is. Hasonló díszű boltívrészleteket őriz a székesfehérvári kőtár is fent sakk-táblás, lent pedig keretbefoglalt páros levéldísszel. A keretelt akantuszlevél lehet egyenes párkányon, vagy boltíven alkalmazva. A keretelés ezeknél is hárombordás szalagokból áll. Esetleg a palmetta minden keretelés nélkül felsorakozhat a homorú párkánytagozaton.

Az ötágú palmettát övezheti önálló köríves, hárombordás keret, úgyhogy alsó, összehajló végéből nő ki a palmetta, vagy lehet hatágú, vagy pedig közepén szétválík és kétfelé hajlík (V. t. 4.). A pécsi kőtár mindezekre bőven nyújt példát. Ugyancsak találkozunk ilyen díszítményekkel a székesfehérvári kőtárban is; így a táncosnővel ékes sarokkő egyik oldalán (Dercsényi i. m. 53. sz.) és ugyanott az 51. számú hevederen. Rokon, zárt palmettás alakban Preslav (Bulgária) kőtára szintén felmutat ilyen díszítményt. (V. t. 5.)

Eltérő válfaja a palmettás díszítménynek az, amikor nincsen keretbe foglalva, hanem egy-egy ötágú palmetta közt háromágú levél helyezkedik el, úgy, hogy alsó száruk széthajlík. A hatás itt is olyan, mintha a palmetta keretelve volna. Példa erre Pécssett egy pontos rajzú fedőlap (VI. t. 1.), amelyhez hasonló díszítményt láthatunk egy párkányon az isztambuli Kahrié-mecsetben és egy oszlop fedőlapján a zárai kőtárban. Ez a forma a műhelyközösség révén eljutott Székesfehérvárra, ahol egy boltív kövén jelenik meg (Dercsényi i. m. 46. és 50. sz.).

De nem mindig elégedtek meg ilyen egyszerű alakítású palmettával, hanem azt fokozatosan gazdagították. Két szép példát is találunk a pécsi kőtárban, az egyiknél még az előbbi háromágú levél fogja közre egy keretkövön a gazdagabb palmettát, míg a másik példán maguk a keretelő levelek is elágaznak és kis szőlőfürtöt zárnak be (VI. t. 2.). Ilyenmú gazdagítást észlelhetünk a szófiai múzeum egyik keretkövén. (VI. t. 3.)

²⁰ Gerevich: i. m. CXVIII. t. 2. kép.

Nagyon változatosak Pécsen azok a megoldások, amelyeken a különböző alakítású palmetták fonadékos, vagy hullámos keretekbe vannak foglalva. A palmetták lehetnek zártak, vagy több ágra szétnyílóak. (VI. t. 4.) A palmetták elhelyezkedése is eltérő: vagy keresztben áll a párkány vagy a keret irányára vagy annak hosszirányában kapcsolódik a két- esetleg hárombordás szalagfonadékra (VII. t. 1.).

Lazább megmunkálás jellemzi azokat a fonadékos kereteléseket, amelyeknél a bordás szalagot faágyszerű indák helyettesítik. Ezeken inkább olasz, vagy dalmát előképek hatását állapíthatjuk meg, az előbbi, inkább »bizánci jellegű« alakítással szemben.

A hullámos leveles inda legegyszerűbb, de pontosan megmunkált példájával Székesfehérvárott találkoztunk.²¹ Pécsen viszont gazdagabb alakítású, változatos formákkal ismerkedhetünk meg (VII. t. 2.). Az elsőre szép analógiát nyújt a trnovo múzeumnak kereszttel díszített abakusza (VII. t. 3.), ugyanitt gazdagabb rajzú példa is előfordul.

Kedvelt eleme a bizánci díszítménynek a *rosetta*. Sokfelé találkozunk vele, akár a X—XI. századi elefántesont ládikákat, akár a ravennai vagy torcelloi mellvédeket vagy a thébai múzeum mellvédlapjait vesszük szemügyre. De ellátogathatunk az isztambuli Kahrié-mecsetbe (az egykori bizánci templomba), itt is találkozunk olyan példával, melyhez rokonalakítás a pécsi kőtár gyűjteményében is akad. Legegyszerűbb rozettáink gyöngyös keretbe vannak foglalva, éppen úgy, mint egy somogyvári faragványon.²² Még egyszerűbb az a rozettasor, amely a pécsi egykori népoltár kockafejezetének abakuszán (fedőlapján) látható.²³ A bizánci szövetek díszítésének kedvelt motívuma volt a négy, csúcsával összenéző szívalakból összetett rozetta. (pl. a koronázási palást eredeti alapszövetén). Ilyen rozettadísz sorakozik egymásmellé egy boltíves kövön, a pécsi kőtárban. A további pécsi, gazdagabbrajzú rozetták, a megmaradt példák tanúsága szerint, egy pillérsarok felületének két oldalát díszítették. Ez a pillér csakis a diadalív sarokpillére lehetett. Találunk közöttük egyszerűbb sugaras és gazdagabb, levelesdíszű megoldásokat (VIII. t. 1.). Szent István XI. századi szarkofágján is széprajzú rozettákat láthatunk (III. t. 2.). A pécsiek mind a XII. század alkotásai.

A már említett Kahrié-mecsetbeli rozetta, miként a pécsi is, négyzetes térkitöltésű van alkalmazva, viszont másképpen megrajzolt térkitöltő díszítmények a pécsi kőtárban igazán változatos elgondolásban fordulnak elő. Leginkább az életfa alapfogolata adja a kiinduló formát (VIII. t. 2—3.), mint azt az athéni Kapnikaria-templom északi kápolnájának keleti ablaka fölött láthatjuk (VIII. t. 4.). Esetleg kanyargó, leveles szalagok töltik ki az adott teret.

²¹ Dercsényi: a 7. sz. alatt i. m. 56. kép.

²² Gerevich: i. m. CLIII. t. 2. kép.

²³ Gerevich: i. m. CXVIII. t. 2. kép.

Különleges díszítmény keletkezik akkor, ha két, csúcsával érintkező, szalagból alakított szívidomot helyezünk egymásra, bennük egy-egy csúcsával összenéző palmettával. A pécsi székesegyháznak akár egyenes párkányain, akár nagyobb sugarú boltívén (IX. t. 1.) ezzel a díszítménnyel többször találkozunk. Ennek egyszerűbb mása négyszöges, fonadékos keretbe foglalva, megvan az üszkübi múzeum egyik díszített kőlapján (IX. t. 2.).

Lehetetlen, hogy a pécsi kőtár gazdag anyagának minden egyes idevágó darabját felsoroljam, azért csak néhány szóval még a szobrászati emlékeken megnyilvánuló bizánci jellegű részletekre kívánok rámutatni. A szembeállított madárpár ismeretes motívum a bizánci szöveteken. Ezt plasztikában megtaláljuk a pécsi altemplomba vezető lépcső domborműveinek keretében.²⁴

Ezek a domborműveken és más pécsi szoborműveken többször megfigyelhetjük, az egyes alakok ruházatán, a bizánci módra alkalmazott díszítést. Bizáncban ugyanis a gazdag ruházat szegélyét nemcsak hímzéssel, hanem ékkövekkel és gyöngysorokkal díszítették. Ezt a magyar szobrász, bizonyára bizánci elefántcsont domborművek nyomán, a pécsi alakokon is alkalmazta. A trónoló Mária bő köpenyujjának szegélye ékköves és gyöngysoros díszítésű. (Gerevich i. m. CLXXIII. t.) Szintén ilyen gazdag díszítésű egy üdvözlő angyal szembenéző alakján a köpeny szegélye.²⁵ Egy nagyszerű szakállas királyfej koronáját gyöngysorok ékesítik. Ezeket a példákat még tovább folytathatnánk.

A pécsi példákhoz hasonló gyöngysoros ruhadísszel (a nyakon és ujjakon) a somogyvári Jézuson és angyalokon találkozunk. Az előbbi szoborművön még a dicsfény pereme is gyöngysoros.²⁶ Úgyis az ember küzdelmét az oroszlágriffel ábrázoló szobormű ruhaszegélyén is megvan ez.²⁷

A gyöngysor dicsfény keretében Szent Péter domborműves alakján is megjelenik Gyulafehérvárott és a gyémántsor az ifjú királyt ábrázoló szoborművön a jáki templom északi mellékapsziséban.²⁸

Az eddig tárgyalt nagyobb fontosságú anyagon kívül még szólnunk kell néhány olyan emlékről, melynek csak egy-két töredéke maradt fenn. Először is a XI. századi példákat vesszük sorra. Ilyen a *zalavári* fél dombormű (IX. t. 3.), ennek rajzát minden csonkasága ellenére is jól megértjük: egy repülő sast ábrázol, karmai közt őzet emelve. Ez a csoport körös, majd négyzetes, hármastagozatú szalagfonadékkal keretelt. A sarkokat kétfelé hajló levél díszíti. A háttér feketére festett. Még érthetőbbé tesz e csonka jelenetet a balkáni bizánci művészetben előforduló rokonábrázolások. Közeli rokonságot állapíthatunk meg elsősorban a keretelés alakítása tekintetében a szaloniki sasos kőlap rajzával, viszont a jelenet hasonlósága állapítható meg az üszkübi múzeum nyulat emelő sasos kőlapjával. Némileg rokon, de kevésbé jó állapot-

²⁴ Gerevich: i. m. CLXXX. t.

²⁵ Dercsényi: Somogyvári apátság maradványai 10. és 11. kép.

²⁶ Dercsényi: i. m. 9. kép.

²⁷ Gerevich: i. m. CLXXXVII. t.

²⁸ Gerevich: i. m. CCVIII. t.

ban van, az a fonadékos keretbe foglalt, sasos dombormű, melyet Bogyay Tamás fedezett fel a szombathelyi múzeumban. Ez szintén Zalavárról származik.

Ide sorolható a feldebrői altemplomban előkerült fonadékos díszű kőlap töredéke,²⁹ csakhogy ezen a körös középmezőben nem sást, hanem hurkos, kétbordás rozettát faragtak ki. Egyébként a keret rajza egyező a zalavári, elsőnek említett kőlapéval.

A *vértesszentkereszti* bencéstemplom romjainak felmérésekor a közeli erdőben egy nagy, négyszögű faragott követ találtunk. A kő egyik szélét élesfaragású, egymásbafonódó, négybordás, köröskeretbe foglalt és változóhelyzetű, bizáncias palmetták díszítik. Bizonyára egykor a kapuzat lépcsős sarkának a dísze lehetett. Keletkezési ideje a templommal együtt a XII. századra tehető. Legközelebbi rokonait Pécssett, Székesfehérvárott és Preslavban (V. t. 5.) találjuk.

Cikó (Máriaszéplak, Tolna m.) egykori temploma téглаépítmény volt, de a díszítő részletek kőből voltak kifaragva. Ma csak szentélye áll fenn. Megmaradt kődíszein a Pécssett és Székesfehérvárott alkalmazott bizánci, keretelt palmettákat látjuk viszont.³⁰ A pécsi kapcsolat nyilvánvaló.

Bizánci palmettás és hárombordás szalagfonattal ékes kődarab került elő Simontornyán. Ezen nagyobb, egymásmellé sorozott, fonadékkal kapcsolt körös mezők állapíthatók meg, az egyiknek nagyobb része megmaradt, és benne az Isten báránya domborműben jelenik meg. Egyik oldalán VIMVSC betűk olvashatók. Ez is a pécs-székesfehérvári körhöz tartozik.

Békefi Remig³¹ az egykori *Tur-i* egyházból fennmaradt, faragott díszű követ mutat be a 116. lapon. A kő tagozása a simontornyai kődomborműre emlékeztet; ezen is két, egymással kapcsolódó, hárombordás, körös mező van kifaragva, és az egyikben itt is az Isten bárányát a kereszttel, a másikban pedig szárnyas griffet láthatunk. Békefi is Árpád-korinak mondja a faragványt. Bizánci jellegét azonban nemcsak az alkalmazott fonadékból, hanem az oldalt csatlakozó levelek formáiból is jól megállapíthatjuk.

Végül még a *Bény-i* egykor premontrei, egyhajós, kéttornyú templom egy-két oszlopfőjét említem fel, mint a bizánci befolyás érdekes, XII. századi példáit. Elsősorban az a két faloszlop fejezete érdemel figyelmet, mely a hajó két oldalán a közbeeső és ma hiányzó oszlopokkal együtt az egykori karzatot támasztotta alá. A déli oldalon levő hüén követi az antik, korintusi fejezetek formáját. Kettős levélsora ugyan síma felületű, de a felső sorban elhelyezkedő levelek közt kinőtt és a tölcéséres szárból kiszökkenő levéldísz teljesen a bizánci levélmetszés formáit követi. Párja az északi oldalon jóval egyszerűbb, bár főalakjában rokon az előbbivel; ezen a csavaros szárból csigás sarokdísz, befelé pedig vályúzatot levél hajlik. A bizánci jelleg még jobban érvényesül a belső,

²⁹ Gerevich: i. m. CXLIV. 1. kép.

³⁰ Gerevich: i. m. CLXI. t. 3. kép.

³¹ Békefi R: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban, 1907.

nyugati kapuzat jobb-és baloldali egy-egy oszlopfőjén és az ajtónyílás jobboldali akantuszleves konzolján.

Fennálló vagy jórészt elpusztult árpádkori emlékeink maradványainak formavilágában két csoportot különböztethetünk meg: az egyik a XI. századi, túlnyomóan Szent István-kori részletek, a másik a XII. századi csoport, ennek legváltozatosabb és leggazdagabb anyagát a pécsi székesegyház kőtára őrizte meg. Ebben az időben már magyar kőfaragóműhelyek működésére gondolhatunk. E műhelyeknek különféle iskolázottságú tagjai voltak, akik vándoréveikben hol Bizánc, hol Itália, hol Franciaország, hol pedig Bajorország hatása alá kerültek. Így magyarázható az a változatosság, amely Árpád-kori alkotásainkon és a rajtuk alkalmazott díszítményeken megnyilvánul.

Ezek a kötöredékek ránk nézve nagy értékűek, mert igazolják, hogy nálunk is magas színvonalat ért el a művészet, és beszédes tanúi annak a kornak, amely hazánkban nem egy kiváló műemléket hozott létre.

Felvetődik még az a kérdés, hogy amint mi Bizánctól, úgy Bizánc nem egy korábbi művészeti körből ismerte-e meg ezeket, művészetük részére oly jellemző díszítő formákat? A legújabb szaszanida ásatások erre is választ adnak. Legelőször a »London News« 1931. évfolyamában »Persian art discoveries at Kish« címen megjelent cikk hívta fel a figyelmemet, majd az 1932. évfolyamban Arthur Upham Pope »New Relics of a great period in Persian art« című beszámolója a damghani szaszanida palota feltárásáról. Ebben részemre még meglepőbb formakincs vált ismeretessé. Végül Ernst Kühnel, egykori múzeumi kartársam által megküldött »Die Ausgrabungen der zweiten Ktesiphon-Expedition 1931—32.« könyvalakú (1933) jelentése olyan anyagot nyújtott, amely az összehasonlításból levonható következtetést lehetővé tette.

Bár e díszítő részletek a kőhiány miatt az egykori szaszanida birodalomban mind stukkóból készültek, a bizánci formák pedig kőből vannak kifaragva, az adott rokonformák mégis szinte teljesen egyezők.

Sorban megtaláljuk a kishi palotában, majd azzal egyezően a ktesiphoni ásatásoknál a kétágú palmettát (lásd Pécssett); a szaszanida példánál gránátalmát zár körbe (IX. t. 4.). Épügy megvan az egyszerű, ötágú palmetta is Kishben, viszont a hullámos inda a mieinkhez hasonló példáját szemlélhetjük a ktesiphoni anyagban. A hullámos inda kiágazó levéldísszel ismeretes a kishi palotában (X. t. 2.). A rozettadísz, bizáncias levelek közt, szintén alkalmazták.

Nagyszerű részletek kerültek elő a damghani palota romjaiból. Ilyen pl. a kettévált palmettának bordás szalaggal való kapcsolása (X. t. 1.). egy boltíven. Ilyen egy hullámos, erőslendületű, kétbordás szalag, melyből gazdagalakítású palmetták nőnek ki (X. t. 3.). Feltűnő e palotának az a helyisége, mely alaprajzában keresztény templomainkéhez hasonló elrendezésű. Kétoszlopos előtérből háromhajós részbe jutunk, ehhez a mi szentélyeinkre (pl. Vértesszentkeresztre) emlékeztető keskenyebb tér csatlakozik. Az oszlopok vaskosak, mert szárított agyagtéglából készültek, felületüket stukkó-lapok borítják. A damghani

palotában ezek a stukkóburkolatok megmaradtak eredeti helyükön. Az egyik oszlopon félkörös, zömök ívekbe foglalt (teljesen bizánciasjellegű) kettős levelekből alakult (XI. t. 1.), a másikon négyzetes, átlósráczozatú keretbe illeszkedő palmetták (XI. t. 2.) állanak. Hasonlójellegű az a díszítmény is, melyet figurális domborművel, pl. vadkan fejjel alkalmaztak.

A szaszanida birodalom ideje 220—650-ig terjed i. u. A korai bizánci díszítőformák a VI. században (pl. Aja Szofia-templomban) még nem állanak oly közel a fenti szaszanida formákhoz, mint a középbizánci (VIII—X. századi) és az azokból származó magyarhoni díszítő formák. Úgy látszik, hogy a szaszanida művészet nem mindjárt kezdetben, hanem később éreztette hatását a bizánci művészetben.

KÖZÉPKORI FASZOBRAINK STÍLUS-EREDETÉRŐL

Írta: BALOGH JOLÁN

Szakirodalmunkban régóta tudott dolog, hogy középkori faszobrászatunk — legalább is jelenleg ismert része, mely az egykorinak csupán kicsiny hányada — erős külföldi, közelebbről német hatás alatt fejlődött. De ennek a hatásnak irányát, módját és mértékét — néhány eset kivételével — közelebbről nem határozták meg. Az alábbiakban megkíséreljük egyes faszobrok¹ közvetett vagy közvetlen mintaképeit kimutatni, és ezekből a konkrét összefüggésekből kiindulva, az egykori műhelygyakorlatot meg a stílusfejlődés tényezőit megvilágítani.

*

Toporci (Toporec) Madonna I. (a régebbi). Budapest, Szépműv. Múz. (XII. t. 3.).

Ennek a szobornak a mintaképét Kampis² a Rajna-vidéken kereste, és mint legközelebbi analógiát, a münstermaifeldi Madonnát említette. De ennél tovább mehetünk egészen a francia prototípusig, mely a legvilágosabban a Fontenay apátság kő-Madonnájában (XII. t. 1.) áll előttünk. A tipológiai összefüggés nyilvánvaló, bár közvetlen kapcsolatra nem gondolhatunk, a korbeli távolság is tetemes, körülbelül hatvan-hetven év, ennek megfelelőleg a toporci Madonna alakfelépítése és redővetése erősen módosult. A francia mintaképet sokkal közvetlenebbül utánozzák a rajnavidéki szobrok, az említett münstermaifeldi Madonna és a kölni Kunstgewerbe Museumban őrzött Máriaszobor.³ Rajnavidéki közvetítésre mégse gondolhatunk. Sokkal valószínűbb, hogy a keletnémet, osztrák⁴, cseh művészetben keresztül került ez a típus mihozzánk. Az osztrák művészet a tizennegyedik században telítve volt francia hatásokkal, és kimutathatólag ez a szobortípus is eljutott az osztrák területekre. Sőt a bécsi Stefansdom ú. n. Dienstbotenmadonnájában (XII. t. 2.) már olyan továbbfejlesztése áll előttünk, mely — különösen a redővetésben — egyenesen vezet a toporci Madonnához. A fejtípusok viszont különbözőek. De ugyancsak az osztrák művészetben a toporci szobor fejéhez (XIII. t. 3.) is találhatunk analógiákat. Sajátságos, széles, kerek fejtípusa rokonvonásokat mutat a bécsújhelyi kő-Madonna fejével (XIII. t. 1.), sőt az utóbbi szinte előzményként hat, úgyszintén a hohenfurthi oltár Mária-fejével (Angyali üdvözet; Királyok imádása, — (XIII. t. 2.). A toporci

¹ A szövegben zárójelbe helyezett hivatkozások az illető szobor reprodukciójára vonatkoznak. Rövidítések: Kampis = *Kampis A.*: Középkori faszobrászat Magyarországon. Budapest 1940.; Rados = *Rados J.*: Magyar oltárok. Budapest 1938.; Wiese = *O. Schürer* — *E. Wiese*: Deutsche Kunst in der Zips. Brünn 1938.

² *Kampis A.*: Adatok középkori szobrászatunk történetéhez. Arch. Ért. 1935. 119.

³ *E. Lühgen*: Gotische Plastik in den Rheinlanden. Bonn 1921. Tafel 31.

⁴ Bécsi közvetítésre gondolt Wiese is, de felsorolt analógiái nem meggyőzőek. (V. ö. *Wiese*, S. 183.)

Madonna hosszú és bonyolult fejlődési folyamat eredménye. De messzenyúló kapcsolatai ellenére is nagyon egyéni alkotás, mestere a tizennegyedik század második felének igen jelentős szobrásza volt.

A toporci Madonna azután éppen kiváló művészi értékeivel erősen hatott a szépeességi faszobrászatra. Felépítését több-kevesebb változtatással megismétli a ruszkini (*Ruskinovce*) Madonna⁵ (Kampis 161) s a kassai Múzeumban levő svábfalvi (*Švábovce*) szobor (Wiese 187.).

Mint az általános európai fejlődés szempontjából érdekes mozzanatot megemlíjtük még, hogy Nino Pisano Madonnái is ugyanabból a francia prototípusból fejlődtek ki, mint a toporci szobor.

Boldogasszonyi (Frauenkirchen) Madonna. Boldogasszony, Ferences templom (LVI. t. 4.).

Ez a Madonna⁶ a Fontenay apátság szobra, valamint a kölni és münstermaifeldi Madonnák által képviselt típus tükörképes változata vagy inkább másolata. Mestere szolgai módon követte a prototípust.

Nagyőri (Strážky) Madonna, Pozsony, Múzeum (XIV. t. 3.).

Ruzsbachi (Vyšné Ruzbachy) Madonna. Kassa, Múzeum (XIV. t. 4.)

E két szobor felépítése nagyjából megegyezik, noha korban mintegy ötven esztendő választja el őket egymástól. Mindkettőn a magasra övezett tunikaszerű ruhán íveltén végigfutó redők uralkodnak, ezeket a két oldalt lecsüngő köpeny ugyanolyan vonalritmusban követi, keresztredők seholsem zavarják az egységes vonalvezetést. Ez a típus Németországban igen elterjedt. A nagyőri Madonnával kapcsolatban Wiese⁷ fel is sorolt néhány példát. Kiegészítésképpen megemlíjtük még a freiburgi Münsternyugatikapujának Madonnáját (XXIV. t. 2.) és a trieri Rautenstrauch-gyűjtemény faszobrát.⁸ De ebben az esetben is tovább mehetünk egészen a francia prototípusig, mely a laoni St. Martin-templom szobrában (XIV. t. 1.) áll előttünk, de, sajnos, csak töredékesen. A típusvándorlás bonyolult útját ez alkalommal sem lehet végig kísérni. A Felvidékre aránylag korán, a tizennegyedik század első felében jutott el, mint a nagyőri példa bizonyítja. A ruzsbachi Madonna már nyilván a helyi továbbfejlődés eredménye a tizennegyedik század végéről. Kedvelt hosszúéletű Madonna-típus volt, a busóci (*Bušorice*) faszoborban (Wiese 199.) még egy kései, XV. század eleji változatát ismerjük.

Kislomnici (Lomnička). Madonna. (Wiese 204.)

Fejtípusához (XIII. t. 5.). érdekes analógiát találunk Johann von Jerzen prágai kanonok (+ 1395) epitáfiumának Madonnáján.⁹ (XIII. t. 4.). A kislomnici

⁵ Kampis (16—17. l.) a ruszkini és a toporci Madonnát egy mester munkájának tartja.

⁶ D. Frey: Das Burgenland. Wien 1929, S. XVIII. Abb. 53.

⁷ Wiese (S. 181) mint különösen fontos darabot az erfurti Predigerkirche Madonnáját említi. De ez — amennyiben azonos Overmann kiadványában közölt szoborral (*Overmann A: Die älteren Kunstdenkmäler ... der Stadt Erfurt. Erfurt, 1911. S. XIX.*) — nem tartozik ebbe a csoportba.

⁸ H. Beenken: Bildhauer des vierzehnten Jahrhunderts am Rhein und in Schwaben. Leipzig 1927. 61., 63.

⁹ Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. X. 1935. Abb. 1.

szobor már az ú. n. lágy stílus »szép Madonnái« közé tartozik. Ez a típus pedig tudvalevőleg a keletnémet-cseh területeken alakult ki. Itt a hatás már közvetlen, nem messziről jövő típusvándorlás eredménye.

Tüskevári Madonna. Keszthely, Múzeum. Elpusztult 1945-ben. (XV. t. 4.).

E szobor igen nevezetes mintakép közeli, ha nem is közvetlen leszármazottja. Felépítése, sőt fejtípusa végső fokon Multscher híres sterzingi Madonnájára (XV. t. 1.) megy vissza. A közbenső, közvetítő állomásokat pedig a Multscher-követők szobrai alkotják, mint például a bihlafingeni Madonna (Ulm, Städtisches Museum). (XV. t. 3.). Az utóbbin Multscher szoborfelépítése, motívumai már egyszerűsítve jelennek meg. Ebben a könnyebben megközelíthető formában ismerhette meg a multischeri koncepciót a tüskevári mester. Madonna-szobrán még tovább megy az egyszerűsítésben, a körvonalak összevonásában, a volumen csökkentésében, mindamellett a mintakép lényeges vonásai (a középen felhúzott köpeny, a fejtípus, a hajviselet) világosan felismerhetők benne.

A sterzingi oltár 1455 körül készült, provinciális utódai ezek szerint az 1460-as évekre tehetőek, míg a távoli tüskevári Madonna körülbelül 1470 tájára.¹⁰

A szép multischeri prototípus több helyen ismeretes lehetett Magyarországon. A *szepesszombati* (*Spišská Sobota*) *Madonna* (Wiese 220.), mely állítólag 1464-ből való, szintén a sterzingi szobor valamelyik egyszerűbb változata nyomán készült.¹¹

Kassai (Košice) székesegyház főoltára.

A kassai mester a bibliai Szt. Erzsébet (XVI. t. 2.) drapériáját — baloldalt az ívelten lefutó és a földön elfekvő redőzettel, jobboldalt a karon átvetett lecsüngő köpenyszárnnyal — E. S. mester¹² Szt. Borbálát ábrázoló rézmetszete (Lehrs 160 — XVI. t. 1.) nyomán faragta.

Ugyanezt a mintaképét használta fel Veit Stoss a nürnbergi St. Sebald templomban levő Kálvária Mária-szobrához. (XVI. t. 3.).

Ez a szép és szobrászilag jól kiaknázható drapéria-motívum a Felvidéken is tovább hatott. Egyszerűsített alakban megtaláljuk a *kisszebeni* (*Sabinov*) *főoltár Szt. Péterén* és a *matheóci* (*Matejovce*) *Szt. István-szobron* (Kampis 182.); továbbá Stoss-hatást eláruló, nyugtalanul széttöredezett redővezetéssel a *selmecbányai* (*Banská Stiavnica*) *Szt. Katalin szobron*. (XVI. t. 4.).

Visszatérve a kassai oltár Szt. Erzsébetéhez, E. S. mester hatását ismerhetjük fel még a fejkendő elrendezésében is. (V. ö. köv. metszeteivel: L. 23, 16, 17.)

A kassai oltár másik szobrán, az Árpádházi Szt. Erzsébeten (XV. t. 2.) a fejlet keretező fátyolkendő hasonlóképpen kölcsönzés E. S. mester motívumaiból (v. ö. L. 62, 23, 16, 17). Viszont a középen felhúzott köpeny redővezetésén szembetűnő Multscher sterzingi Madonnájának (XV. t. 1.) hatása.

¹⁰ Kampis (227. l.) tévesen az 1440-es évekre keltezi.

¹¹ V. ö. Wiese 188.

¹² E. S. mester metszeteire nézve v. ö. M. Geisberg: Die Kupferstiche des Meisters E. S. Berlin 1924. (valamennyi metszet reprodukciójával).

Az oltár középső szobrában, a Madonnában, a kassai mester — úgy látszik — már helyileg meggyökeresedett típust követett. A szoborfelépítés előzményének a *zsegrai (Žegra) oltár Madonnáját* (Wiese 198.) tekinthetjük, amelyen megtaláljuk mind a magasra emelt Jézus-gyermekeket, mind pedig az elől, keresztbe átvetett köpenyrészletet. A redővetésben, különösen a leomló köpeny vonalvezetésében és az elfekvő redők játékában E. S. mester hatása is érezhető, a Jézus-gyermek beállítása viszont némileg ismét Multscher sterzingi Madonnájára emlékeztet.

Helyi hagyományok, Multscher előkelő stílusának hatása és különösen E. S. mester metszetei, ezek azok a források, amelyekből a kassai szobrász ösztönzést, ihletet merített, és részben közvetlen minta gyanánt használt fel. Az átvételeket azonban teljesen átformálta, és egyéni stílusába illesztette. Nagy plasztikai érzékével minden szobrában újat és kiválót alkotott.

Az említett mintaképek az oltárszobrok keltezésére nézve is tájékoztatást nyújtanak. A sterzingi oltár az 1450-es évek közepéről való, E. S. mester metszetei pedig javarészt az 1460-as évekből. Így tehát semmi akadálya sincs annak, hogy a kassai szobrokat a főoltár felállításával egyidőre, azaz az 1474—77-es évekbe helyezzük.¹³

Körmöcbányai (Kremnica) női szentek. Körmöcbánya, Múzeum.

A három közül¹⁴ a középső, névtelen szobor közvetlenül E. S. mester fentemlített Szt. Borbála metszete (L. 160.) után készült épügy, mint a kassai Szt. Erzsébet-szobor. További átvétel E. S. mestertől mind a három szobron a fejkendő elrendezése (V. ö. L. 16, 17, 23, 62.). De nagyon valószínű, hogy a másik két szobor (Szt. Erzsébet, Szt. Ilona) drapériavetése is metszet-mintaképekre megy vissza.

Galgóci (Hlohovec) Bethlehem. Galgóc, Várkapolna (Kampis 185.).

Meglepő ennek a domborműnek egészen szokatlanul merész, frontális beállítású kompozíciója, viszont az egyes részletek merevsége, sőt ügyetlensége ezzel nincs teljesen összhangban, jelöl annak, hogy nem egyéni koncepció, hanem valami kitűnő mintakép lappang mögötte. Sajnos, azonban ezt a mai, sokszorosan megtizedelt műemlékanyagban nem tudjuk kimutatni. Mindazonáltal művészi előzményeinek két mozzanatára rámutathatunk: a frontális kompozíciót megtaláljuk egy több példányban ismeretes domborművön (Berlin, Deutsches Museum stb.¹⁵), ugyanezen Mária ívelten lecsüngő és elől, a Jézus-gyermek alatt szétterülő köpenyszárnyának motívumát, mely kétségtelenül E. S. mester metszeteire megy vissza (Angyali üdvözlés L. 10.). Valahol E. S. mester hatókörében alakulhatott ki a mintakép, de az sem lehetetlen, hogy magának E. S.

¹³ Az újabb irodalom általában későbbre keltezi, az 1490-es, vagy az 1480-as évekre. (Gerevich L.: A kassai Szt. Erzsébet templom szobrászata. Budapest 1938. 85—88.; Kampis id. m., 1940. 40—43.).

¹⁴ Gerevich L.: A felvidéki szobrászat stílusfejlődése. Budapest 1943. 30—32. kép.

¹⁵ V. ö. E. Hessig: Die Kunst des Meisters E. S. und die Plastik der Spätgotik. Berlin 1935. 60—61.

mesternek elveszett metszetei között már előfordult Jézus imádásának frontális beállítású kompozíciója. Erre annál inkább gondolhatunk, mert az Angyali üdvözlés jelenetében is — a szokott típusoktól eltérően — szívesen alkalmazta a frontális beállítást (L. 10, 13.).

Bártfai (Bardejov) Szt. Borbála oltár. Bártfa, Szt. Egyed templom. (Kampis 199.).

Az oltárszekrény bal felső fülkéjében elhelyezett női szent köpenyvetése E. S. mester Szt. Péter metszetének (L. 100) drapéria-elrendezését ismétli meg, de tükörképesen. Ugyanennek a mintaképnek a felhasználásával készült a főalak is, továbbá a Mager Veronika oltár szekrényében a jobboldalt alul álló férfi szent (Kampis 189.).

Bártfai, (Bardejov) Mager Veronika oltár, 1489. Szt. Egyed templom (Rados XXXIV.).

Mária alakját a bártfai szobrász E. S. mester egyik Madonna-metszete (L. 64) nyomán faragta, de meglehetősen szabadon. Ugyanezt a lapot vette mintaképül a bal felső szent köpenyvetéséhez is. A Mager Veronika oltár Madonnája kedvelt típus lett. Ezt követi a *kisszebeni (Sabinov)* főoltár (Kampis 256) mestere és még később a *káposztafalvi (Hrabusica)* oltár (Kampis 278) mestere is, de már Veit Stoss motívumokkal keverve.

Bártfai (Bardejov) Mária oltár. 1505. Bártfa, Szt. Egyed templom. (Kampis 204.).

A Madonna-szobor E. S. mester egyik Madonna-metszetének (L. 64) tükörképes felhasználásával készült. A felhúzott köpeny visszahajtott széle új motívum, melyet a *farkasfalvi (Farkašovce)* oltár (Kampis 179) mestere is ugyanebből a forrásból merített, de jóval szabadabban alkalmazott.

Bártfai (Bardejov) Szt. Erzsébet oltár. 1489. Bártfa, Szt. Egyed templom. (Kampis 187.).

A főalak fejkendőjének sajátos elrendezése az E. S. mester tipikus, gyakran visszatérő motívumai közé tartozik. A bártfai szobrász nyilván E. S. mester valamelyik metszete nyomán dolgozott. (V. ö. L. 23, háttér-alak).

Ugyanezt a fejkendőmotívumot találjuk meg a *barkai (Bôrka) Mettertiaszobron* (Szépművészeti Múzeum)¹⁶ is, nyilván már nem mint közvetlen, hanem mint a helyi mesterek közvetítésével kapott átvételt.

Bártfai (Bardejov) Szt. Kereszt oltár. Bártfa, Szt. Egyed templom. (XVII. t.1.).

A bártfai szobrász művéhez E. S. mester Keresztrefeszítés metszetét (L. 44. — XVII. t.3.) és ennek továbbfejlesztett változatát használta fel, de meglehetősen szabadon. János alakján a bal láb lépő mozdulata és a bal vállon átvetett köpeny világosan utal a metszet mintaképre. Mária alakján a válltól lefelé haladó redősáv, az alája türemlő, jobb könyök alatti ráncokkal — árulja el az összefüggést. De van Máriához egészen közvetlen mintakép is: azok a

¹⁶ Gerevich L., id. m. 1943. 13. kép.

¹⁷ W. L. Schreiber: Christus am Kreuz. (Kanonbilder.) Strassburg 1910. Abb. 40.

bécsi kánonképek, melyek részben E. S. mester metszete után készültek. Mai tudásunk szerint ez a kánonkép először 1499 táján jelent meg a Johann Winterburg nyomdájában készült Missale Defunctorum-ban¹⁷. De ugyanez a metszet ismétlődik meg az ugyancsak Winterburg bécsi nyomdájából származó 1514-es Missale Strigoniense-ben (XVII.t.2.). A bártfai szobrász feltétlenül ismerte E. S. mester metszetének azt az átdolgozását, melyet a bécsi nyomdász is felhasznál.

Szepesdaróci (Spišské Dravce) oltár jobboldali angyla. Szepesdaróc, az Antoniták egykori temploma. (Wiese 232.).

A köpeny redőinek elrendezése, különösen a bal térdet kiemelő és azt körülfogó redők motívuma átvétel E. S. mesternek az imádkozó Máriát ábrázoló, 1467-ben készült metszetéről (L. 61.), de meg lehetős egyszerűsítésekkel.

Bakabányai (Bukanec) Mária koronázási oltár. Bakabánya, rk. templom. (Kampis 224.).

A térdelő Máriának ívelten lefutó és a földön keresztben elfekvő köpenyszárnya átvétel E. S. mester Angyali üdvözlés metszetéről. (L. 10 ; v. ö. még L. 11.).

E. S. mester tetszetős redőmotívumát (L. 10. és 11) németországi Mária koronázásokon is megtaláljuk, így például a lichtensteini oltáron (Stuttgart, Museum)¹⁸ és a berlini Deutsches Museum egyik darabján.¹⁹

Dobronyai (Dobronivá) Mária halála oltár.

A térdelő Mária köpenyének redővetése a válltól ívelten lefutó és a földön előrenyúló, elfekvő szárnyal ismét átvétel E. S. mester Angyali Üdvözlés metszetéről (L. 10.), de szabad átdolgozásban, jó formaérzékre valló, igen ügyes és tetszetős változtatásokkal.

Lőcsei (Levoča) Kálvária Magdolna szobra. Lőcse, Szt. Jakab templom.²⁰

A köpenynek ívelten lefutó és a földön elfekvő szárnya, valamint a fejkendő elrendezése E. S. mester metszeteinek közvetett hatását mutatja.

Garamszentbenedeki (Hronský svätý Beňadik) Madonna. Garamszentbenedek, Bencés apátsági templom. (Kampis 216.).

A futólépésben ábrázolt, mozgalmas Jézus-gyermek szabad átvétel E. S. mester »Maria Einsiedeln« metszetéről (L. 81.).

Leibici (Lubica) Mettercia oltár. (Kampis 248.).

Mária ölében álló, illetve lépő Jézus-gyermek beállítására hasonlóképpen E. S. mester egyik metszetének (Jézus-gyermek újévi üdvözléssel L. 50) hatása alatt készült. (V. ö. továbbá még L. 75 és 76.).

Berki (Rokycany) oltár Mária mennybevitelével. (Kampis 196.).

¹⁸ J. Baum : Deutsche Bildwerke des 10—18. Jahrhunderts. Stuttgart 1917. No. 202, Taf. 12. — Kataloge der Kgl. Altertümersammlung in Stuttgart.

¹⁹ Th. Demmler : Die Bildwerke in Holz, Stein und Ton. Berlin 1930. 196. No. 8113. — Staatliche Museen zu Berlin. Die Bildwerke des Deutschen Museums.

²⁰ Diváld K. : Szepes vármegye művészeti emlékei. II. Szobrászat és festészet. Budapest 1906. 41. l. 23. kép.

Ennek az érdekes kompozíciónak nem annyira mintaképe, mint inkább ihlető forrása E. S. mester Magdolna-metszete (L. 169.). A térdelve—repülő angyal-pároktól tartott főalak motívuma onnan van véve, még inkább a tájképi háttér, melynek minden részlete elárulja a metszet eredetét.

Kassai (Košice) Mária látogatása oltár. 1516. Kassa, Székesegyház. (XVIII. t. 1.).

A merész és gazdag redővetés mindenestül E. S. mester hatása alatt készült, bárha pontos mintaképeit a ma ismert munkái között nem tudjuk kimutatni. Részlet-analógiákat azonban bőségesen találhatni. Mária köpenyvetése a bal karról ívelten lecsüngő redővel Ker. János drapériáját (Krisztus keresztlése L. 28. — (XVIII. t. 2.) idézi fel. Míg Erzsébet palástjának az alakot ívelt vonalakban körülfolyló és a földön elfekvő redőihez az id. Jakab apostolt ábrázoló metszetek (L. 101, 128 — XIX. t. 3. ; XVIII. t. 3.) nyújtanak analógiát. Erzsébet fejkendőjének elrendezése szintén átvétel E. S. mester jellegzetes motímuvaiból (L. 23, 16, 17, 62). De bizonyára közvetlenebb mintakép is volt. Az egész szoborcsoport úgy hat, mintha E. S. mester valamelyik elveszett rézmetszetének szobrászi átfogalmazása lenne.

Mihályfalvi (Boarta) női szentek. Nagyszeben, Brukenthal Museum. (Kampis 236.).

A testet körülfogó köpenyszárnyak, melyek sajátosan ívelt vonalban futnak le és terülnek el a földön, E. S. mester tipikus motívumai közé tartoznak. Borbála alakjához analógiaként az Ev. Szt. Jánost ábrázoló metszetet (L. 92.) említjük, a másik szenthez (XIX. t. 4.) meg id. Jakab apostolt (L. 101 — XIX. t. 3.) továbbá mindkét mihályfalvi szoborhoz E. S. mester két másik rézmetszetét (L. 128, 131.). De nagyon lehetséges, hogy E. S. mester elveszett munkái között még közvetlenebb mintakép is akadt.

Rádosi (Roads) oltár. 1525. Rádos, ev. templom.

Ev. Sz. János alakja (XXI. t. 2.) — csekély módosításokkal — csaknem pontos másolat E. S. mester azonos tárgyú metszete után (L. 103 — XIX. t. 1.).

Kispalugyai (Palůdzka) Királyok imádása oltár. Kispalugya, rk. templom (Kampis 252.).

A szoborcsoport kompozíciója a heidelbergi xylo-chirographikus Biblia pauperum Királyok imáadását ábrázoló metszete²¹ nyomán alakult ki. A kispalugyai mester a metszetről vette át az alakok elrendezését, de tükörképesen. Az összefüggés különösen feltűnő Mária, a Jézus-gyermek és a térdelő király beállításában. A két álló király kifaragásában már függetlenítette magát, úgyis szintén a redővetésben, mely mintegy negyven évvel későbbi stílusfokot mutat.

²¹ W. L. Schreiber : Manuel de l' amateur de la gravure sur bois et sur métal au XV. siècle. VII. Berlin, 1895. Pl. XLV.

²² O. Schmitt—G. Swarzenski : Meisterwerke der Bildhauerkunst in Frankfurter Privatbesitz. II. Frankfurt am Main, 1921. Nr. 76.

Jánosréti (Lúčky pri Kremnici) oltár Madonnája. (Kampis 210.).

Felépítése, köpenyének elrendezése, a Jézus-gyermek beállítása pontosan megegyezik egy állítólag Bambergből származó faszoborral (Frankfurt, magángyűjtemény)²². Nyilvánvalóan közös mintaképre megy vissza mind a kettő.

Bártfai (Bardejov) Jézus születése oltár. Bártfa, Szt. Egyed templom. (XXI. t. 2.).

Ennek a végtelenül bájos oltárnak az előzményeit német metszeteiken találjuk meg. A térdelő Mária alakja a jellegzetes köpenyvetéssel pontos átvétel Schongauer²³ hasonló tárgyú rézmetszetéről. (B. 4 — XXI.t.1.) A földön, az anyja köpenyének szélén fekvő Jézus-gyermek körül térdelő angyalok pedig hasonló elrendezésben fordulnak elő mind E. S. mester (L. 23), mind A. G. monogrammista metszetein.²⁴ A Jézustól balra térdelő angyal ruhájának sajátos redő-elrendezése szintén átvétel E. S. mester egyik metszetéről. (L. 21/I. — v. ö. a térdelő Mária alakjával).

Bártfai (Bardejov) Atyaisten-Krisztus-csoport. Bártfa, Múzeum. (Kampis 203.).

Az Atyaisten palástjának szabadon ívelő, bonyolult vetése grafikai mintaképet feltételez. E. S. mesternek vagy Schongauernek valamilyen elveszett metszete adhatta az ösztönzést vagy esetleg részletmotívumokat is a bártfai szobrásznak.

Lőcsei (Levoča) Jézus születése oltár. Lőcse, Szt. Jakab templom. (Kampis 262.).

Mária balválláról lehúzódó, a balkart keresztező redőmotívum, amely alól jobbra és balra hatásos plaszticitással domborodik ki a felső, illetve az alsó kar, átvétel Schongauer Angyali üdvözlés metszetéről (B. 3.). A földön elfekvő redők is schongaueri mintaképek (B. 3 és 4) szabad felhasználásával készültek. Viszont a vállról lefutó és a végén megcsavart fátyolkendő Veit Stoss hatásáról tanúskodik.

Lőcsei (Levoča) főoltár. Lőcse, Szt. Jakab templom. (Kampis 260.).

Régóta ismeretes, hogy Lőcsei Pál mester a főoltár egyik szobrát, a Szt. Rókuszt Veit Stoss firenzei szobra után faragta. A Madonnán (XX.t.2.) is annyira nyilvánvaló a kiváló nürnbergi szobrász hatása, hogy joggal keresték mintaképét művei között. Kampis a londoni Madonna-szobrocskára²⁵ utalt, és nem ok nélkül. De nézetünk szerint volt a mester munkái között közelebbi mintakép is, amelyik ugyan elveszett, de követőinek munkásságában feltűnik. A berlini Deutsches Museum faszobrára (XX.t.1.) gondolunk (Inv. 384), melynek alakfelépítése és redővetése, a balkéztől lefelé csüngő, jellegzetes köpenyszárnyal,

²³ Martin Schongauer metszeteire nézve v. ö.: *M. Lehrs*: Martin Schongauer. Berlin 1914. (valamennyi metszet reprodukciójával).

²⁴ *M. Lehrs*: Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs, VI. Wien 1927. Taf. 155.

²⁵ *Kampis A.*: Lőcsei Pál mester. Arch. Ért. 1934, 79.

²⁶ *Wiese*, 196.

megegyezik a lőcsei szoborével. A kettő nyilván egy és ugyanazon stossi mintaképre megy vissza.

A harmadik szobor, Ev. Szt. János (XX. t. 4.) leszármazására nézve is többféle feltevés merült fel. Wiese²⁶ Riemenschneider würzburgi szobrára gondolt. De van ennél közvetlenebb mintakép is, ugyanaz, amely Riemenschneidert is irányította, t. i. E. S. mester metszete Ev. Szt. Jánossal (L. 95. — XX. t. 3.), amelyen először tűnik fel a lecsüngő köpenynek háromszögű elrendezése, a lőcsei szobor legfeltűnőbb motívuma.

Besztercebányai (Baňská Bystrica) Kálvária Mária szobra. Budapest, Szépművészeti Múz. (XX. t. 3.).

Lőcsei (Levoča) Vir dolorum oltár Mária szobra. Lőcse, Szt. Jakab templom. (XXII. t. 4.).

Mindkét szobor-csoport Máriája a mellen keresztbetett, imádkozó kezekkel, és a jellegzetes drapériával, mely a jobb könyök alá gyűrve elől néhány rövid redőt vet, végső fokon Schongauer metszetére (B. 25. — XXII. t. 1.) megy vissza. Ezt a metszetet egészében és részleteiben is számtalanszor másolták. Egyik vagy másik alakja misekönyvek kánonképein is újra meg újra feltűnik, Mária többek között az 1484-ben Nürnbergben nyomott Missale Strigoniense-ben (XXII. t. 2.) is. A felvidéki mestereknek bő alkalmuk volt a schongaueri mintakép megismerésére, akár közvetlenül, akár közvetve. De mind a besztercebányai, mind a lőcsei nagy önállósággal formálta át a saját stílusfelfogása szerint a metszet-mintaképet.

Nagyjából ugyanez a Mária-típus ismétlődik meg a *matheóci (Matejovce)* (Kampis 247), sőt még a kései *kisszebeni (Sabinov) Kálvárián* (Kampis 285) is.

Körmöcbányai (Kremnica) Madonna. Körmöcbánya, Vártemplom. (Kampis 218.).

Riemenschneider több példányban ismeretes szép Madonna szobrának már helyi jellegű egyéni átdolgozása. A körmöcbányai mester Riemenschneidertől vette át a szobor-felépítésének két lényeges motívumát: Mária két karja között átívelő, az egész alsó testet elborító köpenyvetést²⁷ és a félig ülő, félig fekvő Jézus-gyermek beállítását, de mindezt tükröképesen. Az összefüggést jól szemlélteti Riemenschneider frankfurti Madonnája (Städelsches Institut).²⁸ De még közelebb áll hozzá a würzburgi példány (Sammlung der Universität)²⁹, melyen még a fül felett kibukkanó sajátos fejkendő-véget is megtaláljuk. Mivel Riemenschneider, illetve műhelyének Madonnái a tizenhatodik század elején készültek, a körmöcbányai szobor keletkezését is ki kell tolnunk az 1510-es évekre.

A körmöcbányai Madonna által képviselt, helyivé formált szobor-típus távoli leszármazottja a *csikszentdomokosi (Sândominic) Madonna* (Csikszentdomokos, rk. templom). A kapcsolat azonban távoli, a csikszentdomokosi egészen

²⁷ Ezt a motívumot Riemenschneider az E. S. mestertől vette át (Hessig i. m. Taf. 88.).

²⁸ M. Sauerlandt: Deutsche Plastik des Mittelalters. Düsseldorf—Leipzig, 1909. Abb. 81.

²⁹ E. Tönnies: Leben und Werke des Würzburger Bildschnitzers Tilman Riemenschneider. Strassburg, 1900 231.

más formakörhöz tartozik, a hasonlóság csupán a köpenyszárny elrendezésére és a Jézus-gyermek beállítására szorítkozik, egyébként stílusuk elüt egymástól. A kettő között több közvetítő darabnak kellett lenni, vagy — ami talán valószínűbb, — a mintakép a Riemenschneider-típus valamilyen erdélyi átdolgozása lehetett.

Jáki Madonna. Ják, Sírkápolna (XXIII. t. 2).

A jáki mester Schongauer egyik Madonna metszete (B. 27 — XXIII. t. 1.) nyomán dolgozott. Innen vette át az alak felépítését, a Jézus-gyermek beállítását és a köpenyvetést a jobb oldalt felhúzott és onnan visszahulló redőkkel, de mindezt lényegesen egyszerűsítve.

Kőszegi Madonna. Kőszeg, Szt. Jakab templom. (Kampis 229.).

A szokatlan beállítású Jézus-gyermek csaknem pontos átvétel Michael Pacher St. Wolfgangban levő nagy oltárának a predellájáról (Királyok imádása).³⁰ Mária fejtípusában és gazdag redővetésében is érezhető Pacher hatása. Míg az alakfelépítéshez valószínűleg Schongauer Madonna metszete (B. 28.) szolgált mintaképül.

Zalaszentgróti Madonna. Zalaszentgrót — római katolikus templom. (XXIII. t. 4.).

A rendkívül merész köpenyvetés átvétel — némi módosításokkal — Schongauer Mária Annuntiata metszetéről (B. 2. — XXIII. t. 3.). Még a nyakat körülívelő fátyolkendő is onnan származik. De a zalaszentgróti mester éppen mivel Mária balkarjára helyezte a Jézus-gyermekeket, a fátyolkendőt átcsapta a balvállról a jobb vállra. Általában igen önállóan és nagy tehetséggel használta fel mintaképét. Műve korántsem másolat, hanem szobrászi átformálása, átdolgozása Schongauer metszetének.

Alsólendvai (Dolnja Lendava) oltár Angyali üdvözet domborművei.

A térdelő Mária alakja, köpenyvetése az angyali üdvözet és a Jézus imádása reliefeken átvétel Schongauer hasonló tárgyú metszeteiről (B. 3, 4.). A Mária látogatása dombormű E. S. mester metszete (L. 15.) nyomán készült.

*

A felsorolt példák, amelyeket bizonyára majd még újabbakkal lehet szaporítani, nagyjában megvilágítják a XIV.—XVI. század gótikus faszobrászainak műhely-gyakorlatát. A fejlődés első szakaszában, a kezdettől körülbelül a XV. század derekáig, az egyes kikristályosodott, úgyszólván általánosan elterjedt szobortípusokat vették mintaképül. Így láthattuk ezt a XIV. század Madonnaszobrain, a toporcin, a nagyórin stb. Így folytatódott ez részben még a XV. század folyamán is: az ú. n. lágy stílus korában, a XV. század elején

³⁰ Hessig i. m. Taf. 67. d.

a »szép Madonnák« hatottak, később az egyes nagy mestereknek, mint Multschernek, Riemenschneidernek, Veit Stossnak a szobrai. Az átvételek túlnyomó részben nem közvetlenek, tulajdonképpen hosszú és bonyolult típusvándorlás eredményeinek mutatkoznak. Hogy ennek a típusvándorlásnak mi volt a gyakorlati alapja: a művészek külföldi vándorútjai, vagy mintakönyvek behozatala az országba, az nem világos. Valószínűleg mind a kettő, illetve esetenként, hol az egyik, hol a másik. A XV. század hetvenes éveiben azonban nagy fordulat következett be, új tényező jelentkezett a fejlődésben: a grafika, a német fa-és rézmetszetek hatása. A sokszorosított grafikai lapok könnyen és gyorsan terjedtek el az országban. A szobrászok a szükséges metszeteket olcsón beszerezhatték, műhelyeikben állandóan kéznél tarthatták és mintakép gyanánt felhasználhatták. Az átvételek most már közvetlenek és a korábbi fejlődéshez viszonyítva általában lényegesen gyorsabbak. Főként E. S. mester³¹ és Schongauer³² metszetei hatottak, de olykor metszetes kiadványok, Missalek, Biblia Pauperumok, a domborművekre pedig elvéve Dürer lapjai is. Az átvételek³³ egyes kompozíciókra, alakfelépítésre, részletmotívumokra és különösen a drapériavetésre terjednek ki. Ugyanígy tapasztalható ez a német szobrászatban is. A grafika nagy hatása³⁴ végig kimutatható még a legnagyobb mesterek, mint Veit Stoss, Riemenschneider, Pacher munkásságában is, mind az egyes motívumok, mind a drapériakezelés tekintetében. A legerősebben a redővetésben mutatkozik a grafika döntő befolyása, olyannyira, hogy túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy a későgotikus, XV. századvégi redő-stílus mindenestül grafikai eredetű. A metszet-mintaképek áttétele a kerek szobrászat formanyelvére azonban nem csekély szobrászi képességet, szobrászi fantáziát kívánt, az átvételek tehát korántsem tekinthetők egyszerű másolásoknak. Így kell értékelnünk faszobrászaink

³¹ E. S. mester metszeteit Mátyás király budai miniator műhelyében is használták. (V. ö. Hoffmann E.: Régi magyar bibliofilek. Budapest 1929. 113—114.). A szárnyasoltárok festményei is gyakran készültek E. S. mester metszetei után. (Hoffmann E.: Jegyzetek a régi magyar táblafestészethez. Arch. Ért. 1937. 10, 25—30.).

³² A szárnyasoltárok képein található Schongauer-átvételekre nézve, v. ö. Hoffmann id. m. 1937. 10, 25—30.

³³ A faszobrászatban — tudtommal — eddig a következő metszet-átvételeket mutatták ki: Besztercebányai (Baňská Bystrica) Szt. Borbála oltárdomborműve: Tízezer vértanúsága Dürer (B. 117.) után (Hoffmann id. m. 1937. 25.); Cserényi (Čerin) oltár Máriaja Schongauer (L. 11.) után O. M. Szépművészeti Múzeum Évkönyvei VIII. 1937. 13. l. 2—3. kép); Lőcsei (Levoča) főoltárdomborművei: Ev. Szt. János Pathmos szigetén Schongauer (L. 60.) után, Ev. Szt. János vértanúsága Dürer (B. 61 és 117.) után, Szt. Jakab lefejezése Veit Stoss (Passavant 8.) után. (V. ö. Hoffmann id. m. 1937. 27.)

Megemlítjük még, hogy a nyitrai (Nitra) kődombormű Krisztus búcsújával Dürer hasonló tárgyú fametszetének (B. 21.) szabad felhasználásával készült, a szilágysomlyói (Șimleul Silvaniei) vörösmárvány relief Krisztus keresztfeszítésével pedig szintén Dürer egyik rézmetszete (B. 24.) nyomán, de hasonlóképpen a mintakép szabad átdolgozásával. (Balogh J.: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár 1943. 97.)

³⁴ V. ö. A. Schmid: Kopien nach Kupferstichen von Schongauer bei oberdeutschen Malern und Bildhauern. Repertorium für Kunstwissenschaft. XV. 1892. 24—25.; E. Hessig: Die Kunst des Meisters E. S. und die Plastik der Spätgotik. Berlin 1935.

munkáit is, annál is inkább, mert közöttük olyan kiváló darabokat találunk, mint a kassai oltár Szent Erzsébeté, vagy a zalaszentgróti Madonna: ezek valójában a metszetmintaképnek nagy forma-képzelettel megalkotott szobrászi átdolgozásai.

A külföldi motívumok átvétele, külföldi hatások, ösztönzések felszívódása természetesen nem magyarázza meg kimerítően a hazai szobrászat fejlődését, hanem csupán ennek egyik tényezőjére világít rá. A másik nem kevésbé fontos tényező a helyi hagyomány: ennek ereje döntően nyilvánul meg nemcsak a helyi típusok, formák kialakításában, szerves továbbfejlesztésében, hanem a külföldi átvételek feldolgozási módjában is. A felsorolt példák mindegyikén ez világosan bizonyítható, a külföldi motívumból a helyi mesterek kezén valami egészen más lett. Ennek a részletes kifejtésére most nem térhetünk ki, csupán néhány lényeges mozzanatra óhajtunk rámutatni. Az átvételek nem terjednek ki az arányokra, a szobrok volumenjére, és csak igen ritka esetben és akkor is csak kis mértékben az arctípusokra. Ezek a negatívumok a helyi tényezők pozitívumai. Az átvétel úgyszólván csak nyersanyag, melyből a helyi stílus formáló ereje újat alkotott.

*

Zsegrai (Žegra) Madonna (Wiese 198).

Ennek a Madonnaszobornak a felépítése az elől keresztbe átvett köpenyszárnyal végső fokon francia prototípusra megy vissza. A legtávolabbi előzménye a párisi Notre-Dame XIV. századi Madonnája,³⁵ közelebbiek pedig ennek a prototípusnak egyszerűsített francia (Vierge de Maisoncelles, Louvre; Magny en Vexin templomának Madonnája³⁶ és német (Stuttgart, Landesmuseum; Erfurt, Severikirche)³⁷ változatai. Ebbe a fejlődési vonalba illeszkedik a zsegrai Madonna, melynek erősen egyéni jelleget ad a magasra emelt Jézusgyermek. Ez a helyi átdolgozás hatott azután különösképpen egy félszázad múlva a kassai főoltár mesterére (V. ö. 44. l.).

Ilymódon három felvidéki szoborról (Toporc I. — Nagyőr és Ruzsbach — Zsegra) mutatható ki, hogy bár német közvetítéssel, de mégis francia prototípus után készült. Ebből némileg arra is következtethetünk, hogy a külföldi áramlatokban jobban benneélt központi műhelyek esetleg közvetlenebb kapcsolatban állhattak a francia művészettel.

Berki (Rokycany) Mária oltár.

A Máriaszobor E. S. mester egyik Madonnametszetének (L. 64.) szabad felhasználásával készült. A két mellékalakhoz hasonlóképpen E. S. mester metszetei szolgáltak mintául. (Szt. Katalint v. ö. E. S. mester Szt. Borbála metszetével [L. 164.]; Szt. Margit ugyanennek a metszetnek egyszerűsített, tükröképes változata.) De mind a három szobor redőzetén meglátszik már Veit Stoss közvetett hatása.

³⁵ P. Vitry-G. Brière: Documents de sculpture française de Moyen Age. Paris, s. a. Pl. XCIII. 1.

³⁶ V. ö. Vitry-Brière Pl. XCIII. 2.; XCIV. 7.

³⁷ A. Goldschmidt: Gotische Madonnenstatuen in Deutschland. Augsburg, 1923. Abb. 15, 17.

A BUDAI VÁRPALOTA RÖVID ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

(Javaslat a déli középkori erődrendszer bemutatására)

Írta: GERŐ LÁSZLÓ

A budai várpalota épületesoportja nemcsak műemlékvédelmi — tehát esztétikai és történeti — szempontból jelentős, hanem a város topográfiájának is legfontosabb tényezője. A városkontúr legjellegzetesebb tagja, és döntőhatású kiindulópontja a Vár alaprajzi kialakulásának, az utcák és terek formálódásának. Azt lehet mondani, ez az épület Budapest városképének igazi tengelye:

Most, amikor műszaki adatfelvétele befejeződött, és helyreállításának tervezése, valamint az állagvédelmével kapcsolatos munkák folyamatban vannak — szükségesnek tartjuk azoknak a szempontoknak ismertetését, amelyeket a vár többi részének rendezésekor a helyreállítások zsinórmértékéül lefektettünk. Ezeket a szempontokat a Műemlékek Országos Bizottsága, valamint a Székesfőváros Művelődéstörténeti Intézete által az 1946—49. években végzett ásatások kellő bemutatására, ha változottan is — a szükséges műtörténeti szempontok tisztázása céljából — fontosaknak véljük.

A Várpalota építéstörténete során hivatkozott irodalom és metszetanyag nem ad eléggé megbízható adatokat az időpontokra vonatkozólag, tehát az erődrendszer falainak építését nem datálhatjuk pontosan; erre csak a most folyó ásatási munkák befejezésekor kerülhet sor.

Buda kialakulásának kezdőpontja a IV. Béla (1235—1270) által 1244-ben a hegy déli ormán későromán-stílusban emelt királyi Vár¹ építése. A tatárjárás után az ország megerősítésére rendelt várak egyikét IV. Béla a pesti hegyen építtette fel,² s ez népes város alapjává lett. Egy másik okmányban Buda már királyi székhelyként szerepel. Mára nem maradt fenn oly része a várnak, melyet hitelesen IV. Béla építkezésének tudhatnánk. Valószínűleg csak átmeneti tartózkodásra szolgálhatott, és nem volt olyan fényes, mint az esztergomi vagy székesfehérvári paloták.

A krónikák megemlítik, hogy V. István és III. Endre rövid ideig itt tartózkodott. IV. László alatt pedig a Vár már hivatalosan *Castrum Budensae* néven szerepel.³

I. Károly (Anjou vagy Róbert Károly 1308—1324) csellel vette be a várat, és miután Rákoson megkoronázták, nagy ünnepélyt adott a királyi palotában.

¹ 1255-ben kelt oklevelében említi: »... a haza védelmére alkalmas több váron kívül a pesti Újhegyen is építtetem erős bástyákkal körülvett várat, melynek számos lakosa van« ...

² (in monte Pestiensis castrum quoddam extrui fecimus)

Gárdonyi A.: Buda középkori helyrajza. Tanulmányok Budapest multjából IV. 1936 61.

³ Hauszmann A.: A Magyar kir. Vár építésének története. Budapest 1900.

Ekkor emlékeztek meg első ízben íróink erről a palotáról. A budai polgárság ellenzéki magatartása azonban elriasztotta innen I. Károlyt,⁴ és ezért ő is szívesebben tartózkodott máshol, építkezett Visegrádon és Temesvárott.

Nincs adatunk arra, hogy a palota legerősebb épületét, az István-tornyot, IV. Béla utódja, V. István (1270—1272) építette volna, ezért egyéb adat hiányában el kell fogadnunk azt a feltevést, hogy Nagy Lajos (1342—1382) építette; ő ismét ide helyezte a királyi székhelyet egy 1352-ben kelt oklevél szerint. Öccséről, István hercegről nevezték volna a tornyot István-torornak. Nagy Lajos — oklevelekből összeállítható — tartózkodási helyei között Buda nagyon gyakran fordul elő, ez arra mutat, hogy a király az év egyrészét rendszeresen Budán töltötte. A kora-középkorban Magyarországon még inkább csak lakótornyokkal számolhatunk, mint palotákkal,⁵ és ezért valószínű az a feltevés, hogy IV. Béla is ilyen lakótornyot emelhetett, s az csak később fokozatosan bővül ki palotává.

A Vár kezdettől fogva lényegében két részre szakadhatott: 1. az erődítményszerű tulajdonképpeni várra, ennek magja az eredeti lakótorony lehetett, és időnként királyi székhelyül szolgálhatott; 2. egy a hegy hosszán nyúló városra, itt a polgárság lakott⁶. Különös csak az, hogy a polgár város a hosszan nyúló magasabb (Duna fölött 60—65 m) várterületet foglalta el, míg a tulajdonképpeni fellegvár — a Vár első erődített jellegű épületeivel, köztük a már említett István-toronnyal — az alacsonyabb (55 m) déli részre épült. Ennek a furcsaságnak talán az a magyarázata, hogy nem akartak a pesti révtől messzire menni, hiszen ez volt a vidék kulcsfontja, ősidőktől fogva találkozóhelye a kereskedelmi és hadi utaknak, ezeknek tág környezetét pedig a közvetlenül fölötte őrködő toronyból — a Várból — lehetett megfigyelni és ellenőrzés alatt tartani.

A Vár legdélibb pontján emelt torony körül helyezkedett el a többi épület is, mégpedig északfelé fokozatosan terjeszkedően. Közben három belső udvart is alkotott, közülük az első kettő zárt, egy pedig, a legészakibb udvar, északi oldala felé félig nyitott volt.

Nagy Lajos korából sem tudunk még biztosan datálható, csak valószínűsíthető részeket. Nagy Lajos utóda, a Luxemburgi házról való Zsigmond (1387—1437) a német-római birodalom székhelyévé tette Budát, és fényesen kiépítette. Az ő építkezéseiről már részletes tudomásunk van Velius Gáspár (Ursinius) leírásából.⁷

⁴ Dercsényi D.: Nagy Lajos kora. Budapest 1939.

⁵ Gerevich T.: Magyarország román kori emlékei. M. O. B.

⁶ Az utóbbi városrész egyidejű kialakítására enged következtetni a dömések IV. Béla idejéből származó Szt. Miklós temploma, a mai Ince pápa téren, az 1938-ban általunk feltárt román kori ablakokkal és a Mátyás templom (Nagyboldogasszony templom) korai építési ideje, és az a tény, hogy ez utóbbi kezdettől fogva nem szerzetesi, hanem plébániatemplom volt, tehát közösség számára épült.

⁷ Ezt a leírást még sokan ismételték meg, köztük Ambrosio Traversari (Camalduense) Antonio Bonfini, Tubero L., Muenster S., Braun G. és más későbbi írók.

Zsigmond tervezte a Pest városi kőfalat is a híd védelmére. Bertrandon de la Brocquière lánctól tartott kapuhídról beszél. Ebben az időben épül ki a tulajdonképpeni királyi palota tekintélyes méretekben észak felé. A nyugatra néző szárnyon 1418-ban kezdi meg Zsigmond az építkezést 8 m szélességben és 48 méteres hosszban. Itt van a »friss palota«. Ez a szárny egy darabon oszlopokra támaszkodik.⁸ A másik bővítés a keleti szárnyon folyik, közepén kápolnával, ennek keletelt szentélye a többi középkori templommal azonosan a Duna felé fordul. A nyugati és keleti szárnyépület szép kúttal és Zsigmond ércszobrával díszített udvart zárt be, és míg eddig a védelmet inkább csak a kőépületnek kissé erősebbre épített külső határfalai szolgáltatták, Zsigmond az egész székhelyet, újat és régit, tört vonalakban húzódó fallal övezte; így a palota körül különböző méretű belső terecskék — udvarok — láncolata keletkezett. 1426-ban készült el a nagyméretű lovag- vagy római terem, ennek fafaragványok között festett menyezete volt, falait selyemhímzésű szőnyegek borították.

A várkastély legfelső Zsigmond-féle védőve ablakos védőfolyosóval készült. A legfelső falat övező alacsonyabb falak és ezek rekeszelő falai alacsonyabb udvarokat (zwinger, cortina) alkottak. Ezek is elég koraiak lehetnek, mert még függőleges a külső falsíkjuk is, s még akkor is megmarad, mikor a tűzértség ágyúállásainak elhelyezésére az udvarokat feltöltik. A feltöltés oldalnyomása támasztására azonban sűrű és hatalmas támpilléreket építettek. A királyi palotát észak felé fal és árok zárta el a polgárvárostól. Zsigmond ebbe a zárófalba helyezte el a palota új bejáratát, mellette a befejezetlenül maradt és ezért csonkatoronynak nevezett 16 m széles oldallal bíró igen erős védőtornyot. A toronynak külön udvara is volt, maga az őrség lakóhelye, pincéi börtönök céljára szolgáltak. Zsigmond építkezései tágasabbak, és ha a középkornak megfelelően még nem is haladják meg sehol sem a 10 m épületszélességet — épületei valósággal megsokszorozzák a palotát. Nem nagyon díszesek, méreteikben azonban igen jelentősek.

Zsigmond palotája bővített formája a korabeli lovagváraknak, melyeknek gazdag és változatos típusa — a korábbi szerény igényekkel szemben — ekkorra már teljesen kialakult. A vár ezt a formáját a tűzértség szerepének túlsúlyba jutásáig, azaz még körülbelül száz esztendeig megtartotta.⁹

⁸ Horváth H.: Zsigmond király és kora. Budapest, 1937.

⁹ A Zsigmond-féle palota már négy tagozódást mutat: a donjon, főépület (palatium) a várur helyiségeivel, a várkápolna, végül a női szárny (Caminata, Kemenate) fűthető szobákkal, melyekhez a konyhák, fürdők, raktárak és egyéb helyiségek és épületek járultak. Ambrosio Traversari a legnagyobb bámulattal ír a palotáról, Vindecke pedig oly pompásnak tartja, »melynél szebbet ember fia szeme nem látott«. Az udvari hízélgés frázisait elhagyva inkább Ursinius Véliusnak a leírását fogadjuk el, aki szerint »Zsigmond palotája inkább nagy kiterjedése, mint szépsége miatt érdemes a megtekintésre«. Méretei mindenesetre szokatlanul nagyok lehettek, mert Pedro Tafur a padovai Salone mintájára épültnek mondja, mely pedig az egész középkor egyik legnagyobb arányú profán épülete volt 27×79 m alapterületével és 27 m magasságával. Ha ezekhez hozzávesszük a polgári lakosság házairól és helyiségeiről ismert oklevélszerűen is bebizonyított adatokat, akkor a Zsigmond korabeli várpalota és a körülötte virágzó város Európa ezidőszereit legnagyobb városaival egyforma nagyságot mutat. A Nagyboldogasszony plébániához 200, a Mária Magdolna plébániához 110-nél több ház tartozott. Marcantonio Bonfini

Mátyás (1458—1490) munkáit Bonfini leírásaiból¹⁰ ismerjük. Restauráltatta Zsigmond palotáját, és kisebb toldalékok mellett, főleg a palota külső-belső díszítésén fáradozott. Az örökül kapott változatos épületcsoporthoz főleg belsejében olyan fényes székhellyé alakította, mely még a széphez szokott kényes ízlésű olaszokat is elragadta, nem is szólva a későbbi törökökről, akik az »aranyalma palotájának« nevezik. A palota már említett északi zárófalát 10 m széles árok előzte meg. Ezen felvonóhidas kapu vezetett, belső oldalain fegyveres, páncélos katonák fémszobrai álltak. Ezután következett Mátyás udvara, a Hunyadiak három nagyszerű gyalogos fémszobrával. A bejárati fallal párhuzamos udvari szárnyban a hivatalok és a titkárság kapott helyet, az okiratmásolók, miniátorok, kódexmásolók helyiségeivel. Az udvar keleti szárnyán négyszegletes torony után összekötő-szárnny következett, a zsigmondi épületrészekkel. Ez előtt lehetett az a könnyű lebegő építmény, mely egy ebédlőt, hálót és dolgozószobát tartalmazott, »melyek szinte a vízbe esni látszóttak«.¹¹

Mátyás építkezései még gótikus stílusban készülnek (Nagyboldogasszony-templom, Kolozsvár, Bautzen stb.). Bonfinivel latinra fordíttatja Antonio Averulino (il Filarete) építészettről szóló olasznyelvű értekezését. A milánói Ospedale építészé pedig (Filarete) még középkori hagyományokkal dolgozik. Csak a díszítésben találjuk meg az olasz Beatriceval beköltözött reneszánsz új elemeit — viszont ezek mindjárt a legkiválóbb iskolákból és kezekből származnak, mint : Benedetto da Majano, Camicio, Cellini Baccio, Fioravante és Traui Jakab.

arról tudósít, hogy Zsigmond palotájában sok római régiséget gyűjtött össze. Már ekkor meg lehettek a kezdeti reneszánsz Olaszországgal összekötő szálak Brunelleschi barátja, Maneto Ammanatini — il grasso Legnaiuolo — személyében, aki Pipo Spano (Ozorai Fülöp) halála után a király szolgálatába szegődött. Tudunk az Ausburgból jött ulmi iskolához tartozó Tübingeni György építómesterről és 16 segédjéről, Holt István stuttgarti kőfaragóról, ugyancsak az ulmi páholyból, Erhart és Lienhart Vingerlin augsburgi ácsmesterekről és 6 segédjükről, akik mind előre megkapták járandóságukat Zsigmondtól, — csak hogy gyorsabban menjen a munka. A keleti és nyugati szárny egyidőben is készülhetett, erre vallanak az azonos mesterjegyek is.

¹⁰ Decades Rer. Hung.

¹¹ A királyi palota kápolnáját Bonfini Zsigmondénak mondja, melyet Mátyás csak dedikált alamizsnás Szent Jánosról, mikor a Szultán 1475-ben nekiadta az ereklyéket. I. emeletén királyi oratorium volt, melyből a Corvina könyvtárba lehetett menni (északra), Attavante, Gherardo Fiorentino, F. A. del Chierico, Giov. Ant. Cattaneo és mások munkáival. Itt volt egy fedett csarnok, nagyszerű kilátással a Dunára. Itt volt Mátyás csillagvizsgálója is. A királyi lakosztályhoz vezető ajtók márvány reliefszekkel és aranyozással ékesek voltak, a kápolnaajtó pedig aranyozott bronzból készült. A török elől Pozsonyba mentett kápolnai inventárium több mint 400 arany és ezüst felszerelési tárgyat sorolt fel. A Várhegy nyugati oldalán voltak a kertek. Bonfini sétányokról, márványszobrokról, halastavakról és Mátyás márványcsarnokáról — aula marmorea — ír. A lépcsők, korlátok, kapukeretek mind márványból, jórészt süttöi vörös kemény mészkőből készültek, melyet népiesen márválynak neveznek, vagy kemény-mészkőből voltak, melyekből a későbbi erődítési munkáknál meszet égettek, abban a hét mészegetben, melyet a Rabatta hagyatékából származó bécsi hadilevéltárban levő térképen látunk és melyek közül Hauszmann még 1896-ban négyet megtalált, körülöttük a legszebb hazai u.n. vörösmárvány töredékekkel, melyek eddig ismert várbeli anyagunk legszebb darabjai és melyeket azóta múzeumban őrzünk. A kápolnához délről csatlakozó szárny volt a kanonokok káptalanja. Az udvar közepén gazdag márvány medence Angelo Poliziano latinnyelvű epigramm-jával és Pallas Athene fémszobrával Antonio Verocchiotól. Ebből az udvarból szűk átjáró vezetett a legbelsőbe.

Azonban Mátyás nemcsak szépítette a várpalotát, hanem az új tüzéségi harc ellen új falakkal is körülvette a várat. E falakat a budai vár keleti oldaláról Wolgemut és Pleydenwurff 1467 előtt készített és a Hartmann-Schedel-féle krónikában ábrázolt képéről ismerjük; alaprajzukat a bécsi hadilevéltár Rabatta hagyatékából származó »Plan de la ville et Chateau de Buda« című térképe adja meg. Az ismert térképek közül ez a legpontosabb; ma is megbízható és az újabbkori felmérésekkel bámulatraméltóan egyező rajzát láthatjuk Károlyi Árpád és Wellmann Imre (Buda és Pest visszavívása 1686. Bp. 1936) munkájának rajzmellékleteiben. A nyugati homlokzatról az 1552-ben közzétett Münster-féle Cosmographiában lévő látkép tájékoztat.

Mátyásnak tulajdonítják az üresnek jelzett déli nagy rondellát — vagy olasz bástyát (Baluardo d'Italia - torrione vouto), cca 40 m átmérője volt. Előtte körbefutó, 6—7 m széles udvar (cortina, zwinger) után a fal adja töretése megakadályozására a bástyafal fél magasságig nyúló védőfalat, ezt pedig mellvéd zárja le.

Valószínű, hogy a megerősítések jórésze — Paolo Giovio tudósításával egyezően — 1534 és 40 között Zápolya János rendeletére készült Domenico da Bologna hadimérnök tervei szerint (Maggiorotti-Banfi le fortificazioni di Buda stb.).

A Vár körül húzódó alacsonyabb szinten lévő védőöv legdélibb csúcsa a már említett nagyrondella (Olasz-bástya, Nagy Frengi-bástya) volt; kettős felvonóhidas kaputorony (Olasz-kapu, Frengi v. Szoluk-kapu) vezetett ide. A kapu gyalogosok számára szolgáló szűkebb nyílása ma is teljesen ép, a lovasok tágasabb nyílásának felseje hiányos. A kapu előtt hosszan nyúló kapu-udvar volt, ez előtt körös-körül a nagy déli bástyát is körülvevő, cca 15—16 m széles száraz árok, utána szelíd glacis kezdődött. A száraz árkon át híd vezetett. A hídhoz a vízi rondellából és a Tabánból út vitt. A vízi rondellából hármassal vezetett föl a várba, bennük titkos lépcsővel. A vízi rondellában volt Mátyás híres vízemelőgépe, mely a palota szökőkútját és kertjeit ellátta.

A déli nagy rondellába nyugat felől is vezetett egy út, a nagy nyugati udvaron át. Ezt a nagy udvart sűrűn beépítették házakkal a török-korban és Új világnak (Jeni Mahallenak) nevezték.

A nagy déli rondella mögötti területet — úgy gondoljuk — a palota déli zárófala előtt felmagasították, ezzel magyarázhatók az Új világból a rondellába vezető kapu melletti falak, mint földet támasztó falak. Ugyanezt magyarázza a Dunával párhuzamosan haladó faltól néhány méternyire beljebb, egykorú térképeken ábrázolt párhuzamos fal; ez a magasabb hátsó síkra való feljutás lejtőjét határolhatta.

Innen a kapu-udvarral párhuzamosan, de fölötte — a palota előtt — húzódó keleti udvarra lehetett jutni egy felvonóhidas, kettős kapuval. A kapun átjutva a keleti kis udvarba jutunk, ez enyhén emelkedik észak felé és a Duna felől hatalmas pillérek támasztják. Az udvarból ismét felvonóhidas kapu vezet

az újabb udvarba, ennek falait azonban már a későbbi palota építésénél lebontották.

Az említett utolsó kapu előtt a vár övezőfalában nyílás látható, ezen át a palotát közvetlenül körülvevő udvarokba lehetett jutni.

Az itt leírt védelmi rendszer koraközépkori jellegű és a Vauban-féle csillagerődök előtti típus. Az a példa, mely a függőleges várvédelmi módszerek feladása és az ágyu bevezetése első idejében keletkezett. Az összes meglevő falak, restaurálható szintek lehetővé teszik, az egész védelmi rendszer bemutatását. A falakról javasoljuk lebontani azokat az utólagos rátéteket (kilátó folyosók, kőbabás mellvédkorlátok stb.), melyek régi hatásuktól megfosztják, és eredeti jelentésükből kivetkőztetik őket. Javasoljuk továbbá a palota déli homlokzata tengelyében lévő teljes lépcsőrendszer lebontását is, mert a vázolt védelmi rendszer bemutatását lehetetlenné teszi — és a már hivatkozott kőmellvédekkel együtt annyira sérült, hogy visszaállítása igen költséges volna. Az itt elbontott, még ép részek a palota újabbkori, megmaradó részei kertépítményeinek kiegészítésére célszerűen felhasználhatók.

A védelmi rendszer műemlékvédelmi kiemelésével és megmutatásával esztétikai és történelmi értéket óhajtunk adni ilyenekben ugyanis szegény fővárosunknak. Az esztétikai élményt az adná meg, ha a várvédelmi rendszert nyersen és cicoma nélkül mutatnánk be, rideg valóságában is monumentális hatásával. Ezek az egymást terraszosan követő udvarok kő, téglá, kavics burkolattal készülének, kevés geometrikus gyepterülettel, inkább csak szegéllyel, fügebokkal, egy-egy ciprussal — míg köröskörül a tabáni fürdőpark terület és a palota-kert gazdagsága erős ellentétet adna. Ugyanez az ellenpont-hangsúly adná meg az érdekességet a helyreállított barokk épület gazdagtagolású homlokzata és a feltárt középkori épületek egyszerűsége között; ez különösen a régi palotának az új mögött való bemutatásában jelentkeznék.

Itt ugyanis lehetőség nyílik arra, hogy az új palota a legdélibb homlokzat-szakaszán téglalábakra állíttassék és alatta áttekintés nyílják a középkori feltárt palota 6 m magas homlokzati falaira, a már kiásott kápolnát és lovagtermet és a még kiásandó István tornyot is beleértve. Ezek az itteni terepszint erős lesüllyesztése révén eredeti környező szintjükéről lesznek megközelíthetők, míg ma gödörként láthatók. Ily módon ezen a szakaszon a védőfal belseje is hat méteres magasságban mutatkozik, a palotát környező csatlakozó udvarok térhatását nagyszerűen érzékeltetve.

A tervezet történeti értékét nem kell külön kiemelniünk, hiszen az ásatás eredményeinek bemutatása oly oktató és érthető módon történnék, hogy a laikus szemlélők legszélesebb tömegeiben is első látásra értelmes magyarázatot adna az egykori állapotról, a mai utólagos feltöltődések megtartása mellett azonban még a szakértők sem kapnak egészen világos képet.

A régi szint viszont megmaradna a kápolnától északra terjedő homlokzat teljes hosszán, a régi mellvédekkel, terraszokkal és a teljes kilátással.

Innen széles szabad lépcső vinne a régi palota lejjebb fekvő szintjére, mert meglepő hatását távolról nem lehet érzékelni; ugyanis a palota lábazatát az előtte megmaradó középkori erődfal teljesen eltakarja, tehát a budai vagy pesti Dunaparttól a palota távlati hatása nem változik.

A déli erőrendszer megközelíthető állapotát látjuk Hallart ostromképén.¹²

II. Ulászló és II. Lajos nem nagyon törődött a vár fenntartásával, kincseit széthordta, elzálogosította.

Zápolya János ismét lakhatóvá tette a palota belsejét és a várfalakat is megerősítette. Ferdinánd vezére, Roggendorf 1541-ben ostromolta Budát; Izabella, Zápolya özvegye lakott itt akkor. A torony igen megsérült az ostrom alatt. Roggendorff hadseregével együtt a harcmezőn maradt és Szolimánrak vérontás nélkül sikerült elfoglalnia még ez évben az Izabellától feladott várat.

A török bevonulásakor nem gyújtotta fel a palotát, de kifosztotta. Schweiger Salamon 1575-ben fordult meg Budán. A kapuk, lépcsők, megcsönkítva voltak ekkor, a termek elhanyagolva, tetejükön az eső becsurgott.

Az 1686-os ostrom azután elpusztított mindent, amit a török meghagyott. A Corvina maradványait Marsigli szedte össze. A lakosság a palotát kőbányának használta. A budai polgárok innen hordták az építőanyagot házaik helyreállításához. Gazdátlan rom volt 1714-ig, ekkor Regal várparancsnok előterjesztést tett a rompalota lebontására és az erődítmény beépítésére. III. Károly (1711—1740) azonban utasítja az előzetes felvételre, ezt Regal Hölbling János pesti építómesterrel el is végezteti. Egyben arra is kapott Regal utasítást, hogy a még megmaradt régiségeket, feliratokat és márványszobrokat kísérelje különös figyelemmel.¹³

1715-ben bemutatta felvételi terveit a bécsi haditanácsnak. Restaurálási terveit elfogadták, de kivitelezésükre tapasztaltabb mérnököt küldtek ki Fortunato de Prati személyében. 1718-ban a felső falegyenig jutnak. Az építkezés lassan halad. 1720-ban Daun Henrik József veszi át a városparancsnokságot. Az 1723-as nagy vári tűzvészben felrobbant puskaportorony robbanása a fehérvári kaput is rombadöntötte és szétrombolta a még mindig befejezetlen palota tetőzetét is.

1749-ig állott az 1715-ben kezdett, azonban még külsőleg teljesen ki nem épült palota. Alaprajzát Langer Ferenc 1749-i budavári térképén láthatjuk.¹⁴ Bél Mátyás »Notitia Hungariae«-jában 1737-ben megjelent Mikovinyi-féle metszet olyan részletekkel ábrázolja, melyeket Matthey mérnök hitelesebbnek mondható felvételén nem láthatunk.

A palota nyers alakját és körvonalait tehát Hölbling adta meg, mert elválasztotta a fal-romok ráépítésre felhasználható részeit a teljesen romosaktól és ezzel kijelölte a palota alapjait és terjedelmét. Pratira várt volna a belső

¹² Lux Kálmán és Károlyi-Wellmann id. munkáiban.

¹³ Bánrévi Gy.: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. Tanulm. Budapest multjából. I. Bp. 1932.

¹⁴ Hadtörténeti Levéltár, Budapest.

építészeti megoldás és általában a magasabb mérnöki munka, ez irodalmi adataink szerint el is készült, de tervünk nincsen róla és kivitelre sem került.¹⁵

A III. Károly által abbahagyott Prati-Hölbling-féle palota újjáépítésének gondolata 1745-ben merült fel, de minthogy hiányzott az építéshez szükséges összeg, csak 1748-ban egyezett bele felépítésébe Mária Terézia (1740—1780). Pálffy János és Grassalkovich a városokat és vármegyéket adakozásra szólította fel, és 1749-ben kezdődtek meg a munkálatok. Az 1755-ben kelt De la Motte és Sonnleuther-féle¹⁶ térképen már a palota teljes alaprajza látható. Binder 1760-as metszete már a külsőt is befejezettnek mutatja. 1764-ben a középrész tető alá kerül, akkor a királynő meglátogatja az építkezést, s az végre is 1770-ben befejezést nyert. Szerzőjét a Jean Nicolas Jadot udvari főépítész tervvázslatait módosító Franz Anton Hillebrant személyében látjuk.¹⁷

Minthogy a királynő csak egyszer lakott benne, 1762-től 1772-ig ideiglenesen az Angolkisasszonyokat helyezték ide, majd 1779-ben a Nagyszombatból áthelyezett egyetemet. Az egyetem 1784-ig volt itt. Később Sándor Lipót, majd József nádor lakhelye lett.

Az 1848-49-i szabadságharc idején a jobbszárny és középrész majdnem teljesen elhamvadt. Helyreállításakor sok változáson ment át. Az 1871-es városrendezési tervpályázaton több tervben szerepelt az 1867-i koronázáskor szűknek bizonyult vár kibővítése. Végül is 1874-ben Ybl Miklós kap megbízást a palota kibővítésére; munkáját halála után (1891) Hauszmann Alajos veszi át. Az első bővítési munkálatok 1890-ben indulnak meg, miután 1881-ben a várbazár építése befejeződött. Az Ybl által tervezett — a Krisztinavárosra néző — szárnyat és a két összekötő szárnyat is átdolgozta Hauszmann 1893-ban. 1896-ban letették a palota alapkövét. Hauszmann a Szent György térig terjedő, 304 méter hosszú, Dunára néző homlokzatvonalon megismételte a régi homlokzatot és a beugró szokatlan középrészt eléje rakott lépcsőkkel és hatalmas — bár kissé zavaros képzésű — németes vonalú kupolával emelte ki, eléje oszlopos tympanont tett, hogy a párkányvonal egyenes körbefutását »megpuhítsa.« A régi tetőidomokat megváltoztatja. Hauszmann a Szent György-tér rendezése és Erzsébet-emlékmű elhelyezése címén a Miniszterelnökségi palotát (Sándor palota) le akarta bontani és a Hadüggel egyvonalba új palotát akart építeni, azonban terve kivitelére szerencsére nem került sor. Ő építette a század első éveiben a lépcsőpavillont és télikertet, valamint a nagy déli lépcsőt, az új üvegházat és »rendbehozta a régi várfalakat is.«¹⁸

A palota helyreállítási tervei elkészítésével a Középülettervező Intézet Janáky István építész vezetése alatt álló osztálya foglalkozik, Perényi Imre építész irányítása mellett.

¹⁵ Alaprajzát l. Langer Ferenc Budavár 1749-i térképén a Magyar Hadilevéltárban.

¹⁶ Hadilevéltár Bp.

¹⁷ Kapossy J.: Mária Terézia budavári kir. palota tervező mestere. *Archaeológiai Értesítő* XLII. (1928.).

¹⁸ Hauszmann A.: A magyar királyi vár. Budapest 1912.

A GOGÁNVÁRALJAI (GOGANVAROLEA) FESTETT FAMENNYEZET LENGYEL ROKONSÁGA

Írta: RADOCSAY DÉNES

A középkori Magyarország és Lengyelország művészeti kapcsolatainak rendszeres feltárása és bemutatása még a hazai művészettörténelem jövő feladatai közé tartozik. Bár a szorosan egymásbafonódó összefüggésekkel már több részlettanulmány foglalkozott, a két ország párhuzamos művészeti fejlődésének képe még távolról sem teljes. Utaltak a két nemzetet összekötő udvari és kereskedelmi kapcsolatokra; a Jagellók szerepére, a Kassától (Košice), Eperjes) (Prešov), Bártfa (Bardiov), Lubló, Ó- és Ujszandec, Bochnia, Krakkó és Torunon át Danzigig vezető kereskedelmi útvonal kulturális fontosságára¹. Ismertették az árucikkeket is, melyeket ezen az útvonalon szállítottak. A lőcsei (Levoča) levéltárban a XVI. század második feléből fennmaradt 111 Lengyelországra vonatkozó irat (a levéltár 1550-ben leégett) litván fonalat, lent, fegyvert, posztót, sőt említ importcikkékként, s ugyanakkor bor, vas, acél, réz, ólom exportjáról beszél². Ez adatokból is következtethetünk a középkori gazdasági összeköttetés élénkségére,³ de e kapcsolatokról még többet árulnak el a felderített művészeti összefüggések.

A közeli rokonság már a XV. század első harmadában kimutatható. A mateóci (Matejovce) oltár tevékeny mestere munkásságának javarésze a magyar határon túlra esett. A bártfai Madonna és az egykori bártfai Egyed oltár mestere feltehetően a lengyel Szandeci Jakab. Kassa különösen fontos szerepet játszott; 1443—1515-ig tizenegy lengyel művész ismeretes a városban. Az Erzsébet-főoltár mind a négy festőjének volt köze a lengyel művészethez. Valószínűleg a Jánosréti mester is megfordult Lengyelországban⁴. A bártfai Jézus születése-oltár festőjétől való egy krakkói és olkuszi oltár. A kassai Mária halála-oltár mestere festette a krakkói Szent Miklós-templom oltárát⁵. A lőcsei Mária hó-oltáron lengyel királyi címer látható, valószínűleg II. Ulászló, János Albert lengyel király és Zsigmond bibornok herceg 1494-es találkozója emlékére⁶.

¹ Csapláros I.: Magyarok és lengyelek. A Magyarország és KeletEurópa c. kötetben. Szerk. Gál I. Budapest 1947. 64. és Gerevich T.: A lengyel és a magyar művészet kapcsolatai. A Magyarország és Lengyelország c. kötetben. Szerk. Huszár K. Budapest—Warszawa, 1936. 120—121.

² Demko K.: Lőcse város levéltárának Lengyelországra vonatkozó irományai a XV. századból. — Századok XVII. (1883) 453—457.

³ Tanulságos példa a krakkói tanács levele Brenndorfer Pál lőcsei polgárhoz 1512-ből. Divéky A.: Egy krakkói adat. — Közlemények Szepesvármegye multjából. VI. (1914) 92—95.

⁴ A bliaznów-i oltár festője a jánosréti mester követőjének tűnik.

⁵ Gerevich T. i. m. 121—122.

⁶ Kompanyik C.: A sz. Jakabról címzett lőcsei plébánia templom rövid leírása. Lőcse 1891. 37.

A lipcsei Szentmáriai (Svätá Mara) kis Mária-oltár és a nagyőri (Strážky) Mária-oltár kapcsolata a wolowcei oltárkával még nem tekinthető véglegesen tisztázottnak, de rokonság gyanítható az 1486 tájáról való olkuszi Pieta és a bártfai Borbála oltár között. Magyarországi János mester a festője a krakkói Alamizsnás János-oltárnak. Walicki feltételezi a kapcsolatot az erdélyi szász emlékek és a krakkói festészet között is⁷ és tudunk Pictor de Ungeria-ról, aki a krakkói konventben dolgozott és 1498-ban halt meg.

A festészet e későközépkori kapcsolatai mellett a hazai reneszánsz köréből is sok szál fut Lengyelország felé⁸. A XV—XVI. század során számos magyar diák látogatja a krakkói egyetemet, de külön ki kell emelnünk, hogy már a XV. század legelejéről vannak adataink erdélyi ifjaknak Krakkóban végzett tanulmányairól. A XV. század második felétől a XVI. század első harmadának végéig pedig megsokszorozódik az erdélyi származású krakkói diákok száma, s a századforduló táján, a reneszánsz fokozottabb erősödése idején, alig van esztendő, hogy egy-két erdélyi ifjú neve ne lenne ismeretes Krakkóból⁹. Roth Viktor a berethalmi (Biertan) oltárral kapcsolatban a krakkói iskolát említi, a rádosi Roadeş és homoródbenei (Beña) oltár képeinél az alakok lengyel izlésű öltözképeiről szól, a csikménasági oltár arcain lengyel tipust fedez fel és megemlékezik a szászsebesi (Sebişul săsesc) oltár lengyelországi kapcsolatairól.^{9b} Callimachus, a Mátyás elleni összeesküvésben való részvétele miatt menekülni kénytelen az országból, s útja Lengyelországba vezetett. Új hazájában IV. Kázmér király ifjabb fiainak nevelője, bizalmas tanácsosa és követe. Bakócz Tamás Krakkóban tanulta a filozófiát s ott lett baccalaureussá¹⁰. A reneszánszkori lengyel magyar kapcsolatokról már Kopera is tudott, s Magyarországnak Ferrarával való összeköttetéseiből következően ő vetette fel a kérdést: vajjon nem dolgozott-e Magyarországon Ambrogio da Milano valamelyik tanítványa, s nem került-e tőlünk Lengyelországba? Ismert tény, hogy Zsigmond lengyel királyfi, II. Ulászló öccse 1498—1501-ig három esztendőt töltött vendégként a budai udvarban, hogy 1502-ben ismét járt Budán, s hazatértekor egy olasz mester épületrajzait vitte magával. 1506-ban került a lengyel trónra. A krakkói Zsigmond kápolnának és a város más templomainak vörösmárványanyaga Magyarországról való; e márványszállításokról 1525-ből és 1526-ból (Besztercebánya [Baňská Bystrica] és Esztergom) vannak biztos adataink.

⁷ Walicki M.: Stilstufen der gotischen Tafelmelerei in Polen im XV. Jahrhundert. Warszawa, 1933. 7. 13.

⁸ Újabb feldoglozást igényelne az építészet területe. V. ö. Lechner J.: Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi reneszánsz építésről. Budapest 1913. (Kny. a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyéből.) — Nem említjük Veit Stoss esetleges erdélyi származásának kérdését.

⁹ Verzeichniss derjenigen Siebenbürger Sachsen, welche an den Universitäten zu Krakau, Strassburg und Göttingen studiert haben. — Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. VI. (1864) 290—295. és K. Schwarz: Verzeichniss der von 1492—1539 in Krakau studierenden Siebenbürger. — Archiv des Vereins... V. (1861) 115—118.

^{9b} Roth V.: Siebenbürgische Altäre. Strassburg, 1916. 90, 98—99, 133, 164.

¹⁰ Horváth J.: Az irodalmi műveltség megoszlása. Budapest 1944. 117, 190. és M. Sokolowski: Die italienischen Künstler der Renaissance in Krakau. Repertorium für Kunstwissenschaft. VIII. (1885) 412.

Tudjuk, hogy Laski János gnézeni érsek a lateráni zsinatról való visszatértében 1515 őszén több napig időzött Bakócz érseknél, s az ekkor hazánkban dolgozó Firenzei János olasz mestertől hét vörösmárványsíremléket rendelt meg¹¹. De tudjuk azt is, hogy Zsigmond lengyel király, mint II. Lajos gyámja, sűrűn küldözgette követeit Budára — a családi ügyek és a török elleni készülődés állandó összeköttetést eredményezett a két udvar között — e lengyel diplomaták közül Laski Jánoson kívül névszerint is ismerjük Szydlowieczki Kristófot, Drzewiczki Mátyást Karnkowski Jánost és Tanczin András¹².

E történeti jellegű bevezetésből természetesen következni, hogy a Szepesség és Kassa művészete közvetlenül, egyenes úton kapcsolódhatott a rokon lengyel művészethez, és ugyanakkor az egyidejű reneszánsz művészetet — természetének megfelelően — a két, egymással szoros összeköttetésben álló királyi udvar serkenti azonos módon hasonló fejlődésre. Messzevezető — részleteiben még megoldatlan — feladat lenne a két, állandóan érintkezésben levő társadalom párhuzamos rajzát alapjaitól fölvezetni, de bizonyos, hogy e vázlat rendkívül sok rokonvonást, megegyezést bizonyítana. A társadalomtörténet részleteit megelőzően erre engednek következtetni a művészettörténelem eredményei is.

Az eddig ismert tények alapján nem kétséges, hogy a reneszánsz műveltség és művészet első terjesztői mindkét országban az itáliai mesterek. Sőt fel kell tételeznünk azt is, hogy az említettél jóval nagyobb számban voltak olyan olasz művészek, akik mindkét országban egyaránt vállaltak megbízatásokat. Erre utalt már Kopera fentebb említett megfigyelése és ezt igazolja Sokolowski véleménye is, Sokolowski szerint az olasz építészet hatása korábban jelentkezett Lengyelországban, mint Németországban vagy Ausztriában.

Ez a tanulmány mindössze két emlék kapcsolatára kívánja a figyelmet felhívni, s igyekszik rámutatni arra, hogy e rokon-reneszánsz fejlődésben Erdély is kivette részét. A két emlékkal kapcsolatos kérdéseket különösen érdekessé teszi az a tény, hogy mindkettő határterületen mozog, átmeneti típust mutat. Egyrészt a városi polgári kultúra későgotikájának és az arisztokratikus udvari reneszánsznak határterületén állunk, másrészt az olasz iskolázottságú udvari művészet és a mélyebben fekvő, a reneszánsz stílust épp magáévá varázsoló népművészet szoros összefonódásának szemtanúi lehetünk.

A kérdéses két emlék a Szépművészeti Múzeumban levő gogánváraljai (Goganvarolea) festett famennyezet¹³ (XXIV. t. 2.) és a libuszy-i fatemplom stili-

¹¹ Divéky A.: Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. Arch. Ért. XXX. (1910). 1—9.

¹² Kelényi B. O.: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagiajához. Budapest 1940. 30. és M. Sokolowski: i. m. 412.: »Die Neigung des Hofes zur italienischen Renaissance-cultur trat noch entscheidender hervor, nachdem Sigismund sich mit Barbara Zapolia, der Schwester des Königs Johann Zapolia (1512—1515) von Ungarn vermählt hatte und hierdurch mit dem Lande in Verbindung getreten war, welches unter allen cisalpinen Ländern am frühesten von der italienischen Renaissance beeinflusst wurde.«

¹³ Irodalmát lásd: Balogh J.: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár 1943. 299—300.

zált növényi ornamentikával festett dísz.¹⁴ (XXIV. t. 1.) A gogánvái aljai fa-mennyezettel kapcsolatban már felmerült az olasz mestertől való származás lehetősége,¹⁵ majd a későbbi szaktudomány a népművészet sajátosan erdélyi műfaját fedezte fel benne.¹⁶ Emlékünk helyét a fejlődés menetében Balogh Jolán határozta meg; az olasz hatás közvetve, Buda és Esztergom továbbításával jutott érvényre Erdélyben — szól megállapítása — a közvetlen tolmácsoló pedig Nagyvárad (Oradea mare) volt. A reneszánsz stílus és a későgótikus ornamentika egymásbafonódásából alakult ki a gogánvái aljai festett mennyezet dísz. Míg a mennyezet szerkezete, beosztása reneszánsz ízlést követ, addig az egyes motívumok a későgótika jegyében fogantak. Lágyabb vonalvezetése választja el az egykorú német emlékektől. »A mennyezet mestere feltétlenül látott olasz faragott vagy festett mennyezetet rozettákkal díszített, kazettás beosztással vagy Budán vagy esetleg valamelyik más, nagyobb reneszánsz központban, Váradon vagy Gyulafehérvárt«¹⁷ (Alba Julia). A rokonemlékként említett libuszy-i festett dísszel kapcsolatban ugyanazok a jegyek a jellegzetesek, amelyek a gogánvái aljai (Goganvarolea) mennyezetet jellemezték. A rokon német növényi ornamentális díszítő motívumokkal vetve össze két emlékünket, tűnik ki a köztük lévő különbség¹⁸. A XVI. század első éveire keltezett szászfalvi (Sásóvá) főoltár hasonló megoldású predelláján (XXIV. t. 3.) több még a gótikus és a németes szerkezetre való hajlandóság. A német gótikus ornamentikánál a figurális rész szorosan egybefonódik a növényi elemmel — a mi két emlékünknél egyforma világosan és értelmesen elválik tőle. A növényi ornamentika csupán díszítő keretétül szolgál a figurális kompozíciónak akár Gogánvái alján, akár a libuszy-i fatemplomban.

Mindkét emlék egyformán olasz mintaképet követve, születését jórésztben a népi művészet magasrendű alakító és teremtő készségének köszönheti. Ismerjük az utat, melyet a reneszánsz stílus részben Magyarországon át tesz meg Lengyelország felé. A két emlék közötti szoros kapcsolat láttán tehát jogos a feltevés, hogy mindkettő egy tágabb értelmezésű műhely produktuma, közös-azonos mintaképnek a népművészetben megjelenő visszatükröződése. A libuszy-i képek 1523-ból valók; a gogánvái aljai festett mennyezet készültének idejét pedig 1503—1519 között határozzák meg a megrendelő életkörülményei. A gogánvái aljai mennyezetképek ezek szerint az 1519-hez közeleső években készülhettek inkább, s az eddigi tizenhat éves időköz feltehetően négy-öt évre szűkíthető.

Ez általános, távolabbi rokonság bemutatásával csupán a lengyel- és magyarországi művészetek párhuzamos fejlődéstörténetéhez kívánunk újabb

¹⁴ V. ö. *Kopera F.*: Dzieje malarstwa w Polsce. Krakow 1925. II. 86. A további lengyel szakirodalom sajnos nem állt rendelkezésemre.

¹⁵ *Kelemen L.*: A gogánvái aljai mennyezetfestmény készítettője és kora. Erdélyi Irodalmi Szemle. V. (1928) 20.

¹⁶ *Balogh J.*: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet. X. (1934) 136. és *Biró J.*: Erdély művészete. Budapest. é. n. 66.

¹⁷ *Balogh J.*: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár, 1943. 106, 118—119.

¹⁸ A székelydályai ornamentális festett boltozattal kapcsolatban Balogh Jolán állította össze a rokon német metszetek jegyzékét. i. m. 137.

adalékkal szolgálni.¹⁹ Nincs és nem is lehet szó mester-azonosságról, csupán két, a művészi centrumoktól messze eső emlék hasonló-azonos formavilágáról. A rokonság jelentőségét fokozza, hogy emlékeink távolesve a nagy művészeti események szülőhelyétől, szabadabb következtetést engednek a lengyel és a magyar nép művészi teremtkészségének megismerésére. A rokonságból nemcsak az következik, hogy az ismeretlen lengyel festő feltehetően magyarországi közvetítéssel ismerkedett meg az itáliai reneszánsz eredményeivel, hanem az is, hogy magyar festőtársaihoz hasonló körülmények határozták meg művészi munkájának lehetőségeit. A bevezetésben említett magas udvari kapcsolatok sorozatát egészíti ki az egyszerű névtelen lengyel festőnek a névtelen magyar festővel való kapcsolata.

¹⁹ Az összefüggésre széles általánosságban már történt utalás. v. ö. Gerevich T. i. m. 122. »Rámutatunk arra a feltűnő hasonlóságra, amely az e korabeli lengyel és erdélyi festett famennyezeteknek és dekoráló templomi fatábláknak széles levelekből és virágokból, kacsaringós ágakból álló s a gótika és a reneszánsz stíluskeverékét mutató, lazán felrakott, úgylátszik temperával festett ornamentikája közt fennáll. «

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM U. N. PIOMBO FÉRFIARCKÉPE

Írta: GARAS KLÁRA

A budapesti Szépművészeti Múzeum Piombo Férfiarcképét Pulszky Károly 1895-ben vásárolta a Motta di Livenzai Scarpa gyűjtemény árverésén, mint Raffaellonak Antonio Tebaldeo költőről festett portréját. A kép származásáról a következőket tartották számon. A Scarpa gyűjteménybe Cerretti apát hagyatékként került: az apát a napoleoni háborúk idején a modenai hercegi képtárból szerezte.¹ (XXV. t.l.)

Ezeknek az ismert adatoknak alapján továbbhaladva, kikutathatjuk a Férfiarckép távolabbi történetét is. A Cerretti apát által a modenai képtárból megszerzett művek között nem szerepel Raffael- vagy Piombo-kép, ellenben szerepel egy közelebbiről meg nem határozott Leonardo. Már most a modenai hercegi képtár 1787-es katalógusában Leonardo név alatt a következő leírással találkozunk: »Un ritratto di un Signore con Pelliccia sopra la toga nera. Quadro ottimo, e finissimo, dipinto in tavola, mezza figura al naturale« (p. 89, No. 13). A kép sorsát visszafelé követhetjük az 1774-es kézíratos jegyzéken át (mely erősen sérültnek jelzi) a legkorábbi, 1720 előtti inventárig.² Itt azonban már Raffael műveként, mint Raffael Önarcképe szerepel. Erről a Raffael-portréről a XVII—XVIII. századi útleírások nagy része is megemlékezik.³ 1657-ben Francesco Scanelli az olasz festészet remekeiről szóló munkájában, a *Microcosmo della Pitturában*, különleges méltatással írja le Raffaelnek a modenai képtárban őrzött nevezetes Önarcképét. Szerinte Raffael arcképei közül ez a legtökéletesebb, a kiváló szakértők valamennyien elismerik rendkívüli szépségét és tökéletességét. Életnagyságúnál valamicskével nagyobb alak, méltóságteljes, komoly magatartással néz szemközt a szemlélővel. Arányainak nemességében valóban királyi mű.⁴

¹ (G. Sambon) *Catalogo della Pinacoteca Scarpa*. Milano 1895. 24.

² A. Venturi: *La R. Galleria Estense*. Modena 1882. 312, 375.

³ Barri: *Viaggio pittoresco 1666*, Misson, *Reise nach Italien*. Leipzig 1713.

⁴ F. Scanelli: *Il Microcosmo della Pittura*. Cesena 1657. 267. »Sono in diversi studii varii ritratti stimati effigie propria del medesimo Raffaello, e dello stesso suo pennello: ma per non manifestarsi della solita total competeza come si ritrova il piu perfetto, che sta nella singular Galleria di Modena, dire e non crederei ingannarmi, che siano di varii soggetti della medesima Scuola. Questo che per la straordinaria maestria, e maggiore perfettione vien riconosciuto ed approvato della commune de buoni intelligenti, mostra nella figura forse piu del naturale, che guarda quasi di tutta faccia gli spettatori con gratia, e spirito non ordinario, con attitudine grave e benissimo proportionato, e concorde insiem co panni cosi bene all ignudo riuniti, che dimostrano in chiaro i siti veri della buona simmetria, e le teste, e mani sodamento ricercate palesano con la piu bella verita la di lui solita estrema sufficienza, ed un tal egregio ritratto come piu vera effigie, e reale operatione di tante maestro vale per ridurre alla mente del risguardante quel singular soggetto, che apporto a tempi moderni il piu adeguato compimento della pittura.«

Midőn 1744-ben III. Ágost szász király a drezdai gyűjtemény számára a modenai képtár legértékesebb képeit megvásárolja, Raffaelnek ez a nevezetes arcképe nem szerepel a megvett képek jegyzékében. Ellenben a Scarpa-gyűjtemény katalógusa, hivatkozással a kép előző tulajdonosára, Cerretti apátra, megemlíti, hogy a drezdaiak annak idején hosszas huzavona után azért nem vásárolták meg a Raffael-portrét, mert az a nyaknál és a ruhán erősen meg volt rongálva.⁵ Képünkön az említett részeken valóban nagyobb méretű régi átfestést találunk. A Raffael-portré tehát rossz állapota miatt Modenában maradt, a szerzőnév a képtár felbomlása után feledésbe merült, a kép Leonardoként kerül Cerrettihez. A következő tulajdonosnál, Scarpa tanárnál azonban már visszakapja eredeti nevét, s a XIX. század első nagy Raffael-biográfiáiban Quatremere de Quincey-nél, Passavantnál az urbinoi mester műveként szerepel.⁶

Az adatok tanúsága szerint tehát Férfiportrénkat a XVII. századi forrásművek, elsősorban Scanelli, mint Raffael híres művét tartják számon. Az írásbeli dokumentumok vizsgálata a kérdések hosszú sorát hozza magával: eltekinthetünk-e teljesen a XVII. század óta eleven hagyománytól, a XVII. századi szakértők véleményétől, továbbá miképpen viszonylik a kép Piombo s miképpen Raffael oeuvre-jéhez.

A forrás hitelességét illetőleg megállapítható, hogy általában elég nagy fontosságot kell tulajdonítanunk Scanelli szavainak. Az általa említett művek (amennyiben ma is ismereteseek) csaknem kivétel nélkül a megjelölt mesterek hiteles és jellemző alkotásai. Művéhez Scanelli komoly forrásmunkákat használ, s ismeri a kor legjelesebb hozzáértőinek véleményét. Gondosságára jellemző, hogy ha a szerzőre vonatkozólag kétely merül fel, akkor felsorolja a különböző véleményeket. Raffaelről különös figyelemmel és értékeléssel ír. Minthogy határozottan hivatkozik Raffael és Piombo stílusának eltérésére, s Piombo néhány modenai mellképét meg is említi, alig képzelhető, hogy a Férfiportrénál, melyet különösen ki is emel, teljesen félreismerte volna a helyzetet.

A forrás hitelességéhez itt még hozzáfűzhetjük a kép valószínű távolabbi történetének hitelesítő adatait is. 1606-ban, midőn a pápai csapatok elfoglalják Ferrarát, a hercegi ügyvivő levélben értesíti Cesare d'Este-t, hogy Ferrarából Modenába küld két Raffael-képet, melyek egy ottani festő tanúsága szerint Alfonso hercegnek kedves képei voltak.⁷ Modenában viszont, a XVII. század folyamán nincs más Raffael kép, mint az Őnarckép s egy később Drezdába került Madonna. Férfiportrénk tehát minden valószínűség szerint a ferrarai

⁵ *D'Argenville* Abregé de la Vie des Peintres-jében (elírás vagy félreértés folytán) mint női arckép szerepel. E könyv Volkmann-féle német fordításának dresdai példányáról Passavant megemlíti, hogy ott ennél a tételnél a következő bejegyzés szerepel »Ein echter Raffael, aber da gelassen worden par iniquité.« *Passavant*, Raffael Santi, II. Leipzig 1839. 432.

⁶ *Quatremere de Quincey—F. Longhena*: Istoria della vita e delle opere di Raffaello Sanzio. Milano 1829. 140, 377. *I. D. Passavant*: Raphael von Urbino und sein Vater Giovanni Santi. Leipzig 1839. 291.

⁷ *Venturi*, id. m. 115. A ferrarai kastélyban a XVI. században több Raffael kép is volt. 1599-ben Cesare d'Este herceg ajándékba is küldött egyet Rudolf császárnak.

kastélyból, Alfonso d'Este herceg gyűjteményéből származik. Alfonso d' Este-nek Raffaellal való kapcsolata közismert, itt csupán arra a részletre hívjuk fel a figyelmet, hogy midőn a mester halálakor a herceg visszakövetel bizonyos, előlegként kifizetett 50 dukátot, a hagyatéki rendezők nem akarják visszafizetni, s arra hivatkoznak, hogy a herceg Raffaeltől több dolgot is kapott.⁸

A felsorolt adatok, a több évszázados hagyomány, a XIX. század első Raffaél szakértői egyhangúan Raffaélre mutatnak, mint a budapesti Férfiportré mesterére. A XIX. század végétől azonban a szakértők általában Raffaél ellen s Piombo mellett foglalták állást, s mindazokat a velenceies jellegű portrékat, melyeket addig Raffaélnek tulajdonítottak Piombo oeuvre-jébe sorolták (Morelli, Crowe-Cavalcaselle, Berenson, Venturi, Düssler, Palluchini.⁹). Ezzel a nézettel az utóbbi időben csak Lionel Cust és A. P. Oppé a Klassiker der Kunst angol nyelvű Raffaél-kiadásának a szerzője fordult szembe. Rámutattak a pusztán stílus-kritikai építmény ingatag voltára, s Oppé határozottan felhívta a figyelmet arra hogy »a hagyomány általános szava, mely ragaszkodik ahhoz, hogy Raffaélnek tulajdonítson bizonyos velencei jellegű portrékat is, nem hagyható könnyedén figyelmen kívül. S ha a Raffaélről való jelenlegi felfogás egyszer majd kissé módosul, s munkásságának velencei mozzanata elfogadott feltevés lesz, a bizonyítékok súlya egyszer csak Piombo ellen fordítja a mérleget, s ezek a képek egy csapásra visszatérnek Raffaélhez.« Oppé is, Cust is egyaránt hangsúlyozzák a dokumentumok súlyát és fontosságát a pusztán stíluskritikai meggondolásokkal szemben.¹⁰

A képek, melyekről itt beszélünk, az Uffizi-galéria 1512-es évszámú Női arcképe, a Rothschild gyűjtemény Hegedűse, a Carandolet portré (Lugano, Thyssen-Bornemissza gyűjtemény) s a budapesti Férfiarckép. Közös jellemvonása e képeknek, a szoros stílusbeli összetartozáson túl, hogy az 1510-es években készültek, s hogy a XVI—XVII. századig visszanyúló hagyomány Raffaél neve alatt tartotta őket számon.

A firenzei Uffizi-képtár Fornarinának nevezett női mellképét az 1589-es Medici inventár említi először a Tribunában, mint Raffaél művét: »Un quadro simile (ritratto) d'una donna in tavola un bragio ignudo ecollata, di mano di Raffaele da Urbino«. A Tribuna-inventár a Női mellképen kívül még öt Raffaél-képet említ, s azok egytől egyig hiteles és jelentős művei a mesternek. (Madonna dell' Impannata, Madonna della Sedia, Madonna Canigiani, Ker. János, X. Leó pápa.) A Női mellkép körül a XIX. században meginduló polémiaiban Giorgione majd Piombo neve merül fel, Passavant azonban határozottan Raffaél mellett foglalt állást, s Morelli, a Piombo-elmélet egyik első szószólója kijelenti,

⁸ Venturi A.: Raffaello nei documenti. L'Arte 1919. 204.

⁹ Lermoloeff J.: Die Galerien Borghese und Doria Pamphili in Rom. Leipzig 1890. Crowe—Cavalcaselle, Raphaels Leben und seine Werke. Leipzig 1883/85. Venturi A., Raffaello. Roma 1920. Berenson, Italian pictures of the Renaissance. 1932. Düssler L., Sebastiano del Piombo. Basel 1942. Palluchini R.: Sebastian Viniziano. Milano 1944.

¹⁰ Cust L.: Notes on pictures in the Royal collections. Burlington Magazine XXX. (1916) 203. Ad. P. Oppé: Raphael. London.

hogy első benyomásra a kép valóban Raffael szellemét érezteti. A kép stíluskritikai taglalása helyett, csupán arra a jelentős különbségre hívjuk fel a figyelmet, mely Piombo korai, velencei mellképei és az ú. n. Fornarina között kétségenkívül fennáll. Ki kell emelni azonban a következő tényt. A római Galleria Corsiniben megtalálható e képnek egy korabeli kópiája, amely valamelyik Raffael-tanítványtól, feltehetőleg Giulio Romanótól származik. Nehezen képzelhető, hogy a Raffael-tanítványok, akik az adatok tanúsága szerint Piomboval a legelkeseredettebb küzdelemben álltak, éppen Piombo művéről készítettek volna kópiát.¹¹

A Rothschild-gyűjtemény egykor Raffaelnek tulajdonított Hegedüs portréja a római Sciarra Colonna képtárból származik. (XXVI. t. 2.) Történetéről a következőket tudtuk kideríteni. A Galleria Sciarra Colonnába a Barberini-gyűjteményből került. A római guidák, útleírások a XVII. századtól a XVIII. század végéig a Palazzo Barberini műkincsei között említik, mint Raffael művét (esetleg Önarcképet).¹² A XVII. század közepén a Rómában található művészarcképekkel kapcsolatban Filippo Baldinucci feljegyzi, hogy a Pal. Barberiniben őriznek egy 1518-ból való Raffael-arcképet, melyet szerinte tévesen tartanak a mester Önarcképének.¹³ Meg kell itt még említenünk a következő, eddig figyelemre nem méltatott adatot is. Rudolf császár prágai gyűjteményének 1621 előtt készült inventárjában szerepel Raffaelnek egy Hegedüs-portréja.¹⁴ Ez a kép 1648-ban Prága kirablásakor a gyűjtemény egészével együtt Krisztina svéd királynő tulajdonába jutott. Valószínűleg a királynővel és gyűjteményével került Rómába, s itt azután a Barberiniek vétel útján vagy ajándékképpen megszerezték. A Barberini gyűjteményben mindenesetre több Krisztina királynőtől származó képet is találunk. A Hegedüs portré tehát a XVI. század végének egyik legjelentősebb fejedelmi gyűjteményében Raffael műveként szerepelt. Az eredeti szerzőnév mellett tanúskodik továbbá a firenzei Galleria Corsini-beli egykorú kópia, mely Giulio Romanótól vagy a Raffael-műhely valamely más tagjától származik.

Ferry Carandol etnekés titkárjának csoportképével először a XVII. században, az Arundel-gyűjteményben találkozunk (XXVI. t. 1.). Az 1654 körül készült Arundel inventárban, ahol különben a képeket inkább csak pusztá tárgyukkal jelölik meg, a következők állnak: »Raffaello Urbino, Ritratto di Ferrico Carandolet Archidiacono Bissantino con suo secretario Guicciardino et un altra testa. Della sua migliore maniera, e ben conservata.«¹⁵ Arundel gróf gyűjteményének

¹¹ Az a régi feltevés, mely szerint a firenzei portré azonos a Vasari által említett Beatrice Ferrarese költőnő portréjával, hihetőnek látszik, a haját díszítő arany koszorú, mint attributum megerősíteni látszik ezt az elgondolást. *Vasari Vite* Ed. Milanese IV. 365. — *Ridolfi*: Di alcuni ritratti delle Gallerie Fiorentine. Archivio Storico dell'Arte. 1891. 425.

¹² *De Rossi*: Roma antica e moderna. 1700, 356. *Ramdohr*: Über Mahlerei und Bildhauerarbeit in Rom. II. Leipzig 1798. 285.

¹³ *Gualandi*: Nuova raccolta di lettere. II. Bologna 1844.

¹⁴ *Jahrbücher der kunsthst. Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*. XXI (1901)

¹⁵ *M. L. Cox*: Inventory of the Arundel collection. Burlington Magazine. 1910. 282, 323.

egy részével a kép valószínűleg árverésre került a Németalföldön, mindenesetre a németalföldi rendek ajándékaként kerül 1660 körül Lord Arlington tulajdonába, s a lord örököseinek, a Grafton lordoknak birtokában volt egészen a legutóbbi időkig. A XVII. század első felében szerepel a németalföldi Willem van Haecht festett galéria látképein (Hága és Dortmund Cremer gyűjtemény.). 1676-ban metszette Paul van Somer mint Raffael művét. Általában a mester jelentős alkotásaként ismerték, s Baldinuccinál pl. a következőket olvashatjuk »Conservato con la piu particolare attenzione, e come uno delle piu eccelenti opere del nostro divino artefice.«¹⁶ Ferry Caradolet besançoni archidiakonus 1511—12 között tartózkodott Rómában, mint Miksa császár megbízottja. 1512 tavaszán Gyula pápa hadaival együtt hagyta el Rómát, s azontúl Viterboban majd Besançonban élt. A kép a felirat szerint Rómában készült, 1511—12 körül. Ezen a ponton a történeti tények határozottan Piombo szerzősége ellen szólnak. Piombo 1511 tavaszán érkezik Velencéből Rómába, Agostino Chigi hívására, s a bankár megbízásából a Farnesina freskóin dolgozik. Ez a munka foglalja le 1512-ig; ekkor még lényegében kezdő és ismeretlen festő Rómában. Nagyobb önálló alkotásai a Farnesina kétségtelen balsikere után 1517 körül keletkeznek, s mint arcképfestőt az írott forrásokban 1520 körül kezdik emlegetni. Teljesen érthetetlen volna, hogy a Rómába érkező Caradolet a kevésbé ismert fiatalemberrel festesse a portéját, mikor pedig, mint tudjuk, Michelangeloval és Raffaellal jó barátságban volt.

A modern stíluskritika feltevése szerint Piombo Velencéből Rómába érkezve egy időre Raffael hatása alá került, s a velencei jelleget raffaeli vonásokkal egyesítette. Így jöttek volna létre a tizes években az említett arcképek, melyek egyrészt valóban rendkívül közel állnak Raffaellhez, másrészt vitathatatlanul velencei hatásra is mutatnak. Az elgondolás szerint azután Piombo összeveszett Raffaellal, Michelangelohoz pártolt, s idővel teljesen Michelangelo művészi befolyása alá került. A tények azonban valójában egészen mást mondanak. Egyetlen adat, egyetlen forrás sem szól arról, hogy Piombo Raffaellal barátságban vagy akár csak kapcsolatban lett volna, hogy művészete akár csak ideiglenesen is az urbinói mesterhez közeledett volna. Ellenkezőleg. A kortársak egytől egyig, mint Raffaellal mindenkor szembenálló, Michelangeloval szorosán együttműködő festőt említik. A kortárs festő, Francesco de Hollanda pl. határozottan kijelenti, hogy »nem lehet összetéveszteni az urbinói Raffael finomságát és szelidségét a velencei Sebastiano modorával.«¹⁷ Lodovico Dolce szerint Piombo Rómában olyan durva festői modorhoz szokott, hogy igazán méltatlan a nagy Ariosto tollára. Elmondja továbbá azt is, hogy midőn Tizian Rómában időzött, Piombo vezette körül a Stanzákban. A Sacco di Roma alkalmából megsérült s azután kijavított fejekről Tizian megkérdezte, hogy ki volt az, aki azokat olyan barbár

¹⁶ Baldinucci F.: Notizie dei professori del disegno. Firenze ed. II. 1770. 363.

¹⁷ Francisco de Hollanda: Gespräche über die Malerei. Quellenschr. für. Kunstgesch. IX. Wien 1899.

módon javította ki. Amint Dolce hozzáteszi »Nem tudta ugyanis, hogy maga Piombo volt, aki azokat a részeket restaurálta, s csak a nagy különbséget látta a fejek közt.«¹⁸ Az olasz szerzők általában Piombo nyersségét (»crudita«) emelik ki, megemlítik, hogy lassan, nehézkesen dolgozott.¹⁹ Francesco de Hollanda szerint, mielőtt a pápai pecsétőrséget el nem nyerte (1531), nem is igen festett Rómában többet mint két nagy képet. Egyöntetűen hivatkoznak arra, hogy rajzkészsége hiányos volt, s munkájában Michelangelo segítette rajzokkal és vázlatokkal.²⁰ Tudatos versengésben állott Raffaellel, s leveleiben megvetéssel és gúnyos lenézéssel beszél az urbinoi mesterről. A kortársak véleményét támasztják alá a hiteles művek is. Piombo első római munkájáról, a Farnesina 1511–12 között készült freskóiról a szakértők Crowetól és Cavalcaselletől Düsslerig egytől egyig megállapítják, hogy rajtuk már Michelangelo hatása ismerhető fel (Raffaélé ellenben nem).²¹

A Farnesina nehézkes, fogyatékos rajzú alakjai nehezen egyeztethetők össze az ugyanabból az időből származó, kifejezésben annyira nemes, kidolgozásban fölényes Carandolet portréval. Piombo következő hiteles képe, az 1516-ban készült leningradi Pieta, kb. a mi Férfiportrénnkal egyidős, azonban stílusban, felfogásban alapvetően különbözik tőle. Haladottabb, manieristább szellemet, michelangeloi törekvéseket tükröz Raffael nyugodtabb reneszánsz művészetével szemben. 1516–18-ban készült, Raffael Transfigurációjának tudatos ellenpéldájaként a Lázár feltámasztása (London Nat. Gall.), Piombo főműve. A Lázár feltámasztásának már erősen manierista mestere semmiképpen sem festhette ugyanakkor, — ez a két kép összehasonlításából világosan következik — az 1518-ból datált Hegedüs-portrét. Ez az ellentmondás már Frizzoninak is feltűnt; oly módon próbálta kiküszöbölni, hogy kétségbevonta a dátum hitelességét, s egy valamivel korábbi évszámot javasolt.²² Eltekintve attól, hogy a Hegedüs portré az 1515 körüli Piombo művekkal (lásd Pieta) sem hozható kapcsolatba, a dátum hitelessége mellett szól, hogy a Gal. Corsini egykorú kópiáján is 1518 olvasható. Ha tehát elfogadjuk a tények tanúságát, mely szerint Piombo Rómába érkezésétől fogva Michelangelo nyomdokain, a manierizmus vonalán haladt, a tárgyalt portrék csoportja semmiképpen sem illeszthető be stílusfejlő-

¹⁸ Dolce *L: Dialogo della pittura*, intitolato l'Aretino. Vinegia 1557.

¹⁹ Vasari V. 569 »la sua maniera fusse un poco dura, per la, fatica che durava nelle cose che contrafaceva.«

²⁰ Bellori : *Descrizione delle immagini dipinte da Raffaello da Urbino*. Roma írja Piombo-ról »E perche costui mancava nel disegno, non lo aiutava (Michelangelo) solo co suoi disegni e cartoni, ma gli ritoccava l'opera per far contrasto a Raffaello, il quale sdegnava concorrere con Sebastiano, minore di ogni suo discepolo.«

²¹ Crowe—Cavalcaselle : *North Italian Painting*. III. 210. »Michelangelos example affected Luciani almost at the outset of his practice in Rome.« Düssler id. mű 31. »Es verriet sich schon an diesem ersten römischen Unternehmen des Künstlers die Orientierung an Michelangelos Formenwelt.«

²² Frizzoni : *La question de la date du Joueur de violon de la collection Rotschild*. *Chronique des Arts* 1905. 260.

désébe. De problémát jelentenek e képek Piombo oeuvre-jében értékelés szempontjából is. Kvalitásban ugyanis magasan kiemelkednek, s Gombosi pl. Piombo legfőbb és legszebb arcképeiként méltatja őket.²³ Dehát miképpen lehetséges, hogy e főművek közül a források egyetlen egyet sem említenek.²⁴ Miképpen lehetséges, hogy Vasari, Piombo személyes jó barátja egyetlen szóval sem emlékezik meg róluk? Az hogy egyet-kettőt közülük nem ismert, elképzelhető, de hogy a művész egész korszakáról, legszebb műveiről egyáltalán ne tudott s ne is szólt volna, valószínűtlennek látszik. Vasari, Michelangelo rajongó híve s Raffaellel szemben a Michelangelo-követők rendíthetetlen szószólója, bizonyára nem mulasztotta volna el kimutatni, hogy Piombo Raffael területén, az ő modorában milyen kiválót alkotott, s hogy mennyire megközelítette s fölül is multa portréival. Tudott volna s aligha hallgatott volna arról, hogy barátja Rómába érkezte után gyönyörű arcképet festett egy olyan fontos személyiségről, mint Carandolet — ha a képet valóban Piombo festette volna. De Vasari hallgat. Nem tud Piombo »legszebb arcképei«-ről, s nem tud stílusfejlődésének egy egész korszakáról. Nem tud, mert hiszen ez a korszak nem is volt meg Piombo művészetében. Azok a méltató szavak, melyeket Gombosi talál e képekre »Aus diesen Bildnissen spricht ein Gefühl für Klarheit und Grösse des kompositionellen Aufbaues, für objektive Auffassung und für Ruhe in der Erscheinung« tökéletesen találóak, csak éppen nem vonatkoztathatók Piombo egyetlen valóban hiteles művére sem. A tárgyalt arcképek fejlődésétől idegenek, művészetének jellegével, lényével, világnézetével határozottan ellentétben állnak.

Összegezve tehát, az adatok tanúsága szerint Piombo nem állott kapcsolatban Raffaellel, nem festett az ő hatása alatt, ellenben Rómába érkezésétől kezdve Michelangelo szellemében működött. Nincs egyetlen hiteles műve, mely Raffael művészi befolyását tükrözné. A tárgyalt arcképek nem illeszthetők bele szervesen munkásságába, s nincs egyetlen olyan hiteles műve, melyhez valóban kapcsolódnának. A források, a kortárs-beszámolók egyetlen egyet sem említenek e portrék közül Piombo művének, s a XIX. század vége előtt nem is tulajdonították őket Piombonak. Ezzel szemben e képek mindegyikét a XVI—XVII. század óta Raffael hiteles alkotásaként tartották számon a különböző dokumentumokban és leírásokban. A képek egyik-másikáról készült egykori kópiák a Raffael műhelyből, Raffael tanítványainak köréből származnak.

Midőn a XIX. század végén kialakult a Piombo-elmélet, vagyis az az elgondolás, hogy a velencei hatású, de raffaeli jellegű arcképek nem Raffael, hanem Piombo művei, a következtetések láncolatában egész sereg nehézség merült fel. Felmerültek elsősorban azok a problématis mozzanatok, melyek hiteles raffaeli művekhez kapcsolják a kérdéses arcképeket. A hamis kiindulás miatt

²³ Gombosi G.: Sebastiano del Piombo. Thieme-Beckers Künstlerlexikon XXVII. (1933).

²⁴ Dollmayr: Raphaels Werkstatt. Jahrb. der Kunsthist. Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhaus. XVI (1895) 283. Dollmayr megállapítása szerint 1512 előtt Raffael nem is igen dolgozott segédekkel, s még a Stanza d'Eliodoro idejében is csak kis mértékben (dekoráció stb.) vett igénybe segítséget.

e problémákat megoldani nem, legfőljebb csak megkerülni lehetett. Az 1512-ben festett, tökéletesen hiteles folignoi Madonna tájképi háttérének határozottan északolasz jellegét pl. a kutatók nem hagyhatták figyelmen kívül. De mert feltételezték, hogy ennyire velencei jellegű tájat Raffael nem festett, inkább idegen mester kezét keresték a képen. Crowe és Cavalcaselle Battista Dossi személyét vetette föl, feltételezve, hogy a ferrarai mester Raffael tanítványa volt, s műhelyében dolgozott. Ez a feltevés azonban tévesnek bizonyult, Battista Dossi vagy Dosso Dossi nem dolgozott Raffaelnél, s nem működött közre a folignoi Madonnánál. A második stanzánál, a Stanza d'Elidoronál (1512—14) ugyancsak elvitathatatlan velencei hatás magyarázatára is több elmélet merült fel. Wackernagel pl. azt az álláspontot vallotta, hogy a Bolsenai Mise jobboldali része a svájci gárdistákkal nem is Raffael, hanem valamely velencei mester, szerinte Piombo műve. Szerinte ugyanis ennek a résznek ragyogó festőisége teljesen távol áll Raffael művészetétől, s ez a kolorisztikus finomság velencei iskolázottságú mesterre utal. Beismeri ugyan, hogy van valamelyes kapcsolat a velencei stílus és Raffael Donna Velataja illetve a Castiglione-portré között, de ez a velencei hatás szerinte csak később, 1515—1516-ban mutatható ki. Elképzelése szerint Raffaelnél a forma és mozgás iránti érdeklődés elnyomta a kolorizmust, s háttérbe szorította a festőiséget.²⁵ Ez az elképzelés, mely különben a XIX. század folyamán eléggé általános volt, homlokegyenest ellenkezik azzal, amit Raffaelről a forrásokból, s magukból a művekből tudunk. A kortárs Lodovico Dolce szerint pl. Raffael a koloritban fölülmulta mindazokat, akik ő előtt festettek Rómában vagy Itáliában, bizonyossága ennek az általa festett arképek sorozata. Értett ahhoz, hogy a színezés segítségével mindent, a test árnyalatait, a tájat, s mindazt, ami egy festőnek eszébejuthat, élethűen visszaadja.²⁶ Különösen érdekes ez a jellemzés, ha meggondoljuk, hogy velencei ember tollából, Tizian barátjától származik. Vasari, Michelangelo rendíthetetlen párthíve Raffael méltatásánál ugyancsak elsősorban a koloritra hivatkozik. Rendkívül érdekes különben Vasari leírása Raffaelről, hogy mi mindent is volt képes éreztetni művészetével: »ruhákat, fegyverzetet, női hajviseletet, szakállt, edényeket, fákat, barlangot, sziklákat, tüzet, viharos és csendes időt, felhőket és szelet, villámot és derűt, éjtszakát, holdfényt, napsugárt és még végtelen sok más dolgot.«²⁷ Ez a leírás természetesen nem egészen illik ahhoz a kissé száraz és klasszicista képhez, mely Raffaelről a XIX. században kialakult. Lomazzo is a koloristák, a festői effektusokra törekvő nagy mesterek közt említi. »Nella quale osservazione d'effetti che fa la luce col colore furono miracolosi ed eccellenti, Raffaello da Urbino, Leonardo, Correggio e Tiziano.«²⁸ Bellori megemlíti, hogy amikor Andrea Sacchi, a festő, egy északolaszországi útról visszatérve,

²⁵ Wackernagel : Monatsheft für Kunstwissenschaft. 1909. 319.

²⁶ Dolce id. m. 86 és Bottari—Ticozzi : Raccolta di lettere. V. 112.

²⁷ Vasari id. m. IV. 375.

²⁸ Lomazzo P : Trattato dell arte della pittura. Milano. 1585.

Rómában a stanzákban járt, felkiáltott. »Tiziano, Correggio e di piu Raffaele.«²⁹

Raffael, aki az umbriai quattrocentoból, Perugino műhelyéből indult ki, firenzei tanulmányai nyomán belekapcsolódik a szabadabb és összefogóbb reneszánsz áramlatba. Leonardo és Fra Bartolommeo példája utat mutat számára a nagyvonalú képszerkesztéshez, a jelenségek lényeges elemeinek hangsúlyozásához. A római benyomások, michelangeloi mintaképek azután tovább érelik csodálatos biztonsággal kibontakozó művészetét. Korának minden jelentős művészi kezdeményezéséből ki tudta emelni azt, ami döntően fontos volt, s e különböző forrásokból származó, de egy irányba mutató mozzanatokat harmonikus egységbe forrasztotta. Alig képzelhető, hogy az, aki mindenfelől fel tudta venni a serkentő hatásokat, éppen a velencei festészettel, a kor egyik legelevenebb s a jövő szempontjából mindenesetre legjelentősebb művészi áramlatával szemben állt volna elutasítóan.³⁰ A művek mást mondanak. Az északolasz, lényegében velencei hatás Raffael művészetében, stílusának kialakulásában kétségtelenül kimutatható. Mint már Strzygovsky rámutatott, Raffael nagyobb madonnakompozíciói, mint pl. a Baldachinos Madonna, a velencei Santa Conversationek típusáig nyúlik vissza. S ugyancsak Strzygovsky emeli ki, hogy mennyire emlékeztet a Szt. Cecilia oltárkép Magdolnája a velencei ábrázolásokra, pl. a S. Crisostomo-oltár nőalakjaira.³¹ Elvitathatatlan, hogy az a nagyszabású, félalakos portrétípus, melynek legszebb példája a Castiglione-arckép, Giorgione és a velenceiek kezdeményezésére vezethető vissza. A Castiglione-portrénál épp úgy, mint a Czartoryski képnél, a Donna Velatanál és a Bindo Altovitinél az alak fölépítése, a karok elhelyezése határozottan velencei emlékeket idéz. Még közelebből velencei jellegű Navagero és Beazzano kettős portréja az Észak-Itáliában gyakori fekvő formátummal, (sokáig velencei kópiának tartották Raffael eredetije után, később a velencei jelleget azzal igyekeztek magyarázni, hogy az ábrázolt személyek velenceiek). Raffael és a velencei festészet kapcsolatának kérdésénél kell megemlékeznünk a raffaeli tájkép alakulásáról. A korai umbriai, sőt még a firenzei műveknek is lényegében dekoratív jellegű, lírai aláfestésként ható tájképi háttereit a római időkben gazdagabb, festőibb, bizonyos értelemben romantikusabb háttérkompozíció váltja fel. A tájkép önállóbb, elevenebb lesz, s ugyanakkor szervezettebb tartozéka az ábrázolásnak. A motívumok között megtaláljuk azokat a jellegzetes épületcsoportokat, városrészleteket, melyeket Giorgione népszerűsített. A folignoi Madonna, a Garvagh Madonna (London National Gallery) tájképi háttere egyrészt kétségtelenül ehhez a velencei típushoz kapcsolódik, másrészt nyilvánvalóan a legszorosabb összefüggésben áll a buda-

²⁹ Bellori : Descrizione delle imagini dipinte da Raffaello da Urbino. Roma.

³⁰ Ebben az értelemben idézi Filippo Baldinucci Berninit, aki szerint »Raffaele da Urbino era stato uno smisurato recipiente che raccoglieva in se tutte le altri fonti ; cioè ch' ei possedeva il piu perfetto di tutti gli altri insieme.« Baldinucci levele Lorenzo Gualtierihez 1681-ből. Baldinucci : Raccolta di alcuni opuscoli. Firenze. 1765.

³¹ Strzygovsky J. : Das Werden des Barock bei Raphael und Correggio. Strassburg. 1898.

pesti Férfiarckép vagy akár a Carandolet-portré háttérével. A részletfelvételeket összehasonlítva, megállapíthatjuk, hogy a Garvagh Madonna jobboldali házcsoportja nemcsak az elrendezésben, a megvilágításban mutat feltűnő egyezést a budapesti kép épületsoportjával, hanem a részletek rajza is azonos, egészen a vízintes tagolások halvány cikk-cakkjáig, az ablaknyílások foltszerű megoldásáig. Az architektúrán túl a táj további részletei is egybevágnak, pl. a bokrok megfestési módja a folignoi Madonna háttérében s a Carandolet portrénál vagy a kicsiny staffage alakok kezelése ugyancsak a folignoi Madonnánál s a mi Férfiarcképünkön. A táj megfestésének ilyen messzemenő egyezése kétségtelenül a kéz azonosságára mutat s az az elgondolás, mely képünket éppen a velenceies háttér miatt zárta ki Raffael műveinek sorából, a hiteles alkotásokkal való összehasonlítás nyomán erejét és alapját veszti. (XXVII. t. 1-4.).

Az általunk tárgyalt, eddig Piombonak tulajdonított arcképek csoportja azonban más vonatkozásban is a legszorosabb kapcsolatban áll Raffael művészetével. Gondolunk itt elsősorban az úgynevezett Czartoryski portréra. (Krakko, Czartoryski gyűjtemény). Ezt a képet épp úgy, mint a mi Férfiportrénkat, a Hegedüst, a Fornarinát s a Carandolet arcképet, a XIX. század végén elvitatták Raffaeltól, s Piombo oeuvrejébe próbálták sorolni: velenceies jellege még Palma Vecchio nevét is sugalmazta szerzőnévként. Behatóbb tanulmányozás, újabb kutatások a rendkívüli kvalitású kép teljes elismeréséhez vezettek, s a Czartoryski-portré az újabb szakirodalomban Raffaelnek már általánosan elfogadott, jellemző műveként szerepel. Ez a kép azonban nemcsak általánosságban tanúskodik Raffael portréművészetének velencei színezete mellett, hanem közelebbről is kapcsolatban áll a vitatott arcképek csoportjával. Világosan emlékeztet a Fornarinára, különösen az arc rajzában, orr, ajkak, szem megformálásában mutat vele rokonságot, de fölépítésben, beállításban köpeny és szőrme megfestésében határozottan utal a budapesti Férfiportré felé is.

A madonnaképek és portrék után Raffael freskóinak, elsősorban a Stanza d'Eliodornak tanulmányozása további komoly bizonyítékokat szolgáltat ahhoz a feltevéshez, hogy az urbinói mester valóban nem zárkózott el a velencei hatás elől, s hogy pályafutásában egy komoly velencei momentummal is kell számolnunk. A velencei befolyás itt elsősorban a festőiség, a kolorizmus fokozásában, előretörésében nyilvánul meg. Rokontörekvés találkozik itt rokontörekvéssel. A mindenképpen kolorista hajlamú Raffael kézségesen csatlakozik az urbinoinál haladottabb, modernebb szellemű festőiséghez. Bőségesen van adatunk arra, hogy Raffaelnek volt lehetősége arra, hogy megismerje a velencei festészetet, s hogy a velencei hatás számos forráson keresztül el is jutott hozzá. Vöge feltevése szerint járt Észak-Itáliában, Padovában mindenesetre ismerte Donatello Santo-beli domborműveit, erre vall legalább is a donatelloi motívumok bőséges alkalmazása pl. Heliodoros kiűzetésének freskóján.³² Raffael első segédje és munkatársa, Giovanni da Udine venetoi származású, Giorgione tanítványa, s

³² Vöge W.: Raffael und Donatello. Strassburg 1898.

egyenesen Giorgionetól kerül Rómába, Raffael műhelyébe. Marc Antonio Raimondi, Raffael barátja és művészetének egyik legkiválóbb interpretálója 1510 körül Velencéből érkezik Rómába, miután jó néhány erősen velenceies, közvetlenül Giorgionehez kapcsolódó metszetet készített. Ezeket a metszeteket Raffael minden bizonnyal ismerte.³³ Találkozott velencei alkotásokkal pártfogójának, Bembo kardinálisnak gyűjteményében is.³⁴ De tudunk arról is, hogy egyenesen Velencéből hozatta a festéket.³⁵

A hiteles művek, történeti adatok nagyon is meggyőzően tanúskodnak Raffael művészetének velencei mozzanatáról. S amint ez a pont tisztázódik, és a XIX. század egy stíluskritikai félremagyarázása kiküszöbölődik, az urbinoi mester fejlődése, oeuvre-je tisztábban, határozottabban bontakozik ki előttünk. Az egykor hitelesen neki tulajdonított, majd elvitatott portrék hibátlanul, harmonikusan illeszkednek bele munkásságába. A Fornarina, a Carandolet-arckép, a mi Férfiportrénk s a Hegedüs méltóan sorakozik a X. Leo pápa, a Castiglione s a Donna Velata mellé. Római portréinak sorát a fennmaradt művek közül a II. Gyula pápa nyitja meg (1511—12). A 10-es évek elejéről származik a madridi Kardinális-portré, a Tommaso Inghirami (Boston, Mus. Gardner) s feltehetően a Carandolet és a Fornarina. Az adatok tanúsága szerint 1513-ban festette Raffael az ifjú Francesco Gonzagának elveszett portréját. A kép történetét végig tudjuk követni Mantuából I. Károly angol király (aki a mantuai képtárat megvette) gyűjteményéig, majd Mazarin kardinálisig s végül a XIX. század elejéig, amikor ismét Angliában, Lord Grey tulajdonában találjuk. Passavant szerint 1859-ben Mr. Lucy gyűjteményében Charlecote-ban volt. A leírások szerint hosszan lelógó hajjal, fején medaillonnal díszített vörös sapkával ábrázolta az ifjú herceget.³⁶ Ehhez az elveszett láncszemhez kapcsolódnék azután időrendben a Giuliano de Medici s az ú. n. Bindo Altoviti-portré (New-York Bache gyűjt., illetve Washington Nat. Gallery). A Czartoryski-portré, a Donna Velata s a Castiglione-portré 1515—16 körül keletkezett, a Navagero és Beazzano 1516-ban. Ebbe a csoportba, az érett reneszánsz mesterművek közé illeszkedik a mi Férfiportrénk. A nagyszerű X. Leo portré, a csak részben sajátkezű Aragoniai Johanna (Paris Louvre), a Hegedüs s az ugyancsak 1518-ból datált, de csak másolatokból ismert Medici Lorenzo kép (Montpellier és Firenze Uffizi) zárnák le a raffaeli portréművek sorát.

³³ Raimondi egyik erősen Giorgioneszk metszetét, amely a feltevések szerint Giorgione egy elveszett képe után készült, »Il sogno di Raffaele« néven tartották számon.

³⁴ Venturi: Raffaello nei documenti. L'Arte 1919. 204. Alfonso d'Este herceg egyik római megbízottja megemlíti, hogy levelének vivője Raffael egy inasa (garzione), aki már járt máskor is Ferrarában, s most Velencébe megy, ahová Raffael küldte festéket venni. (1518).

³⁵ Bembo kardinális studioja, a kardinális Rómából való távozásakor Páduába került, Paduában írja le Marc Antonio Michieli, megemlítve benne többek közt pl. Giulio Campagnola számos művét.

³⁶ Leírása I. Károly gyűjteményének katalógusában »A young mans head without a beard, in a red cap whereon a medal, and some part of his white shirt, without a ruff, with long hair... on board 5 $\frac{1}{2}$ × 8 $\frac{1}{2}$ «.

Kétségtelen, hogy éppen ebben a kérdésben, a portréfestő Raffaellel kapcsolatban a kutatás még több probléma megoldásával adós. A forrásokban említett s azóta elveszett vagy elkallódott arcképek esetleges felismerése, azonosítása, a vitatott raffaeleszk portrék attribúciójának tisztázása távolabbi és további feladatok, és így túlnőnek e tanulmány keretein.

BORSODI FESTETT ASZTALOSMUNKÁK

Írta : TOMBOR ILONA

Festett mennyezetek, karzatok, padok, a XVIII. század végéig, főleg református templomokban — ezek adják borsod-gömöri gyűjtésem anyagát. Topográfiai szempontból nem teljes a gyűjtés, csak a legjellegzetesebb munkákból ad tájékoztatót. Amióta Szendrei János és Gróh István feldolgozták e vidék egyes idevágó műemlékeit, néhány évtized eltelt, és két világháború söpört végig az országon. Templomi asztalosmunkáinkat a háborúk megkímélték, inkább a megváltozott korizlésnek esnek mindinkább áldozatul, előbb-utóbb már csak az fog megmaradni belőlük, amit múzeumaink megőriztek.

Az eddig országsszerte gyűjtött emléanyagban a magyar díszítőművészet pazar gazdagságát találjuk. Éppen ezért nagyon elterjedt műipar volt az asztalos-festők mestersége és megmaradt töredékeiben is csaknem annyi mintát őriz, mint a korabeli textiliák.

A régi Magyarország területén legismertebbek, legfeldolgozottabbak az erdélyi magyar és székely templomok asztalosmunkái, különösen a XVII. századbeliek.¹ Ugyanekkor más vidékeinken jóformán senki sem gyűjtötte rendszeresen ezt az alig értékelt anyagot. Borsod megye falusi templomai e célra nagyon jó kutatási lehetőséget nyújtanak. Több mester kezevonását különböztethetjük meg, bár kevés név maradt fenn. Látunk sok jó, színvonalas céhmunkát és látjuk ennek az egész díszítő stílusnak lezúllását is. Ugyanekkor figyelemmel kísérhetjük az emlékek pusztulásának különböző fázisait. Egyes helyeken — Miskolcon, Rudabányán — belakkozták a temperafestésű padokat, s így azok színpompájukat veszítve, kellemetlen barna tónust öltöttek. Másutt teljesen eltüntették, levakolták, átfestették a mintás táblákat, a pusztítás végső fokán pedig kerítést, pajtát készítettek belőlük.

Időrendben csak a XVII. század közepéig mehetünk vissza, 1650-ig. Ezt az évszámot viseli a *szentsimoni* kis gótikus katolikus templom mennyezete. Magyarország mai területén — az eddigi kutatások szerint — ez a legrégebb festett famennyezet. 6 × 4 hosszúkás téglalapalakú, nagyméretű táblából áll, a karzat fölött három darab hiányzik. Feliratai közül az egyiket már Malonyay közölte.² Az 1948 őszén történt restaurálás (Bátky József festőművész műve) napvilágra hozta a másik feliratot is, melyet annak idején nem tudtak teljesen elolvasni. Az egyik szöveg így szól: »Baly János, Mák Miklós, Biró Albert akkor-beli bírák és polgárok A. D. 1650.« A másik: »Hoc opus edificatum est in honorem

¹ Kelemen L. számos cikke. Legutolsó összefoglaló tanulmánya: Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. Kolozsvár 1945.

De per nos mensatores Stephanum Lévay et Stephanum Comaromy in anno 1650i Die 26 octb.» (XXVIII. t. 1.). Érdekes, másutt nem látott heraldikai jelképeket találunk mindkét feliratos táblán. A bírák és polgárok nevei mellett pálcákat tartó karokat látunk, a mesternevek kettéosztott táblájának egyik oldalán egyik kar bárdot, a másik virágcsokrot tart. Gróh István az egész tábla jelentését tévesen értelmezi, bizonyára már akkor sem volt tisztán olvasható az elpiszkolódott felirat. Szerinte Lévay István és Comaromy István kegyurak, a bárdot tartó kar »az úri jog jelképe«, a virágot tartó kar pedig valamelyik kegyur feleségét jelenti. Szentiványi Gyula magyarázata szerint³ az egyik kar a durvább famunkát, másik a festést (akkoriban használt kifejezéssel »virágozást«) végző asztalost jelenti. Ez a magyarázat akkor is helytálló, ha tudjuk, hogy az asztalos-céh későbbi hivatalos jelvénye gyalut és háromszöget mutat.⁴ Amikor a táblákat 1948-ban leszedték és letisztították, kétségtelenül kiderült, hogy asztalosokról (mensatores) van szó. A szentsimoniakhoz hasonló bárdok vannak, egyéb asztaloszszerzőkkel együtt, egy 1683-ban készült festett stallumon, a segesvári alsó templomban.

Ritkaság az a körülmény hogy a mennyezet katolikus templom számára készült, amit egyik figurális táblája bizonyít: két angyal koszorúba helyezett IHS monogrammot tart. Egy másik tábla sarkaiban angyalfejeket látunk, fejükön kis kereszttel.

A régi Magyarország területén, Szentsimonon kívül a következő katolikus templomok ornamentális festésű mennyezeteiről ismerek felvételeket: Almágy⁵ (Almad), Bolyok⁶ Csikdelne⁷ (Delnita), Gelence⁸ (Ghelinta), Hoszszúaszó⁹ (Husasău), Marosszentgyörgy¹⁰ (Săngeorgiu), Oravka¹¹ (Oravka), Néhány további nevet említenek egyes szakírók, vagy főleg lelkészekről származó magánközlések. A felsorolt mennyezetek egyikén sem tűnik fel a díszítőstílus különleges katolikus jellege. Úgy látjuk, néhány jelképes, figurális

² *Malonyay D.*: A magyar nép művészete. V. Budapest, é. n. *Gróh I.*: A templom 178—179. 296, 296/a kép, XI. t. — V. ö. *Éber L.*: A bútorművesség emlékei Magyarországon. *Ráth Gy.*: Az iparművészet könyve. Budapest 1905. II. 490.

³ *Szentiványi Gy.* szíves közlése.

⁴ *Szendrei J.*: Miskolc város története. II. Miskolc, 1904. 574—575.

⁵ *Malonyay*: i. m. 299. kép.

⁶ *Leszih A.* szíves közlése. *Megay G.* felvétele a leszedett, azóta elpusztult mennyezetről.

⁷ *Sz. Vámszer G.*: A csikdelnei János-templom. Debreceni Szemle, 1934. 8. sz. — *Kelemen L.*: i. m. — *Malonyay*: i. m. II. 63—64. — *Voit P.*: Adatok a magyar festő-asztalosok munkásságának bibliográfiájához. Gerevich-emlékkönyv, Budapest 1942. 124, 127, 135.

⁸ *Forster — Gerecze*: Magyarország műemlékei. II. Budapest 1906. 359. — *Kelemen*: i. m. — *Voit*: i. m. 129, 135.

⁹ Múzeumok és Műemlékek Orsz. Központja fényképtára.

¹⁰ *Kelemen L.*: Három újabb erdélyi mennyezetfestésről. Erdélyi Múzeum, 1900. 109—115. — *Voit*: i. m. 131, 136. l., 103. kép.

¹¹ *Myskovsky V.*: Árva megye műemlékei. Arch. Ért. (1893) 428. — *Szőnyi O.*: Régi magyar templomok. Budapest é. n. 227. — *Voit*: i. m. 132, 137.

táblának a virágdíszesek közé való beillesztése elég arra, hogy a templom katolikus jellegét hangsúlyozza. A készítő mesterek nyilván ugyanabból a céhből kerültek ki, ahonnan protestáns társaik. Mindamellettt annyi bizonyos, hogy ez a templomi díszítésmód protestáns ízlés szülöttje. Katolikus községekben csak szórványosan találjuk, általában ott, ahol az építészeti adottságok kényszere, a beomlott középkori boltozatnak lapos deszkamennyezettel való helyettesítése megköveteli. Kazettás, illetve léckeretes, táblás mennyezet pedig nem alkalmas arra, hogy szentképek hosszú sorát fessék rá — bár erre is akad példa.¹² Külföldi katolikus templomokban találunk még a XVII. században is ornamentális festésű deszkamennyezetekeket, de nagyon keveset ismertet az irodalom.¹³ Azok a német vagy cseh munkák, melyeknek képeit alkalmam volt látni, stílusban sem Szentsimonnal, sem más korabeli hazai emlékekkel nem hozhatók kapcsolatba. A katolikus Ausztriában úgy látszik, nem volt keletje az effajta díszítésnek.

A szentsimoni mennyezet díszítőstílusa egyedülálló. Olyan műhely alkotása, melynek munkásságából más emlékünknél nincs, ha csak Gömör vagy Abaúj megyének Szlovákiához tartozó részében nem maradt fenn valami, ismeretlen töredék.

Asztalosmestereink általában országszerte egyéni és változatos módon dolgoztak, tehát nem Szentsimon az egyetlen hely, ahol stílusban páratlan emléket találunk. Itt mégis hangsúlyozni kell az eredetiséget, mert színvonalas, jó munkáról van szó, egyik legjobb magyar mennyezetfestésről.

Szembetűnő az egész mennyezetnek s külön-külön az egyes tábláknak szőnyegszerű összhatása. Ezt elsősorban a mezők belső díszítését körülfogó, szokatlan széles bordűrök teszik. Rajzuk rendkívül változatos, a legegyszerűbb mértani formáktól, XIV. századi freskó-keretekre emlékeztető mustrákon át a reneszánsz akantuszindás szalagdíszéig. Nemcsak a széles festett keretek, de még a tartólécek díszítése is más-más.

Ez a kifogyhatatlan, ötletes, játékos díszítőkédv folytatódik a táblák kitöltésében. Hangsúlyozott térkitöltésről van szó, a minták sűrűn, de szigorúan felépített rendben borítják el a rendelkezésre álló teret, általában a reneszánsz indaszerkezetet követve. Egyes indadíszekben vannak még gótikus vonások is. Sűrűségük és helyenként a »végtelen mustra« felé hajló ismétlődésük fokozza a szőnyeg-hatást. Egyébként keletázsiai motívumokkal ennek a mennyezetnek sincs több kapcsolata, mint hazánk sok más olyan templomi festésének, mely helyenként a textiliákon át közvetített törökös vagy perzsa hatásokat mutat.

A hosszúkás táblák legtöbbje — pontosan 15 a 21-ből — festett kerettel közepén is kettéosztott, további három darab négyes osztású. Itt a minták egy táblán belül ismétlődnek, különben minden mező más díszítésű. Finom késő-

¹² K. Sourek : Umění na Slovensku. Melantrich, 1938. 682. kép. (Zwolen.)

¹³ Topographie der historischen und Kunstdenkmale im Königreich Böhmen. XXXVI. Prag 1911. 31. (Gross—Trebschow 1687.) XL. 1913. 128. (Schönwald 1705.) — Grundmann—Hahn : Schlesien. Weimar é. n. (Langenöls 1614.).

reneszánsz elemeket látunk, kissé provinciális népi átfogalmazásban — akár a többi korabeli asztalos-festésen — de a nagy átlagnál magasabb színvonalon. (XXVIII. t. 2-3.).

Nem sok XVII. századbeli festett asztalosmunka maradt ránk, így összehasonlításul voltaképpen csak az erdélyiek állnak rendelkezésünkre. Kelemen Lajos idézett összefoglaló tanulmánya az erdélyi XVII. századi festett mennyezetekről értékes összehasonlító alap, különösen ha még egyéb gyűjtésekkel, felvételekkel is bővítjük.

A szentsimoni mennyezet festője mindenekelőtt igen egyéni módon építette fel díszítéseit. A XVII. századbeli erdélyi mennyezetek készítői egy-egy táblán kevesebb motívummal dolgoznak, egyszerűbb, áttekinthetőbb, bár néha primitívebb módon. Szívesen alkalmaznak, régi reneszánsz-hagyományokhoz híven, egyetlen nagy, centrális virágelemet, rozettát egy mezőben. Szentsimonban is megtaláljuk ezt a motívumot, de csak középpontként, más díszítményekkel körülfogva. Az idevaló mester ízlése zsúfoltabb, tömöttebb elrendezést kíván, de lényegileg ugyanazt az egységes magyar korstílust követi.

Egyes motívumok kiemelésével is megfigyelhetjük az egyéni alakítások és a stílusegység kapcsolatait. Templomi asztalosmunkáink nagyrészt végigvonul egy kedvelt virágelem. Négylevelű rózsza, kissé nyomott, lapos, elnépiesített formája annak az öt- vagy hatszirmú klasszikus rózsának, mely a gótika és a reneszánsz kedvelt motívuma. (XXIX. t. 4.) Útját időben és térben visszafelé követni, összes változatait ismertetni itt túlzott kitérést jelentene.

Templomi asztalosmunkáinkon ez a motívum arányban, rajzban országszerte egységesen jelentkezik. Széles, többé-kevésbé szívalakú szirmai vannak, a szirmok hajlását és kettősségét vonaljáték jelzi. Gyűjtött képanyagom tanúsága szerint hasonló formában látjuk: Gelencén, Kecsedkisfaludon, (Satu Mic), Székelydályán, (Daia Secuiască), Zabolán, Zăbala), Bogártelkén, (Băgăra), a szilágysági Krasznahorváton, (Horvat), a veszprémmegyei Sóllyon és Mezőlakon, a fejérmegyei Seregélyesen, Szentsimonban és más borsodi emlékeken (Rudabánya, Miskolc, Megyaszó) stb. A négyszirmú virág e típustól eltérő egyéb változatait nem is említem. A népművészetben négy szívből összetett, inkább lóhere-, mint rózszaformát ölt.

E motívum kiragadása csak egy példa az ország mintakincséből az ismert és ugyancsak mindenfelé kedvelt akantusz-ágak, vázák, szívek, »olasz koszorúk« stb. mellett. Van többek közt Szentsimonban egy gyakran visszatérő forma: kettős vagy hármas, hegyesszirmú palmettaszerű levél, mely legtöbbször a szárok kettéágazásában foglal helyet. Általános motívum ez is, sűrű alkalmazása itt mégis egyéni ízt ad a díszítésnek. Figurális táblát az említett, kezdetleges rajzú angyalokon kívül nem látunk, csak négy pávát az egyik fél-mezőben, ezek erősen stilizáltak és szépen beolvadnak a díszítmények közé.

A mennyezet színezése 1948 őszén történt restaurálása előtt megfakult, egytónusú és sötét volt. A következő színek látszottak rajta: barnásbordó, világosbarna, fekete, fehér, világosszürke, nagyon kevés sárga és fakózöld.

Itt természetesen közrejátszott az idő, a nedvesség, de a színezés bizonyára eredetileg is nagyon mértéktartó lehetett.

Szentsimon tehát elszigetelt emlék, időben is nagy ugrást kell tennünk, ha a megye többi részein végzünk kutatásokat.

Borsodban — ugyanúgy, mint az ország legtöbb vidékén — azt látjuk, hogy a díszítések a XVIII. században is megtartják reneszánsz alapszerkezetüket.

Időben legelsők a *bánhorváti* református templom¹⁴ padjain fennmaradt festéstöredékek 1700-ból. Mennyezet- vagy karzatdeszkákból fűrészelték e padokat, a díszítmények csonkák és alig kivehetők, de egy-egy szép motívum biztoskezü, jóízű mestert sejtet.

Ugyanitt látható a »papné széke« 1924-ben átfestett állapotban, ennek következtében eléggé nyers és újthatású, szerkezetben, arányban középszerű. (XXIX. t. 1) Felirata: »Anno 1720 mar 16 E'Széket« Isten Ditsóságához való buzgóságából a T: Lelkitanítók számára Jobbágy Mihály maga költségén egyedül készítette, akkori Praedikátor Tekintetes Sertzi György idejében«.

Bánhorvátra még visszatérünk, időben a *mezőkeresztesi* református templom karzata következik. Bizonyára másodlagos helyen, a kis, gótikus szentélyű barokk templom karzat-feljárója mellett áll. Négy egész és egy csonka tábla, felirata: »Isten lélek és akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják. Ao Dni 172...« A színek elfakultak, ma már jóformán csak a szürkék különböző árnyalatait, kevés feketét és barnásvöröset látunk rajta. (XXX. t. 1.)

Legérdekesebb az Ádámot és Évát ábrázoló, feliratokkal ellátott tábla. Asztalos festőink gyenge pontja az ember-ábrázolás, ahogyan az ország minden vidékén láthatjuk. Ez természetes dolog, hiszen kiképzésük másirányú. A baj csak az, hogy sok esetben dekoratív érzékük is elhagyja őket e nehéz feladatnál, és így nem érik el a népművészet ember-ábrázolásainak ösztönösen jó stilizáltságát.

A karzat többi, virágdíszes tábláinak díszítése felépítésben, az elemek arányaiban, egyes széles tulipánok és szegfűk rajzában némi rokonságot mutat a megyeszói mennyezet mestereivel. Az idő és helybeli közelségből adódó műhelykapcsolatról lehet csak szó. A mezőkeresztesi karzat mestere is erőteljes vonal-szerkezettel, nagy motívumokkal díszít, rajza lendületes, de kevésbé ritmikus, általában unalmasabb.

Neve nem maradt fenn, az egyház egész régi irattára elpusztult az 1944—45-ös háború alatt. A helybeliek egy »Nagyvát« nevű asztalosmestert emlegetnek, ez a család ma is él Mezőkeresztesen.

A templomnak festett mennyezete is volt, ennek maradványait a tanítói lak tornácán fedezhetjük fel. Amennyire felismerhető, jó munka volt, mestere közel áll a karzat készítőjéhez, de nem azonos vele.

Néhány év választja el a mezőkeresztesi karzattól a vidék legismertebb ilyen műemlékétől, a *megyaszói* református templomnak a miskolci múzeumban

¹⁴ Forster—Gerecze : i. m. II. 420. — Voit : i. m. 127, 134.

elhelyezett mennyezetétől és karzatától.¹⁵ Ezt is miskolci asztalosmesterek készítették. A feliratot többször és helyesen közölték, így elég annyit megismételni, hogy 1735-ben »Miskoltzi mester Emberek Asztalos Imre Asztalos István« feste-ték. 58 egész, 6 csonka mennyezet-deszka és 16 karzat-deszka maradt fenn, (lehet, hogy eredetileg, mint Szendrei írja »100-nál több tábla« volt). Mindegyik más díszítésű színvonalas, szép munka. (XXIX. t. 2.) A mennyezet-táblák szerkezete nagyrészt indás, kétoldali szimmetriával vagy egyik sarokból indított hajlított ág, továbbá átlós formák és a teljes mezőt kitöltő 10 nagy rozetta. Ez a XVII. és XVIII. századbeli késő-renaisszánsz festések és faragványok kompozíció-sablonja. (Szensimonban láthattunk bizonyos eltéréseket.) Az egész díszítés nagy képzeletgazdagságra és dekoratív érzékre vall. Szendrei is felsorolja a különféle tulipán-, szegfű-, gránátalma- stb. elemeket. Kiemelhetjük a helyi ízlésre jellemző — más vidéken alig látott — napraforgót vagy a tulipánok sokféleségét, melyek részben akantusz, részben valódi tulipán stilizálásai. Feltűnő és kedves díszítés a léckeretek sarkaiban elhelyezett, kifűrészelt, festett kis négyszirmú virág. Több helyen alkalmazták, így Sörkuton (Vyborna), később Noszvajon, a zemplén-megyei Golopon, Bereg megyében és bizonyára még sok más elpusztult mennyezeten. Nyilván felvidéki díszítő ötlet, de valami módon eljutott a veszprémmegyei Mezőlakra is, ahol 1911-ig állt fenn a szép festett mennyezet.

A karzatminták hasonlóak, de fülkeszerű keretben. Ez a fülke- vagy árkádmotívum, ládák és karzatok német eredetű, hagyományos — eredetileg plasztikus — dísz. Mezőkeresztesen is megtalálható, ott is síkszerűen, természetű építészeti részletek nélkül.

Egy-két állatalakos tábla is akad a mennyezeten és a karzaton: kétfejű sas, egyszarvú, emberarcu nap, továbbá a Jézust jelképező szőlőtő és körtefa. Utóbbinak rajza a kalotaszegi szász mesterek stilizálásával egyezik, ügylát-szik, országosan elterjedt vándor-minta volt.

Színben nagyon szép az egész festés, színes reprodukció nem adhatja vissza a fehér alapon piros-kék tónusra hangolt, élénk, mégis finom színharmoniót.

A két kitűnő műiparos egyikének, Imrének, felirattal is hitelesített munkája a *noszvaji* református templom leszedett, 40 táblás mennyezete, nagyon rossz állapotban.¹⁶ Ma a miskolci múzeumban elraktározva várja további sorsát. Táblái közt több állatalakos volt, mint Megyaszón és néprajzi érdekességű szerszám-rajzok. Az egyik táblának latin felirata egy »Steph. Ujheli«, 1700-

¹⁵ Szendrei J.: A megyeszói ref. templom magyar stílusú díszítményei 1735-ből. Magyar Iparművészet. IV. 1901. 155—157. II. mell. — Miskolc város története. II. Budapest 1904. 276—279. — Szendrei—Szentiványi: Magyar Képzőművészek Lexikona. Budapest 1915. 50. — Malonyay: i. m. V. 298. — Forster—Gerecse: i. m. 1054, 1188. — Éber: i. m. 490—91. — Viski—Bátky—Györffy: L'art populaire hongrois. Budapest 1928. — A magyarság néprajza. II. Budapest, é. n. 1199. kép. — Czákó—Györgyi: A magyaros ízlés. Budapest, é. n. 29. — Voit: i. m. 122, 124, 131, 136. — Kováts J. I.: Magyar református templomok. Budapest 1942. 252. — A több helyen közölt színes képtábla Szentiványi Gy. rajza.

¹⁶ Szendrei—Szentiványi: i. m. 50. — Malonyay: i. m. 179, 297. — Éber: i. m. 490—91. — Kováts: i. m. 252. — Voit i. m. 124, 131, 137.

ban működött asztalosmester nevét örökíti meg. A Műemlékek Országos Bizottságának egy régi fényképén ez a latin felirat részben kivehető. Asztalos Imre restaurálta — valószínűleg teljesen átfestette, a restaurálás szó akkori értelmezésében — a mennyezetet 1734-ben, ahogy a következő felirat jelzi: »Isten segedelméből munkalota a Miskó(ltzi) Asztalos Imre 1734«

Mestereink egyéb munkásságáról csak néhány föltevés került az irodalomba. Szendrei egy odavetett megjegyzésével föltételeken nekik tulajdonítja az 1746-ban festett mezőcsáti karzatot.¹⁷ Bizonyára nem volt akkor tudomása az említett karzat fennmaradt mesterneveiről.

E karzat leszedett táblái már fél évszázada az Iparművészeti Múzeumban vannak. Huszka József nagy részletességgel írta le s irodalma azóta is gyarapodott.¹⁸ Feljegyzésekben megmaradt felirata szerint készült »... Rév. Komáromi becsületes Aszt(alos) Mest(er) emberek Czina István és Kontz János által. Mest. legény Tüdös János Szabó István által.«

Időben és így stílusban is közel áll a megyaszói festésekhez, de más vidékről jött, más mintakönyvből, más részletelemekkel dolgozó asztalosok munkája. Díszítményei aprólékosabbak, kerekébb, lágyabb a vonalvezetésük. Huszka találóan állapította meg egyes motívumoknak a szűcshimzésekkel, szűrvirágokkal való hasonlóságát. Ugyancsak ő figyelte meg a díszítés egyik levélfajtájának jellegzetes, kunkorodó, csomósvégű alakját. Ezt a formát sem Borsodban, sem más vidékek asztalosmunkáin nem láttuk. Ismét egy kis példa, régi műiparosaink gazdag, egyéni képzeletvilágára.

A karzat színezésének élénksége a megyaszói mennyezethez fogható. Alakos ábrázolást itt nem találunk.

Ugyancsak Szendrei nyomán írták, hogy talán a miskolci avasi református templom székei is a két miskolci asztalosmestertől valók, de ezek közelebbi vizsgálata más műhely felé utal.

A miskolci avasi nagy gótikus templom székeit alig említi itt-ott a szakirodalom.¹⁹ Pedig a XVII—XVIII. században nagy becsben álló darabok voltak. Az ú. n. »Székperek«-ről szóló feljegyzések sok jellemző kortörténeti adatot tartalmaznak. Néhol szigorú határozatokat olvashatunk az egyházi jegyzőkönyvekben: »Templomi székek felett versengők széköktől megfosztatni; a határozat ellen rugodozók az Ur vacsorától eltiltatni rendeltetett«.²⁰ Egy csomó

¹⁷ Szendrei J.: A megyaszói ref. templom magyar stílusú díszítményei 1735-ből. Magyar Iparművészet, 1901. 155.

¹⁸ Huszka J.: A mezőcsáti kórus. Magyar Iparművészet. 1897/98. 20—25. — Ágotha I.: Húsz régi magyar ékítményes tábla a mezőcsáti ev. ref. templom karzatáról 1746. Természet után rajzolva és festve. Kassa 1891. — Forster—Gerecse: i. m. 244, 1146. — Éber: i. m. 491. — Radisics J.: Az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum és magyar gyűjteménye. Magyar Iparművészet. 1915. 135. — Voit: i. m. 124, 131, 136.

¹⁹ Magyar városok monográfiája. Budapest 1929. Leszih A.: Miskolc műemlékei. 315. — Szendrei: i. m. — Szendrei—Szentiványi: i. m. 348. Szendrei J.: Miskolc város története. II. Miskolc 1904. 30—32. — Möller I.: Borsodmegye műemlékei. Technika. II. 1926. dec. 10. Az avasi templom. 255.

²⁰ Egyházi kéziratok jegyzőkönyv. 1735—1775.

székper- és székadományozási adatot közöltek a városi jegyzőkönyvekből Szendrei és Marjalaki Kiss Lajos.²¹ Családok és céhek egyaránt féltékenyen őrködtek díszes székeik és karzataik tulajdonjoga felett. Sajnos, a céhek karzatait már régebben lebontották s azok szinte nyomtalanul elvesztek.

Néhány festett paddeszka és fogas az 1941-es restaurálás alkalmából került a borsod-miskolci múzeumba. Egyiken a következő mesternév olvasható: »Csene István csi(nál)ta.«²²

A templomban ma két mennyezetes stallum, egy hasonló »urak széke« és öt régi festett padelő van. Legbecsesebb a déli falnál, a szószék háta mögött álló nagyobbik stallum, melynek hátlapja intarziás, korareneszánsz, olaszos ízlésű munka, tisztán mértani díszítésekkel. A stallum elejének egyik mezőjén a következő feliratot olvashatjuk: »Ezen Szék könyöklője készült N. T. N. Szirmai Péter Uram pia Legatiojából« — »Tszes R. Szombati Mihály és Bereti Mátyás Predikátor uramék idejében és N. Zákai (?) János U. jószágából.... Curatorsagaban (?) MDCCXXXVI Ao« A stallum ajtó-tábláján kissé szegényes rajzú virágtő díszlik, a harmadik-negyedik mező szintén ornamentális, középponti elrendezésű mintával. A táblák hatását lakkozásuk, elbarnult színük rontja.

Élénk színekben pompázik a stallum sarokülésének hátlapjára később odaillesztett két deszka. Stílusuk egyezik a mellettük álló újabb stallum és három másik padelő festésmódjával.

Ennek a másik stallumnak minden része új, talán csak baldachinja régi és a XVIII. századból való a háttámláját díszítő három szép festett tábla is. Két szélső mezője csaknem azonos, fülkében álló, vázából kiemelkedő csokorminta, dús levél- és virágdísszel. Színei: fehér alapon kék, piros, barna, sárga, sok kékeszöld levéllel, fekete és néhol piros vonalrajzzal. (XXX. t. 2.) A középső mező szélesebb, négyzetes, nagy csillagdísszel és széles kerettel, esetleg más kéz műve, de nagyon harmónikusán illik a többihez.

E stallum mesterének, vagy műhelyének tulajdoníthatjuk három másik, 2—2 mezőre osztott padelő festéseit, ezek lakkozásuk következtében elszórtedtek, elszíntelenedtek. Mindez valószínűleg a XVIII. század közepe táján készült munka. Möller István 1926-ban említi, hogy 1710, 1729 és 1751-es évszámok felirat van egy-két padon. Ezek ma már nem láthatók.

Egy negyedik, valamivel keskenyebb, festett padelő a templom északi falánál, két azonos mezővel már más, gyengébb tehetségű mesterről vagy legényről tanúskodik, bár felépítése hasonló és korban sem állhat távol. Feltűnik a fülkés keret architektonikus rajza.

Ismét újabb mestert idéz az északi falnál álló mennyezetes szék »F: T: D: Sz I: T« betűkkel jelezve. Hátlapjának két tábláján néhány más kézre

²¹ Szendrei: i. m. Oklevéltár. — Marjalaki Kiss L.: Miskolci egyháztörténelmi adatok a XVI. századból. Tört. és Rég. Közlemények Miskolc város és Borsodvármegye multjából. Miskolc 1927.

²² Leszih A. szíves közlése.

valló, barokkosabb díszítő elemet, kevesebb levéldísz és hanyagabb rajzot látunk. Előlapjai a padok túlnyomó részének stílusát követik, gyengébb kivitelben. (XXX. t. 3.)

Az északi kapu mellett áll még egy széles, régi pad, a többihez hasonló díszítéssel, de rajza valamivel bizonytalanabb.

Az avasi templom székeit tehát nem egy, de legalább három asztalosmester festette, bár egyikük munkássága teszi ki az anyag nagyobb részét. A nevek meghatározásához semmi írásos adat nem áll rendelkezésünkre.

A templom gazdag, festett díszítésének emléke az a két leszedett tábla is, mely — gótikus kötőredékekkel együtt — a nyugati oldal egy szakaszában látható, múzeumszerű elrendezésében. Köztük egy baldachinkeret »S. B. Sophia Döri Anno Domini 1710« felirattal. Egyik leszedett deszka rajza a többi padoknál régibb, lehet talán szintén 1710-ből való.

Ha kapcsolatot keresünk a miskolci templomban legtöbb munkával képviselt mesterhez vagy műhelyhez, Rudabányán találjuk meg.

Rudabánya erősen átalakított, nagy gótikus református templomában maradt meg az ország egyik legnagyobb, legépebb festett mennyezete. (XXIX. t. 3.) 10×12 táblából áll, néhány lekopott, illetve átmázolt. Ha el akarunk igazodni a díszítmények rengetegében, itt is megkíséreljük szerkezeti csoportosításukat. Feltűnik, hogy a XVII. században oly kedvelt s még a XVIII.-ban is alkalmazott centrális, rozetta-elrendezés itt hiányzik. Az elemek általában a szokásos kétrészes szimmetriában, függőleges szár körül rendeződnek el, részint fekvő, részint álló téglalap-formátumban. Más részük különféle aszimmetrikus, hajladozó ágakat alkot. Alakos ábrázolás nem sok akad: egy fekete pelikán, Ádám és Éva, kétfejű sas. Előfordul rajta a szokásos szőlőtő is. Két táblát feliratok foglalnak el.

A mennyezetet középen hatalmas faoszlop támasztja meg, fölötte mestergerenda a következő majuszkulás felirattal: »Ad laudem Domini renovatum an(nis) 1664—65 in marcio industria servi Jesu Chr... indi tempore evsde. Johan R. Szombathi per Pawlum Petrak incolis... h. pagie« Ezt a feliratot Myskovszky a festő-asztalos nevének vélte, így vették át mások is,²³ holott ez minden valószínűség szerint a támasztórendszert elkészítő ács neve. Asztalosfestőink minden ismert mennyezeten a sajátmaguk készíttette táblák egyikén szokták jelezni nevüket. Végül a minták stílusa is — ez a dús, soklevelű, könnyed-rajzú népies ízlésű díszítés — a XVIII. századra mutat.

Egyik felirat zsoltár idézet, másiknak szövege a következő: »Anno Domini 1758 Die 25 Septembris kezdette lefest. (?) Deszkázatot Megyery Sámuel prédikátorságában Tót András curatorságában Orbán János egyháziúságába és végezték ez ugyan 1758 esztendőben karácsony havának 16 napján Josvai

²³ Myskovszky V.: Néhány felsővidéki műemlék. Arch. Ért. XXI. (1901) 385—403. — Forster-Gerecze: i. m. 247. — Malonyay: i. m. 299, kép (téves cím). — Voit: i. m. 124, 132, 137 — Kovács: i. m. 227, 273.

asztalosok Contra András és Contra Matias». Myskovszky Conradnak olvasta a szokatlan nevet, a Jósvait (jolsvai) pedig Josuá-nak. Hibás olvasását a templom magassága és a deszka rossz állapota érthetővé teszi. Azt is írta, hogy az 1664-ben festett mennyezetet 1758-ban megigazították, eltérő és gyengébb festésekkel egészítették ki. Valóban felismerünk néhány táblát, melyek más kézre, más, régebbi mintakönyvre engednek következtetni. Ezekből összesen 6 darab van, igen egyszerű kompozíciók, nagy, merev levélformákkal, asztalos-festéseinktől eltérő, idegenszerű díszítmények. Alig hihetjük, hogy a két mester egyikének rajzai, mert egy közös feladat elvégzői általában jobban összehangolják munkáikat, legalább is ebben a mesterségben. Talán egy régebbi mennyezet megmaradt táblái, melyeket 1758-ban a többivel egyező, festett keretbe foglaltak és apró rajzvonalakkal, pöttyökkel cifráztak.

A mennyezet többi mintái minden táblán mások, de voltaképpen nem nagyszámú díszítőelemnek ügyes változatai. Festett kereteik barnák vagy világoskékek — Kalotaszegen a XVII. század végén pontosan ilyen kereteket láttunk, de Bereg megyében, a XVIII. században is. A kereten belül fehér alapon szép, friss kék, piros és faközöld szín uralkodik. Egyes motívumok, például a csaknem minden táblán feltűnő négylevelű rózsza, tulipánok és néhány napraforgó, de még a sűrű levelek rajza is a miskolci avasi templom legtöbb padján látható díszítőstílushoz áll közel. Ha a mesterek nem is azonosak, ugyanazokat a mintakönyveket használták.

Hat festett padelő van a templomban, 14 mezővel, ezek is a mennyezet mestereinek munkái. Legtöbbjüket éppen úgy tönkrelakkozták, mint Miskolcon, csak egy mező maradt meg eredeti színeiben.

Más mester munkája a szószékkorona hatszögű mennyezete, melyen »Anno 1767« olvasható. Vonalasabb díszítés, sok szőlőfürt-motívummal.

Ennek a Miskolc-rudabányai díszítőstílusnak távolabbi emlékére *Mályinkán* bukkantam, a forgalomtól félreeső kis község jelentéktelen református templomában. Itt egy régi pad két azonos mezője ugyanazokat a mestereket idézi. Egyező motívumokon, arányaikon túl olyan apró részletek, mint a levélhajlások rajza, szinte kézírásszerűen jellemzők. (XXXI. t. 1.) A templom azonban 1785-ben épült. Tehát vagy egy közkedvelt, elterjedt műhelystílus nagyon szívós életéről van itt szó, vagy pedig ez az egyetlen megmaradt deszka, a régebbi valószínűleg fából épült templomból származik.

Csehszlovákia területén a volt gömörmegyei Ujvásár (Ratkovský Rybník) templomának karzatdíszítésén követhető e műhely nyoma.

Nem érdektelen megfigyelnünk, hogy mesterembereink pontosan ugyanannyit nyújtottak díszítésben a kis falu népének, mint úri megrendelőiknek, például a miskolci székeken. Mindegy, hogy a mesterek ugyanazok-e.

Az itt ismertetett díszítőstílus minden szépsége mellett is magában hordja a hanyatlás csíráját. A rudabányai mennyezet vizsgálatánál az az érzésünk, hogy itt a képzelőerő már apadóban, a mintakincs fogytán van, a változatok lehető-

ségei hamarosan kimerülnek. Pedig a díszítőkedv nem hiányzik, itt nincs szó a motívumokkal való fegyelmezett takarékoságról.

A hanyatlás rövidesen és láthatóan bekövetkezett, az eddig oly népszerű díszítő stílus eltűnt. A XVIII. század vége felé Borsodmegye északi és nyugati részeinek több református templomában egy alacsonyabb színvonalon álló, de nagyon kedvelt festőstílussal találkozunk. Mesternév sehol sem maradt fenn. Lenkey Gyula bánhorváti lelkész olvasott egy kéziratot adatot két erdélyi szász asztalosmesterről, kik itt működtek, úgy emlékszik, Fridrik volt a nevük.²⁴ Feljegyzett évszáma szerint — azok közül, melyeket láttam — legrégebbi emlék a *sajóecsegi* református templom mennyezete lenne, 1772-ből. 10×11 táblája mind azonos minta, medaillon kereteléssel, szegényes, provinciális rokokóízlésben (XXXI.t.2.). Egykorú színezését nem ítéltjük meg, mert többször renoválták, de jellegzetes az a márványozást utánzó mázolás, mely a padokon ismétlődik és más templomokban is visszatér. Ugyancsak mindenütt alkalmazott díszítés a mennyezet középső évszamos táblájának nagyobb mérettel és plasztikus rozettával hangsúlyozott alakja, vagy a tájképes karzatok, »Libanon cédrusai«-val.

A *lábdesenyői* református templom mennyezetének évszáma ismeretlen. Keleti karzatán régebbi, lemazolt festés nyomai látszanak, néhány állatalak és két név: Gabriel Szabó, Stephan Korecz. Kis emléktáblán az 1756. évszám olvasható. A mennyezeten és a nyugati karzaton az új, medaillonos díszítőstílusnak talán legkorábbi példáit látjuk. Az egyes táblák festett keretelése félkörökkel bővített téglalap, eltér a másutt látható hullámosvonalú keretektől. Belső indás-leveles díszítése azonban valamivel változatosabb a többinél. Mégis felismerjük ugyanannak a közkedvelt műhelynek mintáit.

Összhatásban legdekoratívabb a *radostyáni* református templom festett díszítése 1784-ből²⁵ és a *bánhorváti* 1790-ből. 1792-ben készült a *borsodi* református templom berendezése, 100 táblás mennyezettel, két tájképes karzattal, öt padelővel és szószékekkel. Nem renoválták, így ma is eredeti színezésében látjuk. Kékeszöld alapon barnakeretes medaillonok sorakoznak, váltakozó kék és rózsaszínű belső mezőkkel, mindegyikben 2—2 sárga csillag. A szószék barokkosan kidagadó mellvédjén a mennyezet festett csillagai ismétlődnek, de plasztikus kivitelben, akárcsak Sajóecsegen. Úgy látszik, a szószéket a mennyezetfestővei együtt dolgozó asztalostársa készítette. Ugyanez lehetett a helyzet más templomokban is.

A borsodiakhoz hasonlóak a *szalonnai* református templom karzatai és szószéke, 1801-ből.²⁶ Ennek szépen faragott koronája csaknem azonos a borsodival. Mellvédje nyugodtabb vonalú, de a festett ornamentika egy része a borsodi padokon látott mintákat idézi. Bizonyára egy kéz munkái.

²⁴ Lenkey Gy. ref. lelkész szíves közlése.

²⁵ Malonyay: i. m. 184—185. 264, 264/a kép. — Kovács: i. m. 261.

²⁶ Szabó F.: Borsodmegye árpádkeri templomai. Miskolc 1936.

Több szép szószék-korona maradt meg ebből az időből, így Dédesen, Sajóecsegen, Bánhorváton is. Mindenütt felülmulják a mennyezet-festés színvonalát.

Nagyvisnyó református templomának ²⁷ festése 1804-ből való, de pontosan ugyanazt a sablont követi, mint a régebbiek. Dédesen, ²⁸ az említett szószéken kívül, csak a mennyezet feliratos táblája maradt meg 1800-as évszámmal. Néhány ornamentális festett deszka még látható: a paplak melletti fás-szín ugyanis a régi mennyezet leszedett tábláiból készült. A templomot 1930-ban renoválták. Nem sokkal előbb, 1929-ben, tüntették el a szomszédos *bántapolcsányi* templom festéseit.

Sajószentpéteren, úgy látszik, még századunkban is utánozták ezt a népszerű festőstílust. Myskovszky 1901-ben ²⁹ még festetlen mennyezetet említ, ma pedig medaillonos mintákat látunk a hatalmas mennyezeten, igen gyatra kivitelben.

Kiterjedt, hosszúéletű műhely emlékei ezek, talán két nemzedék munkái, de nagyobb részüknek érdekessége inkább ipartörténeti, mint művészeti.

Összevetve az eddig látottakat, mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy szigorúan vett tájstílusról ebben a tárgykörben — úgy Erdélyben, mint ezen a vidéken is — csak annyiban beszélhetünk, amennyiben egy-egy műhely munkaterülete korlátozott. Történhetnek azonban váratlan »idegen betörések«, mint Borsodban, a két százsz mester esetében, kik jó üzleti érzékkel magukhoz kaparintottak minden elérhető megrendelést, akárcsak az Umlingok Kalotaszegen.

Ha a régebbi munkákat együttesen nézzük legtöbb helyen megfigyelhetjük azt a dús és aprólékos díszítőhajlamot, mely elsőízben Szentsimonban tűnt fel és helyi vonásnak látszik. A XVIII. században Miskoltzi Asztalos Imre és István képviselnek egy erőteljesebb irányt, ez közelebb áll a nagyon dekoratív erdélyi mennyezetekhez (Maksa (Macşa), Kraszna Crasna), Zabola (Zábala stb.). Bereg megyének ³⁰ asztalosfestései is bizonyos rokonvonásokat mutatnak a fő borsodi műhelyekkel.

Minél több vidéken gyűjtöttem, annál tisztábban láttam, hogy az ország különböző részein talált munkák egy meglehetősen egységes népi izlésű díszítőstílus emlékei. Ez a stílus, bármilyen sok összetevőből alakult, végső fokon jellegzetesen hazai termék. Mindaddig, míg a szórványos külföldi publikációk nem nyújtanak több összehasonlítási alapot, fenntarthatjuk ezt a megállapítást.

²⁷ Forster—Gerece: i. m. 251. — Voit: i. m. 128, 131, 134.

²⁸ Forster—Gerece: i. m. 251. l. — Voit: i. m. 128, 135.

²⁹ Myskovszky: i. m.

³⁰ Belényesy M. kéziratos gyűjtése és rajzai. Múzeumok és Műemlékek Orsz. Központja.

A NYUGATMAGYARORSZÁGI BAROKKSZOBRASZAT PROBLÉMÁI¹

Írta: CSATKAI ENDRE

A korábbi művészeti kutatás beérte többnyire azzal, hogy valamely műalkotásnál kikereste azokat a művészeti hatásokat, amelyek kapcsán létrejött. Édeskeveset foglalkozott azonban azzal, hogy miképpen ágyazódik bele valamely műalkotás kora társadalmi életébe, miféle társadalmi osztályok szolgálatában állt, voltak-e az alkotó művésznek osztálykorlátai stb.

Megkíséreljük a nyugatmagyarországi barokk szobrászattal kapcsolatosan ilyen problémák fejtegetését, de egyúttal rámutatunk azokra a nehézségekre is, amelyekkel a problémák megfejtése jár. Vidéki szerény művészetről lesz szó, és ha homloktérbe kerül is, ne vezessen senkit se félre az értékítéletben. Egy kissé azt a szerepet játssza vidéken a művészeti kutató, mint a földrajzíró, aki sivatagokat keres fel, hogy a térkép fehér foltjait eltüntethesse. Kiemelkedőbb műalkotások reménye nélkül indulunk vidéken útnak, de éppen ez a hiányosság vezeti rá az embert, hogy felvesse a kérdést, miért szegényebb ez vagy amaz a vidék művészetben, és így ráterelődik figyelme a fent említett problémákra.

Első feladatunk, hogy meghatározzuk a nyugatmagyarországi szobrászat munkakörét. Ugyanis hajlandók volnánk a nagy művészettörténet hagyományai alapján csak figurális művekre szorítkozni. Ám idetartozik az épület faragott díszjele is, valamint a stukkó. A feladatok anyag szerint oszlanak el kőfaragók, stukkóművesek, szobrászok és aranyozók közt.

Ami a kőfaragókat illeti, nevük már magában is meghatározza anyagukat, amivel dolgoznak. Sokszor nagyon messzire eltávolodnak az u. n. nagy szobrászattól, ahol egy Michelangelo, vagy Houdon a mérték, hiszen alávetik magukat egy készen kapott tervnek, gondolatnak. Bajos ugyanis megállapítani, mekkora része van a kőfaragónak p. o. valamely faragott párkányzat tervezésében; ezeknek a vidéki építészeti emlékeknek a legritkább esetben ismeretes az építőmestere, nemhogy a terve. Ha magunk elé idézzük Sopron egyik jellegzetes épületét, az 1944-ben elpusztult Gyóni-házat (XXXII. t. 1.), akkor könnyen megértjük a városkép sok más érdekességét. Még a XVII. század első felében teljesen gótikus környezetben élt Sopron lakossága. Akkor kezd beszivárogni a főnemesség. Sok háborúskodás kíséri ezt az együttélést. A nemes, osztályhelyzete értelmében nem kíván résztvenni a város terheiben, míg végre a törvény kényszeríti erre. Főleg a külföldi exulansok hoznak magukkal új stílust. A gótikához még halódásában is

¹ A Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1950 május 20-i ülésén tartott előadás vázlata.

ragaszkodó polgárság soraiból erélyes tiltakozás hangzik a pompázatos új stílus ellen. Krónika szól az 1610-es években a fényűző új épületek ellen. Amikor 1650 táján a város jegyzője házat épít, amelyhez az építőanyagot ingyen kapja, pörbe fogják, mert fényűzően, barokk stílusban építkezett.² 1676-ban viszont az egész középkori város leég, és most már a barokk jegyében újul meg. A polgárság utánozza a feudális társadalmat, de át is alakítja az új stílust, hiszen most már felülkerekedőben van. Van valami büszke kiállás az egész épületben: nem címer ékesíti a kaput, hanem faragott levéldísz, a fellengző hanghordozás helyett a természethez való ragaszkodás. A XVIII. század második felében, amikor már a városban lakó főnemeseket megidézik a városházára adójuk megbeszélése céljából, új emeletek, vagy új dísszel ellátott emeletek kerülnek a földszint fölé és ezen már gyakorlott könnyedséggel ülnek a játszi rokokó díszek.

Így válik a kőfaragók művészete is a haladó polgárság egyik harci eszközévé. Nem véletlen, hogy a nekilendülés elején, 1661-ben létesül a soproni kőfaragó céh, addig a szomszédos osztrák Bécsújhelyhez tartoztak a soproni mesterek is.^{2a}

Ugyancsak a kőfaragók munkái az udvarok loggiáinak oszlopai. Ezekben sok változatosság van; hol kidagad a teher alatt a középső rész, hol sudáran szökken a magasba; néha barázdákat von a törzsön a kőfaragó. Többnyire toszkán oszlopok ezek, és kerülnek az antik példákat, mert távol vannak a polgári gondolkodástól.

A kőfaragók, mint említettük, céhes művészek, tehát a polgári társadalomba ékelődik életük. A barokkban már elhagyták a középkori szokást, hogy minden kifaragott kőbe bevéssék jegyüket. A céhkönyvek azonban arról tanuszkodnak, hogy minden felszabadult inas választott magának jegyet, amely jelkép módjára szerepelt. Esetleg pecsétlőjén mesterkorában is használta; ősi kőfaragó házakon ma is megvannak ilyen jegyek, p. o. Szentmargitán, ugyanott a temetőben is számos sírkövön fellelhetők ezek. Faragványon is található elvétve egy-egy jegy, de meghatározása ritkán sikerül. A soproni, kismartoni, szentmargitai és lékai mesterkönyvek hatalmas névsora egyelőre nem kapcsolható az emlékannyaggal.

Mégis egyes kérdések tisztázásában nagy szolgálatot tesz a szerzők neve nélkül szűkölködő anyag is. A soproni céh 1733-ban kimondja, hogy csak céhtag, azaz csupán kőfaragó jogosult oszlopot és követ kivágni a bányákban, szobrász nem. Ez a rendelkezés tehát Sopronban a kőfaragók számára biztosítja a kőmunkát, ezenfelül csak soproninak, mert a céh alaposan ügyelt rá, hogy csak tagja dolgozhassék a városban. Megtörtént viszont, hogy a céh egyik tagját panaszolták be a szobrászok a városi tanácsnál, hogy szobrászt foglalkoztatott műhelyében.³ Ugyanígy biztosította a szentmargitai céh tagjainak a nagy kis-

² Payr: Musaji Wittnyédy István. 1906. 26/27.

^{2a} Sopron városi tanácsjegyzőkönyv 1713. 132. l.

³ Soproni tanácsjegyzőkönyv 1823. 1861. sz. tétel.

martoni uradalomban a kőművek kizárólagosságát; Esterházy herceg, a földesúr kezekedett érte. Ilyenformán tehát a régi soproni evangélikus temetőnek jelenleg a múzeum kertjében összegyűjtött gazdag sorozata soproni alkotásnak ismerhető el. (XXXIII. t.3.). Ugyanigy azok a kisebb szobrocskák és kőbe faragott cégérek, amelyek a soproni és kismartoni polgári házakat ékesítik. (XXXIII. t.1.). Persze nagy könnyelműség lenne ezeket szétosztani az ismert névsor tagjai között, de jelentősebb mestereknek tarthatjuk a több tagú Krausz és Unger soproni kőfaragó család tagjait. A soproni sírkövek és a házak faragott díszai között világos az összefüggés és így a házak keletkezésére is 10 évi időszakra oszthatóan pontos támasztékot kapunk. És mivel a céhíratokból ismeretes, hogy a város tulajdonát képező falvakban sem tűrték meg más céh tagjának munkáját, hát így a balfi csinos rokokó temető emlékeit is a soproni céh javára írhatjuk.

Feltűnő, hogy alakos sírkő a XVIII. század derekáig egyik felekezeti síremlékein sem jelentkezik. Nem jutunk túl a feszületen, vagy címerben szereplő emberi alakon. De Mária Terézia uralkodása alatt egyszeriben megjelenik az alakos sírkő. Kérdés, hogy nem oldották-e fel a korábbi tilalmat és szobrász faragta-e a nagyobb igényű darabokat? Meglehetősen egyöntetűek: egy, legtöbbször két sirató női alak, az alsó részben bibliai jelenet domborműben, sok alakkal, aranyozva. Az egyik ilyen síremlék Sopronban 1766-ból Sedlmayer András aranyozó felesége felett emelkedik. Mivel a családnak van az emlékről egy régi rajza, azt az aranyozó tervezetének hiszi. Ez az aranyozó csakugyan faragott, de fába, és festői képességét önárcképe igen gyatrának mutatja. (XXXIII. t.2)

A sírkő típus Sopronon kívül messzebb is megtalálható: így Süttörön, Nyéken, Kőszegen.

Ez utóbbi város Sopronnak hűséges rendelője. (XXXIV. t.4.). A város levéltárának adatai szerint a Főter Mária szobrát (XXXIV. t.3.) Eisenkölbl Lőrinc soproni kőfaragó szállította 1739-ben,⁴ azóta ugyan mind a főalak, mind a mellékalakok eltűntek, jóformán csak az oszlopot tekinthetjük a soproni kőfaragó alkotásának, de ennek alapján több falusi alkotást írhatunk e mester javára. A levéltári adat nem nevezi meg név szerint a másik soproni kőfaragót, aki a kálvária lépcsőjének alakjait faragta. A források igen sokszor csak a várost említik, de ezzel is valamennyire segítségünkre vannak. Alkalmasint az alakos sírkövek faragójától való. Miközben az alakos sírkövekkel a feladatok igényesebbekké váltak, még mindig megmaradnak a kisebbrangúak is; most már számadások és egyéb feljegyzések fenntartják a mesterek nevét is: városkapuk, oszlopok, kutak, templomi szenteltvíztartók, keresztelő kutak mestereiként ismerjük p. o. a csehországi Turba Józsefet, a salzburgi Eigner Reichardot, kik Sopronban telepedtek le. Ők faragták a soproni ev. templom hatalmas oszlopait. A helyi származásuk közül az említett Eisenkölbl és Hauck Tóbiás látszik jelentékenyebbnek.

Egy város céhéletét tehát messziről jött segédek frissíthették fel. A kőfaragók képzése egyébként nagyon gondos volt. A régi szabvány szerint 5—6 év

⁴ Chernel: Kőszeg jelene és multja. 1877/78. I. 124. II. 225.

inaskodás, majd vándorlás néhány évig. A Bécsben töltött segédév kétszeresen számított; ennek az a magyarázata, hogy a császárváros biztosítani akarta magának a munkaerőt. Forgattak mintakönyveket is, és nem egy öreg kőfaragó műhelyben Vignola kiadásokat is találtam. A soproni Máriakút talapzatát Pozzo egyik mintakönyvéből vette a kőfaragó.

De nemcsak messzi idegenből szakadtak mesterek Sopronba, amint láttuk, hanem ott volt a nagy tartalék a közeli Szentmargitán, ahol az Esterházy mammutbirtok legnagyobb és legtekintélyesebb céhét alapították meg 1653-ban. Ennek bő munkáltatója lett az ellenreformáció. Ma is telve vannak az utak kereszttel, kőszoborral, amelyek mind a XVII. század derekától fogva 1710-ig keletkeztek, mikor birónak, nagyparasztnak érdeke volt, hogy a kocsikázgató, búcsújáró nádorherceg szeme előtt ott legyen buzgóságának jele. Jut bőségesen a házak ormára, különösen kastély és templom körzetében. De ahogy világiasodik a hercegi ház, sőt egy kiskorú hercegnek protestáns a gyámja, akként sorvad a hajdani margitai céh is, mivel a falvakban polgári elem nincs, hogy háza ékesítésére használja a kőfaragókat. Így a XVIII. század folyamán a szentmargitai céh tagjai Sopron felé irányzódnak. A soproni kőfaragók közül a tekintélyes Höller, Mechle, Walch stb. családok a szentmargitai céh területéről vándoroltak át.

Felmerül a kérdés, hogy abból az olasz áradatból, amely Bécs és Alsó-ausztria építészetét előnti, jutott-e valami Nyugatmagyarországnak? Ami a szobrászatot illeti, a margitai és soproni kőfaragók iratai szerint mester nem volt olasz nevű vagy származású (Lékán igen), de vándorló legény annál nagyobb számmal. Mégis a vidék művészettörténetében épen a szobrászat terén a XVII. század második fele sok olasz nevet hoz. Mind az Esterházyak, mind a másik hatalmasság, Nádasdy Ferenc, édeskeveset törődött tulajdon céheivel, ha nagyobb szabású munkáról volt szó. Esterházy Miklós kedvelt kismartoni franciskánus templomában két, vidékünk művészetéből teljesen kiütköző oltárt csináltat stukkóból. Valószínűleg flamand manierista művei. Jellemző, hogy a XVIII. század folyamán hosszú évtizedekre elfedték népiesebb oltárképekkel. Érdekes ellentét velük szemben a főoltár, vidékiesebb formáival, de ez a mester is nyilván kapcsolatban lehetett a salzburgi Castellivel. Esterházy Pál 1663—72 között építt fel kismartoni rezidenciáját (XXXII. t. 2.). A számadások szerint egészen alsórendű feladatok jutnak a helyieknek, még az ősmagyarok mellképét, e meglehetősen vidéki jellegű műveket sem céheinek tagjai faragják, hanem a szokástól eltérően, szobrászok. A koszorúpárkány alatt megjelenő torzpfákat Bertinelli nevű olasz készíti el.

De ugyanígy játssza ki Sopronban is Meskő báró, a kisebb rangú főúr, a helyi kőfaragókat, mert aligha hihető, hogy a lépcsőházában elhelyezett hatalmas szobroknak valami kapcsolatuk lehetne a soproni kőfaragók művészetével. A helyiek lebecsülése épen a legtehetősebb műpártolók részéről, alaposan hátráltatta nagyobb szabású kőfaragó iskola kifejlődését, pedig erre a meglevő emlékek

szerint nyilván meg lett volna a lehetőség. A soproni legkiemelkedőbb barokk szoboremlék is arra enged következtetni, hogy abban sem volt részük a helyieknek, legalább is nem döntő mértékben.

Ez a szobormű a Szentháromság oszlopa. (XXXV. t. 1.). Ismeretes, hogy 1679-ben a pestis a Habsburg országokban mérhetetlen kétségbeesést okozott. Az orvosi tudomány meglehetősen felkészületlenül állott a vésszel szemben, és így az egyház a császári házzal karöltve nagyobb hitbuzgalom elérésére érettnak találta az időt. Maga Lipót császár ünnepélyes fogadalmat tett egy hatalmas Szentháromság szobor létesítésére székvárosában, addig is, míg az elkészül, kisebb oszlopot emeltetett, amelyen a régi hagyományok szerint — ahogy Dürer népszerűsítette — az Atya, Fiú és a Szentlélek egymás alatt foglalt helyet. (Az ír miniaturák óta élő hagyomány). Majd elkészült a bécsi Grabenen a hatalmas márvány emlék is; valóságos zuhatagja a márvány tömböknek, a magasban a koronázó csoport, most már új szellemben, ahogy Rubens festette: Atya és Fiú egymás mellett, a Galamb a fejük felett. Nem feledkezett meg a császár a maga alakjáról sem, ámbár a jámbor mondás szerint az Úr a névtelen adakozót szereti, de a világ előtt mégis példa kell.

Így természetesen mindenhol a monarchiában gombamódra nőttek ki a földből hasonló, természetesen kisebb oszlopok. Nyugatmagyarországon elsőnek Kishőflány jelentkezik, a hercegi rezidencia tőszomszédságában; a keletkezés éve már 1680. Aztán több kisebb példa után következik a soproni.

1695-ben megjelenik a városi tanács előtt Kollonich érsek, és Esterházy Ferencné Thököly Katalin nevében bejelenti, hogy a város főterén a városháza tőszomszédságában szobrot akar emelni a Szentháromság tiszteletére. A bejelentőt jól ismerték Sopronban. Évtizedek óta megtisztelte a város tisztújító üléseit, és a maga embereit nyomta be. Most is a nagyrészen protestáns városra kényszeríti akarátát, megbízója pedig nem kisebb személyiség, mint a nádor sógornője akár ura, akár húga révén, aki a nádor felesége volt. Az előkelőségekkel nem akar ujjat húzni a város, és csak azt köti ki, hogy a protestáns vallásos cselekményeket ne zavarja meg a szobor létesítése.⁵ Az emlékmű 1701-ben készen állott, és fel is szentelték. Tömörebb a bécsinél, világosabb szerkezetű, a magyar ruhás alapítónő áhitata közvetlen, míg udvari öltözékű és szertartásos mozgású ura, jó jellemző erejű művészre vall. A semmin lebegő oszlop Bernininek is becsületére válnék.

Az alapítónő a szobor készülése közben két ízben is megözvegyesedett, és két ízben ment férjhez, mindkét ízben indigénához, akiknek családja rég kihalt. Így igen kevés a lehetőség, hogy valamilyen főrangú levéltárban egyszer előkerülnének a szoborra vonatkozó számadások. Egyes minőségbeli különbségek arra vallanak, hogy többen is dolgoztak rajta, és tán így kaphatott valami szerepet Leitner Szervác soproni szobrász, akit a szoborral kapcsolatosan 1697-ben említenek meg a soproni tanácsjegyzőkönyv lapjai.⁶ Egy ács bepanaszolja a

⁵ Sopron vár. tanácsjegyzőkönyv. 1695. 65. l.

⁶ 206. l.

szobrászt, hogy amikor a kőfejtőből behozták a városba az oszlopot, Leitner a kötelét eltulajdonította. Már most: mint szájtátó szerepelt-e az oszlop bevonulásánál a szobrász, vagy szobrász létére kőfaragó munkát is kapott-e, bizonytalan. Neve ismeretes nemcsak abban a vonatkozásban, hogy önplaketteket csinált, hanem hiteles fafaragása is van, egy feszület 1701-ből a városi múzeumban, de a gyöngye alkotás és az oszlop között egyenes vonalat elképzelni lehetetlen.

Annyi biztos, hogy a hasonló munkák légiójával szemben kiemelkedő jelenség a soproni oszlop, — csavart oszlopát csak későbbi példák látjuk viszont, mint p. o. Bädenben, Mödlingben — és az is biztos, hogy Sopronban megbecsülték, bár a gyanú feltámadhat, hogy inkább nagysága hatott, mert a latin kifejezésekben a moles szó gyakran szerepel, egyébként opus elegans-nak emlegetik. Sőt mivel a kegyes alapítók a fenntartására semmiféle alapítványt nem tettek, a város maga tartotta karban évszázadokon át.

De beírta másképp is nevét a Szentháromságoszlop a város történetébe. A csavart oszlop 1696-tól fogva megjelenik a protestáns sírköveken is, és 20—25 esztendőre jellegzetes dísz marad. Erre helyezik aztán a ma már meglehetősen tönkrement Mária szobrot a Lőverek alján, ez jelenik meg a nevezetes Két mór ház kapujának két oldalán; az orom két szent szoborral, Rókussal és Flóriánnal, a város két nagy veszedelmére utal, a pestisre és a tűzvészre. A környező egyszerű házak közül kiválik az épület. Egyházi jellegű és rendeltetésű házat ott ebben a korban nem ismerünk, felmerül a gondolat, nem kőfaragó háza-e? És valóban Miller Bálint kőfaragót említi hivatalos frás 1700 táján e környéken, mint akinek üzleti érdeke, hogy ott lakják, mert közel esik a ház a temetőhöz⁷ (XXXII. t. 3.).

Még egy másik körülmény is emeli a Szentháromságoszobor fontosságát. Mellékalakjaként megjelenik Nepomuki János (XXXV. t. 2.). Egyik legkorábbi jelentkezése annak a szoborábrázolásnak, amely valósággal típus lett a Habsburg országokban, szinte egységesített Habsburg szentként jelentkezik le Horvátorszáig, sőt az egykor Habsburg tartományi székhelyen, Milánóban is a vár kapujában. A soproni szobor mintegy 30 évvel a szentté avatás előtt készült, és számos társa megelőzte az említett aktust. A kőfaragón múlt, hogy a sablon keretén belül tudott-e valamit kezdeni a főalakkal. Sopronban több példány van utcán, házormon, inkább csak a talapzat kialakításában nyílt tere a kőfaragónak, hogy valamit magából is adjon.

A város tereit régebben közhasznú építmények foglalták el — a barokk egyházi szobrokkal népesíti be: a Szentháromság szobra mellől el kell távolítani a városi kótert. A piactéren csökhűt állt, annak helyére 1745-ben a második kiemelkedő barokk emlékmű kerül, egy Mária-oszlop (XXXIV. t. 1., 2.). De ez is kevésbé számíthat soproni szobrászműnek. Mintája a bécsi szobor az Am Hofon, az pedig az 1647-ben emelt münchenihez igazodik. A bécsi Altomonte András, aki egyébként festő, tervezte a sopronit. Mintáival ellentétben a talapzatot magasra nyújtotta, és ezen domborműveket helyezett el. A kifaragást Schletterer Jakab bé-

⁷ Sopron vár. tanácsjegyzőkönyv 1696. 21. l.

csi neves szobrász vállalta ; úgy látszik önállóbb csak a főalakban volt, mert dom-borművei úgy hatnak, mint vésővel festett mély távlatú jelenetek. Az oszlop kivi-tele a már említett soproni Eisenkölbl Lőrincnek és Hauck Tóbiásnak jutott.⁸

Amikor 1774-ben a kismartoni városi kőfaragó céh kérdést intéz a sopronihoz, hogy vajjon őket is elkerülik rendelkezéseikkel a főrangúak, bizvást felel-hetik nekik a soproniak, hogy a helyzet náluk sem különb.⁹

Ami a stukkóművészeket illeti, mind Nádasdy, mind Esterházy olaszokat karol fel, vagy legalább is bécsieket. Sopron a nagy tűz előtt, amely 1676-ban mindenestül elpusztította, aligha foglalkoztatott ilyen művészeket, de aztán Conti Pietro Antonioban állandó lakóst kap és az emléksoportot az ő nevéhez kapcsolhatjuk. 1697-ben tűnik fel a neve. Megelőzőleg Nagyszombatban és a fertőmenti Boldogasszonyban tevékenykedik. Az említett évben a soproni ta-nács előtt több kézműves bepanaszolja, hogy a büki kastélyban szidalmazta őket.¹⁰ Íme valóban a büki kastélyban korabeli stukkók vannak, némileg kija-vítva, de mindig alkalmasak arra, hogy a soproni korabeliekkel megtaláljuk rokonságukat. (XXXVI. t. 1., 2.; XXXVII. t. 1.). A bepanaszolásból aligha lehetett a mesternek komolyabb baja, mert megszerezte a polgárjogot, sőt keresz-telő alkalmával a polgármester volt a komája. Így mikor a polgárság is kezdett élni az alkalommal, és ha nem is pompázatos stukkókkal boríttatta lakásának mennye-zetét, hanem vidám indákkal, Conti szépen megélt. Fia azonban kőfaragó lett és Eisenköblnél tanulta a mesterséget, később Pesten élt. A XVIII. század közepén is van emléksoportunk. sőt már kispolgári házakban is szerepel díszesebb stukkó, mint amilyen Schiller mészárosé volt; talán a Krausz kőfaragó család egyik tagja a mestere, aki stukkót is készített. A század végén megegyeszerűsödik a stukkódísz a mennyezeten, jóformán csak üres kereteket találunk. A mester neve homályban maradt.

Az eddigiek szerint a szobrászoknak már csak a fafaragás jut, de itt is osztozniuk kell ; oltárt például az aranyozók is készítettek, sőt asztalosok is. Ezzel szemben az aranyozók késhegyig harcoltak a szobrászok ellen, ha aranyo-zást, azaz polgári mesterséget próbáltak űzni. Így tehát a szobrászok a templom-ban oltárt, szószéket, szobrot, orgonakarzatot, oratóriumfalat és képkeretet faragtak.¹¹ Ugyancsak képkeret volt a világi megbízások egy része is, továbbá cégér. De itt is merültek fel nehézségek. Ugyanis Nyugatmagyarországon sok helyütt a bormérés ősi cégérje fenyőgalyból készített koszorú. Mikor II. József alatt egy soproni polgár újítani akart, és fából faragott szőlőt akasztott ki, hatóságilag bevonatták vele, hiába fejtette ki, hogy az szobrász munkája.¹² Ez a félresikerült műpártolás is mutatja, hogy a XVII—XVIII. század társa-dalmában a szobrásznak nagy becsülete nem volt. Céhet nem alakítottak, adót

⁸ A számadások és szerződések a kat. konvent levéltárában.

⁹ Kismartoni vár. tanácsjegyzőkönyv 1775. 340. l.

¹⁰ Soproni tanácsjegyzőkönyv. 1697. 338. l.

¹¹ A soproni ev. templom ajtóit némi faragással Páris Mihály szobrász készítette.

¹² Soproni tanácsjegyzőkönyv 1786. 2419. sz. tétel.

sem fizettek rendesen, polgárjogot pedig ritkán szereztek. Feladat is ritkán csurrant-csöppent. Az ernstbrunni születésű Robelth Lőrinc soproni szobrász úgy halt meg, hogy felesége kénytelen volt a temetés költségeire pénzt kölcsön venni, Páris Mihály soproni szobrász meg annyit sem hagyott hátra halálakor, hogy az orvost és gyógyszerészt ki lehessen elégíteni.¹³

A városok polgári lajstromai így nem szolgáltatnak teljes névsort, valamennyire többet az egyházi anyakönyvek adnak. Efféle világjárók házasságkötését, elhalálozását mégis csak feljegyezték, azonkívül sok gyermekük született és halt meg. Így legalább ebből a forrásból értesülünk róla, hogy ez vagy az a szobrász megfordult a tárgyalt területen. Néha meglepő helyen bukkan elő a név. Pámer György soproni író emlékkönyvé 1756-ból egy szobrászműtermet ábrázoló, csinos rokokó rajzot tartalmaz, jelzése szerint Hartwich soproni szobrásztól való.¹⁴ (XXXVII. t. 2.). Neve és működése egyébként ismeretlen. Máskor van jelzés, de nem találni a hozzávaló művészt. A bencés templomnak Sopronban kitűnő szószéke van; jelzése G. I. évszáma 1754. (XXXVIII. t. 1.). Ilyen kezdőbetűs művészt viszont nem ismerünk. Persze könnyen meglehet, hogy akár idegenből hozott munka, akár vándorló művészről van szó. Nem egy számadásból ismeretes, hogy nem lévén céhbeli akadály, messziről hozták a fafaragást. A soproni jezsuiták krónikája a szokásos floszkulusok mellett legalább annyit említ, hogy ez vagy az a munka Bécsből való, így a Szentkereszt-oltár két jó faragása is.¹⁵

1760 táján a soproni plébánia-templomot (Szt. Mihály) újonnan rendezik. Száz év múlva ugyanezt a berendezést már gyermekesnek találják és eltávolítják. Ma már nehezen tudjuk az egyes darabok útját követni, elkótyavetyélték és kisebb templomok szereztek meg egyet mást. Így a Péter oltárt Nagylozs község patrónusa; vele járt Leicher Félix jó oltárképe is és mellékalakok. Idővel aztán akadt egy újabb mecénás, aki barokkgyűlöletében már a vidéki templomban sem tűrte meg a képet, és inkább festetett helyette gyengébb, de korszerű szentet. A Leicher festmény soproni magántulajdonba került. Ugyanakkor a pásztorok imáadását, a majdnem életnagyságú alakokból álló csoportot a győri püspök vette meg a soproni Szt. Mihály templomból, és a győrmegyei Pér község templomában helyeztette el. (XXXVIII. t. 3.). Ott már sokaknak szemébe tűnt az erős valóságérzéssel készült mű, amelyből nem hiányzik azonban a báj sem. A pásztor kosarában p. o. megszámlálható a tojás. Magam Straub messzire vetődött tanítványára gondoltam, és íme a véletlen kezünkre játszott a szerző nevét. Lebontásakor a sekrestyés felírta naplójába, hogy ez a nagy mű Schweitzer György alkotása.¹⁶ Ismert név, valóban bajor születésű, 1767-ben lett Sopron város polgára, nőül vette Robelth szobrász özvegyét; maga jobb körülmények közt élt, és fiát, Antalt már a bécsi akadémiára járatta. 1791-ben halt meg. Ismerjük tőle

¹³ Soproni vár. levéltár. Robelthné végrendelete. 1779. Tanácsjegyzőkönyv 1795. 1625. l.

¹⁴ Soproni múzeum.

¹⁵ 1766. A bécsi Nationalbibliothekban őrzött krónika III. kötetének 72. lapján.

¹⁶ Michel J. naplója a soproni múzeumban.

a ruszti kat. templom jó tabernákulumát. Frey Dagobert neki tulajdonítja az érdekes domborművű szószéket is, de levéltári adat erről csak annyi, hogy soproni művész faragása. (XXXVIII. t. 2.). Egyébként ez a szószék más sopronkörnyéki darabokkal, így a harkai szószékekkel is rokon, névhez egyelőre nem kapcsolható mestertől való. Mint a kőfaragóknál, itt is több szobrász nevét ismerjük munkával kapcsolatban, p. o. említhetnők még Mnych Miklóst és fiát, Jánost, de e munkák maguk jelentéktelenek, és erősen súrolják az asztalos területét.

Több nyugatmagyarországi evangélikus templomban fejtörést okoz az, hogy az egyszerű környezetbe nem illő pompázatos oltárt találunk. II. József türelmirendelete folytán az erősen protestáns vidék hozzálátott a templomépítéshez, ugyanezekben az években kezdődött az osztrák feloszlatott szerzetes templomok berendezésének szétoztása (nálunk csak később), ott olcsón lehetett oltárt venni. A műemlékvándorlásnak érdekes eseteivel találkozunk. A bécsi kamalduli zárdatemplom a Kahlenbergen szintén árverésre került, és Kriegl udvari tanácsos szerezte meg.¹⁷ (XXXIX. t. 1.; XL. t. 2., 4.). Nyilván gyárat óhajtott a templomból és zárdából létesíteni, és ezért nagy sürgősséggel adogatta el a berendezést. A soproni evangélikusokkal is megkezdte a tárgyalást, azok ugyan csak a főoltárt akarták megvenni kép nélkül, de szállított nekik kóruszéket és más képet is.¹⁸ A levélváltás erősen üzleti jellegű, végül is csak az oltár került Sopronba, képet később festett bele Fischer Vinzens, jeles bécsi festő. A gyárból mégsem lett semmi, és az udvari tanácsos visszaajándékozta az épületet egyházi célokra.

A bécsi művészettörténet nem tudja, hová került az oltár. Érdekes alkotás 1730 tájáról, többek műve. Koronázó Szt. Mihály alakja szinte parasztbarokk, a térdeplő angyalok Donner Raphael iskolájának simaságára emlékeztetnek; az apostolok izgalmas taglejtése szintén késő gótikus hagyományokat idéz. A többi apostolfigura Klosterneuburgba vetődött, és a Dehio kézikönyv Donner Mátyás irányához közelállóknak jelzi, míg Decker ezekben is több kéz munkáját ismeri fel.¹⁹ Ágfalva evangélikus temploma is Bécsből vásárolt oltárt, amikor a Bürger-spital templomát árusították ki.

A külső körülmények ismerete nélkül sokszor alig fejthetünk meg egy és más problémát. A csornai premontrei székház előtt áll két püspök-szobor, datálásuk nem épen könnyű. A ház 1780 táján leégett, utána pedig II. József hamarosan felozlatta a rendet. Visszaállítása után jó későn, 1815 táján esik csak szó a prépostság felépítéséről. A levéltárban van egy tervezet a főhomlokzatra, jelzése szerint Müller Ferenc szobrász fia készítette. (XL. t. 1., 3.). Barokk izű homlokzat, rajta az emelet felett a két szent püspök és középpüti Szt. Mihály. Müller Ferenc ismert soproni későbarokk szobrász, 1780 táján tűnik fel; a tanácsjegyzőkönyv dicséri szorgalmáért. Több oltárfaragása ma is megvan. 1810

¹⁷ Österreichische Kunsttopographie. II. 431. l.

¹⁸ Unterschiedliche Beylagen von neuerbauten Evang. Bethaus. Sopron városi levéltár.

¹⁹ Decker: Barockplastik in den Alpenlaendern. 1943. 281/2. tábla.

körül nyoma vész, Monyorókerékre költözött az Erdődyekhez. A csornai terv nyilván 1780 után, de a felosztás előtt készülhetett, és szóba kerülve 1810 táján az újjáépítés, nyilván a szobrász fia másolta a régi tervet. De a homlokzat nem került kivételre, a Szt. Mihály szobrot egy kisebb kapu felett, egy-egy kitervelt korlátot magában az épületben felhasználva, a két püspökszobrot pedig az épület előtt találjuk meg, ez utóbbiakat azonban valami visszatartás jellemzi. A rejtélyt megoldja Walch Mihály soproni kőfaragó végrendelete, ebben 1825-ben megemlékezik arról, hogy a csornai prépostság számára félbenhagyott munkái vannak műhelyében.²⁰ Így értjük meg, hogy az eredeti tervek barokk tüztét egy másik kor hűvösebb felfogása tartja féken.

Talán ez a példa is megvilágítja, hogy a művészeti kutatónak szakítania kell a formai problémák örökös feszegetésével. Viszont az is bizonyos, hogy a munka létrejöttének körülményei nem könnyen kutathatók ki, azonban József Attilát idézem: »Ez a mi munkánk és nem is kevés.«

*A soproni kőfaragók és szobrászok névsora
a barokk korból (XVII—XVIII. század.).*

A) Kőfaragók.

Eigner József, atyja Reichardt kőfaragó, 1799-ben Bécsben tanul, 1803-ban mester, meghalt 1807-ben harminc éves korában.

Eigner Reichardt, szül. Langfelden (Salzburg). 1775-ben polgár, Hauck Mátyás özvegyétől átvette a műhelyt, 1782—3-ban a soproni ev. templom oszlopait faragja, 1790-ben az ágfalvi i templomban tevékeny. † 1796-ban sorvadásban, 45 évet élt.

Eisenkölbl Lőrinc, soproni születésű, polgár 1714. (atyja Ausztriából bevándorolt kőműves, 1686-ban lett polgár), valószínűleg a soproni domonkosok templomában ő (hibásan Mihálynak írva) tevékeny 1719—25-ig; tőle való a kőszegi Mária-oszlop (1739) és bizonyára a saródi pestisemlék (1741), 1745-ben közreműködik a soproni Mária oszlop elkészítésében. † 1762 III. 8.

Eisenkölbl János Mihály, Lőrinc fia, szül. 1717, polgár 1745-ben

Emerich Ferenc, atyja kismartoni kőfaragó. Polgár 1810-ben, Eigner József özvegyét vette nőül.

Eminger kőfaragó 1784—85-ben az ágfalvi ev. templomban dolgozik.

Hauck Tóbiás Sopron, szül. 1707. Polgár 1737-ben, 1745-ben a Mária oszlopon dolgozik, 1769-ben a soproni színház díszítésében tevékeny. † 1771.

Krausz Jakab. Polgár 1637-ben, 1681-ben még élt. Tőle való volt az ev. templom keresztelőkútja (1677).

Krauss Krisztián, soproni születésű, Mátyás fia, polgár 1755-ben.

Krauss Mátyás, soproni születésű. Polgár 1709-ben. † 1755 előtt. 1723-ban az ev. templomban stukkómunkát is végez.

²⁰ Adásvételi szerződések könyve a soproni városi levéltárban. 1825-ről. 386. l.

Kugler Pál. Szül. Szentmargitán, polgár 1681-ben, † 1694.

Müller Bálint. Említve 1694—97-ben, † 1730 előtt.

Müller János. Szül. Torrauban (Frankenland). Polgár 1633-ban.

Müntzer Mihály. Polgár 1622-ben.

Spannlang János, szül. Nezsiderben. Polgár 1766-ban. † 1772.

Turba József szül. Blanban, atyja kőfaragó, mester 1773-ban, polgár 1774-ben, 1782-ben a Szt. Lélek templomban szenteltvíztartót farag, az ev. templom oszlopait faragja és 1787-ben a Lénárt kaput készíti el. Műhelyét 1806-ban Walch Mihály veszi át. † 1813-ban (75 éves korában).

Unger János, soproni születésű, 1696-ban remekel, 1697-ben polgár. † 1736 előtt.

Unger Ferenc Jakab, atyja János kőfaragó. Polgár 1736-ban, 1745-ben a szentmargitai céh átveszi.

B) Szobrászok.

Blum Jakab. 1723. IX. 17-én leánya hal meg Sopronban.

Bösehans János jezsuita fráter »excellens arcularius« szül. 1632-ben Braunschweigban † 1678 IX. 14. Ő rendezte be az ungvári refektóriumot.

Domonkos fráter 1725—45 között, szobrásmunkát végez a domonkosok templomában.

Hartwigek János Gottlieb 1756 körül tevékeny.

Ismeretlen nevű soproni szobrász: 1780-ban Lajtaszentgyörgy: a főoltárkép kerete 1785-ben a ruszti szószerk. a harkai szószerk.

Kessler Ignác. † 1762 II. 11.

Leitner Simon, azelőtt Straubingban élt, 1699-ben Sopronban. † 1701-ben (74 éves volt).

Leitner Szervác Straubing, atyja Simon. 1685-ben, Kismartonban esküszik, 1686-ban Sopronban fia születik, † 1714 X. 30. Apja bevádolta 1699-ben, hogy pénzt hamisít, védekezése szerint ónplaketteket gyártott csak. 1701-ből feszülete a városi múzeumban. A további években is szerepel egy L. Sz., de lehet, hogy nem volt szobrász.

Metter (Meder) János soproni szobrász; 1681-ben 177 forintért oszlopos, öt szobros oltárra kapott rendelést, amelyet a jezsuiták Szt. János templomukba szántak, kivitelre állítólag nem került, de egy többalakos oltár, jelzésével még a 19. század derekán állt a Szt. Mihály templomban. E szobrásztól rendelt Telekesi István győri kanonok 9 szobrot 26. forintért, a nyugta szerint el is készültek.

Müller Ferenc. Bécsi születésű, 1780 táján telepedett le, polgár 1791. évben Tőle való a Szent Lélek templomban két mellékoltár. 1799—800-ban a sopronhorpácsi kastélyban dolgozott.

Mnych János, Miklós szobrász fia, Sopron, polgár 1802-ben, † 1840-ben (76 éves korában). 1797-ben javítja a Szentháromság-szobrot, 1837-ben a megyeháza régi címerét.

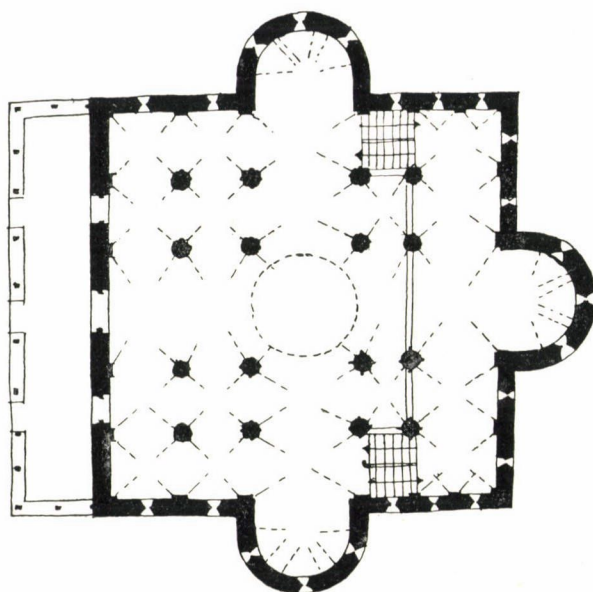
Mnych (Münnich) Miklós schwabenitzi születésű, polgár 1769-ben, † 1808-ban (78 éves korában). Tőle a nagygeresdi kat. templom főoltára.

Páris Mihály. Említve 1760-tól. † 1795-ben, 1763-ban a kat. temetési feszületet javítja, 1782-ben a Szt. Lélek templomban dolgozik. 1782—3-ban az ev. templom ajtait faragja.

Payer János. 1747-től fogva szerepel neve az anyakönyvekben. † 1759.

Robelth Lőrinc, szül. Ennstbrunnban, polgár 1732-ben, † 1750.

Schweitzer (Schwätzer) Antal. György fia. 1775-ben a bécsi akadémiára iratkozik.

1.

2.

3.

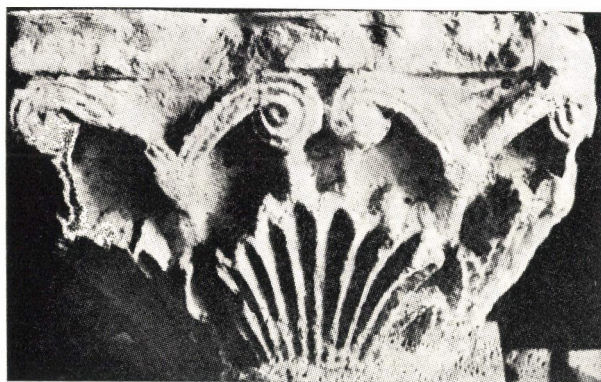
1. Feldebrő. A templom helyreállított egykori alaprajza. — 2. Feldebrő. Az altemplom szentélye középoszlopának fejezete. — 3. Ó-keresztény oszlopfő a ravennai S. Vitale templom kőtárában.

1.

2.

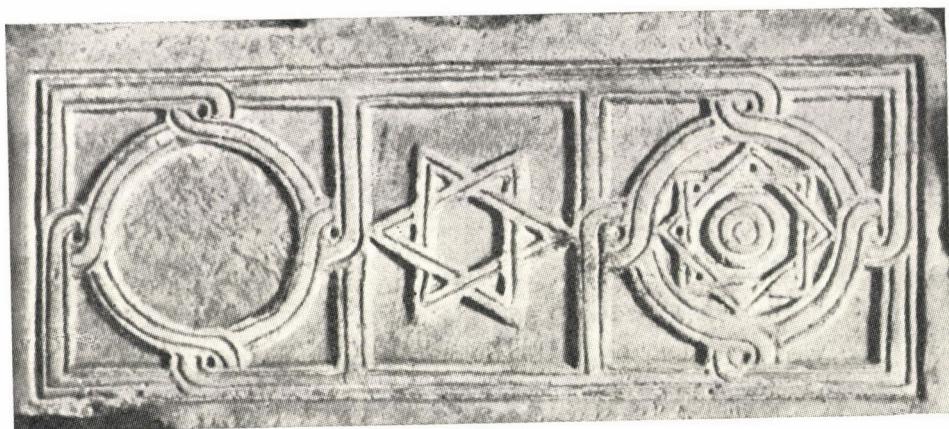

3.

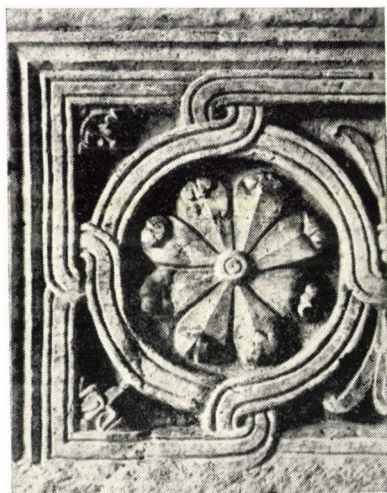

4.

1. Oszlopfej az egykori esztergomi székesegyházból. — 2. Pillérfej a szaloniki Panagia Archiropiitosban.
3. Oszlopfej az esztergomi kőtarban. — 4. Márványberakásos díszítmény az úszkübi múzeumban.

1.

2.

3.

4.

1. Mellvédlap Mesemvriából a szófiai múzeumban. — 2. Részlet István király szarkofágjáról. Székesfehérvár. — 3. Mellvéd-részlet. Róma, S. Maria in Trastevere templomban. 4. Szaszanida palmettás kökeret. Szaloniki, Demeter templom kőtára.

1.

2.

1. Szófia (múzeum). Szoborrészlet Mesemvriából. — 2. Fonadékos díszű oszlopfő az egykori apátságból (1063). Szekszárd, múzeum.

1.

2.

3.

4.

5.

1. Szt. Bertalant ábrázoló dombormű akantuszleveles díszítéssel. — 2. A szaloniki Demeter-templom oszlopfője akantuszos vállkövel. — 3. Nagysugarú boltív díszített köve. Pécs, kőtár. — 4. Boltíves díszített keret, XII. század. Pécs, kőtár. — 5. Keretbe foglalt, palmettával díszített kő. Preslav, kőtár.

1.

2.

3.

4.

1. Palm. díszű fedőlap. Pécs, kőtár. - 2. Palmettás díszű keretrészlet. Pécs, kőtár. - 3. Palm. díszű keretrészlet Preslavból. Szófia, múzeum. - 4. Háromágú palmettával díszített keretrészlet. Pécs.

1.

2.

3.

1. Hosszirányban elhelyezett palmettadísz. Pécs, kőtár. — 2. Hullámos indával díszített keret. Pécs, kőtár. - 3. Hullámos indával díszített abakusz. Trnovo múzeum.

1.

2.

3.

4.

1. Rozetta-díszítés. Pécs, kőtár. — 2—3. Térkitöltő életfa díszítés. Pécs, kőtár. — 4. Térkitöltő életfa díszítés. Athén, Kapnikarea templom.

1.

2.

3.

1. Kettős szívidomú díszítés boltíven. Pécs, kőtár. — 2. Kettős szívidomú díszítés az üszkübi múzeumban. — 3. Zalavári márvány dombrómű. — 4. Szaszanida díszítmeny a kish-i palotában.

4.

1.

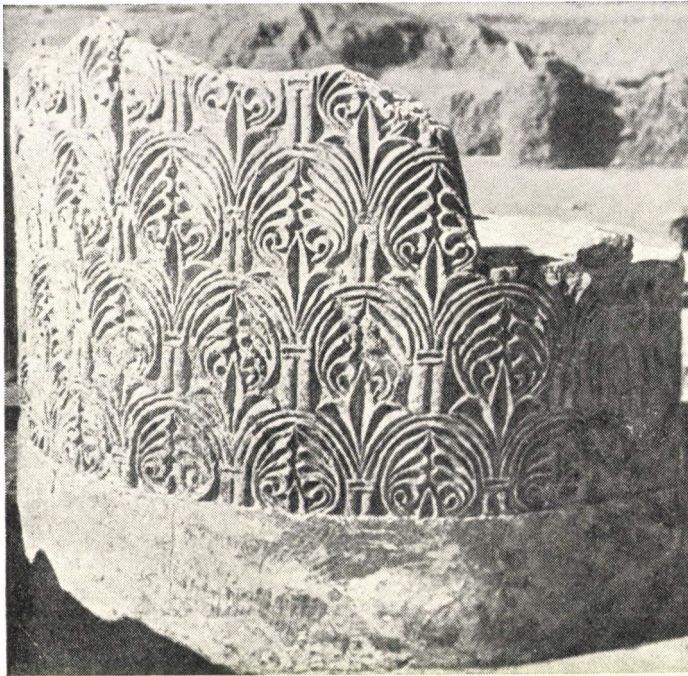

2.

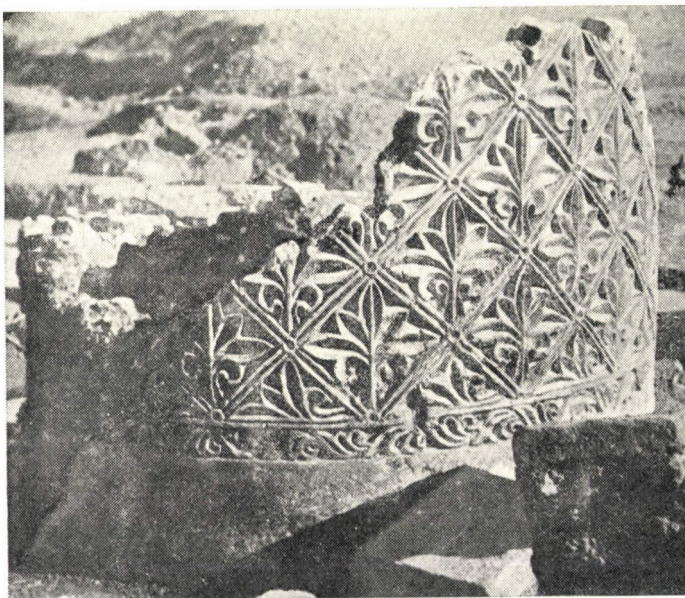

3.

1. Boltív-részlet a damghani palotából. — 2. Szaszanida indadisz a kish-i palotából. - 3. Hullámos indával kapcsolt palmettadisz a damghani palotából.

1.

2.

1. Oszloptörzs a damghani palotában. — 2. Díszített oszloptörzs a damghani palotában.

1.

2.

3.

4.

1. Fontenay apátság Madonnája. — 2. A bécsi Stefánsdom úgynevezett Dienstboten-madonnája. — 3. Toporci Madonna. Szépművészeti Múzeum. 4. Boldogasszonyi Madonna.

1.

2.

3.

4.

5.

1. Bécsújhelyi Madonna. Bécs, Kunsthist. Museum. — 2. Hohenfurthi oltár, Királyok imádása (részlet). Stiftungsgalerie. — 3. Toporci Madonna. — 4. Joh. von Jerzen epitafiuma (részlet). Bécs, magángyűjt. — 5. Kislomnici Madonna.

1.

2.

3.

4.

1. Laoni Madonna. — 2. Freiburgi Madonna. — 3. Nagyőri Madonna. Pozsony, Múzeum. — 4. Ruzsbachi Madonna. Kassa, Múzeum.

1.

2.

3.

4.

1. Sterzingi Madonna — 2. A kassai főoltár Árpádházi Szt. Erzsébeta.
3. Bihlalingeni Madonna. Ulm, Städtisches Museum. — 4. Tüskevári
Madonna.

1.

2.

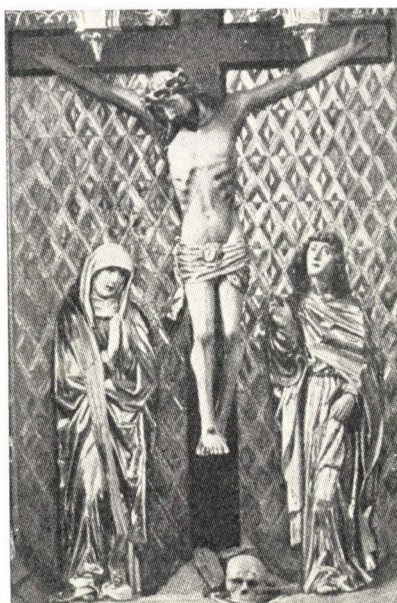

3.

4.

1. E. S. mester : Szt. Borbála. (L. 160.) — 2. A kassai főoltár
Szt. Erzsébet. — 3. Veit Stoss : Mária. Nürnberg, St. Sebald.
4. Szt. Katalin. Selmezbánya, Múzeum.

1.

2.

3.

1. Bátfai Szt. Kereszt oltár. — 2. Missale Strigoniense (1514) kánonképe (részlet). — 3. E. S. mester : Keresztrefeszítés (L. 44.).

1.

2.

3.

1. Kassai Mária látogatása-oltár. — 2. E. S. mester: Krisztus keresztelése (részlet — L. 28.). — 3. E. S. mester: Jakab apostol (L. 128.).

1.

2.

3.

4.

1. E. S. mester : Ev. Szt. János (L. 103.). — 2. A rádosi oltár Ev. Szt. János szobra. — 3. E. S. mester : Jakab apostol (L. 101.). — 4. Mihályfalvi női szent. Nagyszeben, Brukenthal Múzeum.

1.

2.

3.

4.

1. Madonna. Berlin, Deutsches Museum. — 2. A lőcsei főoltár
 Madonnája. — 3. E. S. mester: Ev. Szt. János (L. 95.).
 4. A lőcsei főoltár Ev. Szt. Jánosa.

1.

2.

1. M. Schongauer: Jézus születése (B. 4.). — 2. A bártfai Jézus születése oltár.

1.

2.

3.

4.

1. Schongauer : Keresztrefeszítés (részlet — B. 25.). — 2. Missale Strigoniense (1484) kánonképe (részlet). — 3. Besztercebányai Kálvária Mária szobra. Szépművészeti Múzeum. — 4. Lőcsei Vir dolorum oltár Mária szobra.

1.

2.

3.

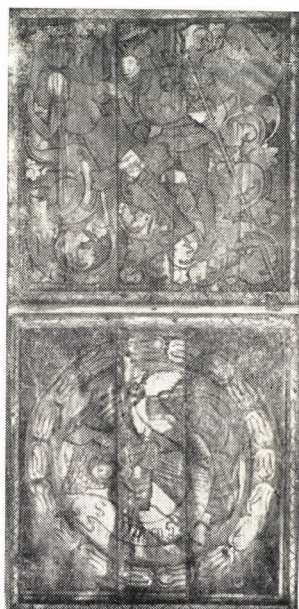

4.

1. M. Schongauer : Madonna (B. 27.). — 2. Ják Madonna. — 3. M. Schongauer : Maria Annuntiata (B. 2.). — 4. Zalaszentgróti Madonna.

1.

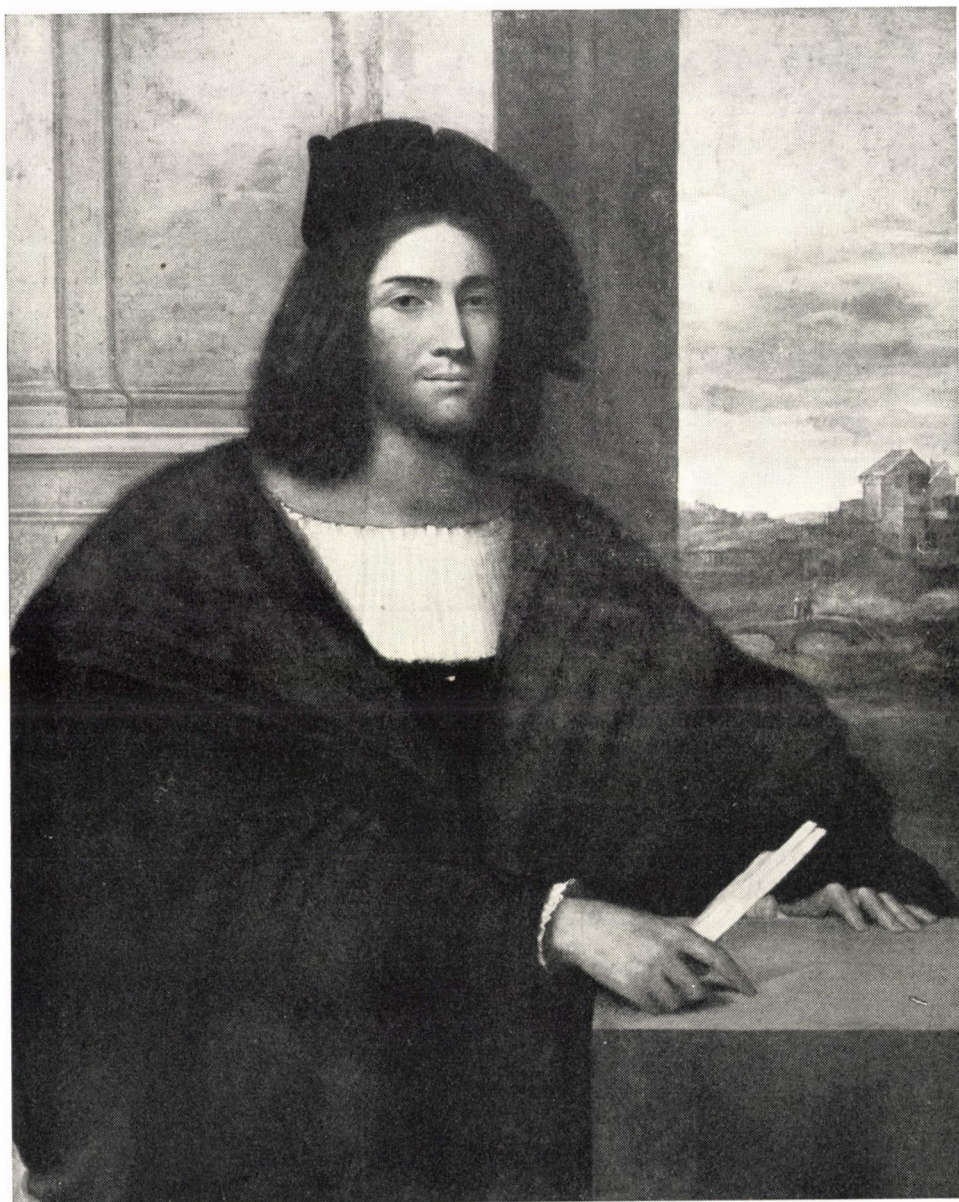

2.

3.

1. Festett tábla Libuszy-ról. — 2. A gogánvölgyi famennyezet részlete. — 3. A szászfalvi főoltár predellájának részlete.

1.

1. Raffael : Férfiképmás. Budapest, Szépművészeti Múzeum.

1.

1. Raffael : Carandotet képmása. Lugano, Thyssen-Bornemisza gyűjt. — 2. Raffael : Hegedűs képmása. Azelőtt : Paris, Rothschild gyűjt.

2.

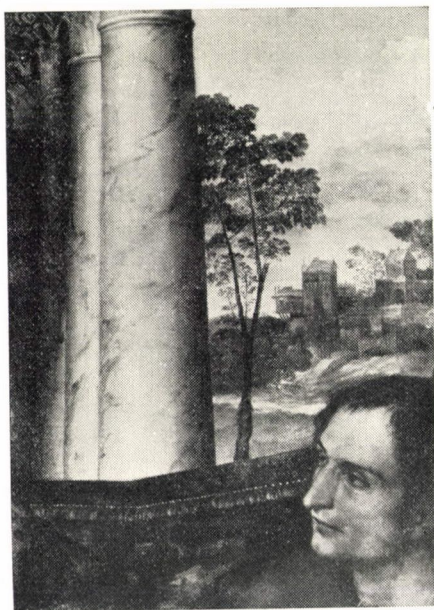
1.

2.

3.

4.

1. Raffael : Garvagh Madonna, részlet. London, Nat. Gallery. — 2. Raffael : Férfiképmás, részlet. Budapest, Szépművészeti Múzeum. — 3. Raffael : Foligno Madonna, részlet. Róma, Vatikáni Képtár. — 4. Raffael : Carandolet képmása, részlet. Lugano, Thyssen—Bornemissza gyűjt.

1.

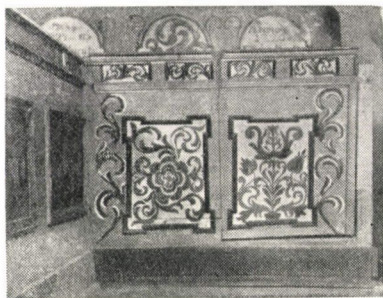

2.

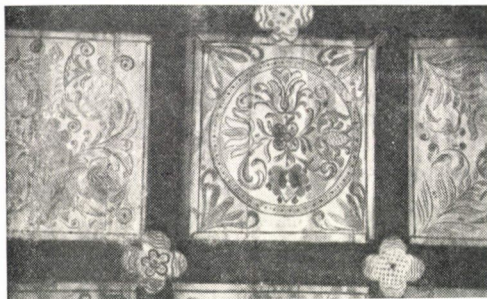

3.

1—3. Mennyezet-táblák. Szentsimon

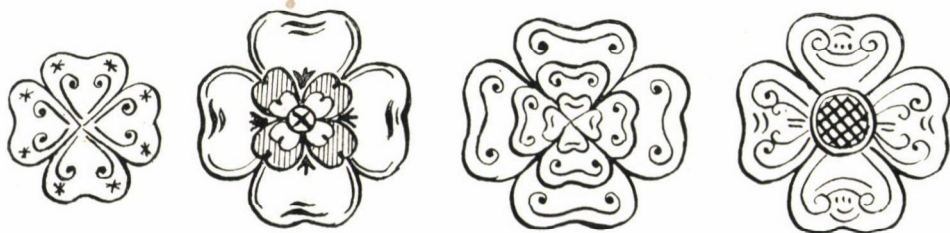
1.

2.

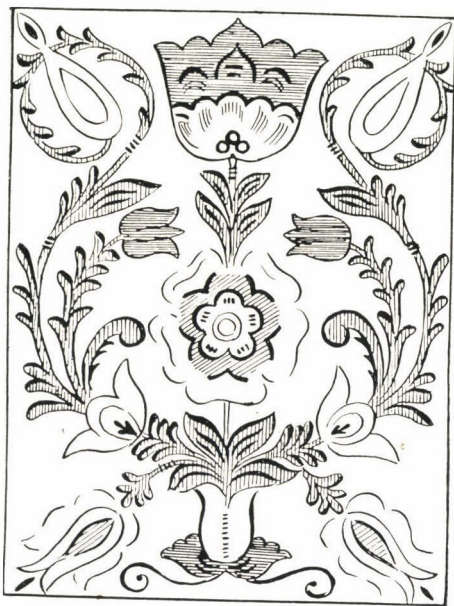

3.

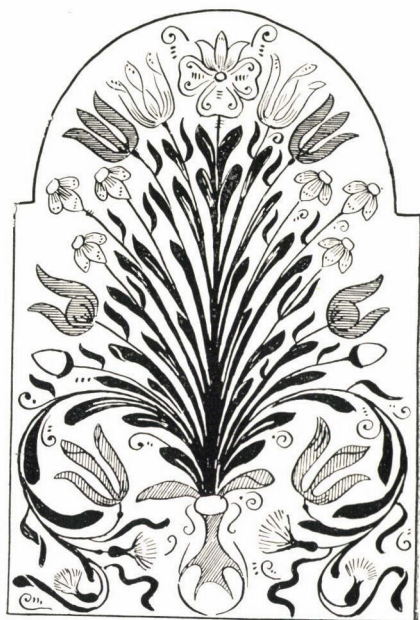

4.

1. Pad eleje. Bánhorvát. — 2. Megyaszói mennyezet-részlet. Miskolc, múzeum. —
 3. Mennyezet-részlet. Rudabánya. — 4. Szentsimon (1650). — Kecskisfalud (XVII. század). —
 Súly (1724). — Seregélyes (1791—95).

1.

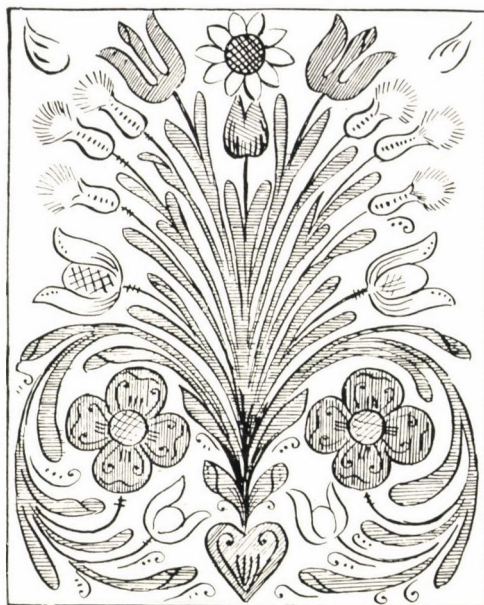

2.

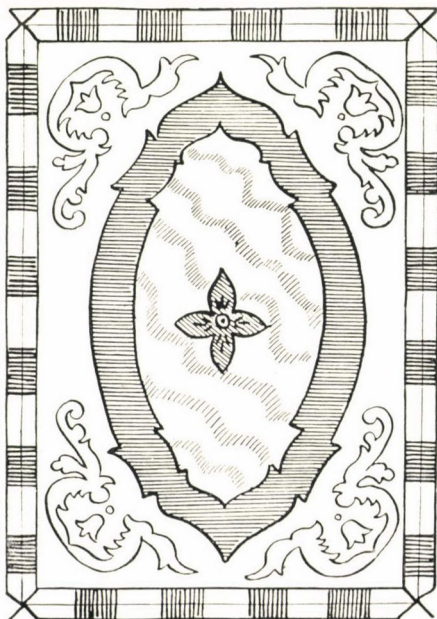

3.

1. Kerzat-tábla. Mezőkeresztes. — 2—3. Stallum-táblák. Miskolc, avasi templom.

1.

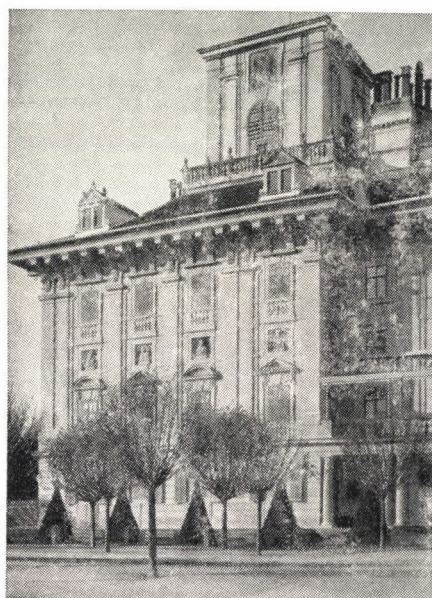

2.

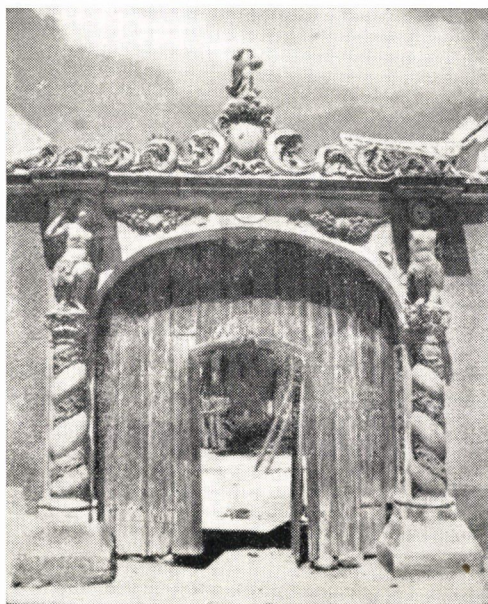
1. Pad eleje. Mályinka. — 2. Mennyezet-tábla. Sajóccseg.

1.

2.

3.

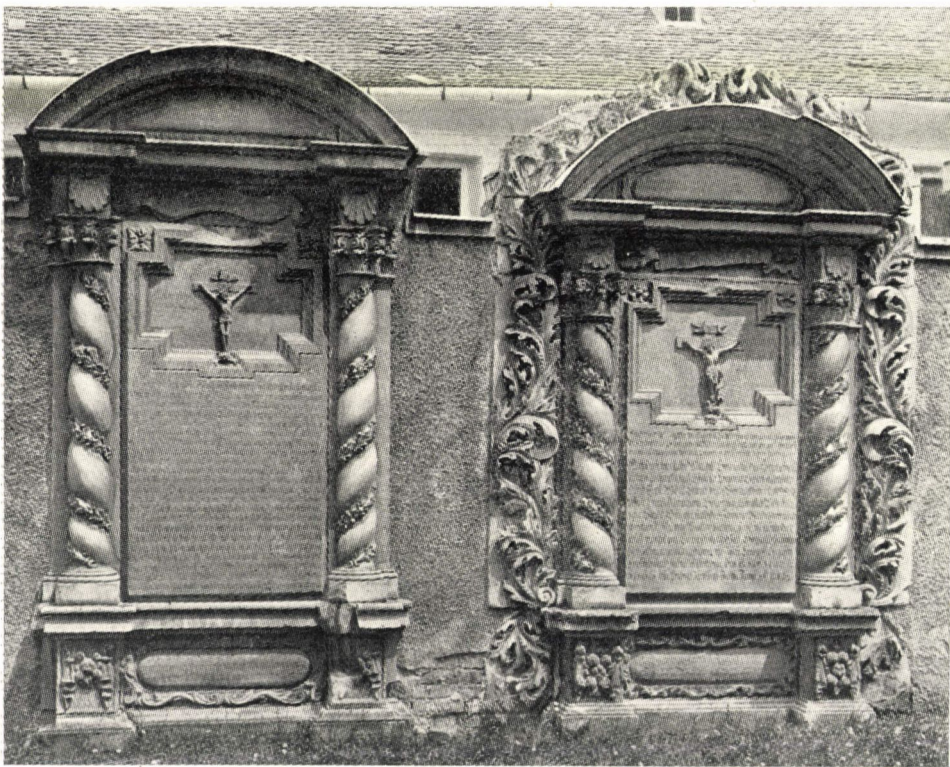
1. Sopron, Gyóni Géza-ház. — 2. Kismarton, a volt Eszterházy-palota. — 3. Sopron, a »Két mór«-ház.

1.

2.

3.

1. Kismarton, kapu. — 2. Sedlmayer András aranyozó feleségének síremléke a soproni Mihály-templom udvarán. — 3. A soproni ev. temető régi síremlékei a múzeumkertben.
Sowitsch Pál 1706, Sowitsch Ábrahám 1696.

1.

2.

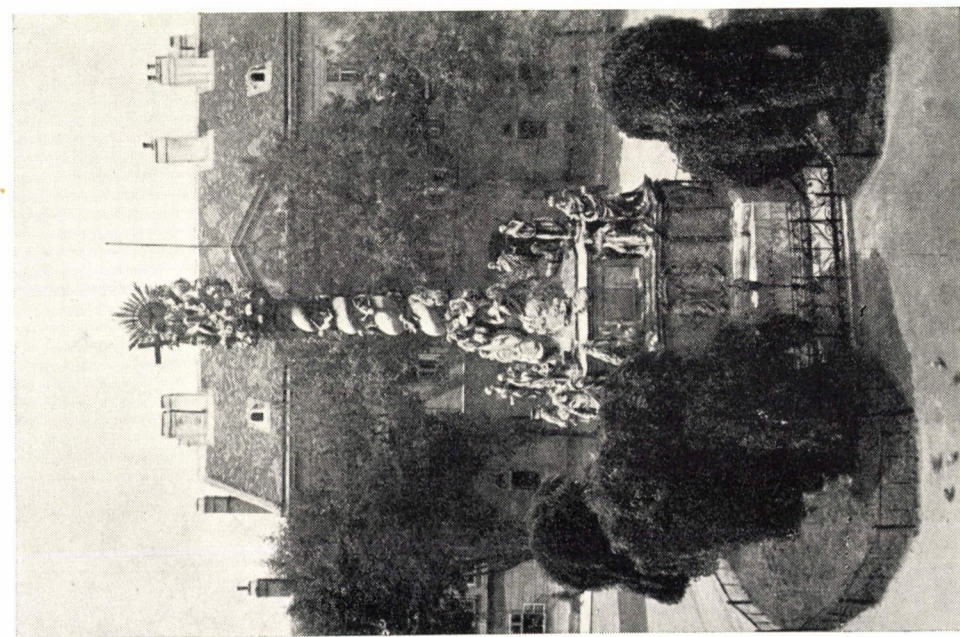

3.

4.

1. Sopron, Máriaoszlop. — 2. A soproni Mária-oszlop egyik domborműve. — 3. Kőszeg, Mária-oszlop. — 4. Kőszeg, Veronika-szobor a kálvária lépcsőzetén.

1.

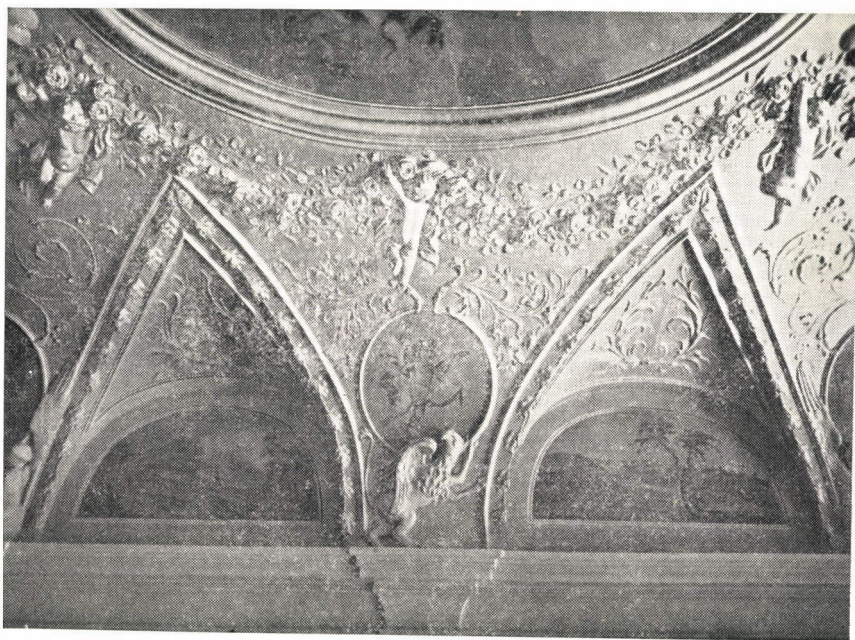

2.

1. Sopron, Szentháromság-szobor. — 2. Részlet a soproni Szentháromság-szoborról.

1.

1. Conti Pietro stukkómennyezete a soproni dómban. — 2. Conti stukkómennyezete az egykori Felsőbüki Nagy-kastélyban. Bük.

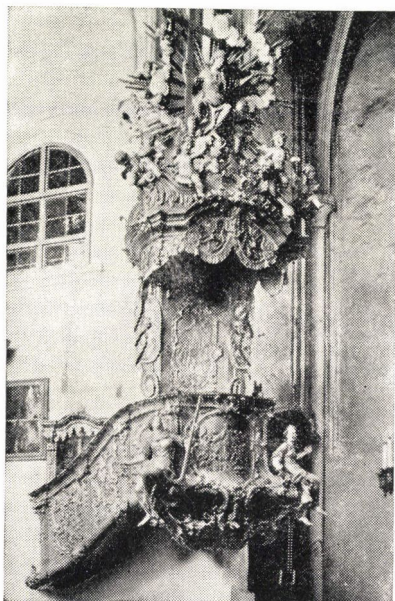

1.

2.

1. Ismeretlen stukkóműves mennyezete 1735-ből a soproni Újteleki-u. 24. számú házban. —
 2. Hartwigck J. G. soproni szobrász rajza Pámer Gy. emlékkönyvében. Soproni múzeum.

1.

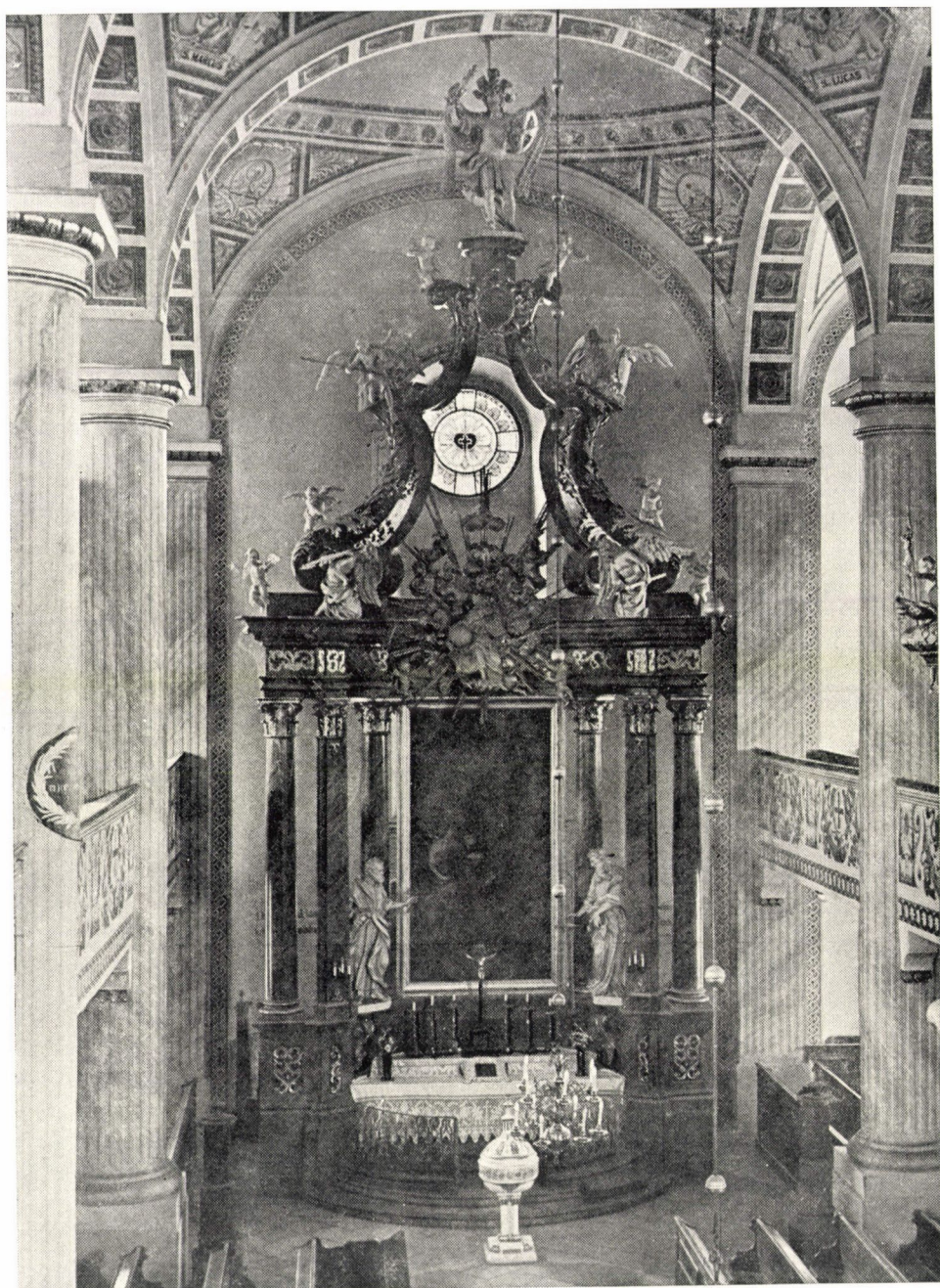

2.

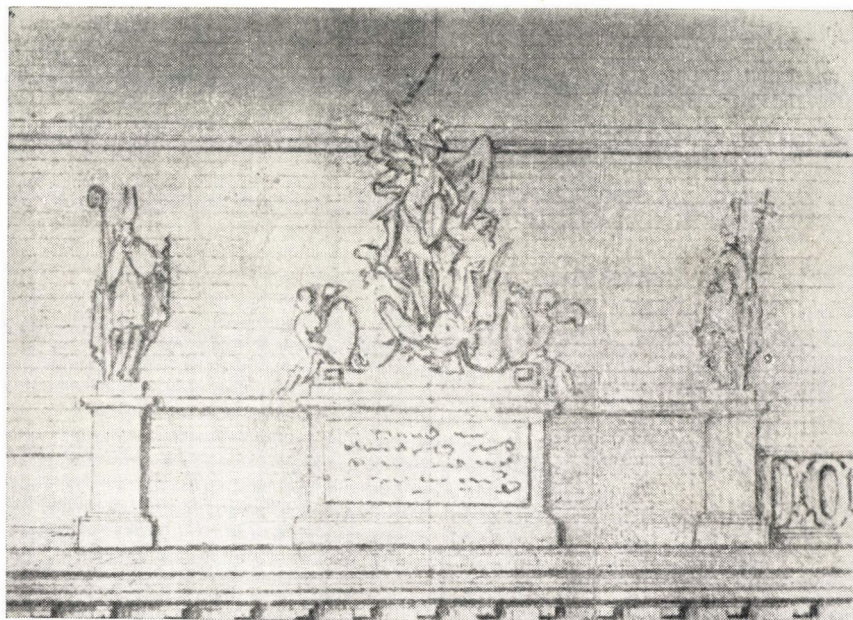
3.

1. A soproni Bencés-templom szószéke. — 2. A ruszt k. templom szószéke ismeretlen soproni szobrásztól. — 3. Schweitzer György: Betlehem (eredetileg a soproni Mihály-templomban, jelenleg Péren).

1.

1. A soproni ev. templom oltára (eredetileg a bécsi kahlenbergi kamalduliak templomában).

1.

2.

3.

4.

1. Müller Ferenc szobortervezte a csornai premontrei székház számára. — 2. A soproni ev. templom oltárának műhelyéből: szent figura. Klosterneuburg. — 3. Csorna, szt. Norbert szobra a premontrei székház előtt. — 4. A soproni ev. templom oltárának szt. Pál szobra.

Ara: 13-Ft